

307.204

32
1986

helikon

70

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomból:

A műfordítás távlatai

*

Tanulmányok

*

Tudomány és fordítás

*

Krónika

*

Könyvek

1986 | 1-2

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság

BODNÁR GYÖRGY
BONYHAI GÁBOR
T. ERDÉLYI ILONA
GRÁNICZ ISTVÁN
HOPP LAJOS
KARAFIÁTH JUDIT, Könyvtovább
KÖPECZI BÉLA
H. LUKÁCS BORBÁLA
SZIKLAY LÁSZLÓ
SZILI JÓZSEF
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY
VARGA LÁSZLÓ, társszerkesztő

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felölős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Tel.: 664-819/12

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: SZ. ZEHÉRY ÉVA

1986/1–2. XXXII. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetenben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
GÁBOR BONYHAI
ILONA T. ERDÉLYI
ISTVÁN GRÁNICZ
LAJOS HOPP
JUDIT KARAFIÁTH, livres
BÉLA KÖPECZI
BORBÁLA H. LUKÁCS
LÁSZLÓ SZIKLAY
JÓZSEF SZILI
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA
LÁSZLÓ VARGA, rédacteur associé

Directeur de la Revue

BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef

LAJOS HOPP

Rédacteur

ILONA T. ERDÉLYI

Secrétariat de la Rédaction

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1986/1–2. XXXII. année
Revue trimestrielle

A MŰFORDÍTÁS TÁVLATAI

<u>Fritz Paepcke</u> : Bevezető (Fordította: <u>Bonyhai Gábor</u>)	4
Színhagyomány és irodalom a mai Afrikában	281
<u>Biernaczky Szilárd</u> : Oralitás a mai afrikai irodalmak életében	284

TANULMÁNYOK

<u>Samuel Martin Eno Belinga</u> : A mvet költészeti hagyomány Közép-Afrikában (Kamerun, Gabon, Egyenlítői Guinea) (ford.: <u>Biernaczky János</u>)	332
<u>Josef Blank</u> : A fordítás mint évszázadokat összekötő híd (Fordította: <u>Horváth Géza</u>)	43
<u>Karl Dedecius</u> : Tapasztalatok a szláv líra fordítása közben (Fordítot- ta: <u>Horváth Géza</u>)	157
<u>Ecsedy Csaba</u> : Hagyományos kultúra a mai Fekete-Afrikában	348
<u>Philippe Forget</u> : Szóhűség és szöveghűség a fordításban (Fordította: <u>Kálmán Péter</u>)	96
<u>Füssi Nagy Géza</u> : Shaaban Robert életműve a suahéli irodalomban	359
<u>Hans-Georg Gadamer</u> : A nyelv generatív és teremtő ereje (Fordította: <u>Bonyhai Gábor</u>)	10
<u>Hans Martin Gauger</u> : Egy műfordító portréja (Fordította: <u>Szmodits Anikó</u>)	16
<u>Gergely Ágnes</u> : Az angol és a francia gyarmatosítás közötti különbség pszichológiai következményei az afrikai költészetben	394
<u>Norbert Hinske</u> : Az elektronikus adatfeldolgozás lehetőségei és korlá- tai a szótárírásban és szövegkiadásban (Fordította: <u>Kránicz Imre</u>).	213
<u>Ingo Hohnhold</u> : Fordítás és terminológia (Fordította: <u>Zalán Péter</u>)	220
<u>Andrew Jenkins</u> : Polifunkcionalitás és költői műfordítás (Fordította: <u>Zalán Péter</u>)	86
<u>Karcsay Sándor</u> : A jogi fordítás alapkérdései	189
<u>David Kerr</u> : Népi színház és nemzeti ideológia a modern Afrikában (For- dította: <u>Hompó Éva</u>)	377
<u>Marianne Lederer</u> : Fordítás és interpretáció (Fordította: <u>Kiss Csaba</u>) .	179

<u>Anna Lilova</u> : Fordítás és fordítástudomány (Fordította: <u>Molnár Edit</u>) ..	202
<u>Ewald Osers</u> : Néhány gondolat a fordítás nehézségeiről (Fordította: <u>Tolcsvai Nagy Gábor</u>)	227
<u>Fritz Paepcke</u> : Az ekvivalencia illúziója (Fordította: <u>Horváth Géza</u>) ..	57
<u>Erwin Walter Palm</u> : Tapasztalatok az 1900—1950 közötti spanyol és latin-amerikai költemények fordítása közben (Fordította: <u>Horváth Géza</u>)	131
<u>Wolfgang Raible</u> : A modern francia líra fordításának problémái (Fordította: <u>Sz. Zehery Éva</u>)	121
<u>D. Seleskovitch</u> : Fordítás és alkotókészség (Fordította: <u>Kálmán Péter</u>) ..	166
<u>Hans-Michael Speier</u> : Egy új valóságnak fordítás útján nyert körvonalai (Fordította: <u>Steiger Kornél</u>)	105
<u>Rudolf Sühnel</u> : A fordítás mint művészet az angol reneszánszban (Fordította: <u>Tolcsvai Nagy Gábor</u>)	150
<u>Mario Wandruszka</u> : Fordítás a többnyelvűség korában (Fordította: <u>Horváth Géza</u>)	29

MŰHELY

Az afrikai szájhagyományok megértése felé — Interjú <u>Clémentine Faik-Nzuji Madiyaval</u> (Louvain)	443
Az epikától az afrikai orális irodalomig — Interjú <u>Isidore Okpewhóval</u> (Ibadan)	452

FOLYÓIRAT

<u>Radó György</u> : A BÁBEL c. folyóirat	232
---	-----

SZEMLE

<u>Aradi Éva</u> : Az afrikai nő szerepe Buchi Emecheta regényeiben	426
<u>Egri Katalin</u> : "A szépek még nem születtek meg" — Ayi Kwei Armah regénye	434
<u>Vajda György Mihály</u> : A kölcsönvett nyelv problémája az új irodalmak kialakulásában (Fordította: <u>Biernaczky János</u>)	405
<u>Albert S. Gérard</u> : Irodalmi hagyományok és változásaik Fekete-Afrikában (Fordította: <u>Füssi Nagy Géza</u>)	410

<u>Mehdi Qasim Ridha: Népi világ El-Tayeb Saleh szudáni regényíró műveiben</u> (Fordította: <u>Fehér Katalin</u>)	419
--	-----

BIBLIOGRÁFIA

<u>Biernaczky Szilárd: Afrikai irodalom és kultúra Magyarországon 1970—1984. Megjegyzések egy bibliográfiához</u>	461
Bibliográfia (Összeállította: <u>Morenth Péter</u>)	465

KRÓNIKA

<u>Benkes Mihály: Az Afrikai Kutatási Program nemzetközi konferenciáinak mérlege</u>	593
Reception des lectures de l'histoire des deux Indes. L'abbé Raynal en Europe et Outre-Mer au XVIII ^e siècle. Colloque international Wolfenbüttel — Herzog August Bibliothek 1987. ápr. 30.—máj. 2. (<u>Penke Olga</u>)	599
Tótfalusi-konferencia. Debrecen, 1985. ápr. 25—27. (<u>Dukkon Ágnes</u>) ...	268
Velence, Itália és Magyarország — a dekadentizmus és az avantgárd között (<u>I. Erdélyi Ilona</u>)	271
Xenofóbia és kozmopolitizmus Európában a felvilágosodás századában (<u>Martonyi Éva</u>)	269

IN MEMORIAM

Búcsú Kovács Endrétől (<u>D. Molnár István</u>)	602
---	-----

KÖNYVEK

<u>Mohamed H. Abdulasiz: Muyaka. 19th Century Swahili Popular Poetry</u> (F. N. G.)	539
<u>Wande Abimbola: Sixteen Great Poems of Ifá. — Wande Abimbola: Ifá. An Exposition of Ifá Literary Corpus. — Wande Abimbola: Ifá Divination Poetry. — William Bascom: Sixteen Cowries. Yeruba Divination from Africa to the New World</u> (<u>Biernaczky Szilárd</u>)	493
Az afrikai könyvek Magyarországon 1945—1984. Szerk. Mihályi Imre (<u>Sárkány Mihály</u>)	591

Begegnung mit Caroline. Briefe von Caroline Schlegel-Schelling. Herausgegeben und eingeleitet von <u>Sigrid Damm</u> . (<u>I. Erdélyi Ilona</u>)	258
<u>Samuel M. Eno Belinga</u> : L'épopée vivante du mvvet du Camerun. (<u>Biernaczky Szilárd</u>)	557
<u>Antoine Berman</u> : L'épreuve de l'étranger. (<u>Philippe Forget</u>)	244
<u>Eckhard Breiting</u> (szerk.): Black Literature. Zur afrikanischen und afroamerikanischen Literatur (<u>Biernaczky János</u>)	513
<u>Albert Camus</u> : Second International Conference, February 21—23. 1980. The University of Florida, Gainesville. Ed. by Raymond Gay-Croiser (<u>Brigitte Sändig</u>)	265
<u>Maria Voda Capuşan</u> : Teatru şi actualitate (<u>Szabó Zoltán</u>)	253
<u>Maurice Carême</u> : Le saveur du pain. Poèmes choisis par Liliane Wouters et André Gascht. Préface de Liliane Wouters (<u>Ferenczi László</u>)	266
<u>Eugenio Coseriu</u> : Textlinguistik. Eine Einführung. Hrsg. u. bearb. v. Jörn Albrecht (2. durchges. Aufl.) (<u>Radegundis Stolze</u>)	246
<u>Yves-Emmanuel Dogbé</u> : Négritude, culture et civilisation. Essai sur la finalité des faits sociaux (<u>Benkes Mihály</u>)	522
<u>Michèle Dussutour-Hammer</u> : Amos Tutuola. Tradition orale et écriture du conte (<u>Benkes Mihály</u>)	563
<u>Elisabeth Endres</u> : Die Literatur der Adenauerzeit. <u>Paul Michael Lützel</u> , <u>Egon Schwarz</u> (szerk.): Deutsche Literatur in der Bundesrepublik seit 1965. (<u>Salyámosy Miklós</u>)	267
Études africaines en Europe, Bilan et inventaire (<u>B. Sz.</u>)	574
<u>Giuseppina Finazzo</u> : La négritude. L'ideologie del riscatto africano (<u>B. Sz.</u>)	533
<u>Fodor István</u> : Introduction to the History of Umbundu (<u>F. N. G.</u>)	573
Die französische Sprache von heute. Herausgegeben von <u>Franz Josef Hausmann</u> (<u>Pálffy Miklós</u>)	250
<u>Leo Frobenius</u> 1873—1973, szerk. Eike Haberlan. — <u>Leo Frobenius</u> : Afrikai kultúrák, szerk. Bodrogi Tibor (<u>Biernaczky János</u>)	486
<u>Manfred Fuhrmann</u> und <u>Joachim Gruber</u> hrsg.: Boethius (<u>Sz. Galántai Erzsébet</u>)	256
<u>Albert S. Gérard</u> : African Language Literatures: An Introduction to the Literary History of Sub-Saharan Africa (<u>B. Sz.</u>)	515
<u>Sandra M. Gilbert—Susan Gubar</u> : The Madwoman in the Attic (The Woman Writer and the Nineteenth-century Literary Imagination) (<u>Borsos Zsuzsanna</u>)	259

<u>Veronika Görög, Suzanne Platiel, Diana Rey-Huiman, Christian Seydon:</u>	
Histoires d'Enfants Terribles (Biernaczky János)	545
<u>Margaret Homans:</u> Women Writers and Poetic Identity (Dorothy Wordsworth, Emily Bronte and Emily Dickinson) (<u>Borsos Zsuzsanna</u>)	259
<u>Gordon Innes:</u> Kaabu and Fuladu. Historical Narratives of the Gambian Mandinka. — <u>John Popper Clark:</u> The Ozidi Saga. — <u>Daniel Biebuyck:</u> Hero and Chief. Epic Literature from the Banyanga (Zaire Republic). — <u>Albert De Rop:</u> Versions et Fragments de l'épopée môngo I. — <u>Ke-</u> <u>lefa Saane:</u> His Carrer Recounted by two Mandinka Bards. — <u>Aaron C.</u> <u>Hodza and George Fortune:</u> Shona Preise Poetry. — <u>Gérard Dumestre:</u> La geste dé Ségou. — <u>Jack Goody:</u> Une recitation du Bagré. — <u>Al-</u> <u>bert De Dop et Emil Boelaert:</u> Versions et Fragments de l'épopée môngo Nsong'a Lianja. — E. Sz. Kotljár: Eposz narodov afrikiju- zsenyeje szahari (<u>Biernaczky Szilárd</u>)	506
<u>Francis Anana Joppa:</u> L'engagement des écrivains africains noirs de langue française (<u>Kun Tibor</u>)	517
<u>Herrmann Jungrathmayr:</u> Märchen aus dem Tschad (<u>Biernaczky J.</u>)	554
<u>Hermann Jungrathmayr—Wilhelm J. G. Möhlig</u> (szerk.): Lexikon der Af- rikanistik, Afrikanische Sprachen und ihre Erforschung (<u>Biernacz-</u> <u>ky János</u>)	579
<u>Marion Kilson:</u> Royal Antelope and Spider. West African Mende Tales (<u>Morenth Péter</u>)	553
<u>Jan Knappert:</u> Epic Poetry in Swahili and Other African Languages (<u>Füs-</u> <u>si Nagy Géza</u>)	538
<u>Jan Knappert:</u> Four Centuries of Swahili Verse. A Literary History and Anthology (<u>Füssi Nagy Géza</u>)	533
<u>Jean-René Ladmiral:</u> Traduire: théorèmes pour la traduction (<u>Albert</u> <u>Sándor</u>)	242
<u>Alain de Lattre:</u> Le personnage proustien (<u>Magyar Miklós</u>)	262
<u>Elisabeth Lavault:</u> Fonctions de la traduction en didactique des langu- es (<u>Albert Sándor</u>)	249
<u>Barnth Lindfors:</u> Early nigerian Literature (<u>B. Sz.</u>)	521
<u>Bernth Lindfors</u> (ed.): Research Priorities in Africa Literatures (<u>B.</u> <u>Sz.</u>)	584
<u>Mukanda na Makisi.</u> Angola, Beschneidungsschule und Masken. Gyűjt. és jegyz. ellátta: Gerhard Kubik (<u>Biernaczky Szilárd</u>)	561
<u>Henri Meschonnic:</u> Poétique de la traduction. Pour la poétique II. (<u>Philippe Forget</u>)	243

<u>Hanno Möbius</u> : Der Positivismus in der Literatur des Naturalismus. Wissenschaft, Kunst und soziale Frage bei Arno Holz (<u>Salyámosy Miklós</u>)	260
Narration et interprétation. Actes du colloque organisé par la Faculté de Philosophie et Lettres, les 3, 4, et 5 avril 1984, à l'occasion du 125 ^e anniversaire des Facultés Universitaires Saint-Louis, sous la direction de Claudine Gothot-Mersch, Raphael Célis et René Jongen (<u>Martonyi Éva</u>)	254
<u>Ndiaye, Papa Gueye</u> : Littérature africaine (Classe de Première et École Normale (<u>B. Sz.</u>))	574
<u>Martin T. Nestman</u> : Sembene Ousmane et l'esthétique du roman négro-africain (<u>Kun Tibor</u>)	569
<u>Peter Newmark</u> : Approaches to Translation (<u>Albert Sándor</u>)	237
<u>Rajmund Ohly</u> : Aggressive Prose. A Case Study in Miashili Prose of the Seventies (<u>F. N. G.</u>)	567
<u>Eustace Palmer</u> : The Growth of the African Novel (<u>Egri Katalin</u>)	565
<u>Fritz Paepcke—Philippe Forget</u> : Textverstehen und Übersetzen Ouvertures sur la traduction I—II. (<u>Albert Sándor</u>)	236
A Review Guide to Marxist Literary Criticism compiled by <u>Chris Bullock</u> and <u>David Peck</u> (<u>James Steele</u>)	251
<u>Alain Roger</u> : Proust. Les plaisirs et les noms (<u>Karafiáth Judit</u>)	263
Romanica Wratislaviensa (<u>Hopp Lajos</u>)	598
<u>Edit Rosenstrauch-Königsberg</u> : Freimaurer, Illuminat, Weltbürger. Friedrich Münters Reisen und Briefe in ihren europäischen Bezügen. Brief und Briefwechsel im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung (<u>T. Erdélyi Ilona</u>)	257
<u>Said S. Samatar</u> : Oral Poetry and Somali Nationalism. The Case of Sayyid Mahammad Abdille Hasan (<u>Hompó Éva</u>)	536
<u>Danica Saleskovitch—Marianne Lederer</u> : Interpréter pour traduire (<u>Albert Sándor</u>)	238
<u>Harold Scheub</u> : The Xhosa Ntsomi — <u>Peter Seitel</u> : See So That We May See. Performances and Interpretations of Traditional Tales from Tanzania. — <u>Donald Cosentino</u> : Defiant Maids and Stubborn Farmers. Tradition and Invention in Mende Story Performance. — <u>Michael Jackson</u> : Allgeories of the Wilderness. Ethnics and Ambiguity in Kuranko Narratives (<u>Biernaczky Szilárd</u>)	541
<u>Albert Scheven</u> : Swahili Proverbs Nia zikiwa moja, kilicho mbeli huja (<u>B. Sz.</u>)	556

<u>Yvette Scheven: Bibliographies for African Studies 1980—1983 (B. Sz.)</u>	586
<u>Ulla Schild (szerk.): The East African Experience: Essays on English and Swahili Literature (F. N. G.)</u>	519
<u>Stefania Skwarczynska: Kierunki w badaniach literackich (Nagy László Kálmán)</u>	254
<u>Szungyuta, az oroslán fia. Mandinka hőségnek (Morenth Péter)</u>	499
<u>Gideon Toury: In Search of a Theory of Translation. Meaning and Art 2. (Albert Sándor)</u>	241
<u>Günter Irenz: Die Funktion englischsprachigen westafrikanischen Literatur. Eine Studie zur Gesellschaftlichen Bedeutung des Romans in Nigeria (Somogyi Gyula)</u>	571
<u>Mario Wandruszka: Das Leben der Sprache. Vom menschlichen Sprechen und Gespräch (Balázs János)</u>	247
<u>Michael Worbs: Nervenkunst. Literatur und Psychoanalyse der Jahrhundertwende (Ónodi László)</u>	261
<u>Hans M. Zell and Carol Bundy (eds): The African Book World and Drama. A Directory Répertoire du Livre et de la Presse en Afrique (B. Sz.)</u>	583
<u>Hans M. Zell—Carol Bundy—Virginia Coulon (eds): A New Reader's Guide to African Literature (B. Sz.)</u>	581
<u>Котляр Е.С.: Миф и сказка Африки (F.N.G.)</u>	550
<u>Мифы и сказки бушменов. Составление, перевод с английского, предисловие и примечания: Е.С. Котляр (Voigt Vilmos)</u>	547
<u>Никифорова И.Д.—Никулин Н.И. (ред.): Современные литературы Азии и Африки и идеологическая борьба (Füssi Nagy Géza)</u>	526
<u>Охотина Н.В.: Морфонология и морфология классов слов в языках Африки (F.N.G.)</u>	574
<u>Шпажников Г.А.: Религии стран Африки (F.N.G.)</u>	531
<u>Жуков А.А.: Культура, язык и литература суахили (Докапиталистический период) (F.N.G.)</u>	529

A MŰFORDÍTÁS TÁVLATAI

Folyóiratunk jelen kettős száma az irodalmi fordítás, a műfordítás műfaját igyekszik bemutatni, s a közlésre kerülő tanulmányok az irodalmi értelmiség és az érdeklődő olvasóközönség számára nyújtanak betekintést a kérdéskör problémavilágába. Az egyes tanulmányok szerzői saját fordítási tapasztalataikat különböző nézőpontból érzékeltették és világították meg.

Mégis, közös jellemzőként kiemelhetjük: gondolkodási stílusban és módszerben a hermeneutika alapján tesznek kísérletet, keresnek megoldást a szerzők, s csak mérsékeltén, a fordítói tapasztalatok által biztosított keretek között jellemzi munkáikat a fordításelméleti rendszeralkotás igénye, s távolabbi célja. A nyelvi gazdagság és a megformált sokféleség a költői művek fordításakor és a szövegek és a fordítások állandó egymásmelletti-ségében, összefonódásában és egymással való szembehelyezkedésében mutatkozik meg. A nyelvi tapasztalatok révén gazdagabbá vált biblikus és jogi természetű szövegek fordításaikban is a diakrón tradíció és a szinkron konvencionális erőterében állnak, s maradnak. Jellemző mind az effajta, mind pedig a költői szövegre, hogy az értelemmegőrző fordítást az eredeti szöveghez összetett hasonlósági viszony fűzi. Tematikus számunk inkább elméleti jellegű kiindulópontot és szempontokat választó írásainak elméleti haszna remélhetőleg átsugárzik a mindennapi olvasási és fordítási gyakorlatból született cikkek anyagára, s így ezek is nagyobb távlatot kapnak. Célunk az, hogy a hermeneutikai módszerrel áthatott fordítási metódust a mai technokrata fordítási elméletektől elhatároltan mutassuk be. A különböző fordítástípusok bemutatásával válogatásunk egyaránt számot tarthat az irodalmi értelmiség, a szakközönség és az irodalommal nem hivatásszerűen foglalkozók érdeklődésére.

A fordítás során egy új valóság körvonalai rajzolódnak ki, s éppen ezért a fordítási elmélet értelmezésünk szerint nem más, mint egy örökmozgású, folytonos megismerési folyamat. Ez a megismerés áll a sohasem lezárható, végtelen megértési folyamatok metszéspontjában.

Ilyenformán a szöveg és a fordítás közötti kauzális viszony helyére a megismerés kognitív és intuitív tapasztalata kerül. Az emberek többnyelvűségének korszakában a bizonytalanság és komplementaritás erőterében kialakuló szövegfordításokban így válik a nyelvek közötti párbeszéd a megismerés eszközévé. A fordítás megkötöttsége, azaz normativitása és a fordítás rugalmassága egymásra vetül s ebben a kettős vetületben lehetjük meg a szöveg kimondott vagy éppen ki nem mondott tartalmát, minden különösebb rendszerszerűség nélkül.

E számunk Fritz Paepcke (Heidelberg–Budapest) gondozásában jelenik meg; munkáját Bonyhai Gábor, a szerkesztőbizottság állandó tagja segítette.

A szerkesztőbizottság

PERSPEKTIVEN DES ÜBERSETZENS

Das Doppelheft *Helikon*, 1986/3–4, erhebt den Anspruch, einem breiteren Lesepublikum einen Überblick über die Gattung der literarischen Übersetzung zu vermitteln. Dieses Ziel wird mit einer Reihe von Beiträgen erreicht, deren Verfasser in unterschiedlicher Sicht aufzuzeigen versuchen, welche Erfahrungen sie im Umgang mit dem Übersetzen von Texten gemacht haben.

Allen Beiträgen gemeinsam ist die Beobachtung, dass das Übersetzen von Texten sich nicht systematisieren lässt, sondern im tentativen Denkstil seinen hermeneutischen Grund hat. In dem Übersetzen von Dichtung zeigt sich der sprachliche Reichtum und die gestaltete Vielfalt im beständigen Nebeneinander, Miteinander und gegeneinander von Texten und Übersetzungen. Was sich in biblischen oder rechtsförmigen Texten an sprachlichen Erfahrungen angereichert hat, steht auch in den Übersetzungen dieser Texte zwischen diachroner Traditionalität und synchroner Konventionalität. Dabei ist es für Texte dieser Art wie für Dichtung kennzeichnend, dass die sinnbewahrende Übersetzung in der Weise einer komplizierten Ähnlichkeit zum Text steht.

Die Verfasser einiger Beiträge zeigen theoretisch orientierte Ansätze auf. Damit bringen sie einen perspektivischen Gewinn für das Anschauungsmaterial jener Beiträge, die ihre sprachliche Wurzel in den Lese- und Übersetzungserfahrungen der Verfasser haben. Sie dienen dazu, das Problem des hermeneutisch orientierten Übersetzens durchsichtig zu machen; und in Abgrenzung zu gegenwärtigen technologischen Tendenzen wollen sie es verdeutlichen. So wird in unterschiedlichen Weisen der Übertragung der Bezug zur literarischen und nichtliterarischen Öffentlichkeit hergestellt.

Wenn durch das Übersetzen von Texten sich sprachliche Entwurfsbahnen neuer Wirklichkeit erkennen lassen, dann ist die Theorie von Übersetzen eine perpetuierte Erkenntnis. Eine solche Erkenntnis steht am Schnittpunkt von Verstehensvorgängen, die unendlich sind und keinen Abschluss finden. In diesen Verstehensvorgängen wird die kausale Beziehung von Text und Übersetzung von kognitiv und intuitiv gestalteten Erfahrungen abgelöst. So ist im Zeitalter der Mehrsprachigkeit der Menschen für das Übersetzen von Texten, das sich zwischen Unschärfe und Komplementarität ereignet, der Dialog zwischen den Sprachen das Erkenntnismittel. Nach der Regel von Norm und Spiel bleibt dabei methodisch der Sinn des Gesagten und des Ungesagten der Texte bewahrt, auch wenn diese Regel keine Regel hat.

Das vorliegende Doppelheft wird von Fritz Paepcke (Heidelberg/Budapest) herausgegeben; als ständiges Mitglied des Redaktionskomitees hat dabei Gábor Bonyhai unterstützende Hilfe geleistet.

Das Redaktionskomitee

Настоящий двойной номер Геликона ставит задачей ознакомление более широкой читательской аудитории с жанром художественного перевода. Эту цель преследует ряд статей, авторы которых с различных аспектов пытаются представить свой опыт, накопленный в ходе переводческой деятельности.

Для всех публикуемых работ характерно признание того, что хотя перевод текстов и не поддается теоретической систематизации, все же ищущая мысль составляет его герменевтическую основу. При переводе художественных произведений языковое богатство и образная многогранность проявляется в постоянном сосуществовании, совокупности и взаимном противодействии оригинальных текстов и их переводов. Обогащенные языковым опытом библейские или юридические тексты в своих переводах занимают положение где-то между диахронной традицией и синхронной конвенциональностью. При этом как тексты такого рода, так и художественные тексты характеризуются тем, что сохраняющий смысл оригинала перевод представляет собой своего рода их сложное подобие.

Отдельные работы раскрывают аспекты проблемы в теоретическом плане и можно надеяться, что их установка обогатит и те материалы, которые основываются на повседневной читательской и переводческой практике их авторов. Они способствуют разъяснению проблемы перевода с герменевтической ориентацией и стремятся к ее разрешению, отмежевываясь от современных механистических приемов в переводческом деле. Таким образом показ различных способов перевода рассчитан на то, чтобы удовлетворить интерес как специалистов, так и непрофессиональной публики.

Если иметь в виду, что в процессе перевода перед нами обозначаются контуры новой языковой реальности, то теорию перевода можно рассматривать как постоянное познание. Такое познание находится на стыке процессов понимания. Которые бесконечны и неисчерпаемы. Поэтому в процессах понимания причинная связь между текстом и его переводом уступает место познавательному и интуитивному опыту. Таким образом в эпоху многоязычия для перевода текстов, выполненного под знаком неопределенности и дополнительности. Диалог между языками становится средством познания. Согласно постоянному взаимодействию нормативности и вольности в ходе перевода в этой двоякой игре проявляется выраженное и подразумеваемое в содержании текста. Даже если это правило соблюдается не систематически.

Предлагаемый номер журнала подготовлен Фрицем Пепке (Гейдельберг-Будапешт) при содействии постоянного члена редколлегии Габора Боньхай.

Редколлегия

BEVEZETŐ

A fordítás a részleges vagy teljes kommunikációhiány szükségállapotához kötődik. Minél zavaróbbnak találjuk ezt a szükségállapotot, annál intenzívebben fordítunk. Szöveg-megértés nélkül nem lehetséges fordítás. A fordítás kipróbálás és meggondolás, melyet mindaddig végzünk, amíg a forrásnyelvi szöveget fordítói szakismeret és pontos fantázia révén át nem fogalmazzuk célnyelvi szöveggé. A fordítói kompetencia tehát ama sajátos képességként értelmezhető, hogy forrásnyelvi szövegeket célnyelvi szövegekké változtatunk. Ebben a fordítói kompetenciában a megértés receptív és a megfogalmazás produktív kompetenciája egyesül.

A fordítás valami újat tesz láthatóvá, s a játék öröme élteti, meg a kötetlenség azokkal a kényszerekkel és sémákkal szemben, melyek alatt a nyelvi élet sorvadozik. Minden fordításnál, kiváltképp a költészet fordításánál két szöveg hatja át, termékenyíti meg és bontja ki egymást kölcsönösen, lépésről lépésre. E két szöveg közül a forrásnyelvi van adva. A célnyelvi szöveg viszont ebből az adott szövegből keletkezik, úgy, hogy hozzá kapcsolódik, e szerint tájékozódik és ennek révén nyer sajátos arculatot. A két nyelv között lejátszódó fordítás esetén két szöveg létezik oly módon, hogy szövegsíkon szomszédosak, összehasonlíthatók és egymással vitáznak. Ez olyan helyzet, mely polimorf, hajlékony és mozgékony viszonyt követel a két, különböző nyelvű szöveg között. Dacára a különböző nyelvstruktúrák összeférhetlenségének, melyeket szövegek fordítása közben e szövegekre vonatkoztatunk, e nyelvstruktúrák áteresztővé teszik a két nyelvi képződményt elválasztó falakat, még ekkor is, ha néha ellentétbe kerülnek egymással. Ezért a fordítótól azt várjuk, hogy a differenciált, igen változatos formákat, melyek a szociálisan és tematikailag különböző szituációkban alkalmazásra kerülnek, a forrásnyelvben pontosan ismerje, ugyanakkor azonban a célnyelvet szolgálja.

Az utóbbi évtizedekben főleg Mario Wandruszka mutatott rá arra, hogy a két szöveg közti fordítást nem írjuk le megfelelően, ha ezt a folyamatot egy forrásnyelvből egy célnyelvre haladóként redukáljuk. Mario Wandruszkanál a fordítás és a szövegösszehasonlítás összekapcsolása (1969) később (1979) „az ember többnyelvűségének” a kategóriájához vezetett. A többnyelvűség eme kategóriájának egy „tudatvonatkozású nyelvészet” az előfeltetele, melyre Hans-Martin Gauger tett kísérletet. Az ilyen nyelvészet „a beszélők nyelvi tudatát veszi figyelembe, mely nem „kísérőként”, hanem konstitutive tartozik hozzá nyelv-készletükhöz”. (1973) A jelenlegi, hermeneutikai orientációjú vitában arról van szó, hogy a forrásszöveg és a fordítás oszcilláló viszonyát feszültségteljes és rendkívül labilis egységként, megfelelő kategóriákkal írjuk le. A forrásszöveg és a fordítás ugyanis nem magától egyenértékű, hanem csak oly mértékben vonatkoztatjuk őket egymásra, amely mértékben

az értelemmegőrző közlés viszonyába kerülnek egymással a fordító és annak kompetenciája révén. Ezért az ekvivalencia kategóriáját el kell utasítani (Fritz Paepcke). A feladat nem az, hogy a forrásszöveg és a fordítás különbségeit valamiféle középértékre hozva egyensúlyozzuk el, hanem az, hogy kreatívan kialakítsuk a célnyelvi divergenciát, s közben a forrásszövegből való részesedésének lehető legnagyobb fokát érjük el, azaz ugyanakkor konvergenciára kell törekedni. Ezt mutatja meg Danica Seleskovich tanulmánya.

Fordítás közben a fordító nem viszonyulhat önfelülem a szövegekhez, valamelyik nyelv javára. S a fordítás olyan folyamat, amelyet nem lehet teljesen szisztematizálni (Philippe Forget). Mert a nyelvek különböző tapasztalatokat kínálnak és különbözőképp vannak programozva (Hans-Georg Gadamer). Fordítás közben nem kliséket állítunk elő, hanem a közölt információt adjuk vissza, nem a forrásszöveget állítjuk ismét elő, hanem arra törekszünk, hogy értelme megőrződjék a fordításban (Marianne Lederer). A fordítás komplikált, részben felülvizsgálható és célorientált folyamat. A fordító produktív kompetenciáját azonban a megfogalmazásban lelt öröm bontakoztatja ki igazán, ahogy ezt Josef Blank, Rudolf Sühnel, Wolfgang Raible, Erwin Walter Palm, Karl Dedecius, Andrew Jenkins és Hans-Michael Speier tanulmányai változatosan megmutatják. A különböző tanulmányokban, melyek a költészet fordításával foglalkoznak, világossá válik, hogy a két nyelv szintaksziszának és szókincsének pontos filológiai ismerete mennyire nem elég a fordításhoz. Persze az ilyen szövegek fordítója sem nélkülözheti a rutint. Elsősorban azonban arra van szüksége, hogy legyen bátorsága a következményekhez, a megvalósításhoz, a szövegekkel való bánáshoz, mert a szándékozottak esetleg csak a szövegperspektívák megváltoztatása révén valósulnak meg.

A fordító receptív kompetenciája a szövegmegértéshez kapcsolódik (Hans-Georg Gadamer). A szövegmegértés annak az útnak a megismerése, melyet egy szöveg nyit meg, s a szöveg által mutatott irány követése (Andrew Jenkins, Karl Dedecius). A fordító a szöveggel szemben az olvasó helyzetében van. A szövegben olyan empirikus realitás van számára adva, mely nem azonosítható a valósággal, hanem fordítóiággal feldolgozott ábrázolás közvetíti (Hans-Michael Speier). Ha a fordító olvasóként áll szemben szövegekkel, akkor ez azt jelenti, hogy nem tudja kireflektálni magát az olvasói hozzáállásból. Ugyanis minden olvasás értelmezés, mert egy szöveg olvasója és fordítója egy hagyományösszefüggés területére (Josef Blank, Hans-Michael Speier) valamint a szövegszerző specifikus szerepfunkciójába lép. Aki szövegeket akar megérteni, az előzetes döntéseknek veti alá magát, melyek minden szövegbe belekerülnek. (Karcsey Sándor). A szövegolvasás és a szövegfordítás tehát azt jelenti, hogy egy hagyományon vagy egy szerepspecifikus viselkedésen belül megőrizzük egy szöveg közleményét, szándékát és hatását. Mert nem egyedül a szöveg közleménye, hanem a szerző ábrázolásmódjai is rendkívül jelentősek a fordítás szempontjából (Fritz Paepcke, Andrew Jenkins).

A Helikon jelen számának szerzői szövegen több egymás után következő mondat kapcsolatát értik, melyek a szöveg kezdetétől a befejezéséig egyre növekvő ismerettartalommal bíró értelemösszefüggést alkotnak. Az emberi megértés fokozatos közelítéssel következik be, pragmatikus szövegek esetén sem ér soha végérvényesen célba (Norbert Hinske, Ingo Hohnhold), mindig kiigazításra szorul és állandóan túl kell haladni, mert sohasem az egészet ragadja meg, hanem csak egyes aspektusokat. S. J. Schmidt szerint (1972) a fordító akkor értett meg egy adott szöveget, „ha realizálta a szerző döntéseit s innen vissza tud következtetni közlés- és hatásszándékaira”. A szövegmegértés akkor

funkcionális szempontból azon a specifikus módon fogható fel, hogy egy terminológiailag kódolt és strukturált szövegmegértési feladat feltárul a befogadó számára (Ingo Hohnhold).

Minden fordítás előfeltételezi a szöveg megértését (Philippe Forget). A szövegnek megvan az a specifikus funkciója, hogy mozgásba hozza a fordító receptív és produktív kompetenciáját (Ewald Osers). A szövegek nyelvmodellek, melyek iránymutatók és kötelezők maradnak. Csak a fordítónak fordítás közben újból és újból fel kell tárnia őket saját használatára (Anna Lilova). Így a szövegmegértés a mondani szándékozottaknak és azok megfogalmazásmódjainak az előrehaladó tisztázása, valamint a hozzáigazodás a szövegszerző szándékaihoz és specifikus elvárásaihoz. A megértés közlésmegítélés, a szerző információinak, intencióinak és hatásainak besorolása és értékelése a fordított szöveg révén. Csak amikor a közlések és a szerző hatásszándékai új kontextusba integrálódnak, a szöveg részleteinek a kidolgozása csak akkor szabadítja meg a fordítót azoktól a terhektől, amelyeket a forrásszövegekkel való birkózás mindig maga után hagy. (Wolfgang Raible, Andrew Jenkins).

A megértés a mondottakkal együtt gondolja a ki nem mondottakat is; mert a szöveg többet mond, mint ami közölve van benne (Fritz Paepcke, Hans-Martin Speier). A fordítók produktív kompetenciával bíró olvasók, s ezért minden szövegbe behozzák saját tapasztalataikat is. (Erwin Walter Palm). A megértés ezért a forrásszöveg fokozatos tisztázása kognitív, érzelmi és szituációhoz kötött előfeltételeivel együtt (Karl Dedecius). A megértés a félreértésből is él. Sőt a legdurvább tévedések közé tartozik, amelyek a szövegmegértést érhetik, hogy egyetlen megállapítás kizárólagosságában, nem pedig több lehetőség meghatározhatatlanságának a határai közt nézik (Josef Blank).

Aki követi a mai vitákat, az kénytelen megállapítani, hogy a szövegfordítás kérdését egyre gyakrabban specifikus kommunikációs helyzetekre utalva válaszolják meg. Ez a jelenkori technikai-tudományos civilizáció nyelvi valóságának a következménye, mely az igazgatott világot mindent beborító hálóként fogja körül. Ugyanakkor egy olyan jövő radikális kihívása, mely már meg is kezdődött. Ez fordítói szempontból nézve olyan megfogalmazási döntések adekvátságában és helyességében mutatkozik meg, melyekért szavakon és mondatokon túlterjedő összefüggések kezeskednek. A költészet és a pragmatikus szövegek fordítója eldönti, hogy a szavak jelentésspektrumából adódó lehetőségek közül *hic et nunc* melyeket kell megvalósítani (Danica Seleskovitch, Fritz Paepcke). Az ilyen döntések mindig csak az egyes szövegre vonatkoznak, míg viszont a szintaktikai és szemantikai elmélet esetek sokaságát rendezi el (Anna Lilova). Itt a fordítástudomány és a fordítás összefüggéséről van szó, mely a szövegek nyelvének élveboncolásához vezethet. A szövegek, s fokozott mértékben a költészet fordításánál dominál a megfogalmazással való játék, mely azonban a fordítót nem menti fel az elmélet ismeretének feladata alól, ha „az elmélet (a pusztá játék közelében) a belemerülés mikéntjét jelenti abba ami van, ami „számunkra” jelenvaló létünk legmagasabb beteljesedése – nem pedig öntudat” (Hans-Georg Gadamer, 1980), de talán az élet belső formáját közelíti meg s a sikerült költészetben lesz evidens. Akkor „az elmélet dicsérete nem a gyakorlat ellen fog irányulni”, hanem a költészet a maga változó szépségével önálló dimenziót képez, amely mindennel össze van kapcsolva s ugyanakkor mindennek előtte van.

Ez a praxisvontatkozás igazolja, hogy sok nyelvben mutassuk meg a költészetrel szerzett tapasztalatot. Ha költészetet fordítunk, sohasem az a cél, hogy az elméletet és a gyakorlatot alternatívákként állítsuk szembe egymással. Sokkal inkább arról van szó, hogy

„a belemerülést abba, ami van” úgy tapasztaljuk, hogy a lefordított költészettel az elmélet mint legmagasabb beteljesedés gyakorlatilag közvetítve legyen.

Az elmélet és a gyakorlat egymásra szorulása és különbségük (Norbert Hinske – Ingo Hohnhold) akkor válik egészen világossá, ha meggondoljuk, hogy a fordító az egyes esetet nem tudja úgy eldönteni, ahogyan az összes összehasonlítható esetet különböztetné meg. Az egyes döntések csak egy meghatározott forrásszöveg határai között kötik a fordítót. Igazolásuk ekkor azokból a specifikus lehetőségekből adódik, melyeket a célnyelv mindenkor készen tart a fordító számára. Így egy forrásnyelvi szöveg újrafogalmazása a célnyelv kifejezéssémáihoz van kötve, de ugyanígy rá van utalva az egyéni kezdeményezésekre is. „Csak egyénileg lehet írni, vagy pedig rosszul írunk”, mondja Hugo von Hofmannsthal. A fordító legitimációja tehát a szokványoson és a kötelezőn belüli variálás lehetőségén alapul, valamint a sikeres megfogalmazás megtalálásáig folytatott heurisztikus kísérleteken. Az ilyen kísérletek megmutatják a fordító simulékonyságát; sokszor meglepőek a maguk hatásával, néha girlandszerűek, de mindig nyitottak, hogy asszimilálják az idegent, s figyelmessé, éleshallásúvá sőt talán kíváncsivá is tesz bennünket, hogy a stílus mindig újszerű prizmjája révén folyton változtatható fordítói beállítottsággal és spontaneitással közelítsünk a szöveghez.

A szöveg szerzője esetén is felmerül a döntés kérdése. De a szerző és a fordító döntései közti különbséget nem szabad félreismerni. Az a döntés, amelyet a szerző a szöveg létrehozása közben hoz, akkor megfelelő, ha a nyelvközösség tagjainak többsége vállalja. Legitimációja tehát elsősorban tisztán formálisan meghatározott, és a mindenkori nyelvalkalmazástól függ. Viszont az a döntés, amelyet egy szöveg fordítója hoz, csak akkor megfelelő, ha megegyezik a forrásnyelvi szöveggel. A fordító viselkedése tehát nem szabad, hanem fennálló cselekvési utasításokhoz van kötve. A szöveg szerzője abból indul ki, hogy a nyelv különböző összefüggésekben és szövegekben mindig új és újszerű szintaktikai és szemantikai elrendezésben használható. A fordító viszont nem engedhet produktív kompetenciája csábításának. Számára a fordítandó szöveg olyan utasítást tartalmaz, amely szabályozza a kompetencia körébe eső viselkedését. A fordító legitimációja tehát materiálisan meghatározott.

Ugyanakkor persze ennek a fordítottja is érvényes a szerző és a fordító által végzett nyelvi megfogalmazásra. Ez akkor válik világossá, amikor egy szöveg alkotó tényezőit nézzük. Összehasonlítva a valóságösszefüggéssel, a szöveg szintjén nem egy szituáció teljessége, hanem csak e szituációnak egy részleges ábrázolása mutatható fel. A nyelvi megfogalmazást, melyet a szerző hajt végre, ebben a tekintetben tartalmilag annak a perspektívának kell igazolnia, amelybe a valóság nyelvi ábrázolását állítja. Ezért egy szöveg interpretációjának azokat a különbségeket kell megvizsgálnia, amelyek a nyelven kívüli valóság és a szöveg fakticitása között állnak fenn (Philippe Forget). A fordító nyelvi megfogalmazása viszont formálisan legitimálható. Mert ez azt kérdezi, hogy döntései összeegyeztethetők-e a célnyelv adott stilisztikai lehetőségeivel. E döntés ellenőrzése közben a forrásnyelvi szöveghez igazodó értelemmegőrző közlés ugyanúgy szerepet játszik, mint ahogy a különböző lehetőségek közötti válogatásnak is nagy jelentősége van a fordítás hatáshűsége szempontjából.

E meggondolások után esetleg úgy látszik, hogy a szerző és a fordító döntései különböznek egymástól. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni egy másik, még fontosabb meggondolást. Ez a fordítás minőségének a kérdése, melyhez a forrásszövegnek

kell képeznie az értelmezés mércéjét (Ewald Osers). A mintaszerű fordítás iskolás kizárólagossági igényével szemben mindig ott áll a fordítások különbözőségének a ténye. Hisz a fordító tevékenységét csak a szerző döntése preformálja, úgyhogy tevékenységének jellegzetessége a saját információkról való lemondásban áll. A szerző és a fordító döntései között nincs elvi különbség. Inkább csak a szöveghez viszonyulás különböző aspektusai domborodnak ki bennük. A szöveg és a fordítás egysége ezért az ugyanazon szöveghez tartozó több különböző fordítás tudatos pluralizmusában fejeződik ki legvilágosabban. Az ilyen pluralitás és perspektivitás az egyes nyelveknek elvileg megfelelő mód.

Minden szöveg szempontjából alapvető jelentősége van a nyelven kívüli szituációnak. Szituációkat azokat a történelmi, kulturális, politikai, szociális vagy gazdasági jellegű tényezőket értjük, amelyek pragmatikus szövegek létrehozása közben a tájékozási háttérrel alkotják. A nyelvi közlés szituációhoz kötöttsége minden szövegre érvényes. A szövegszerzők a szituációnak megfelelően viselkednek, s a mindenkori hatázzándéktól s az időbeli és térbeli konstellációtól függően módosítják megnyilatkozásaikat. Tehát minden szöveg esetében meghatározott szituációkban fennálló nyelvhasználatmódokról van szó. Ezért felállítható az az alaptétel, hogy a szituációhoz kötött közlést lényegileg a szavak használata határozza meg, melyek ugyan különbözők, de nem valami tetszőlegesen jelentenek (Danica Seleskovitch, Marianne Lederer). Ezért jelentéssel bírnak annyi mint egy nyelvhasználati kontextusban meghatározott funkcióval rendelkezni. Ha a jelentés ebben az értelemben funkcionális természetű, akkor mindig a közlésfeldolgozás módjától függően változik.

A fordítónak nem szavakkal, hanem szövegekkel van dolga. Számára a szóhoz mint a tárgyak vagy a tényállások jelöléséhez az út a nyelvi jelen keresztül vezet (Ingo Hohnhold), mely nem valamiféle materiális tényező, hanem ábrázolásmód. A fordító számára a jel akkor megbízható, ha tudja, hogy a célnyelvben mit jelent. Mármost mivel minden jellel meghatározott jelentéskonstellációk járnak együtt, a nyelvhasználat viszont semmiféle speciális jelentést sem kapcsol össze elválaszthatatlanul a jellel, a jel nem más mint utalás több jelentés meglétének a lehetőségére. Ezért a poliszémia a fordítás központi problémája (Andrew Jenkins) Így illúzió volna azt gondolni, hogy szótárak meg tudják oldani ezt a dilemmát, vagy továbbvezető információt tudnak nyújtani szó és jelentés viszonyáról (Karl Dedecius, Fritz Paepcke). Ezzel azt várnánk el a szótártól, hogy szüntesse meg két nyelv lexikai struktúrája közt örökké fennálló konfliktus- és kontrasztszituációt. Viszont aki fordítóként tudatában marad annak, hogy a szavak jelentésszerű jelek, az a (kétnyelvű) szótáraktól nem vár kötelező megoldásokat. Az ilyen szótár csak azt adja meg, hogy ezek a szavak milyen szemantikai alpprogramot regisztrálnak. Míg a kétnyelvű szótár „ekvivalenciákat” próbál létrehozni különböző lexikai struktúrák között (Fritz Paepcke), addig az egynyelvű szótár a nyelvi jelnek a nyelvhasználatbeli érvényességi erejét vagy funkcionális teljesítményét mutatja meg.

A jelentések mint olyanok lefordíthatatlanok. Bár a szavakon alapulnak, de egy szövegrész vagy egy egész szöveg nagyobb egységéhez kötődnek. A szójelentés csak a szövegsíkon faktum, s mint minden faktum, az összefüggésből kiragadva csupán absztrakcióm (Fritz Paepcke). Ezért a lefordítandó szöveg a fordítónak kognitív és érzéki ingert jelent; ugyanis lehetővé teszi számára, hogy óvatos alkalmazkodással és tentatív játék-kombinációkkal két, szöveghez kötött lexikai struktúrán belül felfedezze a különböző, sőt ellentétes lexikai struktúrákat. Így a fordító szüntelenül az előtt a döntés előtt áll,

hogy egy speciális szövegszituációban hogyan adja vissza az általa meglátottakat – mintegy ingamozgást végezve – a célnyelv szemantikai eszközeivel. Tehát a szavak megfelelő jelentésének a kérdésénél mindig saját formálási szövegekről van szó. Ezért a szövegfordításnak a szemantikai probléma tekintetében olyannak kell lennie, hogy mindkettőnek a jogait biztosítsa. A pragmatikus szövegek fordítása könnyebben éri el a dolgokra vonatkoztatottság kognícióját, míg a költészet intuitíve irányított fordítása a kreatív megfogalmazások túlkínálatát és alulkínálatát hozza játékba.

Minél nagyobb mérvű az irányított világ által előidézett haladás, annál inkább szükség van szövegsíkon az egyértelmű szóra. A szavak megkülönböztető és tisztázó eszközök, melyek a tárgyakat vagy a tényállásokat fogalmi-gondolati valóságokként nevezik meg, hogy utólag verifikálják vagy kérdésessé tegyék őket. A szó csak akkor egyértelmű, ha terminusként egy meghatározott célra rendszeresítik. A szavak hozzárendelése a tárgyakhoz és a tényállásokhoz predikáció útján történik. Ennek révén tudjuk a szavak jelentésmagját explicit módon bevezetni és a tudományos nyelv terminusaként szabályozni. Ezért a predikáció olyan besoroló eljárás, mely a szakértő számára funkcionálissá teszi a szókinccset, míg a művész és annak fordítója intuitíve állandóan változó támpontokat keres öntapasztalásában és világtapasztalásában. A szakértő szókinccset terminológiának nevezzük. Minden terminológia a meglévő lexikai struktúrák jelentéstartalmaiból áll, s mint jelentéshordozó struktúrák eszköztára, ezekhez kötődik. A terminológiának, hasonlóan a költészet nyelvéhez, csak ott van önálló funkciója, ahol új tárgyakat és tényállásokat ismerünk meg. Mindkettőjüknek a pontosítás és az egyértelműen rendszeresített szóhasználat követelményét kell kielégítenie.

A költészet és a pragmatikus próza elhatárolása végső soron dichotómia. A költészet fordítójának nem a köznyelv poetizálása a dolga, hanem az, hogy megszabadítva a nyelvet az élettelen konvenciók nyűgétől, a költészetet fordítás révén újraformálja. A pragmatikus és a technikai-természettudományos szövegek fordítója pedig arra törekszik, hogy a még nem tudottak területére úgy hatoljon be megfogalmazásaival, hogy a még nem közkeletű fogalmak megnevezését megtalálja. Ehhez néha arra van szükség, hogy az információs zavarokat körülírások révén szüntesse meg.

(Fordította: Bonyhai Gábor)

PERSPEKTÍVÁK ÉS DIMENZIÓK

HANS-GEORG GADAMER, Heidelberg

A NYELV GENERATÍV ÉS TEREMTŐ EREJE

Az első, amit itt tisztáznunk kell: miért kérdés mindez számunkra? Gondolkodásunknak miféle gyanúsítása vagy bírálata rejlik e kérdés mögött? Nem más ez, mint az elvi kételkedés abban, hogy egyáltalán képesek vagyunk-e kilépni nyelvi neveltetésünk, nyelvi szokásaink és nyelvi közvetített gondolkodásmódunk bűvköréből, és tudjuk-e vállalni a találkozást egy olyan valósággal, amely nem felel meg előzetes véleményeinknek, terveinknek, várakozásainknak. Ez a gyanú a mai feltételek mellett áll fenn, azaz most, amikor emberi léttudatunkat egyre több minden nyugtalanítja, s ama lassan valamennyiünk számára tudatosodó gyanúként, hogy ha így folytatjuk, ha az emberi munka industrializálását és profitorientálását így fokozzuk tovább és bolygónkat egyre inkább valamiféle üzemelő gyárrá szervezzük, akkor az ember biológiai életfeltételeit a megsemmisülés veszélyébe sodorjuk. Ezért van az, hogy ma különös éberséggel kérdezzük: a világhoz való egész hozzáállásunk némileg nem hamis-e, s nem lehetséges-e, hogy már nyelvi közvetített világtapasztalatunkban is olyan előítéleteket táplálunk, vagy – ami még rosszabb volna – olyan kényszerűségek rabjai vagyunk, melyek egészen első világtapasztalatunk nyelvi strukturálódására vezethetők vissza, s úgyszólván a szemünk láttára juttatnak bennünket áldatlan zsákutcába. Lassan világossá válik: ha így folytatjuk, akkor egészen bizonyos, hogy bolygónkon előbb-utóbb lehetetlenné válik az élet. Ez olyan biztosan megjósolható, mintha csillagászati számítások alapján kellene előre jeleznünk az összeütközést egy nagy égitesttel. Ezért igazán aktuális a kérdés, hogy valóban a nyelv-e az, ami ily módon tart bennünket áldatlan bűvkörében.

Azt valószínűleg senki sem tagadja, hogy nyelvünk befolyást gyakorol gondolkodásunkra. Szavakban gondolkodunk. Gondolkodni annyi mint valamit gondolni. S valamit gondolni annyi mint valamit mondani magunknak. Úgy vélem, hogy Platón ennyiben egészen helyesen ismerte fel a gondolkodás lényegét, amikor azt a lélek önmagával folytatott dialógusának nevezte, olyan dialógusnak, amely önmagunk állandó túlhaladása, kételyek és ellenvetések után visszatérés önmagunkhoz és saját véleményeinkhez s nézeteinkhez. S ha valami jellemző emberi gondolkodásunkra, akkor az épp ez a végtelen és sohasem végérvényesen valamihez vezető dialógus önmagunkkal. Ez különböztet meg bennünket egy végtelen szellemnek attól az ideáljától, amelynek számára minden ami van és igaz, egyetlen nyitott életlátásban van adva. Nyelvtapasztalatunk és ebbe az önmagunkkal folytatott belső beszélgetésbe való belenövésünk egyúttal mindig előlegezett beszélgetés másokkal, és mások bevonása a velünk folytatott beszélgetésbe, s csak ez utóbbi az, amiben a tapasztalat különböző területein feltárul és elrendeződik számunkra a világ. Ez pedig azt jelenti, hogy számunkra az elrendezésnek és a tájékozódásnak nincs

más útja mint az, amely a nekünk mindenkor kínálkozó tapasztalati adottságoktól olyan tájékozódási pontokhoz vezetett, amelyeket a fogalomként avagy az általánosként ismerünk, melynek szempontjából a mindenkori eset egyes eset.

Arisztotelész szépen mutatta ezt meg egy hasonlattal, mely a tapasztalatnak a fogalomhoz és az általánoshoz vezető útját érzékelteti. Arról a leírásról van szó, amelyben megmutatja, hogy a sok észlelésből hogyan alakul ki egy tapasztalat egysége, s a tapasztalatok sokaságából végül hogyan alakul ki lassan valami olyasmi mint az általánosnak a tudatosulása, mely megőrződik a tapasztalátelelet változó aspektusainak ebben a folyamatában. S szép hasonlatot talált erre. Ezt kérdezi: voltaképpen hogyan jutunk az általánosnak ehhez a tudásához? Azáltal, hogy a tapasztalatok halmozódnak, hogy újból és újból ugyanazokat a tapasztalatokat nyerjük és ugyanazonként ismerünk rájuk? Igen, persze, de épp itt van a probléma: mit jelent „ugyanazonként” ismerni fel őket, s mikor jön létre illetéknépp valami általánosnak az egysége? Olyan ez, mint amikor egy sereg menekül. Végül valaki elkezd hátratekintgetni, hogy mennyire közel az ellenség, látja, hogy egyáltalán nincs olyan közel, egy pillanatra megáll, s megáll egy másik is. Az első, a második és a harmadik persze még nem az egész – s végül mégis az egész sereg megáll. Így van ez a beszéd tanulásával is. Nincs első szó, s mégis tanulóba nőünk bele a nyelvbe és a világba. Vajon nem következik-e ebből, hogy minden attól függ, hogyan nőünk bele jövőd világtájékozódásunk előzetes sematizációiba a beszédtanulásnak és mindannak a révén, amit a beszélgetés útján tanulunk? Ez az a folyamat, amelyet ma „socialisation”-nek neveznek: a társadalmi viselkedésbe való belenövés. Ez ugyanakkor szükségképp a megegyezésekbe, egy megegyezések által szabályozott társadalmi életbe való belenövés is, s ezért azzal gyanúsítható, hogy ideológia! Miként a beszédtanulás alapján véve fordulatok és érvek állandó begyakorlása, úgy meggyőződéseink és véleményeink kialakulása is annak az útja, hogy jelentésartikulációk előre formált rendszerében mozogjunk. Mi az igazság ebben? Hogyan lehetne a nyelvi fordulatoknak és megfogalmazásoknak ezt az előre formált anyagát teljesen folyékonyra tenni és eljutni addig a tökéletességig, amikor az a ritka érzésünk támad, hogy valóban azt mondtuk. amit gondoltunk?

Mert hiszen egész élettájékozódásunkban úgy van ez, mint a beszédben: egy konvenciók által előre formált világ válik számunkra megszokottá, s a kérdés az, hogy saját önmegértésünkben valaha is eljutunk-e addig, ahova a beszélgetésnek azokban a fentebb leírt ritka pillanataiban eljutni vélünk, amikor valóban azt mondjuk, amit mondani akarunk. Ez pedig azt jelentené: eljutunk-e valaha is addig, hogy megértjük, ami valóban van? Mindkettő, a teljes megértés és az adekvát mondás világtájékozódásunk, önmagunkkal folytatott végtelen belső dialógusunk határeset. S mégis úgy gondolom: épp mivel ez a dialógus végtelen, épp mivel ez a számunkra a beszéd előre formált sémáiban adott tárgyi orientálás állandóan bekerül az egymással és az önmagunkkal történő megértés spontán folyamatába, épp azért táru fel ezzel számunkra a végtelensége annak, amit egyáltalán megértünk, amit szellemileg egyáltalán el tudunk sajátítani. Nincsenek határai a lélek önmagával folytatott dialógusának: én ezt a tételt állítom szembe azzal a felfogással, hogy a nyelv ideológiagyánús.

Tehát a megértés és a beszéd egyetemességi igényét szeretném érvekkel védelmezni. Nyelviileg mindent megfogalmazhatunk, s bármiről megpróbálhatjuk megérteni magunkat egymással. Az persze igaz, hogy eközben saját tudásunk és képességünk végeessége korlátoz bennünket, s hogy ezt az igényt csak egy valóban végtelen beszélgetés tudná teljesen

valóra váltani. Ez azonban magától értetődik. A kérdés inkább ez: nem hozható-e fel egy sor kényszerítő erejű ellenvetés nyelviileg közvetített világtapasztalatunk egyetemessége ellen? Itt van a tétel, mely szerint minden nyelvi világkép relatív, melyet az amerikaiak a humboldti örökségből merítettek és újfajta empirikus kutatói érzülettel aktivizáltak, s mely szerint a nyelvek világképek és világlátások mégpedig oly módon, hogy nem tudunk kilépni abból a mindenkori világképből, melynek sematizációiba be vagyunk zárva. Már Nietzsche megjegyzi a *Wille zur Macht* egyik aforizmájában: Isten voltaképpen teremtő tette abban áll, hogy megalkotta a grammatikát, azaz a világon való uralkodásunknak ezekben a sematizációiba utasított bennünket, és pedig úgy, hogy nem tudunk mögéjük hatolni. Vajon nem szükségszerű-e a gondolkodás ilyenén függése a beszéd lehetőségeitől és nyelvi szokásainktól? S mennyire sorsszerű jelentősége van annak, amikor körülnézünk egy olyan világban, amely kiegyenlített interkontinentális globális kultúrává kezd formálódni, úgy, hogy már nem beszélhetünk a régi, magától értetődő módon egyedül az európai filozófiáról; vajon nem kell-e elgondolkoznunk azon a belátáson, hogy egész filozófiai fogalomnyelvünk s a tudomány ebből átvett és átalakított fogalomnyelve csak egyike a világperspektíváknak, s végső soron görög eredetű? A metafizika nyelve ez, melynek kategóriáit – szubjektum, predikátum, nomen, verbum, főnév, ige – a grammatikából ismerjük. Mostanában ébredező összplanetáris tudatunkkal érezzük, hogy például az olyan fogalomban mint a cselekvést jelölő szó, egész európai kultúránk előzetes sematizációja szólal meg. Ezért a háttérben mindig ott motoszkál az a tétova kérdés, hogy egész gondolkodásunkban – még az olyan metafizikai fogalmak kritikai feloldásában is, mint a szubsztancia és az akcidenca, a szubjektum és tulajdonságai és hasonlók – egész predikatív logikánkkal együtt nem csupán azt gondoljuk-e végig, ami az indoeurópai nyelvcsaládban minden írásos hagyományozást évezredekkel megelőzve nyelvi struktúraként és a világhoz való viszonyulásként alakult ki? Ezt a kérdést épp most tesszük fel, amikor a nyelvi kultúránknak talán a vége felé tartunk, mely a technikai civilizációval és annak matematikai szimbólumrendszereivel lassan de biztosan közeledik.

Tehát nem a nyelv öncélú gyanúsítgatásáról van szó, hanem valóban fel kell tennünk a kérdést, hogy a nyelvben mennyire van minden előre meghatározva. Végül is nem történt-e a világtörténelem sorsjátékában minden világtörténelmet megelőzően egy dobás, mely nyelvünk révén belekényszerített bennünket gondolkodásunkba, s ha így megy tovább, akkor az emberiség technikai önmegsemmisítéséhez vezet?

Persze ellen lehetne vetni, hogy amikor ilyenképp önmagunkat gyanúsítjuk, nem saját eszünket fosztjuk-e meg mesterségesen jogaitól. Nem állunk-e itt közös talajon, és nem tudjuk-e, hogy valami valóságosról szólunk, s nem csupán a fellegekben járó filozófus festi az ördögöt a falra, amikor az emberiség messziről eredő önvészélyeztetéséről beszél, s az európai történelemnek egy olyan sorsszerű összefüggését látom, melyet látni az utóbbi időben Heidegger tanított bennünket? Ez egyszer majd az emberiség magától értetődő tudásához fog tartozni. Ma világosabban látjuk, s mindenekelőtt Heideggertől tanultuk, hogy a görög metafizika a technika kezdete. Az európai filozófiából kinövő fogalomalkotás hosszú történeti úton idézte elő az uralkodni akarást mint a valóság alaptapasztalatát. De valóban azt kell-e gondolnunk, hogy amit ilyenképp kezdünk felismerni, áthághatatlan korlátokat állít elénk?

A második ellenvetést, mellyel itt szembe kell nézni, elsősorban Habermas dolgozta ki az én elméleteim ellen. A kérdés az, hogy a nyelven kívüli tapasztalásmódokat nem

becsüljük-e alá, amikor – miként én tettem – azt állítjuk, hogy a világtapasztalatot a nyelv révén artikuláljuk közös világtapasztalatként. A nyelvek sokfélesége ugyan nem ellenvetés. Ez a viszonylagosság egyáltalán nem olyan, hogy áttörhetetlen bűvkörbe hajtana bennünket – ezt mindenki tudja, aki egy kicsit is képes idegen nyelveken gondolkodni. Nincsenek-e azonban másféle, nem nyelvi jellegű valóság-tapasztalatok? Itt van az uralom tapasztalata és a munka tapasztalata. Ez az a két érv, melyet Habermas a hermeneutika egyetemes igénye ellen felhoz, miközben a nyelvi kommunikációt – nem tudom miért – nyilvánvalóan az immanens értelemmozgás valamiféle zárt körének tekinti, melyet a népek kulturális hagyományának nevez. Nos, a népek kulturális hagyománya elsősorban uralmi formák és uralkodásművészetek, szabadságuideálok, rendcélok és hasonlók hagyományozása. Ki tagadja, hogy sajátosan emberi lehetőségeink nem csupán a beszédben állnak? El kell ismerni, hogy minden nyelvi világtapasztalat a világot tapasztalja, s nem a nyelvet. Talán nem a valósággal való találkozás az, amit a nyelvi formában végbemenő konfliktusokban artikulálunk? Az uralommal és a szabadság hiányával való találkozás politikai eszméink kialakulásához vezet, s a munka világa, a technikai tudás világa az, amit a munkafolyamatokon való uralkodásban emberi önmagunk megtalálásának útjaként tapasztalunk. Hamis absztrakció volna azt gondolni, hogy elsősorban nem az uralomban és a munkában fennálló emberi egzisztenciánk konkrét tapasztalatai azok, amelyekben emberi önmegértésünk, értékeléseink, önmagunkkal folytatott beszélgetésünk konkrét beteljesedéshez és kritikai funkcióhoz jut. Az a tény, hogy egy nyelvi világban mozgunk s egy nyelvileg előre megformált tapasztalat révén belenövünk világunkba, egyáltalán nem foszt meg bennünket a kritika lehetőségétől. Ellenkezőleg: lehetőség nyílik számunkra, hogy kilépünk konvencióinkból és valamennyi előre sematizált tapasztalatunkból, és pedig úgy, hogy a másokkal, a másként gondolkodókkal folytatott beszélgetésben új kritikai igazolással és új tapasztalatokkal nézünk szembe. Világunkban alapjában véve még mindig ugyanaz történik mint kezdettől fogva: nyelvi beleformálódás konvenciókba és társadalmi normákba, melyek mögött mindig gazdasági és uralmi érdekek is állnak. De épp ez a mi emberi tapasztalatvilágunk, melyben ítélőerőnkre, azaz arra a lehetőségünkre vagyunk utalva, hogy minden konvencióval szemben kritikusan tudunk viselkedni. Ezt valójában az emberi ész nyelvi virtualitásának köszönhetjük, s a nyelv nem korlátozza az észet. Mármost az bizonyára helyes, hogy nyelvi világtapasztalatunk nem csupán a beszéd elsajátításában és a nyelvgyakorlásban játszódik le. Van nyelv előtti világtapasztalat, ahogy erre Habermas Piaget kutatásaira utalva hivatkozik. Létezik a taglejtések és az arcjátékok nyelve, a nevetés és a sírás, melyeknek hermeneutikájára H. Plessner hívta fel a figyelmet, s létezik a tudomány által felépített világ, melyben végül is a matematikai szimbólumrendszerek egzakt különnyelvei teszik lehetővé az elméletalkotás szilárd megalapozását, s az előállítás és a manipulálás olyan képességét hívták elő, mely számunkra egyenesen úgy tűnik fel mint a homo fabernek. az ember technikai leleményességének egyfajta megmutatkozása. De az emberi megmutatkozás mindeme formáit magukat is állandóan be kell vonni a léleknek abba az önmagával folytatott beszélgetésébe.

Elismerem: ezek a jelenségek arra utalnak, hogy a nyelvek és a konvenciók minden relativitása mögött valami közös rejlik, amely már egyáltalán nem nyelv, hanem valami közös, amely nyelvi formát ölthet, s amelyet talán még mindig nem a leghelytelenebb érzék nevezni. Ugyanakkor van itt valami, ami a nyelvet mint nyelvet jellemzi, s ez az, hogy

a nyelv mint nyelv sajátos módon megkülönböztethető minden egyéb kommunikációs történetstől. Ezt a megkülönböztetést írásnak és írásságnak nevezzük. Mit jelent az, hogy valami, ami oly szemléletes és eleven módon elválaszthatatlan mint valakinek a másokhoz vagy önmagához intézett rábeszélő szavai, az az írásjelek megmerevedett formáját öltheti, melyeket ki lehet betűzni, olvasni lehet, és értelmezni lehet őket, mégpedig olyannyira, hogy egész világunk többé-kevésbé – de talán már nem sokáig – írásos világ, írás és írásság révén szabályozott világ? Min alapul ennek az írásságnak az egyetemessége, s mi történik itt? Az írásság valamennyi különbségétől teljesen függetlenül azt mondanám: minden ami írva van, azt kívánja, hogy megértsék, hogy úgyszólván lelki füleinkbe emelkedjék. Ahol költészetről és hasonlókról van szó, ott ez magától értődik, s én a filozófiában is azt mondogatom hallgatóimnak: élesítsétek fületeket és tudjátok, hogy ha egy szót a szátokra vesztek nem valamiféle tetszőleges szerszámmal használtok, melyet, ha nem váltik be, félre lehet dobni, hanem valójában a gondolkodásnak egy olyan irányához kötik magatokat, mely messziről ered és messze túlterjed rajtatok. Mindig egyfajta visszaváltoztatást hajtunk végre. Ezt nagyon tág értelemben fordításnak szeretném nevezni. Az olvasás már fordítás, és a fordítás aztán ismét fordítás. Gondoljunk el egy pillanatra ezen a tényen, mit jelent az, hogy fordítunk, tehát hogy valami élettelen átfordítunk az olvasó megértés új eleveenségébe vagy éppen egy másik nyelven, a mi saját nyelvünkön való megértés új eleveenségében, amikor is valami olyasmit értünk meg, ami csak egy idegen nyelven lett feljegyezve s szöveggé van adva.

A fordítás folyamata alapján véve az emberi világmegértés és a társadalmi kommunikáció minden titkát magába foglalja. A fordítás az implicit anticipációnak, az értelem egészéhez való előrenyúlásnak és az így előlegezettek explicit rögzítésének a megbonthatatlan egysége. Sőt még a beszédben is mindig van valami ilyen jellegű előlegezés és rögzítés. Heinrich von Kleistnek van egy nagyon szép tanulmánya *A gondolatok fokozatos elmélyülése a beszéd közben* címmel. Ha rajtam múlna, minden vizsgáztató professzort köteleznék az elolvasására. A tanulmány azokat a tapasztalatokat ecseteli, melyeket Kleist Berlinben szerzett a gyakornoki vizsgáján. Leírja, hogy hogyan folyik le egy ilyen vizsga; a professzor úgy teszi fel kérdéseit, mintha pisztolyból lőné ki őket, s a vizsgázó aztán szintén mintha pisztolyból lőné vissza a választ. Pedig mindannyian tudjuk: az olyan kérdést, amelyre ismert a felelet, csak az ostobák tudják megválaszolni. A kérdésnek fel kell merülnie, azaz a válaszlehetőségek nyitottságát foglalja magába. Az egyetlen értékelhető vizsgateljesítmény az, hogy az adott válasz értelmes. A „helyes” választ számító gépek és papagájok sokkal gyorsabban megtalálják. Kleist nagyon szép kifejezést is talált e tapasztalat megfogalmazására: mozgásba kell hozni a gondolatok lendítőkerekét. A beszédben úgy van, hogy egyik szó adja a másikat, s ez által terebélyesedik ki gondolkodásunk. Csak az az igazi szó, amely a mégannyira előre sematizált nyelvkincsből és nyelvhasználatból is magától kínálkozik a beszédben. Mondjuk a szót, s az olyan következményekhez és célokhoz vezet tovább bennünket, melyeket mi magunk talán nem is láttunk. A nyelvi világmegközelítés egyetemességének az a háttere, hogy világismeretünk – egyetlen hasonlattal szólva – nem valami végtelen szöveggé áll előttünk, melyet megtanultunk fáradtságosan, részenként felmondani. A „felmondani” szóval azt szeretném tudatosítani, hogy az ilyesmi egyáltalán nem volna beszéd. A felmondás a beszéd ellentéte. A felmondás ugyanis már tudja, hogy mi következik, s nem teszi ki magát az ötlet lehetséges előnyének. Valamennyien ismerjük azt a tapasztalatot, amelyet a rossz színésznél szer-

zünk, aki felmond, úgy hogy az az érzésünk, mindig már a következő szóra gondol, amikor az előzőt mondja. Ez valójában nem beszéd. Beszédünk csak akkor beszéd, ha vállaljuk azt a kockázatot, hogy valamit tételezünk és követjük a következményeit. Összefoglalásul azt mondanám, hogy a megértésünk nyelviségének a kérdésében fennálló voltaképeni félreértés a nyelvvel kapcsolatos félreértés, mely a nyelvet szavak és mondatok, fogalmak, nézetek és vélemények állományának gondolja. A nyelv valójában az az egy szó, amelynek virtualitása megnyitja számunkra a tovább-beszélés és az egymással-beszélés végtelenségét és az önmagunkat-mondás és az önmagunknak mondani-hagyás szabadságát. Nem a kidolgozott konvencionálitása, és nem a bennünket elárasztó elősématisztóságok terhe a nyelv, hanem az a származtató és teremtő erő, hogy az ilyen egészt újból és újból folyékonyá tegyük.

(Fordította: Bonyhai Gábor)

EGY MŰFORDÍTÓ PORTRÉJA

„Csitt! Egy lélek mélyére fogunk nézni.”*

(Thomas Mann: *Boldogság*)

Thomas Mann *Doktor Faustus* c. regényének (1947) egyik mellékalakja egy műfordító, vagyis: a fordító egy irodalmi mű szereplője. Vajon van-e a szépirodalomban még ehhez hasonló példa? Másként, általánosabban téve fel a kérdést: melyik irodalmi műben fordul elő még a fordítás, mint téma, úgy mint például Goethe *Faustjában*? Faust ugyanis – egy fontos ponton, mégpedig közvetlenül az előtt, hogy a „pudli” leleplezi magát (tehát amikor Mefiszto már jelen van) – fordítóként lép fel: meglehetősen szabad, énközpontú fordítóként, és az, amit itt Faust „szeretett anyanyelvére” oly szabadon, csaknem erőszakot téve rajta lefordít, az nem akármilyen mondat . . .

Thomas Mann műfordítóját Rüdiger Schildknappnak ’fegyverhordozónak’ hívják, és már ez (ha más esetleg nem is) ügyes fogás. Lehetne-e jobb nevet találni egy fordítónak? Schildknapp alakjában Thomas Mann a fordítás nehézségeit mutatja be, kiváltképp azonban a fordító pszichikai helyzetének nehézségeit. Ezért nem csupán izgalmas, de szakmailag is érdekes Schildknapp portréját egy olyan tanulmánykötetben vizsgálni, amely a fordítással foglalkozik. A figura – kellő óvatossággal kezelve – adalék lehet témánkhoz, hiszen Schildknapp alakját kérdésként is fel lehet fogni, olyan kérdésként, amely a műfordítóhoz szól: magadra ismersz-e, legalábbis részben (és vajon hol) ebben a figurában? Megfogalmaz-e valamit ez a figura munkádnak, egzisztenciádnak nehézségeiből, szenvedéséből és boldogságából?

Mint tudjuk, Thomas Mann igen sokat merített a valóságból. Megfigyelt, nemcsak – és nem elsősorban – az aprólékos, minden részletre kiterjedő, hanem a komplex megfigyelés értelmében. Ő maga apologetikusan így nyilatkozik erről egy Gerhard Hauptmannról (1925) tartott beszédében, akit a *Varázshegyben* Mynheer Peeperkorn alakjában formált meg: „De ne higgyék, hogy kilestem őt, vagy alattomosan elhatároztam volna, hogy vonásról vonásra lemásolom. Ez nem így történik, nem ily kicsinyesen és nem ilyen egyszerűen. Az ember nem azzal a pillantással ’figyel’, mely a megfigyelt valóság felszínén megtörik.” Nem vonatkozik-e ez Schildknappra is? Mindenesetre ő sem kitalált alak, hanem valóságos modell alapján született, aki Thomas Mann számára még a névadást illetően is mintaként szolgált. Rüdiger Schildknapp Hans Reisigerrel (a műfordítóval és íróval) „azonos”, aki Thomas Mann barátja volt, méghozzá „bizalmas” barátai közé tartozott „Reisi”. Ami a nevet illeti, szemantikai szomszédságról beszélhetünk: hiszen a „Reisiger” olyasmi, mint a „Schildknapp”, a ’fegyverhordozó’, azaz „berittener Söldner”,

*Lányi Viktor fordítása

'zsoldos lovaskatona' (így definiálja a Duden, *A német nyelv nagyszótára* ezt a késő-középfelnémet szót). De Thomas Mann még jobban megközelíti az igazi nevet, amikor azt mondja a regényben Schildknappról: „Nevéből arra következtetett, hogy ősei hajdanán lovagok és hercegek lovas kísérei lehettek . . .” (225; az oldalszámok a későbbiekben is a Magyar Helikon 1969-es kiadására, Szöllősy Klára fordítására utalnak. A fordító) Ezen kívül még a Rüdiger keresztnév is a Reisiger családnév proparoxitonális ritmusát ismétli meg. Egyébként Thomas Mann, ha modell alapján dolgozott, gyakran maradt az igazi név hangalaki, vagy mint itt, főként szemantikai szomszédságában, és ez aligha csupán játék, inkább olyasmi, mint egyfajta irodalmi Rumpelstilzchen-babona. Ezzel kapcsolatban Golo Mann ezt írta: „Ha közelebbről ismerte a modellt, gyakran még a nevéől sem akart lemondani, azaz olyan neveket talált ki, melyek hasonlítottak az intendált alakok nevére, mert számára név és személy benső kapcsolatban állt egymással.” (*Apám, Thomas Mann – Mein Vater, Thomas Mann, Lübeck, 1970. 12.*)

Ebben a tanulmányban Rüdiger Schildknapp-pal kívánunk foglalkozni, s nem azzal, hogy milyen kapcsolatban áll Hans Reisigerrel. Azonban, éppen azért, mert tanulmányunk témája maga a műfordító, mégiscsak fontos, hogy Thomas Mann Schildknappot nem „kitalálta”, hanem hogy ebben az irodalmi alakban személyes valóságélményét dolgozta fel. Ez adja meg – a mi érdeklődésünk szempontjából – a figura súlyát. Ennek a szereplőnek, ahogy mi találkozunk vele, elsősorban persze mégiscsak a „műben van a helye”, de előzőleg megvolt a maga „helye az életben” is, méghozzá az író életében, aki barátjában, „Reisiben” talán mintegy saját alteregóját látta és egyben azokat a veszélyeket is, melyeket ő el tudott kerülni.

Thomas Mann *Doktor Faustus*a fiktív életrajz: Serenus Zeitblom, gimnáziumi tanár mondja el a második világháború vége táján, mindig hivatkozva is erre a korra, nemrég elhunyt barátja, Adrian Leverkühn zeneszerző életét. Rüdiger Schildknappot a XX. fejezetben, a regény első harmadának vége felé lépteti fel. A fejezet arról szól, hogyan találkozik egy év után újra az elbeszélő és Leverkühn. A két barát szülővárosuk, Kaisersaschern gimnáziumában, majd a Saale menti Halle egyetemén töltött együtt éveket, s most Serenus a katonaságnál letöltött ideje után látja viszont barátját Lipcsében, ahol az egyetemi tanulmányait folytatja. Kövessük most, saját körülhatárolt szempontunkból a fejezet – nem a fiktív elbeszélő, hanem az író szándéka szerint – laza, ide-oda kalandozó menetét. Ugyanis nem közömbös, hogy milyen összefüggésben jelenik meg Schildknapp.

Adrian szokása szerint most is hűvösen fogadja barátját. Azonnal Beethoven egyik késői vonósnyégyeséről, a 132-es opuszról folyik a szó, amelyet Serenus megérkezésének estéjén fognak játszani. (Thomas Mann, in: *A Doktor Faustus keletkezése. Egy regény regénye*: „Ne feledkezzünk meg a Busch Quartettnel a Town Hallban megrendezett pompás (délutáni) matinéről, amelyen Beethoven 132-es opuszát, azt a csodálatos művet tolmácsolták oly tökéletesen, amelyet én, szinte a sors rendeléséből, a Faustus éveiben újra és újra, vagy ötször hallottam.” 58). Az „átültetés” témája közvetve azonnal felvetődik: természetesen a nyelv és a zene viszonyáról van szó, s ilyen tágabb összefüggésekkel egy írónál számolnunk kell. Adrian arról beszél, hogy milyen nehéz a zenét nyelvileg kifejezni; tehát a zeneinek – itt annak a bizonyos quartett negyedik tételének – a nyelvre való lefordításáról van szó: „Csak az a bosszantó – ha ugyan nem akarod örvendetesnek nevezni –, hogy a zenében, legalábbis ebben a zenében, vannak dolgok, amelyekre az emberi nyelvben a legnagyobb igyekezettel sem találni igazán jellemző jelzőt vagy jelzőkombiná-

ciót. Az utóbbi napokban ezzel kínlódtam: sehogysem tudom adekvát szóval meghatározni ennek a témának a szellemét, tartását, lejtését . . .” (212). Ezután a „centrálbeliekre” terelődik a szó, akikkel Adrian a Centrál kávéházban szokott találkozni. Ezek közül, mondja Adrian hűvösen, „még Schildknapp a költő és műfordító (nota bene!) a legkellemesebb” (213). Adrian így jellemzi Schildknappot: mindig elutasító, ha akar tőle valamit az ember; ennek oka „nem nagyon szilárd talajon álló önérzetében” rejlik; ehhez Adrian kissé homályosan még hozzáfűzi, hogy Schildknapp „függetlenségi vágya rendkívül erős – vagy talán éppen nem elég erős” (213), de, fejezi be Adrian, „szimpatikus és szórakoztató, egyébként anyagi eszközei olyan szerények, hogy magamagának kell gondoskodnia létfenntartásáról” (213). A „knapp” (egyébként ebben a mondatban „szerény”-t jelentő melléknév) természetesen a családnév második tagjára utal. Tehát: szimpatikus, szórakoztató és szegény. Azt is azonnal megtudjuk, hogy mit akart Adrian Schildknapptól: hogy írjon számára Shakespeare *A felsült szerelmesek* c. vígjátékából operaszövegkönyvet; később, amikor Schildknapp valóban elutasítja a kérést, Serenus írja majd meg a librettót. A viszontlátás idején Adrian dalokat zenésít meg, egy „földközi tengeri antológia” darbjait, mely „tizenkettedik és tizenharmadik századbeli provánszi és katalán lírát tartalmazott” Serenus szerint „túrhetően sikerült német fordításban”, olasz költészetet (mindenekelőtt Dante *Isteni színjátékának* részleteit), ezen kívül „némi spanyol és portugál anyagot” (214). Döntő, hogy a zeneszerző Adrian számára – és ez is egyfajta „átültetés” – „a zenének a szöveggel való egyesítése” a fontos. Ezután ezekre a dalokra vonatkozó megjegyzések következnek és kitekintés az ekkor még csak tervezett „egységes, zárt szöveg- és hangműre”, mely majd az említett Shakespeare vígjátékból születik meg. Adrian explicite ismét a zenének a nyelvre és fordítva, a nyelvnek a zenére való „átültetéséről” beszél: „Zene és nyelv – hajtogatta – összetartozik, lényegét tekintve egy és ugyanaz: a nyelv zene és a zene nyelv is, ha önmagukban lépnek fel, egyik mindig a másikra hivatkozik, a másikat utánozza, a másik eszközeivel él, mindegyik a másik helyettesítője szeretne lenni” (216). *A felsült szerelmesek* esetében Adrian – barátja rábeszélése ellenére is – húzódozik attól, hogy a németre lefordított szöveget zenésítse meg, ragaszkodik az *eredetihez*: „ő ugyanis azt érezte az egyedüli helyes, méltó és hiteles megoldásnak, már csak a szójátékok meg a régi angol népi rigmusok, doggerelrímekek miatt is” (218). Ennek a vonakodásnak további okát Serenus Adrian bonyolult – bonyolult, mert a világtól való félelmet és a világ utáni vágyat sajátosan elegyítő – „eszmei kozmopolitizmusában”, valamint a „németiségtől való idegenkedésében” is látja, és megjegyzi, hogy Adriant „ez az idegenkedés hozta össze az anglista és angломán Schildknapp-pal”. Ahogy Serenus szellemesen megjegyzi, Adrian tehát ragaszkodott hozzá, „hogy a német hangversenyközönséget idegen nyelvű dalokkal ajándékozza meg – helyesebben, e dalokat az idegen nyelv által távol tartsa tőle” (219). Ezután Zeitblom később keletkezett francia és angol dalokhoz (Verlaine, Blake) fűz megjegyzéseket, majd visszakanyarodva a fejezet elején említett opusz 132-re az esti hangversenyről, aztán másnap találkozásáról Adrian zenetanárával, Wendel Kretzschmarral és végül a Centrál kávéházbeli körről számol be. És itt következik Rüdiger Schildknapp mintegy hatoldalnyi portréja – egyébként senki mást nem említ név szerint ebből a körből –, melyet az elbeszélő „sebtében felvázolt személyleírásként” jelent be (221), és amelyről a következő fejezetben aggodalmaskodóan azt mondja, hogy „illetlenül hosszúra nyúlt jellemzés” (233), ami persze

csak kacérkodás a szerző részéről, hiszen egyetlen olvasó, legalábbis filológus olvasó nem fogja annak találni.

Schildknapp Sziléziából származik, egy postahivatalnok fia, aki „nem tartozott a legalacsonyabb beosztottak közé, de nem tudott fölvergődni az egyetemi végzettségük részére fenntartott magasabb, igazgatósági szférákba sem” (221), tehát sem egész fent, sem egész lent nem volt, hanem valamilyen középszinten, ami nem elégitette ki; fent kielégült volna a vágya, lent nem tudott kibontakozni. Így az apát „társadalmi megaláztatásból fakadó keserűség” jellemzi, ami, mivel kulturált ember, „kifinomult érzékenységen, hangsúlyozott önsajnálásban” (222) mutatkozik meg. Az ifjabb Schildknapp mulatságos példákkal illusztrálja „a családfő társadalmi csökkentértékűsége felett érzett szenvedésének” (222) megnyilvánulásait. Tehát a klasszikus képlet: az apa megpróbálja, hogy „legalább a fián keresztül kormányzótanácsos lehessen” (222), a fiú ellenszegül, még az első jogi szigorlatot sem tudja letenni, hanem „az irodalomnak szenteli magát”: „Szabadverseket írt, kritikai tanulmányokat, takaros irályú, rövid prózai elbeszéléseket . . .” (222). És itt következik be a meghatározó törés Rüdiger életében: ahogy Serenus mondja, „fordításra adja a fejét”, „mégpedig kedvenc nyelvéből, angolból” (222) fordít. Serenus két negatív okot említ meg ezzel kapcsolatban: „részint anyagi kényszerből, részint, mert alkotói vénája nem buzgott valami dúsan” (222), s pozitív okként pedig vonzódását az angol nyelvhez, s általában mindenhez, ami angol (hogy ez a fordítói munka velejárója, azt Thomas Mann *látja, látta* Reisigernél). De Schildknapp fordítói tevékenysége is felemás, „angol meg amerikai szórakoztató irodalmat” fordít, „de ezen felül még egy kuriózumok, régiségek megjelentetésével foglalkozó müncheni bibliofil kiadóval is megállapodott, s megbízást kapott tőle régi angol irodalmi művek, Skelton drámai moralitásainak, Fletcher, Webster néhány drámájának, Pope bizonyos tankölteményeinek fordítására” (222), vagyis kevésbé igényes és igényesebb szövegekkel is foglalkozik. Egyébként nem maradt meg csak a fordításnál, hanem „Swift, Richardson műveinek kitűnő német kiadását gondozta s készíttette elő. E művekhez nagy tudományos felkészültségű előszavakat is írt . . .” (222). S most következik – a számunkra – oly fontos rész: Schildknapp „a fordításokat lelkiismeretesen, izlésesen, finom stílusérzékkel végezte, szinte megszállottan törekedve a minél pontosabb visszaadásra, szó- és kifejezésbeli egyezésre, s egyre inkább rabul esve a reprodukálás izgalmas, vonzó és fáradságos munkájának” (222). Így látja tehát az elbeszélő és az író: először csak a kisujjadat nyújtod, aztán már az egész kezed kell, *mindkét kezéd*. „A reprodukálás izgalma és fáradsága” Rüdiger Schildknapp sorsa lesz, s ebben a sorsban magasabb szinten apjái ismétlődik meg (Serenus azonos „Jelkiállapotról” (223) beszél). Rüdiger úgy érezte, hogy „alkotó írónak” született és „irodalmi közvetítő” (223) lett belőle. Apjához hasonlóan belőle sem lesz – kormánytanácsos. Rüdiger sorsa, hogy míg tudatosan szembeszegül apjával, nem tudatosan megismétli. S így a keserűség benne is megvan. „Keserűen emlegette az idegen elmeszülemények kényszerű szolgálatát, mely felemésztette őt, és mely miatt számára sértő módon lefokozottnak érezte magát” (223). És ez a keserűség indította arra, hogy „bírálja, ócsárolja mások produkcióit” (223). Adrian, fejezi be Zeitblom, elhitte Schildknapp panaszkodását „én azonban”, teszi hozzá, „talán túlságosan szigorúan ítélkezve, állandó akadályoztatásában csupán kényelmes kifogást gyanítottam, mellyel önmaga előtt is takarózhatott, s leplezhette az igazi, átütő, kényszerítő alkotóvágy hiányát” (223).

De az arckép még folytatódik, Serenus tovább pontosítja: Rüdiger „mindamellet” egyáltalán „nem eresztette búnak a fejét” (223), ellenkezőleg, inkább csaknem a bolondozásig jókedvű, „igazi humorista”, aki „a legjelentéktelenebb dolgokból is ellenállhatatlan komikumot tudott csiholni” (227). A humora pedig *angolszász* típusú humor volt. Általában szeretett mindent, ami angolos, a nyelvet, és azokat, akik ezt a nyelvet beszélték. Ez a szeretet volt fordítói tevékenységének oka és állandó motiválója. „Albion minden fiával”, aki a közelébe került, azonnal kapcsolatot teremtett, s tökéletesen alkalmazkodva hozzájuk, lelki rokonukként beszélt velük a nyelvükön, *talking nonsense* szívvvel és lélekkel.” Tehát itt is: a nyelvtudás nemcsak a nyelv formai átvételét jelenti, hanem annak tartalmával, a benne rejlő tipikussal való azonosulást is . . . Schildknapp persze parodista képességekkel is rendelkezik, és ennek igen sok köze van ahhoz az összetett jelenséghez, melyet nyelvtelhetségnek nevezünk. Az angolokat nemcsak saját nyelvükben utánozza, hanem „igen mulatságosan tudta utánozni az angolok német nyelvű próbálkozásait, kiejtésüket, korrektségre törekvésüket és ebből eredő melléfogásaikat, ha köznyelvi fordulatokat kellett eltalálni, külföldiekre jellemző gyengéjüket, hogy az írott nyelvben szokásos „emez’ névmást használják, ahogy például azt mondják: „Szemlélje meg emezt!”, holott csak azt akarják mondani: „Nézze csak ezt meg!”” Erdemes megemlíteni, hogy milyen pontosan utal itt Thomas Mann arra az írott és a beszélt nyelv között létező különbségre, melyet Coseriu „diafázisú” különbségnek nevez, illetve ennek figyelmen kívül hagyására: valóban léteznek – éppen a műfordító számára is oly fontos – „írott nyelvi” elemek. A „szóbeliség és írásbeliség” kérdését, mely ma nagyon is joggal kerül a nyelvtudományi érdeklődés központjába, az írók már régen felismerték és alkalmazták, és a céhbelieknek bizony jobban kellene arra támaszkodniuk, ami ezzel kapcsolatban – explicite vagy implicite (alkalmazott szóbeliségként) – a szépirodalomban található.

Mindezek után szinte magától értetődő, hogy Schildknapp úgy néz ki, mint egy – természetesen jobb körökből való – brit: „egész megjelenése tagadhatatlanul gentlemanlike volt”. Egyáltalában: jól néz ki, „elegáns és sportos, úri jelenség”, amelyet nem befolyásol az sem, hogy „örökké ugyanabban a szegényes öltözékben” (224) jár (Thomas Mann olvasóit Rüdiger ebben a *Varázshegy* Settembrinjére emlékezteti); „markáns arcvonásai egyenesen nemesi összhatást nyújtanának, ha szája nem lenne kissé elrajzolt és ugyanakkor nőies”, ilyen száját Serenus „többször látott már sziléziaiaknál”. A nőknél Rüdigernek, aki ekkor harminc körül járhatott, tehát idősebb volt Adriannál és Serenusnál, sikere volt, de „neki nagyobb sikere volt a nőknél, mint azoknak önála”.

Itt valami döntő dolog következik, – valami, ami fordítói munkájával is összefügg. Rüdiger mindenütt, tehát a nőknél is, a potenciálisat imádja: „a női nem teljes egészének szívvvel-lélekkel hódolt, ám ez az átfogó, határozatlan hódolat olyannyira a nőiség teljességének, az egész világ boldogságlehetőségeinek szólt, hogy az egyes kínálkozó esetekben, tartózkodóan, visszafogottan, passzívan viselkedett” (225). Schildknappot a lehetséges felett érzett öröme annyira megzavarja és megbénítja, hogy képtelen dönteni: a lehetőségtől elvakítva és a lehetőséget élvezve, egyáltalán nem jut el a választásig, a végül is megragadott és ezáltal megteremtett *valóságig*. Serenus könnyedén és egyben pontosan fogalmaz: „úgy tetszett, azért riad vissza minden valóságos kötöttségtől, mert ebben a potenciális lehetőségek csorbulását látja. A potenciális volt ugyanis a birodalma, királysága a lehetőségek korlátlan tere: ebben és ennyiben csakugyan költő volt” (225). Csak-

hogy egy költő a kínálkozó lehetőségekből egyet kiválasztva, s a többiről lemondva, valóságot, fikatív valóságot teremt. Ernst Jünger ezt a lemondást így jellemzi: „Az ember a saját könyveit azért veszi oly kelletlenül kézbe, mert azt az érzést keltik benne, mintha pénzhamisító lenne. Ali baba barlangjában járt és mégis csak egy maroknyi vacak ezüstöt hozott napvilágra” (*A kalandos szív*, Das abenteuerliche Herz, második változat, *A kavicsbánya* – Die Kiesgrube). Schildknapp „leggyakoribb szavajárása” ezért a „kellene” (225) volt, „a lehetőségek sóvárgó latolgatásának a formulája”. Kézenfekvő, hogy a lehetségesnek a „világ boldogságlehetőségeinek” ilyesfajta imádata együttjár a visszariadással, hogy nem mer, hogy képtelen önálló irodalmi alkotást létrehozni (különösen, miután egyszer már *elkezdett* fordítani). Ennyiben Schildknapp önmagával szemben is elutasító. Furcsa, felemás „függetlenségi vágyának” kérdése is idetartozik. Furcsa, felemás, ugyanis Rüdiger semmi esetre sem oly szabad, mint ahogy gondolja. Bár szembefordulva apjával, „szabad pályát választott, irtózott mindenféle hivataltól”, mégis „több úrnak szolgált, sőt – volt benne valamicske a potyalesőből” (225).

Most az arckép kajánná válik. Rüdiger „gyakran meghívatta magát, jobb lipcsei családokhoz járt ebédelni, olykor gazdag zsidó házakhoz is, jóllehet antiszemita nyilatkozatokat is lehetett hallani szájából” (226). De, mint már szó volt róla, a németeket sem állhatja, „szentül meg volt győződve népi, nemzeti alacsonyrendűségükről”, ezért, ahogy kijelenti, „akkor már inkább, sőt határozottan szívesebben a zsidókat választja” (226). Rüdiger ajándékokat is szívesen elfogad – különösen hölgyektől – és ért hozzá, hogy ezeket az ajándékokat ártatlanul provokálja . . . Végül – s például ebben egész világosan megmutatkozik a portré laza megrajzolásának szándékossága – a jellemzés visszakanyarodik a Schildknappról *elsőként* említett tulajdonságához, azaz megbízhatatlanságához: ha szükség van rá, egész biztos nem kapható. Ebben a vonatkozásban aligha illik rá a neve: akármilyen csak nem „húséges Eckart” – vagy talán „valahol” mégis?

Rüdiger és Adrian egymáshoz fűződő viszonyát, melyet Serenus, mivel azok ketten folyton együtt vannak, enyhe, de fékentangot irigységgel nézi, az objektív gimnáziumi tanár így jellemzi: Rüdiger, mondja, „igazán szerette Adriant, ragaszkodott hozzá” (226), (tehát mégis volt benne valami a „húséges Eckartból”), Adrian viszont, ami Rüdigerrel illeti, „igen nagy türelemmel viseltetett annak gyarlóságai iránt”, és hálás volt neki érdekes társalgásáért” (226). „Sohsem láttam Adriant annyira nevetni, könnyes szemmel kacagni, mint Rüdiger Schildknapp társaságában” (227). És lezárásként egy sajátos apróság, meglepő magyarázattal: („Amit még nem említettem . . .”) Rüdiger szeme „pontosan ugyanolyan színű volt, mint Adriané”. (Az elbeszélő a későbbiekben Schildknappot röviden a „rokonszeműnek” nevezi.) Tehát se nem vonzották, se nem taszították egymást, vagyis, – következett Serenus – „Adrian nevetős barátsága Rüdiger Schildknapp iránt . . . mély és derűs közönyösségen alapszik” (228). Természetesen „mindig a vezetéknévükön szólították és magázták egymást”, „a gyermekkorból származó tegeződéssel azonban előnyben voltam a sziléziaival szemben” – fejezi be Serenus és ezzel zárja is a fejezetet.

Itt véget ér a portré. A későbbiekben már csak ennek a vezérmotívum szerű jellemzésnek a korábbiakra visszautaló, s csak kisebb mértékben eltérő variációival találkozunk. Schildknapp ugyanis – passzív, az eseményekbe be nem avatkozó kísérőként – szinte mindig jelen van: először Lipcsében találkozunk vele 1906-ban, aztán – ezúttal mégis döntésre jutva – Münchenbe költözik, nem sokkal azután, hogy ott, a Tambergstraße-ban telepedett le 1910-ben Adrian, de Münchenben volt az a kiadó is, amelyik Rüdiger

„a régebbi angol irodalomból” készített fordításait jelentette meg. Barátjához közel, az Amalienstraße-ban lakik, „ott üldögélt, amilyen móhon kívánta a friss levegőt, egész télen nyitott ablaknál, kabátba, plédbe bugyolálva, és angol szavak, fordulatok, ritmusok adekvát német megfelelőjét kereste nagy mennyiségű cigaretta elszívása közepette, félig gyűlölettel eltelve, félig szenvedélyes megszállottsággal, nehézségek fogságában” (286). Egy közös kerékpártúra alkalmával megnézi Adriannal a véletlenül felfedezett pfeifferingi tanyát (Frau Else Schweigestill), ahová Adrian majd költözik, s ahol majd gyakran meg fogja őt látogatni Schildknap. Előzőleg azonban még 1911 nyarától 1912 őszéig több mint egy évet töltenek együtt „a szabin hegyi fészekben” (279), Palestrinában, a Manardi család házában. Itt látogatja meg a két agglégényt Serenus feleségével együtt. (Ez a XXIV. fejezet különleges, ismét hangsúlyozottan filologikusan felépített műremek). Schildknap Palestrinában is „a fordítás művészetének emésztő nehézségeivel” foglalatoskodik, s időnként Rómában piheni ki ennek fáradalmait, amikor is „a Quattro Fontane-i trappistáknál eukaliptusz-pálinkát iddógálva” angol fiatalokkal „nonsense-t fecsegett” (291). Röviden: Schildknap mindig jelen van, még annál az utolsó, gyötrelmes összeövetelnél is, a már tébolyodott Adriannál. Ő viszi el Serenusszal a beteget Nymphenburgba, Dr. von Hösslin „zárt ideggyógyintézetébe” (Schildknap most nem elutasító), és megjelenik még a regény légutolsó lapján is, hiszen ott van azok között a kevesek között, akik 1942 augusztusában Adrian Leverkühn nyitott sírjánál összegyűlnek. Tehát mégis, minden elutasítás ellenére – bár Serenus ezt nem mondja ki – hűséges, hiszen műfordítóként, igazi fegyverhordozóként, amúgy is a hűség megtestesítője.

A XX. fejezet néhány oldalán Thomas Mann-nak sikerült olyan képet rajzolnia, mely önmagában kerek egész, hangulatilag egységes, de ugyanakkor differenciált és semmiképp sem csupán karikírozó: ez valóban egy lélek mélyére való pillantás. Ezt a lelket – de a hozzá tartozó fizikumot is – felemáság jellemzi: elkeseredett és mégis jókedvű; megbízhatatlan és mégis, *a maga* módján ragaszkodó és hű; jó megjelenésű, fiatalos ruganyos és mégis, „arca hajlamos a korai ráncosodásra, s idő előtt megviseltnek látszik” (227), nem is szólva a harmincéves fiatalember sziléziai öregember-szárjáról; sportos külsejű, de tulajdonképpen egyáltalán nem sportol, ennyiben „szemfényvesztő” (Serenus); az apját elutasítja, ugyanakkor megismétli; független és mégis többszörösen gúzsbakötött, egy kissé antiszemita, de a németeket sem állja, és zsidó hölgyek barátja; a nőknél sikeres, mégsem kerül eggyel sem kapcsolatba, szegény és mégis mindig „jelen van”, még a gazdagok asztalánál is; műfordító és író, ez utóbbi azonban egyre inkább már csak *szándékában*, elhibázott céljaiban és terveiben – s ez a lényegi belső ellentmondás, *a seb* –; s végül még műfordítói tevékenységét is kettőséggel jellemzi: kortárs „szórakoztató irodalmat” fordít, de régi korok (Skelton, Fletcher, Webster, Pope, Swift, Richardson) igényes és nehéz műveit is.

Természetesen Schildknapot irodalmi „beágyazottságában” kell látnunk. Annak az Adrian Leverkühnnek, akit az író megrajzolt, épp ilyen „kellemes barát” volt szüksége, azaz olyan barát, aki vele is van, meg nincs is, tehát nem zavarja és nincs a terhére, inkább felvidítja. Azonban az olvasó számára ez az alak kilép a regényből – s ez sok irodalmi figurával megtörténik, különösen fontosabb mellékszereplőkkel (Polonius, Sancho Panza, Célímene, Wagner famulus, Monsieur Homais) –, és a filológus olvasó számára Schildknap akaratlanul is mint *a* műfordító lép ki. Magától értetődően a műfordító alakja szempontjából sok minden esetleges ebben a figurában: megbízhatatlansága, a

potenciális imádatából eredő döntésképtelensége, jó megjelenése, magasabb szintű potyalesése stb. A mi számunkra az a specifikus jegy az érdekes, amely ezt az alakot a műfordító típusával rokonítja: a szolgálat, ennek különleges izgalmassága és nehézsége, az ehhez a szolgálathoz szükséges „megszállottság”, a *szavakkal és a szavakért* folytatott kétségbeesett és felemészítő küzdelem, a fordítás, a műfordítói lét mint sors.

Amit mindenekelőtt el kell mondanunk, az az, hogy bár Schildknapp portréja nem nélkülöz bizonyos szimpatikus vonásokat, alapjában mégis gonoszokdó, és ami még rosszabb, van benne valami kellemetlen, méghozzá nemcsak Reisiger szempontjából, – ami bizonyára igaz, de számunkra itt most érdektelen –, hanem abból a szempontból is, ami a figurából kiindulva, specifikusan a fordítóra és a műfordítóra vonatkoztatva tűnhet igaznak. Thomas Mann – mert *ebben* az esetben nem (vagy csak alig) Serenus Zeitblom fiktív nézőpontjáról van szó – a műfordítóban olyan embert lát, aki zátonyra futott, aki eredetileg és tulajdonképpen *másra és többre* vágyott, és valamikor elakadt egy mellékösvény egyszerre csábító és enerváló bozótjában, egy zsákutcában. Thomas Mann azt sugallja, hogy a fordító olyan valaki, aki úr, lovag (kormánytanácsos) akart lenni – és tulajdonképpen még mindig az akar lenni – és rá kell döbennie, hogy más alakinek a szolgálója, fegyverhordozója (hogy csak inspektor) lett belőle. Mindenesetre Schildknapp portréja ennek az értelmezésnek a lehetőségét semmiképp sem zárja ki. De másként is lehet nézni a kérdést.

Thomas Mann – Zeitblom műfordítóportréja – találóan – kettős portré. Először is: a műfordítónak valóban tudnia és – legalábbis amikor fordít – *akarnia* kell szolgálni. Méghozzá két úr szolgálatának kell lennie, az íróé és az új olvasóké, akiket el akar vezetni az íróhoz, az új olvasóké, valamint *azok* nyelvée, amely egyben a saját nyelve is; azaz tulajdonképpen *három* urat kell szolgálnia: először az íróét, akinek a művét fordítja, pontosabban az író szövegét; másodsor az új olvasókat, akikhez a fordítás szól; harmadszor pedig a nyelvet, amelyre fordít. De az a megfogalmazás, hogy „egy nyelvre fordít” köznyelvi, s így nem igazán pontos: egy szöveget nem egy másik nyelvre, hanem egy másik szövegre ültetünk át, pontosabban: általában a *saját* nyelvünk specifikus eszközeivel produkáljuk azt, amit más valaki *az ő* nyelvének specifikus eszközeivel produkált. A cél – mely ugyan illuzórikus, mégis irányadó kell hogy legyen – a reprodukált és a produkált azonossága, úgy mintha maga az író produkálta volna a reprodukáltat, – s ebben nyilvánul meg a szolgálat radikalizmusa: „Megszállottan törekedve a minél pontosabb visszaadásra” (223). Az „azonosságot” itt a szövegben (és a szöveg *által*) ténylegesen elmondottaknak a „mi” és az érzéki, materiális „hogyan” visszaadásával is megvalósított azonossága jelenti; ugyanis nem a szöveg „értelmét”, értelmezését, hanem magát a szöveget fordítjuk. Hogy ezt az azonosságot lehetetlen elérni, az elsősorban azon múlik, hogy a két nyelv eszközei szemantikailag nem fedik egymást pontosan („szó- és kifejezésbeli egyezés”) (223), másodsor azon, hogy az eredeti mű nyelvének anyagisága is szerepet játszik, melytől a fordítás nyelvének anyagisága szükségszerűen eltér. Harmadsor pedig, ha az eredeti mű tárgya a nyelv maga, vagy egyáltalán valami nyelvhez kötött dolog, a fordítás egyszerűen lehetetlen.

Másodsor: a fordítás mint zátonyra futás, mint elakadás. Schildknapp ilyennek látja és érzi pályáját, vagy legalábbis így nyilatkozik róla. (Zeitblom ebben csupán kifogást lát, egyfajta „élethuzugságot”). De annyi bizonyára igaz, hogy a műfordítóban éppen a beleérző „visszaadásra törekvő pontosság” miatt kell, hogy legyen valami nemcsak a filo-

lógusból, hanem az íróból is. Másrészt azonban az nyilván ismét csak jó, ha nincs belőle *túl sok* az íróból, hanem inkább egy Schildknap-féle középúton jár, még ha nem is okvetlenül annak nosztalgikus keserűségével (bár ezt magának a munkának a szempontjából nem kell feltétlenül ártalmasnak ítélnünk, mint ahogy nem az Schildknap esetében sem). Igazi „alkotó írók” nemigen válnak be „irodalmi közvetítőként”, éppen azért nem, mert számukra kevésbé fontos az „idegen elmeszülemények szolgálata”: a „servo padrone” esete. Hugo Friedrich ezt a „magamakarok-lenni” magatartást bírálja Rilkenél, amikor az Louise Labét fordítja (*A fordítás művészetének kérdéséhez – Zur Frage der Übersetzungskunst*, Heidelberg, 1965.): „*Saját* nyelvét alkalmazta egy idegen közegre. Mintegy a saját személyiségének enged, és nem a fordítandó költőnek. Sokkal inkább magamagának egy variánsát adja, mint az eredeti tükörképét.” Azaz nem fegyverhordozó.

Azt is helyesen figyeli meg Thomas Mann, hogy a fordítás velejárója a fordítónak az idegen nyelv, valamint annak „világa” iránt érzett, lelki rokonságon alapuló vonzalma. De éppen ez az, ami – mint Schildknap esetében is – a „reprodukálás izgalmasság, vonzó és fáradtságos” munkájához és a „megszállottsághoz” elvezet. A „vonzás” világos: az ember szereti a szeretett idegen közegben mondottakat és szeretné áttenni a saját közegebe: a fordítás „hódítás”, ahogy Nietzsche mondja (*A vidám tudomány – Fröhliche Wissenschaft*, 83. sz.; de Nietzsche ebben az érdekes passzusban más értelemben felfogott „hódításról” beszél). „Izgalmasság” ez a vonzás, mert össze is zavar, és mert a küzdelmet annak frusztráló tudata kíséri, hogy „tulajdonképpen lehetetlen a dolog”.

Minden bizonnyal léteznek szerencsés találatok is, mint amilyenekről Elmar Tophoven, aki szakmájának mestere, igen érdekesen számol be. (*A műfordítás lehetőségei az intuitív és a formális áttétel között – Möglichkeiten literarischer Übersetzung zwischen Intuition und Formalisierung*, in: *Az ember és nyelve – Der Mensch und seine Sprache*, Berlin, 1979.). De a műfordító sosem jut el addig az érzésig, ameddig például egy zongoraművész eljuthat: most már tudom, technikailag a „kezemben van”, és tudom, hogyan kell Beethoven opusz 101-ét vagy Liszt h-moll szonátáját játszani; a zongoraművész is reprodukál, de a mű elsajátítása során végül eléri azt a pontot, ahol már kijelentheti: így – és csakis így – kell ezt csinálni, legalábbis az én értelmezésem szerint (nem kell, hogy meg is álljon az elsajátításnak ezen a pontján, valószínűleg nem is szabad megállnia: nemcsak világosan, de magávalragadóan is bizonyítja ezt az a különbség, ahogy Glenn Gould játszotta egy korábbi és egy későbbi lemezfelvételen a Goldberg-variációkat). Egészen másként állt a dolog a műfordító esetében, éppen azért, mert az eredeti mű és a fordítás közötti viszony – ha vannak is bizonyos analógiák – nem felel meg a partitúra és a zongorajáték viszonyának. Jóllehet a műfordító mesterségbeli tudása is gyarapszik, mégsem jut el soha a tökéletes megoldásig, addig a pontig, hogy elégedett lenne tudásával, hogy élvezné azt. Mindig marad „un mer à boire”. És tulajdonképpen két óceánról van szó, az idegen nyelv óceánjáról és a saját nyelvének óceánjáról. Mégis folytatja a küzdelmet, „travailleur de la mer”, mert már elkezdte, „félleg gyűlölettel eltelve és félleg szenvedélyes megszállottsággal, nehézségek fogságában”. De megkérdezhetnénk, hogy vajon nem vonatkozik-e ez az eredeti szerzőre, „az alkotó íróra” is? De igen, csakhogy *másképpen*, mert ő saját művet alkot; nem reprodukál, hanem *produkál*.

Végül – s ebben is benne van a fegyverhordozó-paradigma – a műfordítás nem foglalkozás, nem időtöltés, hanem létforma, sors. Bizonyára igaz ez más dolgokra is, de a műfordításra különösen akut és melankolikus formában igaz: a fordító szolgál, és ugyanakkor

azt is tudja, hogy szolgálata gyarló, és hogy ennek nem csupán a két nyelv, a köztük levő különbség, hanem ő saját maga is oka. Egy gondolat persze vigasztalhatná – de ez Rüdiger Schildknappnak nem jut eszébe és senki nem is figyelmezteti rá –, hogy rettentő nagy szükség van rá, hogy nélkülözhetetlen, mert nélküle nem megy a dolog. És arra az esetre, ha egy fordítót elfogna Schildknapp keserősége: *egyetlen* jó oldalt jól lefordítani, többet ér, mint százoldalnyi középszerű, nem elsőrangú, saját produkciót létrehozni.

Mint már említettük, a fordítás témáját (a Schildknapp fejezetben) a nyelv és a zene viszonyával kapcsolatban mondtak is involválják. Ehhez befejezésül még két megjegyzés. Az első: amikor Leverkühn azonosítja a zenét és a nyelvet („lényegét tekintve egy és ugyanaz”), figyelmen kívül hagy egy alapvető különbséget a kettő között, mégpedig azt, hogy a nyelv szavainak (másképp ugyan, de morfoszintaktikai és szupraszegmentális elemeinek is) jelentése van. A nyelv alkotórészeiként már használatuk *előtt* is saját világuk van. A szókinccs – megbízhatatlan – „catalogus mundi”. Ezért az a költészet, amely Leverkühn számára oly fontos, soha nem lehet zene: a költészetnek olyan anyaggal kell „dolgoznia”, amelynek már önmagában is van jelentése. Ezzel szemben a zene anyaga önmagában saját világgal, saját jelentéssel nem rendelkezik. Ezért nem tud másrészt a szó szoros értelmében „beszélni”. Hogy metaforikusan (?) mégis, még tiszta, hangszerez zene esetében is szó lehet zenei „beszédről”, az nem vitás, még akkor sem, ha van is különbség – ebben a vonatkozásban is – egy Bach-partita és egy a beszédhez közelebb álló, késői Beethoven-szonáta között. Ezt elég pontosan látja Serenus, amikor megjegyzi Leverkühn ama bizonyos végzetes, utolsó meghívása kapcsán, amikor az oly győtrődvé beszél: „úgy éreztem, hogy a legjobb, ha szabad folyást engedek az eseményeknek abban a reményben, hogy Adrian hamarosan a zongorához ül, és szavak helyett hangokkal fogja vendéglenni az egybegyülteket. Sohsem éreztem még át ilyen mértékben a semmit és mindent mondó zene fölényét az egyértelmű szó fölött . . .” (653). Ebből a különbségből fakad, hogy oly nehéz a zenét az emberi nyelvre átültetni, mint Leverkühn egyszerre talál „boszszantónak” és „örvendetesnek”.

A második megjegyzés azzal az „egységes, zárt szöveg- és hangművel”, „a zenének és a szövegnek azzal a szövetségével” (216) kapcsolatos, amelynek megvalósítására Leverkühn törekszik. Érdekes, hogy Leverkühn eleinte *fordításban* (mégpedig „tűrhetően sikerült fordításban”) megjelent költeményeket zenésít meg, de később már húzódozik ettől, s ekkor már csak az eredeti mű jöhet szóba számára. Fontos, hogy Thomas Mann Leverkühnnel vonakodása indokál nem a szemantikai pontatlanságot mondatja el, amely *minden* fordításnak velejárója. Indoka nem az, hogy a fordítás nem pontos, hanem az, hogy a fordításban megváltozik a szöveg hangja, érzéki anyagisága. Leverkühn ragaszkodik az eredetihez, mert számára annál a bizonyos „zene és szöveg közötti szövetségénél” fontosak a szignifikánsok is (szójáték, doggerel-rím). Ebből szükségszerűen következik az a döntő érv, mely már megzenésített operalibrettók fordítása *ellen* is szól. Még akkor is, ha a fordítás minden tekintetben fedi az eredetiben monditakat (ami csaknem lehetetlen, hiszen itt, a szokásos fordításoktól eltérően, még a dallamra is tekintettel kell lenni), megváltoztatja a nyelv anyagiságát, amelyre pedig a zene „íródott”, és amelynek alapján az a bizonyos „szövetség” létrejött. Ez azt jelenti, hogy a zene alól mintegy kihúzzák azt a szubsztrátumot, amely kiváltotta, s amelybe a zene „gyökeret vert”, s ennek helyére mást erőszakolnak. Vegyük például a *Figaró házassága* c. opera végén levő nagyszerű részt, ahol a váratlanul leleplezett gróf kitör: „Contessa, perdono.” Németül ez a rész így

hangzik: „Mein Engel, verzeih mir!” „Angyalom, bocsáss meg”. Hogy a fordítás még a minimális követelménynek sem tesz eleget, miszerint az eredeti egyszerű, tárgyilagos fordulatával összehasonlítva szemantikailag sem kielégítő, hanem egyenesen ostoba, az kevésbé fontos. Fontosabb, hogy amit Almaviva gróf itt „in tono supplichevole” énekel, az a „perdono” nagyon zárt *o* hangjaihoz simul, azokkal elválaszthatatlan egységet alkot; a fordításban ezeknek az *o* hangoknak a helyén *ei* [ae] és *i* [iə] áll. Bármilyen is szóljon egyébként egy operaszövegkönyv lefordítása mellett, – hiszen természetesen vannak érvek, melyek *mellette* szólnak –, az ilyesmi barbárság, mert semmibe veszik azt a bizonyos „szövetséget a szöveggel”. Thomas Mann itt, hogy Adorno sugallatára-e vagy sem, meglátott valamit.

Kóda

Golo Mann írja Hans Reisigerről, amikor az nyolcvanéves lett: „Nagyon jól emlékszem a negyvenéves Reisigerre: karcsú volt és napbarnított (még ma is mindkettő), elegáns, bármilyen ruhát hordott is, nagyszerű síelő, alapjában sportos jelenség. Először azt hittem, hogy angol. Apám, aki egyébként gyakran inkább kerülte a társaságot, rögtön előjött, ha Hans Reisiger megjelent nálunk. Úgy tudtak együtt nevetni, hogy azt öröm volt látni, mulattatni egymást komoly beszélgetésekkel, de mindenféle anekdotával, tréfával, utánzásokkal és rigmusokkal, sőt kártyázással is!” (*Hans Reisiger nyolcvanadik születésnapjára* – Hans Reisiger zum achtzigsten Geburtstag, in: Neue Rundschau, 1964, 699.). Ebben a leírásban vonásról vonásra Rüdiger Schildknappra ismerhetünk. De nyilvánvalóan vannak eltérések is. „Reisiger alapjában gyűlölte a nagyvárosokat. Vidékre, a hegyek közé vonult vissza, hogy sivár fogadószobákban írja könyveit” (G. Mann, uo. 700.). Tehát mégsem mindig gazdag házak közelében! Ami a legfontosabb: Reisiger nemcsak fordított, bármennyire lekötötte is a fordítás és bármilyen jelentős teljesítményt hozott is létre fordítói munkássága során, ez nem térítette el önálló irodalmi tevékenységétől. Megemlíthetnénk 1930 táján keletkezett *Nyugtalan csillag* (Unruhiges Gestirn) című, Richard Wagner ifjúságáról írott regényét, vagy 1939-ből az *Egy gyermek kiszabadítja a királynőt* (Ein Kind befreit die Königin) c. regényét, amelynek témája Stuart Mária fogsága, és mindenekelőtt *Aiszkhülosz Szalamisz előtt* (Aeschylos bei Salamis) c. művét 1952-ből. Műfordítóként különösen Walt Withman műveinek fordításával szerzett érdemeket, és C. R. Sheriff *Journey's End* c. háborús színművének a húszas években aratott rendkívüli sikeréhez nagyban hozzájárult fordítása. Golo Mann szerint: „Amit Hans Reisiger az angolszász irodalom közvetítőjeként, fordítójaként és magyarázójaként a németül olvasók számára nyújtott, az páratlan teljesítmény századunkban.” (uo. 700.). Golo Mann azt dicséri benne, hogy rendelkezett „a barátság tündéradományával”. Valóban képes volt rá, hogy egyszerre legyen Thomas Mann és Gerhart Hauptmann barátja: „Úgy tudott figyelni a másikra, ahogy senkisé; amikor egy készülő műből olvastak fel neki, – ami oly ritka kollégák esetében – megértette a művészi szándékokat, tudott lelkesedni, bírálni és bátorítani” (G. Mann, uo. 700.). Thomas Mannhoz fűződő barátságának csúcspontja a húszas évekre esett. A Reisiger hetvenedik születésnapjára írt köszöntőben (Thomas Mann *Összes művei*, X.) Thomas Mann azt írja Reisigerről, hogy először 1906-ban találkozott vele Berlinben. Nos, 1906-ban Serenus Zeitblom találkozik első ízben a műfordítóval . . . Peter de Mendelssohn élet-

rajzában elég meggyőzően bizonyítja, hogy Thomas Mann Reisingerrel leghamarabb 1913-ban találkozhatott: sajátos memóriazavar egy ily közel álló barát esetében, méghozzá egy nyomtatásban megjelenő, hivatalos köszöntőben. Felülkerekedett volna a regény valósága az életrajzi valóságon? Thomas Mann és Reisinger még 1933 után is, többször találkozott Svájcban, egészen addig, amíg Thomas Mann el nem hagyta Európát. Már az Egyesült Államokban élt, amikor szerzett Reisinger számára egy meghívást Berkeleybe, de Reisinger, aki 1933-tól Tirolban, majd 1938-tól Berlinben élt, (tehát mégis, ismét egy nagyvárosban!), ezt elutasította. A meghívás visszautasítása miatt Thomas Mann megbántódott. Talán fordítva is ez történt, s Reisinger is megbántódott Schildknapp miatt? Elragadtatott nemigen lehetett. De nyilván nagyvonalúan reagált: ahogy Golo Mann mesélte nekem, állítólag azt mondta, hogy ebben az esetben kifogásokkal élni olyan lenne, mintha valaki egy csodálatos épületben azt kifogásolná, hogy „huzat van”. Természetesen megkérdezhetnénk, hogyan volt Thomas Mann képes arra, hogy ezt a kétes arcképet megrajzolja. Először is dolgozhatott benne a már említett megbántódottság. Aztán ne feledjük, hogy a *Faustus* a háború utolsó éveiben a távoli Kaliforniában született. Ahogy Golo Mann elmondta nekem, Thomas Mann akkoriban abban a hitben élt, hogy ezeket az embereket – ugyanis Reisingeren kívül még sok-sok más modellt is szerepeltetett a regényben – sosem látja már viszont. Így a *Faustus* pszichológiai szempontból valószínűleg valami végérvényesen elveszettnek hitt dolognak az emlékezet síkján történő megismétlésére, visszahozására tett kísérlet is volt. Egyébként a számtalan modell ellenére a *Faustus* természetesen bármi, csak nem tipikus „kulcsregény”. 1945. október 23-án írta Thomas Mann Emil Preetoriusnak, aki szintén megjelenik a *Faustusban*: „Van valamilyen lehetősége arra, hogy kapcsolatba lépjen Hans Reisingerrel? Akkor tudassa vele, hogy soha semmit nem hallottam felőle. Ő ugyanis állítólag írt nekem.” És 1946. december 14-én, tehát még a regény befejezése előtt azt írja Elisabeth Mann – Borgesenek (miután valószínűleg sikerült a kapcsolatfelvétel): „Reisi értesült szerepeltetéséről” (tudniillik a regényben való szerepeltetéséről). A két barát 1949-ben látja viszont egymást, amikor Thomas Mann első alkalommal tér vissza Németországba. A levelezés 1948–1955-ös kötete meglehetősen sok Reisingerhez írott levelet tartalmaz (sajnos az elválás előtt írt levelek, csaknem mind elvesztek): valamennyi levél hangja igen vidám és baráti („Kedves, jó Reisis!”). 1952. szeptember 21-én Thomas Mann – immár Zürichből – „néhány tippet, jegyzetet, ötletet, apróságot, emléket, tényleges adatot” kér tőle Gerhart Hauptmann-nal kapcsolatban, akiről Thomas Mann-nak Hauptmann kilencvenedik születésnapja alkalmából beszédet kell tartania. Reisinger postafordultával válaszolhatott, mert szeptember 26-án Thomas Mann már köszönetet is mond neki: „Csodálatos, drága Reisi! Kiváló! Ön olyan ghost-writer, akiért Truman és Eisenhower megirigyelhetne engem”, és azzal fejezi be: „Ísmét igaz jóbarátomnak bizonyult!” Ezzel kapcsolatban önkénytelenül is Schildknapp elutasításaira kell gondolnunk . . . Az említett 1954-es születésnapjára köszöntőben Thomas Mann visszatér Schildknappra, utalva az 1949-es frankfurti viszontlátásra: „Mindkettőnknek volt valami megbocsájtanivalója: nekem az, hogy cserben hagyott, és visszautasította a berkeley-i professzorságot, és hogy ezzel a valószínűtlen birodalmába szökött előlem; neki az, hogy a valószínűtlen birodalmából átkerült Németország pokoljárásáról szóló regényembe jóllehet humorával megnyerő, de az étellel szemben felelőtlen fantáziafiguraként. Neki valóban több megbocsájtanivalója volt, mint nekem, és ahogy megbocsájtott, azt egyenesen csodálatraméltónak tartottam, és tartom ma is” (*Összes Művei*, X. 542.). Ezzel bizonyára

nincs minden megmagyarázva. De itt nem is foglalkozhatunk a „magyarázatokkal”. Mindenesetre ez az „anyag” visszatérhet a túl gyors és túl biztos ítélkezéstől. A valóságos valóság összetettebb és kevésbé belátható, mint az a valóság, amit egy irodalmi mű épít fel . . . Reisiger, aki 1884-ben született, tehát kilenc évvel volt fiatalabb Thomas Mann-nál, 1968-ban, nyolcvannégy éves korában halt meg Garmischban.

(Fordította: Szmodits Anikó)

FORDÍTÁS A TÖBBNYELVŰSÉG KORÁBAN

Milyenek is voltaképpen nyelveink, s hogyan viszonyulnak egymáshoz? Ezekre a kérdésekre az emberiség első napjaitól, az Egyiptom és Elő-Ázsia többnyelvű felirataiból készített fordítások segítségével válaszolhatunk. Minden összehasonlító nyelvtudomány fordításokra épül. Csak azt hasonlíthatjuk össze, ami a fordításokon keresztül összehasonlíthatóvá vált.

Vater – father – atta – atyec – père – padre – pater – (óind) pitar – (tokhár) pacar . . . Csak akkor tárhatjuk fel e szavak és ezernyi más megfelelőik közös származásának és eltérő fejlődésének történetét, ha a fordítások révén megtudjuk, hogy ezek a szavak „apát” jelentenek. A világ legkülönbözőbb részein készített fordítások és e fordítások eredményeinek rögzítése szótárakban és nyelvtanokban az előfeltételei annak, hogy a nyelvtudósok ma hozzálássanak a következők megállapításához és leírásához:

1. melyek minden emberi nyelv közös tulajdonságai és jegyei, melyek az *univerzálisok*, melyeket minden nyelvnek ismernie kell ahhoz, hogy így nevezhessük őket?
2. Milyen eltérő tulajdonságokat és jegyeket sorakoztatnak fel az egyes nyelvcsaládok és nyelvcsoportok, melyek a *partikulárisok*, amelyek a földkerekségen különös módon szétszórt és egymással elkeveredett, különböző típusokra engednek következtetni?
3. És mit mondhat kizárólagosan magáénak egy nyelv, melyek az *idiómái*, az egyedülálló, fel nem cserélhető, lefordíthatatlan elemei?

Mit jelent fordítani? Hogyan jutok el egy nyelv, egy tájszólás szavaitól, mondataitól egy másikéhoz?

Egy-egy jelölés sokszor annyira egyértelműen egy lénynek, dolognak, tárgynak, egy tényállásnak ugyanarra a képzetére vonatkozik, hogy a megfelelés önmagától létrejön: *der Wauwau – der Hund – the dog – le chien – il cane – el perro – sabaka – kelb*, – (kutya) stb., mindazon nyelvekben, ahol meg tudják nevezni a kutyát. De hamarosan rádöbbenünk, hogy a párbeszéd nyelveink között korántsem csupán ilyen egyszerű megegyezésekből áll. Már a „jó napot”-ot (Guten Tag) sem úgy mondják angolul: *Good day!*, az udvarias angol *Good afternoon!*-ra pedig nincs a németben *Guten Nachmittag!* (Jó délutánt), a német *Guten Morgen!*-re (Jó reggelt), az angol *Good morning*-ra nincs a franciában *Bon matin!* csak *Bon jour!*, a spanyolok pedig, ha jó délutánt vagy jó estét kívánnak, azt mondják: *¡Buenas tardes!*, napnyugta után azonban *¡Buenas noches!*-szal köszönnek a német *Guten Abend!* helyett, tehát nemcsak akkor, amikor a német *Gute Nacht!*-ot kíván . . .

A fordítás korántsem korlátozódik egyértelműen meghatározott formák ugyancsak egyértelműen meghatározott formákkal történő kicserélésére. Ha minden fordítást leegy-

szerűsíthetnénk egy ilyen cserére, akkor a bio-monorendszerű fordítóautomaták tévedhetetlen pontossággal, pillanatok alatt el tudnák végezni a helyettesítést. Csak az kellene hozzá, hogy mindkét nyelv minden egyes szava egyenlő mértékben és tévedhetetlenül definiált, azaz egymástól megkülönböztetett, elhatárolt és tisztázott fogalmakat jelöljön. Erről azonban csak a számneveknél és a korábban terminológiai szempontból pontosan rögzített némenklatúrák esetében lehet szó. Az ember azonban nem fogalmakban beszél. Beszédünkben és beszélgetéseinkben a szavak és mondatok érzeteket fejeznek ki, érzelmeket idéznek fel, képzeteket és gondolatokat elevenítenek fel tudatunkban, élményekre, tapasztalatokra emlékeztetnek, nem definiálnak, hanem szuggerálnak.

A hús-vér nyelvek a fordítónak hol tökéletes megegyezéssel, hol hozzávetőleges megfeleléssel, hol pedig a pontos vagy szabad utánozás, esetleg a többé-kevésbé körülményes magyarázat lehetőségével szolgálnak. Köztudott, hogy a helyes, vagy legalábbis elfogadható fordításról, főképpen a filozófiai és jogi szövegek nagyfokú fogalmiságának fordításáról igen elmésen és élvezetesen lehet vitázni. Mi sem nyújt jobb bepillantást nyelveink mibenlétebe, mint a sohasem elég és kielégítő fáradozás, amit egy-egy irodalmi, költői szöveg fordításáért teszünk.

A fordító mint tanú

A fordítók tanúvallomásai manapság kimeríthetetlen gazdagságban állnak rendelkezésünkre. Mondják, hogy „a fordítás korát” éljük. A földkerekség lakói fordításokon keresztül érintkeznek egymással. A nap minden órájában, percében és pillanatában fordított hírek özönlik el a médiumokat, fordítást kínál film és televízió, könyv és újság. Az emberiség megszakítás nélkül fordításokon keresztül beszél önmagával, a világirodalmat fordításokban éli át. A fordítás a fordító két nyelvel vívott küzdelmének eredménye. Tökéletesen egy nyelvet sem ismerünk, többről nem is beszélve. Még saját anyanyelvünk eszköztárát, szerkezetét, programjait sem tudjuk az alvajáró biztonságával használni. Sok fordítás hemzseg a hibáktól, félreértésektől, suta, felületes megoldásoktól. Minden rossz fordítás igen durván csak azokat a folyamatokat ismétli meg, amik egy adott nyelven szakadatlanul tartanak beszélő és hallgató, író és olvasó között: nem, vagy csak félig-meddig értik egymást, félreértik egymást, keresik, de nem találják a megfelelő kifejezést, nyelvük csődöt mond.

• A fordítás perében a legtöbb esetben a fordító a vádlott. Tanúként hallgassuk most ki. Beszédéről, a szerzővel folytatott párbeszédének eredményéről tesz most tanúvallomást. A hús-vér nyelvek rendszerük tekintetében nem tökéletesek. Egyetlen nyelv sem képes mindig mindent egyformán jól kifejezni. Minden nyelv ismeri a deficienciát és a redundanciát, a nyelv eszköztárának gyenge pontjait, a furcsa hézagokat, másrészt itt-ott különösen meggyőző megoldásokkal, szerencsés leletekkel, fölöttébb bőséges és finom választási lehetőségekkel, sőt a kifejező eszközök zavaró gazdagságával szolgál, *un embarras de richesses*, ahogyan a XVIII. századi Franciaországban mondták.

Ich habe Hunger – Ich bin hungrig (Éhes vagyok)

Ich habe Hunger. Az angolok ezt rendszerint *I am hungry*-val adják vissza, míg a franciák, olaszok, spanyolok rendszerint ugyancsak megmaradnak a „Hungerhaben” mellett, és nem térnek át a „Hungersein” használatára, mint pl. Franz Kafka „Amerika” című regényében:

- n. *Wir haben Hunger gehabt, haben gedacht, daß Sie in Ihrem Koffer etwas zum Essen haben könnten, und haben das Schloß so lange gekitzelt, bis es sich aufgemacht hat.*¹
- a. *We were hungry* fr. *Nous avons eu faim*
o. *Noi avevamo fame* sp. *No teníamos hambre*

Vagy Peter Handke „Kurzer Brief zum langen Abschied” című művében:

- n. *Ob wir unten im Restaurant essen wollten? – Ich hatte keinen Hunger und sagte, wir könnten, wenn das Kind schlief, ein wenig weggehen.*²
- a. *I wasn't hungry* fr. *Je n'avais pas faim*
o. *Non avevo fame* sp. *No tenía hambre*

Ezzel szemben a német fordítók az angol *I'm hungry, I'm thirsty* kifejezéseket többnyire nem az *Ich bin hungrig, Ich bin durstig* alakokkal adják vissza, hanem *Ich habe Durst*-tal, *Ich habe Hunger*-rel. Mi lehet ennek az oka?

- a. „*I'm thirsty,*” he mumbled³
n. *Ich hab' Durst'*, murmelte er
fr. *J'ai soif* o. *Ho sete* sp. *Tengo sed*
- a. „*You're staying for dinner. That's an order.*” – „*We can't, sir,*” I replied. „*We have to, Oliver,*” said Jenny. – „*Why?*” I asked. – „*Because I'm hungry,*” she said.⁴

¹ Franz Kafka: Amerika. Frankfurt, 1976. Fischer Taschenbuch Verlag. 104. (Amerika, Ford. Kristó Nagy István. Bp., 1978. Szépirodalmi Kiadó. A kiemelt rész: „Éhesek voltunk, azt hittük, hogy lesz a táskájában valami enniivaló, és addig csiklandoztuk a zárat, amíg ki nem nyílt.” 339.)

² Peter Handke: Der kurze Brief zum langen Abschied. Frankfurt, 1972. Suhrkamp. 94. (A kiemelt rész: „Lent együnk-e az étteremben? – Nem voltam éhes, és azt mondtam, elmehetnénk egy kicsit, ha aludna a gyerek.”)

³ L. Collins – D. Lapiere: The Fifth Horseman. London, 1980. Granada. 47. (A kiemelt rész: „Szomjas vagyok”, – mormogta.)

⁴ Erich Segal: Love Story. New York, 1970. Signet. 49. (A kiemelt rész: „Itt maradtok vacsorára. Ez parancs.” – „Nem lehet, uram,” – válaszoltam. – „Itt kell maradnunk, Oliver”, – mondta Jenny. „Miért?” – kérdeztem. – „Éhes vagyok,” – válaszolta.)

n. „Ihr bleibt zum Dinner. Kein Widerspruch!“ – „Wir können nicht, Sir“, erwiderte ich. – „Wir müssen, Oliver“, sagte Jenny. – „Wieso?“ fragte ich. – „Weil ich Hunger habe“, sagte sie.

fr. *Parce que j'ai faim*

o. *Perchè io ho fame*

sp. *Porque estoy hambrienta*

A német *hungrig*-nak és az angol *hungry*-nak sem a franciában, sem az olaszban vagy a spanyolban nincs ilyen egyszerű, melléknévi megfelelője. A francia *affamé*, az olasz *affamato* és a spanyol *hambriento* több, mint éhes: nagyon éhes, kiéhezett. *Hambriento* = *Que tiene mucha hambre* Julio Casares szótárában. Épp ezért, ha a spanyol fordító milliomosok társaságában az *estoy hambrienta* kifejezést adja egy ifjú hölgy szájába, akkor ez csak enyhe, tréfás túlzás lehet, ami lehetséges és szokásos az ilyen beszélgetésekben, sőt még messzebbre is el lehet menni:

a. (*az étteremben*) „Let's order,” she smiled. „I'm famished.”⁵

n. „Bestellen wir”, sagte sie lachend. „Ich bin am Verhungern”.

fr. *Je suis morte d'inanition*

o. *Sto morendo di fame*

sp. *Estoy muerta de hambre*

A mondat értelmét csak a mosoly adja meg. Mosolyogva mondhatjuk, hogy éhen halunk, mondhatunk szó szerint valamit, miközben mást gondolunk, az ironiánál épp a mondott ellenkezőjére gondolunk. A franciák, olaszok és a spanyolok többnyire a főnevet használják. Mégha egy német szövegben *hungrig sein*-ről vagy *hungrig werden*-ről van is szó, a fordítók „Hunger haben”-né, „Hunger kriegen”-né vagy „Mir-Hunger-Kommen”-né alakítják át:

n. *Ich wurde hungrig*⁶

a. *I was getting hungry*

o. *Mi venne fame*

fr. *Je commençai à avoir faim*

sp. *Me entrò hambre*

n. *Er war immer hungrig. Er war immer müde.*⁷

a. *He was always hungry*

o. *Aveva sempre fame*

fr. *Il avait toujours faim*

sp. *Lo que siempre tenía era hambre*

Az angolban tehát magától értetődik, hogy az *I'm hungry*, a *Hungrigsein* jelentkezik tudatunkban, a franciában ezzel szemben *J'ai faim*, a *Hungrighaben*. Mivel ez már annyira megszokottá, normává vált, szükségesnek érezzük, hogy másképp, meghökentőbb, hatásosabb módon fejezzük ki magunkat. „*Quand dans ma vie il faim*” éneklí Georges

⁵L. Collins–D. Lapierre: I. m. 36. (A kiemelt rész: „Rendeljünk” – mondta mosolyogva. „Éhen halok.”)

⁶Peter Handke: I. m. 45., 161. (A kiemelt rész: „Megéheztem.”)

⁷Robert Musil: *Der Mann ohne Eigenschaften*. Hamburg, 1970. Rowohlt, 530. (A tulajdonságok nélküli ember. Ford. Tandori Dezső. Bp., 1977. Európa. A kiemelt rész: „Örökké éhséget érzett. Örökké fáradtnak érezte magát;” 745.)

Brassens (*Chanson pour l'Auvergnat*), „Ha életemben volt éhség”, akárcsak a franciában más helyütt is: *il faisait froid*, „hideg volt”, *il faisait nuit*, „éjszaka volt”.

A németben – és ez épp a fordítások összehasonlításakor derül ki – különbséget érünk az *Ich habe Hunger*, az épp nyugtázott, pillanatnyi kellemetlen érzés között, ami azonban már tartalmazhatja a várakozást, az étkezés örömét, az étvágyat, és ami mégis csak egészséges, illő éhség, és az *Ich bin hungrig*, a tartósabb, kellemetlen vagy gyötrő éhség között. Miért nem tudjuk az angolban, a franciában, az olaszban vagy a spanyolban is kifejezni ezt a különbséget főnév és melléknév segítségével?

Ich hungere – Mich hungert (Éhezem)

Azután fölfedezzük, hogy nyelvkészletünkben a főnév és a melléknév mellett igét is találunk az éhség kifejezésére: *hungern* (éhezik), és ha megfeleléseket keresünk, rájövünk, hogy az angol is éhezhet valamire, pl. *to hunger for love*, szerelemre éhezik, de emellett ott van még a *to starve* (rokon a német *sterben*, hal, meghal szóval, és eredetileg „éhen hal” jelentésben használták), valamint láthatjuk azt is, hogy a román nyelvek nem tudják igével kifejezni az éhezést:

- n. *Ganz bewußt habe ich an der Plünderung nicht teilgenommen . . . Nein, lieber noch ein bißchen hungern und warten*⁸
- a. *No, better to go a bit hungry and wait*
- fr. *Non, mieux valait souffrir encore un peu de la faim*
- o. *No, meglio soffrir la fame*
- sp. *No, mejor era pasar un poco de hambre*

- n. (A kórházban az orvos) *„Sie muß einfach jetzt vier, fünf Wochen hungern, wissen Sie, damit wir ihren endokrinen und exokrinen Haushalt halbwegs hinkriegen”*⁹
- a. *She simply has to starve*
- fr. *Il nous faut absolument la maintenir à la diète la plus stricte*
- o. *dovrà patir la fame*
- sp. *No le queda más remedio que pasar hambre*

Az egészségi okokból tartott koplalást, a *koplalókurát* a franciák *la diète (absolute)*-nak nevezik, a *diétára* van még egy másik szavuk is, *le régime* – az önkéntes éhezésre a böjtölést használják, *jeûner*, Kafka éhezőművésze *jeûneur*, de az olaszok és a spanyolok is hasonlóan járnak el. Az élmény, a tapasztalat, amiről itt szólni kívánunk, mindig egy és ugyanaz: az éhezés, a hetekig, hónapokig, a végtelenségig tartó Hungerhaben, Hungrig-

⁸Heinrich Böll: *Gruppenbild mit Dame*. München, 1974. Deutscher Taschenbuch Verlag. 248. (Csoportkép hölgyel. Ford. Bor Ambrus. Bp., 1973. Magvető: A kiemelt rész: „. . . akkor én már éheznek még egy kicsit, várjak még valameddig;” 339.)

⁹Heinrich Böll: I. m. 226. (A kiemelt rész: „Négy-öt hétig böjtölnie kell, nincs másképp, különben nem bírjuk helyrebillenteni az endokrin és exokrin háztartását.” 309.)

sein. Ez nyelvenként különféleképpen jut kifejezésre, Margaret Mitchell, az amerikai polgárháborúról írott könyvében, az *Elfújta a szél* című regényében, Scarlett O'Hara, a hősnő, eszméletlenül esik össze, amikor a háború pusztította hazájában magányosan élelem után kutat. Majd összeszedi magát, és megesküszik, hogy:

- a. *As God is my witness, the Yankees aren't going to lick me. I'm going to live through this, and when it's over, I'm never going to be hungry again.*¹⁰
- n. *Gott ist mein Zeuge – mich sollen die Yankees nicht unterkriegen. Ich will hindurch, und wenn es vorüber ist, will ich nie wieder hungern*
- fr. *je n'aurai plus jamais le ventre creux*
- o. *non soffrirò mai più la fame.*
- sp. *nunca más voy a pasar hambre*

A német fordító (a papírízű „*Ich will hindurch*”-túl akarom élni mintájára) egyszerűen ezt a megoldást választja: *nie wieder hungern* (soha többé éhezni), nem szó szerint fordítja ugyan az angol *I'm never going to be hungry again*-t *Ich will nie wieder hungert sein-nel*, de nem is azt a megoldást választja, mint az olasz fordító, „*soha többé éhséget szenvedni*” (ez a németben egyébként a száználmas *éhenkórászt* juttatná eszünkbe) – olyan elhatározásra jut ez a roppant akarattal megáldott asszony, amit, ha kell, férfiak segítségével visz végbe. A *ver-* prefixum jelentését csak akkor tudjuk meg, ha megfigyeljük, hogyan fordítják a *verhungern* (éhen hal) szót más nyelvekre.

- n. (egy barát mondja a fogolytáborban) „*er hat mir das Leben gerettet, ohne ihn wäre ich verhungert, verreckt, draufgegangen . . .*”¹¹
- a. *I'd have starved to death* fr. *je serais mort de faim*
- o. *sarei morto di fame* sp. *me habría muerto de hambre*

Eszünkbe jut talán, hogy a németben is élhetnénk olyan kifejezésekkel, mint a román nyelvek: *Ohne ihn wäre ich Hungers gestorben* (nélküle belehaltam volna az éhségbe), de túlságosan irodalmias lenne, ez pedig nem illenék a hadifogság tudósításának hangnémehez.

Aztán eszünkbe jut az is, hogy ezt is mondhatnánk: *mich hungert* (éhezem). Ez a szerkezet eredetileg azt fejezhetette ki, hogy egy személytelen hatalom, egy „valami”, egy „*Es*” telepedik az emberre, és ez az „*Es*” bennem, velem együtt munkálkodik: *es hungert mich*. Ezt az „*Es*”-t már régóta nem éljük át, réges rég kialudt már tudatunkban, ma már csak fantom-alany, amit az előre helyezett névmással el is tüntethetünk: *es hungert mich – mich hungert*.

Ennek az emberre vonatkoztatott fantom-alanynak a használata az elmúlt két évszázadban a német nyelvben erősen visszaszorult. Itt-ott, nyelvjáráásokban előfordul:

¹⁰ Margaret Mitchell: *Gone with the wind*. New York, 1954. 283. (Elfújta a szél. A kiemelt rész: „Isten a tanúm, a jenkiik ugyan le nem győznek. Túlélem, és ha ennek vége lesz, soha többé nem fogok éhezni.”)

¹¹ Heinrich Böll: I. m. 168. (Az idézett mű: „az életemet köszönhetem neki, nélküle éhen haltam, megdöglöttem, belepusztultam volna . . .” 227.)

Mich hungerts. Az irodalmi nyelvben azonban már csak átvitt értelemben használatos: *szereetre, barátságára, megértésre éhezem* (Mich hungert nach Liebe, Freundschaft, menschlichem Verständnis), *sikerre, elismerésre, dicsőségre „szomjazik”* (Ihn dürstet nach Erfolg, Anerkennung, Ruhm . . .). Íme a hegyi beszéd Martin Luther fordításában: „*Selig sind, die da hungert und dürstet nach der Gerechtigkeit.*” (Máté, 5.6). Az angol fordítás azt mondja, „*akik éheznek és szomjaznak*”: „*Blessed are they which do hunger and thirst after righteousness*”, a román nyelvek úgy fordítják, „*akik éhesek és szomjasak*”, mint pl. a francia: „*Heureux ceux qui ont faim et soif de la justice.*” Az evangélium Jörg Zink féle mai fordításában ezt olvashatjuk: „*Selig, die nach Gerechtigkeit hungern und dürsten*”, Walter Jens pedig így fordítja: „*Wohl denen, die hungrig und durstig nach Gerechtigkeit sind*”.¹²

Jézus panasza a kereszten: „*Mich dürstet*” (szomjazom) (János, 19.28.) angol: „*I thirst*”, francia: „*J'ai soif*” ma egyszerűbb, emberibb, megkapóbb lenne, ha így mondanánk: „*Ich habe Durst*” (Szomjas vagyok) – az új angol bibliafordítások sem az *I thirst* alakot használják, hanem így mondják: *I'm thirsty.* A *Mich dürstet* alakot ma már esetleg csak parodisztikusan használjuk, mint a nagyszerű Mynheer Peeperkom, Thomas Mann *Varázshegyében*:

n. *Trinken Sie ein Glas Rotwein mit mir? Ich trinke. Mich dürstet. Die Feuchtigkeit dieses Tages war erheblich.*¹³

a. *I am thirsty*

o. *Ho sete*

fr. *J'ai soif*

sp. *Tengo sed*

A fordításokban ez az enyhén blaszfemisztikus idézet-jelleg veszendőbe megy – az angolok *I thirst*-tel jól visszaadhatták volna. Nem tudhatjuk, ma már miért nem használjuk az *es hungert, es dürstet* alakokat. Más meglepő, hirtelen ránk törő érzéseknél ma is ez a legtermészetesebb kifejezőmód: *es friert mich* (fázom), *juckt mich* (viszket), *ekelt mich* (undorít), *schaudert mich* (irtóztat) . . .¹⁴

n. *Aber mich friert, mich friert abscheulich!*¹⁵

a. *But I am cold!*

o. *Ma io gelo!*

fr. *Mais je suis gelé!*

sp. *¡Si estoy helado!*

¹² Das Neue Testament: Übertragen von Jörg Zink. Mat. 5.6. Stuttgart, 1965. Kreuz Verlag.; Walter Jens: Am Anfang war der Stall, am Ende der Galgen: Jesus von Nazareth. Stuttgart, 1972. Kreuz Verlag; Mario Wandruszka: Was weiss die Sprachwissenschaft von der Übersetzung? in: Eugen Biser et al: Fortschritt oder Verirrung? Die neue Bibelübersetzung. Regensburg, 1978. Verlag Friedrich Pustet. 17.; Good News for Modern Man. The New Testament in Today's English Version. American Bible Society, 1966. (A kiemelt rész: „Bölgok, akik éheznek és szomjaznak az igazságra, . . .” in: Biblia. Bp., 1975.) Kiadja a Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

¹³ Thomas Mann: Der Zauberberg. Frankfurt, 1956. S. Fischer Verlag. 553. (A varázshegy. Ford. Szöllősy Klára. Bp., 1960. Európa Kiadó. A kiemelt rész: „Nem iszik velem egy pohár vörös bort? Én iszom. Szomjazom. Jelentős folyadékmennyiséget veszítettem a mai napon.” 375–376.)

¹⁴ Mario Wandruszka: Sprachen vergleichbar und unvergleichlich. München, 1969. Piper, 18. fejj.: Pronomina sine nomibus. 18.8.

¹⁵ Thomas Mann: I. m. 13. (A kiemelt rész: „De ha fázom! Rettenetesen fázom, . . .” 19.)

n. *Mich schaudert einfach, wenn ich mich daran erinnere*¹⁶
 a. *I simply shudder* fr. *Je frémis*
 o. *Io rabbrivisco* sp. *¡Me estremezco!*

Ma már nemigen használatos szélesebb körben ez a nyelvi eszköz.

Nevek

A nevekben, a nomina substantiava-kban kristályosodtak ki az ember elképzelései a világ hatalmairól és erőiről, az istenekről, szellemekről, mesebeli alakokról, természeti jelenségekről, emberekről, állatokról, növényekről, anyagokról, tárgyakról, eseményekről és állapotokról. Az *éhség* is lény, démon, ami *megtámad* (überfällt), *legyűr* (überwältigt), *gyötör* (plagt) és *kínoz* (peinigt), bensőkben *rágcsáló* (nagt), *harapdáló* (beißt), *szúró* (sticht), *marcangoló* (bohrt), *tomboló* (wütet) állat. Így, vagy ehhez hasonlóan mondjuk ezt más nyelveken is.

„Az éhség elviselhetetlenül marcangolt, és nem hagyott nyugodnom.” – írja Knut Hamsun *Éhség* című regényében (1920). „Az éhség megint rám tört, bensőmben rágcsált, ficáncolt, apró, fájdalmas tördöfésekkel kínozott . . . Kíméletlenül marcangolta keblemet, némán, különösen munkálkodott. Mint tucatnyi apró, finom kis állat, fejét hol az egyik, hol a másik oldalára fordította, és rágcsált egy keveset, aztán egy pillanatig némán pihent, majd megint rákezdett, csöndesen és megfontoltan fúrta magát egyre mélyebbre, letarolt területeket hagyva maga mögött . . .” Aztán később így folytatódik: „Hosszú és ideges ingerültség után ismét összeestem, és megint érezni kezdtem fejemben az üres morajlást . . . Tombolt bennem az éhség, kimondhatatlanul szenvedtem.”¹⁷

A gyötörő szellemet, a bensőkben tomboló szellemet természetesen nem éljük át mindahányszor, amikor azt mondjuk: *éhes vagyok*, még kevésbé, ha azt mondjuk: *nem vagyok éhes*, vagy ha valaki másról, vagy egy állatról állítjuk, hogy *éhes*. Jóllakottan csak nehezen tudnánk visszaemlékezni, milyen is az éhség, csak nehezen tudnánk beleélni, -érezni magunkat. Minden név, még azok is, amelyek az embert eredetileg bensejében ragadták meg, a használatban elveszítették konkrét jelentésüket. Az érzésekből, képzetekből gondolat lett. A főnév nyelvtani eszközzé vált, amivel minden jelenséget gondolkodásunk alanyává vagy tárgyává változtathatunk.

A metaforikus használatban viszont az érzékelhetőség nap mint nap kifejezésre jut, a költő pedig látomásaiban éli át ezt az érzékelhetőséget. Igaz ez a főnevek nyelvtani nemére is. Eredetileg a nyelvtani nemet biológiai vagy metaforikus nemek alakították ki. Gondolkodásunkban minden már régóta ismertetőjegy, sablon. Semmi jelentősége, hogy a germán nyelvekben az éhség hímnemű, a román nyelvekben pedig nőnemű: francia *la faim*, olasz *la fame*, spanyol *el hambre* (a spanyolban a hangsúlyos *a*-val kezdődő nőnemű főneveknek névelőjük is van: latin *illum* › *ela* › *el*, ami megegyezik a hímnemű névelővel: latin *illum* › *el*, ezért sok nyelvjárásban az *el hambra*, *el agua* stb. hímnemű főnevekké váltak).

¹⁶ Robert Musil: I. m. 375. (A kiemelt rész: „Egyszerűen beleborzadok, ha eszembe jut.” 529.)

¹⁷ Knut Hamsun: Hunger (Éhség). Die früheren Romane. Darmstadt, 1958. Deutsche Buch-Gemeinschaft. 69., 78., 130., 178.

A metaforában, az allegóriában azonban ismét természetes nemmé válnak. Az apoklipsis lovasának látomásában (*Jelenések könyve*, 6.8.) nem mindegy, hogy, mint a németben, *a háborút, a halált* a pokol lovasának látjuk-e, vagy, mint a francia nőnemű fúriának: *la Guerre, la Faïm, la Mort*.

Az éhség *tombol* bensőnkben, mint egy *tomboló állat, dühöngő állat*: az ókori retorika az ilyen képszerű, átvitt értelemben használt hasonlatokat metaforának nevezte.

A metafora spontán gondolkodás, impulzív beszéd. Valakiben felöltik egy kép, egy hasonlat, és valaha ő használhatta beszédében először azt a hasonlatot, aztán elmagyarázhatta a többieknek, mert ők is átvették, és a nyelv alkotórészévé tették. A metafora a legfontosabb univerzális jelenség az emberi nyelvek kialakulásában és fejlődésében. Az impulzív beszéd lecsapódásaival lépten-nyomon találkozunk.

A beszédben, a használatban ezek a képek idővel egyre inkább elhomályosulnak és elmosódnak. A *Riesenhunger* („óriáséhség”) és *Bärenhunger* („medveéhség” – kb. farkaséhség) hallatán aligha jelenik meg képzetünkben egy óriás vagy egy medve, a *Mordshunger* („gyilkos éhség” – kb. halálos éhség) hallatára éppoly kevésbé gondolunk gyilkosságra, mint a *Mordsangst* („gyilkos szorongás” – kb. pokoli félelem), *Mordskälte* („gyilkos hideg” – kb. farkasordító hideg), a *Mordsglück* („gyilkos szerencse” – óriási szerencse), a *Mordsdusel* („gyilkos szerencse” – mázli), a *Mordskerl* („gyilkos fickó” – fenegyerek) vagy a *Kohldampf schieben* (kb. rohadtul flamós) esetében, ahol már azt sem tudjuk, milyen képet használtunk tulajdonképpen: *Dampf* (gőz), eredetileg azt jelentette, mint a *Qualm* (gombolyag), nyelvjárásokban ma is az éhség kifejezésére használatos metafora, a *Kohl* (káposzta), eredetileg talán *Koller* (dühöngés), *Wut* lehetett, így alakulhatott ki a *kohldampf* „dühöngő éhség” jelentése.¹⁸

n. (hadifogság) <i>vier Monate Kohldampf und Zelte, Dreck und Kälte</i> ¹⁹	
a. <i>empty stomachs</i>	fr. <i>faïm</i>
o. <i>fame</i>	sp. <i>vapor de carbon</i> (!)

(A spanyol fordító nyilván nem ismerte a kifejezést, mert „Kohledampf”-nak, „széngőz”-nek értette)

E félig elhomályosult, nyakatekert metaforákból azért csak megőriztünk valamit tudatunk mélyén, valami bizonytalan hatásuk csak megmaradt az *óriásoknak, medvéknek, gyilkosoknak* és a *Kohldampf*-nak is, máskülönben nem használnánk őket.

Azt mondjuk: *Kohldampf schieben*, és azt gondoljuk: éhes, éheznie kell. Bizonyos helyzetekben, anyanyelvünkön belül is egy-egy nyelven ezt mondjuk, és közben tudjuk, hogy a mondott a gondolt helyett áll. Időnként közben tudatosul bennünk, hogy anyanyelvünkön belül is különböző nyelveken beszélünk, – semmi esetre sem élénk minden

¹⁸ *Friedrich Kluge*: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin, 1975. Walter de Gruyter, lásd még: *Kohldampf*.

¹⁹ *Heinrich Böll*: I. m. 287. (A kiemelt rész: „négy hónapig az a gyatra menázi, sátortábor, sár, hideg”, 392.)

helyzetben, minden társaságban a *Kohldampf schieben* kifejezéssel, amikor *hungern*-t akarunk mondani.

Elhomályosult, félreértett, gépiesen használt metaforák: miért használjuk még egyáltalán az *am Hungertuch nagen* („rágja a böjti oltárképet – kb. éhkoppot nyel) kifejezést, amikor már azzal sem vagyunk tisztában, hogy ezek a passió jeleneteivel díszített hatalmas *böjti leplek* a középkorban böjti idején a templomok főoltára előtt függöttek? Eleinte az érthetőbb *am Hungertuch nähén* („varrja az oltárleplet”) formában használták, ez torzult el aztán a későbbiek során *am Hungertuch nagen* alakká.²⁰ Ha manapság azt mondjuk: „*Na, der nagt auch noch nicht am Hungertuch*” (Hát ez sem hal éhen, van mit a tejbe aprítania), úgy értjük, hogy van még elegendő pénze a megélhetéshez. Ebben az esetben is mondunk valamit, miközben mást gondolunk. A fordító kénytelen lemondani erről a mondott és vélt közötti különös feszültségről, hacsak nincsen saját nyelvében is egy, az eredetihez hasonló hatást kiváltó kép.²¹ A nyelvekben mindig az érzékeléstől a gondolkodáshoz vezető utat járjuk. De a gondolkodás minduntalan érzékletességet, szemléletességet, képszerűséget kíván, minduntalan új képeket követel, a régi, érthetatlenné vált, különös, szürrealista képeket követeli újra.

Sein és Haben (lenni és „bírní”)

Hungrig sein, Hunger haben: amennyire csak nyomon követhetjük a legkülönbözőbb nyelvekben, az „*Ich bin hungrig*”, *Bei mir ist Hunger*”, „*Mir ist Hunger*” alakok az egész földkerekségen sokkal régebbiek és sokkal elterjedtebbek, mint az „*Ich habe Hunger*” alak.²²

Egyes nyelvekben a *sein*, másokban a *haben* játszik nagyobb szerepet, vannak tehát „*sein*”-nyelvek és „*haben*”-nyelvek. De jelent-e ez valamit is azoknak, akik megalkották a nyelvet, vagy akik ma használják a nyelvet.

Az emberi lét (*Sein*) és „bírási” (*Haben*), az, ami, és az, amije van, a lét és levés (*Werden*), a „bírási” és birtoklás (*Besitzen*), e két emberi őselmény és egymáshoz való viszonyuk nyugtalanságban tartja az összes vallást és filozófust. A „bírási”, a birtoklás világnézetével szemben a próféták és forradalmárok a lét és levés üzenetét hirdetik.²³

A „bírási” birtoklás, amit bírok, azt birtokolom. A *be-sitzen* szó kapcsán Robert Musil megkísérli felkutatni a nyelv nyomait, ezt az „összekuszált, de árulkodó nyomot!” . . . „*Wie unmöglich erscheint zum Beispiel sogleich die Gebärde des Wortes ‚besitzen‘, wenn man sie auf Liebende anwendet! Aber verrät es schöner anmutende Wünsche, daß man Grundsätze be-sitzen möchte? die Achtung seiner Kinder? Gedanken? sich selbst?*

²⁰ *Lutz Röhrich*: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg, 1973. Piper. XI. feje. Denken in Bildern.

²¹ *M. Wandruszka*: Die Mehrsprachigkeit des Menschen. München, 1979. Piper. (X. Denken in Bildern.)

²² *Emile Beneviste*: „Etre” et „avoir” dans leurs fonctions linguistiques. Problèmes de linguistique générale. Paris, 1966. Gallimard, 187–207.

²³ *Gabriel Marcel*: Etre et Avoir. Párizs, 1935. Editions Montaigne: *Erich Fromm*: Haben oder Sein. Die seelischen Grundlagen einer neuen Gesellschaft. Stuttgart, 1976. Deutsche Verlags-Anstalt.

Diese plumpe Angriffsgebärde eines schweren Tiers, das seine Beute mit dem ganzen Körper niederdrückt, ist jedoch berechtigterweise der Grund- und Leibausdruck des Kapitalismus, und so zeigt sich darin der Zusammenhang zwischen den Besitzenden des bürgerlichen Lebens und den Besitzern von Erkenntnissen und Fertigkeiten, zu denen es seine Denker und Künstler gemacht hat . . .”²⁴

Ezt a *be-sitzen*-t az angol fordító *to possess*, a francia *posseder*, az olasz *possedere*, a spanyol pedig *poseer* kifejezéssel adja vissza. A latin alapszó: *possidere* (birtokol, birtokában van) ugyanezt a képet tartalmazza: *potis* – „képes, tehetős”, – *sidere* – „leül”. De egyik fordító sem kísérelte meg a német *be-sitzen* képszerűségét, eredeti szemléletességét visszaadni, holott Musil mondatai csakis ezáltal nyerik el értelmüket.

Az ember évezredek óta le-lemerül a nyelv mélységeibe, hogy felszínre hozza a legmélyebben rejlő igazságot. Az etimológia a *to etymon*-t, az „igazat” keresi.²⁵ Az etimológizáló filozófia a szónak az első, legkorábbi, és ezért a „legigazabb” jelentésére hivatkozik, és a romantika filozófiája óta sok gondolkodót csábít arra, hogy a nyelvbe belemagyarázzon mindenféle lehetséges és lehetetlen értelmet. Miféle mély, értékes megismerést bányászunk elő, ha leleplezzük a birtoklást, és feltárjuk, hogy „egy súlyos testű vadállat ormóttan mozdulatát” jelentette? A nyelvet csak akkor szabad tanúként megidéz-nünk, ha nemcsak azon gondolkodunk el, honnan származnak a szavak, hanem azon is, hogy mivé váltak?

A *haben* – mondja az indogermán nyelvtörténet – gótul *haban*, nem a latin *habere*-vel, hanem tulajdonképpen a latin *capere*-vel rokon. A latin *habere* „tart, birtokol, bír” az olasz *avere*, a francia *avoir* szavakban él tovább. Alsó-Olaszországban és a Pireneusi-félszigeten ehelyett inkább a még erősebb *tenere* (megragad, fogva tart, birtokol, bír), a mai spanyolban *tener*, a portugálban pedig a *ter* igét használják. Más szavak is hasonló utat jártak meg: megragadok valamit, szorosán tartom, birtokolom, bírom.

A *haben* eredetileg valószínűleg kézzelfoghatóan „ragadást”, „fogvatartást” jelentett. De az érzéki szemléletességtől a gondolkozáshoz vezető út itt különösen tanulságos. Hús-vér nyelveinket az különbözteti meg minden mesterséges információs rendszertől, hogy egyazon alakot a beszéd a beszélgetés folyamán újra és újra másként használ, más jelentéssel ruházza fel. Megvan az elmenekült állapot, vannak szüleink (*haben*), gyerekeink, vendégeink, „betegségeink”, rohamaink, dühösek vagyunk, fájdalmaink vannak, kedvünk, szerencsénk van, vagy nincs, adósságunk van, kék szeme van, szép időnk van (*haben*), és a nyelvtani alany és tárgy mindig más és más, a *haben* másfajta hovatartozások, tulajdon-ságok, állapotok képzetét közvetíti. Birtokolhatunk valamit nagyon hangsúlyozottan:

²⁴ Robert Musil: I. m. 559. (A kiemelt rész: „Micsoda képtelenség például a ‚birtokolni’ szó gesztusa, ha szeretőkre alkalmazzuk! Persze szebb óhajtás-e, ha alapelvek birtokában vagy birtokában akarunk lenni? gyermekeink megbecsülését bírnánk? gondolatokat? önmagunkat? Mintha egy súlyos testű vadállat vetné magát ormóttan mozdulattal a zsákmányra, olyan ez a szó; és amit kifejez, mégis a kapitalizmus alapvető tartalma és gesztusa; mert birtokosok népesítik be a hétköznapi életet, és ismeretainknak, képességeinknek is birtokában vagyunk, és nem jelentenek kivételt itt a gondolkozók, a művészek sem;” 785–786.)

²⁵ Mario Wandruszka: Etymologie und Philosophie. in: ETYMOLOGICA. Festschrift Walter von Wartburg. Tübingen, 1958. Niemeyer, 875.; lásd még: Die Mehrsprachigkeit des Menschen: I. m. VIII. Das Spiel der Notwendigkeit und des Zufalls. Etymologien. 211.

- n. *Ich versichere dir, ich habe den Mut, . . .*²⁶
 a. *I assure you, I have got the courage*
 fr. *Je t'assure que moi, j'ai vraiment, je possède vraiment le courage*
 o. *Ti assicuro, ce l'ho il coraggio*
 sp. *(Tenlo por seguro; todavía soy capaz)*

És egészen általánosan vonatkozhat hogylétünkre is:

- n. *Was haben Sie denn? . . . Was haben Sie denn heute?! . . . Sie lassen sich das zu nahe gehn!*²⁷
 a. *Anything wrong? . . . What is the matter with you today?*
 fr. *Qu'avez-vous donc?* o. *Che cosa ha?*
 sp. *¿Qué le pasa a usted?*

Néha felvetődhet a kérdés, hogy ki kit is „birtokol”? Én a betegséget, a szenvedélyt vagy fordítva, a betegség, a szenvedély engem. Ekkor ezt is mondhatjuk: „*Mich hat's!*” „*Den hat's!*” A „haben” ige polyszemiája nyelvenként különböző mértékig terjed. Stendhal *A páрмаi kolostor* (I/IV.) című regényében egy francia tábornok, akinek a lábát egy ellenséges golyó széttroncsolta, megparancsolja, hogy vigyék a kötöző helyre:

fr. <i>J'ai la jambe fracassée</i> ²⁸	sp. <i>tengo la pierna rota</i>
o. <i>ho una gamba fracassata</i>	n. <i>mein Bein ist zerschmettert</i>
a. <i>my leg is shattered</i>	

A francia tehát (az olaszhoz és spanyolhoz hasonlóan) ezt mondja: „széttroncsoltam a lábomat” A francia köznyelvben ezt ráadásul vonatkozó mellékmondattal fejezi ki: „szemei vannak, melyek kiugranak a fejből”:

- fr. *Regarde-le il a les yeux lui sortent de la tête*²⁹
 o. *ha gli occhi fuori della testa*
 sp. *tiene los ojos en la nuca*
 a. *his eyes are starting out of his head*
 n. *Schau ihn doch an, die Augen treten ihm aus dem Kopf*²⁹

²⁶Robert Musil: I. m. 67. (A kiemelt rész: „Biztosíthatlak, nekem van hozzá bátorságom, . . .” 89.)

²⁷Robert Musil: I. m. 630., 632. (A kiemelt rész: „Mi van magával? . . . Mi van ma magával? . . . Túlságosan a szívére veszi a dolgot.” 883., 886.)

²⁸Stendhal: *La Chartreuse de Parme*. Paris, 1964. Garnier-Flammarion, 86. (A páрмаi kolostor. Ford. Illés Endre. Bp., é. n. Szépirodalmi Könyvkiadó. A kiemelt rész: „Vigyenek a kötözőhelyre, eltroncsolták a lábamat.” I/75.)

²⁹Mario Wandruszka: *Sprachen vergleichbar und unvergleichlich*. I. m. 212.: *Helmut Stimm*. Satz- Periphasen mit habere im Bünderromanischen (Surselvischen). in: *Romanica Europaea et Americana*. Festschrift für Herri Meier. Bonn, 1980. Bouvier, 628–638.)

A *sein* és *haben* jelentése végeredményben a múlt idő kifejezésére korlátozódik. Ekkor mindkét ige csupán „segédige”, eszköz, és semmi jelentősége sincs, hogy az egyik nyelv a tárgyias igéknél *sein*-t, a másik pedig *haben*-t használ: angol: *he has been, has come, has arrived, has disappeared, it has grown, risen, fallen, melted* stb. – német: *er ist gewesen, ist gekommen, eingetroffen, verschwunden, er ist gewachsen, gestiegen, gefallen, geschmolzen* stb. – francia: *il a été, a commencé, duré, manqué, suffi, plu* – olasz: *è stato, è cominciato, è durato, mancato, bastato, piaciuto* . . . Vagy a délnémet területeken: *er ist gestanden, gesessen, gelegen, gekniet*, illetve a Majnától északra: *er hat gestanden, gesessen, gelegen, gekniet*.³⁰ Az e területen, az egyes nyelvekben végbement szóródást csak a történeti véletlennel magyarázhatjuk. A „sein”-nyelvek és „haben”-nyelvek: az angol ezt mondja: *I am hungry, I am afraid, you are right, you are wrong* . . . a német pedig ezt: *Ich habe Hunger, habe Angst, du hast recht, hast unrecht* . . . – ezeket a különbségeket nem lehet lélektani vagy nemzet-lélektani alapon megmagyarázni. Joggal feltételezhetjük, hogy a különböző kifejezésmód ellenére az angolok is, és a németek is ugyanazt érzik, gondolják. A „nyelv árulkodó nyoma” felfedi, hogy mekkora a szellem játéktere a nyelvi eszköztár alkalmazásnál.

Egy emberi őselmény, az éhség nyomát kutatva bolyongtunk be néhány nyelvet. Megkérdeztük önmagunkat és embertársainkat, megvizsgáltunk beszélt és írott szövegeket, olvastunk profán és szakrális szövegeket, és kritikus szemmel nagyító alá vettük a fordító vallomását. Arra az eredményre jutottunk, hogy az általunk szemügyre vett mégoly közeli rokonságban álló nyelvekben is különböző instrumentális formák állnak rendelkezésünkre ugyanazoknak az érzéseknek, ugyanazoknak az emberi élményeknek a kifejezésére. Nem tételezhetjük föl, hogy a németeknek más éhség-élményben volt és van részük, mint az angoloknak, franciáknak, olaszoknak vagy a spanyoloknak, ezért az instrumentális eltéréseket csakis a történelmi véletlen hozhatta létre.

Úgy tűnik, hogy az egyik nyelv itt-ott különösen szerencsés kifejező eszközökkel rendelkezik, amire egy másik nyelvnek nincs is szüksége, mivel ez a nyelv nem hangsúlyozza ezt az érzékelést, érzést, gondolkodást és akarást, a nyelvi kontextus és a nyelven kívüli helyzetek kimondatlanul is tartalmazzák őket. Nyelveink explikációs és implikációs képződmények, megfogalmazott és kimondatlanul is értett elemekből állnak. Az arány nyelvenként más és más lehet.³¹ Ha több nyelvet összehasonlítunk egymással, saját nyelvünkkel szemben is kritikus távolságot nyerünk. Túljutunk azon, hogy a szót az élmény-nyel azonosítsuk. És az érzés már nem is éhség, Hungerhaben, Hungrigsein, Hungern, csak a németben nevezzük így, más nyelvekben pedig egészen más módon is kifejezhetjük.

Érzéseinken keresztül éljük át a világot, a bennünket körülvevő, a bennünk lévő világot. Az érzéseink által befogadott, átélt, tapasztalt dolgok a beszédben, a párbeszédben válnak nyelvvé. A beszéd dinamikája a párbeszédben a képek érzékelhetőségét egyre inkább háttérbe szorítják, végül a gondolkodásban a hangalak szempontjából tetszőleges

³⁰ *Jürgen Eichhof*: Wortatlas der deutschen Umgangssprachen. Karte 125.: „Ich habe, ich bin (auf dem Stuhl gesessen)”. Bern, 1978. Francke Verlag.

³¹ *Mario Wandruszka*: Interlinguistik, Umriss einer neuen Sprachwissenschaft. Kap. 5.: Explikationen und Implikationen. München, 1971. Piper. 86–105.

(A fordítók jelölése nélküli idézeteket saját fordításomban közlöm. A ford.)

ismertetőjeggé alakítják. Ekkor azonban épp a spontán beszéd, az impulzív párbeszéd keresi minduntalan a képeket anélkül, hogy beléjük látna vagy komolyan venné őket: *einen Mordshunger haben, Kohldampf schieben vagy am Hungertuch nagen.*

Nyelveink a szellem eszközei, melyeket a szükséglet, a szükségszerűség, a játékos véletlen hoztak létre, de ők nem maguk a szellem. Csak így magyarázható a szellemnek az a nyelvi játéktere is, ami szavaink alakja, jelentése és a között van, amit mondani akarunk velük, amit esetenként ki akarunk fejezni velük mint pl. a játéktér az *Ich bin am Verhungern* (éhen halok) állítás szó szerinti jelentése és ködös értelme között.

(Fordította: Horváth Géza)

A FORDÍTÁS MINT ÉVSZÁZADOKAT ÖSSZEKÖTŐ HÍD

1. Bevezetés

A Biblia, először a héber, az úgynevezett „Ószövetség”, majd később az „Újszövetség” lefordítása messze ható vallás- és kultúrtörténeti következményeket vont maga után – a múltban legalábbis. A Biblia fordítása távlatokat nyer, mivel nem korlátozódik egy-egy szakterületre vagy a magánéletre, hanem – túlzás vagy fennhéjázás nélkül állíthatjuk – alapvetően meghatározza a társadalom egész életét, hitét, kultúráját és erkölcsét. Valószínűleg nincs még egy könyv, mely szavainak és mondatainak fordítása az egész nyelvi makrovilágra olyan messze nyúló következményeket vonna maga után, mint a Bibliáé hosszú évszázadokon keresztül. Nehéz lenne választ adni arra a kérdésre, hogy ez ma is így van-e, és a jövőben is így lesz-e. A Biblia fordíthatóságának problémája kultúránk válságának, de egyúttal talán a kereszténység és a keresztény hit válságának dzsungelébe vezet.

2. A Szeptuaginta mint „mater omnium versionum”

2.1. A *bibliafordítások* kezdetét a *Biblia* görög fordítása, a *Szeptuaginta*, avagy *A hetvenek fordítása*¹ jelenti. Az elnevezés egy legendára vezethető vissza, ami a Szeptuaginta egy zsidó-hellenisztikus védőiratában, az úgynevezett „Ariszteasz-levél”-ben maradt fenn az i. e. évszázadból.² A levél szerint II. Ptolemaiosz Philadelphosz egyiptomi uralkodó (i. e. 283–246) kezdeményezésére fordították le a zsidó *Tórá*t alexandriai könyvtára számára, a fordítást 72 jeruzsálemi fordító 72 nap alatt el is végezte. A mű befejezése után összeült a zsidó közösség, hogy meghallgassa a fordítást, amit azután a vének és a közösség elöljárói jóváhagytak: „A fordítás szép, jámbor és nagyon pontos munka, ezért helyénvaló, hogy ebben a formában megőrződjék, és semmiféle változtatás ne essék benne.” (Ariszteasz-levél 310.). A legenda valóságos alapját az képezi, hogy az i. e. harmadik évszázadban Alexandriában hozzáfogtak a *Tóra* görög fordításához. A fordítási munkálatokat gyakorlati okok indokolták. A hellenisztikus világ Nagy Sándor által alapított új metropoliszában, – ráadásul éppen a műveltek világában –, már meglehetősen korán élt egy zsidó diaszpóra. Ezek a „hellenisztikus” zsidók valószínűleg már nem értettek hébe-

¹A Szeptuagintához és az Ószövetség más görög fordításaihoz lásd: S. P. Brock: TRE 6. 163–172.

²Vö. K.-H. Müller: Aristeasbrief. TRE 3. 719–725.; N. Meisner: Aristeasbrief. Einleitung und Übersetzung. Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit. II. 1. Gütersloh, 1973.; P. Riessler: Altjüdisches Schrifttum außerhalb der Bibel. Augsburg, 1928. Aristeasbrief. 193–233.

rül, ezért fordításra volt szükségük, hogy életüket a *Tóra* szellemében alakíthassák. A Földközi-tenger keleti térségében a koiné lett a zsidó diaszpóra köznyelve is, ami ezért a zsinagógákban, a hivatalos gyűléseken és az irodalomban is uralkodóvá vált. Így hát általánosan elterjedt az a feltevés, hogy először a *Tóra*, a *Pentateuchus* fordításait végezték, aminek a könyveit a klasszikus címekkel (*Genézisz*, *Exodosz*, *Leüeitikon*, *Arithmoi* (latin: *Numeri*) és *Deüeronomion*) is ellátták. Ezek a címek az egyes könyvek tartalmára utalnak, míg a héber elnevezések a könyvek kezdő szavai voltak. A *Tóra* a zsidók számára a *Szentírás* alapvető részét képezte, mivel az Isten által megkövetelt életrendet tartalmazza. A többi bibliai könyvet, a *Proféták könyvét* és a *Ketubimot* aztán fokozatosan fordították le görögre, úgyhogy a fordítás javarészt i. e. 100 körül fejeződhetett be. A *Szeptuaginta* a héber kánonnal ellentétben más könyveket is tartalmaz, melyeket Luther után „apokrif könyveknek” neveznek. „Olyan könyvek ezek, melyeket, ha a *Szentírás* nem is tartalmazhatja őket, hasznos és jó olvasmányok.”³ Az ortodoxok és katolikusok számára kanonikusak, a *Szentíráshoz* tartoznak. Ezek a könyvek részben fordítások, mint Jézusnak, Sirák fiának könyve és a *Makkabeusok első könyve*, részben eredeti görög nyelvű szövegek, mint a *Makkabeusok 2–4. könyve* vagy *Salamon bölcseségei*.

2.2. A *Szeptuaginta* jelentőségét nem becsülhetjük eléggé, mégha a görög *Biblia* a görög gondolkozásra és a nem zsidó eredetű görög irodalomra gyakorolt hatása kezdetben aránylag csekély volt is. A *Szeptuaginta* legnagyobb hatását kétségtől Alexandriai Philon zsidó vallásfilozófus munkásságában fejtette ki, ami teljesen erre a fordításra épült, és ami később a nagy Alexandriai Kelemen és Órigenész keresztény teológiájában is érvényre jutott. Mindenesetre az ókori világ legnagyobb fordítói teljesítménye, amit Joseph Ziegler würzburgi *Szeptuaginta*-kutató „mater omnium versionum”-nak, „minden fordítás anyjának” nevez. Ez a dictum különösen akkor érvényes, ha figyelembe vesszük az ókori világ összes, ezt követő bibliafordítását, melyek a *Szeptuagintát* vették alapul. Igaz ez Jeromos fordítására, a latin *Vulgatára* is. A *Szeptuaginta* a legfontosabb bizonyíték arra nézve, hogy az évszázadokon át keletre tekintő zsidóság, ami elő-ázsiai világ és a nagy birodalmak részét képezte, végre a hellenisztikus-nyugati oikumena részének kezdte magát tekinteni, aminek hosszan tartó történelmi következményei napjainkban is érezhetőek. Ezzel a bibliai monoteizmus is elérkezett nyugatra, és lassanként a nyugati kultúra szilárd alkotórészévé kezdett válni. A *Szeptuagintával* veszi kezdetét a hellenisztikus-zsidó missziós propaganda és apologetika is. A fordítást érték ugyan kritikák is, mégis szinte mindenütt a görögül beszélő diaszpóra *Bibliája* volt, és ezáltal az őskereszténység *Bibliájának* is számított. Ez volt Pál apostolnak, a népek hittérítőjének is *Bibliája*. Az *Újszövetség Ószövetségből* vett idézetei többnyire szó szerint megfelelnek a *Szeptuagintának*, de ezen túl is a *Szeptuaginta* görög nyelve képezi a „langue”-ot, ami különösen erősen hatott az *Újszövetség* jellegzetes görög nyelvére. Különösen *Lukács evangéliuma* és *Az apostolok cselekedetei* volnának elképzelhetetlenek a *Szeptuaginta* nélkül. Közös háttérül természetesen nem a klasszikus görög szolgált, hanem a koiné. A *Szeptuaginta* nélkül az őskeresztény hittérítés, akárcsak e hittérítések aránylag gyors sikerei, valamint az ő- és korakeresztény teológia keletkezése sem képzelhető el. Elsősorban tehát a *Szeptuagintát* nevezhetnénk az őske-

³ Luther tömör jellemzése szerint.

reszténység *Bibliájának*. A *Szeptuaginta* használata a keresztény istentiszteleteken, a tanításban és a zsidósággal folytatott vitában később azt eredményezte, hogy a zsidók egyre inkább eltávolodtak tőle, pontatlannak és hibásnak minősítették, revideálták, és újabb fordításokat készítettek, melyek közül Aquila, egy zsidó prozelita fordítása szó szerinti hitelessége miatt vált különösen híressé. „Hűségét a héber szöveghez az egyházatyák ismerték, az etimológiai fordítás elveinek hatalmas arányú alkalmazása egyaránt lelt dicséretre és feddésre.”⁴ Eljárása Buber-Rosenzweigéhez hasonlítható; Joseph Ziegler ezért nevezte Martin Buber-t olyan szívesen a huszadik század Aquila-jának.

2.3. Maga a fordítás már a maga idejében jócskán okozott fejtörést. De először is arra kell felhívunk a figyelmet, hogy a *Szeptuaginta* fordítói több tekintetben is újítók és úttörők voltak, akik munkájuk során nem fordulhattak elődökhöz. „A *Szeptuaginta* egy keleti, vallási szöveg első, nagyszabású fordítása görög nyelvre.”⁵ Az Ariszteasz-levél szerint minden törzsből hat idősebb, példás életű férfiút választottak ki, akik járatosak voltak a törvényben és képesek lefordítani is azt, mivel „fölöttébb fontos dologról lévén szó, a többség egybehangzó nézete alapján kell megszületnie a szövegnek.” (Ariszteasz-levél 39.). Kimagasló műveltségű, előkelő családból származó férfiakat választottak ki, „kik nemcsak a zsidó nyelvet és irodalmat mondhatták magukénak, de görögül is tanultak”. Alkalmasak voltak követi tisztségre, és már többször eleget tettek e feladatnak. Olyan társadalmi réteghez tartoztak tehát, amelyből követek, diplomáták és tolmácsok kerültek ki, mely művelt volt és nyelveket tudott, és ezen felül a külfölddel is, elsősorban az alexandriai zsidósággal is kapcsolatot tartott fenn. „Nagy jártassággal rendelkeztek a törvényről folytatott beszélgetésekben és a törvény magyarázatában. Az arany középúton jártak: elutasították a nyers és durva érzékiséget, de fölötté álltak gögnek és tudálékosság-nak is. Örömetest készek voltak a kötetlen beszélgetésre, figyelmes meghallgatásra és mindennemű kérdés alapos magyarázatára. Mindnyájan követték e magatartást, gyakorlásában igyekeztek túlszárnyalni egymást.” (Ariszteasz-levél 121). A fordítóktól tehát alapos Tóra ismeretet, szakértelmet és nyelvismeretet követeltek, valamint művelt és fegyelmezett életvitelt, melyet az „arany középút” eszménye formált. Biztosra vehető, hogy a *Szeptuaginta*, és főleg a *Tóra* fordítását egy fordító-team, egy közösség végezte; közösen keresték a „helyes ígét” – vallási okokból. És tudatában voltak művük átfogó jelentőségének.

2.4. A fordítás nehézségeiről Jézusnak, *Sirák fiának könyvének* fordítója, a szerző, egy jeruzsálemi írástudó unokája az előszóban így nyilatkozik: „Most hát arra kérek benneteket, hogy jóakarattal és figyelemmel fogjatok hozzá az olvasáshoz. De legyetek elnézők, ha a – különben gondos – fordítás kifejezései itt-ott nem elég tökéletesek. Hiszen nem mindegy, hogy az ember valamit héber eredetiben olvas-e, vagy más nyelvre lefordítva. Nemcsak ez a könyv, hanem a Törvény, a Proféták és a többi írás is nem csekély eltérést mutat, ha (eredeti) nyelvükön olvassuk őket.” Azt a jelenséget fogalmazta itt meg a *Jézusnak, Sirák fiának könyvének* fordítója, amit a mai nyelvészek a nyelvi rendszer differenciájának neveznek, ami mind a nyelvészeti, mind szemantikai szinten megmutatkozik. *Ὁὕλη ἰσοδυναμεῖ*, vagyis a nyelvi – és kifejezőerő, és főleg a szójelentés nem azonos a héber és a görög nyelvben; eltérnek egymástól, inadekvátak, ennek ellenére meg kell kísérelni megtalálni az adekváciát, a megfelelést. Ha Roland Barthes

⁴Brock: TRE 6. 169.

⁵Brock: TRE 6. 163.

egyik megjegyzése szerint a nyelvtanulás az idegen nyelv gondolkodásának elsajátítása, akkor minden esetben, mindkét nyelven kell tudnunk gondolkodni, és kétségkívül ez okozza a Szeptuaginta legnagyobb, de egyúttal legizgalmasabb nehézségeit. Héber gondolkodás és görög gondolkodás egyenlő a bibliai hittel és a görög bölcsességgel, görög filozófiával.⁶ A *Szeptuagintával* veszi kezdetét az a hatalmas, korszakalkotó, sőt történelmet alakító, megtermékenyítő mozgalom, de a „hit” és az „ész” közötti kritikus összeütközés is, ami még korunkban is tart. Hans-Georg Gadamer látóhatár-egybeolvadásnak (Horizontverschmelzung) nevezi ezt.⁷ De mit is jelent tulajdonképpen ez a látóhatár-egybeolvadás? Konkrétan azt, hogy a *Biblia* egyrészt Homérosz, másrészt Platón és Arisztotelész görög nyelvén jelenik meg. Mindkét irányban vannak érintkezési pontjai, de világosan látható különbségei is. Az egybeolvadás tehát először is a nyelvben megy végbe. Ez azonban egyszerű és gyors egyesülés, nem futólagos és felületes hasonulás, hanem kemény és nehéz küzdelem, melyben sziklátak kell szétzúzni, kölcsönös kihívás, ami mind a nyelvtől, mind a gondolkodástól maximális odaadást kíván, és a fogalom teljes mértékű igénybevételét követeli meg. A „horizont-egybeolvadás” érzésem szerint az egyik legrejtélyesebb és legfinomabb szellemi folyamat, különösen akkor, ha a nyelvi szintről indulunk ki, nem utolsósorban azért, mert lépten-nyomon a nyelv és a fogalom határaiba ütközünk, amiket mindazonáltal mégis le szeretnénk küzdeni.

2.5. Ezt isten nevének fordításán szeretném valamivel pontosabban megmagyarázni.⁸ A Szeptuaginta az „isten” héber *Él, Elohim* jelölését a görög *ὁ θεός* -szal fordítja. A görögben azonban Wilamowitz-Moellendorf szerint a *θεός* „állítmány-fogalom”. „Mindig egy, az embernél erősebb hatalom lesz állítmánnyá . . . A velünk szemben álló isteni, az *κρείττον* (az „erősebb”). Gyakran az isteneket hívják *κρείττονας*-nek. És mivel számtalan ilyen hatalom létezik, számtalan isten is van.”⁹ Amikor azonban a *Szeptuaginta* ezt a fogalmat kisajátítja a *Biblia* Egy és Egyetlen Istenére, akkor ezt a fogalmat alapvetően átalakítja. A *receptió* egyúttal gyökeres átalakítást is jelent; mert *ὁ θεός* „az Isten” a *Bibliában* már nem állítmányi fogalom, hanem az isten itt szubjektum, mégpedig abszolút isteni szubjektum.¹⁰ Cselekvő és akaró szubjektum, a történelem teremtője és ura. Görögül: *Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεός τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν*. „Kezdetben teremtette Isten a mennyet és a földet.” Ez nem klasszikus görög mondat, nem is filozófiai kijelentés; ez bibliai mondat. És ebben a mondatban el van rendelve az összes többi isten hatalmától való megfosztása. Az istenfogalma kizárólagos „abszolút” fogalommá vált. Ily módon ez a fordítás beviszi a bibliai monoteizmust a görög nyelvbe, és ezáltal a görög gondolkodásba is, hogy különös igényét érvényre juttassa.

⁶ Vö. Th. Boman: Das hebräische Denken im Vergleich mit dem griechischen. Göttingen, 1954.; C. Tresmontant: Biblisches Denken und Hellenische Überlieferung. Ford. Fr. Stier. Düsseldorf, 1956.

⁷ H.-G. Gadamer: Wahrheit und Methode. Tübingen, 1960. 289., 356., 375.

⁸ Vö. J. Blank: Der sich bewährende Gott. Zum Gottesgedanken der Bibel. in: Christliche Orientierungen. Düsseldorf, 1981. 116–128.; F. Rosenzweig: Der Ewige (1929). in: Kleinere Schriften. Berlin, 1937. 182–198.; W. Beierwaltes: Platonismus und Idealismus. Frankfurt a. M., 1972.

⁹ U. von Wilamowitz-Moellendorf: Der Glaube der Hellenen. 2 kötet. újabb kiadás: Darmstadt, 1976. I. 17.

¹⁰ G. Hasenbüttel: Einführung in die Gotteslehre. Darmstadt, 1980. című könyvének nagy hiányossága, hogy nem látja, és nem ismeri el ezt az alapvető különbséget. Helyes ezzel szemben: W. Beierwaltes: Platonismus und Idealismus. I. m. 9–12.

A Bibliában Isten nevét JHWH a *Szeptuaginta* ó *κύριος*-szal, az „Úr”-ral fordítja. Főként Órigenésztől tudjuk, hogy a JHWH istennevet Alexandriában és Egyiptomban általánosan ismerték, mivel Órigenész az istennév fonémáját görög átíratban hagyta ránk. Mágikus papiruszokból és gnosztikus szövegekből is tudjuk ezt, melyek a Jao vagy a Jedal-
baot alakokat mágikus szellemidézésnél használták. A szent név, „az Úr” fordítása zsidó gyakorlatra nyúlik vissza, a JHWH tetragammát *adonai*-jal, Uram-mal adták vissza, ez a szokás a zsidóság körében már jóval a Szeptuaginta előtt meghonosodott.¹¹ Az istennév ilyenformán teljesen szent névvé vált, amit csak a főpapok ejthettek ki, de még ők is csak évente egyszer, amikor az engesztelés napján, *jom kippur*-kor a templom szentélyébe léptek. A fordításban is nagymértékben reflektálódik mindez. Mint ismeretes, a pogány isteneket és urakat, főképp a misztérium-kultuszok isteneit nevezték *κύριος*-nak, de mindig névvel is illették őket, mint pl. „Ozírisz az Úr” vagy „Szerapisz az Úr” stb. Ezzel szemben az abszolút értelemben használatos „úr” tökéletes távolságot teremt: „Höre Israel, der Herr unser Gott ist ein einziger Herr” (*κύριος ο θιός ημών κύριος εις εστω*) und du sollst den Herrn deinen Gott lieben aus deinem ganzen Herzen und aus deiner ganzen Seele und aus deiner ganzen Kraft.” („Szeresd azért az Uradat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből!”) Ehhez hasonló kijelentést az egész görög irodalomban nem találhatunk. Itt olyan kijelentések törnek be egy nyelvbe, melyek a nyelv és a gondolkodás rendszerét alapjaiban rázzák meg. Csak „egy, igaz és élő Isten” van, és ez az isten szubjektumként, parancsoló úrként jelenik meg, akit szeretni kell. Sőt olyanként, aki szereti a világot és az embereket, akiről Philon, mint „emberszerető Isten” beszélhet.

2.6. Meg szeretném még említeni azt a helyet, ahol Isten megjelenik Mózesnek a Csipkebokorban (*Mózes* II. 3.4. rész); pontosabban azt a részt, ahol isten nevének feltárásáról esik szó. (*Mózes* II. 3,14.). A szövegrész Martin Luther fordításában így hangzik:

„Mose sprach zu Gott: Siehe, wenn ich zu den Kindern Israel komme und spreche zu ihnen: Der Gott euer Väter hat mich zu euch gesandt, und sie mir sagen werden, wie heißt sein Name? Was soll ich ihnen sagen?

Gott sprach zu Mose: ICH WERDE SEIN DER ICH SEIN WERDE. Und sprach: Also sollst du zu den Kindern Israel sagen: ICH WERDE SEIN, der hat mich zu euch gesandt . . .”

Ellenpéldának álljon itt ugyanez a részlet Martin Buber fordításában:

„Mosche sprach zu Gott:

Da komme ich denn zu den Söhnen Jisraels, und spreche zu ihnen: Der Gott eurer Väter schickt mich zu euch, sie werden zu mir sprechen: Was ists um seinen Namen? – was spreche ich dann zu ihnen?

Gott sprach zu Mosche:

Ich werde dasein, als der ich dasein werde.

Und sprach:

So sollst Du zu den Söhnen Jisraels sprechen:

(De Mózes azt felelte Istennek: Ha majd elmegyek Izráel fiaihoz, és azt mondom nekik: a ti atyáitok Istene küldött engem hozzátok, és ők megkérdezik tőlem, hogy mi a neve, akkor mit mondjak nekik? Isten ezt felelte Mózesnek: Vagyok, aki vagyok. Majd azt mondta: Így szólj Izráel fiaihoz: A Vagyok küldött engem hozzátok.”)

¹¹Vö. *O. Eissfeldt*: adon(aj). ThWat. I. 62–78. különösen 76.; Quell/Foerster: *κύριος* etc. ThWNT. III. 1038–1098.

Ez a különös kijelentés itt a döntő: „Ich werde dasein als der ich dasein werde”, héberül: „E ehje asher ehje.” Franz Rosenzweig *Der Ewige. Mendelsohn und der Gottesname* című, 1929-ből származó jelentős tanulmányában meggyőzően kifejti, hogy elsősorban nem ontológiai vagy metafizikai lényegmeghatározásról, hanem a JHVH istennév, méghozzá isten megmentő közelségének ígéretével történt értelmezéséről vagy kikövetkeztetéséről van itt szó, melyen rendelkezésre nem álló, mágikusan föl nem idézhető, elő nem idézhető közelséget kell érteni. Egy régi zsidó értelmezés a következőképpen vélekedik erről:

„Ich werde mit dir sein. (Bizony, én veled leszek. Mózes II. 3,12.). Ezeket a szavakat csak olyanoknak mondják, akik félnek.

Da sprach zu Mose. (Isten ezt felelte Mózesnek. Mózes II. 3,14). R abba bar Mamal szerint Isten ezt mondta Mózesnek: a nevetem akarod tudni, cselekedeteimről fognak elnevezni, egyszer Mindenható Istennek fognak hívni, egyszer Zebaoth-nak másszor Elohim-nek, megint másszor Jehovának (JHVH). Ha az emberek felett ítélkezem, Elohim-nek hívnak, ha háborút vívok a gonosztevők ellen, Zebaoth-nak fognak hívni, ha az embereket büntetem vétkeik miatt, Mindenható Isten a nevem, és ha megkönyörülök a világon, Jehovának neveznek, mert ez a név annyit jelent: irgalmas. „Der Ewige, der Ewige ist barmherzig und gnädig”. („Az Úr, az Úr irgalmas és kegyelmes Isten!” Mózes. II. 34,6.) Ezt akarják kifejezni ezek a szavak: „Ich werde sein, der ich sein werde” („Vagyok, aki vagyok.”), vagyis „cselekedeteim szerint fognak elnevezni”. Vagy: „Sage Ihnen: In dieser Sklaverei werde ich mit ihnen sein und in der, welche sie noch erfahren werden, da werde ich auch mit ihnen sein.”¹²

E híres kijelentés tehát nem Isten létre vagy létezésének tanítására vonatkozik, hanem „Isten cselekedeteire”, a cselekvésben kinyilatkozó Istenre: „Ich werde nach meinen Taten genannt.„ Nos, hogyan fordítja a Szeptuaginta ezeket a döntő verseket?

Ἐγὼ εἶμι ὁ ὤν (ICH BIN DER SEIENDE / A létező vagyok) ὁ ὤν ἀπέσταλκεν με πρὸς ὑμᾶς (DER SEIENDE hat mich zu euch gesandt. / A létező küldött hozzátok.)

Nézzük mindjárt a Vulgata latin fordítását is:

*„Dixit Deus ad Moysen: EGO SUM QUI SUM.
Ait: Sic dices filiis Israel: QUI EST misit me ad vos.”*

Ez is hallatlan betörés a görög nyelvbe. Szó lehetett itt „létről” (Sein) *το εἶναι* vagy „létezőről” (Seiende) *το ὄν* is, de csakis semleges nemű alakban, nem pedig ilyen szubjektív formában. A *Biblia* fordítói magas fokú teológiai reflexióról és nyelvi, merész kompetenciáról tettek tanúbizonyságot, amikor Mózes II. 3,14. versét így fordították: ICH BIN DER SEIENDE. Akkoriban, ha ezt egy görög meghallotta, fölkapta a fejét. Éreznie kellett a nyelvi erőszakot, és bizonyára meg is kérdezte magában, mi értelme ennek? Mit akar ez mondani? És itt is valami rejtélyes dolog történik: JHVH, Izrael Istene a görög filozófia, a lét-gondolkodás nyelvén szólal meg: *το ὄν / το ὄν αὐτό / το αὐτό εἶναι* Das Seiende / a létező, Das Seiende Selbst / a létező maga / . . . és ezzel szemben ez az egyenes, mindent megrengető megfogalmazás: ICH BIN DER SEIENDE . . . Ábrahám, Izsák és Jákób Istene

¹² Mózes 3,14-hez lásd: *A. Wünsche: Exodus Rabba. Bibliotheka Rabbinica. III. Hildesheim, 1967. 41. (újabb kiadás)*

a filozófia nyelvén – Hát jóra vezethet ez? Ki aratja le a babért, és ki marad alul? A Biblia Istene vagy az abszolút lét? A személyes abszolútum vagy egy névtelen, személytelen abszolútum? Elegendő megnézni néhány sort Philonnál, és máris láthatjuk, hogy a probléma azonnal felmerül minden veszélyével együtt. Ebben a fordításban pecsételődött meg a nyugati teológia és metafizika sorsa. Blaise Pascal figyelt fel erre a kapcsolatra első ízben 1654. november 23-i *Memorialjában*:

„Tűz.

*Ábrahám Istene, Izsák Istene, Jákób Istene,
nem a filozófusoké és tudósoké.”*

Előtte senki sem látott ebben semmi problémát.¹³

2.7. Az olyan mélyre ható nyelvi folyamatoknak, mint amilyeneket pl. a *Szeptuaginta* indított el, hosszú időre van szükségük, amíg hatásuk teljesen érvényre jut. Persze mihelyt a szöveg kész, kezdődnek az értelmezések is. A hellenisztikus zsidóságon belül kétféle értelmezés figyelhető meg. Egyrészt a halakhikus, amelyben az egész vallási, etikai és jogi magatartást átfogó törvénygyakorlat volt a fontos. Ez belső használatú zsidó írás-értelmezés, ami a zsidó közösség minden tagjára érvényes volt. A Tóra és az előírások egyre erősebben befolyásolták a zsidó népet a babiloni fogság óta, és ez adta meg tulajdonképpen arculatukat. Egy idegen kultúrán belül mindenekelett azok a szokások tűnnek el, melyek a zsidóság sajátosságait alkották, mint a körülmetélés, az étkezési tilalmak és a sabbath megtartása. Különösen itt veszik át az alexandriai zsidók azokat az allegorikus módszereket, melyeket az alexandriai tudósok a Homérosz-értelmezés számára kifejlesztettek. A különböző törvény előírásokat erény-szimbólumokként értelmezték, ezáltal a legkülönbözőbb szokásokból is sikerült filozófiai–vallási értelmet meríteni.¹⁴ Philon számára a zsidó törvényhozás a lehető legjobb és legemberségesebb, Mózes a tökéletes törvényhozó, aki a platóni ideális államokról szóló elképzelést a legjobban megvalósította.

Philon allegorikus értelmezésében a *Biblia* egy mozzanata mindenestre háttérbe szorul, de legalábbis veszít jelentőségéből; nevezetesen a történet, közelebbről az üdvtörténet mozzanata. Philon morális-misztikus összelméletében a *Biblia* történelmi alakjai is olyannyira morális és allegorikus alakban jelennek meg, hogy bizonyos erények típusaivá, modelljeivé válnak, amit gyakran meglehetősen csak mesterkélt módon sikerül elérnie. Philon allegorikus értelmezése a *Pentateuchusra* korlátozódik; a történelmi könyvekhez vagy a próféták könyveihez sem fűz kommentárt.

3. A Biblia a kereszténységben

3.1. Megváltozott a helyzet, amikor a kereszténység megjelent, ami Jézus Krisztusban látta az Írás üdvtörténelmi, eszkatologikus beteljesülését. A páli tanítás szerint Jézus Krisztus a „törvény végét” jelentette. A keresztény hitre áttért pogányok mentesültek a

¹³ *Pascal: Oeuvres Complètes*. J. Chevalier (kiad.) Paris, 1954. Pléiade. 553.

¹⁴ Vö. főként *Philo: Allegorische Erklärung des heiligen Gesetzbuches*, 3 Bücher. Über die Einzelgesetze, 4 Bücher.

körülmetelési, az étkezési – és tisztálkodási előírásoktól. Számukra a *Tórának* nem volt olyan jelentősége, mint a zsidók számára. Érdeklődésük sokkal inkább az üdvtörténe-tekre és a prófétákra irányult. Mivel az ősegyház Marcionnal és a spiritualista-dualista gnózzissal szemben az Ószövetséget nem tartotta kötelező érvényű szentírásnak, értelmezési módot is ki kellett fejlesztenie szövegeihez, méghozzá a tipológiai írástérlemezésre támaszkodva az üdvtörténeti-krisztológiai orientáltságú történet-teológia formájában.¹⁵ Míg az alexandriai–philoni fogantatású allegorikus módszer az erkölcs és misztika körül forgott, addig a tipológiai értelmezés az üdvtörténeti analógiákra és megfelelésekre, az ígéretre és a beteljesülésre, typoszra és antityposzra, árnyakra és igazságra összpontosított. Közben a platóni gondolkodási modell a visszájára fordult, mert a bibliai tipológiában először az „árnyékok” jelennek meg, aztán az „előképek” az ígélet típusai, amivel szemben az eszkatologikus beteljesülés Jézus Krisztusban az igazi, tökéletes „igazságot” jelenti; a teremtés, a bűnbeesés és megváltás üdvtörténeti megértését, azt a felfogást, miszerint a történelemnek kezdete és vége van, és a kinyilatkoztatás és az üdvösség történetileg realizálódnak – ez valami teljesen újat jelentett a görög gondolkodásban. A teremtés, a történelem és az eszkatológia problémái ettől fogva Jézus Krisztus személye és története köré összpontosultak, és a viták középpontjában álltak.

3.2. Az *Újszövetség* megjelenése előtt a *Szeptuaginta* alakjában a zsidó *Biblia* volt elsősorban az őskereszténység szentírása. A Krisztus utáni első század végén és a második században kiegészítették ezt az újszövetségi írások, mindenekelőtt a *Négy evangélium* és *Pál apostol levelei*. Az őskereszténység kezdettől fogva végzett hittérítést; eleinte a zsidóságon belül, majd hamarosan a világ más népei között, amitől a nyelvi kérdés az első pillanattól fogva jelentős problémává vált. Ennek legszebb szimbolikus megfogalmazását az Apostolok cselekedetei pünkösdi történetében olvashatjuk:

„In Jerusalem aber wohnten Juden, gottesfürchtige Männer aus jedem Volk unter dem Himmel. Als nun dieses Getöse erscholl, lief die ganze Menge zusammen und war bestürzt, weil sie ein jeder in seiner eigenen Sprache reden hörte. Und alle gerieten außer sich, verwunderten sich und sagten: Siehe, sind nicht alle, die da reden, Galiäer? Wie aber hören wir, ein jeder von uns, in seiner eigenen Sprache, in der wir geboren sind: Parther und Meder und Elamiter, und die Bewohner von Mesopotamien, von Judäa und Kappadocien, von Pontus und Asia, von Phrygien und Pamphylien, Ägypten und den Gegenden Labiens nach Cyrene hin, auch die hier weilenden Römer, Juden und Proselyten, Kreter und Araber – wir hören sie in unseren Sprachen von den Großtaten Gottes reden”

(Sok kegyes zsidó férfi tartózkodott akkor Jeruzsálemben azok közül, akik a föld minden nemzete között éltek. Amikor a zúgás támadt, összefutott ez a sokaság, és nagy zavar keletkezett, mert mindenki a maga nyelvén hallotta őket beszélni. Megdöbbenek, és csodálkozva mondták: „Íme, ezek, akik beszélnek, nem valamennyien Galileából valók-e? Akkor hogyan hallhatja őket mindegyikünk a maga anyanyelvén: pártusok, médek és elámiták, és akik Mezopotámiában laknak, vagy Júdeában és Kappadóciában, Pontuszban és Ázsiában, Frigiában és Pamfiliában, Egyiptomban és Líbia vidékén, amely Círéné mellett van, a bevándorolt rómaiak is, zsidók és prozeliták, krétaiak és arabok: halljuk, amint a mi nyelvünkön beszélnek az Isten felséges dolgairól” Apostolok cselekedetei, 2,5–11.)

¹⁵ Vö. főként J. Daniélou: *Sacramentum Futuri. Études sur les Origines de la Typologie Biblique*. Paris, 1950.; S. Amsler: *L’Ancien Testament dans l’Église*. Neuchâtel, 1960.; H. de Lubac: *Histoire et Esprit I. Intelligence de l’Écriture d’après Origène*. Paris, 1950.

Halljuk, amint a mi nyelvünkön beszélnek – fontos, hogy a „hallás”-csodájáról számol be a történet, hogy a befogadó nyelve, a célnyelv áll az előtérben. Ezért a fordítás kezdettől fogva a kora keresztény misszió fontos eseményei közé tartozik. Az *Újszövetség* írásait kivétel nélkül görögül írták, habár Jézus anyanyelve arám volt. Jézus szavait és Jézus történeteit igen korán le kellett fordítani, valószínűleg már a jeruzsálemi ősközösségben, melyhez „héberék” és „hellének” tartoztak, tehát héberül és görögül beszélő zsidókeresztények. A hellén térségben ott volt a Szeptuaginta. Minden esetben azt látjuk, hogy a kereszténység elterjedése mindig bibliafordításokkal kapcsolódott egybe. A fordítás ebben az esetben a különböző anyanyelvű emberek kommunikációján túl új távlatokkal gyarapodik, üdvtörténeti szempontból válik szükségessé. A prédikáció üdvtörténeti szükségszerűsége lesz a fordítások döntő indítéka, hisz az evangéliumnak, Jézus Krisztus üdv-küldetésének mindenkihez el kell jutnia. Ezért meglehetősen gyorsan születnek egymás után az ősegyházban a latin, szír, kopt, örmény, grúz, etióp, végül a gót és az óegyházi szláv fordítások is.¹⁶

3.3. A mi kultúránkban mindenekelőtt a latin bibliafordítás vált fontossá.¹⁷ Az Újszövetség legkorábbi latin fordításai a II. század végéről, Észak-Afrikából maradtak ránk. Itt is, ahogyan ezt a II. század két legnagyobb egyházi írója, Karthagói Cyprianus püspök és Tertullianusz bizonyítják, először a latin teológia, és ezzel párhuzamosan a keresztény latinitás fejlődött ki. A legrégebb latin fordítások sajnos nem maradtak fenn teljes épségben. A beuroni Vetus-Latina Intézet a latin egyházatyák szövegeiből, egy korai alapfordítás feltételezésével igyekszik rekonstruálni a legrégebbi latin fordítást.

A fordítás szempontjából meghatározó jelentőségű volt, amikor 382 körül Jeromos, római presbiter azt a megbízatást kapta Damazusz pápától, hogy revideálja a meglévő bibliai szövegeket. Jeromos utazásai során megtanult görögül, sőt héberül is, aztán végleg letelepedett Betlehemben, ahol kolostort és iskolát vezetett. Arra a meggyőződésre jutott, hogy nem elegendő a revízió, és ezért elhatározta, hogy a héber, illetve arám szöveg alapján újra fordítja az egész *Ószövetséget*. Így keletkezett a *Vulgata*, a keresztény nyugat klasszikus latin *Bibliája* (391–406). A kereszténység elterjedésénél a latin nyugaton nagy kultúrtörténeti jelentősége volt annak, hogy Róma és a római egyház itt erősebb befolyást gyakorolt, mint keleten. A latin *Biblia* nemcsak a római egyházban őrizte meg elsőségét, hanem a nyugati világ minden egyházában, kolostorában és végül a nagy nyugati iskolákban, a középkori egyetemeken is. A görög és a héber kevésbé volt ismeretes egészen a reneszánszig. Majd csak a humanisták szereztek újra megbecsülést a görög és a héber nyelvnek. Így a *Vulgata* maradt az „autentikus szöveg” minden teológia és a kutatás számára. A teológia „Scientia Sacrae Scripturae” mondást ki kell egészítenünk „Vulgatae editionis”-szal. Igaz volt ez még Luther korai előadásaira is, német bibliafordításába ezért sokminden átkerült a *Vulgatából*. A XVI. században a tridenti zsinat a reformációval folytatott küzdelmében kijelentette, hogy a *Vulgata* – „haec ipsa et vulgata editio” – „ami bevált a több évszázados egyházi használatban, a nyilvános előadásokon, disputákon, prédikációkban, és az értelmezésekben autentikusnak tekintendő, és senki se merészelje bár-

¹⁶ Vö. TRE 6. 161–216.

¹⁷ Vö. TRE 6. 172–181.

milyen kifogással is elutasítani.¹⁸ Ez a kijelentés először is a protestáns posztulátum ellen irányult, ami szerint vissza kell térni a bibliai szövegekhez; a teológiai érveket és tanokat az összszövegből kell meríteni. De ez a problémának csak az egyik oldala. A „Vulgata autentikus”-ságához való ragaszkodás egyértelmű állásfoglalás a latin egyház és teológia mellett, vagyis a katolicizmusnak és hagyományainak kedvező döntés, ami a katolicizmust és a katolikus dogmatikát a második vatikáni zsinatig alapvetően meghatározta. A Mária-dogmák a *Vulgata* „gratia plena”-ja nélkül aligha jöhettek volna létre, amire már Luther is rámutatott *Sendbrief vom Dolmetschen* (Levél a tolmácsolásról) című írásában.¹⁹ A nyugati kultúra és műveltség minden tekintetben erősen hozzájárult ahhoz, hogy a *Vulgata* a latin nyugat *Bibliájává* válhasson, nem utolsósorban azzal, hogy a latin a műveltek nyelveinek számított.

3.4. A *Biblia* fordítása germán és román nyelvekre nagy késedelemmel következett be, és ennek meg is voltak az okai. A germánokat – mint ismeretes – nem egyenként, hanem törzsenként térítették keresztény hitre; ha a király megkeresztelkedett, követte őt kísérete is. A katekumenátus, a keresztségre történő felkészítés igen alacsony szinten állt. Immár nem a megtértek megkereszteléséről volt szó, mint az ősegyházban, hanem a megkereszteltek megtérítéséről. Az alsóbb rétegekben, de nem csupán ezekben, a hétköznapi keresztények fegyverzete rendkívül hiányos volt; általában a *Tizparancsolatból*, a *Hiszek-egyből* és a *Miatyánkból* állt. Luther katekizmusa még ezt a felépítést követte. A *Biblia* az *Őszövetség* és az *Újszövetség* ismeretét az egyszerű templomi gyülekezetek számára nem tette hozzáférhetővé. A középkori templomok és katedrálisok ma is arról tanúskodnak, mit tudtak az emberekkel, és mit nem. A német nyelv fejlődése, már az ófelnémeté, ennek ellenére szoros összefüggésben állt a *Bibliával* és tartalmának német fordításával.²⁰ Otfried von Weissenburg *Heliandját* (Üdvözítő) és *Kristjét* (Krisztus) inkább nevezhetnénk bibliai költeményeknek, mintsem fordításnak. Különösen érdekes a „germán színek” kultúrtörténeti problémája, melyeket az új Jézus-képhez „keverték”, még hozzá oly módon, hogy a germán hősi tiszteletről és a feudális gondolkodásról alkotott elképzeléseket átruházták Jézusra és tanítványaira. Közszeretnek örvendett a szír Tatiánusz *Diateszaronja*, egy a II. századból származó, a négy evangélium alapján összeállított mű (*Evangelienharmonie*), melyet 830 táján fordítottak Fuldában.

3.5. A XII/XIII. századtól kezdve előtérben áll az anyanyelvű bibliaolvasás és egyházi ellenhatása, a pápa és a püspökök ugyanis megtiltották ezeket az olvasmányokat.²¹ A nagy udvari költészet, a trubadúr, a provanszál és a kibontakozó itáliai költészet, a korai kapitalizmus és a feltörekvő városi polgárság kora ez. De a középkori eretnekmozgalmak, mindenekelőtt a katharok és valdensek különböző indíttatású mozgalmainak, a Szent Domokos és Assisi Szent Ferenc, e mozgalmakra különösen nagy hatást gyakorolt korszaka is. E háttérhez tartozik többek között a pápai egyház és a fényűző életet

¹⁸ Vö. *Denzinger-Schönmetzer*: Enchiridion Symbolorum, ed. XXXVI emendata. Freiburg i. Br. 1976. Nr. 1506.

¹⁹ M. Luther: *Sendbrief vom Dolmetschen* (1530). in: *Luthers Werke in Auswahl*, 6 köt. 4. köt. Schriften von 1529 bis 1545. Berlin, 5 1959. 179–193. különösen 185.

²⁰ Vö. *H.-D. Schlosser*: *Althochdeutsche Literatur. Ausgewählte Texte mit Übertragungen*. Frankfurt a. M., 1970.

²¹ Vö. *W. Sucker*: *Bibelverbot* cikkét in: *RGG*³ I. 1224.

folytató magas egyházi személyek hatalma és gazdagsága, amit nemcsak a középkor nagy költői, hanem a nép is bíralt. Ez a kritika azonban messzemenőig vallásos alapokon nyugszik; az evangéliumok kapcsán lángolt fel. Sok állítólagos eretnek valójában jámbor és hívő keresztény kívánt lenni Krisztus és az evangélium szellemében. Jézust követvén egyszerű keresztényi életre, testvériességben és kölcsönös szeretetben eltöltött életre törekedtek. Amikor ezek az emberek jámbor, titkos összejöveteleiken a *Szentírást* népük nyelvén szerették volna olvasni, kiváltképpen a „vita evangelica” szerint kívántak cselekedni. Természetesen ezeknek az egyszerű, dialektikát nem ismerő embereknek sem kerülhette el a figyelmét az evangélium követelményei és a magas prelátusok életvitele között feszülő ellentét. Aki akkoriban a „vita evangelica” vagy „apostolica”, az apostoli életforma követelményét állította mércéül, a klérus birtokaival és hatalmi igényeivel is szembekerült. Úgy mondták, hogy ezek az emberek nem értik meg a *Bibliát*, és nem igazodnak el útvesztőiben és nehézségeiben. Ennek ellenkezője volt igaz; a klerikusok attól féltek, hogy a nép túlságosan is jól értené a *Bibliát*, és radikális következtetéseket vonna le belőle. A XIII. és XIV. századi ferencesek szegénységi mozgalmanak óriási sikere a napnál is világosabban arról tanúskodik, hogy a mozgalmak érzékeny pontot érintettek.

Ezen túlmenően minden középkori és késő középkori mozgalom a *Bibliát* Krisztus követésével összefüggésben próbálta érvényre juttatni. Ez tapasztalható Wiclifnél, Husz Jánosnál, a cseh testvéreknél, de a német misztikusoknál is. Közülük a legkiemelkedőbb, Eckhardt Mester, nagy felkészültségű, a *Bibliában* jártas teológus volt. Német nyelvű prédikációi bibliai szövegek magyarázatai, egyúttal a német nyelv csúcát is jelentik. Igaz ez Seuse-re és Taulerre is, akiket a legjelentősebb bibliafordító, Martin Luther elődjének kell tekintenünk.

3.6. Nem kívánok részletesebben szólni Martin Lutherről. Mindnyájan tudjuk, mit köszönhet a német nyelv bibliafordításának és egyéb írásainak. A nyelvnek ez az óriási megmutatta, hogy a *Biblia* nem sejtett erőket, robbanó hatásokat rejt magában; mindez a reformáció idején minden következményével együtt felszínre tört.²² A *Biblia* forradalmi eszméket tartalmazó forradalmi könyv, nem veszélytelen szaván fogni. Nyilván érezték ezt a középkori pápák, ezért tiltották meg a bibliaolvasást a nemzeti nyelveken. Luther után ez lehetetlenné vált. Egymás után születtek Európa protestáns országaiban a nemzeti nyelvű standard bibliafordítások. A *Biblia* megléte nagy hatást váltott ki. Egyetlen példát szeretnék csak említeni, Rembrandt bibliai tárgyú képeit. A katolikus országokban a nemzeti nyelvű bibliaolvasás tilalma továbbra is érvényben maradt; fordítások csak a Szentszék engedélyével voltak nyomtathatók és terjeszthetők.

4. A jelenkor problematikájáról

Időközben a katolikus világban is sok minden kedvezően alakult; a legfontosabb kezdeményezések XIII. Leo pápától származnak, aki száz évvel ezelőtt működött, és akinek elképzelései, megszakításokkal ugyan, de továbbéltek. Ma is készülnek bibliafordítá-

²²Vö. R. Velten: Hochkonjunktur für Gottes Wort? in: Eine Bibel – Viele Übersetzungen: I. m. 212–225., 222.

sok, ráadásul több, mint korábban valaha is. A *Biblia* a világon a legtöbb nyelvre lefordított könyv. Egy 1977-es statisztika szerint az egész *Bibliát* 266, az *Újszövetséget* 420 nyelvre fordították le. Mégsem megnyugtatók ezek a számok. Ha manapság ennyire elterjedt a *Biblia*, megkérdendő, milyen hatása van a sok fordításnak. A hatás itt azt jelentené, hogyan realizálódik a *Biblia* tanítása. Megtalálja-e a fordítás az utat a hétköznapi életbe? Itt elsősorban a dél-amerikai „a felszabadítás teológiájára” kell utalnunk, ami az Újszövetségből merített indítatások nélkül elképzelhetetlen lenne. A *Beszélgések Jézus életéről*, ahogyan Ernesto Cardenal *A solentinamei paraszток Evangéliuma* című könyvében bemutatja,²³ közvetlen, konvencióktól mentes bibliahasználatról tanúskodnak. A bibliai szövegeket mehökkentő következtetésekkel lefordítják a konkrét élethelyzetekre. Valaki ezt mondja: „Itt látok még valami fontos dolgot: egyesek elveszítik testüket, mások a testüket és a lelküket is. Aki a kizsákmányolók oldalán áll, mindkettőt elveszíti, a testét és a lelkét”²⁴ – és mindezt Máté kapcsán: „Fürchtet euch nicht vor denen, die den Leib töten, der Seele jedoch nichts anhaben können, aber fürchtet euch vor dem, der Leib und Seele verderben kann in der Hölle”. („Ne féljete azoktól, akik megölik a testet, hiszen a lelket nem tudják megölni. Inkább attól féljete, aki a lelket is, meg a testet is el tudja pusztítani a gyehennában.” (Máté, 10, 28.)

A *Bibliát* nemcsak olvasni kell, hanem meghallani, hinni és szellemében cselekedni. És itt rejlenek az igazi problémák. De vannak más jellegűek is. A nyelv a technika korában – hogyan viszonyulnak egymáshoz a német hétköznapi nyelv és a *Biblia* nyelve? Bevalom, a legtöbb modern fordítás sok fejtörést okoz nekem, mert az a benyomásom, hogy a *Biblia* nagyon nehezen közvetíthető a modern, pragmatikus, hétköznapi pszichológiához, ami a súrlódásmentés és sikeres alkalmazkodásra irányul. Úgy tűnik manapság a *Bibliát* csak akkor üti fel az ember, ha életében problémák jelentkeznek. Egy elvont és funkcionálissá vált nyelv sem képes helyesen kifejezni a *Biblia* közléseit. A legsúlyosabb kérdést talán a nemrég elhunyt tübingeni *Ószövetség*-kutató, Fridolin Stier fogalmazta meg: „A hit (az egyház) nyelve és a világ nyelve, melyben élünk, elidegenedtek egymástól, immár nem értik meg egymást. Mindkét nyelvben a valóság beszél, a másodikban egy tudomány és technika, politika és gazdaság uralta valóság, amit Isten nélkül élnek, gondolkodnak, értenek és küzdenek le. Ellenállhatatlan erővel vonja vonzáskörébe az ember látását és hallását, törekvését és gondjait, gondolkodását és érzéseit – a „hívőkét” is, elidegenítve, valótlanná téve a hit nyelvét, bármilyen meghittten is cseng fülünkben minden szava . . . A legszörnyűbb azonban az, hogy anélkül, hogy észrevennék, olyan állapotba jutnak, amit a *Biblia* megátalkodottságnak nevez: hallván hallanak, de nem értenek, látván látnak, de nem ismernek. (Ézsaiás 6). Ha beteljesedik a próféta szava, ez az állapot katasztrofával végződik.

A világ nyelve – egy megátalkodott emberiség nyelve – szakadatlan nyomorúság . . . ? Secundum prophetas. Nem láttak-e mélyebbre ezek a „realisták” által „szörnyű leegyszerűsítők”-ké dezavualt próféták a történelem okozati összefüggéseinek futurológiai analizisénél és következményeik meglátásánál?²⁵ Fridolin Stiert természetes viszony

²³ E. Cardenal: Das Evangelium der Bauern von Solentiname. 2. köt. Wuppertal, 1976.

²⁴ E. Cardenal: I. m. I. 155.

²⁵ Fr. Stier: Vielleicht ist irgendwo Tag. Heidelberg, 1981. 34.

fűzte a nyelvhez, a nyelvben és nyelvekben élt, és annyit tudott a fordítás nehézségeiről, mint mások csak kevesen. És tapasztalnia kellett, hogy aki radikálisan fáradozik a *Biblia* ügyéért, szembekerül a jelen világ szinte valamennyi nehézségével.

Még egy példával, a 90. zsoltár első versének fordításával szeretném ezt illusztrálni. A kiemelt rész latinul így hangzik:

*„Domine, refugium factum es nobis
a generatione in generationem”.*

Luther a következőképpen fordítja:

„Herr Gott, du bist unsere Zuflucht für und für . . .”

Martin Buber pedig így:

*„Mein Herr,
du bist, du Hag uns gewesen
in Geschlecht um Geschlecht . . .”*

Refugium, Zuflucht (menedék), Hag (– kerítéssel, sövényvel védett terület – „oltalom” a ford.): védelem, biztonságot asszociálnak ezek a szavak. De hogyan fordítja Fridolin Stier ezt a részt? Így szól:

*„Herr, Heimat bist du uns gewesen
in Geschlecht und Geschlecht . . .”*

Ez a fordítás villámként világosítja meg helyzetünk valóságát. Isten egykor az emberek otthona (Heimat) volt nemzedékről nemzedékre. Mi azonban idegenben élünk, elvesztettük ezt az otthont. „Otthon”, ezzel a szóval zárja Ernst Bloch is *Prinzip Hoffnung*-ját, abban reménykedvén, hogy a világ mindennemű elidegenedésének leküzdésével valami olyasmi jön létre: „ami mindenkinek a gyerekkorra ragyog vissza, és ahol még sohasem járt: otthon.”²⁶ Otthon utáni vágyódást fejez ki ez is. Hazatérést a száműzetésből. Meg kell említenünk itt Albert Camus-t is: *L’Exil et le Royaume*. De a zsoltár többet mond, és tömörebben mondja. Fridolin Stier fordításában épp az kerül napvilágra, amit elvesztettünk, és amit keresünk. Ezért van hát szükségünk az igére, és az ige szolgálatára, ahogyan szolgálni igyekszik a figyelmes, odaadó, tisztességes fordítás és értelmezés is.

(Fordította: Horváth Géza)

Általános irodalom

G. Gerlemann: többek között *Bibelübersetzungen* c. cikk. RGG³ I. 1193–1224.; B. Aland: többek között *Bibelübersetzungen* c. cikk. TRE 6. 160–311; S. Meuser (szerk.): *Eine Bibel – Viele Übersetzungen. Not oder No?wendigkeit?* Stuttgart, 1978. Evangelisches Bibelwerk.; E. A. Nida és Ch. R. Taber: *Theorie und Praxis des Übersetzens unter besonderer Berücksichtigung der Bibel-Übersetzung*. Stuttgart, 1969. Weltbund der Bibelgesellschaften.

²⁶ E. Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*. 3. köt. Berlin, 1959. 489.

A magyar nyelvű bibliai idézeteknél a következő kiadást használtam: Biblia. Kiadja: a Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1975. Jézusnak, Sirák fiának könyvéből származó idézetnél: Biblia. Bp., 1979. Szent István Társulat.
A tanulmányban előforduló egyéb idézetek saját fordításomban szerepelnek. *(A ford.)*

A FORDÍTÁSELMÉLET ELVEI ÉS MÓDSZEREI

FRITZ PAEPCKE, Heidelberg

AZ EKVIVALENCIA ILLÚZIÓJA

Fordítás a bizonytalanság és a komplementaritás között

I. A témát sokféle módon megközelíthetjük. A hangsúlyos részek érthetővé válnak, ha az olvasó emlékszik még Jehova ősi átkaira, ami a babiloni nyelvek zűrzavarához vezetett.¹ De összehasonlíthatjuk a célnyelvi fordítást a forrásnyelvű szöveggel, mint a humánum fundusával és kifejezésével is. Gondolhatnánk Európa nyelveinek elhanyagolására, ami a modern és a klasszikus nyelveknek a jelenkori műveltségi kánonban bekövetkezett általános sorvadásával jött létre. Vagy megkísérelhetnénk a komplementaritás dimenziójával felmutatni, egy, a szövegfordításnak megfelelő alapelvet is, hogy ezáltal a szövegfordítást besorolhassuk a XX. század tudományai közé. A komplementaritás fogalma Niels Bohr (1883–1962) terminológiájához tartozik; vele megy végbe a modern fizika áttörése, és a newtoni értelemben vett klasszikus fizika felváltása. Amikor aztán a XX. század negyvenes éveiben arra a kérdésre próbáltak választ adni, hogy pl. a komplementaritás vagy bizonytalanság fogalma nem terjed-e az elméleti fizikán túlra, C. F. Weizsäcker úgy teszi fel a kérdést,² hogy az egész új fogalmi kozmosz nem vezet-e az elméleti fizikán túlra. E leirási modellek feltárásáról van tehát szó, melyhez csatlakozunk e tanulmányban, és kiindulásként a következő téziseket állítjuk fel:

Először: az objektív megismerés elfogadhatónak tűnik, de nem garantált, mivel meg kell elégednünk az interszjektív ellenőrzés lehetőségével. Ily módon a huszadik századba áthagyományozott természeti és társadalomtudományok dichotómiája beágyazható egy mindkettőt átfogó koncepcióba, amely kísérlet a megváltozott alapfogalmak mint tér, idő vagy anyag, az életvilág (Edmund Husserl) fogalmának kialakításához vezetnek.³

¹Vö. Mózes I. 11,1–9.

²Vö. *Carl Friedrich von Weizsäcker* (szül. 1912); *Zum Weltbild der Physik*. Stuttgart; 1976. Hirzel, 12. kiadás.

³Vö. *Hans-Georg Gadamer*: *Der Unvollendete und des Unvollendbare*. Zum 150. Geburtstag von Wilhelm Dilthey (November 19) In: *Neue Zürcher Zeitung*, 1983. X. 19–20. 271. szám: „... Wir verdanken Heidegger, dass die Hermeneutik nicht nur die umfassende Methode der Geisteswissenschaften blieb, die sie seit Schleiermacher, Böckh und Dilthey war, sondern die Möglichkeiten der Philosophie selber zutiefst durchdrang und den drohenden historischen Relativismus durch Radikalisierung der Fragestellung überwand. Dass das Verstehen und Interpretieren von Texten und insbesondere von allen Formen von Kunst in den geschichtlichen Wandel einbezogen ist, in dem sich die Traditionen der menschlichen Kultur formen und umformen, wurde von Heidegger gleichsam zum Prinzip der Endlichkeit und der Geschichtlichkeit vertieft: Diese Philosophie wies über das Erbe der griechisch-christlichen Metaphysik und ihrer Umwendung in die positiven Wissenschaften der Neuzeit mit revolutionärer Bewusstheit hinaus. Der *Begriff der Objektivität* (von mir unterstrichen), der von der

H.-M. Gauger, W. Oesterreicher, R. Windisch⁴ számára a tentatív gondolkodásmódnak olyan heurisztikus értéke van, miszerint egy gondolat invenciójának és kreativitásának ereje nagyobb értékű, mint a végleges bizonyítás, vagy a megcáfolhatatlan indoklás, ami Mario Wandruszkát arra ösztönzi, hogy mindenképpen szisztematika és aszisztematikus diszponibilitások viszonyáról beszéljen.

Másodszor: A klasszikus fizika kijelentései érvényüket veszítették, mivel a belső összefüggések feltételezése az élet nemlineáris voltába ütközött. A matematika alapjait megingató krízisben, amit átfogóan Nicolas Bourbaki⁵ fogalmazott meg, a matematikának a teljes megbízhatóságra irányuló igényét az egymás mellett létező szemléletmódok megsemmisítették.

Harmadszor: A matematikai egyértelműség helyére a perspektivitás lépett. Eközben „egyáltalában nem a világról alkotott rohamosan gyarapodó tapasztalatunk szinte lehengető gazdagságának pontosabb elemzéséről való önkényes lemondásról van szó, hanem sokkal inkább azon lehetőség következetes kidolgozásáról, mellyel új ismereteinket osztályozhatnánk és foglalhatnánk össze, melyek sajátosságuk következtében nem sorolhatók be oksági összefüggések rendszerébe”.⁶ A matematikai egyértelműségben ezzel az ábrázolással módszertanilag egyetlen érték születik, és ez azt jelenti, hogy minden más viszony, ami az egyértelműség észlelésén túlra vezetne, veszít erejéből.

Negyedszer: a komplementaritásban korlátozódik a funkcionális tényállások általánossága. Míg a klasszikus fizika törvényei a kauzalitás legmagasabb formáját képviselik, addig Newton nagy felfedezései nyomán (mechanika, gravitáció) létrejött a jelenségek átfogó determinizmusának világképe. A valóság totalitásának gyengítése során a klasszikus fizikai törvények a természet mindenkorra meghatározott és előrelátható gépszerűségét írják le. Ha eközben a kauzalitás egy szörnyű, determinált gépezet élettelen vonásaira redukálódik, akkor az ok-okozati viszony általánosérvényűségének illúziója jön létre. Elsők között D. Hume (1711–1776) kérdőjelezte meg ezt az általánosérvényűséget. A *Philosophical Essay Concerning Human Understanding* c. munkájában (1748) azon állítás jogosságát kérdőjelezte meg, miszerint a kauzalitás nézőpontjából minden esemény szükség-

modernen Wissenschaftsgesinnung untrennbar ist, hatte von da seine Begrenzung zu erfahren (. . .). Seine Reichweite für das, was Wissen und Wissenschaft im Lebenshaushalt der Menschen bedeuten, musste neu bestimmt werden (. . .). Hier kam der Heideggerschen Einsicht in die griechische Vorprägung des modernen Wissenschaftsbegriffs die Tradition der Phänomenologie zu Hilfe. Der *Begriff der Lebenswelt* (von mir unterstrichen), den *Husserl* für seine Überschreitung des Faktums der Wissenschaften kreiert hatte, vermochte gut zu verbildlichen, warum die Methodik der Wissenschaften den *Bereich der Lebenswirklichkeit des Menschen* (von mir unterstrichen) nicht erschöpft.”

Az életvilág fogalma a Föld fogalmának felel meg. Mózes I. 1,28. „ami az ember vezető szerepére utal az állatvilággal szemben” (168.) és az „ég és föld kiemeli az ember életvilágának egész valóságát” (200.) Vö. *Norbert Lohfink*: Unsere großen Wörter Das Alte Testament zu Themen dieser Jahre. 1977. Herder.

⁴Ebben az összefüggésben utalnunk kell *Hans-Martin Gaugerre*, *Wulf Oesterreicherre* és *Rudolf Windischre*. Einführung in die Romanische Sprachwissenschaft. Darmstadt, 1981. Fontos *Wulf Oesterreicher*: Sprachtheorie und Theorie der Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1979. Winter.

⁵Habár a matematika krízise semmire sem hivatkozhat pontosan, *Nicolas Bourbaki* gyűjteményes kiadása megközelítően ilyen jellemzést nyújt: *Éléments d'histoire des mathématiques*. (1968.)

⁶*Niels Bohr*: Atomphysik und Erkenntnis. I. 1964. 26.

szerűen egy másik után következik. Tényekre (matters of fact) szükségünk van ugyan – mondja Hume –, képzeiteinket az ok-okozat szabályai szerint kell összekapcsolnunk, de ezen összekapcsolás nem a priori érvényű. A kauzális állítások nem analitikus tételek; sokkal inkább logikailag nem legalizálható indukciós következtetéseken alapulnak. Két dolog vagy esemény közötti oksági kapcsolatot nem is lehet közvetlen érzékeléssel impresszióként igazolni. A kauzalitás tapasztalása sokkal inkább bizonyos események (eddig) rendszeres egymásutániségéhez való szokásunkból adódik.⁷ Tart még a vita arról, hogy a kauzális determináltság általánosan elfogadható-e a mikrofizikában is. A természettudósok e kérdésben tapasztalható óvatossága azokat a nyelvtudósokat is elgondolkodtatná, akik a nyelvet az elavult tudományos módszerrel kezelik.⁸ Az ok-okozati viszony penetráns alkalmazását több mint 200 esztendő, D. Hume óta, az okság csirizének nevezhetjük. A fordításban rendkívül fontos a szokás és a tapasztalat, beleértve ezek teljes egészében ki nem küszöbölhető bizonytalansági játékterét is, eközben nem mondhatunk le teljesen a módszertan következetes alkalmazásáról, de mindenesetre csökkenthetjük azt.

Ötödször: A komplementer viszonyban a szemlélő szubjektummal összefonódó objektummal áll szemben, hiszen az általa választott kísérleti feltételek is bekerülnek az objektum leírásába. Ezzel szemben egy, Galilei óta megfogalmazott kérdés előtt áll az ember, melyet alternatívén kell eldönteni, a kérdésés lehetősége pedig egy adott elméleten alapul. Ezek az elméletek meghatározók az adottságokra és az észlelésekre tett kérdésekkel szemben.⁹ Mivel ezek az elméletek Galilei óta egyértelműek és matematizálhatók, az ilyen egyértelműség döntő a kísérleti helyzet kialakításában: ezt ugyanis úgy alakítják. Az adottságokat úgy kell kialakítani, hogy elméletileg egyértelmű, tiszta kísérletet reprezentáljanak. Ez azt jelenti, hogy a kísérletet meghatározott funkcionális tényállások igazol-

⁷Vö. *Fritz Paepcke*: Übersetzen zwischen Regel und Spiel. In: MDÜ 1981/1. Ebben a tanulmányban nyomatékosan utaltam David Hume-ra. (17–11–1776).

„Das Gegenteil jeder Tatsache bleibt immer möglich. Dass die Sonne am folgenden Tage nicht aufgeht, ist (damit) nicht widerspruchsvoller als die Behauptung, dass sie aufgehen wird. Denn eine solche Behauptung hat eine *demonstrative Gewissheit*, und es wäre vergeblich, die Falschheit dieses Satzes zu beweisen. Andererseits ist die Verknüpfung von Ursache und Wirkung nicht durch die Vernunft, sondern nur durch Erfahrung zu erkennen. Das will heissen, dass die beiden Vorgänge der sich bewegenden Hand und der rollenden Kugel miteinander nicht in kausaler Verknüpfung stehen. Eine solche Gewissheit ist nicht *demonstrativ*, sondern *intuitiv*, weil sie ohne Erfahrung nicht denkbar ist. Für diese Erfahrung wählt David Hume an anderer Stelle das Beispiel des Brotes, von dem der Mensch nur wissen kann, dass es ihn ernährt, weil er es früher gegessen hat, woraus noch nicht folgt, dass ein anderes Brot ihn zu anderer Zeit ebenso ernähren muss. Ein solcher Kausalnexus ist deshalb nicht notwendig, weil die Wirkung des Sattwerdens nicht in der Ursache des Brotessens entdeckt wird (...).”

⁸Az *egzakttság* nyelvi és fordítási problémáiról vö. *Fritz Paepcke*: Rechtssprache und Exaktheit. In: M D Ü 1983. Ebben a részletes tanulmányban utaltam *Paul Valéry*: Cahiers-jére I,249. és a fordítások látszólagos egzakttságát átalakítva a következőkre jutottam: közös minimum, közös maximum és közös optimum. Azután alkalmaztam ezt az alapelvet (8. jegyzet) *József Attila* A Dunánál (1936) című versének az egyik versszak fordítására, valamint *Stephan Hermlin*, a verset meghamisító fordítására.

⁹*Philipp Forget*: Übersetzen als Sprachverhalten. In: M D Ü 1981/6. 1–9. című tanulmányában *Wolfram Wills*: Übersetzungswissenschaft. Probleme und Methoden. Stuttgart, 1977. 361. kapcsán a szerzővel vitába szállva rámutat arra, hogyan válik (Wolfram Wills) a tudományosság foglyává, ami nála a tudományos fogalmazási kényszerben való megrekedést jelenti.

ják, miközben a többi tényállás lehetőleg háttérbe kerül. Ezáltal lehetőség nyílik a manipulációra, egyértelműséghez vezet, ily módon a technikai egyértelműség, tényállások alakításának eredménye egyoldalúságra vagy funkcionálisra irányul. Ha mármost bizonyos egyoldalú determinista-kauzális tényállások kidolgozása az elemi hatáskvantum 1900-ban történt felfedezésével lezárult, akkor a megismerés kiszélesítése más területeken is sürgőssé vált. Azokkal a megcsontosodott nézetekkel vívott küzdelemre gondolunk, melyekben a fordítás értékelésére az O. Kade-től származó fordítás-tudomány nyomja rá bélyegét.

Hatodszor: a komplementer viszonyban az ellentétpárok kölcsönösen kizárják, egyúttal azonban feltételezik is egymást. Kizárják egymást, mivel a szemlélő és az általa választott kísérleti rend figyelembevétele használhatatlanná teszi az általános érvényű tételt. Mégis feltételezik egymást, mivel a valóságot kizárólag a szemlélő figyelembevételével lehet feltárni. Ennek az ellentétnek a feloldásával a kvantumelméletben kialakul az emberközpontú észlelés. Amíg a dolgok a technika tárgykörébe tartoznak, addig a kvantumelmélet azonos azzal a felfedezéssel, hogy a jelenségek világa átfogóbb a dologi világnál. A dolog sajátossága az – és ide sorolható a szó triviális értése is –, hogy geometriai összefüggés-viszonyokat egyesít azzal a képességgel, hogy fizikai hatásokat is fel tud venni. Egyidejűleg teret enged tehát a geometriának és a kauzalitásnak is, és e két komponens permanens jelenléte megalapozza azt az anyagiságot, melyhez a technikai funkciók tapadnak. Amennyiben a szavak is rendelkeznek ilyen dologisággal, akkor minden kétnyelvű szótár optimális technikai eszköz a nyelvi jelenségek kezelésére.

Hetedszer: A dolgok (akárcsak a szavak) teret engednek a geometriának és a kauzalitásnak is. Ezzel szemben a jelenségek világa átfogóbb a dologi világnál. A jelenségek észlelése – melyek se nem dolgok, se nem tényállások, sem pedig adottságok az egyén létehez kötött. Az objektivizálható területen a szubjektum létét a nem-dologi észlelésre való képességeként kell érteni. Ez a fordulat tematizálja az egyént az objektivizálható területen, de a technikai apóriát is, ami kizárólag relatív megoldási lehetőségeket hagy nyitva. E változás előtt minden fordítási mód csakis azokat a fordításokat fogadta el, melyekben a szöveg a fordító és a fordítás sokrétűen összefonódott valóságának minden vonását kívül rekesztette. Ugyan a kommunikáció fogalmához menekültek, mégis megalkották a technoid fordítási rendszer mesterkélt dologiságát. Eközben nem vették észre, hogy a konstrukció, a kommunikáció és az információ bizonytalan kategóriák.¹⁰ A kvantumelmélet korában épp a fordításban a konstrukció, a kommunikáció és az információ helyére a köz-

¹⁰ Ebben az összefüggésben utalnunk kell *Botho Strauss*: Paare, Passanten. München–Wien, 1981. Carl Hanser Verlag, 205. című könyvére. A könyv alapidimenziójára való tekintettel ezt írja: (104: *Az ellilánás közben elcsípett*): „Évszázadunk gépóriásai: az autó, a televízió, az adatfeldolgozás elsősorban a totális embert fosztották meg valamitől, amint ezt már Ernst Jünger igen korán észrevette az autósok tekintetében, – megfosztottság a fogyasztó tekintetében, az ubikvista jelen szörnyűségei archívuma, a kulturális emlékezet végső napjai következtében az ábrándozást, emlékezést feledő tv-néző tekintetében: az érzéki észlelés végállomásán . . . (195)” – „Az integrált áramkörökkel működő gépek: a komputerek, adatbankok, szuperadattárolók feltalálásánál és gyártásánál titokban vajon nem az a gondolat vezetett-e bennünket, hogy korunk döntő teljesítménye az összegzés, egy mérhetetlen gyűjtemény, egy meta-archívum, az emberi tudást befogadó agyóriás megteremtése, hogy mindjárt búcsút is mondhassunk neki, elveszítsük szubjektív részünket benne?”

vetítés lépett. És mivel a közvetítés egyén nélkül elképzelhetetlen, mindenfajta fordításban bennerejlik a fordító mint szubjektivitás. A szubjektivitás az egyének vagy szövegek közvetíthetőségét írja le. Közben kitűnik, hogy mindenfajta konstrukció, amennyiben az élet- és a szövegvilág egyénei közé kapcsolódik, a közvetítés folyamatának denaturalizálását jelenti. A közvetítés lényegében szellemi folyamat, a fordítás pedig szellemi folyamatok hatásainak összefüggése (Wirkungszusammenhang) a pontos közvetítés síkján. A fordítás leírása ezért nem modellszerűségeken alapul, mivel a modell a figyelmet kizárólag a feladatra felhívó pozíciókat összpontosító helyzeteként tematizálja, hanem a fordítás leírásában a fordítandó szöveg szolgáltatja a keretet ahhoz, hogy egy, a szöveg szintjén kibontakozó jelenség egyértelmű, a fordító és a közvetítés folyamatában objektivizálható legyen. Ebben a tekintetben a szövegek szövegfajta szerinti megkülönböztetése is tarthatatlan,¹¹ mert ily módon minden szöveg egyéni vonása kifejezhető.

Nyolcadszor: A René Descartes által felállított, a *res cogitans* és *res extensa* közötti ellentét a dichotómia különleges módja, és egy kizárólag racionális magyarázatokból álló világot teljes tájékozatlansághoz vezet. Ha a dichotómia helyett az egyén és a vele kapcsolatos szomatikusság kölcsönhatását vezetjük be, akkor felmerül a szomatikusság milyenségének kérdése is. Elfogadható az állítás, hogy a szomatikusság megléte a fordításban kérdésessé, és így nem kívánatosá válik. A szomatikusság minősége döntő. Ekkor ugyanis a *Haben* és a *Sein* kategóriákat nem lehet kijátszani egymással, mert az egyén-szomatikusság viszonyát¹² sem *Haben*-ként, sem pedig *Sein*-ként nem kell leírni, hanem a szomatikusság elsősorban az egyén minőségére való kérdezés prioritásához kapcsolódik. A szomatikusság döntő az egyén milyensége, akárcsak a fordítás módja tekintetében. Minden emberi cselekvést ugyanis leírhatunk a szomatikus lét akadályoztatásaként is, a szomatikus életre való képtelenségként, kimondott vagy artikulált szavak nélküli nyelvként, hangjegy nélküli zeneként, *actus* nélküli *potentiaként* vagy a név minimumra való csökkentéseként, anélkül, hogy az önábrázolás a test (*leib*) jegyében történne. Azok a különbségek, melyek a fordítás a XX. század társadalomtudományainak kozmoszába való besorolása¹³ és az arrogáns, tudományba vetett hit között vannak, lényegileg abból adódnak, hogy a magunk barkácsolta elméleteket fölösleges hozzávalóknak tartjuk. Mert véleményünk szerint a szövegek megléte konkrét realitás, és a szomatikusság olyan eminens helyre lép, hogy az egyén létének módja magába foglalja a szomatikusság jelentését is, így

¹¹ A *szövegfajta* (Textsorte) fogalmát *Katharina Reiß* vezette be (*Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*. München, 1971.); sajnos a könyv 2. kiadásában mitsem változtatott az első kiadás szövegén, holott az azóta lezajlott viták rádöbbenhették volna, hogy a *szövegfajta* fogalmát nagymértékben differenciálni kell.

¹² *Hans A. Fischer-Barnicol*: *Leibliche Begegnung* (Notizen aus einem gemeinsamen Gedankengang. Gabriel Marcel) In: *Leib Geist Geschichte-Brennpunkte anthropogischer Psychiatrie*. Festschrift zum 60. Geburtstag von Hubertus Tellenbach von *Alfred Kraus* (Hrsg.) Heidelberg, 1978. A szerzőnek az az érdeme, hogy a kérdezve gondolkodó Gabriel Marcel központi gondolatait ismerteti tanulmányában. (47–73.). Azért említjük meg itt ezt a tanulmányt, mert Gabriel Marcel ontológiájában nincs még egy olyan tanulságos fogalom pár, mint a *Sein* és a *Haben*. Gabriel Marcel különbséget tesz *Haben*, mint tulajdon (*avoir possession*) és *Haben*, mint „önmagábantartalmazás” (*avoir implication*) között.

¹³ Számos e témakörbe vágó tanulmányom közül itt csak a következőkre szeretnék utalni: *Fritz Paepcke*: *Übersetzen zwischen Regel und Spiel*. In: *M D Ü* 1981/1,2–7.

a hogyan a hogyan egyenrangúság illetheti meg, miközben a hogyan nagyon különböző minőségi lehetőségeket implikál.¹⁴

Kilencedszer: A bizonytalanság és a komplementaritás nem határozható meg modellek szerint, hanem pontos társadalmi helyzetben ábrázolható. Eközben értve láthatunk, vagy kauzálisan magyarázhatunk. A látás¹⁵ messzebbre nyúlik a magyarázatnál, de a magyarázat pontosabban közvetít, mint a látás vagy az értés. Láthatjuk, érthetjük a megmagyarázottat, de a látást/értést nem lehet megmagyarázni. A látás/értés az uralkodó, többnyire ez indít először arra, hogy a magyarázat összefüggéseit megkeressük. De ez nem éri el teljesen a látottat, csak a látott/értett igazság objektívizáló horizontja felé történő stilizálást jelent. Így a szövegekkel való bánás, és a szövegek fordítása a fordító öntapasztalásában ellentétes viszonyt jelent, mivel a fordító féllábbal a kauzális magyarázat, fél lábbal pedig a látó értés talaján áll. Ezzel a fordítás széttör minden magyarázat-összefüggést és ezzel együtt minden világképet, amit az esetek többségében tudományosnak neveznek.¹⁶ Az egyénit a dolog és jelenségek különbözőségében¹⁷ tematizáló és objektívizáló fordítás olyan tényállás, amiről maga a fordítás alkot képet. Ezért ez csak egy konkrét egyén körvonala lehet. Az egyéni lét általános körvonalát objektív individuumnak nevezhetjük. Ezzel szemben az az egyén, amely értve lát, a képszubjektív egyén.

¹⁴*Hans-Georg Gadamer*: Lob der Theorie. Band 828 der Bibliothek Suhrkamp. Frankfurt, 1983. 176. A szerző rávilágít arra, hogy miként az elmélet „a dologhoz való odaadást” jelent (Hingegebenheit an die Sache), úgy az elmélet-gyakorlat viszonya feloldhatatlan egységet képez. – Számos arra irányuló kísérlet, hogy a funkcióképesség csökkenését szimpóziumokkal, mint pl. „Lehre und Praxis” (Tan és gyakorlat) meggátolják, és aközben, (részben jogosan) a „gyakorlati” csőd felelősségét a tan/elmélet-re hárítják, egyrészt azt mutatja, hogy az elmélet a didaktikához menekül, másrészt pedig, hogy a „teoretikusok” és „praktikusok” egyre tanácstalanabbá válnak. Ebben az összefüggésben utalunk még *Dieter Stein*-re, akivel kapcsolatban a Frankfurter Allgemeine Zeitung (1981. október 16-i szám) egy „tudálékos tudós érthetetlen locsogásáról” beszél, aki az intuíción összekeveri a „gyanús-intuitív érzéssel”.

¹⁵Habár *Albert Einstein* már a 20. század elején intuíción a fizikai törvények és a tapasztalati világ közötti médiumot értette, még manapság sem teljesen alaptalan szembeszállni az intuíción illető teljes félreértésekkel. Vö. *Fritz Paepcke*: Übersetzen zwischen Regel und Spiel, I. a 13. jegyzetet, ahol a szöveg hely is meg van adva.

¹⁶*Wolfram Wills* ideológiától sem mentes megjegyzéseire (Übersetzungswissenschaft, 1977) *Philipp Forget* (Übersetzen als Sprachverhalten, I. 9. jegyzet) nyomtatékkal utal. E könyv mellé állíthatjuk *Werner Koller* sekélyességeit tartalmazó Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Uni-Taschenbücher 819. Heidelberg, I. kiadás 1979. című könyvét. Figyelemre méltó *Katharina Reiß* kritikája a könyvről. In: Lebende Sprachen 1980/3. 142–143. Már gyakran óva intettem e könyvtől, mert úgy gondolom, hogy a „bevezetés” és „egyetemi”-zsebkönyv már önmagában is ellentmondás, ha csak nem az a meggyőződésünk, hogy manapság általános iskolások járnak egyetemre. A lényegre térve: „A fordítás tudománya” nem tudomány, amennyiben figyelmen kívül hagyja a fordító/olvasó részvételét. Míg a német hermeneutikai hagyomány jelenleg Hans-Georg Gadamertól az egyes filológiákba vándorol (Heinrich Anz, Manfred Frank, Philipp Forget, Hans Michael Speier stb.) vagy a Párizsi Iskolában Danica Seleskovitch és Marianne Lederer körül további szempontokkal gyarapodik anélkül, hogy elköteleznék magát Paul Ricoeur-nek, őshazájában az általános hermeneutika rémisztő helyzetbe kerül. – Természetesen Mario Wandruszka munkássága mellett vannak még tárházak, mint *Karl Dedecius* Zur Literatur und Kultur Polens. Suhrkamp Frankfurt, 1981. 386, melyből az olvasó sok mindent megtudhat „a hidverés értelméről” (IAZ 1981. szept. 9.) a fordítás elméletének és gyakorlatának szellemében. *József Attila* még mitsem tudott erről a nyomorúságos helyzetről, amikor ezt írta: „finomul a kín”.

¹⁷Lásd a tanulmány I. *hetedszer* pontját.

Tizedszer: Szöveg és fordítás viszonyában megmagyarázható még az idő struktúrája. Az idők struktúrája a múlt, a jelen és a jövő különbözőségének szabályos volta, az, ami e különbözőségből konstans, és benne mindig jelenidejű marad. Az idő struktúrája még korántsem az egész idő. Sokkal inkább az az idő, ami bizonyos szövegeknél megjelenik, ha ezeket a szövegeket egy meghatározott időben pontosan jelenvalóvá tesszük. A szöveghez kötött minden egyes fordítás objektíválása tehát csak az idő objektíválásának következménye. Egy bizonyos szöveg fordítása ezt a szöveget mindazonáltal csak addig a pontig tartalmazza, amíg ez a megértés során objektíválható. Ily módon az idő objektíválása az idő egyes időkvantumokra történő felbontását jelenti, melyek azután közvetítő folyamatokként a szövegfordítás módja tekintetében pontos közvetítést eredményeznek.¹⁸ Nem a szöveg vagy a fordítás ingadozik, hanem az időalternatívákra történt felosztás eredményezi a szöveg és fordítás közlése területén ezeket az ingadozásokat. Ha az időt az időalternatívák jelenlétében (H. M. Speier) nem osztjuk fel, egyáltalán nem lehet leírni a fordítások különbözőségét. Az idő felosztása tehát a szöveg észlelését JELENTI ilyen fordítási alternatívák által, mert a kvantizált, feldarabolt idő minden fordítási viszony esetében a teljes szöveg észlelését, az e szövegen véghezvitt egy bizonyos lépésre korlátozza. A szövegfordítás a feldarabolt idő horizontjában az élő szöveg észlelésének ezen szöveg bizonyos vonásaira történő korlátozódását jelenti, és ezzel az eleven, korlátozatlan sokdimenzionalitása számára részleges elhomályosodást jelent. Az élethelehetőségek nem-észlelése az élet- és szövegleheletőségek állandó zsugorodását jelenti. Ezt a dilemmát egyetlen módon lehet elkerülni, úgy, hogy az életet a szövegek moduszában fogjuk fel, nem pedig úgy, hogy leírjuk őket, és ezzel valamilyen módon kauzálisan próbáljuk őket megmagyarázni, hanem úgy, hogy a szövegeket értve éljük át.

II. Ez az új szemlélet jelentős következményekkel jár szövegek és fordítóik számára. A tökéletesen logikus nyelv alkalmatlan volna oly módon leírni a világot, *amilyen* (IST), csak a logikusan elrendezett világot lenne képes leírni.¹⁹ Az ily módon készített szövegek

¹⁸ Itt a *chronos*-fogalomból kell kiindulni. Vö. *Fritz Paepcke*: René Char- Sein zwischen Mensch und Mensch (nyomatásban).

¹⁹ Miután a Berlini Szabad Egyetemen tartott előadásomon (1982. július 2.) Általános és összehasonlító irodalomtudomány címmel előadást tartottam, és az itt kifejtett gondolatokat első ízben adtam elő, most is (akárcsak Berlinben) *Saint-John Perse*-re utalok: Poésie, Oeuvres Complètes, Bibliothèque de la Pléiade. Éditions Gallimard, 1972. 1415.)

- 5 „Quand on mesure le drame de la science moderne découvrant jusque dans l'absolu mathématique ses limites rationnelles; quand on voit, en physique, deux grandes maîtresses poser, l'une un principe général de relativité, l'autre un principe „quantique” d'incertitude et d'indéterminisme qui limiterait à jamais l'exactitude
- 10 „vision artistique” – n'est-on pas en droit de tenir l'instrument poétique pour aussi légitime que l'instrument logique? Au vrai, toute création de l'esprit est d'abord „poétique” au sens propre du mot; et dans l'équivalence des formes sensibles

és fordításai a játékhoz hasonlítanak.²⁰ Érvényes ez azokra a szövegekre is, melyek értethetősége a tudományosan korlátozott megértésen alapszik, valamint olyanokra is, melyek az ismeretlent magukban hordozzák, egészen a költészet területéig, ami a nyelv sorszerűen

15 et spirituelles, une même fonction s'exerce, initialement, pour l'entreprise du savant et pour celle du poète. De la pensée discursive ou de l'ellipse poétique, qui va plus loin, et de plus loin? Et de cette nuit originelle où tâtonnent deux aveugles-nés, l'un équipé de l'outillage scientifique, l'autre assisté des seules fulgurations de l'intuition, qui donc plus tôt remonte, et plus chargé de brève phosphorescence? La réponse n'importe. Le mystère est commun. Et la grande aventure de l'esprit poétique ne le cède en rien aux ouvertures dramatiques de la science moderne (. . .)"

Németül:

5 „Angesichts des Dilemmas der modernen Naturwissenschaft, die selbst bis hin zur Mathematik in ihrer reinsten Form auf ihre verstandesmäßigen Grenzen stösst; und in der Physik, wo zwei bedeutende vorherrschende Theorien existieren, ein allgemeines Relativitätsprinzip und ein anderes quantentheoretisches Unschärfe- und Unbestimmtheitsprinzip, wonach für immer selbst die Genauigkeit der physikalischen Messungen begrenzt werden soll. Und dem Vernehmen nach hat der grösste bahnbrechende Naturwissenschaftler in diesem Jahrhundert, der Begründer der modernen Kosmologie, der in mathematischen Gleichungen die gewaltigste geistige Synthese vertritt, die Intuition zur Unterstützung der Vernunft angerufen und die These vertreten, dass „die Phantasie der wahre Boden sei, auf dem Wissenschaft gedeihen könne“, und dabei noch weitergehend für den Gelehrten geradezu die Gabe einer wahrhaft „künstlerischen Schau“ gefordert – hat man da nicht das Recht, das Werkzeug des Dichtens für ebenso legitim zu halten wie das Werkzeug des logischen Denkens? Tatsächlich ist jedes geistige Schaffen im eigentlichen Sinn des Wortes zunächst „poetisch“; und wenn die sinnlich-wahrnehmbaren Formen noch am meisten den geistigen entsprechen, vollzieht sich anfänglich für das Vorhaben des Gelehrten wie des Dichters dasselbe. Diskursives Denken oder poetische Ellipse – was geht weiter und was reicht weiter zurück? Und von zwei Blindgeborenen, die sich ihren Weg im Dunkel dieser Urnacht ertasten, der eine mit dem Werkzeug der Wissenschaft ausgestattet, der andere nur von den Blitzen der Intuition geleitet, wer von beiden tritt als erster ans Tageslicht und wessen Nachleuchten hält länger an? Die Antwort ist nicht von Belang. Das Geheimnis ist für beide gemeinsam. Und das grosse Abenteuer des Dichtens steht in nichts dem dramatischen Durchbruch der modernen Wissenschaft nach.“

(*Fordította: Fritz Paepcke*)

Ezzel a Nobel-díj átvételkor tartott beszéddel sikerül a francia költő-diplomatának a fizika segítségével kibékíteni a modern tudományt a költészettel. A modern természettudományok alapfogalmaival Saint-John Perse matematikailag-fizikailag fejt ki ezt a gondolatot, és ezzel megteremti az átmenetet az eddigi klasszikus és félklasszikus fizika és a valódi kvantumelmélet között. A szöveg sarkalatos részét képezi a *pensée discursive* és *ellipse poétique* közötti vonatkozási egység (ami Roland Barth, *La métaphore envoie des signes-ère emlékeztet*). Saint-John Perse meg tudta mutatni, mit jelent a költő szimbolikája fizikailag. Így 30 évvel századunk nagy 30-as éveit után bekerül Saint-John Perse költészetébe az a felismerés, hogy a „természet igazi lényege” nyilván merőben más, mint a Newton által megalkotott „klasszikus fizika”, ahogyan azt eddig elhittették tudósokkal, és művészekkel.

²⁰Elegendő utalnunk *Hans-Georg Gadamer: Wahrheit und methode* c. munkájára. Tübingen, 1960. magyarul: *Igazság és módszer*. Fordította és bevezetővel ellátta Bonyhai Gábor, (előkészület-

egyszeriségét jelenti (Paul Celan). Mert a szövegek és fordításaik mindig mindkettőt felismerhetővé teszik: megkísérik a lehetséges kategóriát újra teremteni, melyet a rögzített tények folyton megszüntetnek. A nyelv leír, rendez és rendszerez, hogy a standard szemlélő számára hozzáférhetőbbé, tartósabbá és megbízhatóbbá tegyen valamit. A költészet nyelve ugyanakkor képes „finomságaival és titokzatosságaival” (Thomas Mann) megvalósítani a lehetetlennek tűnőt is, nevezetesen ismert eszközökkel az ismeretlent elmondani. Hilde Domin²¹ különbséget tesz „specifikus pontosság” és „aspecifikus pontosság” között. A költészet azonban jelenleg a racionalitást is emocionalizálta, azáltal, hogy magába vonja azt: nem az érzelmet kényszeríti gondolkodásra, hanem mintegy az értelmet érzésre. Ha a fordítás leírása némely érthetetlen elméletgyártások ellenére a konvergenciákat és a divergenciákat kívánja feltárni, akkor igen meggyőző, ahogyan Hubertus Tellenbach²² összeköti a fordítói kreativitás szabad terét a normával. Itt a Tellenbach pszichopatológiájában kifejtett felismerésre gondolunk, miszerint a „mértékszerűség értelmében vett normák eredete az emberre szabott életmód teremtő aktusaiban rejlik, melynek struktúráit a filozófia a priori megismerései (Kant), illetve az egzisztenciáliák (M. Heidegger, 1927) tártak fel. A kritikus gondolkodás szellemében Heideggerrel szólva meg kellene állapítanunk, hogyan bizonyul az egyes tudományokban a valóság megragadásának valóság-adekvációja a tapasztalat és az ítélet a priori összekapcsolódásában mind a logikai, mind a hermeneutikai módszer számára kötelező érvényűnek”. Akkor is egyetértünk H. Tellenbach-hal, amikor úgy véli, hogy a normalitás számára a szabadság alapvetően szükséges. „Ahol azonban szabadság van – írja Tellenbach –, választás és változás uralkodik, szabályok és mértékek születnek, és norma alakul ki”, – ezért „a normalitás” kizárólag hermeneutikus, a társadalmi egységekben élő egyén konszenzusán és disszenzusán nyugvó eszmei tartalom. Itt a normalitás kategóriáján belül kialakul a lehetséges kategóriája. Így a szöveg a fordító számára a normalitás és a lehetséges fogalmak az összekötő tényezők szerepét játsszák, és a fordítói gyakorlat²³ szerves alkotórészévé válnak, de ez a gyakorlat, mivel rugalmas, kötetlen és kiegyezésre kész, minden téves választás és torzítás alapja is lehet.²⁴ A Danica Seleskovitch és Marianne Lederer körül kialakult párizsi iskolában²⁵

ben). Hans-Georg Gadamer hermeneutikájában a *játék* központi fogalmát főképpen *Fritz Paepcke/Philipp Forget* tette termékennyé a fordítás számára. *Textverstehen und Übersetzen (Ouvertures sur la traduction)*, 2. kötet. Heidelberg 1981 és 1982. A könyv gazdag bibliográfiát is tartalmaz.

²¹*Hilde Domin*: *Wozu Lyrik heute. Dichtung und Leser in der gesteuerten Gesellschaft. Theorie*. München, 1968. R. Piper u. Co. Verlag (piper paperback – 138–140.) 1. kiadás; 2. kiadás 1968. újabb kiadás 1975.

²²*Ingrid Craemer-Ruegenberg* (kiadó): *Pathos, Affekt, Gefühl, Freiburg/München, 1981. Verlag Karl Albert*. „A filozófiai adalékok” gyűjteményes kiadásának (Tellenbach is írt a kötetbe) bevezetőjében szuverén módon foglalja össze Tellenbach úttörő tételeit (17) és ezek jelentőségét a filozófia, teológia, pszichológia stb. számára.

²³Philipp Forget dialektikus megfogalmazása *pratique réflexive-réflexion pratique* a megértésben olyan támpontot nyújt, amilyennel csak ritkán találkozunk. Továbbá vö. 14. jegyzet.

²⁴Előzetesen már most utalunk G. Schneilin *Pierre-Henri Simon Une Conscience Malheureuse* című szövegének fordítására, ami tanulmányunk tárgyát képezi.

²⁵*Danica Seleskovitch/Marianne Lederer*: *Interpréter pour traduire*. Paris, 1984. 311. E jelentékeny könyv néhány hónappal megjelenése után „a fordítás summájává” vált, hogy a buzgó modernek

a beszédről és értésről szóló tételeket sokrétűen kifejlesztették; Mario Wandruszka²⁶ energikusan hozzájárult a fordítás újraértékeléséhez. Valamint R. W. Sperry amerikai agykutatónak adományozott orvosi Nobel-díj is (1981) megerősíti Jacques Barbizet²⁷ párizsi ideggyógyászt, aki szerint a Hans-Georg Gadamer által képviselt nyelvfilozófia²⁸ Roland Barthes²⁹ és Jacques Derrida³⁰ mellett Franciaországban is olyan útra lépett, melynek számos variációja megfigyelhető.

zsargonában fejezzem ki magam. E könyvvel kapcsolatban ld. *J. Barbizet/M. Pergnier/D. Seleskovitch: Actes du Colloque international et multidisciplinaire sur la Compréhension du langage* (Créteil 25–26 septembre 1980), Paris, 1981. 190. Ezen belül is l. *Danica Seleskovitch, Marianne Lederer, Jacques Barbizet, Maurice Pergnier, Mario Wandruszka, Fritz Paepcke* referátumait. Mellékesen megjegyezzük, hogy az *Université Paris XII-n* és *Université Paris III-n* évek óta ugyanolyan szellemi összeütközések zajlanak, mint amilyenekre a 16. jegyzetben utaltam.

²⁶ Itt utalok *Mario Wandruszka* művének részletes méltatására. In: *Fritz Paepcke: Tradition und Aufbruch* (André Gide. Die Rückkehr der Verlorenen Sohnes). Előkészületben.

²⁷ *Jacques Barbizet* Vö. a 25. jegyzettel.

²⁸ Vö. 20. jegyzettel.

²⁹ Ha elfogadjuk azt az elképzelést, hogy legtöbbször a kerülőút a legrövidebb, akkor *Roland Barthes: Le plaisir du texte*. Paris, 1973. című könyve Traugott König fordításában (*Roland Barthes: Die Lust am Text*. Frankfurt, 1980.) az egyik legosztónyóbb, legrövidebb és előkelően megírt könyv e szellemen, ami a nyelvtudományt és a hermeneutikus fordításelméletet még sokáig foglalkoztatni fogja. Számos, a fordításra vonatkozó iránymutató perspektíva található *Barthes* művében. *Roland Barthes Essais critiques* (260) című művében a *signification processual*-t először *procès qui produit le sens, non le sens lui-même*-ként értelmezte. Az 1963-ból származó meghatározást részletesebbek előzték meg (1962), melyek szerint *signification le procès systématique qui unit un sens et une forme, un signifié et un signifiant* (loc. cit. 197). A *signification* helyett J. Kristeva később bevezette a *signifiance* fogalmat, amit Roland Barthes is átvett. A *signification* mint egy szó *tartalmat hangsúlyozó, hordozó alapprogramja* és a *signifiance*, mint *significationból potenciálisan származó szövegjelentések teljessége* vált a *signifiance* alapjává, a németben pedig a szöveg (a performance) szintjén lehetséges jelentések összességeként kell érteni. A hagyományos fogalmi apparátussal *Danica Seleskovitch* (Traduire, II/1980) összeköti az alapfogalmakat: Les textes disent à travers la langue toutes les connaissances. Ils possèdent des *sens* (szövegjelentés) dus à une association fugitive entre les *énoncés* (dologi kijelentés) et les *contenus conceptuels* (fogalmi tartalom) qui ne s'y associeront peut-être jamais plus. La *langue* (nyelv mint szociális adottság) possède des significations (alapjelentés, jelentésprogram) dues à une association stable entre les *signes* (nyelvi jel) et leur *contenu sémantique* (szótartalom-Wortinhalt).

³⁰ Jacques Derrida népszerűsége néhány éve újabb elismerést nyert. Nyilvánvalóvá vált, miben áll egyre növekvő jelentősége a nyelvfilozófia számára. A megértés szempontjából fontos ebben az összefüggésben utalnunk *Edmund Husserlre*. Husserl a tudatot az átélt élmények áramlásaként értelmezi, és ezzel felfedezi az időiséget (Zeitlichkeit) ←, (amit *Jacques Derrida* a *temporisation* fogalommal jelöl), mint a tudat legalsóbb struktúráját. Az *idő* Husserlnél az, ami által és amiben a szubjektum leginkább szubjektum. És amikor Husserl 1907-ben az emberi funkciók milyenségére, mint organikus rendszerre kérdez, ezt nem kívülről teszi, hanem mint a saját testének (Leib) tapasztalataira rákérdező átélő én. (Azóta használom a *Leibhaftigkeit* (szomatikus) fogalmát, *somatisation de la sensibilité humaine* értelemben és tekintettel átfogóbb összefüggésre *Reiner Wiehl* (Hg.): *Geschichte der Philosophie in Text und Darstellung*. Band 8. Stuttgart, 1981. Philipp Reclan jun. könyvére utalok, melyben két fejezetet szentel Edmund Husserlnek (89–119, valamint 171–188). A test (Leib) a tér középpontja, amit a test feltár és rendez. (*Jacques Derrida espace*-nek nevezi ezt.) Szubjektumnak lenni, azt jelenti: testben és testként élni. Husserl itt kapcsolja be az életvilág fogalmát (Vö. 3. jegyzet). Az életvilág elemzése során Husserl különböző motívumokat von be a vizsgáldásba. Így a logikát

Mindezeket a felismeréseket az olyan szerzők, mint Wolfram Wills³¹ vagy Werner Koller³² agyonhallgatják. Aki hangadónak tartja őket, nem tudja, mit beszél, mert nyilvánvalóan elegendő a dicshimnuszokat „zengő szónokok serege” ahhoz, hogy ezeket az alakokat kulcsfigurának tekintsék anélkül, hogy könyveiket ismernék. Ez az öncsalásnak egy különleges fajtája, melyről Günter Kunert *Tékozló Fiúk* című versében így panaszkó-

olyan eszköznek tekinti, amivel a korábban kétségbe nem vonható tévedések leküzdhetők. Arra is rákérdez, mi az oka, hogy többnyire naivan és reflektálatlanul mozgunk a *megélt önmagától érthető dolgok világában*. „Desgleichen überzeugen wir uns”, így Husserl (Vö. 178), „durch Veranschaulichung der verschiedenen Bedeutungen, die demselben logischen Terminus in verschiedenen Aussagezusammenhängen zuwachsen, eben von dieser Tatsache der *Äquivokation*; wir gewinnen die *Evidenz*, dass, was das Wort hier und dort meint, in wesentlich verschiedenen Momenten oder Formungen der Anschauung bzw. in wesentlich verschiedenen Allgemeinbegriffen seine Erfüllung findet. Die logischen Begriffe als Denkeinheiten müssen ihren *Ursprung in der Anschauung haben* (. . .). *Bedeutungen*, die nur von *entfernten, verschwommenen, uneigentlichen Anschauungen belebt sind*, können uns nicht genügen. Wir wollen auf die „*Sachen selbst*” zurückgehen. An vollentwickelten Anschauungen wollen wir uns zur Evidenz bringen (. . .) Das in *aktuell vollzogener Abstraktion Gegebene* (. . .) Die Disposition in uns erwecken, die *Bedeutungen* (. . .) an der reproduzierbaren Anschauung (bzw. an den *intuitiven Vollzug* der Abstraktion) in ihrer unverrückbaren Identität festhalten.” – „Erről a változó jelentések szemléletessé tételével győződünk meg, melyek éppen az ekvivokáció ezen tényéből különböző kijelentés-összefüggésekben nőnek hozzá egyazon logikai terminushoz; így arra az evidenciára jutunk, hogy az, amit a szó itt vagy ott mondani akar, a szemlélet lényegileg különböző mozzanataiban és alakjaiban, ill. a lényegileg különböző általános fogalmakban teljeseedik be. A logikai fogalmaknak, mint gondolkodási egységeknek eredete a szemléletben gyökerezik (. . .). Az olyan jelentések, amelyeket homályos, nem valódi szemléletek töltenek meg étellel, nem elegendőek számunkra. »Magukhoz a dolgokhoz« kívánunk visszanyúlni. Teljessé tett szemléletekkel kívánjuk elérni az evidenciát (. . .). Az aktuálisan véghezvitt absztrakcióban adottat (. . .). A diszpozíciót kívánjuk magunkban élethez kelteni, a jelentéseket (. . .) a reprodukálható szemlélettel (ill. az absztrakció intuitív végrehajtásával) kívánjuk sziklaszilárd identitásában megragadni.” Jacques Derridát állítom Husserl mellé: (Positions, Ed. de Minuit, 1972. 37), „Le *jeu des différences* suppose des synthèses et des renvois qui interdisent qu'à aucun moment, en aucun sens, un élément simple soit présent en lui-même et ne renvoie qu'à lui-même. Que ce soit dans l'ordre du discours parlé ou du discours écrit, aucun élément ne peut fonctionner comme signe *sans renvoyer à un autre élément qui lui-même n'est pas seulement présent*. Cet enchaînement fait que chaque 'élément' – phonème ou graphème – se constitue à partir de la trace en lui des autres éléments de la chaîne ou du système. *Cet enchaînement, ce tissu, est le t e x t e qui ne se produit que dans la transformation d'un autre texte*”.

³¹ Wolfram Wills mentségére szolgálhatna, ha legalább egyszer hallgatott volna Arisztotelész Nike-démuszi Etikájára. „Mert az jellemzi a művelt embert, hogy minden egyes területen csak annyi *pontoságot* (precíziót, pregnánsságot, egzakttságot) követel, mint amennyit a *tárgy természete* megenged. Különben úgy tűnnék, mintha a *matematikusoktól elfogadnánk a valószínűséget*, de a *szónoktól* szigorú bizonyítékokat követelnénk.” Ez a legfontosabb oka annak, amiért *Philippe Forget* (9. és 16. jegyzet) nyomatókkal hangsúlyozza, hogy így egy ilyen „fordítással foglalkozó tudós” a konnotáció problémáját teljesen elsikaszthatja. „Szükségtelen cáfolnunk e gondolkodót, megteszi ezt önmaga is.” (*Friedrich Nietzsche*: Menschliches, Allzumenschliches II. Der Wanderer und sein Schatten, Aphorismus 249), – Hasonló benyomásokkal írhatta *Gustave Campert* tudósítását a „L'Enseignement de la traduction: Théorie et pratique”-ról. In.: *Le Linguiste – De taalkundige*, N° 6–4 Trim, 1983. 40–41.

³² Werner Koller véleményem szerint soha nem vette észre, hogy a kutatás szele viharosan fúj, ha igazat kellene adnia nekem; hogy a kutatásra érvényes Arisztotelész metafizikájának problémátörténeti vázlatában található megállapítása, (Metafizika: I. 3. (984 a 18 f) Pro'iónton d'hoútos, autò tò prágma hodopoiesen autois kai synénágkese zètein. Mivel azonban a kutatók úgy jártak el, *maga az Űgy* mutatta nekik az utat, és további kutatásra *készítte* őket (kiemelés tőlem).

dik. „Wer lange in einer Legende gelebt /die mit der Zeit doch zerfällt/, dem bleibt, wozu er niemals gestrebt: Nur Asche von seiner Welt.” Aki sokáig legendának él, mi idővel szertefoszlik, azt őrzi belőle mire sose vágyott: világának hamvait.

E szerzőkkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy csak annak kerülhetik el figyelmét a jelenkor felfogóképességének mélységei, aki az újkor tudományának nevezett gyökértelenségét a világ legtermészetesebb dolgának tartja.

III. Lassan ideje bemutatnunk egy szöveg alapján a fordítás itt ábrázolt újraértékelését.³³ Az *Une conscience malheureuse* című szöveg Pierre-Henri Simon *Les raisins verts* c. regényéből (1950) való. Összeköti a kritikus kortudatot egy a közelgő szocializmus és a fokozódó szekularizáció korában élő humanista életfelfogásával. Jellemző a szöveg szerzőjére, a régről átöröklött humanizmus és a kvantumfizikával és mélylélektanral, mint vezető modern tudományokkal berendezett nyitott világ szinkretizmusának ellentmondása, mely világban az egyén csak látszólag szabadult meg a hagyományos érték-mérők irányításától. Egy kötelezettség és vitathatatlan érvényű mértékek nélküli, hipotetikus jellegű környezetben nyitva marad a kérdés a szerző számára a meggyőződések, a nem hipotetikus jelleg iránt.

Pierre-Henri Simon

Une conscience malheureuse

J'ai toujours eu la faiblesse de croire à la possibilité du bonheur; ma tristesse ne m'est pas venue de juger la vie fatalement mauvaise, mais de savoir qu'elle peut être bonne et de constater qu'elle ne l'est pas. C'est un sentiment poignant, soit que nous imputions l'échec à nos erreurs ou à nos fautes, soit

5 à une mauvaise chance. Car, en vieillissant, j'ai cru davantage à la chance: je n'avais plus assez d'orgueil pour penser que notre bonheur dépende absolument de notre volonté et que les circonstances soient indifférentes. La chance, oui, et aussi la grâce; et l'une et l'autre sont données par élection.

Je n'ai pas eu beaucoup de chance; ou, plus précisément, j'ai eu la triste

10 fortune de me trouver toujours lié à des choses déclinantes: citoyen d'une nation que j'avais vue encore, dans sa victoire de 1918, l'une des premières du monde et qui ne cessait de décroître en force et en prestige; né dans une classe que l'évolution des structures économiques et ses propres fautes condamnaient à la

15 défaite ou à l'abdication; héritier et porteur d'une culture qui semblait avoir épuisé ses vertus et se perdre dans les sables d'une rhétorique périmée.

J'étais un bourgeois, quand s'ouvrait l'ère du socialisme; un Français, quand s'élevaient les grands Empires entre lesquels il était visible que la France n'aurait bientôt que le choix d'une vassalité. J'étais né chrétien quand les masses apostasiaient la croix, quand la plupart des fidèles ne conservaient leur religion que comme un vêtement de cérémonie, ou comme une tradition sentimentale.

20

³³ Mivel felismerhető egy bizonyos tendencia, miszerint mindenütt hajlamosak visszahúzódni a szavak csigaházába, nyomatékkal hangsúlyoznom kell, hogy összefüggésünkben különösen, a fordítás kérdésében pedig általában, a szöveg áll a középpontban.

Et mon humanisme, cette synthèse de certitudes limitées, polies par trente siècles de pensée et d'art, que valait-il dans un monde immensément découvert en étendue et en profondeur? Compas trop simple pour nous conduire dans le ciel d'Einstein, dans l'univers de la physique des *quanta*, dans le subconscient

25 de Freud. Et cependant, rien encore ne l'a remplacé, aucune idée satisfaisante de l'homme et du monde, aucune philosophie qui fasse de l'ordre dans les richesses chaotiques de la science et de la conscience modernes.

J'ai intensément souffert d'avoir à vivre avec une nature éprise d'harmonie et de stabilité dans une période de désintégration des formes historiques et des

30 catégories intellectuelles; j'ai trainé dans l'écroulement d'une civilisation la nostalgie d'un monde solide. Une conscience malheureuse, voilà ce que je fus: ce n'est pas un état confortable (89).

(In: Pierre-Henri Simon. *Les raisins verts*. Editions du Seuil 1950. Edition J'ai lu 83.)

1977-ben az *Agrégation allemand* jelöltje vizsgadolgozatként kapta ezt a szöveget, a franciáról németre fordítás vizsgarészeként. A vizsgákat követően a fordítás megjelent a szakvéleményező kommentált fordítási javaslatával együtt az évente kiadott vizsgajelentésekben (Rapports de jurys de concours).³⁴ Először saját fordításunkat mutatjuk be, amit *A*-val jelölünk, majd bemutatjuk a hivatalos *Traduction proposée*t is, amit *B*-vel jelölünk. Ezzel az eljárással meg szeretnénk teremteni az alapot egy fordítás kritikai szempontjainak kialakításához. A fordítások szöveghez viszonyított kritikai értékelése ugyanis csak a fordítások differenciálásában valósul meg, mivel a szövegeket nem a mennyiségük, hanem minőségi különbözőségük határozzák meg. A fordítást pedig mint szövegfordítást³⁵ állandó egymásmellettség, egymáshoz való közeledés és egymástól történő eltávolodás jellemzi.

A. Pierre-Henri Simon

Ein unglückliches Bewusstsein

Es war stets meine Schwäche, dass ich an die Möglichkeit des Glücks geglaubt habe. Betrübt war ich nicht etwa, weil ich das Leben für schicksalhaft schlecht gehalten hatte, sondern sogar wusste, dass es gut sein *kann*, jedoch immer wieder das Gegenteil feststellen musste. Es ist für mich ein beklemmendes Gefühl, wenn wir für

5 das Scheitern selbstverschuldete Irrtümer oder Fehler verantwortlich machen oder gar die Missgunst des Schicksals. Denn mit zunehmendem Alter habe ich stärker der Gunst des Schicksals vertraut. Ich war nämlich nicht mehr so selbstbewusst, unser

³⁴ Nem szabadulhatnánk a szemrehányásoktól, ha vizsgálódásainkhoz nem adnánk pontos bibliográfiai adatokat. *Ministère de l'Éducation* (Direction des personnels enseignants de lycées) évente kiadott *Agrégation allemand* (Párizs, 1977) brossúrájáról van szó, melyet a vizsgajelöltek rendelkezésére bocsájtanak a concours befejeztével, és ami a következő év vizsgajelöltje számára egyfajta repetitórium gyanánt szolgál. Ezek a füzetek tartalmazzák a vizsgaszövegeket a vizsgabizottság megoldási javaslataival együtt (*Traduction proposée*), és a vizsgajelöltek észvesztő morális lehordásával végződnek.

³⁵ *Radegundis Stolze*: *Grundlagen der Textübersetzung*. Heidelberg, Julius Groos Verlag, 1982. 425.

- Glück hänge ausschliesslich von unserem freien Willen ab und die allgemeine Lage sei gleichgültig. Die Gunst des Schicksals ist zwar entscheidend, die Gnade aber auch. Beides, Glück und Gnade, werden geschenkt, wenn man auserwählt ist.
10. Mir war das Schicksal nie besonders geworden. Oder, genauer gesagt, es war mein trauriges Los, immer mit dem verbunden zu sein, was zu Ende ging: Bürger einer Nation, die ich 1918 bei ihrem Sieg noch unter den grossen Weltmächten erlebt hatte, die dann aber unaufhaltsam an Macht und Ansehen verlor; in eine Gesellschaftsschicht
- 15 hineingeboren, die durch den Wandel der Wirtschaftsstrukturen, aber auch durch eigenes Verschulden zur völligen Niederlage und Aufgabe ihrer Position gezwungen war; Erbe und Träger einer Kultur, die sich offenbar völlig verausgabt hatte und nun in antiquierter Rhetorik versandet schien.
- Ich war ein Bürgerlicher, als das Zeitalter des Sozialismus anbrach, Franzose, als die grossen Weltmächte entstanden, unter denen für Frankreich offensichtlich bald nur noch die untergeordnete Rolle eines abhängigen Bündnispartners verbleiben sollte. Ich war als Christ geboren, als die Massen des christlichen Volkes sich vom Glauben an das Kreuz abwandten und die Mehrzahl der Gläubigen ihre Religion nur noch wie ein Festgewand trugen oder eine liebgewordene Tradition beibehielten.
- 25 Und welchen Wert hatte eigentlich noch mein Humanismus, jene Synthese aus begrenzten Gewissheiten, die ihren Glanz einer Philosophie und Kunst von drei Jahrtausenden verdankten, in einer an Weite und Tiefe unermesslich offenen Welt? Dieser Humanismus war eine zu einfache Orientierung im Einsteinschen Himmel, in der Welt der Quantenphysik und im Freudschen Unterbewusstsein. Dennoch vermochte bisher nichts an dessen
- 30 Stelle zu treten, keine befriedigende Vorstellung vom Menschen und von der Welt, keine Weltanschauung, die Ordnung in die chaotische Fülle der modernen Wissenschaft und des gegenwärtigen Bewusstseins bringen könnte.
- Wie habe ich darunter gelitten, mit einer Veranlagung zu Harmonie und Ausgeglichenheit in einer Zeit leben zu müssen, in der überlieferte Formen und Denkkategorien
- 35 allmählich zerfallen sind! Mitten im Zusammenbruch einer Kultur hing ich unentwegt an der Sehnsucht nach einer festgefügt Welt. So war ich das unglückliche Bewusstsein in Person – ein nicht gerade angenehmer Zustand.

(Forditotta: Fritz Paepcke)

B. Pierre-Henri Simon:

Ein unglückliches Bewusstsein

- Seit jeher ist es meine Schwache gewesen, an die Möglichkeit des Glücks zu glauben (*ou encore*: ich bin schon immer so schwach gewesen, zu glauben, es sei möglich, glücklich zu sein): was mich nämlich traurig stimmte, war nicht etwa die Ansicht, das Leben müsse unabwendbar schlecht sein, sondern vielmehr die
- 5 Einsicht, dass es gut sein *kann*, und die Feststellung, dass es nicht der Fall ist (nicht sein *konnte* . . . war). Ein ergreifendes Gefühl, ob man nun das Scheitern seinen Irrtümern und Fehlern zuschreibt, oder aber irgend einem Missgeschick (*si l'on veut employer* sei es, dass: . . . sei es, dass wir den Misserfolg unseren Irrtümern oder Fehlern, sei es, dass wir ihn irgendeinem Missgeschick zuschreiben).
- 10 Mit zunehmendem Alter glaubte ich nämlich eher an das Geschick, denn ich war nicht mehr überheblich genug, mir einzubilden, unser Glück hänge ausschliesslich von unserem Einzelwillen ab und dass es auf die äusseren Umstände nicht ankomme. Das Geschick, gewiss, doch auch die Gnade; beides aber ist nur Erwählten beschieden.
- 15 Mein Los war nicht besonders glücklich, oder, genauer gesagt, mir war das traurige Los zuteil, immer an Untergehendes gebunden zu sein: einer Nation zugehörig, die mir 1918 in ihrem Siegesglanz noch als eine der allergrössten der Welt

erschienen war, nun aber unaufhörlich an Kraft und Ansehen einbüßte: in eine
Gesellschaftsklasse hineingeboren, die durch den Wandel der Wirtschaftsstruktur
20 (wirtschaftlichen Strukturwandel), sowie ihre eigenen Fehler zum Niedergang (zur
Niederlage) oder zum Abtreten (Abdanken) verurteilt war; Erbe und Träger einer
Kultur, die anscheinend ihre wirkenden Kräfte aufgebraucht hatte und sich in den
Sandflächen (im Sande) einer überholten Rhetorik verlor.
Ich gehörte dem Bürgertum an, als die Zeit des Sozialismus anbrach: war Fran-
25 zose, als die grossen Imperien emporkamen, wobei offenbar wurde, dass Frankreich
bald nur noch übrig blieb, sich unter ihnen einen Lehnsherrn auszusuchen. Ich war
als Christ geboren, als die Massen von Kreuz abfielen und die meisten Kirchgänger
ihre Religion nur mehr als Festgewand beibehielten, oder aus Gefühlstradition.
Und gar mein Humanismus, jene Synthese aus begrenzten Gewissheiten, die drei-
30 tausend Jahre Geist und Kunst abgerundet (hatten), was galt er noch in einer uner-
messlich in Breite und Tiefe aufgedeckten Welt? Ein allzu notdürftiger Kompass, uns
den Weg zu weisen am Einsteinschen Himmel, in der Welt der Quantentheorie, im
Freudschen Unterbewusstsein. Und dennoch ist bisher nichts an seine Stelle getreten.
Keine befriedigende Vorstellung von Mensch und Welt, keine Philosophie, die Ord-
35 nung brächte in die chaotische Fülle des modernen Wissens und Bewusstseins.
Ich habe stark darunter gelitten, als ein der Harmonie und Beständigkeit zuge-
neigtes Wesen in einer Zeit der Zersplitterung der überlieferten Formen und geisti-
gen Kategorien leben zu müssen (Zeit, da die überlieferten Formen und geistigen
Kategorien auseinanderbrachen): im Zerfall einer Kultur (Zivilisation) bin ich
40 die Sehnsucht nach einer festgefühten Welt nicht losgeworden (musste ich weiter
dahinleben mit der Sehnsucht . . .). Ein unglückliches Bewusstsein, das war mein
Los, ein recht unbehaglicher Zustand (28.)

(Fordította: G. Schneilin)

(In: *Rapports de jurys de concours. Agrégation allemand. Ministère de l'Education. Paris, 1977.*)

IV. A komplementaritás kérdése Pierre-Henri Simon szövegének fordításával még egyáltalán nem oldódott meg. Egy bizonyos nyelven megfogalmazott szöveg a fordítás folyamatában általában egyre inkább a fordításhoz igazodik, s így veszít eredeti jellegeből. Miután sikerülne tehát a szóban forgó szöveget átvinni a francia nyelvi határon, abból indulunk ki, hogy a német–francia komplementaritásban megőrződött a szöveg közös alapja. A fordítás elkerülhetetlen velejárója, hogy a fordítás kérdéssé válik, ha mind a két szöveg szemlélője a problémát a következő kettős aspektusból közelíti meg: 1. Csak azért értem meg az idegen szöveget, mert van valami közös bennem és benne. Az idegen szövegben való jártassá-válás tehát összefügg a rendelkezésre álló francia szöveg megismerésével.

2. Súlyos problémát okoz a nemmegértés, amiről Charles Baudelaire ezt mondja: Le monde ne marche que par le Malentendu (a nemmegértés fogja össze a világot)^{3 6} Tovább

^{3 6} Az idézet megtalálható: *Baudelaire: Oeuvres Complètes* I. Gallimard 1975, Paris, Journaux intimes XLII (Mon coeur mis à nu): „Le monde ne marche que par le Malentendu. – c'est par le Malentendu universel que tout le monde s'accorde. – Car si, par malheur, on se comprenait, on ne pourrait jamais s'accorder.” Fontos továbbá *Manfred Frank: Das Sagbare und das Unsagbare. Studien zur neuesten französischen Hermeneutik und Texttheorie.* Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 317. Frankfurt, 1980. Suhrkamp.

folytatva Charles Baudelaire gondolatát megállapíthatjuk, hogy a szöveg olvasója a nem-megértés útján veszíti el fokozatosan a szöveghez fűződő szoros kapcsolatát. Ehhez kapcsolódik a harmadik kérdés:

3. Hogyan értheti meg az olvasó a távolit, az idegent? Az alapvető nemmegértést feltételezve az olvasó azért nem ismeri fel mindjárt az azonosat, mert nem tudja leválasztani a mástól, és az idegent pedig a különbözőségben ismeri meg, és ezáltal sajátosságában érti meg.

Egyrészt tehát a *jártassá-válás és megismerés*, másrészt a *nemmegértés és megdöbbenés* komplementer kapcsolatáról van szó. A fordítás lehetősége így tehát a szövegben kimondottak elsajátításában rejlik vagy abban, hogy megkíséreljünk és megpróbáljunk visszanyúlni a megkérgesedett megdöbbenés mögé. A fordító szubjektivitása és a szöveg objektivitása ezért nincsenek egyensúlyban, a fordítás kérdését ugyanis megelőzi a megértés.

Ennek a szövegértésnek jelentősége abban áll, hogy az ember tapasztalja a szöveg kérdésességét. Ennek során nem a következtetés törvényeiről, mint inkább a szövegben meglévő konstellációk kibontásáról van szó. A szövegértés a szöveget mondanivaló szempontjából kívánja átláthatóvá tenni, és az átfogó összefüggéseket a szövegszerűen közöltek útján kívánja megismerni. Hans-Georg Gadamer³⁷ ebben az összefüggésben szükségszerű elidegenedés szükségszerű tapasztalatáról beszél, máshol pedig a nyelvet a gondolat lendítőkerekének nevezi.³⁸ Ebben az esetben a hermeneutikus szövegértés, ami a jártasságot a korábban mondottakhoz vagy gondoltakhoz igyekszik kötni, ugyanazon az úton jár, mint egy szöveg téma-réma kibontása, amennyiben egy szöveg rematikus folyamatát a szöveg elejétől a végéig követi.

A szövegértés nem a tudásközvetítés, de nem is az információ halmozás folyamata, hanem a tudat fokozatos irányítása, ami az eredetileg idegent és megdöbbenőt megértetté és jártassá igyekszik tenni.³⁹ A megértés lassan és sok fáradság árán jön létre. A megértés azt jelenti, hogy a meglévő szöveghez kötött kijelentésekből lassan kialakul valami kapcsolat az általánossal, ami már korábban is megvolt. A megértésnek ezzel a formájával teljes mértékben elhatárolom magam mindenféle olyan koncepciótól, melyek szerint a nyelvi kommunikáció minden esetben információcsere- és átvitel. A szöveg és az olvasó

³⁷ Az *Entfremdungserfahrung* fogalma megtalálható: *Hans-Georg Gadamer*: In: Die Universalität des hermeneutischen Problems. Kleinere Schriften I. Philosophie – Hermeneutik, Tübingen 1967. 101–102.

³⁸ *Heinrich von Kleist*: Werke in einem Band. hrsg. v. Helmut Sembder. München, 1966. Carl Hanser Verlag. Az „Über die allmähliche Verfertigung der Gedanken beim Reden” (A gondolatok fokozatos kialakulásáról beszéd közben) című kimagasló tanulmány csak Kleist halála után (1811. nov. 21.) jelent meg. A négyoldalas tanulmány (810–814) megfigyeléseket tartalmaz egy „értetlen vizsgáztatóval” folytatott vizsgáról, a vizsgáztatónak Kleist ezt mondja: „Mert nem *mi* tudunk, hanem egy bizonyos *állapotunk* tud.” „Így aztán a nyelv nem béklyó, nem a szellem kerékkötője, hanem olyan kerék, ami egyazon tengelyen fut vele párhuzamosan. Egészen más a helyzet, ha a szellem már a beszéd előtt kidolgozta gondolatait. Ekkor ugyanis a pusztá kifejezés szintjén reked, és ez a foglalatosság messze áll attól, hogy lendületbe hozza, inkább csak azt a hatást váltja ki benne, ami lendületét lansztja.”

³⁹ *Hans Hörmann*: Meinen und Verstehen. Grundzüge einer psychologischen Semantik 197a. Suhrkamp Verlag. A XV. (460–498) és főleg a zárófejezet (497–506) tartalmaz fontos és igen jelentős megfigyeléseket, melyeket egy pszichológus tett a szemantika témakörében.

között a tudat, nem pedig a tudás irányításának aktusa játszódik le. Hiszen az olvasó sohasem értene meg egy szöveget, ha tudatlanként közeledne hozzá. A szöveg sokkal inkább megváltoztatja azt, amit az olvasó (fordító) tud, és ezzel azt is, amit ennek tudatában tennie, átélnie, tapasztalnia vagy fordítania kell. A szemlélő itt olvasó vagy fordító, de nem kauzalitás.⁴⁰ Olyan evidencia jön létre, melynek az a különlegessége, hogy a kimondottat összeköti a megsejtettel, és ez az a priori evidencia nem más, mint a szövegre irányuló sejtés vagy intuíció.⁴¹ Ha az olvasó eszerint értette meg a szöveget, akkor a fordítás annak a fokozatos újrafelismerése, ami támaszt ad neki, és ezt a folyamatot hermeneutikusnak nevezhetjük, ha a jártassá-válásba beleismétli magát. Így nem az idegen az elsődleges, de nem is az ismételtetés, hanem (a francia szöveg) kivonulása a másikba (a németbe), vagyis, a jártassá-válás (synesis).

V. Ezért a megértés problémája összekapcsolódik a szinonimia kérdésével.⁴² A szinonimia nem a kicserélhetőség kategóriája. Azok a szinonimia-definíciók is helytelenek, melyek szerint a szavak akkor szinonimek, ha tartalmuk megegyezik. A szinonimia abból indul ki, hogy ugyanaz a jel különbözőt nevez meg, a különböző jelek pedig ugyanazt nevezik meg. Így a szinonimitás hasonló tartalmak közötti viszonyt jelent. Ha tehát a szinonimia az egyes szinonimák tartalmi különbségeit próbálja megragadni, akkor ez azt jelenti, hogy a hasonlóban az eltérőt keresi. Így a szinonimia tárgya a tartalmak különbözősége, nem pedig azonossága, az a komplementaritás, ami szerint a mindenkor rendelkezésre álló kifejező eszközök pluralitása multiplicitást jelent, melynek elemei egymásra vonatkoznak, nem pedig azonosságot, ami teljes fedésre törekszik. Minden megnyilvánulás tehát a készenlétben lévő formák⁴³ közötti választást és ezzel választási döntést jelent. A szinonimia tanúsága szerint ezek az eszközök korántsem mindig egyformák, és az sem mindig mindegy, mely eszközöket választjuk. Az eszközök kiválasztásának lehetősége és e választások nem-mindegy-volta teremtik meg a stílus feltételeit.⁴⁴ Hans-Martin Gaugernek köszönhetjük a nemszinonim és szinonim kontextusok megkülönböztetését. A *nemszinonim kontextusokban* a szemantikus differenciák nem jutnak el a tudatba: 1. „An mehreren Tischen wurden *Photographien* herumgezeigt, neue selbst angefertigte *Aufnahmen*. An einem anderen Tisch tauschte man Briefmarken” (Thomas Mann) – „Parlons plutôt de ma *courtoisie*. Elle était célèbre et pourtant indiscutable. *La politesse* me donnait en effet de grandes joies” (Albert Camus). Ezzel szemben a *szinonim kontextusban* a diverzitás-implikátum alapszabálya érvényes. A szinonim kontextusa jelentéstelítettséget jelent, ez pedig a szinonimákban rejlő megkülönböztetés mobilizá-

⁴⁰ Vö. I. bekezdés 6. és 7.

⁴¹ Fritz Paepcke: Die Illusion der Äquivalenz. I. a 15. és a 19. jegyzet.

⁴² A szinonimia problematikájában mérvadó Hans-Martin Gauger: Sprachbewusstsein und Sprachwissenschaft (Serie Piper 144, München, 1976) című könyve. Első változata Hans-Martin Gauger: Die Wörter und ihr Kontext. In: Neue Rundschau, Berlin–Frankfurt, 83 (1972), 432–450. Tovább mutat a *szinonim szövegkörnyezet* és a *nemszinonim szövegkörnyezet* fogalma. Néhány gondolatot átvett belőle Fritz Paepcke: Kategorien des geglückten Übersetzens (Schwerte 1981), V. szakasz.

⁴³ A 34. megjegyzéssel kapcsolatban utalnunk kell a szakvéleményező „Traduction proposée”-jában hemzseggő szinonim és idiomatikus tévedésekre.

⁴⁴ A stílusról sok jelentős megállapítás található Radegundis Stolzénél (35. jegyzet). Philipp Forget abból indul ki, hogy a stílus a *déchirure* jelensége a szövegben.

lásához vezet, úgyhogy a szinonim kontextus (A más, mint B) a beszélő tudatos visszahatása a számára rendelkezésre álló nyelvi tulajdonra.

Különös véletlen, hogy Mario Wandruszka *Das Leben der Sprachen* (A nyelvek élete) című könyve révén lehetőségünk nyílik a *bonheur*, *chance*, *mauvaise chance*, *fortune* szavak egész területi és tapasztalati mezejének elrendezésére a *Zufall* (véletlen) és *Glück* (szerencse, boldogság) kategóriák alapján.⁴⁵ A következőkben vezessen bennünket a szöveg két fordítása (Sz. A. B.) valamint a fogalmak rövid leírása és alkalmazási módja Mario Wandruszka szellemében. Pierre-Henri Simon szövegéből és a két fordításból a következő hivatkozásokat emelhetjük ki:

francia szöveg	A fordítás	B fordítás
a 1 bonheur	1 Glück	1 Glück
b 5 mauvaise chance	6 Mißgunst des Schicksals	7 Mißgeschick/Mißerfolg
c 5 chance	7 Gunst des Schicksals	10 Geschick
d 6 bonheur	8 Glück	11 Glück
e 7 chance	9 Gunst des Schicksals	13 Geschick
f 9 chance	11 Schicksal	15 Los
g 9 triste fortune	11 Trauriges Los	16 Trauriges Los

A szövegek tanúbizonysága szerint a *bonheur* és *chance* fordulnak elő a leggyakrabban. A *bonheur* belső boldogság és belső elégedettség állapotára utal, a *bonheur* „élet-helyzet” és „életérzés” (Wandruszka). Etimológiai szempontból a *chance* az, ami az embernek kijut, vagy az a szerencse (Glück) mellyel a sors (Schicksal) vagy a véletlen adományoz meg” (Wandruszka). A boldogság (Glück) és szerencse (Glücken) kicserélhetőségében a *chance* és Risiko-hoz képest „a Glücken lehetőségének” (Wandruszka: *chance*), mint a pozitív lehetőségnek a Glückszufall-tól a Glücksgefühlig terjedő emberi élmények és tapasztalatok állnak szemben a Risiko-val, mint a Mißglücken vagy a veszély azon lehetőségével, hogy elveszítjük a tétet. A szöveg-lelet tartalmazza még a *fortune* szót is. *Fortuna* a rómaiak életfogalmaihoz tartozik, amikor Fortuna istennő az emberek között saját belátása alapján boldogságot (Glück) és szenvedést osztogat. (Wandruszka szerint a *fortune* szó a műveltek nyelvében fordul elő és „kegyes sorsot” (günstiges Geschick) és „szerencsés véletlen”-t (glücklicher Zufall) jelent. Ezen áttekintés információit a szótárak⁴⁶ adataival pontosíthatjuk. Mivel a szöveg szerzője a szinonimák különböző jelentés-

⁴⁵ Mario Wandruszka: *Das Leben der Sprachen. Vom menschlichen Sprechen und Gespräch.* Stuttgart, 1984. 293. (Itt: VI. fejezet: Das Glück. 169–188) Vö. részletes méltatásomat Mario Wandruszkaról (26. megjegyzés). Az utóbbi időben a szélesebb nyilvánosság számára megjelent Mario Wandruszka könyvének tervezete a *Wort und Sprache*-ban. Beiträge zu Problemen der Lexikographie und Sprachpraxis veröffentlicht zum 125jährigen Bestehen des Langenscheidt-Verlags. Berlin, München, Wien, Zürich. 1981. Langenscheidt. (Ebben lásd: *Mario Wandruszka: Erlebte Sprachen.* 43–53).

⁴⁶ A francia és német nyelv viszonylatában utalnunk kell *Paul Robert: Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française, rédaction dirigée par A. Rey et J. Rey-Debove*, valamint *Gerhard Wahrig: Deutsches Wörterbuch, Gütersloh. Bertelsmann Lexikon-Verlag* szótárakra.

fokozatait⁴⁷ használja, a *bonheur/chance* szemantikai differenciái visszaadhatók különböző német megfelelőikkel. A *bonheur*-t *Glück*kel fordítani helytálló, a *chance*-t *Geschick/Los*-sal visszaadni azonban helytelen. A téves választásnak lényegében az az oka, hogy a *Geschick/Los* az *élet teljességére és a sors (Schicksal) megmásíthatatlanságára* vonatkozik, míg a *chance véletlen (szerencsés körülmény)* (Zufall, Glücklicher Umstand) számáknak felel meg,⁴⁸ melyek kizárólag a szövegértést biztosítják a szövegfordítás szintjén.

Pierre-Henri Simon szövegében a *bonheur/chance fortune (grace)* szavak szemantikai mezőt alkotnak a két német szövegben való előfordulásuk összevetésében. A szemantikai mezőt⁴⁹ nem az egyes szavak pusztán egymásmellettsége, egymásravalósága és egymásban valósága jellemzi, hanem a *hozzárendelés* egy lehatárolt területen belül. Egy ilyen szómezőn belül világossá válik, hogyan vezet a téves szövegértés egy részlegesen érthetetlen fordításhoz. Másrésztől a három előfordulási mód között kauzális kapcsolat sem áll fenn, csupán a fordítónak a nyelvi tapasztalatból származó sikeressége (Geglücktheit).⁵⁰ Föltűnik, mennyire kizárólagosan regisztrálódnak az eltérő előfordulási módok leletei, modelleket azonban mégsem lehet felállítani,⁵¹ és a magyarázatot, valamint a megértést csakis a komplementaritás módusában ragadhatjuk meg. A nyelvi életben nincsenek absztrakt vázlatok, csak átfogó potenciával rendelkező szavak, mondatok és szövegek, valamint a szabad játékban lelt öröm, a vetéssel járó fáradozás és a megfogalmazás könnyedsége. Másrészt a fordítások megítélése során teljesen ki vagyunk szolgáltatva a kockázatnak és az apóriáknak, ha segédfogalmakat használunk és ideális jelentéseket veszünk alapul.⁵² A szavak a szöveg szintjén mintegy tartókötelek, melyek mobilizálják az olvasó (a fordító) nyelvi potenciálját. A szavak félresikerült fordítása a szöveg szintjén botorkálásban vagy a kockázatmentes szó szerinti fordításban jut kifejezésre; az egyik nyelvi tehetetlenségről, a másik karthauzi makacsságról árulkodik. Gondoljunk Heinz Rühmann dalénekesre: „Ich bin der Liebling aller Frauen, / Weil ich so stürmisch und so leidenschaftlich bin.” (Minden nő kedvence vagyok, amiért oly viharos és szenvedélyes vagyok.) Ahogyan itt a moduláció nem ragadja magával az olvasót, (mint általában az elhibázott megoldásoknál), úgy Heinz Rühmann dallama is az állított ellentétét támasztja alá. Mert csak akkor hinnénk az énekesnek, ha szövege így szólna: „Ich bin der Liebling aller Frauen, / weil ich so flott und kurz entschlossen bin.” (Minden nő kedvence vagyok, mert olyan könnyed és elszánt vagyok.)

A szövegfordítás a könnyed megfogalmazástól a nyelvek lexikai és szintetikai szabályrendszerén át az intuíció átfogó megismerésképeségéig vezet.⁵³ Az intuíció az egyén

⁴⁷Gerold Hilty: Bedeutung als Semstruktur. In: Vox Romanica, 30 (1971) 242–263. Vö. 29. és 30. jegyzet.

⁴⁸A *széma* a legkisebb jelentéshordozó kritériumot jelenti, ami önmagában nem jel, hanem csak a jelen felismerhető. Hermeneutikus szempontból az a fontos, hogy melyik széma ad egy összjelentésen vagy az összjelentés tartalmán belül különös gravitációt a szöveg szintjén a más jelekkel összekapcsolódó nyelvi jelnek.

⁴⁹A szómező elméletéről folyó vitához vö. *Radegundis Stolze* I. m.

⁵⁰A *siker*es fordításban olyan fordítást értek, amit az olvasó könnyedén be tud fogadni.

⁵¹L. jelen tanulmány *kilencedszer*.

⁵²L. a 29. jegyzetet.

⁵³L. a 15. és a 19. jegyzetet.

azon képessége, amellyel a *hogy* egyenrangúságát a sejtettel (a priori evidencia) érzékletes-szomatikus módon teremti meg, folyton-folyvást újabb kísérleteket és ötleteket, valamint kreatív nyelvi magatartást teremt, ami mindig az újdonság erejével lep meg. Aki megérti a szabály és játék összjátékát,⁵⁴ az az idiomatikán olyan megfogalmazást ért, amit a fordítás olvasója könnyedén befogad. Az idiomatikus megfogalmazások olyan szószekvenciák, melyeket szemantikailag nem lehet szabályszerűen értelmezni. Mivel a megfogalmazás modalitásai a többnyelv-viszonylatú szövegekben sokféle meglepő eltérést mutatnak, az effajta szabálytalanságok zavarokat okoznak szöveg és fordítás összevetésekor. Nincs tehát tükörfordítás, hanem csak idiomatikus választási döntés. Mivel az idiomatikus választások nem reszemantizálhatók, értelmetlenség lenne az ekvivalencia kritériuma⁵⁵ szerint értékelni őket. Az ekvivalencia fogalma ugyanis az egész nyelvi valóság gépi elhomályosításának idealitása, mivel az ekvivalencia sohasem képes figyelembe venni a speciális szövegfunkciót. Ezzel szemben az adekvátság fogalma bevonja az olvasót/fordítót a szövegbe, és a fordításnak pragmatikai- aproximatív evidencia értelemben tesz eleget, és ezáltal kiegészíti az a priori evidencia kritériumát.⁵⁶ Ezen túl az analógia fogalmán való elgondolkodás, ami együtt szemléli a hasonlóságot és a különbözőséget, áttekinthetővé teszi a fordítást, mint szöveghez kötött, interszjektív ellenőrizhető tevékenységet.⁵⁷

VI. Az idiomatikus és szöveghű fordításnál használatos a *parafrázis* fogalma. Parafrazison a gyakori perspektívaváltozással járó mondatjelentések értelmet megőrző visszaadását értjük. A parafrázis egy, már korábban megértett tényállás értelmezett átalakítása. A forrásnyelvű szöveg kijelentéseinek denotatív magja⁵⁸ megőrződik. A parafrázis tehát a nyelviileg különböző szövegekben szükségszerűen meglévő divergenciák leküzdésében segít. A parafrázisok ezáltal a privilegizált nyelvhasználat ellen elkövetett mindenféle vétség ellen dolgoznak, és megakadályozzák a helytelen nyelvhasználatot. A botladozó vagy archaizáló, mindenestre görcsös megoldások helyett a norma és szabadság relációja kerül előtérbe. Az alapvető problematika a fordított megoldások parafráziálása esetében, tehát így hangzik: A forrásnyelvű szöveg mely kijelentéseit kell nyelviileg tudatosítani a célnyelvben, szöveg és a C-nyelv mely eszközeivel adható vissza megfelelőképpen az Fny-szövegben vélt tartalom? Pierre-Henri Simon szövegének felületes összehasonlítása a B fordítással megdöbbentő mennyiségű idiomatikai vétségről és helytelen parafráziálásról tanús-

⁵⁴ *Fritz Paepcke*: Übersetzen zwischen Regel und Spiel. In: M D Ü 1981/1.

⁵⁵ Mivel csak most, későn vezetem be az *ekvivalencia* fogalmát, a 7. szakaszra kell kerülnie a hangsúlynak (identitás/differencia, megkülönböztetve az ekvivalenciától). Az első utalások az ekvivalencia kérdését illetően jelen tanulmány 1. *negyedszer* részében található.

⁵⁶ *Beate Heiermeier*: Rechts- und Sprachfiguren des Verwaltungshandelns. Eine übersetzungswissenschaftliche Untersuchung im Sprachenpaar Französisch-Deutsch. Heidelberg, 1983. Esprint Verlag. 340. A szerző tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy az ekvivalencia fogalma a jognyelvben nem alkalmazható. Vö. *Fritz Paepcke*: Rechtssprache und Exaktheit. In: M D Ü 1963/1., Ebben a tanulmányban vezetem be fordítás számára a közös minimum/maximum és optimum heurisztikus alapelvét, ami kiállta a próbát.

⁵⁷ Az analógia fogalmához vö. *Fritz Paepcke*: René Char – Sein zwischen Mensch und Mensch. (előkészületben.)

⁵⁸ Elegendő röviden utalnunk arra, hogy a *denotáció* egy nyelvi ← jel jelentéstartalmának alapprogramját jelenti, a *konnotáció* pedig egy ilyen bázis auráját.

odik. Ha a módszer modern primátusával méltatjuk a B fordítás szerzőjének ismereteit, olyan, akár a képtelenségbe nyúló nyelvi tapasztalatlanságot állapíthatunk meg, ami történelmietlen identitás-gondolkodáshoz tapad, és ami ahelyett, hogy a Pierre-Henri Simon szövegének megfelelő, olvasható fordítást teremtett volna, kisiskolás arroganciával retorikusan ható közhelyek áradatát zúdíttja az Agrégation allemand (1977) versenyvizsga résztvevőire.⁵⁹ A valós fordítási problémák érveléses indoklása helyett használt primitív banalításoktól nyüzsgő mellébeszélés a bizonytalanság és komplementaritás mindenféle kapcsolatán kívül áll. A primitív, banális „kritizálás” mindenféle kauzális magyarázaton és látó értésen kívülreked.⁶⁰ Az egész nyelvi impotenciáról tanúskodik, amit a primitív didaktika kitörő örömmel ünnepelhet. Aki 1900 után kíván fordításkritikát gyakorolni, annak a szövegkritika áttekinthető kritériumai szerint, nem pedig az iskolás szavakon lovagló kritika szerint kell eljárnia. A szavak additív egymás mellé sorakoztatása a szemantikai és szintaktikai összekapcsolás helyett, nem a fordítót, hanem a kritikust teszik nevetség tárgyává. Ha a szótárakat szolgálisan és reflektálatlanul használjuk,⁶¹ mulatságos, sőt észveszejtő tévedések születnek, amelyekből elegendő kettőre utalnunk: a *francia szöveg* 14/15 sorában Une culture qui semblait (. . .) se perdre dans les sables d’une rhétorique périmée. A *B fordítás* 21/22 sora: Eine Kultur, die anscheinend (. . .) sich in den Sandflächen (im Sande) einer überholten Rhetorik verlor.

A *B fordítás* szerzője itt nem vette észre a szöveg fokozatosságra, sikertelenségre és eredménytelenségre vonatkozó intencióit. *Se perdre*, akárcsak a *fatiguer* (se *fatiguer*, *éteindre/s’ éteindre*, *réveiller/ se réveiller*) a többértékű igék csoportjába tartozik, melyeknél a nem visszaható alak mellett létezik egy visszaható alak is, szemben a lexikalizált reflexivitással rendelkező egyértékű igékkel, mint pl. *se moquer*, *s’efforcer*, *se méfier*. Az ilyen részek fordításánál egybe kell hangolni a tudható–magyarázható dolgokat, amelyek a francia mondatban strukturális törvényeihez tartoznak az intuitív-érthető dolgokkal, mivel a németben egy elhalványult dinamikus médium fejezi ki, hogy a cselekvés hordozója a cselekvés intenzív részese.

b) a *francia szöveg* 18/19 sora: Les masses apostasiaient la croix.

a *B fordítás* 27. sora: Die Massen fielen vom Kreuz ab.

A fordító itt az addíció vagy szubsztitúció elve szerint járt el, ahelyett, hogy a francia szó-szekvenciát (*apostasier la croix*, az *apostasie* származéka) adekvát német megfogalmazáshoz közelítette volna, mint pl. *sich vom Kreuz abwenden/dem Kreuz den Rücken zeigen*. Ezeknek a német változatoknak legalább az az előnyük megvan, hogy a franciához képest nem additívek, mint a B szövegben javasolt megoldás. Ez a megoldás a német-

⁵⁹ Segítséget nyújthatnak a 46. jegyzetben feltüntetett szótárok, melyeket kiegészíthetünk *Harald Weinrich*: Textgrammatik der französischen Sprache. Stuttgart, 1982. Ernst Klett Verlag, 894.

⁶⁰ L. I. *kilencedszer*.

⁶¹ Megkérdézhethetnénk, miért *Pierre-Henri Simon* egyetlen szövegét, az *Une Conscience malheureuse*-t választottuk az ekvivalencia problémájával kapcsolatban. Erre azt válaszolhatjuk, hogy a franciaországi központi iskolarendszer következtében a 34. jegyzetben említett brossurák évenként egész Franciaországban kötelező érvényű mértéket kívánnak szabni a vizsgajelölteknek. Ha W. Willsszel és W. Kollerrel ellentétben azt gondoljuk, hogy a didaktika kisugárzást jelent, akkor ezeknek a brossúrnak bizonyos nyelvművelő értéküknek kellene lenni.

ben szokatlan, és ebben az esetben vét a német teológiai nyelvhasználat ellen. A németben Gerhard Wahrig Deutsches Wörterbuch-ja alapján ismeretes a voluntarista színezetű *abschwören* (*einem Glauben/einer Weltanschauung abschwören*), vagy az olyan történelírások, mint az *an seinem Glauben festhalten, den Glauben an Gott finden*, vagy *sich vom Glauben an das Kreuz (an Gott) abwenden*. Az ilyen idiomatikus tévedések esetében elismerhetjük, hogy egy elmúlt kor nyelvi szokásaival nem kell, hogy eltorzítsák a jelenlegi nyelvhasználatra irányuló hatástörténeti szemléletet. A fordítás egyrészt a nagyszerűen sikerült megoldás okozta örömmel, másrészt rosszérzéssel („Ez így nem jó”) jár, ami megegyezik az a priori evidencia negatív tapasztalataival. Felesleges kétségbe vonunk, hogy azokban az esetekben, ahol a fordító nem érzi a vélttel való kongruenciát, ott meg kell próbálnia a „szó szerinti fordítással”, mivel a nyelvben és a fordításban mindenfajta ellentmondástól mentes szisztematikát mégcsak empirikusan sem lehet megcáfolni. A „szó szerinti fordítás” azonban mindig helytelen, ha olyan megoldásokat hoz létre, melyek megengedhetetlen szemantikai sorvadást vagy bővülést eredményeznek. Az *abfallen* ige denotatív jelentésmagva: *herunterfallen/nicht mehr verwendbar sein*: a németben ez pl. ezt jelenti: *die Blätter fallen von den Bäumen ab: Menschen fallen vom Glauben ab*, de azt nem, hogy: *Menschen fallen vom Kreuz ab*, mert a francia *croix*-t a *Baum*-mal ellentétben kizárólag krisztológiai értelemben használják. Az *Abfallen der Blätter von Bäumen* és az *Abfallen vom Kreuz* (B fordítás) komplementaritásával az *abfallen* ige bizonytalansága áll szemben.

VII. A fordításban az *identitás* és *differencia* kategóriák bevezetése az *ekvivalencia* kritériumának leváltását jelenti. A különböző ekvivalencia fajtákkal szemben⁶² az *identitás* (*differencia*) kijelentés modalitásának az az előnye, hogy túlmutat azon az illúzió, miszerint a fordítás során nyelveket és nem szövegeket fordítunk. Ha a fordítások összehasonlításánál a nyelvi komponensek megfeleléseit tételezzük az összehasonlítás alapjaként, akkor a rendszerbeli ekvivalencia fogalma eltereli a figyelmünket a szövegek és szövegfordítások nyitottságára irányuló, és ezáltal a szöveg és szövegfordítás eleven, empirikusan leírható és interszituatív megfeleléséről. Ezért az ekvivalencia alkalmazásával lehetetlen leírunk azt, ami a szöveg és fordítás viszonyában az értelemmegőrzésen kívül tudatosítható.

A *megfelelési viszonyban* az ellentétek kölcsönösen kizárják, egyúttal azonban feltételezik is egymást. Ezzel az ekvivalencia elveszíti általános érvényét, az ok és okozat közötti kauzalitás pedig semmi egyéb, mint egy matematikai számítás enyve vagy mankója,⁶³ amivel ellentétben a fordítás foglatát a *szintézis*, mint megegyezés vagy az *orthoépeia* képezi.⁶⁴ Az ekvivalencia felemlegetése az *identitásról* való *deficiens* gondolkodásnak felel meg: valami önmaga és semmi egyéb. Ez az *ÉS* konstitutív az *identitás* számára, mivel az *identitás* egy átfogó összefüggésben szükségszerűen koegzisztenciában áll más szórványos *identitás*sokkal. Az *identitás* önmagán kívül semmi egyéb, mint

⁶² Hogy a zűrzavaros iskolás felosztások magát a szerzőt cáfolják meg, jól példázza Werner Koller (16. jegyzetben i. m. 7. fejezete) *Das Problem der Äquivalenz* 176–191. Szerencsére Katharina Reiß (16. j.) már javasította a problémának kijáró korlátozottabb tárgyalást.

⁶³ L. I. *negyedszer*.

⁶⁴ A Pindarosztól származó *orthoépeia* fogalmát a görög *symmetria* értelmében mértékegyenlőségként, akusztikai rendként valamint ritmikaként, periodikaként és euritmikaként is érthetjük.

abszolút önmeghatározás, miszerint a lét szükségszerű konstitensének differenciája az egészben van meg. A differenciával az identitás egységgé vált; ez az egység immár nem önmagában rögzített, hanem sokrétű relációk vonatkoztatási pontja. Ha a véges vagy a konkrétan meghatározott, és ezzel a korlátozott azonos önmagával, akkor épp ebben az identitásban rejlik differenciája más identitásokkal, úgyhogy szöveg és fordítás véges relációja egyúttal azonos és különböző.

Az identitáson belül megkülönböztethetünk *általános identitást* és *speciális identitást*. Az *általános identitás* görög eredetű. Előfeltétele az ismeretlen megismerésének és rendjének, és a sokaság áttekinthetetlenségét ellentétek nélküli, szigorúan megismételhető renddé rendezi; eközben a logosz további kapcsolódási módok javára lemond a szemlélet közelségéről. A *logosz* itt viszony, megegyezés, a kapcsolódás lehetősége, de korlátozott érthetőség is. Ez az általános identitás a dolgokat nem magánvalóként, hanem csak céljainkra vonatkoztatva ismeri meg. A dolgokat mint ilyen vagy mint olyan definiálja. Az általános identitás a modern tudományok alapszabálya, melyek magyarázatok, definíciók és tartós rögzítések megteremtésén fáradoznak. És eközben a nyelv egyértelmű terminologizálásra való törekvésével az objektíválódás első teljes formája, és az első átfogó absztrakciórendszer.^{6 5}

Az általános identitással a *speciális identitás* áll szemben. Ez bibliai-héber eredetű.^{6 6} Szemléletesen mutatott rá erre Lew Kopelow 1981. október 18-án, a frankfurti Pál-temp-lomban tartott beszédében, amikor átvette a Német Könyvkereskedés tőzsdeegyesü-létének nemzeti díját: „Vannak pelyvához hasonlatos szavak, és vannak, melyek a maghoz hasonlatosak. A pelyvát elfújja a szél, a mag azonban kicsírázik, gyarapodik, gyümölcsöt terem és újra meg újra új életre születik.” Ez a *speciális identitás a világ nyelv által történő hebraizálásának módja*. A megfelelőjét megtalálhatjuk az arabban is.^{6 7} Ez a speciális identitás a világot nem homogenizálja, hanem pluralizálja, olyan valóságot tár fel, amit nem lehet definiálni, csak a valóságnak meg nem felelő módon. Az általános identitásra jellemző zártság helyére a lényegileg sokalakú és differenciált egységet állítja. Ez a speciális identitás a *komplementaritásban*, relativitásban és multiplicitásban bontja ki sokrétű-ségét, melyek 1900 óta megfelelnek az *életvilág* fogalmának.

Az *identitás* ($A = A$) matematikailag ábrázolható, de az életvilágban nem alkal-mazható, mivel az identitás, mint töretlen egyértelműség minden más észlelési folyamatot leszűkít. Ha az identitás ($A = A$) különbözik a sokrétű és labilis életvilágtól, akkor az identitást a differenciával együtt kell szemlélnünk. A differencia fogalmára Cusanus a különbség, különbözőség, másság, ellentét (*distinctio, alterias, alietas, diversitas, differen-tia, oppositio, contraria*) fogalmakat alkalmazza. Cusanusi értelemben az *identitás/diffe-rencia* vagy az *egység/mátság* viszonya az *ellentétek feloldatlanságának polaritásában*, vagy

^{6 5}C. F. v. Weizsäcker: Parmenides und die Graugans. In: Ein Blick auf Platon. Ideenlehre. Logik. Physik. Universal-Bibliothek Nr. 7731 (2) Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1981: „Két ember nem azért hasonlít egymásra, mert mindketten részesei az emberi alaknak, hanem mert részesei a hasonlóságnak.”

^{6 6}A héber nyelvi problémák során Claus Westermann: Genesis, I/1. 1974. Neunkirchener Verlag könyvére támaszkodtam.

^{6 7}1984. március 15-i levele óta Mubarek Arfaoui (Tunisz) orientalista lankadatlan türelemmel segített a klasszikus és a modern arab nyelvi és teológiai kérdéseinek tisztázásában. Ehelyütt szeretnék szívélyes köszönetet mondani neki.

mint *unitas in alteritate* mutatkozik meg. A *differencia* és az *identitás* ily módon úgy hatolnak át a különböző relatív egységbe, mint fény és sötétség. Az *egység* és *másság*, vagy az *identitás* és *differencia* kölcsönös egymásba hatolása ahhoz vezet, hogy ebben a viszonylatban nincs meg, ami meglehet. A szövegek fordítását ugyanis a nemfordítás is meghatározza, amivel minden fordításban jelen van „egy esetenként különböző megértési eszköz, egy esetenként specifikus kifejező- és jelentés potenciállal” (K. Henschelmann). Az ekvivalencia illúziójellege megválaszolásánál találkozunk egy sor olyan variánssal, melyek egy hagyományláncolatban a *Genezis* 1. 26, 27 verseire vonatkoznak. Itt ez áll: „Akkor ezt mondta Isten: Alkossunk embert a képmásunkra, hozzánk hasonlóvá”. Claus Westermann hozzáfűzi ehhez, hogy „Bizonyos, hogy a פְּלֶטֶת szó az esetek többségében *faragott képet, plasztikus képet, szobrot* jelent. Westermann P. Humberttel (1940) ellentétben azt hangsúlyozza, hogy a פְּלֶטֶת-t *effigie extérieure*-nek kell érteni, ez פְּלֶטֶת azt fejezi ki, hogy valami le van képezve, ezért „veszélyesnek tűnik, ezt a héber szót sommásan *effigie extérieure*-rel azonosítani, hisz sokkal inkább képről (Abbild) vagy képmásról (Abbildung) van szó.” Nem *plasztikus alak*, hanem lényegileg *kép* a héber szó jelentéstartalma. A héberben fontos a szó használatánál, hogy csak akkor használható, amikor valóban „összehasonlítunk valamit valamivel” (Claus Westermann). A *Genezis* 1. 26 bizonyága szerint Isten az embert *Istenhez hasonlóvá* formálja, úgyhogy a teremtés rendjében az ember viszonya Istenhez, az ember Istenhez való megfeleléseként van rögzítve. A héber kulcsszavak itt a következők: *zälám* (*eikon, imago*) valamint *dämüt* (*homoiosis, similitudo*). Az ember hasonlatossága Istenhez a (Gottesebenbildlichkeit) nyelvi isteni vonatkozással rendelkezik, az emberi nemesség pedig abban mutatkozik meg, hogy az Istent úgy tükrözi, mint ahogyan egy kép tükrözi azt, amit ábrázol. Amikor a héber *zälám* kulcsszó mellett a *Genezis* 1. 26-ban a *dämüt* is előfordul, akkor ez a hasonlóság szó azt a félreértést hivatott tisztázni, hogy a megfelelési viszony ma csak identitás nem pedig elsődlegesen különbözőség a hasonlatossággal, de hangsúlyozza az ember erőteljes szomatikusságát és félelemnélküli uralmát is. Ez az ember általi teremtés birtoklásában rejlő közelség és rokonság az élet legrejtettebb összefüggéseinek intuitív meglátása. Amikor az ember elveszítette eredeti, természetes istenhez való hasonlatosságát (Ebenbildlichkeit), megmaradt számára a szellemi, erkölcsi, kegyelemmel teli hasonlóság (Ähnlichkeit), amikor a neki feltáruló, kinyíló Istent tiszteli és dicsőíti. Léteznek olyan elképzelések is, melyek szerint a *zälám* és *dämüt* szavak isteni szobrot, mintegy az Istent reprezentáló kultikus szobrot jelentenek, ez azonban csak annyit árul el, hogy az ember Isten képviselője és Isten szemével nézve az a lény, amellyel Isten szuverenitásával történelmet kíván alkotni. Az ember tehát képviselői szerepével az a lény, aki, mint kommunikációs szembenálló meghallhatja Isten ígését.

Ha tovább követjük nyomon a *feszültséggel töltött megfelelés* jelentésláncolatát, azt látjuk, hogy a történeti fejlődés folyamatában a történetileg egyszeri előfeltételként szerepel. A történelem azonban sohasem történelmi fejlődésekben és a történések látszólagosan egyszeri lefolyásában megy végbe, úgyhogy minden történelemben az állandó, a mindig és mindenütt azonos, és minden ember mindenkor közös vonásai is közrejátszanak, ami kérdésessé teszi azon történelem – (és nyelv-) tudományt, amelyik eltekint ezektől az állandó jelenségektől.

⁶⁸ Vö. a 66. jegyzettel.

Az ilyen szétszakított láncolat legelső és legfeltűnőbb vonása az, hogy az első láncszem a többtől a gyarapodás tekintetében különbözik. Az ilyen gyarapodás sokszorosan korcsosuláshoz vezet. Elképzelésünk akkor válik igazán világossá, ha az első történeti adatokat összekapcsoljuk a következő citátumokkal: (*Genesis*, 1.27; *Genesis*, 5.1) Kézfekvő a héber viszonyokról a *Koránra* áttérünk. Mind vallástörténeti mind nyelvi szempontból figyelemre méltó, hogy

1. a *Genesis*, 1.26 kijelentése („Alkossunk embert a képmásunkra, hozzánk hasonlóvá”) (arabul: Allaha khalaka el insana fi *βuratihi*) n e m felel meg a *Koránnak*.⁶⁹;
2. az arab *βura* (*βura insania* Az ember képmása. *βura namuthajia* fénykép más, mint az arab *schabach* – tekintet, jelenség, képviselet), ez inkább a héber *scheboh*/megjelenéshez (Erscheinungsbild) áll közelebb.

Az eddigi nyomozás eredménye meggyőzően mutatja, hogy az őskép (arab *βura*, héber *zälām*, görög *eikon*, latin *imago*) a *hasonlatosság ősképe* (Urbild im Ebenbild) vagy *párhuzamosság az ellentétben* (Parallelität im Gegensatz). Ennek a nyelvi feltárásnak az a hallatlan értéke, hogy itt szó sincs az identitás kérdéséről, hanem a kreativitásnak szimbolikus képéről van szó, mely kreativitás az emberi méltóságon és szabadságon alapul. Ez a megállapítás megfelel a szöveggel és fordítással szembeni felelősségnek, mivel a hasonmás (Ebenbild) a szabad cselekvés legtisztább kategóriája, és egyúttal a szabad döntése is, (ami szerves részét képezi a fordításnak.) De ez egyúttal azt is jelenti, hogy az őskép olyan képesség, ami csak az ember képzelőerejében, verifikálható. A nyelvi rendszerben a szövegen túl lévő ősképséggel (Urbildlichkeit) vagy az ekvivalenciával csak a mítoszban találkozhatnánk. Vagyis a fordítói tevékenység ősképe a Sziszifosz mítosza, aki arra ítéltetett, hogy egy alattomos követ próbáljon sikertelenül felgörgetni egy hegyre.⁷⁰ Ha az antik mítosz szerint Sziszifoszt a Tartaloszban a tűzkerékhez kötözött Ikszion mellett a nap szimbólumaként tartják számon, akkor ez hihető utalás lehet arra, hogy a költészet is fordítható és a költői fordítás az elérhetlenségre irányuló kockázatos, véges vállalkozás.

A bonyolult viszonyok összekuszálásának elkerülése végett téziseink igazolásához a magyarban is a *Genesis*, 1, 26, 27 versekhez fordulunk:

a) Azután mondá az Isten: Teremtsünk Embert az mi *ábrázatunkra* és (az mi) *hasonlatosságunkra* (1590) . . . (Gen. 1.27) Teremte azért Isten Embert az ő *képére*, az Istennek képére teremté azt, férfivá és asszonyi állattá teremté őket.

b) Akkor ezt mondta Isten: Alkossunk embert a képmásunkra, hozzánk *hasonlóvá* . . . (Gen. 1.27) Megteremtette Isten az embert a maga *képmására*. Isten *képmására* teremtette, férfivá és nővé teremtette őket.

Ha az 1590-es és az 1975-ös *Bibliák* alapszavai között fennálló nyelvi távolságot oly módon kívánánk áthidalni, hogy az egymástól távol lévő lexikai aspektusokat a lexikai monotematika alapján vizsgálánánk, tökéletes képtelenség jönne létre.

A hermeneutikus gondolkodás először is nem tapad a lexikai eszközök változásához, a hermeneutikus gondolkodásra ugyanis a megértés folyamatában az *inkluzív jelenlét*

⁶⁹Vö. a 67. jegyzettel.

⁷⁰A Sziszifosz mítosz legjelentősebb modern megformálása *Albert Camus: Le Mythe de Sisyphe* (1942)-je.

jellemző; ez pedig annyit jelent, hogy csak arra figyel, ami a „vélt” egységében magába foglalja a lexikai eszközök történeti változását is. Mindezt egy diagram segítségével kívánjuk érthetővé tenni.⁷¹

régi magyar	<i>ábrázat</i> <i>ábrázolni</i> <i>hasonlatosság</i> <i>kép</i>	Gesicht/Anlitz/Angesicht darstellen, wiedergeben, veranschaulichen, verbildlichen Ähnlichkeit
mai magyar	<i>képmás</i> <i>hasonlóság</i> <i>hasonló</i> <i>ábra</i>	Bild, Bildnis, Aussehen Abbild, Ebenbild, Nachbild (Bildnis) Ähnlichkeit (mint: <i>hasonlatosság</i>) ähnlich, gleichartig Abbildung (Illustration)

A második, a göröghöz kapcsolódó hagyományláncolatban abból kell kiindulnunk, hogy a *mímésis* az igazság ábrázolása, az *eikos* pedig valószínűség, egy „Danach–Aussehen” valamire-hasonlítás, ahogyan Wolfgang Schadewaldt megjegyzi.⁷² Az emberkép feltárásának különböző módozatai abból fakadnak, hogy a héber–arab képszerűség és szomatikusság a görög–latinban a kognitív- és megismerésirányultságba csap át. A *valószínűség* a monoteitikus térségben az elméletileg megfogalmazott abszolút igazságtartalom felé való közeledés, ami a matematikai-statisztikai átlagban a „várható” jelenti, a hermeneutikában viszont a kontingens (történelmi/szociális) körülmények következtében létrejött *igazságkontúrozást* jelent. A rómaiakhoz írott levél 8,29 megmutatja, hogy az ember részese az Isten fiának hasonlatosságának (az identitásának azonban nem), tehát olyas valaki, aki hasonlít valakire (görög *eikos*):

Róm 8.29 (. . .) proōrisen *symmórhous tēs eikónus tou hyiōu autōu*, eis to einai autōn prototōkon en pollōis adelphōis.
(. . .) et praedestinavit *conformes fieri imaginis Filii sui*, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus.
(. . .) il les a aussi prédestinés à *reproduire l’image de son fils*, afin qu’il soit l’aîné d’une multitude de frères (Bible de Jérusalem, Paris, 1956).
(Denn welche er zuvor ersehen hat,) die hat er auch verordnet, dass sie *gleich sein sollten dem Ebenbild seines Sohnes*, auf dass derselbe der Erstgeborene sei unter vielen Brüdern (Martin Luther fordításában)
(Denn sie, die er zuvor erwählt hat,) hat er im voraus dazu bestimmt, dem *Bilde seines Sohnes gleichgestaltet* zu werden: Der Estgeborene unter vielen Brüdern sollte er sein (Ulrich Wilckens fordításában 1970)
[(Mert akiket eleve kiválasztott,) azokról eleve el is rendelte, hogy hasonlókka legyenek Fia képéhez, hogy ő legyen az elsőszülött sok testvér között.]

Miután sikerült rámutatnunk, hogy a (héber, görög) bibliai hagyományláncolat mennyire közel kerül, ha tárgyi szempontból nem is, de nyelvi szempontból az arabhoz, A *Summa*

⁷¹A régi magyar és újmagyar adatokat *Halász Előd*: Magyar–Német Szótára I/II. Budapest, 1983. Akadémia Kiadó. segítségével ellenőriztem. A különböző kiadású magyar nyelvű Bibliákat id. Horváth Géza (Veszprém) bocsátotta rendelkezésre. Az idézett helyek értékelésében id. és ifj. Horváth Gézával (Bp.) folytatott beszélgetések nagy segítséget nyújtottak.

⁷²*Wolfgang Schadewaldt*: Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen. Frankfurt, 1978. Suhrkamp StW 218.

Theologiából, e nyelvi óriásból rövid idézettel fejezem be e gondolatmenetet.⁷³ Az idézet az ember istenhez való hasonlatosságáról szól, a kép fogalmát pedig a következőképpen határozza meg: *Imago est similitudo ex alio expressa ad imitationem alterius. Aequalitas non est de rationis imaginis.* (S. Th. I. 93.) Magyarul: A kép olyan megfelelés, ami az eredetihez való kapcsolatban gyökerezik, és az ősképpel való hasonlatosságra törekszik. Az azonosság ezzel szemben nem tartozik a kép lényegéhez. Ez a klasszikus szöveg, melynek nagymértékű elvonatkoztatását röviden meg kell magyaráznunk, a következőket mondja: a *képhez* (imago/eikon) az *őskép* (szöveg) tartozik, valamint az *ennek az ősképpnek a megfelelése* (fordítás), ami az *eredethez való kapcsolatból* (ex alio) származtatható. Az eredethez való kapcsolat az őskép (szöveg) újraformálására törekszik. Még ha a *kép* egy különös természetű hasonlóságról tanúskodik is, azért egy tojás még nem képe a másik tojának, amiért ez hasonlít a másikra, vagy megfelel neki, éspedig azért nem képe, mert *nem áll eredethez való kapcsolatban vele*. E tudományos megfogalmazás alkalmazhatósága révén elfogadhatóvá lehet tenni a fordítás számára, hogy csak a (szövegértés folyamatában létrejött) bonyolult, belső megfelelést nevezhetjük *megfelelésnek/hasonlatossá tételnek*. (Verähnlichung).

Végül leszögezhetjük: a szöveg (*imago*) és a fordítás (*similitudo*) viszonya az őskép és a hasonmás (Ebenbild), avagy az *ellentétben lévő párhuzamosság* bonyolult megfelelése. Ekvivalenciáról tehát, mint egyenértékűségről szó sem lehet.⁷⁴

A következő példákat szeretném még bemutatni:

Sophoklész: <i>Antigone</i> , 523	<i>Oútoi synéchthein, allà symphilē in éphyn.</i>
Friedrich Hölderlin:	Zum Hasse nicht, zur Liebe bin ich.
Heinrich Weinstock:	Hass nicht, Liebe ist der Frau Natur
Norbert Zink:	Nicht um Feind, nein, um Freund zu sein, ward ich geboren. „Az én vezérem szeretet, nem gyűlölet” (Mészöly Dezső)
Jean Anouilh: <i>Antigone</i>	(1942): <i>Etonnez-vous après qu'il existe une jalousie entre le garde et le sergent d'active.</i>
Franz Geiger:	Wenn es zwischen dem Wachregiment und dem Unteroffizierskorps dauernd Eifersüchtereien gibt.
Andrew Jenkins:	Wenn sich Wachmann und aktiver Unteroffizier nicht mehr riechen können.

Ezzel az identitás (ekvivalencia dimenziója) elérkezik az idiomatika) parafrázis síkjára. Nos, ha Hans Michael Speier Musil-t idézve (A szavak kölcsönösen beragyogják egymást) gyakran utal a kettős jelentések polarítására, akkor még a következő tényeket kell felsorakoztatnunk, melyek mindazonáltal távolról sem tudják megdönteni azt a megállapítást, miszerint az ekvivalencia illúzió csupán:

a) Az ekvivalenciával kapcsolatban le kell szögeznünk, hogy az angol *equivalence*-t sokszor azonos jelentésben használják az *identity*-vel (= teljes azonosság) (Concise OXFORD Dict.: EQUIVALENT (of words) meaning the same). *Similarity* shares certain qualities between two things separated (OXFORD: Having mutual resemblance).

⁷³ Fritz Paepcke: Übersetzen als Hermeneutik. In: Peter Lutz Lehmann und Robert Wolff (Hrsg): Das Stefan George Seminar 1978 in Bingen am Rhein: Eine Dokumentation. Bingen, 1979. 96–114. E tanulmányban részletesen bemutatom A. Sz. Tamás *Summa Theologica*-ját. I. 93 l., ezért jelen tanulmányban csak a legszükségesebbekre korlátozódok.

⁷⁴ Fritz Paepcke: Rechtssprache und Exaktheit, i. m. Vö. 56. jegyzettel.

b) Le Camembert aux Etats-Unis est mauvais; mais il *ressemble* le plus au Camembert français – It is the *closest (natural) equivalent* to the French – It bears the closest resemblance to the French Camembert – Der Camembert in den Vereinigten Staaten von Amerika *entspricht am meisten* dem französischen. (A Camembert az Amerikai Egyesült Államokban *hasonlít leginkább* a franciához.)

c) Az ekvivalencia-logisztika E. A. Nida-val (1964, 1966) kezdődik, ami kimondja: *Translation is to describe (equivalence) as the closest natural equivalent to the source-language message. Azóta ez a szerencsétlen fogalom-meghatározás bejárta a világot, de az a „gondolkodást átalakító folyamat”, amit Mary Snell Hornby kívánt volna 1983-ban bevezetni, még mindig nem kezdődött el.*

d) A Német Szövetségi Köztársaságban érvényben lévő vizsgajog *egyenértékűségről* (Gleichwertigkeit) beszél, amikor felül kell vizsgálni, hogy ugyanazon az évfolyamon, ugyanolyan szakpárosítással töltötte el a hallgató tanulmányi időt tudományos főiskolán. A külföldi oktatásügyi központ ezen azt érti, hogy egyforma „különbözeti vizsgát kell tenni, és ezt ekvivalencia-megállapodásnak (Äquivalenzvereinbarung) nevezi, amit a Nyugat-Német Rectori Konferencia jóvá is hagyott. Ezzel azt is kimondtuk, hogy az *egyenértékűség/ekvivalencia* kiegészítésre szoruló fogalmak.

e) Ina-Ilona Bendlin (1982)⁷⁵ a francia–német jognyelv területén végzett kutatását ezzel a velős megállapítással fejezi be: „*identitásról és ekvivalenciáról* (a mindenkori szöveggörnyezetbe ágyazott jogi fogalmak fordítása esetében) legfeljebb szimbólum-funkcionális területen beszélhetünk, de itt is csak a *langue* szintjén. (209).

Végezetül álljon itt még egyszer az a szöveg, amelyből vizsgálódásunk elején kiindultunk.

francia 16–19. sor: J'étais un Français, quand s'élevaient les grands Empires entre lesquels il était visible que la France n'aurait bientôt que le choix d'une vassalité.

B fordítás 24–26 sor: (Ich) war Franzose, als die großen Imperien emporkamen, wobei offenbar wurde, dass Frankreich bald nur noch übrig blieb, sich unter ihnen einen Lehns-herrn auszusuchen.

Az identitás és differencia vonatkozási egysége helyett az *identité des mots* anti-elvével állunk itt szemben, ami ellenmódszert jelent, és minden fordítást a *mot à mot* Prokrustesz-ágyához láncol. A *vassalité* (P.-H. Simon 18) és a *hűbériség* nyelven kívüli realitás vonatkozással rendelkezik, aminek alapját a vazallus (vassal) hűbérurától (seigneur) való függősége képezi. Ennek a függőségi viszonynak a középkori feudális rendben a *hűbériség/hűbéruraság* felel meg. A szótárak tanúsága szerint a *vassalité* a franciában jelentésbővülésen ment át, és a mai francia nyelvben általánosságban másféle uralkodási viszonyra is vonatkozhat. A németben azonban nem következhet be ez a jelentésbővülés.

Ha figyelembe vesszük a „vélt” identitását és a megfogalmazás differenciáját, akkor az A szöveg olyan szószekvenciát választott, ami észbontó értetlenségről tanúskodván nem veszi figyelembe a világpolitikai függőségi viszonyt.

⁷⁵ *Ina-Ilona Bendlin: Responsabilité pour faute – Responsabilité sans faute. Eine rechtssprachliche Untersuchung über die Haftung des Staates im französischen und deutschen öffentlichen Recht. Julius Groos Verlag Heidelberg, 1982. I.–I. Bendlin két jogi szövegen igazolja, hogy a jognyelvi szövegekben az ekvivalencia módszertanilag használhatatlan. Vö. az 56. jegyzettel.*

VIII. A *Kategorien des geglückten Übersetzens* (1981)⁷⁶ című tanulmányomban arra a megállapításra jutottam, hogy a *sikerültség* (Geglücktsein) (Pindaros: orthoépeia) és nem az ekvivalencia a fordítás alapvető kategóriája. Olyan vonatkozási egységekben megy végbe, mint „kausalitás és intuíció”, „szabály és játék”, „általános és különös”, „retorika és hermeneutika”, „tárgyi vonatkozás (Sachbezogenheit) és ésszerű helyesség” vagy „asz-kézis és szabadság”. Ezeket a viszonyokat jelen tanulmány többszörösen és sokoldalúan tárgyalta. Ha ezeket az alapidimenziókat egy olyan nyelvre is kiterjesztjük, mint a magyar, akkor az „agglutináció és a magánhangzóharmónia” kategóriákat is be kell vonni a vizsgálódásba. Hans-Martin Gauger 1981-ben nagy meggyőzőerővel megmutatta, hogy a spanyol nyelv mivel gazdagítja a vizsgáldást e téren.⁷⁷

Csatlakozom Karl Dedeciushoz,⁷⁸ amikor Tadeusz Rózewicz lengyel szerzőre hivatkozik, aki megörökítette „a nyelveink között végbemenő gyér, ám folyamatos határforgalmat”.

Do Tłumacza K. D.

Moja pamięć
tłumaczysz
na pamięć własną
moje milczenie
na swoje milczenie

słowo słowem oświeć
wylaniasz obraz
z obrazu
wydoywasz
z wiersza
wiersz

przeszczepiasz
obcojęzycznym
mój język

potem
moje myśli
owocują
w twojej mowie

Heidelberg, 1984. VII. 7.

An den Übersetzer K. D.

Du übersetzt
mein gedächtnis
in dein gedächtnis
mein schweigen
in dein schweigen

das wort leuchtest du aus
mit dem wort
hebst das bild
aus dem bild
förderst das gedicht
aus dem gedicht zu tage

verpflanzt
meine zunge
in eine fremde

dann
tragen meine gedanken
früchte
in deiner sprache

(Fordította: Horváth Géza)

⁷⁶ Fritz Paepcke: *Kategorien des geglückten Übersetzens*. Schwerte, 1981.

⁷⁷ Hans-Martin Gauger: *Das Spanische – eine leichte Sprache*. In: Wolfgang Pöckl (szerk.) *Europäische Mehrsprachigkeit. Festschrift zum 70. Geburtstag von Mario Wandruszka*. Tübingen, 1981. Max Niemeyer Verlag 520.

⁷⁸ Tadeusz Rózewicz költeménye lengyelül és Karl Dedecius német fordításában megtalálható: *Karl Dedecius: Zur Literatur und Kultur Polens*. Frankfurt, 1981. Suhrkamp. 343. Vö. 16. jegyzettel.

A fordító megjegyzései: A bibliai idézetek fordításánál a következő kiadást használtam: *Biblia*. Bp., 1977. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

A tanulmányban szereplő egyéb idézetek a saját fordításomban szerepelnek.

POLIFUNKCIONALITÁS ÉS KÖLTŐI MŰFORDÍTÁS

A költői műalkotás, a költészet maga, mint Joachim Du Bellay és Robert Frost, e két olyannyira más költői személyiség állítja, végső soron lefordíthatatlan. A költői hivatásnak ezt a felfogását talán Dante fogalmazta meg a legszemélyesebben: „nulla cosa per legame musaico arminizzato si può de la sua loquela in altra transmutare, senza rompere tutta sua dolcezza e armonia”: Ez a nézet – mint utaltunk rá: elsősorban költők között – mind a mai napig tovább él (bár olykor vitatják érvényességét). Gyakorta hangoztatott vélemény, hogy mindenekelőtt a líra sajátja egy adott nyelv konnotatív és asszociatív lehetőségeinek kimerítése. És ezek a lehetőségek, amelyek pl. az egyes nyelvek kulturális rétegében, hangzásában és ritmusában gyökereznek, mint állítják, csak az adott nyelvre jellemzőek, következésképp „lefordíthatatlanok”. Ennek ellenére továbbra is buzgón fordítják a verseket, és ami a fő dolog, elsősorban a költők.

Valóban minden okunk megvan rá, hogy feltételezzük, más funkciója van a nyelvnek a költészetben, mint a hétköznapi beszélgetésekben vagy műszaki szakszövegekben, még akkor is, ha azonos nyelvi jelek fordulnak elő mind a három területen. Az esztétikai nyelvhasználatnak ezt a sajátos funkcionalitását S. J. Schmidt elméleti esztétikai írásaiban mintegy tétel gyanánt a következőképp vázolta: „A műalkotások szövegalkotó elemei a struktúra egészében egyszerre többféle funkciót hordoznak és többértékű elemként is fogadják be őket” (13). Az esztétikum nem más, mint az azonos jelkészletben megjelenő eltérő szemantikai dimenziók egyidejűségének lehetősége” (14). E. Coseriu *Text-linguistik* (1980) című könyvében a Bühler-féle organon-modellt, a szöveg értelmét létrehozó jelviszonyokat kiegészítette az asszociatív jelviszonyok csoportjával. E jelviszonyoknak az értelem megteremtéséhez hozzájáruló funkcióját „evokáció”-nak nevezi. A költői nyelvről Coseriu egyebek között a következőket állítja: „A teljes aktualizáltságban megjelenik minden jelviszony, a költői nyelvben ezen kívül a megfelelő evokációk is . . . A költészetben valósul meg a nyelv funkcionális tökéletessége” (110). Coseriu szerint a nyelv költői funkciója nem más, mint „elidőzés amellelt, amit a nyelv maga fejez ki, ahol is a jelek nem csupán valami más jelölésének eszközei, hanem tényleges valójukban jelennek meg, mégpedig összes funkcionális lehetőségük tökéletes megvalósulásaként” (111).

Az alábbi tanulmánynak az a célja, hogy a költői nyelv polifunkcionalitásának kategóriáját Shakespeare CXVI. szonettjének részleges elemzésével ellenőrizze, valamint azt vizsgálja, alkalmas-e ez a kategória a költői műfordítás méltó elemzésére. Eközben feltehetőleg az is megmutatkozik majd, hogy a szöveg többfunkciójúsága (többértelműsége) részben a szonett megírása óta eltelt négyszáz évnyi idővel függ össze. Arra azonban nem vál-

lalkozhatunk, hogy az egyes jelek funkcióját vagy jelentését a filológiai kutatások vagy a kutatások eredményeinek segítségével egyértelműen meghatározzuk. A filológiai ismeretek (már amennyiben rendelkeznek velük valaki) a befogadás többértékűségét tovább mélyít/het/ik. Ha valaki a múlt irodalmi alkotásait kívánja lefordítani, akkor ez a távoli múltban keletkezett szövegek jelenvalóságának nyilvánvaló jegye. Az eredeti szöveget a fordítás minden esetben időbeli eltőrlődással követi (ez a távolság lehet, mint jelen esetben is, meglehetősen nagy), de a fordítás maga általában sohasem a múlthoz, hanem sokkal inkább a jelenhez fordul. Már ezért is lehetetlen, hogy a fordítással foglalkozó tudományban a műalkotások történeti felfogásának nézetét képviseljük.

„Az idő immár elsődlegesen nem szakadék, melyet át kell hidalni, mert elválaszt és távol tart, hanem valóban a történés alapja, melyben a jelenlegi gyökerezik. Ezért az időbeli távolság nem valami olyasmí, amit le kellene győzni. A historizmus naív feltevése volt, hogy bele kell helyezkedni a kor szellemébe, hogy a kor fogalmaiban és képzeteiben kell gondolkodnunk, nem pedig saját fogalmainkban és képzeteinkben, hogy így eljussunk a történeti objektivitáshoz. Valójában az a feladatunk, hogy az időbeli távolságban a megértés pozitív és termékeny lehetőségeit ismerjük fel.” (Gadamer, 211)

Meggyőződésünk szerint az idő előrehaladtával összefüggő többértelműség is beletartozik a költői szövegek polifón struktúrájába. Fontos, hogy ebben az összefüggésben pontosan értsük P. Szondi alábbi fejtegetéseit:

„Az ilyen többértelműség (egy Kleist-idézetéről van szó. A szerző) a filológus számára könnyen lehet rejtélyes. És bár feladata az, hogy a szövegen belüli viszonyokat feltárja és a problémát megoldja, a megoldás mégsem lehet az, hogy az olyan kétértelműséget, mely a szöveg elidegeníthetetlen része, egyszerűen eliminálja . . .

Habár a filológia az eltérő értelmezhetőség problémáját általában nem kerüli meg, a megoldást mégis legtöbbször attól reméli, hogy megmutatja, milyen jelentést vagy jelentéseket kívánt a szerző alkotásának adni, és melyeket nem. Ez azok közé a törekvések közé tartozik, melyekkel a tárgyat sokkal inkább félreismerjük mint megismerjük. Az a tudományos tételezés, hogy csak a szerző által intendált többértelműséget kell a befogadaskor figyelembe venni, úgy tetszik sem a költői folyamat sajátosságait, sem pedig a nyelvi műalkotások sajátosságait nem veszi minden tekintetben figyelembe. Hiszen abból indul ki, hogy a költői szöveg a gondolatok tükörképe. Amennyiben a szó mintegy a gondolatok és képzetek aktív részese, akkor többértelműség esetén csak azt a j e l e n t é s t vagy j e l e n t é s e k e t szabad figyelembe venni, melyek a gondolatnak vagy a képzetnek felelnek meg . . .

Amennyiben a szóban nem csupán a kifejezés pusztá eszközét látjuk, akkor a szó önálló tényezővé lesz, ami megüsitja, hogy értelmezését csupán a költői szándéktól tegyük függővé. És ha úgy tetszik is, hogy a műalkotás ezáltal kicsúszik a költő kezéből, a költő nem vesztes. Nem az a filológiai feladata, hogy a költői alkotásokat a költők akaratára és szándékára ellenére az intenciók képzelt jármába kényszerítse.” (1967 30 sk.) Ebben az értelemben kívánjuk elemezni Shakespeare CXVI. szonettjét.

CXVI

Let me not to the marriage of true minds
Admit impediments; love is not love
Which alters when it alteration finds,

- Or bends with the remover to remove.
- 5 O no, it is an ever-fixed mark
That looks on tempests and is never Shaken;
It is the star to every wand'ring bark,
Whose worth's unknown, although his highth be taken.
- 10 Within his bending sickle's compass come,
Love alters not with his brief hours and weeks,
But bears it out even to the edge of doom.
If this be error and upon me proved,
I never writ, nor no man ever loved.

(In: *The Riverside Shakespeare*. Houghton Mifflin, Boston, 1974. 1770.)

Shakespeare CXVI. szonettje a költeményeinek ahhoz a nagy csoportjához tartozik, melyeket a „fair friend”-hez, „szép barátjához” írt. És bár a költemény – látszatra legalábbis – nem fordul tegezve valakihez, mégis feltételezhetjük, hogy a „the marriage of true minds” két azonos nemű személy és azonos nézeteket valló személy eszményi kapcsolatára utal. Shakespeare korában a barátság a lírikus költészet kedvelt témája volt, különösen szonett-ciklusokban, mégpedig mind az angol, mind pedig az európai kontinens irodalmában. Nem jelentett rendkívüli dolgot, ha ilyen barátságokról szólva a „love” kifejezést használták. Az ún. „fekete hölgyhöz” írott szonettek csoportja számban kevesebb költeményt ölel föl és hangvételében is lényegesen zaklatottabb és kízzottabb, át-meg átszövik az erotikus függőség megalázó voltára utaló gondolatok, és nincs bennük egy szemernyi idealizálás sem. Ezzel szemben az itt vizsgált költemény éppen a szerelmet dicsóítja mint valami abszolútumot, mint valami olyasmit, ami csak a szellem vagy a lélek birodalmában érhető el, ahol a testi szerelem nem játszik semmilyen szerepet. Mindenekelőtt az udvari költészet korának meggyőződése volt, hogy az ilyen eszményi kapcsolat csupán az azonosneműek és köztük is csak a férfiak között lehetséges. Úgy tetszik, Shakespeare szonettjeiben folytatja ezt a hagyományt, noha drámáiban részben alaposan cáfolja az ilyen nézeteket.

E költemény kezdete az angol nyelvű irodalom leghíresebb sorai közé tartozik. Talán nem hiábavaló, ha a szövegek esztétikai minőségére vonatkozó fenti gondolatok jegyében megvizsgáljuk, mi ennek az oka.

Az olyan szavak, mint „true”, „minds” vagy „admit” az angolban többjelentésűek, de jelentésüket a kontextus ebben az esetben nem egyértelműsíti. A „true” szót minden bizonnyal elsősorban „treu”-nak (hű, hűséges) kell érteni (mégpedig a „marriage” szó közelsége miatt), de jelentésköréhez tartozik még az is, hogy „igaz/őszinte” és „nemes” ill. „erényes”. Ez arra készíti az olvasót, hogy a hűségben, őszinteségben és nemeslelkűségben megbonthatatlan egységet lásson. A „minds” szót sok német fordító a „Geister” (szellemek) kifejezéssel adja vissza. A szó természetesen jelenti ezt is, de Shakespeare korában és az öt követő korban a szó jelentése sokkal tágabb volt, alapjában véve mindenre vonatkozott, ami az ember nem testi voltára utalt. Az angol és a német nyelv vizsgálata azt mutatja, hogy az angol szómező „heart – soul – spirit – mind” és a német szómező „Herz – Seele – Geist” nem rendelhető egyértelműen egymás mellé. A „mind” „Geist”-tel való fordítása nem szükségszerű (vö. a Shorter Oxford Dictionary „mind” szócikkével). Sőt, nekem legalábbis úgy tetszik, a „mind” „Geist”-ként való értelmezése

a kezdő soroknak sajátos intellektualizáló jelleget kölcsönöz, melyre a versben egyébként sehol nem találunk példát.

A bennünket foglalkoztató kérdés szemszögéből sokkal fontosabbnak tetszik a második sort kezdő, kiemelt helyen szereplő „admit” szó kétértelműsége. „Admit” jelentheti egyrészt: „bebocsát, megenged, elismer, eltűr”, másrészt jelentheti azt is: „elismer, bevall”. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a szó a szövegnek olyan kapcsolódási pontján szerepel, ami in nuce tartalmazza a szonett teljes kontrapunktikus és dialektikus feszültségét: az általános érvényűvel, az abszolúttal, az objektíválóval és apodiktikussal az individuális, a szubjektív, a relatív és elbizonytalanodott áll szemben. Olyan feszültséget teremtő ellentmondás ez, amely a költeményt az első benyomások ellenére, a kategorikus kijelentések látszólagos túlsúlya (love is . . . , love is not . . .) ellenére is rendkívüli mértékben többértelművé teszi. Természetesen a vers egyrészt a semmiféle akadályt nem ismerő hű és abszolút szerelem dicshimnusz. Másrészt egyben felszólítás is – „Let me not admit” – egy közelebből meg nem határozott személyhez (vagy akár a lírai énhez magához), hogy ne engedje meg, illetve ne járuljon hozzá, hogy a költemény alanya ezeknek az akadályoknak a létezését elismerje és bevallja. Tehát egyrészt himnusz a megbízhatósághoz, ahhoz a hithez, hogy megvan az abszolút odaadás, másrészt sürgető felhívás, ami egyben figyelembe veszi, hogy ezzel az abszolút paranccsal valaki más vagy ő maga elégedetlen. A „let me not . . . admit” a költői szövegek értésében bizonyos tapasztalattal rendelkező olvasóban azt a konvencionális retorikai kezdőformulát evokálja, mely számtalan költeményt vezet be, így Shakespeare XCVI. szonettjének is az élén áll, és aligha értelmezhető másként, mint egy kijelentő módban álló kijelentés, a „nem engedem, nem hagyom” helyettesítője.

De értelmezhető a költemény kezdete felszólító módúnak is (ilyen volt Shakespeare korában a tagadva felszólító mód szemben a mai „do not let me”-vel), tehát abban az értelemben, hogy: Ne engedd, hogy én . . . Tedd, hogy én ne . . . vagy ne + felszólító módú igealak. Egy harmadik fajta értelmezés is elképzelhető, a tagadva felszólítással kifejezett óhajtasé. Ebben az esetben a felszólítás magához az Én-hez fordul.

A kezdősorokkal kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy az „impediments” – ahogyan minden Shakespeare-kiadás utal is rá – elsősorban a „marriage” szó miatt a *Book of Common Prayer* egyházi esketési formuláját idézi, mely felszólít a házasság esetleges akadályainak megnevezésére: „If any man know cause or just impediment why this man and woman should not be joined together in holy matrimony let him come forth and say so . . . Speak now or else forever hold your peace, as you will answer at the dreadful day of judgement.” Az intertextiális evokációk szemszögéből itt a kultúrák különbözősége által meghatározott fordítási nehézséggel állunk szemben, mivel a német nyelv például nem ismer olyan formulát, melynek hallatán nyomban a házasságkötés ceremóniája jutna az eszünkbe. Ehhez járul még, hogy az angol „marriage” szó éppúgy jelölheti a házasságkötést, mint magát a házasságot. Az „impediments” szó közelsége miatt a megértés az első olvasáskor a házasság kezdetére, kvázi a nyilvánosság előtt lezajló részére összpontosít. Ezt az értelmezést a szövegben való előrehaladás során egy további értelmezés egészíti ki, mely az elsőt nem szünteti meg csak viszonylagossá teszi. Anélkül, hogy újólag a „marriage” szóra hivatkoznánk, a „házasságkötés”, a „két ember szövetsége” jelentés kiegészül a „tartós kapcsolat” jelentéssel, mégpedig elsősorban a második négy sornak a megingathatatlanságot kifejező képei folytán.

Összefoglalva és némiképp sarkítva azt mondhatnók: meglehetősen bizonyossággal állítható, hogy első olvasáskor a kezdő sorokat így értelmezik:

Nincsen olyan akadály, mely valóban hű embereket meggátolhatna abban, hogy kapcsolatra lépjenek egymással.

A költeményben való elmélyedés során azonban jelentkezik egy polifón olvasat is, melyet a következőképpen lehetne parafrázálni:

Ó bárcsak – vagy – Add Uram, hogy sose ismerjem meg a határtalan hűségen alapuló tartós kapcsolat bukását.

Egy elv kritikátlan elfogadásának és másrészt annak a bizonytalanságnak a dialektikája, hogy ő maga vagy más megfelel-e ennek az elvnek, egy hasonló dialektikus konfliktus lírai-drámai kidolgozására emlékeztet. A *II. Richard* című királydrámáról van szó – mely kb. ugyanekkor keletkezett –, és amelyben a királyság isteni küldetésével kapcsolatban nem merül fel semminémű kétely, de sokkal inkább azzal a földi halandóval szemben, akinek meg kellene felelnie ennek az elvnek. Hogy gyakran figyelmen kívül hagyják a megértésnek ezeket a szintjeit, ez egyben oka annak is, miért utasítja el néhány Shakespeare-kommentátor a második és harmadik quartettet mint bombasztikus-apodiktikus verset. Nem veszik észre, hogy a hit deklarációja és a költemény alanyához ill. megszólítottjához intézett kérdés polifóniája kapcsán a könyörgés és a kétségbeesés eleme is felmerül, ami egyáltalában lehetővé teszi a kétség és bizonyosság rendkívüli feszültségekkel terhes ellenpontozását. E felemás szonettel szemben igazságosan felemás nézetek felsorolása helyett álljon itt Stephen Booth néhány sora, aki a Shakespeare szonettjeinek általa gondozott kiváló kiadásában a következő megjegyzést fűzi a CXVI. szonetthez:

„Sonnet 116 is the most universally admired of Shakespeare's sonnets. Its virtues, however, are more than usually susceptible to dehydration in critical comment. The more one thinks about this grand, noble, absolute, convincing and moving gesture, the less there seems to be to it. One could demonstrate that it is just so much bombast, but, having done so, one would have only to reread the poem to be again moved by it and convinced of its greatness” (387).

Néhány kritikus a couplet-t is elutasítja, mint oda nem illő, nem szervesen illeszkedő tagot. A mi szempontunkból azonban sokkal helyénvalóbb, ha a couplet-ben a kezdő sorokra válaszoló keretet látunk, hiszen az „upon me proved” (13. sor) dialektikusan kétértelmű párhuzam, egyrészt az elv tekintetében, mely „rólam bebizonyosodott”, másrészt a „magam példája bizonyítja”, hogy az elvnek való megfelelés kétséges. Ez folytatódik az utolsó sorban is, melyről tisztán nyelvtani alapon nem dönthető el, azt jelenti-e „sohase írtam és soha senkit nem szerettem”, ami azt bizonyítaná, a költemény alanya bizonytalan, képes-e az intendált abszolút értelemben szeretni, vagy úgy kell-e olvasni e sort, mint ami a következőt jelenti: „Nem írtam soha és senki sem szeretett soha”, ami az elv érvényessége mellett szólna. Mint bebizonyítjuk, nincs itt mit eldönteni. Mindkét dolgot tartalmazza az egész költemény és a couplet is.

Lássuk most a szonett két német nyelvű fordítását. A fordítók német költők, Stefan George és Paul Celan.

CXVI

Man spreche nicht bei treuer geister bund
von hindernis! Liebe ist nicht mehr liebe
Die eine ändrung sah als änderungsgrund
und mit dem schiebenden willfährig schiebe

O nein, sie ist ein immer fester turm
der auf die wetter schaut und unbrennbar
Sie ist ein stern für jedes schiff im sturm:
Man misst den stand . doch ist sein wert unnenbar

Lieb ist nicht narr der zeit : oh rosen-mund
Und -wang auch kommt von jene sichelhand . .
Lieb ändert nicht mit kurzer woch und stund.
Nein. sie hält aus bis an des grabes rand.

Ist dies irrtum der sich an mir bewies
Hat nie ein Mensch geliebt. nie schrieb ich dies.

(Stefan George fordítása, in: *Shakespeare Sonette*. Umdichtung vermehrt
um einige Stücke aus dem liebenden Pilgrim. Düsseldorf–München, 1964.
Helmut Küpper vormals Georg Bondi.)

CXVI

Ich laß, wo treue Geister sich vermählen,
Kein Hemmnis gelten. Liebe wär nicht sie,
wollt sie, wo wandlung ist, die Wandlung wählen;
noch beugt sie vor dem Beugenden die Knie.

O nein, sie steht, ein unverrückbar Zeichen,
sie sieht über die Stürme weg, sie währt;
sie ist der Barke stern, hoch, ohn gleichen —:
die Höh — ermessen, unbekannt sein Wert.

Legt sie, die Sichel, sich auch um die Wangen,
die rosigen — Lieb' ist kein Narr der Zeit.
Nich können Stunden, Wochen sie belangen;
der Jüngste Tag, er findet sie bereit.

So ich dies hier als Wahn erwiesen seh,
so schrieb ich nie und keiner liebte je.

(Paul Celan fordítása, in: *William Shakespeare. Einundzwanzig Sonette*.
Deutsch von Paul Celan. Frankfurt am Main, 1975. Insel Verlag, 45.)

Minden további nélkül leszögezhető, hogy mindkét német nyelvű változat megőrzi a kezdősorok és a couplet fent vázolt kétértelműségét és a struktúra gazdag polifóniáját. A lírai én elrejtőzik a „man sprache nicht” kioktató, ellentmondást nem tűrő gesztusa mögé. Celannál szerepel ugyan az Ich (én), de olyan pozícióban, ami a kijelentés apodiktikusságát még inkább kiemeli. Ahogyan George esetében a közösséghez forduló felszólítás, éppúgy az „Ich lasse nicht gelten” is egy megingathatatlan tekintélyt sejtet, mely

dönt arról, mi lehetséges és mi nem. A bizonyosságnak az évre vonatkoztatott kétségbevonása és az abszolút elv nyomatékos hangoztatása teremti meg Shakespeare e költeményének feszültségét.

A „marriage of true minds” „bei treuer geister bund” – vagy „wo treue Geister sich vermählen”-ként való fordítása valami ténylegesen meglévő dologról beszél, míg Shakespeare-nél sokkal inkább az a veszély áll az előtérben, mely egy ilyen szövetség létrejöttét meghiúsíthatja.

A lírai én részvétele, dialektikus fenyegetettsége nélkül a költemény, mint már utaltunk rá, egyetlen dimenziójú apodiktikus vers volna. Ilyen mindkét német fordítás, hisz a couplet-ban az elv érvényességét hangsúlyozzák.

De megállhatunk-e ott, hogy kijelentjük: mindkét fordítás leegyszerűsíti Shakespeare e költeményének polifunkcionalitását? Az ilyen eljárás elfogadhatatlan, és véleményem szerint arra vezethető vissza, hogy ilyen esetben általában egyetlen kategóriát abszolutizálnak, mely mint a kritika eszköze már bevált, és e kategóriához olyan kritikai elvárások tapadnak, melyek figyelmen kívül hagyják a fordítást készítő költő sajátos látomását ill. intencióját. „A fordítás alkotás, mégpedig a tudat teljes fegyverzetének segítségével, tehát egyben a művészi alkotás paradigmája is. Az elmélet csak annyiban segít, hogy a fordító alkotóban tudatosítja a lehetőségeket és korlátokat, valamint arra kényszeríti, hogy a kidolgozás elveit kritikailag ellenőrizze. A fordítást nem lehet kikényszeríteni, az interpretáció eszköztárával sem” (Wuthenow, 26).

Az elgondolást szemléltesse a következő megvilágítandó tétel: alapjában véve kétféleképpen lehet költői műalkotásokat (elsősorban lírai költeményeket) fordítani. Fordítás a következőt jelenti: „contributing to the growth of literary knowledge” (Lefevre passim), azaz ismeretlen nyelveken írott műalkotások hozzáférhetővé tételét. Ezt tájékoztató fordításnak nevezzük. Az ilyen típusú fordítás iskolapéldájának tartom Puskin *Anyeginjének* Vladimir Nobokov féle angol nyelvű változatát, melyben az interlineáris fordítást rendkívül részletes kommentár egészíti ki. Úgy vélem, hogy egy ilyen fordítás kritikai kategóriákkal, mint amilyen pl. a többfunkciójúság, megfelelően értékelhető.

A versfordítás másik alapvető lehetőségét az olyan költői fordítás jelenti, mint például a Georgétól és Celantól származó itt bemutatott fordítások. Hans J. Vermeer a „transzlatumot” „felkínált információról felkínált információ”-ként határozta meg (Reiß – Vermeer, 67), aminek analógiájára jelen esetben „költeményről írott költeményről” beszélhetnénk. Hogyan vizsgáljuk tehát kritikailag az ilyen fordítást?

Először is azt a kérdést kell föltennünk, hogy elvileg létezhet-e ilyesmi. Hegel *Estztikájának* egyik helyével kapcsolatban P. Szondi a következőket írja: „Ami az olyan fordításoknál, melyek meg kívánják őrizni az eredeti mű metrumát és rímképletét, Hegel kifejezésével élve „gyötrelmet” eredményez, az nem csupán a ritmikai kényszerből ered, hanem éppennyire abból a körülményből is, hogy az értelem adott, hogy a képzetek már megformáltak, mégpedig – mint hangsúlyoznunk kell – nem egészen függetlenül annak a nyelvnek a viszonyaitól, melyet a vers épp levetni készül. Ez azt jelenti, hogy Hegelnek a költői alkotásra vonatkozó koncepciója, mely megkülönböztet egy nyelv előtti imaginációs folyamatot és az e folyamat eredményének a nyelv médiumára történő lefordítását, voltaképp csak az idegen nyelvről való fordítás esetében igaz: ilyen esetben a gondolatok és képzetek – ha nem is nyelvelőtti állapotban – már valóban adottak, és annak az új nyelvnek a viszonyai, melyre a költeményt le kívánják fordítani, már sem-

milyen befolyást nem gyakorolhatnak rájuk” (1974. 484) A lefordított vers tehát nem is létezik? Talán inkább azt kellene mondanunk, hogy az eredeti vers és fordítása között hasonló analógiás viszony áll fõnt, mint a rózsa (ill. a rózsára vonatkozó képzetünk vagy tapasztalatunk) és a „róla” írott vers között. A lefordított vers éppúgy *nem helyettesíti* az eredetit, ahogyan a költemény sem „helyettesíti” a rózsát. Egy szakszöveg fordítása egy idegen nyelv közössége számára helyettesítheti az eredetit, mert mindkét szöveg nyelven kívüli dologra vonatkozik. Ugyanez érvényes a „mimetikus” mûalkotások, például egy realista regény fordítására, mivel az ilyen alkotás a fikción keresztül szintén nyelven kívüli dolgokra vonatkozik. Ez az állítás versfordítás esetében nem igaz. De ez csupán a következõt jelenti: a lefordított vers nem mint vers „létezik”, hanem csupán a vershez való viszonyában. Erre a tényre utal F. Paepcke, amikor kijelenti: „A versfordítás csak akkor sikeres, ha a fordítás a költemény elolvasására csábít és el is vezet hozzá, és ha az olvasónak tetszik, mert felismerésekkel gazdagítja” (33). Oscar Pastior sem nevezi Petrarca szonettjeirõl írott verseit „fordításnak”, és azt javasolja, hogy az olvasó „olvassa el eredetiben a ’megfelelõ’ szonettet” (83). Aki nem tudja, milyen a rózsa, az a rózsáról írott költeménynek legalábbis a legfontosabb vonatkozásait nem értheti meg. Aki egy „versrõl” írott verset akar méltatni, annak el kell tudnia olvasni az eredetit, ismernie kell az eredetit (e fordítások bírálója ilyen szerencsésnek vallhatja magát). A tapasztalat azt mutatja, hogy még a legsikerültebb versfordítások, sõt éppen azok nem elégtik ki a befogadót, aki tehát meg akarja ismerni az eredetit.

De ha elfogadjuk, hogy versrõl írott vers fordítás, akkor ez azt jelenti, hogy ilyen fordítások készítésére csak a költõk illetékesek. „Költõi szövegek fordítása a legnehezebb translációs feladatok közé tartozik. Igen kifinomult nyelvérzék szükséges hozzá, hisz oly módon kell élni a nyelvvel, ami voltaképp csak a költõk sajátja” (Stolze, 379). Ha következétesek akarunk lenni, akkor például el kell fogadnunk George költeményét is Shakespeare versérõl. Mert ha költõ fordít költõt, akkor feltétlenül elõáll „az a különös helyzet, hogy az ember fordítás közben a maga személyét szeretné teljesen kikapcsolni, de *ugyanakkor képtelen is erre*” (Krolow 119; kiemelés tõlem. A szerzõ).

Már sokan megjegyezték, hogy a fordítás paradoxonjaihoz tartozik, hogy csak azok illetékesek e paradoxonok megítélésére, „akik jól ismerik az eredetit, tehát túltehetik magukat rajtuk” (Wuthenow, 28). Mint fent kifejtettük, ezzel szemben úgy véljük, hogy a versfordítás létmódozatához tartozik, hogy csak az eredetivel együtt szemlélhetõ. Valójában az paradox, ha a fordításkritika versfordítás esetében azt teszi meg mércének és mértéknek, amire e bírálatnak és mindazoknak, akik értik az eredetit nincsen szükségük, és amit nem is kaphatnak meg, tehát egy olyan fordítást, ami az eredeti szurrogátuma, annak „pontos” másolata, az eredeti tükörképe vagy megkettõzése. Aki tehát elfogadja, hogy egy költõ verse az eredeti vers fordítása, annak a lefordított verssel nemcsak mint az eredeti „visszaadásával” kell foglalkoznia, hanem azzal is, milyen helyet foglal el a költemény a fordítást készítõ mûhelyében, életmûvében. A fordítás ilyen jellegû eltéréseit az olyan kritikai kategóriával mint pl. a polifunkcionalitás le lehet írni, de ez csak az *elsõ lépést* jelentheti a költõi fordítás elemzésekor. Mert nem csupán arról van szó, hogy mintegy fõlõslegesen megállapítsuk, hogy a fordítás nem azonos az eredetivel, hanem azt kell feltárni, milyen módon nem azonos vele, milyen (új) fényt vet az eredetire, de milyen fényt vet a fordítást készítõ költõ életmûvére ill. poétikai elveire, arra a kapcsolatra tehát, ami a költõ számára a költészetet és a fordítást összeköti egymással. Ilyen értelemben

igazságtalan tehát, ahogyan R. Borgmeier egyébként sok tekintetben szellemes és értékes könyvében Shakespeare „When forty winters . . .” kezdetű szonettjének német fordítását és a fordítót, Celant, bírálja. De kiváló példákat is megnevezhetünk arra, amikor a költői fordítást az általunk vallott nézetek értelmében méltatják. Elegendő, ha Philippe Forget Stefan Georgérol (*De la traduction éclatante à la critique éclatée*) vagy Peter Szondi Paul Celanról írott (*Poetry of Constancy – Poetik der Beständigkeit*) című tanulmányára utalunk. Természetesen ezek a tanulmányok sem tartalmazzák a helyes megértés általánosan alkalmazható technikáját. De módszerük felbátoríthat arra, hogy a költői fordítások vizsgálatakor túllépjünk a „hibák bírálása”-n és helyette inkább a megértő elemzésre törekedjünk. Esetünkben tehát a helyes megértést szolgálja, ha a CXVI. szonett George-féle fordításának apodiktikusságával kapcsolatban Georgének a fordításhoz készített előszavát idézzük: „A szonettek középpontjában a költőt a baráthoz fűző szenvedélyes szerelem áll . . . Az anyagnak és az értelemnek hódoló korszakunknak ezen a ponton nincs joga szavát hallatni, mivel el sem tudja képzelni, milyen világteremtő erő lakozik a nemeken felülemelkedő szerelemben” (7). E sorokat olvasva mindenki jobban érti, miért olyanok George fordításai, amilyenek, és miért lett George kezében a szonettből egy ehhez az általa nyilvánvalóan szentnek tartott meggyőződéshez írott himnusz.

Celan esetében már nehezebb, hogy Szondinak a CV. szonetre vonatkozó fejtegetéseit analógiásan a CXVI-ra is vonatkoztassuk. Bár nem kívánjuk tagadni annak lehetőségét, hogy magunk, nem veszünk észre összefüggéseket, mégis a költő életútjának fényében úgy tetszik, hogy elképzelhető, hogy Celan számára a fordítás általánosságban hasonló funkciót töltött be, mint azt egy másik fordításokat készítő költő megfogalmazta: „Hogy egy költő érdeklődik egy idegen költészet iránt, ez, úgy gondolom, természetes. A költő ezáltal ugyanis megkísérelheti, hogy legalább átmenetileg megszabaduljon önnön érzékenységtől” (Krolow, 119). Így lel nyugalmat a polifónia hiányában az, aki mélyen kételkedik mindabban a bizonyosságban, amit Shakespeare szövegébe beleolvas.

Hogy a fordítást csak az eredetivel együtt szabad és lehet vizsgálni, és a fordítás kritika számára magától értetődik, de hogy a költői fordítások esetében a bírálónak a fordító költő „intencióit” vizsgálódásaiban (előzetesen) figyelembe kell vennie (mégpedig függetlenül attól, hogy ezeket az intenciókat az adott költő kifejtette-e vagy pedig más műveiből kell-e kielemezni), ennek a ténynek a filológiai fordításkritikában (újból) magától értetődőnek kell lenni. Ehhez kívánt hozzájárulni e tanulmány is.

(Fordította: Zalán Péter)

IRODALOM

- Stephen Booth* (Red.) (1977): Shakespeare's Sonnets. Edited with analytic commentary by Stephen Booth. Yale University Press, New Haven et London.
- Raimund Borgmeier* (1970): Shakespeares Sonett „When forty winters” und die deutsche Übersetzer. Untersuchung zu dem Problem der Shakespeare-Übertragung. Bochumer Arbeiten zur Sprach- und Literaturwissenschaft 4., Wilhelm Fink, München.
- Eugenio Coseriu* (1980): Textlinguistik. Eine Einführung. Hrsg. und bearbeitet von J. Albrecht. Gunter Narr, Tübingen.

- Philippe Forget* (1979): De la traduction éclatante à la critique éclatée. Itinéraires pour une nouvelle approche de Stefan George traducteur. *In*: P. Lehmann. (Wolff, R. (Red.) Das Stefan-George Seminar 1978 in Bingen am Rhein. Ein Dokumentation, 139–158.
- Hans-Georg Gadamer* (1960): Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen (Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat, ford. Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat, 1984).
- Stefan George* Shakespeares Sonette. Umdichtung vermehrt um einige Stücke aus dem liebenden Pilgrim. Helmut Küpper (Georg Bondi), Düsseldorf, München 1964.
- Karl Krolow* (1963): Der Lyriker als Übersetzer zeitgenössischer Lyrik. *In*: Bayrische Akademie der schönen Künste kiadványa: Die Kunst der Übersetzung. Achte Folge des Jahrbuchs Gestalt und Gedanke, München.
- André Lefevre* (1978): Translation: the Focus of the Growth of Literary Knowledge. *In*: Holmes, J. S. (Lambert, J.) van den Broeck, R. (szerk.): Literature and Translation. New Perspectives in Literary Studies. Acco, Leuven.
- Fritz Paepcke* (1981): Kategorien des geglückten Übersetzens. Veröffentlichungen der Katholischen Akademie Schwerte (Akademievorträge 7).
- Oskar Pastior* (1983): Francesco Petrarca. 33 Gedichte. Carl Hanser, München, Wien.
- Katharina Reiß* (Vermeer, Hans J. (1984): Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. Max Niemeyer, Tübingen.
- Siegfried Schmidt J.* (1971): Ästhetische Prozesse. Beiträge zu einer Theorie der nicht-mimetischen Kunst und Literatur. Kiepenheuer et Witsch, Köln, Berlin.
- Radgundis Stolze* (1982): Grundlagen der Textübersetzung. Julius Groos, Heidelberg.
- Peter Szondi* (1967): Hölderlin-Studien. Mit einem Traktat über philologische Erkenntnis. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Peter Szondi* (1972): Poetry of Constancy – Poetik der Beständigkeit. Celans Übertragung von Shakespeares Sonett 105. *In*: Celan-Studien. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Peter Szondi* (1974): Poetik und Geschichtsphilosophie I., Hrsg. v. S. Metz und H.-H. Hildebrandt, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Ralph-Rainer Wuthenow*, (1969): Das fremde Kunstwerk. Aspekte der literarischen Übersetzung. Vandenhoeck et Ruprecht, Göttingen.

SZÓHŰSÉG ÉS SZÖVEGHŰSÉG A FORDÍTÁSBAN

Ma már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a kérdésekre adott válaszok a kérdésfeltevés módjától függnék. Közismert és nem kevésbé helytálló meglátás az is, hogy bizonyos fajta kérdés kizárja ilyen és ilyen fajta válasz lehetőségét: vannak tehát olyan „stratégiai” kérdések, amelyek képesek elfedni a gondolkodás egy-egy egész mezejét, helyesebben mondva kérdések végtelen sorát, amelyek nem tehetők fel belőlük kiindulva.

Azért hangsúlyozzuk most ezeket az evidenciákat, hogy megbélyegezzük azt a kizárásos rendszert, amely a fordítással kapcsolatos elméleti és gyakorlati tárgyalásmódot uralja, és kísérletet tegyünk a rendszer felosztatására. Igaz persze, hogy ezek az evidenciák rögtön zavarossá és kétségessé válnak, mihelyt komolyan vesszük azt a megállapítást, amely szinte önként kínálkozik a gondolkodás számára: az evidenciák arra sarkallnak, hogy megvizsgáljuk a valóságát bizonyos ellentéteknek, amelyek valóban az evidenciák alkalmazási lehetőségéhez (alapvető átgondolatlanságukhoz) kapcsolódnak. Mihelyt lehetővé válik az alapvető átgondolatlanság feltárása, a magukat meghatározónak nyilvánító ellentétek egyszerű felszíni bonyodalmakként tűnnek fel, és a gondolkodás mezeje felszabadul más kérdések, más problémák és ezzel együtt más eljárások számára.

Ha a fordításban az utóbbi huszonöt évben uralkodó tárgyalásmódra utalunk, a hamis ellentétek az elmélet és a gyakorlat között látszólag végtelig feszített viszonyhoz kapcsolódó (hamis) kérdésekben nyilvánulnak meg. Fontos, hogy ez a kérdés gyakran úgy merül fel, mint az elmélet hozzájárulása a gyakorlathoz, ami már annak az elismerése és igazolása, hogy a kettő között van kapcsolat, egy lehetséges konszenzus, amely megengedi az alapvető átvitelt, a gazdaságos cserét.

Két megelőző tanulmányomban – a jelen dolgozat rövidege miatt be kell érem azzal, hogy az utalás kevésbé kielégítő módszerét választva csupán hivatkozhatom rájuk¹ – arra vállalkoztam, hogy megfelelő megvilágításba helyezzem azt az idealista konszenzust, amely szimmetrikusan összekapcsolja a nem-gondolkodás két formáját: a szcientista tárgyalásmódot, és a gyakorlati tárgyalásmódot. Most példákkal alátámasztva megkíséreljük pontosítani azt a jelenséget, amely elfogadhatóvá teszi az ellentétek alatt rejlő harmóniát. Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, ez a jelenség legyen itt csupán a jelöltnek a jelölttel szembeni elsőségét hangoztatató általános konszenzus. Közben megmutatjuk, hogy

¹Übersetzen als Sprachverhalten, in: Mitteilungsblatt der Dolmetscher und Übersetzer (MDÜ), 6/1981. a szcientista idealizmushoz. L. még: Übersetzungswissenschaft vor der Zerreißprobe, in: Babel, nemzetközi fordításelméleti folyóirat, Budapest, 2/1984, a rendszeres empirizmushoz.

ebből az alapállásból a jelölt erősségéből éppen annak gyöngesége tűnik ki, igazi hatalmának csupán funkcionális támasztékává, a beszélő mondandójává sorvad. Ez az alapállás egy egész sor kettősséget foglal magában (tartalom/forma, objektivitás/szubjektivitás, ábrázolás/kifejezés stb.) ezek uralják a szövegből és a fordításból kiinduló, rendszeres tárgyalásmód egészét, amely szerint a szóbeliség azonos a tudatossággal, az írás pedig csupán több-kevesebb pontossággal rögzíti a tudatos, egyértelműnek feltételezett mondanivaló² szerint elrendezett tartalmat. Ebben a rendszerben tehát az értő fordítás feladata megint csak az, hogy elkülönítse a lehetséges jelölteket, megszüntesse a kétértelműségeket, és végül eljusson az *egyszerre ideális és szükségszerű* egyértelmű megoldáshoz. Mindezt természetesen az érvelés és a felhasználhatóság különböző szintjein, de minden esetben rendszeresen végzi. Ebből a helyzetből következik a döntések (a gyakorlat) és a kriteriológia (elmélet) dagályossága. Ha az itt előre bocsátott érvek gyöngének bizonyulnának is, ahhoz mindenesetre elegendőek, hogy porrá zúzzák az általános translációtan (!) megállapítására irányuló jelenlegi törekvéseket, amelyek a *Textorten* elvére épülnek, egy olyan szövegtipológiára, amelynek kimondott vagy ki nem mondott ismérve Bühler többé-kevésbé átrendezett kommunikációs háromszöge (Jacobson), és egészében az itt vitatott tartalom/kifejezésmód elméleten nyugszik, ez pedig csak közvetítő funkciójában tudja megragadni a nyelvet.

Bármilyen hagyományos hermeneutika olyan mértékben, amennyiben a bemutatott alapelveken nyugszik, nem kerülheti meg ennek tisztázását.

Mielőtt rátérnénk a vitatott kérdés gyakorlatban való bemutatására, emlékeztetek arra a visszaszorító stratégiára, amelyet a megkritizált nézetek nem mulasztanak el a véleményüket nem osztó kezdeményezések szemére vetni: a betűt ábécévé, a szóhűséget iskolás szóserintiséggé redukálják, és a szóhűség lehetetlenségét bizonygatják. Emlékeztetek még két elkerülendő csapdára. Az első: a vitatott álláspont egyszerű megfordítása, ami oda vezetne, hogy a jelölőt szentesítené, feltételezett elsősége nevében. A második: abban, amit eldönthetetlen esetnek neveznek, egy egyszerű módszertani döntés, egy stratégiai számítás eredményét látni. Ezekre a tényezőkre is figyelemmel kell lennünk a következő példákban:

Az első példát Eichendorff legismertebb novellájának címéből vesszük: *Aus dem Leben eines Taugenichts* [Egy mihaszna életéből]. A tét itt a *Taugenichts* jelölő, és az előbbi mondat helyesbitésére rögtön hozzá kell tennünk, hogy a példát nem egyszerűen a novella címéből vesszük, mivel magában a címben is a szövegből vett idézetként szerepel, a legelső sorokból, amelyek megadják az írás keretét. Íme a kérdéses részlet a legismertebb francia [és magyar] fordítással:

²Ezt az idealista felfogást az ironia példájára való hivatkozással próbálták szilárdabb alapokra helyezni, azt akarván elhitetni, hogy olyan ellenpéldáról van szó, amely nem állja ki az elemzést: eszerint az ironikus beszéd két különböző dolgot jelentene, amely végül is egynek bizonyulna. Ez az elmélet igen könnyen elfelejti, hogy az ironia mindig is egyetlen dolgot jelent és egészében egy mondani-valónak van alárendelve, működéséhez előzetes konszenzusra van szüksége. A dogmatikus tárgyalásmód minden ravaszága – amely egyben naivsága is – feltárulkozik itt, hiszen csak saját előfeltevéseinek korlátai között mozog, de közben úgy tesz, mintha vetélytársát az ő területén üldözn.

Das Rad an meines Vaters Mühle brauste und rauschte schon wieder recht lustig, der Schnee tröpfelte emsig vom Dache, die Sperlinge zwitscherten und tummelten sich dazwischen; ich sass auf der Türschwelle und wischte mir den Schlaf aus den Augen; mir war so recht wohl in dem warmen Sonnenscheine. Da trat der Vater aus dem Hause; er hatte schon seit Tagesanbruch in der Mühle rumort und die Schlafmütze schief auf dem Kopfe, der sagte zu mir „Du Taugenichts! Da sonnst du dich schon wieder und dehnt und reckst dir die Knochen müde und lässt mich alle Arbeit allein tun. Ich kann dich hier nicht langer füttern. Der Frühling ist vor der Tür, geh auch einmal hinaus in die Welt und erwirb dir selber dein Brot.“ – „Nun“, sagte ich, „wenn ich ein Taugenichts bin, so ist's gut, so will ich in die Welt gehn und mein Glück machen“.

La roue du moulin de mon père avait repris de plus belle bruissements et murmures joyeux, la neige, goutte à goutte, se dépêchait de tomber du toit, les moineaux gazouillaient et sautillaient à l'entour; assis sur le seuil de la porte, je frottai mes yeux pour en chasser le sommeil; je savourais délicieusement la chaude lumière du jour. C'est alors que mon père sortit de chez nous; dès le point du jour il avait fait son vacarme au moulin. et, son bonnet de nuit de travers sur la tête, il me dit: „Propre à rien! te voilà encore à te prëlasser au soleil; tu t'allonges et t'étires à te rompre les os et tu me laisses faire seul tout le travail. Je ne puis plus te garder ici à l'engrais. Voici venir le printemps: va-t-en voir ailleurs, le monde est grand, et gagne toi-même ton pain!“ – „Ma foi, me dis-je, puisque je suis un propre à rien, c'est parfait, je vais m'en aller de par le monde et trouver fortune.“

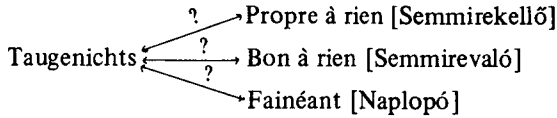
(Paul Sucher fordítása, Aubier-Flammarion, édition bilingue, Paris, 1968. 59).

„Édesapám malmában már javában újra tocsogott és zuhogott vígan a kerék, a hólé szaporán csöpögött a tetőről, a verebek nyüzsöge csicseregtek: a küszöbön ültem, és az álmod dörgöltem a szememből, igen jól megvoltam ott a meleg napsütésen. Akkor kilépett a házból apám; már hajnal óta pizmogott a malomban, a hálósipka csalén ült a fején, ahogy odaszólt nekem. – Te mihaszna, te! Már megint csak terpeszkedsz itt a napon és ropogtatod csontjaid, a munkát meg végezhetem magam. Én nem tudlak etetni tovább, küszöbön a tavasz, eriggy ki már egyszer a világra, és nézz magad a kenyered után! – No – mondtam én –, ha mihaszna vagyok, akkor elmegyek világgá, szerencsét próbálok.“

(Vajda Miklós fordítása. Budapest, 1983).

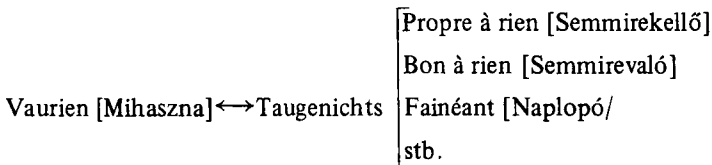
Mint láthatjuk, a francia fordítás címében is (*Scènes de la vie d'un propre à rien*, Jelenetek egy semmirekellő életéből), és a szövegében is a *Taugenichts* a szokásnak megfelelően *propre à rien*-nel (semmirekellő) van visszaadva. Másfelől viszont megállapíthatjuk, hogy ez a fordítás nem teljesen szükségszerű, mert a novella szövegének nagyobb részében a fordító a hőst – akinek a *Taugenichts*-en kívül más neve nincs is –, egy szinonimával *bon à rien*-nek (semmirevaló) nevezi. (Vö. tájékoztató: *Littérature allemande* Paris, Aubier, 1970, 559–60). Ez az ingadozás összemosza a *Taugenichts* jelölő egyaránt idéző és megnevező jellegét, és világosan mutatja, hogy a fő gondot az „alkalmatlan személy” jelölt visszaadása okozza. Ennek a tendenciának az önkényessége akkor mutatkozik meg a legnyilvánvalóbb módon, amikor a francia fordító a bevezető tanulmányában maga idézi a *Taugenichts* apjának ugyanezen szavait. Azt gondolhatnánk, hogy következően saját idézetét idézi, de nem így van. Bevezet egy harmadik jelölőt is a *Taugenichts*-re: „*Fainéant*, va chercher ton pain ailleurs!” [Naplopó menj, keresd meg máshol a kenyeredet!] (Kiemelés tőlem: P. F.) Ez az önellentmondás annál inkább szembeütő, mert a francia fordító sohasem mulasztja el kiemelni a „*Propre à rien*” [Semmirekellő] idéző és megnevező voltát azzal is, hogy mindig nagy kezdőbetűvel és idézőjelben említi. Logikájának ellentmondva a „*Fainéant*” [Naplopó] kifejezéssel eltolódást idéz elő a jelöltben és az „alkalmatlanság” helyett annak feltételezett (de ki által feltételezett?) okát,

a lustaságot származtatja belőle (*Fainéant* : *Naplopó* : *Faulenzer*). A *Taugenichts* jelölő így tehát megoszlik különböző, egymással úgyahogy kicserélhető jelöltek között, és az egy-egyértelmű megfeleltetést megkövetelő \leftrightarrow szimbólum megsokszorozása már önmagában is ellentmondás:

Ezzel tehát kimutattuk, hogy ez az állítás hamis, mert önkényes. Vannak azonban más, a *szövegből kibomló* okok, amelyek egyetlen, pontos, szövegű megoldásul egy másik jelölőt írnak elő. Ennek belátásához csupán nyomon kell követnünk magát a *Taugenichts*-et, aki szó szerint veszi apja ítéletét: („Nun”, sagte ich, „wenn ich ein Taugenichts bin, ist gut . . .”) [No – mondtam én –, ha mihaszna vagyok, akkor . . .]. *A szavak csak bizonyos kiemelés után köteleznek*. Az előző fordítások azért bonthatták föl a jelölőt különböző jelöltekre, mert nem vették figyelembe az egész novellát végigkísérő szó szerinti kiemelést: *Tauge-nichts*. Az tehát, akinek nincs elég éles szeme ehhez a szövegű munkához, nem képes megtalálni az egyedül alkalmas jelölőt, amely ugyanúgy működve végigkíséri a szöveget a fordításban is: *Vaurien* [Mihaszna] (*taugen* = *valoir* = *érvalamen nyit*, *hasznos*. *Vaurien* [Mihaszna] = *Vaut rien* [Nincs haszna], tehát *Taugenichts*).

Az idézett részlet egyszerű figyelmes olvasása is elég annak megláttatására, hogy a *Taugenichts* kifejezés – amelyet a molnár azért mond, hogy megbírálja fia tétlenségét, és megokolja, miért küldi ki a világba a maga kenyerét megkeresni – egy „haszonelvű” gondolkodásmód jele és terméke, a szó minden értelmében (a munka és csereértéke, az utazás a kapcsolatteremtés szinonimája, a kapcsolatok pedig haszonnal kecsegtetnek): az elmenésnek csak a *bevétel* szempontjából van értelme, és az apa szerint ez a két dolog együtt is jár, a „Mihaszna” azonban rögtön és ugyanolyan – hacsak nem nagyobb – természetességgel egészen mást lát benne („mein Glück machen” [szerencsét próbálni]). A *nyárspolgár* – *művész* közötti romantikus szembeállítás egész haszonelvű rendszere kibomlik ennek a szövegnek az elején, és leszögezhetjük, hogy egyedül a *Vaurien* [Mihaszna] jelölő működik ugyanúgy ebben a szövegösszefüggésben, amelynek maga is terméke, és amelynek gondolatrendszerét és idézett voltát egyaránt visszaadja. Így tehát bizonyítottnak tekinthetjük a következőt:

Ennek a példának a módszertani tanulsága az, hogy a szóhűség nemcsak az iskolás szószerintiség egygyűségeit jelentheti, amire nagyon gyakran megpróbálják leegyszerűsíteni olyan érdekek nevében, amelyet, az „ésszerű emberi berendezkedés” elvének nevez-

hetnének. A szóhűség ennek az ellenkezője, a pontosság megteremtése, és annyira van szükség a szóhűségre, amennyiben szükség van a szöveghez való pontos hűség megteremtésére. Másfelől azt is kiemeljük, hogy nem egyszerűen arról van itt szó, hogy megfordítjuk a jelölt/jelölő viszonyát, hanem hogy ez a viszony sohasem egyirányú. Példánkban a „Vaurien” [Mihaszna] jelölőről beszéltünk, ez a jelöltek közül lesz idézetté; másfelől a *vaut-rien* [Nincs haszna, mi a haszna] jelölő jelöltté lesz (a hasznosság/haszontalanság megítélése aszerint változik, hogy az apa vagy a fiú gondolkodását követjük) egy nagy Jelölő jelöltjévé, s e nagy Jelölőt, a gazdasági viszonyok jelölőjét a sorok közül kell kiolvasnunk, de nélküle nem jöhetne létre az így megkettőzött jelölt.

Természetesen egyetlen példa nem mutat rá az összes problémára, nem érint más, jelentős alakulatokat, amelyekben a jelölő önmagából kiindulva, „dinamikusabban” veti föl a jelentés kérdését. Itt csupán a szöveget alkotó jelölők rendszerének fordításával kapcsolatos problémák megmutatására szorítkozunk. A jelölők rendszerét a fordítás jelenlegi gyakorlata felbontja, szétpattintva ezzel a szöveg láncszemeit, mivel ebben nem lát megoldani való gondot.

Második példánkat tehát a *don* [ad] szó származékainak köréből vesszük, Novalis befejezetlen *Heinrich von Ofterdingen* című regényéből. Mivel egy ilyen példa nagyobb korpusz szintjén korábban már leírt és kifejtett elemeket tételez fel, és ezekhez nyúl vissza, ezért megelégszünk a probléma leegyszerűsített formában történő bemutatásával, és megfigyeléseinket csak a regény első lapjaira korlátozzuk. Az itt következő példákat úgy válogattuk össze, hogy mindegyikük sorjában képviselje az általa alkotott jelöltséget, amelyet a legnagyobb általánosságban írunk most le.

A *don* [ad] jelölő származékainak (*geben / Gabe / Mitgabe / Begebenheit / Eingebung / Sich-Ergeben / Begabung* stb.) számbavétele lehetőséget ad arra, hogy megfelelő megvilágításba helyezzük a természet/művészet közötti összefüggések egy értelmezését, amely egyúttal a romantikus költészet értelmezése is. Ezeket az összefüggéseket, amelyeket a romantikus költészet egyszerre megalkot és feltételez, Gotthilf Heinrich Schubert: *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft* című művében (Drezda, 1808) a maguk teljességében tárgyalja, amelyből nyomon követhetjük a romantikus szövegek legtöbbször jellemző egymásba fonódó szálakat. E szerint az elmélet szerint – vigyázva az egyszerűsítéssel járó veszélyekre: a természet-anya ad életet az embereknek, akik tehát az ő fiai lesznek, de az életadással a természet egyúttal önmagának adja át magát, hogy az emberek cselekvésein keresztül saját magát értékelje. Ha a mondattani szabályok megengednék, azt mondhatnánk, hogy a természet *magának* ad életet az emberekben, mivel velük ad világosságot a törvényeknek, amelyek a költők művészi tevékenysége által lesznek az övéi, a költők viszont azt a törvényt teremtik újra, amiből származnak. Ilyen értelemben használják az *adást* bizonyos példaképnek állított régi költőkre vonatkoztatva az *Ofterdingen* második fejezetében a kereskedők, akik Heinrichet elkísérik: „*Sie sollen zugleich Wahrsager und Priester, Gesetzgeber und Ärzte sein*”³ [Egyszerre kell igazmondónak és papnak, törvényadónak és orvosnak lennie]. Nem arról van tehát szó, hogy *saját* törvényüket írják elő, ahogy a francia *legislateur* [törvénykező hatalom] fordítás sejteti,⁴ hanem

³ Heinrich von Ofterdingen. Goldmans gelbe Taschenbücher, 56.

⁴ Henri d'Ofterdingen. Collection bilingue, Aubier, Editions Mouton, Paris. A következő példákban a lapszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

hogy a művészi alkotásban (vissza) adják a természetnek a tőle kapott törvényt, amely azonban egészében a költők adománya a természet számára, mivel nélkülük és az adományuk nélkül a természetnek nem lenne önmagával kapcsolata. Az idézett részletet így kell tehát értelmezni a költők megjósolják az igazságot (Wahr-Sager) [igazmondó], mivel ez az igazság a természet-anyja törvénye, amelyet a költők visszazármaztatnak, visszaadnak neki (Gesetzgeber) [törvényadó] dicsőítve őt (Priester) [pap], mint művészi alkotást, és így lehetővé teszik az emberek és a természet közötti viszonyok természetes egyensúlyának helyreállítását (Ärzte) [orvos]. A művészi alkotás tehát egyféle visszaadás eredménye, amelynek szövevényes jelöltsége valóban olyan természetű, hogy lecsillapítja a jelölt mindenféle ésszerűsítő gyakorlatát, amely elemzés nélkül értelmez (a jelölt jelöltté való megduplázása egy elemzés *nélküli* elemzés következménye), és mindig kész arra, hogy a saját törvényét írja elő, mert csak azt kutatja, amije van, amivel rendelkezik, és amiből táplálkozik, képtelen tehát megláttatni és a gyakorlatban használni egy olyan törvényt, amely ellentmond működésének.

A *don* [ad] így értelmezett rendszere a törvény alkotásának kettős arculatát mutatja (donner à voir/donner avoir) [megláttatni, látni ad/birtokba ad] és ez magában hordja önmaga transzgresszióját (a szó etimológiai értelmében).⁵ a romantikus felfogás szerint minden költői tevékenység csakis vérfertőző lehet, mivel a természet-anyától származik, és hozzá tér vissza, de ez a vérfertőzés a törvény által és a törvénybe van beprogramozva, nincs többé tabu, nincs tiltás, tehát transzgresszió sincs a szó 'törvénytörés' értelmében. A barlang, a bányá, a telér, a föld belsejébe való behatolás is erősíti ezt a felfogást a földnek a kedveshez való, gyakran explicit hasonlításában (*Geliebte, Braut*). Elég, ha itt csak a *Bergmannslied* 5. fejezetére hivatkozunk.⁶ A fentebb röviden vázolt okok miatt mindazok a fordítások, amelyek nem veszik kellően figyelembe az *ad* származékait, összemossák ezeket a jelentésbeli következményeket, többé-kevésbé erőszakosan megsértve vagy összerombolva a rendszert. Az itt következő példák csak az a céljuk, hogy bizonyítsák és megerősítsék a felvetett problémát. Megfigyeléseinket csupán két

⁵ A „transzgresszió” szó eredetileg nem társadalmi jelenséget (törvénytörést) jelent, hanem természeti mozgást, például a tenger transzgressziója: a tengernek a mozgása, amikor előnti a környező szárazföldi területeket.

⁶ Der ist der Herr der Erde, / Wer Ihre Tiefen misst // und jeglicher Beschwerde / In ihren Schoss vergisst. Wer ihrer Felsenglieder / Geheimen Bau versteht / Und unverdrossen nieder / Zu ihrer Werkstatt geht. Er ist mit ihr verbündet / und inniglich vertraut / Und wird von ihr entzündet, / Als war sie seine Braut. Er Sieht ihr alle Tage / Mit neuer Liebe zu / Und scheut nicht Fleiss und Plage / Sie lässt ihm keine Ruh.

Die machtigen Geschichten / Der Langet verflussnen Zeit / Ist sie ihm zu berichten / Mit Freundlichkeit bereit (1–5. versszak).

Megjegyezzük végül, hogy az idézett szövegből a bányászdal bevezető sorai:

„Wenn es Euch gefällt, so will ich Euch gleich einen Gesang *zum besten geben*, der fleißig in meiner Jugend gesungen werde” (i. m. 186, kiemelés tőlem P. F.) így vannak franciára fordítva: „Si cela vous fait plaisir, je vais vous faire goûter un chant, qu'on répétait fréquemment dans ma jeunesse” (187). [Ha ez örömet szerez nektek, bemutatok nektek egy dalt, amelyet fiatalkoromban gyakran énekeltek], pedig inkább a következő fordítás kínálkozik:

„Si cela vous dit, je puis vous donner à entendre un chant que l'on chantait assidument dans ma jeunesse.” [Ha kedvetek van hozzá előadhatok nektek egy dalt, amelyet fiatalkoromban szorgalmasan énekeltek.]

jelölőre, a *Begebenheitre* és az *Eingebungenre* korlátozzuk, ennyi is elég a szemléltetéshez. A francia fordítás minden példánkban a jelölőt szöveghúnek mondott jelöttekké zúzza szét anélkül, hogy észrevenné, hogy eljárásával az önkényeskedő fordító tévúton jár, és elveszíti a szövegösszefüggést. Nála a *Begebenheit* kénye-kedve szerint lesz *aventures* [kalandok], *événement* [esemény] és *incident* [eset], az *Eingebungen* pedig hol *intentions* [szándék] hol *inspiration* [ihlet]. Bemutatok négy, egymást követő példát a szóban forgó fordításból. Zárójelben, kurzív szedéssel megtalálhatjuk utána azt az ellenjavaslatot, amely inkább figyelembe veszi a szöveghűség elvét, a szövegkeretet, amit regénynek nevezünk.

1. Berauscht von Entzücken und doch jedes Findrucks bewusst, schwamm er gemacht dem leuchtenden Strome nach, der aus dem Becken in den Felsen hineinfließ. Eine Art von süßen Schlummer befiel ihn, in welchem er unbeschreibliche Begebenheiten träumte, und woraus ihn eine andere Erleuchtung weckte. Er fand sich auf einem weichen Rasen am Rande einer Quelle, die in die Luft hinausquoll und sich darin zu verzehren schien. Dunkelblaue Felsen mit bunten Adern erhoben sich in einiger Entfernung; das Tageslicht, das ihn umgab, war heller und milder als das gewöhnliche, der Himmel war schwarzblau und völlig rein (Első fejezet, 70/72).

Dans une ivresse extatique, et pourtant conscient de la moindre impression, il se laissa emporter par le torrent lumineux qui, au sortir du bassin, s'engloutissait dans le rocher. Une sorte de douce somnolence s'empara de lui, et il rêva d'aventures indescriptibles (*dans laquelle il lui fut donnée de rêver d'indescriptibles aventures*). Il en fut tiré par une nouvelle vision. Il se trouva couché sur une molle pelouse, au bord d'une source qui jaillissait et semblait se dissiper en l'air. Des rochers d'un bleu foncé, striés de veines de toutes couleurs, s'élevaient à quelque distance; la clarté du jour qui l'entourait était plus limpide et plus douce que la lumière habituelle; le ciel fait d'azur sombre, absolument pur (Első fejezet, 71/73).*

Az önkívület mámorában, de a legapróbb benyomásokat is észlelve sodortatta magát a csillogó áramlattal, amely a medencéből kilépve rögtön tovatűnt a sziklák között. Egyfajta lágy ernyedtség kerítette hatalmába, és leírhatatlan kalandokról álmódott (*amelyben megadatott neki, hogy leírhatatlan kalandokról álmódjon*). Egy újabb látomás zökkentette ki belőle. Puha pázsiton feküdt egy forrás mellett, amely felfakadt, és mintha eloszlott volna a levegőben. Nem messze tőle mindenféle színű erekkel átszótt sötétkék sziklák emelkedtek, a napfény körülötte a szokásosnál világosabb és lágyabb, az ég pedig mélykék és teljesen tiszta volt.

2. In allen Übergangen scheint, wie in einem Zwischenreiche, eine höhere, geistliche Macht durchbrechen zu wollen; und wie auf der Oberfläche unseres Wohnplatzes, die an unterirdischen und überirdischen Schätzen reichsten Gegenden in der Mitte zwischen den wilden, unwirtlichen Urgebirgen und den unermesslichen Ebenen liegen, so hat sich auch zwischen den rohen Zeiten der Barbarei und dem kunstreichen, vielwissenden und begüterten Weltalter eine tiefsinnige und romantische Zeit niedergelassen, die unter schlichtem Kleide eine höhere Gestalt verbirgt. Wer wandelt nicht gern im Zwielichte, wenn die Nacht am Lichte und das Licht an der Nacht in höhere Schatten und Farben zerbricht; und also vertiefen wir uns willig in die Jahre, wo Heinrich lebte und jetzt neuen Begebenheiten mit vollem Herzen entgegenging (Második fejezet, 88/90).

Dans toutes les ères de transition, il semble que veuille se faire jour, comme en un règne intermédiaire, une puissance spirituelle d'un ordre plus élevé; et de même que sur l'étendue de notre habitat terrestre, c'est dans une zone moyenne entre les montagnes primitives, sauvages, inhospitalières et les plaines illimitées que se trouvent les régions les plus fertiles en cultures et les plus riches en trésors du

*A fordító megjegyzése: Mivel a szerző a francia fordítást kritizálja, a magyar fordítás alapjául ezt a szöveget vettem. (Kálmán Péter)

sous-sol, – de même entre les âges grossiers de la barbarie et le siècle des arts, des sciences et de l'opulence s'est intercalée une ère de vie méditative et romantique qui cachait sous la simplicité de son vêtement une forme d'existence supérieure. Qui de nous ne se plaît à cheminer au crépuscule, lorsque la nuit au contact de la lumière et la lumière au contact de la nuit se brisent et se décomposent en ombres et en couleurs d'une harmonie plus riche? C'est avec le même plaisir que nous nous penchons sur ces années où vivait Henri et où, de tout son coeur, il allait à la rencontre de nouveaux événements *(et où il s'abandonnait de tout son coeur à de nouvelles aventures)* (Második fejezet 89/91).

Minden átmeneti korszakban, mint valami interregnumban, úgy látszik, egy magasabb rendű szellemi hatalom akar előre törni, és ahogy földi lakóhelyünk felszínén is az ősi, barátságtalan hegységek és a végtelen síkságok között a közbülső területeken található a legtermékenyebb kultúrájú és földalatti kincsekben leggazdagabb vidékek, ugyanígy ékelődik a barbárság nyers korszakai és a művészetek, a tudományok, a fényűzés évszázada közé egy elmélkedő, romantikus időszak, amelynek egyszerű ruhája alatt magasabb rendű létforma rejtőzik. Ki ne szeretne a félhomályban bandukolni, amikor az éjszaka a fény jöttére vagy a fény az éjszaka jöttére szertefoszlik, és egy gazdagabb harmónia színeire vagy árnyaira bomlik? Ugyanilyen élvezettel vizsgáljuk meg azokat az éveket, amikor Heinrich élt, és teljes szívvel elébe ment az eseményeknek *(és amikor teljes szívvel átadta magát újabb kalandoknak)*.

3. Ohnerachtet die Hauptstadt so nahe lag, hatten beide, in ihre Forschungen vertift, das Gewühl der Menschen zu vermeiden gesucht, und es war dem Jüngling nie eine Lust angekommen, den Festen des Hofes beizuwohnen; besonders da er seinen Vater höchstens auf eine Stunde zu verlassen pflegte, um zuwilen im Walde nach Schmetterlingen, Käfern und Pflanzen umherzugehen und die Eingebungen des Stillen Naturgeistes durch den Einfluss seiner mannigfaltigen, äusseren Lieblichkeiten zu vernehmen. Dem Alten, der Prinzessin und dem Jüngling war die einfache Begebenheit des Tages gleich Wichtig (Harmadik fejezet, 120).

Malgré la proximité immédiate de la capitale, tous deux, plongés dans leurs recherches, s'étaient efforcés d'éviter la cohue des humains, et jamais l'envie n'était venue au jeune homme d'assister aux fêtes de la cour; d'autant moins qu'il avait l'habitude de ne se séparer de son père qu'une heure à peine, pour aller parfois dans la forêt à la recherche des papillons, des scarabées et des plantes, et pour saisir les intentions secrètes de l'Esprit de la nature à travers les actions qu'exercent ses multiples et charmantes manifestations extérieures *(et pour saisir les intuitions silencieuses qui se donnaient à lui à travers les multiples et aimables manifestations extérieures de l'Esprit de la nature)*. Aux yeux du vieillard, de la princesse et du jeune homme, ce simple incident de la journée prit une égale importance, *(Dans sa simplicité même, l'événement qu'il leur avait été donné de vivre ce jour-là prit aussitôt une égale importance aux yeux du vieillard, de la princesse et du jeune homme)* (Harmadik fejezet, 121).

Annak ellenére, hogy a főváros a közvetlen közelükben volt, mindketten igyekeztek a kutatásaikba elmélyülve elkerülni az embertömeget, és a fiatalembernek sohasem támadt kedve részt venni az udvari ünnepségeken, annál kevésbé, minthogy apját nem szokta magára hagyni csak egy órányira legfeljebb, amikor néha az erdőbe ment, hogy lepkéket, bogarakat és növényeket gyűjtsön, és megértse a természet szellemének titokzatos szándékát azokon a folyamatokon keresztül, amelyekkel sokoldalú, elbűvölő külső megnyilvánulásai hatottak rá *(és hogy megértse a csendes előérzeteket, amelyek a természet Szellemének sokoldalú, szeretetre méltó külső megnyilvánulásai által megadattak neki)*. Az öreg, a hercegnő és a fiatalember szemében a napnak ez az egyszerű eseménye ugyanolyan jelentősnek tűnt fel.

(Az esemény, amelynek megélése megadott nekik aznap, egyszerűségében is rögtön ugyanolyan jelentősnek tűnt fel az öreg, a hercegnő és a fiatalember szemében).

4. Die Geschichte der Vorwelt ging durch seine heiligen Erzählungen in ihrem Gemüt auf; und wie entzückt war sie, wenn ihr Schüler, in der Fülle seiner Eingebungen, die Laute ergriff und mit unglaublicher Gelehrigkeit in die wundervollsten Gesänge ausbrach (Harmadik fejezet, 128).

Grâce aux légendes sacrées qu'il contenait, l'histoire des origines se révélait peu à peu à son esprit; elle était ravie, à son tour, quand son élève, emporté par l'inspiration, prenait en mains le luth et avec une facilité, incroyablement improvisait les chants les plus sublimes (*quand son élève, s'abandonnant à l'inspiration, saisissait son luth et, favorisé par d'incroyables dons, laissait s'épancher les chants les plus merveilleux* (Harmadik fejezet, 129).

A szent legendákon keresztül lassanként feltárult elméjében az eredet története, és el volt ragadtatva, amikor tanítványa az ihletől vezérelve kezébe vette a lantot és hihetetlen könnyedséggel csodálatos dalokat rögtönzött.

(*amikor tanítványa átadva magát az ihletnek, megragadta a lantot, és hihetetlen adottságoktól pártolva, a legcsodálatosabb dalokat engedte előradni.*)

A második példa két lényeges ponton egészíti ki az elsőt, és a következő tanulságok levonására ad alkalmat:

(1) Megcáfолhatatlanul bizonyítja, hogy az itt alkalmazott szóhűség semmiben sem azonos azzal a mechanikus, iskolás karikatúrával, amelyet e felfogás ellenzői látni akarnak benne, és inkább készek arra, hogy a tőlük idegen felfogásokat elnagyolják, minthogy saját gyakorlatukat tudományos szempontból kielégítő alapokra helyezték (legtöbbször megelégszenek humanista követelményekkel, és ezekben önmagukat ünneplik). Nekik a szóhűség továbbra is a szóserintiséget jelenti, ez pedig annak elfogadása, hogy egy „szó”-nak mindazt ki kell tudnia fejezni, amit abban jelenthet, amit ők „nyelv”-nek neveznek, jóllehet humanizmusuk másfelől elutasítja velük a „saussure-i rendszer”-t. Szóval nem a Begebenheit, és nem is az *Eingebungen* programozza be a „nyelv”-be azt, hogy a *don* [ad] származékaira alapozzunk, hanem a *Heinrich von Ofterdingen* című regény szövegéhez hű fordítás teszi ezt szükségessé.

(2) Ugyanezért nem lehet az itt bemutatott szóhű-szövegű módszert visszavezetni a szó és a szellem régóta ismert kettősségére, mivel eszerint a szellem (az eredetileg isteni) mondanivaló szentesítéséből ered, és a szó ebben a rendszerben az isteni szózat egységének megbontását jelenti. Feloldhatatlan ellentmondás van egy ilyen fétizmus és a romantikus modell törvényszegés nélküli vérfertőző módszere között, amely mint láttuk, nem annyira az eredeti szándékhoz való szoros ragaszkodást jelenti, *ami a tartalom általi meghatározottság volna* (isteni szózat vagy mondanivaló), hanem inkább a szöveg anyagának bonyolult összefonását, és ezáltal egy értelmezésbeli kiegészítést. A szóhűség tehát stratégiaileg nem gondolkodásbeli hiányok vagy elméleti elégtelenségek laza, nem kielégítő módszerét leplezi. Ellenkezőleg, stratégiájának az a következménye, hogy ellenáll a szöveg gondolatiságának irodalmivá tételével szemben. Nem vádolható végül a szóhűség azzal, hogy a „szónyelvészet”-et általánosítja, és ezzel elhomályosítja két nyelv viszonyát, mert gyakorlatában egyikről a másikra úgymond „átmásol”. Módszere az, hogy a szöveg különböző szintjein egy adott jelölő különböző funkcióinak egymásba szövődésével keletkezett viszonyokat kutatja, amelyek hálót alkotva a szövegre vonatkoznak, de amelyeket a fordítás az aszimmetrikus források szerint nem vesz számításba. A szövegű szóhűség (a két kifejezés közti feszültség adja meg értelmét) a szövegben újbóli előfordulások figyelemmel kísérését jelenti, míg az uralkodó tárgyalásmód, amely ezt kritizálja, felbontja a szöveget egy *szövegen kívüli* eljárásban azzal, hogy a mindennek fölött döntő fordító megítélésére bízta az értelmezést, így nem értheti meg, hogy a hiba magában a döntési eljárásban van.

(Fordította: Kálmán Péter)

IRODALOM ÉS FORDÍTÁS

HANS-MICHAEL SPEIER, Berlin, NSZK

EGY ÚJ VALÓSÁGNAK FORDÍTÁS ÚTJÁN NYERT KÖRVONALAI

„A valódi fordító a költő költője kell hogy legyen.”

(Novalis: *Schriften* Bd. II, S. 439.
hrsg. Kluckhohn/Samuel 1950)

I.

„Valóság nincs –, a valóságot keresni kell és el kell nyerni” – mondja Paul Celan a Librairie Flincker egy körkérdésére válaszolva.* Itt a költeményben vázolt, költeménykereste valóságról van szó, mégpedig abban az értelemben, hogy a költemény úgy értendő, mint elmondója a belénémított kimondhatatlannak, azaz mint eredménye a ki nem mondott és az elmondhatatlan között végbemenő mozgásnak. Itt is tudatosan megmarad az a radikális individuáció, amelynek a költő is, a költemény is alá van vetve, és amely nemcsak lehetőségeket tár föl (Celan mondja: „a költemények: létmód-vázlatok”), hanem határokat is szab. A költemény végessége és határoltága: a valóság végessége és határoltága. Mindazonáltal körvonallazza a költemény „hallatlan igényének” szigorú követelményét: a költészet mint jelenvalóság az igazságot igényli, de ragaszkodik az észleltnek jelenlétéhez is, tudatában van az individuációban való korlátozottságának, s mindkettő új lehetőségeknek föltárásában valósul meg – bizonyos mértékig a jelenvalóban állva helyt.

Valamely szóbeli műalkotásnak más nyelvből való átültetésekor hasonló problémák adódnak, mint létrejöttének folyamatában; minden vers: valami idegenből nyelvre történő fordítás. Itt épp úgy, mint ott, nem az a fontos, hogy kétértelműségekbe bocsátkozunk, vagy két „valóságot” szegezzünk szembe egymással, illetőleg engedjük őket konfliktusba kerülni; hanem arról van szó – majdnem a tudattalanban –, hogy egy *kiválasztott* valóságot támogatunk oly módon, hogy mindazt, amit a világ megszilárduló, kibontakozó, megpillanthatóvá váló, jelentésében gazdagodó mozzanatként fölkinálni képes, ebbe a valóságba visszük át. (Hans-Georg Gadamer beszél Rilke *Duinoi Elégiáiról* szólva egyfajta „mythopoétikus átfordítás” eljárásáról, amely az emberi érzés körvonaltalan tapasztalati dimenzióját konkrét tárgyiasságokba helyezi.

Az a háló, mely az érthető vonatkozások mindenkori összefüggéséből, mindenkori konstellációjából ezáltal jön létre, lehetővé teszi, hogy annak, amit valóságnak nevezünk, olyan *limpidité*-t adjunk, amely a jelenségvilág mögött saját transzcendens valóságával ismertet meg bennünket. Éppen ez a probléma a fordítás különleges esetében, a költőnek, mint fordítónak esetében. Ő ugyanis a professzionális csak-fordítóktól abban különbözik, hogy alapvetően másfajta raszteren keresztül villan föl, s ha az ő fordításának sajátos módját akarnók leírni, akkor leghelyesebb a képzőművészek „fordításaira” gondol-

*P. Celan: *Gesammelte Werke* II., S. 168

nunk, párbeszédükre az ellenszegülő és ellenálló tárggyal, ahol is a küzdelem avégett folyik – és itt műalkotás és művész „lojális ellenfelek” (René Char) –, hogy a tárgy a kép uralma alá kerüljön. A költői fordító esetében a nyelvi tárgy ellenálló ereje annál erősebb, minél inkább átalakította volt korábban a költő a tárgyat, sőt, az idegen nyelvű műalkotás jelenléte néha rendkívül zavaró. Mivel a költői fordítás kiindulópontja valamely vízió, ezért ha a munka során a tárgy fölénybe kerül, fönnáll a fordító számára annak veszélye, hogy hagyja magát megvesztegetni a közvetlen nyelvi minta „esetlegességétől” és szem elől téveszti az eredeti víziót. E pillanattól kezdve a költő által készített fordítás többé nem sajátja: megszűnt „kreatív transzkripció” (Schleiermacher) lenni.

Az idegen nyelvi anyagban „a formák iránti eredeti, tiszta örömtől” (Stefan George) vezérelt költés szekuláris tevékenységeként ritkábban is történik; gyakrabban, mint valamely megtestesülés ceremóniája vagy rítusa. „La traduction est la cérémonie” (Michel Deguy), az idegen szónak önmagunkban való megérezése, önmagunkból való megtöltése, aminek persze előfeltétele a poézis-csinálás módjának tudása (amiben néha a legjámborabb adeptus a legjelentősebb interpretálót fölülmúlja). A költő-fordító, a költő mint fordító egy belső valóság-sémát próbál tehát egy költemény készen talált matériájával táplálni, hogy az értelmi vonatkozások többdimenziójúságába helyezze, amely a sémát kompaktabbá, egyszersmind áttetszőbbé teszi.

II.

Fabrice Gravereaux francia költő (1956–1980), az olasz Rosella Benusiglio-Sella és jelen tanulmány szerzője 1980-ban egy nyelvi játékkal kísérleteztek, amely az anyanyelvükkel való gyakorlati foglalkozásból merített készségeket és ismereteket Paul Celan *Schneepart* (Hószólam) c. verseskötetének franciára történő együttes fordításában próbálta ki. Az eredményt a PO & SIE c. folyóirat 21. füzetében publikálták; visszhangja kedvező volt, bár kritikai reakciókat is váltott ki.

Kézenfekvő lesz néhány példán megmagyaráznunk, hogy e fordítói munkát keletkezősi folyamatában és eredményében miért értelmezzük „egy új valóság vázlatpályáinak”. Mindamellett hasznos lesz ott egy pillantást vetnünk Celan műveinek eddigi francia fordításaira.

- *Strette*, Anthologie (fordítói könyvként mutatják be, ami a szó nagyon henye használatáról árulkodik); ezt követi a *Le Méridien* (Der Meridian) és *L'entretien dans la montagne* (Gespräch im Gebirge); fordította André du Bouchet, Jean Pierre Burgart és Jean Douve (prózaford.: J. E. Jackson és du Bouchet), Mercure de France, 1971. E fordításokat hevesen bírálta Henri Meschonnic kitűnő és bátor tanulmányában, melynek címe: *On appelle cela traduire Celan* (Ezt nevezik Celan fordításának); először a Les Cahiers du Chemin c. folyóiratban jelent meg, majd újranyomatva a Pour la Poétique 2. kötetében (Gallimard, 1973). Henri Meschonnic jelentős esszéista, költő, fordító, kritikus és költészet-teoretikus, aki a Gallimard-nál több, mint tíz kötetet publikált. Cikkének hatására az egész párizsi irodalmi élet, a rádiót stb. is beleértve elzárkózott tőle.
- Néhány újságban megjelent költeménytől eltekintve 1978-ig nem történt semmi.
- 1979 május: *Die Niemandrose* (La rose de personne), kétnyelvű kiadás a Le Nouveau Commerce kiadónál, fordította: Martin Broda. Néhány költemény első változata egy évvel korábban a hasonló című folyóiratban jelent meg.
- 1979 május: Celan füzet: *Atemkristall* (az *Atemwende* 1. része) és *Le Méridien*, Jean Launay és Michel Deguy fordításában, a PO&SIE folyóirat 9. számában (Édition Belin).

- 1981: *Part de neige* (Schneepart) a PO&SIE 21. számában, ford.: F. Gravereaux, M. Speier, R. Benusiglio-Sella.
- (M. Broda jelenleg dolgozik a *Zeitgehöft* integrális fordításán, amely a közeljövőben Párizsban jelenik meg.)

A *Schneepart*-kötet mind koncepciója, mind megjelentetésének története szempontjából külön helyet foglal el Celan művei között. Fordítói szempontból a legnehezebben visszaadható művek egyike, allúzióinak polifóniája és a különböző jelentéssíkok egymásbafordulása miatt.

A *Schneepart* versei mintegy a túlvilágról szóló beszédként hatnak. Kronológiai sorrendjük – majd mindegyik vers kéziratán ott a keletkezési hely és dátum – 1967. dec. 12-én kezdődik, egy nappal azután, hogy Celan egy *Végrendelet-jellegű jegyzetben* a művének kiadását érintő kérdéseket elintézeteknek akarta tudni. Eddig még alig méltatták figyelemre azt a tényt, hogy Celan a versgyűjteményt keletkezése időrendjében a nyomda számára is előkészítette. Vajon önéletrajzi írás-e a *Schneepart*, s a kronológia mintegy le van fordítva valamely költői rendszerbe? Egyéni stilizálás, vagy egy univerzális, az élet minden jelenségformáján végighúzódo formatörvény? E kérdésekre majd csak az előzmények ismeretében, a hagyaték publikálása után adható válasz.

A *Schneepart*ból szóló hang úgy cseng, mint ami minden evilági vonatkozástól eloldozódott. Az emberi életet, de az életet egyáltalán, úgy tűnik, nagy távolságból nézi. Egy jég-, vagy még inkább kőkorszakban helyezkedik el: a kő a leggyakoribb, számos változatban fölbukkanó *chiffre*. Számadás egy megdermedt világról, amelyben a „Karst, Kargheit, Klarheit” (karszt, szűkösség, világosság) szó-sorrend hierarchiát is jelez, melyben az eljegecesedett és megdermedt az „örökre megőrzöttek” és megőrzőnek aspektusát mutatja: elidegenülést a múlttól éppúgy, mint totális alámerülést egy örök emlékezetbe. A költői valóságra vonatkozó kérdés itt összefügg valamely ősréginek a visszanyerésével, s így nem véletlen, hogy a költői táj egy prehistorikus korszak faunájával és flórájával (vadlovakkal, mammutokkal, őshüllőkkel, sauruszokkal, ősnövényekkel stb.) benépesített. E történelem előtti gleccser–, fjord-, sivatagi és lápvilág: képe egy őskornak, amely a múltat és a jövőt egyaránt átfogja, s olyan kifejezésekkel ismert meg, mint „a következő évszázad” vagy „a jövő saurusza”.

Celan egyik legismertebb, és Szondi magyarázat-kísérlete révén Franciaországban is a legtöbbet tárgyalt verse a *Du liegst*, amelynek címe egy korábbi változatban *Eden* volt. Fordítási kísérletünk magyarázataképpen – nem pedig azért, hogy igazoljuk őt, vagy éppen polémikusan szembehelyezkedjünk vele – iktassuk ide Jean Bollack fordítását, amely természetesen mind a vers értelmezésében, mind francia nyelvű megformálásában más előföltevésekből indul ki.

Du liegst im grossen Gelausche,
umbuscht, umflockt.

Geh du zur Spree, geh zur Havel,
geh zu den Fleischerhaken,
5 zu den roten Appelstaken
aus Schweden –

Es kommt der Tisch mit den Gaben,
er biegt um ein Eden –

10 Der Mann ward zum Sieb, die Frau
musste schwimmen, die Sau,
für sich, für keinen, für jeden –

Der Landwehrkanal wird nicht rauschen.
Nichts
stockt.

(In: Paul Celan: *Schneepart* (1971). *Gesammelte Werke*. Zweiter Band. *Gedichte II*. Frankfurt, 1983. Suhrkamp)

Fekszel nagy fülelésben,
bokros, pihés.

5 Eredj a Spreehez, a Havelhez,
menj a henteshoroghoz,
piros almakaróihoz
a svédeknek –

Jön egy asztal adományokkal
egy Éden körül kanyarog –

10 A férfi szitává lett, az asszonynak
úsznia kellett, a kocának
magáért, senkiért, mindenkiért –

A Landwehr-csatorna nem fog zajongani.
Semmi sem
torpan meg.

Tu reposes en la grande auscultation
embusqué, floculé.

5 Toi vas vers la Spree, va vers la Havel,
va vers l'allonge de boucherie,
va vers les rouges pals des pommes
suédois –

Arrive la table avec les dons,
elle incurve un Eden –

10 L'homme devenait un crible, la femme
dut nager, la truie,
pour soi, pour aucun et pour chacun –

La canal Landwehr ne bruira pas.
Rien
stagne.

(In: PO&SIE 21: Paul Celan; *Part de neige* (Schneepart) traduit par Fabrice Gravereaux, Michael Speier et Rosella Benusiglio-Sella. Librairie classique Eugène Belin, 1981.)

Tu es couché dans la grande ouïe
dans les buissons, dans les flocons.

A la Spree, à la Havel,
aux crocs des bouchers, va, .
5 aux rouges pals des pommes
de Suède –

Advient la table aux étrennes,
elle tourne autour d'une Eden –

L'homme, c'était une passoire, la femme
10 on l'a fait nager, la truie,
pour elle, pour personne, pour tous –

Le canal de la Landwehr ne fera pas de bruit.

Rien
n'obstrue.

(In: L'Ephémère 19/20. Traduction faite par Mayotte et Jean Bollack. Paris, 1972.)

Paul Celan e versének karakterisztikuma, csaknem paradigmaticus jellemzője két valóságterület egymásba szűrődése: a politikai gyilkosság allúziója, amelynek Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht esett áldozatul, s a religiózus valóság területe, ahol is az ószövetségi és az újszövetségi motívum két egyenrangú szféraként (az első emberpár; karácsony: a születés, az üdvözítés várása) kölcsönösen áthatja, átfedi egymást.

Sem hermeneutikailag, sem ószövetségi-bibliai módon nem lehetséges a teológiai elemet kiemelni (7, 8, 10 sorok: az asszony, mint teremtmény; „Sau” (koca) mint koncentrációs táborbeli kifejezés); ugyanúgy lehetetlen fixálni, ami politikailag jön számításba (4, 7, 9, 12 sorok). A vers szövege e két síkon dúsul nyelvilleg. Ám a nyereség, amely a nyelvhez járul, nem metaforikus nyelv. Az ószövetségi motívum azáltal gyakorol hatást, hogy a politikai-történeti motívum konkrétá teszi. Az ószövetségi elem bibliailag emancipálódik,* a politikai elem az ószövetségi csengés révén lesz sűrűvé. Így hat az Ószövetség nyelvilleg: a koncentrációs tábori – politikai motívum révén (10. sor: „Sau” (koca) poliszemantikus jelentésszerkezettel) világi módon konkretizálódik. A költemény egysége tehát a szimbiózis dimenziójában valósul meg. Mivel pedig értéktelen módon használtatik mind az ószövetségi elem (Jahve névtelen), mind a koncentrációs tábori – politikai elem, mindkét sík diszponálhatatlan, és nem gondolhatnánk arra, hogy a vers az ószövetségi, vagy a koncentrációs tábori – politikai közegbe tartozik.

Kétségtelenül összefonódásról vagy egymásbefolyásról van itt szó, amely alkalmassint egy szekularizált bűnbeesés modusában adott névtelen, indirekt „üdvözítés-várást” ábrázol.

Noha Bollack a fordításában a verskezdet finom ritmusát franciául talán pontosabban is visszaadhatná, mint ezt a mintegy lecsupaszított *couché*-val teszi, a *la table aux étrennes* kifejezés teljes mértékben téves, hiszen egy *Tisch mit Gaben* (asztal adományokkal) kétségtelenül más, mint egy *Gabentisch* (adományok számára való asztal). Celan nyelvhasználatának rendkívüli pontosságát itt számításba kell vennünk. Az „asztal adományokkal” ugyanis a nyelvnek inkább a szakrális, mint a profán területéhez tartozik: a ke-

*NB! „Biblisch” talán géphiba „politisch” helyett? (A ford.)

nyerre és a borra, így az oltárasztalra késztet gondolnunk; ezért fordításunk vázlatában kezdetben a *mense* (refektórium-asztal) kifejezést mérlegeltük.

A kulcsszó, melyen a vers minden fordítása megméri erejét, az utolsó szó. A *stocken* (megtorpanni) szóval – véli Peter Szondi – a vers is megtorpan, azaz elnémul. De úgy tűnik, inkább az ellenkezőjéről van szó: a vers itt szokatlanul beszédessé válik és tovább mondja az olvasónak azt, ami belé van némítva. E versvég esetében egyenesen a hérakleitoszi „Minden folyik” kijelentés visszatéréséről van szó, csak éppen a „Semmi sem torpan meg” kijelentés, amely amazzal logikailag konzisztens, komorabban, otthonatlanabban (un-heimlich) hangzik. Semmi sem torpan meg” – az értelmetlen, sebzett, mocskos élet mindig tovább megy, kilátástalanul a reményre. Ebben az értelemben csak a francia *stagner* látszott alkalmasnak arra, hogy fordításunknak megadja a koherenciáját. Egy lehetséges, noha igencsak radikális fordítási lehetőség volna a *coaguler* (alvadni) ige. Hiszen az élet, amely a semmin ütött, „sohasem hegedő” seb, az emberiségnek az első emberpártól korunk nagyüzemi megsemmisítési létesítményeiig terjedő fájdalom- és szenvedéstörténete, az élet torpan meg, azaz alvad meg e vers végén egy pillanatra. A végtelen és örökké folyásban lévő káosz nyer formát, alvad meg a nyelvi műalkotásban e szóperemén, seb-peremén a versnek.

A szokványos nyelvi és valóság-dimenziókból való kilépésnek, s a még kéznél lévő gondolati képzeteknek további példájaként szolgálhat a következő vers és fordítása. Ez az a vers, amelytől a lírai ciklus a címét kapta.

Schneepart, gebäumt, bis zulezt,
im Aufwind, vor
den für immer entfensterten
Hütten:

5 Flachräume schirken
übers
geriffelte Eis;

die Wortschatten
heraushaun, sie klawern
10 rings um den Krampen
im Kolk.

Hószólam, ágaskodó, míg végül,
felszálló szélben, az
örökre ablakjuk vesztett
kunyhók előtt:

5 sikálmok kacsáznak
a bordás
jégen;

szóárnyakat
szabadítanak ki, ölbe
10 rakják a csákány körül
a vízmosásban.

(In: P. Celan: *Halálfüga*. Európa, Bp. 1981. 115, Lator László fordítása)

*Part de neige, cabrée, jusqu'à la fin,
dans le vent ascendant, devant
les abris pour toujours
défenestrés:*

*des rêves rasants ricocher
sur
la glace cannelée:*

*les ombres des mots
abattre, les empiler
autour du crampon
dans le vortex.*

A „Schneepart” kifejezés: a „Schneebett” (hóágy), „Schneeort” (hóhely), „Schneetrost” (hóvigasz) mintájára képzett neologizmus. Az összetétel „Schnee”-tagjával a celani jel-világnak egy egész kontinensére lépünk, jóllehet jelentéstáblázata segítségével éppoly kevésbé lehetne valamiféle Celan-skolasztika alapjait megvetni, mint egyéb ominózus kulcsszavak (Stein, Auge, Stern – kő, szem, csillag) jelentéstáblájával. A „Schnee” *chiffre* két jelentés-konstansa mindenképpen megmaradni látszik Celan korai, részben még naturtopikus lírájától a késői művekig. E két konstans: a szó vonatkozása a holtak holt-létéhez és a nyelvhez.

Mindkettőt a „hazatérés” fogalma közvetíti – vagy inkább a hazatérésnek és a ki-zártságnak dialektikus mozgása, ahogy e mozgás a *Die nachzustotternde Welt* (Az eldado-gandó világ – Lator L. fordítása) vendég-státusában van meghatározva. „Az ember hazaté-résének” problémájáról szól a Hószólam is, csak éppen a sokrészletű emlékezet-munka, amely megelőzi, egy újonnan nyert idő- és nyelvperspektívából tűnik szemünkbe. A le-hető legnagyobb elhagyatottságával és kiszolgáltatottságával annak, „akinek nincs hazája” (Nietzsche), állít szembe a Hószólam egy olyan ellenállási motívumot, mely a verset az üdvözülés valamely rejtett ígéretének helyévé teszi.

Az összetétel második tagja, a „Part” ezt jelenti: „Anteil” (osztályrész), „Teilnahme” (részesedés), „Mitteilung” (közlés). Jelentheti egy hangszer szólását is, vagy sze-repet egy színdarabban. „Parte” a Celan számára meghitten ismerős osztrák nyelvterüle-ten partecédulát jelent. A párt és a partizán konnotációi is belejátszanak. A versben ural-kodik a partikuláknak az a jelentése, ahogyan ezek a hórézecsckéket (Schneepartikel) mu-tatják be.

A „gebäump” participium az örvénylő hópelyheknek lefelé irányuló mozgását fölfelé irányítja. „Bäumen”: egyfajta fölborzolóadás, fölállás. Továbbá: ellenállni valaminek. Így hangzik ez Celannál: „Aber / er bäumt sich, der Baum. Er, / auch er / steht gegen / der Pest.” (De ő ágaskodik, a fa. Ő, ő is ellene áll a dögvésznek.) A Schneepart ellenáll valami-nek: „bis zuletz” (a végsőig). A sorvégen az időmeghatározás majdnem kalligramm-szerű utasítása, mely a gondolati tartalmat vizualizálni látszik, ez kelti azt a sorvégen túlhatoló, optimista lendületű mozgást, amely ebbe a fordulatba torkoll: „im Aufwind”. Így kellene tehát olvasnunk: „bis zuletz im Aufwind”, azaz a leesésig, addig, amíg a hó mozgása nyugalomba nem jut. Amellett itt különböző mozgásirányok egymásba hatolása ural-kodik (sich bäumen, bis zuletz, Aufwind), amelyek egymást *kinésis* és *stasis* ellensúlyá-ként kiegyensúlyozzák.

Aufwind a pilótanyelvben a földről fölszálló légáramot jelenti. Átvitt értelemben olyan dologgal kapcsolatban használjuk, aminek menete pozitív irányt vett. Így már az első szakasz első részében megjelenik a remény egy momentuma, valami annak a szónak a szabadságából, „das treiben *darf* mit den Flocken”, amit *szabad* pelyhekkkel dörzsölni.

E fölfelé törekvést fájdalmasan lefékezi a következő sor, ahol a „vor”-t az enjambe-ment még ki is emeli: „kunyhók előtt”, kunyhók előterében, *kívül*. Ezek a kunyhók az ablakuk vesztett kunyhók. „Ablakuk vesztettek”, ami valami mást jelent, mint a pusztán „ablaktalan”. Talán beszögezték ablakaikat, ahogy ezt lakatlan házakon látni. Celan kifejezésének pontossága kizárja azt a lehetőséget, hogy a kunyhók pusztán eltűntek a hótakaró alatt, vagy mint Hans Castorp hókalandjában csupán „gyöngye szilvettekként” látszanak, „fehér sötétségbe borultak”. Pillantás és ablak metaforikus összefüggése szokványos a szimbolista líra óta, amely költészettanilag meghatározó szerepet játszott – de tért nyert már a XVI. sz. lírájában is. (Celan így fordítja a harmadik Shakespeare-szonett megfelelő részét: „Bald decken Runzeln dir die Fenster zu: / dann suchst auch du den Himmel, der dir blaute.”)

A képeknek ez az összefüggése a *Niemandrose* kötet *Hüttenfenster* (Kunyhóablak) c. versében fogalmazódik meg a legvilágosabban:

„Das Aug, dunkel:
als Hüttenfenster. Es sammelt,
was Welt war, Welt bleibt (. . .)”

A szem sötét:
mint kunyhóablak. Begyűjti,
mi világ volt, világ marad (. . .)

Egy visszanyert haza sikerült víziójáról van szó, ahol „az ígéret szava lakik” (Bayern-dörfer, 340.), s amely egy ház képében, a *bét*-ben úgy látszik, nyelvi otthonlétként is teljesül.*

A *Hószólamban* a perspektíva teljesen megfordul. Az ablakuk vesztett kunyhókból immár nem nézhet ki senki, az ajtótlan—ablaktalan valóság a képnek valami nem-emberit kölcsönöz. A *Hószólam* lírai énje totálisan elszigetelt. Cselekvésének tanúk nélkül kell maradnia. A „vor den für immer entfensterten Hütten” fordulat így Celan külső és belső biográfija számára döntő mondatnak, s a kötet alapperspektívája további meghatározásának bizonyul. Ha e kunyhókból nem szól is már a vándorhoz a belépésre való fölszólítás (Trakl *Winterabend*-jében még szólt), ám a lírai én, mint a zárószakasz jelentése majd megmutatja, mégsem marad vesztve előttünk dermedt narcisztikus reflexiójában. Egy olyan aspektusból, amely Celan világában nem egyedülálló, a kizáratottság is pozitíve megélt mozzanatot:

Weg durch den menschengestaltigen
Schnee, den Büßerschnee,
zu den gastlichen
Gletscherstuben und -Tischen.

*(A héber *bét* betű neve házat jelent. A ford.)

Ut keresztül az emberalakú
havon, a remetehavon,
a vendégszerető
gleccserszobákhoz, -asztalokhoz.

(Remetehónak nevezi a geológiai-meteorológiai szaknyelv a zarándokfigurákra emlékeztető hó-, firn- és gleccserjég-formákat.)

Vagy ami ezzel egybehangzik: „Du darfst mich getrost mit Schnee bewirten.” (Bízvást megvendéghelhetsz hóval.) A *Hószólam*-kötetben az emberek közötti vendégszeretetlen magánnyal szemben a téli jeges levegő szabadsága és tisztasága áll: „Von der Stehneipe / zur Schneekneipe,” a talponállóból a hóvendéglőbe.

A második versszakban lágyul az aktivitás leírása. Az a követelmény, hogy „síkalmok / (Flachräume) „kacsázzanak” a jégen. A *Flach* (sík, felület) a szendérgés *felületes* álmaira vonatkozik, de benne van a „semmitmondó”, „lényegtelen”, „felszínes” jelentése is. E lényegtelen álmódásokat kell egyetlen hajítással a jégre küldeni. „Schirken” (kacsázni) jelentése: lapos cserepet vagy követ vízfelületen játékosan ugratni. A „schirken” ige onomatopoeitikus komponense a cselekvést akusztikaivá fordítja. A lapos darabot el kell hajítani, mint a kavicsot, amely a vízfelszín fölött tovapattanván elmerül, vagy haszontalan darabként ottmarad a jégen. A jég felülete nem tükörsima, hanem bordás. Bordázata megdermedt hullámokra vagy szélből alakított barázdákra emlékeztet, olyasmire, ami ellenállása révén hangot ad, mint a hanglemezzel barázdái. A jég dalol. Ami belékarcolódott a jégbe vagy belémerevült a barázdáiba, az hallható a kacsázó hangban: a síkalmok, mint a jégírás letapogatói.

Pontosan oda kell figyelniük, hogy a harmadik – és utolsó versszakot, mint az eddigiek tökéletes ellentétét megértsük. „Wortschatten” (szóárnyak) – a fonetikailag fénylő és játékos középső szakasz után ez nehézkesnek, sőt esetlennek hangzik, és olyan, mint egy tautológia. Hiszen a szavak: „dolgoknak” a „jelei”, eleve árnyékok tehát. Georg-Michael Schulz-cal rá kell mutatnunk e fordulatnak Celanra jellemző nyelvi reflexiójára: ahol maga az „árnyék” belép a nyelvbe s a nyelv által közvetítetté lesz. (G.-M. Schulz, 166). Celan nyelve a „szóárnyakig” mozog, melyeknek „értelme” a „fénycsóvajelentésen” túl van (Lichtzwang 71), a „fény-ékeket” „el kell ütni”, hogy az alkonyé „legyen a szó” (uo. 42): az „értelem” a voltaképpeni bevilágító és megvilágító – az árnyékban van. „Igazat mond, / ki árnyakat mond.” A szóárnyakat „ki kell vágni”. Nyilvánvaló, hogy a költői *tett* feszültsége (szemben a síkalmok kacsázásával) az, ami itt képbe lesz befogva. „Heraushauen” (kivágni): erdőgazdasági kifejezés, a faállománynak a napfény behatolását célzó ritkítására használják. A bányászat területére is vonatkozik e szó, valamint a szobrász munkájára, akinek a fejében már készen álló plasztikus figurát már csak ki kell vésnie a kőből. „Megszabadítja” a kőből, s ez a jelentés-árnyalat egy további köznyelvi jelentést helyez előtérbe: valakit egy veszélyes helyzetből megszabadítani, személyes, sőt néha testi beavatkozással „kivágni” őt a bajból. Az itt föllépő kétértelműség, a „kifejezés többsíkúsága” Celan saját szavai szerint „számot vetett azzal a körülménnyel, hogy minden dolog esetében fazettákat figyelünk meg, amelyek a dolgot több látószög-ből mutatják, többféle „törésben”, „bontásban”, melyek semmiképpen sem „látszatok”. Azon vagyok – folytatja –, hogy nyelvileg legalábbis metszeteket adjak a dolgok spektrálanalíziséből, s hogy ezeket egyidejűleg több aspektusban és más dolgokkal –

szomszédos, rákövetkező, ellentétes dolgokkal – való áthatásukban mutassam meg. Képtelen vagyok mindenoldalúan megmutatni a dolgokat”. (In: Hugo Huppert 32)

Térjünk vissza a vershez!*

(. . .) szembeszegezhető azzal, hogy – Dietlind Meinecke szerint – „az embernek a nyelv és az üdvösség iránti igénye jóval átfogóbb”. (Ez rajzolódik ki a *Hószólam* zárószakaszból. A kiszabadított, kivágott „szóármakat” ölelni kell, ahogy a tűzifát fölrajkják öle. Őlfának nevezik pl. a vastag ágakat, melyeket egy kidőlt fa törzséről levágnak. A „Krampen” (a magyar fordításban: „csákány”) általában hegyesvégű, U-alakú horgot: ácskapcsot jelent. Az osztrák dialektusban fémcsökány megnevezésére használatos a kifejezés: hegyes csökánykapa hosszú nyéllal, kerti munka céljaira. E csökány képe figyelemre méltó módon érintkezik Kafka *Naplójának* egy mondatával. Ez áll ott 1914. dec. 5-i dátummal: „Létezésem képe . . . egy haszontalan, hóval és dérral belepett, a földbe ferdén épp hogy csak belefűrt pózna lehetne egy nagy síkság szélén, mélyen felforgatott mezőn, sötét téli éjszakán.” (Franz Kafka: *Naplók, levelek*. Bp. Európa, 1981. 432, Györfy M. ford.)

Hogy a vízmosságban, örvénylő mélyben (ezért áll a francia fordításban a „vortex” [örvény]) a saját egzisztenciának szilárdan ülő Krampen-ja (kapocs, csökány), Pflock-ja (karó – P. Celan I. 156) legyen, ezért kell a szó-aprófát fölhalmozni. Az utolsó szakasz erőteljes, sőt kemény alliteráló csengése összeköti ezt a részt a kezdő sor „ágaskodó” szavával, ehhez járul a favágás szemantikája is és az „ágaskodni”, „ölbe rakni” mozgásoknak azonos irányú függélyessége. A versmenet áttetsző fölépítése ezzel az utolsó szakaszban energikus koherenciát kap: az „ágaskodó” (gebäumt), mely előbb inkább mellékesen vett részt egy táj meghatározásában, most, áthatva a fonetikailag rokon, értelme szerint azonban ellentétes „(Flach-)träume” által, fölszabadul egy képében, amely épp ellenkezőleg, mint ez az „ágaskodás”, egyenestartású állásában tartja meg magát.

A vers véges-végig vertikális irányítottsága a Binswanger-féle értelmezési modell értelmében a kreatív folyamathoz való különlegesen erős közelséget jelez. Kiviláglik ez a második szakaszból is: a „kacsázás”-nak a felületen fogva maradó horizontális mozgásából, az empirikus világhoz és a „lényegtelenséghez” hozzárendelt mozgás érlelődési irányából. Ha a „hószólam” és a „vízmosság” a kreativitást szignalizáló vertikális mozgás legfelső és legalsó pontját jelenti, akkor kifejezésre jut a vers egyik pozitívítása – a remény, amely a tudással terhes, költői szót titkon és alkotó módon a mélységgel, az abszolút hely-nélkülivel, *a-topos*-szal kapcsolja össze.

A versnek és fordításának, mint valóság-alternatívának utolsó példájaként a következőkben a *Hószólam*-kötet nyitódarabjáról beszélünk.

Ungewaschen, unbemalt,
in der Jenseits-
Kaeu:

Da,
wo wir uns finden,
5 Erdige, immer,

*A xeroxon itt három sor elmosódott. A fordító.

Ein
verspätetes
Becherwerk geht
10 durch uns Zerwölkte hindurch,
nach oben, nach unten,

auführerisch
flötets darin, mit Narren-
beinen,

15 der Flugschatten im
irisierenden Rund
heilt uns ein, in der Sieben
höhe,

20 eiszeitlich nah
steuert das Filzschwanenpaar
durch die schwebende
Stein-Ikone

Mosdatlanul, festetlenül,
a túlvilági
rekesztékben,

ott,
ahol találkozzunk mi,
Föld(asszony), örökké,

egy
elkészt
vödörös elevátor jár
át bennünket, felhővé foszlottakat
fölfelé, lefelé,

lázítón
fuvoláz benn, bolond-
lábakkal,

a repülő árnyék az
irizáló körben
begyógyít bennünket a hetes
magasságban,

jégkorian közel
utazik a filc-hattyúpár
a lebegő
kő-ikonon át

Non lavé, non grisé,
de l'autre côté
des bains-douches:

là
où nous nous rencontrons,
terreuse, toujours,

une
tardive
noria à timbales nous
pénètre, nous, lacérés en nuages,
vers en haut, vers en bas,

subversivement
ça siffle dedans, avec des quilles
de bouffon

l'ombre d'un vol dans
l'orbite iridescente
nous assainit, à l'altitude
du Sept,

proche de l'ère glaciaire
fait route le couple de cygnes en feutre
à travers la lévitante
pierre-icône

A repülés és a megérkezés metaforái határozzák meg a verset. Iránya kettős: a magassággal együtt gondolja a mélységet, s ebben különösen közel áll a *Hószólam*hoz. A valami máson keresztülhaladás itt még erősebben hangsúlyozott; legsajátosabb szűkmenetén a 11. sorban megy át a vers, amely a *lent*-et (tárna, föld, mocsok) és a *fent*-et (repülő árnyék, gyógyulás, hetes magasság, hatyúk, levegő-ikon) választja el és ezzel megnevezi a költemény két szféráját.

A címsor az újrakezés hangsúlyát csendíti. Megmosdatva és kifestve a halottak lesznek – ezért itt inkább újszülöttre kellene gondolnunk. Tekintettel a szakrális-rituális szférára, amelybe a vers beletorkoll utolsó két szakaszában, kapcsolata támad a rituális mocsokkal, ahogy ezt az anachorétáktól ismerjük. E perspektívából nézve a vers egy beavatásnak, a profántól a fenségeshez, az illúziótól a lényegi valósághoz való átmenet archaikus rítusának ábrázolása.

Az állapot leírását a „túlvilági rekeszték” (Jenseits-Kaue) helymegadása követi. „Kaue” a bányásznyelvben egy tárna fölépítményét, vagy egy táró szájadzó-nyílását jelenti. Manapság a szó inkább csak a „Waschkaue” kifejezésben él, amely a felszínre szálló bányászok mosdó- és átöltöző helyiségének nevéként általánosan használatos. Etimológiailag kapcsolatban a latin *cavea* (barlang) szóval, s így a fogoly-állapottal is. Egy szóösszetétel egyik tagjának valamely szemantikailag hasonló, vagy éppen ellentétes taggal való fölcserélése Celannál gyakori: így lesz a Waschkaue-ból Jenseits-Kaue. A rekeszték (Kaue) egyfajta tisztítóház vagy tisztulóhely, és valószínűleg beleértendő a várakozó guggolás (Kauern) is.

„Ott” kell találkozunk. Már ott vagyunk, csakhogy még találkozunk is kell – önmagunkkal is, másokkal is. A népdal, amelyre ez a sor alludál, dal a hársfáról, amely alatt a szerelmesek összejönnek. „Wo wir uns finden, / wohl unter Linden.”

Azt mondtuk, a „rekeszték” egy fejlődés kiindulópontja, amelynek a kettőspont ad nyomatékot: itt kell találkozunk, azaz megtalálunk a „Föld(asszony)”-t (die Erdige). Ez nem maga a Föld, vagy valamely Földistennő, hanem inkább annak a nehezen desifrizozható nőalaknak egyik megtestesülése, aki Celan valamennyi kötetében jelen van. „Vele, vagy hozzá való viszonyában a beszélő hasonló változásokat él át, mint a *te*-hez való viszonyában. De e nőalakkal kapcsolatban még inkább előjön a minden létezőnek nyelvben való föltételezettsége.” (D. Meinecke, 109.) E „Földasszonynak”, „Khtonikus nőnek” (Untre), „Nyavalyatörős asszonynak”, „rétenjáró szomszédnőnek, egykedvű asszonynak”, „behavazottnak” és „akozmikusnak” a figurája (*Schneepart*, 7, 29, 19, 30, 37, 84.) némelykor nővér-figura, gyakran a khtonikusnak birodalmával áll kapcsolatban, elemi birodalmat nyit vagy nevez meg. Ez az intenzíve és elemi módon jelenlévő nőalak: kísérő, aki a titok belsejébe vezet bennünket, s gyakran a numinózusnak küszöbén találjuk őt – lélekvezető, aki erotikus-archetipikus módon a költő számára adott nővéri *te*-ként jelenik meg. Ezzel a figurával ennek a versnek lírai énje szilárdan össze van kötve, s ez az összeköttetés az, ami az utolsó szakaszban filc-hattyúpáráként nyilvánul meg.

„Becherwerk” (vödörös elevátor): körbenjáró lánckerékkel ellátott bányászati szállítóeszközt jelent, láncre erősített vödörrel, amelyek megtelnek, majd egy billenőszerkezet segítségével ürülnek. Ezek járnak át teremtő módon bennünket. A „rekesztékben”, ami a tárnaházként ábrázolt élet, emelkednek és süllyednek a vödörök. Átjárnak, de még nem fogják be a „felhővé foszlottakat”, csupán beléjük kapnak. A felhővé vagy füstté lett emberinek a motívumával Celan nyilván a meggyilkolt zsidó népre gondol. De még

általánosabb módon bizonyára egy még nem materializálódott lélek-szubsztanciára, a belső, összevissza szabdalt valamire kell gondolnunk. A kép immanens negativitása ki-világlik a „durch” (át) prepozíciónak használatából, amely ha összevetjük az utolsó szakasz epifánia-szerű Durchbruch-jával (áttörés, áthatolás), itt teljesen más. A vödörös elevátor „elkészt”. Úgy jön, mint a Niemandrose-ban a csenevész istenek: „egy csillagidő számára túl későn”. A legnagyobb reménytelenség e pontján éri el a költemény szükmenetét és kezdődik meg egy „szabadonengedés” ellentétes folyamata. Ez pedig elsősorban: lázadás („lázítón fuvoláz benn”), ám kizárja egy megújulás lehetőségét. A bolond alakja továbbá összefügg a költő képével, s ez a Michaux-hoz való csatlakozásban („A clown”) Celan késői lírájában clown-szerű, groteszk vonásokat ölt. (vö. a *Holzgesichtiger* és *Eingejännert* c. verseket a *Schneepart* 29 oldalán.)

A megérkezést zene kíséri, ha nem is a szféráké. A fuvolázás pejoratív konnotációja inkább egy hasztalan vesződségre enged következtetni.

Üdvtörténeti fénykörbe kerül a negyedik szakasz szövege. A „repülő árnyék” a sikeres költői átváltozás szimbólumaként jelenik meg (Flugschatten vö. Wortschatten). Ezt az átváltozást erősíti meg az *einheilen* (begyógyítani), mint az *ausheilen* (kigyógyítani) inverze. A numinózus területre utal a Rund (Orbis) és a „hetes magasság” újonnan nyert helye, ahol a túlvilági rekeszték megnyílik. A földi helyből fénygömb lesz, mely szivárványszínű kört fog körül. Irisz istennő mondájára utalunk; az archaikus képzetekben a szivárvány: híd az isteni és az emberi világ között, melyen a beavatottak számára lehetővé válik az égi régiókba való följárás. A szivárvány hét színe megfelel a hét égi szférának, melyek közül a legfelső, a hetedik ég a legnagyobb boldogságot ígéri.

Még ezt a képet is fölülmulja a zárószakasz hierofániája. „Jégkorian közel” van a „filc-hattyúpár”. Szeretőkre alkalmazott hasonlatként a hattyúpár toposza az irodalomtörténetben legkésőbb Hebbel és Hölderlin óta ismert. A finomszerkezetében kaotikus filccel melegszik a hattyúpár és védekezik a közeli jégkor ellen. Mozog, azaz „utazik” (mint a „fuvolázni”: köznapi kontrafaktúra a szentséges szférával szemben) a kövön át, amely lebegő, ovális ikonként magasan a térben képzelendő el. Nem a „jég-ikon”-ra (icone aéree) kell gondolnunk Éluard hasonló című prózaverséből, hanem a „lebegő kő”-nek a celani ős-skálán létrejövő konstellációjára: „a világos kövek keresztül mennek a levegőn”, „a kő a légben, melyet követtem”.

Gyakran jelenik meg a kő a szerelmes közelében. („Ahogy kőhöz beszélünk, ahogy te mélyen testvérem vagy”, „szemed oly vak, mint a kő”) Dietlind Meinecke számára a kő „a zárt, látás és hallás nélküli helyzetet” szimbolizálja (Meinecke, 68). Amikor sok olyan versben, ahol két ember szerelméről van szó, az üdv hiánya már jelen van, akkor ez összefügg valamilyen harmadikkal szembeni kitaszított-léttel, amely „szörnyű, mert nem találni”, és a szerelmesek „elszigetelt elveszettek, mert sehol nem veszik együvé őket” (Meinecke, 68). Ez a harmadik csupán hiánya és üressége révén létezik, amely őt a valóság belsejében létrehozza. (Bazaine)

A vers záróablója e motivikus megláncoltságot pozitívba fordítja: a kő fölveszi a szerelmeseket, bemennek – ez maga is kép – egy „isten-képmásba” (a görög *eikón* fordítása ez). A művészet- és vallástörténetben az ikonok az isteni jelenlétnek a mostani időbe való belényúlását testesítik meg. Ezért tisztelik a keleti egyházban üdvhozó tárgyként az ikonokat. Ez itt egy verbális ikon, amely az egyetlen hosszú mondatot, melyből a költemény áll, mintegy lebegésben tartja, amennyiben pont nélkül zárja.

A „te” keresése Celannál a végső instanciának és az üdvösségnek keresésében csúcsosodik ki (Meinecke). A *keresett, elkerülhetetlen* és egyszersmind *rettegett*: az a testetlen harmadik, melyet Celan a Büchner-beszédben az „ismert segédszóval” az „egészen másnak”, azaz Rudolf Ottó fogalmával „a szent”-nek nevez. Amikor Celan azt a reményét fejezi ki, hogy ez a *más* talán találkozhatnék egy „egészen közeli mással”, akkor e találkozás helye a szerelem volna, amennyiben megtartja metafizikai jellegét: Erósz, az isteninek közvetlensége, mint közelálló. Ezért mondhatja a *Hószólam*-ciklusban a „behavazott”-ról:

Einer will wissen,
warum ich bei Gott
nicht anders war als bei dir.

Valaki tudni akarja,
Istennel szemben miért
nem voltam más, mint veled szemben.

quelqu'un veut savoir,
pourquoi je n'étais face a Dieu
autre que face a toi.

Vagy, mint maga Celan a főntebb idézett, Otto Pöggelerhez írott levelében közvetlenül költészetére vonatkoztatva kifejti: „Talán vetítősíkjai a versek ennek az „égentúli helynek”, „jelentéstelenül” értelemdúsak ama pneumatikus körvonal révén, amely nekik, mint „a halandóság szorgolójának” részül jut, midőn alulról és felülről nyitottak maradnak. Vannak közlekedő csövek és -edények is; vagy teljesen egyszerűen: létezik a szeretet és annak edényei.” (Celan, in: Pöggeler II, 242.)

A *Hószólam*-kötet végén álló rövid vers kell, hogy fordítási kísérletünk zárlatát alkossa. Így hangzik:

Die Ewigkeit hält sich in Grenzen:
leicht, in ihren
gewaltigen Meß-Tentakeln,
bedachtsam,
5 rotiert die von Finger-
nägeln durchleuchtbare
Blutzucker-Erbse.

Az Öröklét határok közt marad
könnyedén,
hatalmas mérő-tapogatóiban,
figyelmesen
rotál az ujj-
körmöktől átvilágítható
vércukor-borsó.

L'éternité se limite à ses limites:
légèrement, en ses
colossales tentacules graduées,
attentivement,
le pois glycémique
transluisable des ongles
pivoté.

Ebben a versben, amelynek epigrammatikus alakja hét sorból épül föl, a kozmikus ottlét-ről van szó, a szembeötlő mérhetetlenségről – kimeríthetetlen téma, mely nem engedélyezi a rímet –, utóbb meg „borsónak” nevezik! Ezzel a versciklus szó szerinti végszava mondatik ki, lakonikus-szarkasztikus gesztussal. Utolsó szó, melynek immanens hangzási komikuma majdhogy nem kabarédal-szerűen kommentálja az „öröklétet”.

Az öröklétnek s a vele együtt érintett idő-képzetnek hozzákapcsolt relativitása persze nem egyedüli jelenség Celan műveiben: „öregszik az öröklét”, „az öröklétek tingliznek” – olvassuk a *Fadensonnen*-kötetben, vagy pedig: „kisöröklétek”.

„Az öröklét határok közt marad”: azaz nem lehet nagyon nagy, vagy pedig: visszatartja magát, mértékkel van, s ezáltal az, ami éppen maga a határolhatatlan, megleti határait. Az öröklét határa a kettőspont: ez utal arra, ami az öröklétet határai közt tartja. A kettősponton hatol keresztül az epigrammatikus forma dinamikája. A következő szó: „leicht” (könnyedén), s a könnyedség éppen alapmagatartása e rövid versnek. Zeneileg így hangoznék az előadásra vonatkozó instrukció: „leggero”: „mintegy súlytalanul tovalebegő”, és ez a „könnyed”-ség nyilatkozik meg a közvetlen szókörnyezetben, az alatta álló „hatalmas”-ban.

Az öröklét – most öröklétet mondunk, később vércukor-borsót – rotál tapogatóiban. Ezek az ő tapogatói – egy nagy, zseniális állatéi. Tapogatóknak (Tentakel) nevezzük a fogókarokat, csápokat, a szájamagasságban található nyúlványokat, melyek a gerincteleneknek a zsákmány megragadására szolgálnak, s az érzékszerveket. Növényeknél találunk ilyet: pl. a hűsevő virágoknál, valamint a hüvelyeseken – pl. a borsón – látható hajtások és kacsok is ilyenek. A „Tentakel” a latin *temptare* „vizsgálva megtapintani” igéből származik, melynek jelentése: megvizsgálni, tapogatni, mérni. Innen: „Meß-Tentakel” (mérő-tapogató). Ami mér: az öröklét; mér valamit, ami olyan tulajdonságú, hogy mérhető. Amit az örökkévalóság mér: az idő; méri és kiméri. Mérőművészete idővel lát el és ajándékoz meg bennünket. A kötőjel a Meß-Tentakel szóösszetételben arra figyelmeztet, hogy az első tagra is oda kell figyelnünk. Nem úgy hangzik-e Meß (mérő), mint a Messe (mise), Meßwein (misebor), Meßdiener (ministráns), istentisztelet és tabernákulum? Egy, az idő áhítatába merült misét kell itt celebrálni? Inkább arról van itt szó, hogy a mise az öröklét akar lenni, ám az ember fontossága nem a religiózus-hívő transzcendenciához való emberi vonatkozásban áll.

A „figyelmesen” szó megjelöli a vers pontos centrumát, a tengelyt, amely körül „rotál”. A tapogatók: magának a versnek a szavai. A „bedachtsam” (figyelmesen) szó megmutatja a vers metrikus csírasejtjét, az izolált amphibrachust. Ez a szó az elgondolandó centrum; olyan, mint egy tényállás. Úgy látszik, a mérhetetlenség e pillanatnyi kontempláción keresztül még nagyobb lesz. Benne nyilatkozik meg az ellentéte annak, „ami ma minden siker mércéje: a sietségnek”. (Achim Wanicke, Park, 21/22). „Figyelmesen” – ez egyben az olvasónak is szól –: odafigyelhet rá.

Megajándékozott, „ellátott” kell, hogy legyen: mégpedig ismerettel. Lassanként különös jelenség rajzolódik ki az olvasó előtt, s e jelenségben mintegy a végtelenség ébred önmaga tudatára. „Figyelmesen rotál az ujjkőrmoctől átvilágított vércukor-borsó.” Énen túli tónusa van ennek a fordulatnak (hasonlítsuk össze ezzel: „önmagam mögött vagyok”), amely a térbeliség összes képzetét egymásba gabalyítja. A „figyelmesen” szóban a vetítősíkok tönkremennek: a rejtett, elveszettnek hitt centrum most: a vércukor-borsó. A költemény e centrumából kiindulva meglódul a ritmikus mozgás és a végpontot-

kon: a kezdő- és a záró sorban eléri legnagyobb sebességét. „Rotálni” azt jelenti, hogy valami körben forog. Egy propeller rotál, valami a tengelye körül rotál. A bolygók, bolygórendszerek és a spirálkódok is rotálnak. „Rotálni” (és a „rot” (vörös) szó, amelyet ez tartalmaz) azonos sorban van az „ujj” szóval. Kezünkkel írunk, ujjunk fogja a ceruzát. Az írásban, a költői tevékenységben egy láthatóvá tétel teljesül, a valóság átlátszóvá válása: „Levágott ujjakkal beszélek hozzád” – olvassuk Celannál, vagy: „Túl elhamvadtt ujjaimon” (Celan, II. 248), vagy: „Minden ujjon egy, a tiédre hasonlító szem”; aztán: „hogy téged lássalak ujjaimmal”. A legvilágosabban ez az összefüggés talán ebben a sorban mutatkozik: „az ujj- / hegyen a vezérsugarat / számára, az egy el- / sodródó szóvikát.”

A „durchleuten”, „durchscheinen” (meg-, be-, átvilágítani, áttetszeni) magából a transzcendálás szókészletéből származik. „Egy csillag világította be a világot”, vagy amikor Jean Paul azt mondja: „sokáig tartó pirkadattól átvilágított lelke”. Másrészt a modern orvostudomány szókészletéhez tartozik: valamit vagy valakit átvilágítanak, megröntgeneznek. Szoktunk arról is beszélni, hogy egy ügyet a legapróbb részleteking megvilágítottunk, megvizsgáltunk, fölmértünk.

Az ujjak tartják a ceruzát íráskor. Tartják a végtelen beszéd virtuális modelljét is (mint a tapogató?). Az olvasónak az a feladata, hogy utánképezze azt a mérlegelési és átvilágítási folyamatot, amely a dolgokat nem megragadja, nem megtapintja, (az átvilágítás csupán lehetőségként mondatik ki: „átvilágítható”), hanem átvezeti a transzparenciába.

A következő sort enjambement-ja miatt megint csak önmagában halljuk: „Nagel” (1. szög, 2. köröm) és „durchleuchtbar” (átvilágítható) költészettani vonatkozásban állnak. A szög fájdalmat okozhat (gondoljunk a mártírok szögére, Krisztus sebeire). A Celannál előforduló „seb”-motívumról szóló beszéddel kapcsolatban már utaltunk a fájdalomra, mint a világ megtapasztalásának határhelyzetére, mint a művészi alkotás előfeltetésére és mint sebezhető és megsebzett szóra. Az intuíció az, ami bennünk a legsajátlagosabb, ez az univerzális nevezeték itt vércukor-borsónak. A celani költemény szerkezetében, melyben minden elemnek csupán egyetlen, neki megfelelő helye van, a két összetett szóból (vércukor, cukorborsó) kontaminált összetételnek kulcspozíciója van. A metafizikai totalitásnak, az öröklét igényének a tudomány információ-részeckéi felelnek. „Nálam nem természet van, hanem mindenképpen physis.” – jelentette ki Celan beszélgetés közben, és igazolható, hogy késői munkásságában a biológiai és fiziológiai látásmód dominál. (Jelen témánkról szólva az anatómiai „borsócsont” kifejezést is, melyet a kis kéztőcsontra alkalmaznak, bevezethetnék a vers koherenciaszerkezetébe.)

A „vércukor-borsó”-ban a hüvelyes termés nem csupán az emberiség egyik legősibb táplálékát, hanem a táplálkozás esszenciáját is megjelöli, tudniillik hogy avégett fogyasztjuk el, hogy testünknek energiát adjon. Hét sorba rövidül így az a perspektíva, amely a mindenség mérhetetlen tere, az idő és a belsőbe, az emberi molekulába hatoló pillantás között áll fönn. Az univerzum bennünk lakik. Ily módon látjuk át a végtelenséget és nyerünk teret a végtelenség számára a végesben. Az ember a költői írás által közlekedhetik állatként, növényként, „a hangtalan mindenség el nem múló szövegével” (Bazaine) – legyen az akár egy borsókacsba. A költő feladata abban áll, hogy a létet, mely nem látja önmagát, képi formára hozza és egyidejűleg előhívja a képből a látásmódot.

(Fordította: Steiger Kornél)

A MODERN FRANCIA LÍRA FORDÍTÁSÁNAK PROBLÉMÁI*

I.

A költészet, vagy Roman Jakobson szerint a szó művészete, mindig is próbára tette a fordítást abból a szempontból, hogy mi a lehetséges és mi a lehetetlen. Ennek az okai világosak. A költőket, éppúgy mint a gyerekeket, nem kötik egy egyedi nyelv normái; bármikor átléphetnek a megszorító nyelvi szabályokon és mindazt megvalósíthatják, amit a nyelv *rendszere* megenged. A költészetben a ritmus, a metrum és összehasonlítható „szupraszegmentális” jelenségek fontos szerepet játszanak; mivel pedig a metrikus rendszerek gerincét mindig olyan jelenségek alkotják, amelyek egy nyelvben fonológiailag jelentősek, a fordítás már itt nagy nehézségekkel kerül szembe: az egyes nyelvek hangrendszere ugyanis különböző alkatú. Minden költői mű lefordításának alapvető problémái közé tartozik az a körülmény, hogy a nyelv ábrázoló funkciója más funkciókkal szemben háttérbe szorul: nem annyira a *mi* a lényeges, hanem sokkal inkább a *hogyan*. Ez már alapjában a jelölés felértékelését jelenti a jelölttel, a nyelvit a tárgyival szemben. És mivel a „nyelvi”, amennyiben valós szövegekről van szó, mindig mint egyedi nyelvi jelenik meg előttünk, ez mindjárt súlyosbítja a fordító problémáit: ellentétben a mindennapi szövegekkel itt nem csak értelmi megfelelésről van szó. Szükség van itt a nyelvi ekvivalenciára is – és pontosan ez a fajta ekvivalencia az egyes nyelvek között fennálló különbözőségek következtében ritkán valósítható meg eredeti formájában.

II.

Ezekhez az alapvető nehézségekhez, amelyek minden költészetnél felmerülnek, járulnak azok, amelyek különösképpen a modern francia líránál (és, aláhúzhatjuk, egyáltalán a modern lírával kapcsolatban) jelentkeznek. A következőkben, mindenekelőtt, róla lesz szó. – A modern francia lírára jellemző az ábrázoló művészethez, – így pl. Francis Ponge – „az intellektuális forradalom zászlóvivőjéhez való igen szoros kötődése. Az elmélet és a gyakorlat szövetségéről van itt szó, amely elmehet a két terület teljes egymásba olvadásáig is. Soha nem volt még a költészet és az ábrázoló művészet közötti

*A szerző eszmefuttatásában többek között a következő korábbi munkáihoz nyúl vissza: *W. R.*: *Modern Lyrik in Frankreich. Darstellung und Interpretation*. Stuttgart, 1972; *W. R.*: „Der Dichter und seine Sprache. Bemerkungen zur französischen Literatur”, in: *Klaus Mönig* (Hrg.): *Sprechend nach Worten suchen. Probleme der philosophischen, dichterischen und religiösen Sprache der Gegenwart*, München–Zürich, 1984. 31–58.

szimbiózis olyan erős mint éppen a huszadik században. Futurizmus és szürrealizmus, hogy csak a két legfontosabb izmust említsem a jellemző mozgalmak, amelyek a művészet egész területét felölelik, a szó művészetét éppúgy mint az ábrázoló művészetét.

Az 1905 és 1920 között zajlott, századunk egész fejlődése szempontjából oly fontos művészet – vitának kulcsszava az „anekdotikus”. „Anekdotikus” annyit jelent mint „mimetikus”. A művészetnek olyan felfogásáról van itt szó, amely megkívánja, hogy a „mimézis”, a valóságnak az utánzása új, önálló realitás megteremtésének érdekében visszaszoruljon. Guillaume Apollinaire 1912-ben a *Soirées de Paris* c. folyóiratban *A modern festészet tárgya* című írásában foglalkozott az anekdotikus momentummal. Pierre Reverdy, a költő, 1917-ben folyóiratának, a *Nord-Sud*-nek első számában részletesen kifejtette azt, amit néhány hónappal később ugyanott Georges Braque jellemző aforisztikus stílusában szinte ugyanazokkal a szavakkal így foglal össze:

„Le but n'est pas le souci de *reconstituer* un fait anecdotique, mais de *constituer* un fait pictoral.” (A cél nem az, hogyan adjunk vissza gondosan egy anekdotikus eseményt, hanem miképpen teremtsünk meg egy szemléletes helyzetet.) Braque, a modern művészet egyik korai gondolkodója ugyanezt másképp is kifejezte *Cahiers*-iben (Füzetek):

„Construire c'est assembler des éléments homogènes. Bâtir c'est lier des éléments hétérogènes. Cézanne a bâti.” (Szerkeszteni annyi mint összegyűjteni a homogén elemeket. Építeni annyi mint összekötni a heterogén elemeket. Cézanne épített.)

Új valóság megteremtéséről van tehát szó a heterogénnek, a nem szükségképpen összetartozónak az összeillesztése által. A valóság ábrázolásának a helyébe új valóság megteremtése lép. A művész teremtővé válik, a szó igazi értelmében. Reverdy szavaival: „Un art de création, non de reproduction.” (A teremtés művészete, nem a visszatükrözésé.)

Ismeretes a művészi gyakorlat, amely megfelel ennek az új művészetelméletnek: Cézanne-t, aki „épített” és nem „szerkesztett” a kubizmus egyik előfutárának tekinthetjük. Heterogén elemeknek egy új valósággá történő összefűzése – ezek a kollázsok és Marcel Duchamp ready-mades-jei; a kubista művészek alkotásai (Simultaneitá, hogy a korai futurizmus egyik kulcsszavát említsük, szintén heterogénséget jelent, amennyiben dolgok, amik a valóságban nincsenek egyszerre jelen, a képen egyidejűleg jelennek meg). Végül ennek az új, „kreatív” művészetnek a kapcsán a kései szürrealisták képeiről is szó van. Ennél az ily módon teremtett „új realitásnál” a probléma ott rejlik, hogy általában nem tárul fel önként a szemlélő előtt. Varrógép a boncasztalon, bidé a falon, túldimenzió-nált számár a kandalló tetején – ezek mind késleltetik a megértést, egy „différence”-hoz vezetnek Jacques Derrida értelmezésében, a jelnek mint olyannak az előtérbe nyomulásához.

Ami az ábrázoló művészetre érvényes, ugyanaz érvényes, mutatis mutandis, a szó művészetére is. Itt természetesen két ellentétes irányú tendencia érhető tetten. Az *első esetben* a mondatban szétzúzásának az a célja, hogy a kötetlenül egymás mellé helyezett szavak ilyen módon elnyerjék tulajdonképpeni saját evokációs hatalmukat. Ezt az irányt Hugo Friedrich már Rimbaud-nál megfigyelte és „aleatorikusnak”, kockázatosnak nevezte. A másik forrás a késői Mallarmé, aki úgy törekszik a különbözőség, a „différence” elérésére, hogy módszeresen elhomályosítja a szintaktikai összefüggéseket.

A mondatannak mint a költői kreativitás eszközének a feloldására irányuló követelést különösen népszerűvé tette Marinettinek 1912. május 11-én kibocsátott futurista

manifesztuma. Aki a szintaxist áttekinthetlenné teszi vagy szétrombolja, visszaadja az egyes szavak „autonómiáját”. Így hangozzék tehát a jelszó: „Szabadságot a szavaknak!”, vagy eredetiben: „Le parole in libertà!” Az igék mindenképpen főnévi igenév alakjában használandók, ki kell irtani a jelzőt és a határozót (ez utóbbi Marinetti szerint egy ócska kapocs, amely odaköti az egyik szót a másikhoz). El kell tűnnie természetesen a központozásnak is, – ennek célja ugyanis a mondattani tájékoztatás az írott nyelvben. A főneveket kötetlenül egymás mellé kell helyezni és így tovább. A szabadságukat ilyenképpen elnyert szavak segítségével lehet és kell azután, ahogy Marinetti mondja, a költőnek „képekből vagy analógiákból aprószemű hálókat fonnia, hogy azután kivesse azokat a jelenségek titokzatos tengerébe”.

A második esetben, ami a nyelvvel való költői bánásmód másik véglete, nem tűntetik el a mondattant, sokkal inkább központi szerepet szánnak neki. – Az emberi nyelv lineáris, illetve egydimenziós. Elképzeléseink nagyobb gondolati egységei mind kisebb összetevőkre bontandók és a beszéd egydimenziójú szálára felfűzendők. Ha kommunikációs társunknak sikerül ezeket a tört részeket ismét nagyobb egészekké formálnia, úgy ez kizárólag a mondattanon, vagy „nyelvtanon” műlik: a szintaxis nyújtja azokat az eszközöket, amelyek megmutatják a hallgatónak, mely töredék részeket melyekhez kell kapcsolnia, hogy eljusson egy nagyobb egészhez.

A nyelvvel való bánás második végletes módja tehát abban áll, hogy a korrekt, a szabályok szerint egyértelmű mondattani keret bizonyos fokig értelem-generátorként alkalmazkodik: az üres helyekben, amelyeket a szintaktikai keret a tulajdonképpeni szemantikai információ (lexémák alkotta) töredék részei számára meghagy, mint drágakövek egy foglalatban, szavak nyernek elhelyezést, amelyek azután újszerű, addig hallatlan, még nem volt kombinációkká állnak össze. Ezzel a technikával elsősorban a szürrealisták éltek, akik köréből egyébként (nevezetesen Jules Monnerot-tól, aki később szakadárá vált) a mondattannak mint foglalatnak és a lexémáknak mint drágaköveknek a képe is származik. A későbbi (?) Michel Foucault *Les mots et les choses* című művében két fogalmat teremtett, amelyek kitűnően illenek arra a két bemutatott végletes módra, ahogyan a költők a nyelvvel bánnak: azt, amit a mondattan érintetlenül hagyásával új valóságként alkotnak, *utópiáknak* nevezi. Ezekről ezt mondja:

„Les utopies consolent: c'est que si elles n'ont pas de lieu réel, elles s'épanouissent pourtant dans un espace merveilleux et lisse; elles ouvrent des citées aux vastes avenues, des jardins bien plantés, des pays faciles même si leur accès est chimérique. (Az utópiák vigasztalnak: ha nincs is valóságos létezési helyük, csodálatos, lágy térben bontakoznak ki mégis; széles sugárutakkal tagolt városokat, szépen gondozott kerteket, könnyen bejárható vidékeket nyitnak meg előttünk, noha ezek hozzáférhetősége nem más mint ábránd).”

Foucault az utópiáktól megkülönbözteti a *heterotópiákat* – azt tehát, amit Braque gondolt, amikor a „bâtir”-t úgy határozza meg: „lier des éléments hétérogènes”. Foucault meghatározása: „Les *hétérotopies* inquiètent, sans doute parce qu'elles miment secrètement le langage, parce qu'elles empêchent de nommer ceci et cela, parce qu'elles brisent les noms communs ou les enchevêtrent, parce qu'elles ruinent d'avance la „syntaxe”, et pas seulement celle qui construit les phrases, – celle moins manifeste qui fait „tenir ensemble” (acôté et en face les uns les autres) les mots et les choses.” [A *heterotópiák* nyugtalanítanak, kétségkívül azért, mert titokban aláássák a nyelvet, mert megaka-

dályozzák, hogy ezt es azt nevéen nevezzük, mert összetörük vagy összekuszálják az alap-
szókat, mert már előre lerombolják a „szintaxist” és nemcsak azt, amelyik felépíti a
mondatokat — hanem azt a kevésbé manifeszt szintaxist is, amely összetartja (egymás
mellett és egymással szemben) a szavakat és a dolgokat.”] Foucault ezután, összehason-
lítva az utópiákat és a heterotópiákat, így folytatja:

„C'est pourquoi les utopies permettent les fables et les discours: elles sont dans le
droit fil du langage, dans la dimension fondamentale de la *fabula*; les hétérotopies (. . .)
dessèchent le propos, arrêtent les mots sur eux-mêmes, contestent dès sa racine, toute
possibilité de grammaire; elle dénouent les mythes et frappent de stérilité le lyrisme des
phrases.” (Ezért jut hely az utópiákban a beszélgetésnek és a meséknek: beletartoznak a
nyelv egyenes vonalába, a *fabula* alapvető dimenziójába; a heterotópiák (. . .) kiszárítják
a tárgyat, önmaguk felé irányítják a szavakat, gyökerében tiltakoznak a nyelvtan minden-
féle jogosultsága ellen; kivészik a mítoszokat, csírájában elfojtják a mondatok líraiságát.)

Az utolsó félmondat, amelyben a heterotópiákat az a vád éri, hogy megölik a mon-
datok lírai karakterét, tökéletesen ellentétes azokkal a célokkal, amelyeket Marinetti „a
szavak felszabadítása által” vagyis a nyelv heterotop használata révén el akart érni.*

IV.

A költészet és az ábrázoló művészet közötti összhangnak megfelelően az utópiák és
a heterotópiák nemcsak a szó művészet, hanem az ábrázoló művészet területén is tisztá-
zásra szorulnak. A heterotópiák a már említett kollázsok, a ready-mades, hiányzik belőlük
a tulajdonképpeni szintaxis, csak különálló „jelekből” tevődnek össze. Ezzel szemben az
„utópiák” olyan festőket teremtettek mint Chirico vagy Yves Tanguy. Bármennyire kü-
lönöseknél és elidegenedetteknek tűnjenek is az egyes elemek ezeknek a festőknek a
képein; mégis közülük van egymáshoz, egymás mellé rendeli őket a keret, egy *tájnak* a szin-
taxisa. Még ha azok a furcsa formák és alakok, amelyeket mondjuk Tanguy, Max Ernst
vagy Salvador Dali képein láthatunk, önmagukban semmi „értelmet” nem mutatnak — a
tájnak a kerete, amelybe be vannak ágyazva, elrendezi őket egymás mellett és végső soron
így mind „érthetővé” válnak. Sem Marcel Duchamp heterotóp képeit, sem, mondjuk
René-François Ghislain Magritte utópikus ábrázolásait nem kell (vagy lehet) a közép-
európai szemlélő számára lefordítani. Az „utópikus” művészi alkotásokra érvényes, hogy
egy *tájnak* végeredményben mégis csak „anekdotaszerű” kerete a megértésben éppúgy se-
gítségére van egy svéd embernek mint egy magyarnak; egy kollázsnak vagy egy ready-
made elemeinek a heterotóp egymásmellettsége egy spanyol nézőnek ugyanolyan módon
rendezetlen mint egy románnak. Ezzel szemben az utópikus vagy heterotopikus szóművé-
szeti alkotások, mivel nem képi, hanem egyes nyelvi anyagról van szó, szükségszerűen
igénylik a lefordítást. Tehát pontosan itt jelentkeznek a már említett, a szóművészeti
alkotások fordítására jellemző általános nehézségek mellett a járulékos problémák. Még-
pedig olyan problémák, amelyek elvben megoldhatatlanok.

A heterotóp versek esetében ez csodálkozásra készítheti az embert: a szavak vagy
szócsoportok, amelyek itt kötetlenül egymás mellett állnak, legalábbis első pillantásra,

*A III. pont a tanulmány rövidítése miatt kimaradt.

elvben lefordíthatók. Természetesen csak látszólag azok. Elsősorban hiányzik az, ami minden normális szöveg fordításánál a legfontosabb cél kell hogy legyen: a szöveg (lehetőleg egyértelmű) értelme, amit azután a másik nyelven a megfelelő értelemben kell visszaadni. Másodsor az egyes nyelv minden lexémája egy asszociációs mezőben helyezkedik el, amelyben helyi értékkel bír. Ha egy ilyen lexémát nem határoz meg a szövegösszefüggés, akkor többjelentésű marad: megtartja az árnyalatok és asszociációk egész szövevényét, amely a szövegben elfoglalt helyzeténél fogva neki tulajdonítható. Mivel pedig az egyes nyelvekben éppen a szövezők azok, amelyek a szabályok szerint egész különbözőképpen strukturáltak, teljességgel lehetetlen a megfelelő szövegek adekvát visszaadása. A francia „clarté” szó, ha azt egy normális szövegben a szövegösszefüggés egyértelműen meghatározza, teljesen megfelelhet a német „Klarheitnek”. Az önmagában álló „clarté” azonban nem felel meg az ugyancsak magában álló „Klarheitnek”; többek között azért sem, mert a francia „clarté”-hoz odatartozik a ’fény’-elem, a világosság, amit a német ‚Klarheit’ nem tartalmaz. Már a késői Mallarmé erősen heterotóp versei is tulajdonképpen lefordíthatatlanok.

V.

Valamivel jobban áll a dolog a nyelv kreatív-költői használata utópikus végetének a lefordíthatóságával. Hiszen Foucault ezt mondta, többek között, az utópiáról:

„Széles sugárutakkal tagolt városokat, szépen gondozott kerteket, könnyen bejárható vidékeket nyitnak meg előttünk, noha ezek hozzáférhetősége nem más mint ábránd.”

Más szóval: az utópikus szövegeknek értelmük van, akkor is, ha — és alapjában véve ez a közös bennük minden költői szöveggel — az nem szükségképpen egyértelmű minden olvasó számára. Természetesen itt is vannak problémák, különösen ott, ahol az egyes nyelvek specifikus mondattana mint értelem-generátor színre lép. Mutassuk be ezt André Bretonnak 1931-ben megjelent *L'union libre* című költeményén. Ennek a versnek egy bizonyos szintaktikai séma az alapja, amely az elején kétszeresen zárt, a végén pedig kétszeresen nyitott. Mindenkor meghatározott minta szerint kezdődik:

Birtokos névmás + névszó + à + névelő + névszó

A verskezdet eme állandó mintájának a szemantikai változók állandó jellegű összeválogatása felel meg:

ma + femme + à + névelő + testrész.

Eközben az a hely, ahol egy testrész felbukkan, voltaképpen már átmenet a variábilis részhez — a megnevezett testrészek sohasem azonosak versről versre.

A mindenkori versek második része az említett kettős értelemben variábilis: az egyik esetben különböző lehetőségek adódnak a mintának mint szintaktikai mintának a folytatására; a másik esetben többféle lehetőség nyílik a szintaktikai minta szemantikai kiegészítésére. A szintaktikai minta, hogy a már említett Jules Monnerot-val szóljunk, „egy ékszer foglatát alkotja, amelynek köveit állandóan kicserélik”. Ami egyébként ahhoz a jól ismert párhuzamossághoz vezet, amely Roman Jakobson szerint a költészet egyik igen fontos ismérve.

A változó szintaktikai résznek, amely a szintaktikai minta állandó részéhez csatlakozik, egy jellemző tulajdonsága van: mindig olyan szintaktikai mintáról van szó, amelynek segítségével kiegészítőleg meg lehet határozni a vers állandó részét. A funkció tehát mindig ugyanaz, a tartalom változik. Azonos funkció – különböző forma: ez a 'paradigma' meghatározása. Valójában itt a lehetőségek paradigmájáról van szó, amelyeket a francia nyelv kínál egy névszónak utólagos lexikai meghatározásához. A jelen esetben arról a járulékos definícióról beszélünk, amelyet a mindenkori testrész megjelölése előtt a kataforikus határozott névelő vezet be:

Ma femme a *la chevelure* . . .

Íme ilyen a lehetőségek paradigmája – amelyet Breton szinte teljesen kimerített – a franciában:

Névszó + jelző
 de + névszó
 de + jelző + névszó
 de + névszó + jelző
 előljáró + névelő + névszó
 igenév
 vonatkozó mellékmondat

Eközben a 'de + névszó'-val történő kiegészítő meghatározás rekurzív. – Idézzünk példákat is az egyes mondattani lehetőségekre:

. . . aus seins de taupinière *marine* (V. 34)
 . . . au dos de *lumière* (V. 41)
 . . . à la langue de *pierre incroyable* (V. 10.)
 . . . à la gorge de rendez-vous *dans le lit même du torrent* (V. 31/32)
 . . . aus doigts de foin *coupé* (V. 19)
 . . . à la langue de poupée *qui ouvre et ferme les yeux* (V. 9).

Íme még két példa, amelyek különös pontossággal mutatják az eljárás rekurzivitását:

. . . aux sourcils de bord de nid d'hirondelle (V. 12)
 . . . aux pieds de trousseau de clés aux pieds de calfats qui boivent (V. 29).

Breton tehát a lehetőségek egész paradigmáját kimeríti – egyet kivéve, az előre helyezett jelző lehetőségét. Más szavakkal: kihasználja a *poszt*determináció minden lehetőségét.

A németre való fordításnál tehát a probléma ott van, hogy a névszók meghatározásánál a rendelkezésre álló lehetőségek megfelelő paradigmája nem azonos módon strukturált. Amíg Breton (és általában a francia nyelv, az előre helyezett jelző esetének a kivételével) csak *poszt*determinációt használ, a megfelelő német paradigma osztott: részben *poszt*-, részben *predeterminációt* alkalmaz. Ezt mutatja a következő összeállítás:

névszó + névszó
 jelző + névszó
 névszó + előljáró + névelő + névszó
 igenév + névszó
 névszó + vonatkozó mondat.

Láthatjuk tehát, hogy a németben a névszók meghatározásának a lehetőségei közül három predeterminációs. Ide tartozik a legfontosabb – a vers számára és általában – vagyis a névszó meghatározása egy további névszó által. A németben a lehetőségek közül mindössze kettő a posztdetermináns. A vers tehát minden további nélkül lefordítható lenne, ha a németben a névszók meghatározásának valamennyi lehetősége vagy poszt- vagy predetermináló lenne. Az első verssor így, korrekt fordításban, így hangzana „ma femme a la chevelure de feu de bois” – „meine Frau mit den Holzfeuerhaaren”. Mihelyt azonban a francia különböző determinációs lehetőségeket kombinál, amelyeknek a németben egyfelől pre-, másfelől posztdetermináció felel meg, megoldhatatlan problémák keletkeznek:

„ma femme aux épauls de champagne et de fontaine à têtes de dauphins sous la glace”

legelőbb így lenne:

„meine Frau mit den Champagnerschultern”.

Ha továbbra is következetesen akarnánk eljárni – a francia tükörkép szerint –, predeterminációt kellene alkalmaznunk:

„meine Frau mit den Champagner- und Quellen-Schultern”;

a „Quelle” azonban még előzetesen determinálandó lenne a „Delphine unter dem Eisköpfen-nel”, így ezt kapnánk:

„meine Frau mit dem Champagner- und (Delphine unter dem Eis-Köpfen) Quellen-Schultern.”

Mivel azonban a németben nem helyezhetünk előljárós csoportokat predetermináló céllal a névszó elé, ezért segédeszközökhöz kell nyúlunk, amik a francia szöveg mondanivalóját megváltoztatják és eltorzítják:

„meine Frau mit den Schultern von Champagner und (denen) einer Quelle mit Köpfen von Delphinen unter dem Eis”

vagy éppenséggel:

„meine Frau mit den Champagner-und den Quelle-mit-Delphinen-unter-dem-Eisköpfen-Schultern”.

„Schultern von Champagner” nem ugyanaz mint „Champagnerschultern”, „Schultern einer Quelle mit Köpfen von Delphinen, die unter dem Eis sind” nem annyit tesz mint „. . . Quell-Schultern.”

Itt közöljük a verset a maga egészében, hogy szembeszökővé tegyük a nehézségeket, amelyeket a fordítás jelent:

L'union libre

Ma femme à la chevelure de feu de bois

Aux pensées d'éclairs de chateur

A la taille de sablier

Ma femme à la taille de loutre entre les dents du tigre

5 Ma femme à la bouche de cocarde et de bouquet d'étoiles de dernière grandeur

Aux dents d'empreintes de souris blanche sur la terre blanche

A la langue d'ambre et de verre frottés

Ma femme à la langue d'hostie poignardée

- 10 A la langue de poupée qui ouvre et ferme les yeux
 A la langue de pierre incroyable
 Ma femme aux cils de batons d'écriture d'enfant
 Aux sourcils de bord de nid d'hirondelle
 Ma femme aux tempes d'ardoise de toit de serre
 Et de buée aux vitres
- 15 Ma femme aux épaules de champagne
 Et de fontaine à têtes de dauphins sous la glace
 Ma femme aux poignets d'allumettes
 Ma femme aux doigts de hasard et d'as de coeur
 Aux doigts de foin coupé
- 20 Ma femme aux aisselles de martre et de fênes
 De nuit de la Saint-Jean
 De troène et de nid de scalares
 Aux bras d'écume de mer et d'écluse
 Et de mélange du blé et du moulin
- 25 Ma femme aux jambes de fusée
 Aux mouvements d'horlogerie et de désespoir
 Ma femme aux mollets de moëlle de sureau
 Ma femme aux pieds d'initiales
 Aux pieds de trousseaux de clés aux pieds de calfats qui boivent
- 30 Ma femme au cou d'orge imperlé
 Ma femme à la gorge de Val d'or
 De rendez-vous dans le lit même du torrent
 Aux seins de nuit
 Ma femme aux seins de taupinière marine
- 35 Ma femme aux seins de creuset du rubis
 Aux seins de spectre de la rose sous la rosée
 Ma femme au ventre de dépliement d'éventail des jours
 Au ventre de griffe géante
 Ma femme au dos d'oiseau qui fuit vertical
- 40 Au dos de vif-argent
 Au dos de lumière
 A la nuque de pierre roulée et de craie mouillée
 Et de chute d'un verre dans lequel on vient de boire
- Ma femme aux hanches de nacelle
- 45 Aux hanches de lustre et de plumes de flèche
 Et de tiges de plumes de paon blanc
 De balance insensible
 Ma femme aux fesses de grès et d'amiante
 Ma femme aux fesses de dos de cygne
- 50 Ma femme aux fesses de printemps
 Aux sexe de glaïeul
 Ma femme au sexe de placer et d'ornithorynque
 Ma femme au sexe d'algue et de bonbons anciens
 Ma femme au sexe de miroir
- 55 Ma femme aux yeux pleins de larmes
 Aux yeux pleins de panoplie violette et d'aiguille aimantée
 Ma femme aux yeux de savane
 Ma femme aux yeux d'eau pour boire en prison
 Ma femme aux yeux de bois toujours sous la hache
- 60 Aux yeux de niveau d'eau de niveau d'air de terre et de feu.

VI.

Breton költeménye nemcsak azokat az – elvben leküzdhetetlen – nehézségeket mutatja, amelyek akkor keletkeznek, amikor egy költő az egyes nyelv szintaxisa lehetőségeinek *utópikus* végleteit következetesen kimeríti (ami itt annyit jelent, hogy kép-generátorként használja azokat). A vers ugyanakkor más, a fordítónak elvben legyőzhetetlen nehézségeket mutat – így rögtön a címben *L'union libre*. A cím két jelentésű: az egyik szerint fordítható olyasminek mint szabad szerelem – így adja vissza Max Hölzer is német fordításban. Másrészt szó lehet az alkalmazott eljárásról is, lexémák szabad összekapcsolásáról egy mondattani vázlat keretében. A 'szabad szerelem' ezt nem fejezi ki; s ha a címet 'szabad kapcsolat'-ként adnánk vissza, hiányozna a másik nézőpont, a 'szabad szerelemé' (aminek, s ez egy további csábítás, maga a vers mond ellent a 'ma femme', feleségem, állandó ismételtetésével). Lefordíthatatlanok továbbá az ilyen jelenségek mint: „ma femme aux *mollets* de *moëlle* de sureau”. Éppen azért, mert a költészetben nagyon nagy szerepe van a *hogyan*-nak, nemcsak a *mit*-nek, elvben azok az esetek is lefordíthatatlanok, amelyekben a lexémák jelentésstruktúrái egyes nyelvként egymástól erősen különböznek – legalábbis akkor, amikor a költő a szavak kettős, vagy hármas jelentésével játszik. Ez azt jelenti, hogy szabály szerint a szójátékok lefordíthatatlanok maradnak. Ennek a szónak: 'glaieul' (kardvirág) németben nincs az a kettős értelme mint a franciában – hogyan lenne tehát adekvát módon lefordítható az 'au sexe de glaieul' kifejezés? Hogyan fordítunk, amikor a kiinduló szöveg például a 'moëlle' és 'mollets' esetében hanghasonlósággal operál, ami a célnyelvben nem létezik? Hogyan is lehetne fordítani, ha, mint például Raymond Russelnél, az egész inspirációt olyan szintagnák vagy mondatok sugallják, amelyek hangzásilag hasonlóak ugyan, de egészen különbözőleg tolmácsolhatók? (magyarázhatók.) Ez egyébként olyan technika, amit már a nagy retorikusok is alkalmaztak. A következő két verssor a legismertebb példák közül való:

Gal, amant de la Reine, alla, tour magnanime,
galamment de l'arène à la Tour Magne à Nîmes.

VII.

A modern francia líra tehát mind utópikus, mind heterotopikus változatában a fordító számára olykor leküzdhetetlen nehézséget jelent. Az utóbb idézett verspár (amelyben a rím követelménye az egész versre érvényes) éppenséggel lefordíthatatlan. A modern francia líra fordításánál jelentkező nehézségek oka tehát leginkább abban gyökerezik, hogy a nyelvvel játszanak, hogy egy 'új nyelv' teremtését kísérik meg, hogy az egyedi nyelvi struktúrákat rendszeresen kihasználják, s hogy olyan szövművészeti alkotások jelennek meg, amelyek létezésüket kizárólag az egyedi nyelv struktúráinak és lehetőségeinek köszönhetik.

Mégis: teljesen tehetetlen-e a fordító? Friedrich Hölderlin lefordította Szofoklész *Antigonéját* – jelentős számú hibával, ahogy azt a filológusok megállapították. Azt is mondják természetesen, hogy Hölderlin fordítása az, amelyik a legjobban adja vissza a darab szellemét. A *Don Quijoté*nak elterjedt német fordításában számos hiba mutatható

ki; ezek között a legismertebb „a bús megjelenésű lovag”, ami a spanyol eredetiben „bús-képű lovag”-ként szerepel. A „bús megjelenésű lovag” természetesen éppúgy nem hagyható ki a németek kulturális örökségéből, mint például a Voss-féle Homérosz-fordítások.

Ezek a példák csak kétféle reményt hagynak meg a szerencsétlen fordítónak. Az egyik: a „félrefordítások” is segíthetnek egy költőt abban, hogy egy másik kultúrkörben megfelelő befogadásra találjon. A második: a legjobb volna, ha a fordító maga is költő volna, aki nem fordít, hanem tulajdonképpen utánakölt az eredetinek. Ez különösképpen vonatkozik az ábrázolt végletes esetekre, ahol is a filológus fordítónak nem marad más mint egy 'non liquet'. Utánköltés azonban természetesen csak annak való, aki a területen konzseniális. Aki nem számíthatja magát ezeknek a körébe, jobb, ha rosszul, de pontosan, vagyis filológiailag fordít abban a reményben, hogy így is be tudja mutatni fordított költőjének érdemeit s hozzásegítheti egy nyelvileg meghatározott kultúrkör határainak átlépéséhez.

(Fordította: Sz. Zehery Éva)

TAPASZTALATOK AZ 1900–1950 KÖZÖTTI SPANYOL ÉS LATIN-AMERIKAI KÖLTEMÉNYEK FORDÍTÁSA KÖZBEN

A költeményeket egy olyan korban fordítottam Hilde Dominnak, amikor a nyelv volt az egyedüli hajlék. Őt illeti a köszönet. Megvesztegethetetlensége szolgált a szavak mérlegéül.

A két világháború közötti időszakban a spanyol költészet megegyeszer az európai líra élvonalába került. Spanyolország két évszázados távollét után megint jelen volt. A reneszánsz és a barokk közötti nagy spanyol évszázad hagyományából egy olyan költészet jött létre, ami egyaránt volt modern és mégis népszerű. Gongora, Lope de Vega és Quevedo felfedezésével a spanyol irodalom egy új európai ízlés kialakulásához járult hozzá, ami a XVI. század végében és a XVII. században friss esztétikai lehetőségeket fedezett fel. Az első világháborút követő években történt mindez, amikor a zenében a hangsúly a klasszikáról és a romantikáról a barokkra helyeződött és Monteverdi számított a legizgalmasabb felfedezésnek, amikor Angliában Donne ismét divatba jött, Németországban pedig a művészettörténet rehabilitálta a barokkot, és hozzáláttak a német barokk költészet kiadásához.

Amíg azonban a német irodalmi hagyomány a zenével ellentétben nem nyúlik vissza igazán a preklasszikát megelőző korokra, a barokk hagyományából pedig nem születhetett kortárs német nyelvű művészet, addig Spanyolországban a XVI. század nagy irodalmának stíluselemei újra hatékonnyá váltak, melyek messze a reneszánsz előtti időkre, egészen a spanyol kezdetekre nyúlnak vissza. A kép, a meglepetés, a képzetársítás . . . annak lehetősége, hogy bármi bármivel kapcsolatba hozható, a marinistáknak és az euphuistáknak a racionalizmus és a polgárság által száműzött teljes kelléktára új értelmet nyert a XIX. század világnak felbomlása közepette. A legspanyolabb eszközök egyszerre csak alkalmasnak bizonyultak az új európai helyzet ábrázolására, ahogyan azt a francia szürrealizmusba torkolló irodalmi mozgalmak megkövetelték.

Que el verso sea como una llave,
que abre mil puertas.
Una hoja cae; algo pasa volando;
cuanto miren los ojos, creado sea . . .¹

tüzte ki kreacionizmusa programjával a chilei Vicente Huidobro 1916-ban Párizsban.

Az európai avantgard valóban új teret nyitott a kép spanyol hagyományai számára: a kép megint lehetőségekkel kecsegtetett, ugródeszkává vált, amire fel lehetett kapaszkodni, hogy láthatóvá váljék a világ, erkölcsi kötelességektől mentes kísérlet volt, nem pedig matematikai egyenlet. A kép immár nem koncentrikusan viszonyult a dologhoz, hanem az értelem oldaláról nézve a perifériára szorult, a szabadság eszközévé vált, kiúttá egy abszurdan korlátozott világból a költői valóságba. A *modern és mégis népszerű* képpel a spanyol líra jobban elérte a francia szürrealizmus igazi céljait, mint bármelyik más

költészet; a polgári világ felbomlasztását, ami az emberi lényeket mint olyat nem támadja. Ennek a költészetnek egyedüli tárgya az ember. Ennek megfelelően tematikája is tisztán emberi: szerelem, halál és az egyszerű élet dolgai.

Spanyolország olyan előfeltételekkel rendelkezett egy ilyen művészet számára, mint egyetlen más európai ország sem. A XVII. század európai tanulságát Spanyolországban nem vonták le. Az ország elszigeteltsége a spanyol Habsburgok alatt (illetve a XIX. század közepéig, ha eltekintünk a felvilágosodás rövid közjátékától) megakadályozta, hogy a vallásos közösségből szekularizált társadalom jöhessen létre. Az a szakadék, ami a reneszánsz hatására a műveltek és a nép közt keletkezett, Spanyolországban nem volt mély. Ennek a történelmi fejlődésnek nyilvánvaló hátrányai előnyé változtak, amikor kialakult egy olyan művészet, ami szembe fordult a XIX. századdal. Bárki nyugodt lelkiismerettel lehetett népies.

A régi és a modern versnek Spanyolországban ugyanazok az előfeltételei. Mindkettőben közös a ritmus és az ütem véletlenszerűségének élvezete, ahogyan a szavakat vagy a képeket kiemeli a képtelenség áradatából. A nyelv mechanizmusából és az automatizmusból kifejlődött modern költői technikát összekapcsolja például a kora kasztíliai *villancico* középkori-játékos bájával:

Morenica m'era yo;
dicen que sí, dicen que no.

Unos que bien me quieren
dicen que sí;
otros que por mí mueren
dicen que no.
Morenica m'era yo;
dicen que sí, dicen que no.²

Ebből a hagyományból születnek Rafael Alberti modern versei az 1925-ben keletkezett *A szerelmessel tett utazás naplója* című művében:

Debajo del chopo, amante,
debajo del chopo, no.

Al pie del álamo, sí,
del álamo blanco y verde.

Hoja blanca tú,
hoja verde yo.³

A németben nem nyúlhatunk vissza olyan dalokra, mint pl. Walther von der Vogelweidéé:

under der linden an der heide
da unser zweier bette was.⁴

A középkori irodalom a németben nem olyan eleven hagyomány, amelyből ma modern tartalmakat nyerhetnénk.⁵ A népdalt pedig, amiből a Sturm und Drang és a romantika is merített, a német irodalomban még senki sem újította meg.

Spanyolországban viszont egy a messzemenőig ahistorikus életérzés támogatta a szürrealista programot, ami szerint a költészet az álomban, a népszokásokban, az anonimitásban tisztán megőrzöttnek kortársi megfogalmazását jelenti. Romantikus erőfeszítések nélkül is rábukkanni a nyelvben a népies hangokra. Az ahistorikus klíma annyira erős, hogy néha még a költő életében is bizonytalanság uralkodik születési helyét, évét és az egyéb külső körülményeket illetően. Hol szerepelhetne másutt egy modern antológiában egy ismert költőről: „1884-ben született Salamancában, más források szerint Zamoraban, vagy talán Kantabriában”; hol mondhatnák másutt egy a húszas években külföldre távozott költőről: „tanúsíthatom, hogy nem álneven írt, és nem kitalált személy. Rokonszenves és kellemes hús-vér ember volt, pompás fogazatú, magas homlokú, és elegánsan öltözködött . . .”

Ez az új költészet Andalúzia földjéből, a legrégebbiről ránkmaradt spanyol nyelvű költészet talajából nőtt ki. Egy szerencsés felfedezésnek köszönhetően néhány éve ismert egy a német *Carmina Burana*hoz hasonlítható, spanyol szórványokat tartalmazó arab és héber dalgyűjtemény. Mindegy, hogy a XI. és XII. századi arab és héber lírában előforduló spanyol refréneket tekintjük-e annak bizonyítékául, hogy az újlatin költészet kezdetei Andalúziában találhatók, vagy, hogy bennük csupán egy elpusztult, korábbi nyelv véletlenül fennmaradt bizonyítékait látjuk, mindenesetre olyan hangot szólaltatnak meg, ami máig továbbcseng Andalúziában:

¿Qué faré, mamma?
Meu-l-habib est' ad yana.⁶

mondja az egyik legrégebbi ilyen *cancione de amigo*. Ez az a hang, amiből még létrejöhett Federico García Lorca színháza. De már az arab Andalúziában is annyira magukat állították az emberek a középpontba, mint sehol másutt. Ortega y Gasset szerint „nincs még egy nép, amelyik hajlamosabb volna a nárcizmusra, mint az andalúz”.

Ezen a kettős örökségen indult el a spanyol líra. Mert szinte az egész modern spanyol költészet Andalúziából vagy a Földközi-tenger keleti partjáról származik.

Az új költészet kezdetei még a szimbolizmus korában gyökereznek. Az esz-
közök különbözősége ellenére aligha van modern spanyol költő, aki ki tudná magát vonni Juan Ramón Jiménez még az első világháború előtt írt költeményeinek, és e költemények erős andalúz bensőségességének hatása alól. Juan Ramón Jiménez lelki feszítőereje tette alkalmassá a nyelvet egy új, a kozmoszban megerősítést kereső énézés kifejezésére („Lábad szilárdan a földön, fejed s kebled a világ legében messze fenn”), miként valamilyen korábban a nikaraguai Rubén Darío tette hajlékonyá a nyelvet a feudális kötöttségektől megszabadult viszony kifejezésére én és társadalom között. A nyelv visszanyeri európai kapcsolatát, amit a barokk óta, Quevedo óta elveszített. (A XIX. század második fele Spanyolorzágnak mind politikailag, mind irodalmilag kísérletek sorát jelentette. A XIX. század második felében Spanyolország végig azon kísérletezett, hogy helyreállítsa a közösséget Európával.) Juan Ramón Jiménez végérvényesen feltárta a spanyol nyelv számára azokat a lelki helyzeteket, amelyekkel Európa a romantika kezdete óta gazdagodott és differenciálódott. Így jön létre egy olyan költészet, ami nem utánozza Európát (mint a XVIII. században a spanyol Bourbonok idejében), hanem a spanyol tartalmat az európai tapasztalás szintjén spanyolul közli.

Talán a *desengaño*, a ki-ábrándítás témáján, a legspanyolabb témán mutatható be leginkább, milyen mélyen is gyökerezik a modern spanyol líra. A vég felé bukfacezés, egyfajta metafizikai sietség, ami mindenütt elébe vág a halálos végnek, ami a bimbóban a „rózsa zöld tévedését” látja, már a kezdetek óta jellemzi a spanyol költészetet: a vég előtt hirtelen felgördül a függöny, és a dolgok csupaszon jelennek meg, hogy láthatóvá váljanak a *hora de la verdad*-ban, az „igazság óráján”, ahogyan spanyolul az utolsó órát nevezik. A létet szörnyű kíváncsisággal vizsgálják haláltartalma tekintetében. Spanyolországban fontosabb jól meghalni, mint jól élni. A kiábrándítás egy fajta gonosz tekintete a reggelen átnézve már az estét látja, az élet csúcán pedig a halált. Egyébként teljesen középkori élmény az a teljes kiábrándulás, amit az érez, aki a szerelemben megízlelte a halált:

Si tú eres mi linda amiga
 ¿cómo no me miras, dí?
 – Ojos con que te miraba
 a la sombra se los di.
 – Si tu eres mi linda amiga
 ¿cómo no me besas, dí?
 – Labios con que te besaba
 a la tierra se los di.
 – Si tu eres mi linda amiga
 ¿cómo no me abrazas, dí?
 – Brazos con que te abrazaba,
 de gusanos los cubrí.⁷

Ettől a korai spanyol románctól egyenes út vezet Lorca *Cigányseguidillájához*:

La ilusión de la aurora
 y los besos
 se desvanecen.

Solo queda
 el desierto.⁸

vagy Alberto Baeza Flores *Földi Paradicsomához*:

Y luego . . .
 Tu rosa del otoño, amiga mía;
 tu rosa del invierno, mi paloma;
 tu rosa de cenizas, amor mío.⁹

A kiábrándítás irodalma a világot ábrándnak tekinti. Alapvető spanyol tapasztalat, hogy a dolgok megbízhatatlanok (nem olyan értelemben, ahogyan a XVIII. és XIX. század, a polgári, nemspanyol évszázadok ábrázolták.). Az ember mindig egyedül van. A világ valótlan.) „La vida es sueño” „Az élet álom”, mondotta Calderon, ami sokkal szebben és patetikusabban hangzik, mint napjaink radikális *semmi*-je. Ami kétszáz éven át filozófiai spekulációnak tűnt, az ma már kézzelfogható. Egy olyan költeménynek, mint Rafael Alberti *Csatlakozott a galambja* metafizikai aktualitását kölcsönöz, hogy az ábránd mindnyájunk égető problémája.

. . . creó
que tu falda era tu blusa;
que tu corazón su casa.
Se equivocó.¹⁰

Ugyanez a téma Alberti kortársainak feldolgozásában, mint pl. Alfonso Reyes *Veszélyes virág* című versében veszít közvetlen fenyegető jellegéből:

Flor de las adormideras:
engañame y no me quieras.¹¹

A virág asszonyát nem kell egészen komolyan venni, inkább csak amolyan kedves, erotikus hangulatot áraszt . . . A költő itt még nincs kiszolgáltatva annak a bizonytalanságnak, annak az ősi félelemnek, hogy minden mögött valami más rejtőzik.

Ezek a gondolatok Machado művében sem foglalnak el központi helyet, a költő maga is apokrifnak nevezi őket, és kitalált alakokra hivatkozik („az erotika filozófusaira”, mint pl. Abel Martín és Juan de Maiera). Az olyan aforizmák, mint Machadoé „A szerető sosem jön el a találkára. Az ő, ami a találkozáskor nincs jelen,” még a fin de siècle erotikus spekulációi körébe tartoznak, és lényegesen elméletibbek annál, ami majd a 20-as években a kiábrándulást tekintve kifejezhető lesz. A korábbi generáció költői mindezt csak felszínesen kezelik, mégha írónak is olyan versek az első világháború válaszvonalát megelőzően, mint Moreno Villa játékos festő-aperçu-i a színek kicserélhetőségéről:

Déjame tu caña verde,
toma mi vara de granado.¹²

A költő és festő összekapcsolása Albertinél, Moreno Villanál és Garcia Lorcanál egyébként döntő jelentőségű egy olyan korszakban, amikor az optikus szemlélet válik uralkodóvá.

Másrészt a képekkel elvátoztatott valóság, amelyben a dolgok kicserélhetők és ezért kérdésesek, olyan valóság, amelyet véletlenszerűnek és nem rendezettnek tapasztalunk. Ez a spanyol líra ősi, napkeleti öröksége. Az arab Ben Zamraknak (1353–1374), a mohamedán Spanyolország utolsó nagy költőjének (aki európai szemmel nézve Petrarca fiatal kortársa volt) van egy verse, ami egy zsiráf foltjaiból áll össze, ez a vers optikusságával teljesen „modern”-nek hat:

Parece tener los flancos de tisú e ir cuajada de alhajas:
recamó sus maravillas la mano del destino.
Su piel deslumra los ojos, como si fuera
un jardín donde los junquillos se abren entre anémonas;
mezcla de blanco y amarillo intenso,
como plata que corre entremedias del oro.
Semeja arriates de narcisos
plantados en altos ribazos donde corren las víboras de los arroyos.¹³

Az arab költemény művészi szerkesztése háttérbe szorítja magát a dolgot, mint olyat, és képekben oldja fel azt. Ily módon a versben benne van egy meglepetést kiváltó elem, ami a spanyol poétika szilárd alkotóelemévé vált, és amit az arabból kölcsönözve Goethe is felhasznált öregkori lírájában:

Harrend auf des Morgens Wonne,
Östlich spähend ihren Lauf,
Ging auf einmal mir die Sonne
Wunderbar im Süden auf.

A meglepetés rávilágít a valóságra. Egy pillanatra minden kristálytisztává válik a csodálkozásban, a fájdalomban, ábrándban vagy kiábrándulásban. Aztán a pillanatot – ami merőben különbözik a „Verweile doch! du bist so schön!” optimista pillanatától – hirtelen sötétség borítja el:

Apenas se defiende la memoria
de las oscuras manos del olvido^{1 4}

írja Quevendo.

De ebből a sötétségből napvilágra kerülnek a kívánságok, méghozzá oly módon, hogy minden dolog mintegy a valósághoz vezető lépcső fokává válik.

Baudelaire: *Homme libre, tu chériras toujours la mer* sora óta kevés olyan költeményt ismerek, amely olyan féktelen tenger után érzett szabadságvágyat fejezne ki, s mely olyannyira a szabadsághoz vezető lépcsőt képezné, mint Alberti a 20-as évek közepén írott *Matrózok a szárazföldön* című verse.

A leleplezés, a ki-ábrándítás egy Jorge Carrera Andrade vagy Nicolás Guillén és Héctor Incháustregui politikai és társadalmi költészetének is különös ízt ad, eltekintve attól, hogy a tiltakozás és a lázadás népi attitűdök. Az önkény elleni lázadás az egyén örökös joga. Végigvonul ez a motívum az egész spanyol irodalmon egy olyan középkor örökségeként, amit a kommunák harca jellemezett a földesurak ellen. A kor vádolása viszont a költő legősbibb jogai közé tartozik. És hogy a vád az emberből és nem elvont helyzetből indul ki, a latin irodalom érdeme.

A *desengaño* mellett bizonyos folklór elemek is fellelhetők a modern spanyol költészet tematikájában. A hagyományos motívumok mellett, mint szív, rózsa, kés vagy bika különös helyet foglal el a *népzene* gitárkísérettel, népdalénekesekkel, táncosokkal, cigányokkal és a *cante jondo*val – ezzel a különös, végső soron az arabból származó andalúz énekformával – melynek magas, sallangos falzettje mintha a lehetetlenbe siklana. (Hagyományos spanyolországi souvenirről van tehát szó, csakhogy nem szentimentális utazók, hanem Picasso kortársai számára.) „A téma a cigányok. Ez minden”, írja Lorca Jorge Guillénhez . . . ez a legmegfelelőbb téma a moritathoz, amit a *Cigányrománc* fel is használ.

A Juan Ramón Jiméneznél előforduló gondolati és szimbolista elemek a valamivel korábbi, lényegében még az 1920 előtti világban gyökerező kasztíliai csoport költőinél alakultak ki, akik közvetlenebbül kapcsolták ezeket az elemeket az európai, pl. a Mallarmétól Valeryig vezető fejlődésvonalhoz vagy Pégyuhez, mint az andalúziaiak. Jorge Guillén *Kertek* című verséhez hasonló költemények is nehezen volnának elképzelhetők a Juan Ramón Jiménez-i kezdet nélkül.

Guillén költészetének lényege azonban a spanyolban szokatlan világ-igenlés, költészetéből a teremtés szakadatlan dicshimnusa szól. Innen származik az andalúziaiak elidegenítési technikájával szemben álló tapasztalat, miszerint a dolgok „konkrét csodák” vagy más megfogalmazásban:

Die täglichen Dinge
erscheinen und sind
Wunder, nicht magisch.

Guillén barátjának, Pedro Salinanak érintkezése a francia költészettel – mindketten életük nagy részét Franciaországban töltötték – teljesen más irányba vitték az *Ott, ahol a szerelem rátalál a végtelenre* gondolatilag gazdag verseit. Az elmélkedés a szerelemtől tökéletesen beleillik Spanyolország poétikai hagyományába, ami Salinat a Valerytól Rilkéig tartó generáció tagjai közé sorolja, miként erről korábbi kötetében szereplő *A hangok, miket neked köszönök* című vers sorai is tanúskodnak:

¡Y qué trajín, ir, venir,
con el amor en volandas,
de los cuerpos a las sombras,
de lo imposible a los labios,
sin parar, sin saber nunca
si es el alma de carne o sombra
de cuerpo lo que besamos,
si es algo! ¡Temblando
de dar cariño a la nada!^{1 5}

A tájegységek szerinti besorolás mindig csak féligazságot árul el. A déli Sevillában született Luis Cernuda a példa arra, hogy a gondolatiság nem a kasztíliai költők kiváltsága. A franciák hatása és találkozása Hölderlinnel (akit Cernuda Jean Gebserrel közösen kitűnően fordított spanyolra) egy olyan lírát alakított ki nála, ami tudatosan európai képiséget és szimbolikát hordoz. Cernuda egyébként Alexandre költőköréhez tartozott, vagyis ahhoz a csoporthoz, amelyik Spanyolországban meghonosította a szürrealizmust. A csoporton belül Manuel Altolaguirre továbbfejlesztette Juan Ramón Jiménez szimbolista tematikáját, és a spanyol irodalmat néhány gyönyörű verssel gazdagította. Nyelve nem Lopera vagy Gongorara, hanem Garcilasora, tehát végeredményben az itáliai reneszánszra nyúlik vissza, ez pedig a spanyolban ritka lágyságot kölcsönöz neki.

A modern spanyol költészet talán legérdekesebb alakja az előbbieknél valamivel fiatalabb, 1910-ben, a félsziget délkeleti részén született Miguel Hernández. Pásztorokdással eltöltött fiatal éveit gyorsan legendává váltak. A vidék elzártságában a nagy évszázad nyelvét olyan félreismerhetetlenül sajátos akcentussal beszélte, amivel igazán barokk lírát teremtett. Az 1936-ban megjelent *Szüntelen villámlás* című kötete szenzációt keltett. Közvetlen – sem irodalmi, sem szentimentális – természetélménye a paraszti életmód képeivel és képzeleteivel táplálta költészetét:

A las aladas almas de las rosas
del almendro de nata te requiero,^{1 6}

A nem sokkal Lorca *Ignacio Sánchez Mejías siratása* után keletkezett *Elégia a barát halálára* első tercínájától kezdve a modern irodalomban példa nélkül álló fájdalomról tanúskodik:

Yo quiero ser llorando el hortelano
de la tierra que ocupas y estercolas,
compañero del alma, tan temprano.

Un manotazo duro, un golpe helado,
un hachazo invisible y homicida,
un empujón brutal te ha derribado.

No perdono a la muerte enamorada,
no perdono a la vida desatenta,
no perdono a la tierra ni a la nada.¹⁷

A három évvel későbbi *Hagyjátok e reményt!* című verse már a polgárháborúban megtört költőt idézi.

A második világháború után született költemények tematikailag mindenekelőtt egy új dologra hívják fel a figyelmet, egy megindító tisztaságigényre, amiről Alexandre *Dalol-jatok madarak!* és Rosales *Önéletrajz* művei tanúskodnak. Az ezt követő költőcsoportra jellemző klasszicista megnyugvás egy európai stílusváltás részét képezi, ennek értékelése nem tartozik jelen tanulmány feladatai közé.

Amerika sajátos helyzetével gyarapította a spanyol nyelvet. Tulajdonképpen az sem véletlen, hogy az új csatlakozás Európához eredetileg nem Spanyolországnak, hanem a szabad szellemi választást biztosító Amerikának, világra való nyitottságának köszönhető. A nicaraguai Rubén Darío a francia parnasszuson át vezető kerülőúton eljutott odáig, hogy a megmerevedett nyelvet felfrissítette azokkal a fél- és negyedhangokkal, amelyek a Pireneusokon innen XIV. Lajos halála után az abszolút értékek helyébe léptek. Darío a nyelv számára meghódította a *bleu* dimenzióit, *azul*-ja nem a romantika kékje, hanem párizsi *bleu*. Ez az egy költő európai évszázadokat ért utol. Rendkívül termékeny nyelve visszaadta a spanyoloknak a XVII. század óta – amikor is az irodalmi provinciává vált – elveszített kifejező erejét.

A spanyolban ritka életigenlésből – ami nem magát a vitalitást, hanem ennek igenlését jelenti – valami bennecseng Juana de Ibarbourou korai verseiben, amit az uruguayi költőnő úgy ér el, hogy nem használja a ki-ábrándítás képi készletét. Költeményeiből boldogság árad:

„... turbékoló örökkévalóság/lakozott bennem.”

A költőnőnek éppoly kevésbé sikerül időnként a *desengaño* stílusában írni, mint Anouilh-nak fordítva a *pièces roses*-ban. Költeményei lényegében még egy biztosabb életérzésből táplálkoznak. Az európai katasztrófákat megelőző töretlen fejlődés sokáig különös bájít kölcsönzött a Rio de la Plata országainak. Az elegancia, ahogyan egyik utolsó költeményében az igazi érzelmeket a nő hétköznapijainak kulisszái mögé rejti, már önmagában igazolhatná az *Amerika Johannája* elismerő címet, amivel a kontinens a költőnőt 1929-ben tüntette ki.

Egészen más a helyzet a valamivel későbbi Nobel-díjas Gabriela Mistralal. A D'Annunzio *Római elégiák* verseire emlékeztető féltékenységi frázisok és gesztusok mögött – az írói álnevet a költőnő D'Annunzio iránti tiszteletből vette fel – már-már archaikus szenvedély feszül.

Ugyanez az ősrégi és időtlen szenvedély szólal meg a bölcsődalokban is, melyek egyedüli szereplői anya és gyermeke, ezek bizonyára a legszebbek közé tartoznak, amiket valaha is énekeltek. Latin-Amerika töretlenségének köszönhető, hogy ma is megszólal-

hatnak ezek az örök hangok. Az pedig a spanyol nyelv egyik nagy költőjének érdeme, hogy ezek a hangok makulátlanul új formában szólalnak meg.

César Vallejo érdekesen odaadó-csendes hangját, félig mormolt sorait a mélységesen irracionális indoamerikai figyelembevételével érthetjük meg:

Hay golpes en la vida, tan fuertes . . .
Yo no sé!^{1 8}

Így kell érteni a vallásos embernek azt az ősi magatartását is, amellyel maga mögött érzi az anglyalt, feltekint és érzi, hogy minden bűne visszazáll reá:

Y el hombre . . . Pobre . . . pobre! Vuelve los ojos, como
cuando por sobre el hombro nos llama una palmada;
vuelve los ojos locos, y todo lo vivido
se empoza, como un charco de culpa, en la mirada.^{1 9}

A későbbi Vallejo a modern spanyol költészet egyik nagy úttörőjévé vált. A maga módján előrevetíti 1937-ben Párizsban keltezett, szörnyű halálfélelemtől átítatott, *Most közöttünk van* című versciklusában Beckett *En attendant Godot*-jának skizofrén várakozását, az eltasztást és a feloldhatatlan összetartozást. De ez a halálfélelem elfogulatlaná tette a költőt a halál szörnyűségével szemben, és a konvencióktól eltérően mondja el, mit érez az, aki nem akar meghalni:

Vámonos, pués, por eso, a comer yerba . . .
¡Vámonos! ¡Vámonos! Estoy herido . . .
Vámonos, cuervo a fecundar tu cuerva.^{2 0}

Vallejo aztán Amerikában, Peruban és főleg a kubai *Orígenes* folyóiraton keresztül stílus-meghatározó szerepet játszott, ilyen szerepe csak Rubén Darío-nak, Vicente Huidobrónak és Pablo Nerudának volt.

Amerikai jellegzetesség az állatvilággal szemben táplált különös gyengédség is. Ez a gyengédség nem szentimentális, annyira közel áll a természethez, olyan élesen figyel a természetet, hogy a váratlant mozgás közben csípi el, mint a korai állatszobrászat, és sokszor az ironia sem hiányzik belőle:

. . . conejillos de Indias
engañan al silencio analfabeta
con chillidos de pájaro y arrullos de paloma.^{2 1}

írja Jorge Carrera Andrade az *Indiai költeményekben*, máshol pedig ezt olvashatjuk a tücsökről:

Inválido desde siempre
ambula por el campo
con sus muletas verdes.^{2 2}

A gyengédség mellett a sebezhetőség is ehhez a tematikához tartozik, ami felejtethetlen hangot kölcsönöz annak a lázadásnak, ami az idő általi névtelen erőszaktétel ellen irányul, ez hallható Jorge Carrera Andrade (Dél-Amerika talán legpregnansabb, fiatal költője) *Biográfia a madarak használatához* versében.

Olykor felfedezhető a társadalmi költészetből származó, riportszerű száraz, leíró hangvétel is az amerikai költészetben, amint ez Domingo Moreno Jiménez és Héctor Incháustegui Cabral verseiben megtalálható.

Végezetül ez a lényegében amerikai gyengédség hatott Alberto Baeza gyermekdalaira is, amelyekben az álom, a vágy és az emlékezés határainak szürrealista feloldása tökéletes gyermeki világba vezet el.

Különös helyet foglalnak el az amerikaiban a folklór-motívumok. A folklór – függetlenül attól, hogy félreértették vagy sem – bizonyos fokig lázadást jelent a spanyol–amerikai tradícióval szemben. Ettől vannak az amerikai folklórnak agitatív melléközejei. Amikor a 20-as években az egész kontinensen felvirágozott a néger költészet, amikor Darius Milhaud *Création de Monde*-jában bevitte a dzsesszt a műzenébe, és Krének *Johnny játszik* című darabját színre vitték, Kubában Nicolás Guillén írta verseit, amelyekről Miguel de Unamuno joggal állította, hogy a spanyol irodalom gyöngyszemei. Ha összehasonlítjuk a Canto para matar a una culebra-t XVIII. századi névtelen előképével, láthatjuk, hogy milyen óriási Guillén költői ereje.

A spanyol költészet fordítása alapján kialakult kép szükségszerűen hiányos, nemcsak azért, mert le kellett mondanom Rilke, George és Hölderlin, Ezra Pound és T. S. Eliot, Eluard és a fiatalabb szürrealisták különösen nagy spanyolországi hatásának bemutatásáról. Költőcsoportok és országok is hiányoznak. Mások viszont túlságosan nagy hangsúlyt kaptak. Ezek a fordítások azonban semmiképpen nem kívánják a spanyol nyelvű országok irodalmának áttekintését nyújtani. Ebben a tanulmányban inkább azok jutottak szóhoz, akik olyan erővel szóltak hozzám egy idegen nyelven, hogy meg kellett próbálnom, megszólalnak-e a saját nyelvemen is, és ha igen, hogyan. A válogatás tehát nem példaszzerű, sem pedig reprezentatív . . . a spanyol nyelvnek azon hangjai szólalnak meg, melyeket sikerült átültetnem németre.

II.

Huszonöt év távlatából tisztábban látni, hogy ez a válogatás egy eszményi vidéket tekintett át. Szerelmes versekből álló utópia és honvágy volt, ami sötétebb tónusait a varázsnak a halál általi radikális megszüntetéséből kölcsönözte. Ha most a 80-as években újra tárgyaljuk ezt a tematikát, akkor ezt azért tesszük, mert a spanyol nyelvű költészet évszázadunk második felének változásai következtében modern klasszikus költészetté vált.

Egyik előharcosa, Federico García Lorca közben hírneve árnycába került. Egyébként még ma is azt hiszem, hogy ennek a Spanyolországban oly ritka, két generáción át tartó felfelé ívelésnek a csúcát Lorca, pontosabban a Lorca–Alberti páros képezte. Hogy aztán a spanyolországi fejlődés más irányban haladt, és egy dísztelen, felhangok nélküli nyelvet választott -- a XIX. századi realizmus nyelvét -- az csak Európa más részeivel történő kiegyenlítődést jelent. A háború utáni Machado felé fordulás kb. az olaszországi Pavese felé fordulásnak felel meg -- de ez az irányvonal a vártnál hamarabb fog elhalványulni.

Ebben a válogatásban García Lorcát csak néhány korai verse képviseli. 1955-ben az volt belőle számomra fontos, amiben különbözött Albertitől. A többit a szerzői jogra bíztam. Csak heidelbergi előadásaimon, 1955 után mutattam be Lorcát akkori ismereteim-

nek megfelelően részletesebben. A nagy versek, mint az *Elégia a matador halálára*, az ódák vagy a *Költők New Yorkban* amúgy is szétfeszítették volna a kötet kereteit. Manapság, amikor minden német városban játsszák a Flamencot, úgy gondolom Lorca portréja, mint flamencoénekes, mely portréban az azonosulás és távolságtartás kiegyenlítették volna a mérleg serpenyőjét, jobb szolgálatot tett volna az olvasónak:

Juan Brea tenía
cuerpo de gigante
y voz de niña.
Nada como su trino.
Era la misma
pena cantando
de trás de una sonrisa.
Evoca los limonares
de Málaga la dormida,
y hay en su llanto dejos
de sal marina.
Como Homero cantó
ciego. Su voz tenía,
algo de mar sin luz
y naranja exprimida.²³

A republikánus Spanyolország egyéb költői közül hiányzik most nekem Emilio Prados. Altolaguerren keresztül fedeztem őt fel, akihez gyászában sok közös fűzte Altolaguerrehez, habár Prados keményebb és idegesebb, mint társa. Mexikóban éppolyan szorosan együttműködtek, mint korábban szülővárosukban, Málagában, amikor ebben a minden újra nyitott kikötővárosban a *Litoral* folyóiratot szerkesztették, ami a modern spanyol líra ugródeszkája volt. Feljegyeztem magamnak egy 1926-os, *Nyitott tükör* című önarcképet tőle:

Agua sin puente es mi agua.
Arbol sin tallo y sin ramas.

– ¿Y sin hojas? . . .
Sin hojas, sí.
Y sin sombra.²⁴

Ha meg akarjuk mérni a távolságot közte és az előző generáció között, akkor segítségünkre lehet Antonio Machado szinte ugyanakkor keletkezett ironikus *Marena*-költeményeinek egyike:

Qué fácil es volar, qué fácil es!
Todo consiste en no dejar que el suelo
se acerque a nuestros pies.
Valiente hazaña, ¡el vuelo! ¡el vuelo! ¡el vuelo!²⁵

Habár jelen munka időbeli határain kívülre esik, ide tartozik a spanyol hagyománnyal folytatott vita újabb fordulója, holott úgy tűnt, hogy ez a hagyomány a húszas évek neopopulizmusával véget ért. A spanyol polgárháború után mexikói földön még egyszer feléledt. Az eszközt Luis Buñuel filmjei szolgáltatták. Valószínűleg ezzel magya-

rázható az is, hogy miért elevenedett fel ez a megszakadt sorozat a lírában is még egyszer. Buñuel barátja és életrajzírója, az 1903-ban született Max Aub *Antología traducida* című antológiában, melyben kizárólag fiktív költők szerepelnek, a középkortól kezdve a kortársakig minden stílust – arabokat, zsidókat és keresztényeket – perszifál. Mindez ártatlan szórakozásnak tűnik. Valójában azonban a patetikus száműzetés – irodalom része, ami elváltotatott hangon olyan hatásokat céloz meg, amelyeket más eszközökkel nem tudna elérni. (Egyébként épp elég közvetlen és elkötelezett gondolatot tartalmaz Aub műve.) Így szól Abn ben Muhammad al-Jatib költője, aki állítólag 1349-ben született Marokkóban:

Dice la vieja sabiduría de neustro pueblo:
“Siéntate a la puerta de tu tienda
y espera tranquilo el sepelio
del cadáver de tu enemigo.”
Parece hermoso y satisfactorio,
pero es engañoso.

¿De qué enemigo esperar el paso?
Entiéndeme, no me juzgues mal:
ninguno hay que valga la pena
del tiempo que se pueda perder
esperándole sentado. Vive.^{2 6}

De születnek szerelmes versek is gyengéd andalúz–arab stílusban, elcsépeelt képekkel és magatartásszabályokkal – és sikerül is elmondaniuk, amit kívánnak, habár ma már nem így fogalmaznánk. Az irodalomnak ez a „recycling”-je úgy kezeli a múltat, mint a sanzon, pl. amikor a XIV. századi lorcai névtelen ezt mondja:

Ser gran poeta
o profeta
es muy fácil.
Basta con preguntar
quién soy, qué fuiste o qué serás,
sin contestar.

Pero ser un pequeño poeta
es mucho más difícil.
Necesito explicar
por qué tus labios son el mundo entero,
tus dientes como perlas
y decirte.^{2 7}

Azóta ezt a játékot a történelem levett ruhájával világszerte játsszák, a színháztól a novelláig.

Az egyre nagyobb távolság a húszas évekhez az irodalmi fejlődés más beosztását eredményezi. Mindenekelőtt az válik világossá, hogy az irodalom közben mennyire visszatért a szecesszióhoz. Pontosabban, hogy a szecesszió sokkal nagyobb képi erővel rendelkezett. De mai szemmel nézve ezen a területen nem nagy különbség tapasztalható a német lírában. Csakhogy a szecesszióval szövetséges „vissza a népieshez” Németországban egy

ifjúsági mozgalomba és a *Zupfgeigenhansel*be torkollt, míg Spanyolország az expresszionizmus és a rákövetkező „Ó, ember!” erkölcsi igénye helyett az expresszionizmus latin útját és a szürrealizmusba vezető utat járta.

A manierizmus és a barokk metafora-technikájának felélesztése is jobban megítélhető mai szemmel. A húszas évek felelevenítése, beleértve a nyugati világ legkülönbözőbb műneimeinek a felelevenítését az angolszász lírától Picassóig és Stravinszkiig, európai irányvonalat tükröz. Csak az szorul tisztázásra, milyen mértékben hatott a Gongora iránti lelkesedés közvetlenül T. S. Eliotra és a metaphysical poet általa történt újrafelfedezésére. Ez mindenesetre kiemeli Spanyolországot elszigeteltségéből. A költemények egyszerűsége pedig nem szenved csorbát ezáltal. A spanyol helyzet viszont világosabbá válik: a polgári tabuk lerombolásának vágya, valamint az a látszólag kiapadhatatlan lendület, ahogyan a töredékekkel szabadságot játszanak – érezni, ahogyan a nyelv remeg a valóság eleinte ködösen regisztrált változásától. Ugyanezen az úton haladnak következetesen a szürrealizmus felé.

A latin-amerikai költőket illetően egy előre nem látható helyzetbe kerültem 1955-ben. Nagy reményeket tápláltam Münchennel és Karl Vossler könyvtárával szemben. De egész Németországban alig lehetett eredeti latin-amerikai szövegekhez jutni. A bőröndömben magammal hozott fordításokat nem tudtam kiegészíteni.

Az amerikai kontinensen a költészet helyzete közben valószínűleg jobban megváltozott, mint Spanyolországban. Már csak azért is, mert a spanyol polgárháború óta a súlypont áthelyeződött. Borges ellenére nem is az Európával szemben még mindig nyitott Argentínába, hanem inkább Mexikóba, Octavio Paz, és azon kísérletek felé, melyek a különböző múltakból olyan következtetést próbáltak levonni, ami eddig megrekedt az akadémizmus szintjén. Kihagytam volna Nerudát? Korai szerelmes verseinek édeskés tangója éppúgy nem tetszett, mint a későbbi költészetében előforduló hamis hangok.

De vannak akaratlanul meglévő hiányosságok is. Ilyen pl. az 1900-ban Chilében született Lenin-díjas Juvencio Valle, akinek az *Erdőőr fia* című költeménye arról a vidékről való, amiről a *Hamurózsa* című vers tudósít:

Yo no tengo recursos ni tácticas. Soy puro,
límpido y primitivo, azul como una égloga;
no tengo ocultas ciencias, la pura luz del cielo
con su índice florecido me favorece.
De repente su ramo mágico me signa
y soy entonces el pastor bienaventurando.

Si me voy de aventuras, voy como soy: desnudo,
sin brebajes ni anillos, sin manes tutelares.
Voy cantando y soñando como quien va por agua,
como quien va a cortar la flor del alba:
como por tierra propia y conocida me muevo.²⁸

Tisztán kihallik ezekből a sorokból a Federico Garcia Lorca elleni polémia, az éjszakai erdőben metaforára vadászó költője ellen. Ez az előfeltétel nélküli poétikához való visszatérés egy darabka Amerikát is tartalmaz.

. . . huyendo de poblados, de iglesias y cuarteles
como un bandolero temeroso y hermoso.

Comiendo de soslayo mi pequeño pan bíblico,
sin conocer correos, retenes, intendencias;
enteramente al margen de las formas civiles,
sin nombre, sin prestigio, sin títulos camino
como pez debatido de baranda en baranda.^{2 9}

De ez a kulisszák mögötti („hegy, hegy mögött, rét rét után”) és a városoktól távoli lét az iparosítás előtti Latin-Amerika számára olyan sokatmondóak, mint Simplicissimus tapasztalatai a harmincéves háborúban. Már-már José Gaos száműzetés-filozófiájának próbáját képezi, ami a spanyol világ elmaradottságát pozitívumnak tekinti a jövőbeli fejlődésre nézve.

Az 1949-ben Chile déli részén keletkezett verssorok valóban jól illenek megváltozott valóságunkhoz.

No permitiré que cortem mi árbol centenario.
El es mi buena casa. Bajo su toldo sueño.
Junto a él duerme mi perro.
A su lado deponga
toda su ira el hacha. El rocío lo enjeye,
las aves lo celebren. Que los dedos del viento
despierten día a día su glorioso teclado.^{3 0}

Az ember kétségbeesett védelmét felejthetetlenül örökíti meg Octavio Paz *Madrid 1937* című költeménye. Ezek a sorok később bekerültek *Az erőszak évszaka* (La estación violenta, 1958) egyik hosszú költeményébe. A spanyol polgárháborúra kimondott „nem” azok tiltakozásává válik, akik egy légitámadás során a „porban térdeplő házak és betört homlokként leomló tornyok között” a nyílt utcán a következő válaszra találnak:

Los dos se desnudaron y se amaron
por defender nuestra porción eterna,
nuestra ración de tiempo y paraíso,
tocar nuestra raíz y recobrarlos,
recobrar nuestra herencia arrebatada
por ladrones de vida hace mil siglos,
los dos se desnudaron y besaron
porque las desnudeces enlazadas
saltan el tiempo y son invulnerables,
nada las toca, vuelven al principio,
no hay tú ni yo, mañana, ayer ni nombres,
verdad de dos en sólo un cuerpo y alma.^{3 1}

Ezek az egymást szerető emberek tanúi egy hosszú spanyol folyamatnak, ami Goya *Kivégzés május 3-án* című festményével kezdődik, és Picasso *Guernicájával* folytatódik. Ez a nyelv utat talál az ártatlanságba.

Kiegészítés Carrera Andradehoz. Amikor a Nyúl dicséretét felvettem a válogatásba, emlékeztetnem kellett volna Francis Jammes világszerte olvasott *Nyúlregényére*. A köl-

temény az egyszerűség ferencesi pátoszának hódol. A többieket, a gyöngédség indián hagyományában gyökerező verseket képviselik az 1935-ben Raoul d'Harcourt által Peruban feljegyzett régi kecsua – (inka) – spanyol sorok:

A síma tó felett
sirály száll.
Emlékezés, mondtam neki,
emlékezés, szeretlek.

A *Hamurózsa* most kétnyelvű alakban, második kiadásban jelenik meg (Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main, 1981.). Az első, 1955-ös kiadás fordításait újra szerkesztették, de csak José Lezama *Avanzan* (Jönnek) című versét fordítottam újra. Ahogy most olvasom, úgy tetszik, a közeledő monstancia, az istenivel való érintkezésbe vetett el nem ért hit felé fordul. A vers a blaszfémiával határos tapasztalatok köréhez tartozik hát, miként Lorca ódája a szentséghez. A katolikus költőnek 1966-ban Havannában napvilágot látott *Paradiso* című regénye közben ismertté vált messze az ország határain túl is.

Amikor az antológia megjelent – kezdeti daraboktól eltekintve – a költemények átlagosan 15–20 évesek voltak. Manapság, amikor a távolságok csökkennek, a sebesség pedig növekedik, aligha érthető, milyen aktuálisak voltak akkoriban ezek a költemények. Közben a múlté már az a vidék is, amelyből ez a költészet kinőtt. Nyelve klasszikussá vált, még ott is, ahol csak kísérlet volt. Nem márványból faragott, hanem egy megismételhetetlen kísérlet, s ami modellként szolgált neki, az nem ruházható át más irodalmakra. A spanyol nyelvterületen aligha akad az *Odas elementes* Nerudáját kivéve olyan rangos költő, aki megpróbált volna továbbmenni ezen az úton. Azóta nem is sikerült elérni ezt a szintet.

(Fordította: Horváth Géza)

JEGYZETEK

¹ Daß der Vers wie ein Schlüssel sei,
der tausend Türen öffnet.
Ein Blatt fällt, es fliegt etwas vorüber:
was die Augen sehen, sei Schöpfung . . .

² Ich war immer braun und klein.
Die Einen sagen ja, die Andern sagen nein.

Die, die um mich werben,
sagen ja,
die, die für mich sterben,
sagen nein.
Ich war immer braun und klein.
Die Einen sagen ja, die Andern sagen nein.

³ Im Erlenschatten, Liebste,
im Erlenschatten, nicht.

Unter der Pappel, ja,
dem Weiß und Grün der Pappel.

Weißes Blatt, du,
grünes Blatt, ich.

⁴ A hársfaágak
csendes árnyán,
ahol kettőnknek ágya volt,

(Babits Mihály fordítása)

⁵ A helyzet 1955-höz képest változott valamelyest, amikor ez a tanulmány íródott, nem utolsósorban a régi zene és a régi hangszerek újrafelfedezése révén.

⁶ Mein Geliebter ist an der Tür
Was soll ich tun, Mutter?

⁷ Bist du meine schönste Freundin,
warum siehst du nicht auf mich?
– Meine Augen, die dich ansahn,
die gab den Schatten ich.
Bist du meine schönste Freundin,
warum nicht küssest du mich?
– Die Lippen, die dich küßten,
die gab der Erde ich.
Bist du meine schönste Freundin,
warum nicht umarmst du mich?
– Die Arme, die dich umarmten,
die bedeckten mit Würmen sich.

⁸ Die Illusion des Morgens
und die Küsse
lösen sich auf.

Übrig bleibt nur
die Leere,

. . . und dann

⁹ Rose im Herbst, du, meine Freundin.
Du, Winterrose, meine Taube.
Rose aus Asche du, Geliebte.

¹⁰ . . . sie glaubte
dein Rock sei deine Bluse,
in deinem Herzen sei ihr Nest.
Sie hat sich getäuscht

¹¹ Mohnblume, rotes Mohn Gesicht,
täusche mich, aber lieb mich nicht!

¹² Gib mir deinen grünen Stock
und nimm meinen granatapfelroten.

¹³ Sie hat Flanken aus Brokat
und funkelt von Edelsteinen
wie eine Handstrickerei der Natur.

Ihr Fell täuscht den Blick wie ein Garten,
wo Binsen über Anemonen stehn:
Weiß liegt in dichtem Gelb
wie Silber zwischen Gold fließt.
Sie gleicht Narzissenbeeten an Hängen
über die die Vipern der Bäche laufen.
(Emilio García Gómez arabból spanyolra történt fordítása alapján)

¹⁴ Kaum kann sich das Gedächtnis wehren
gegen die dunklen Hände des Vergessens

¹⁵ Und welcher Aufwand von Kommen und Gehen,
wenn die Liebe hin- und herfliegt
von den Körpern zu den Schatten,
vom Unmöglichen zu den Lippen,
ohne Aufhör, ohne sicher zu sein
ob nicht die Seele aus Fleisch ist
und Schatten von Körpern das, was wir küssen,
wenn es überhaupt etwas ist. Und unsre Angst,
daß wir dem Nicht unsre Zärtlichkeit geben.

¹⁶ beim Mandelbaum mit seinen Flügelseelen
aus Rosen wie von Rahm . . .

¹⁷ Ich will mit Tränen Gärtner sein der Erde,
in der du liegst und Dung wirst,
früh, so früh schon, Herzgefährte.

Ein harter Griff, wie Eis so kalt ein Hieb,
Arme die unsichtbar ein Mordbeil hoben,
ein roher Stoß war es der dich hinuntertrieb.

Ich kann dem Tod seine Verliebtheit nicht verzeihn,
dem Leben nicht, daß es so unachtsam verschwende,
ich kann der Erde nicht und nichts verzeihn . . .

¹⁸ Es gibt im Leben so schwere Schläge . . . ich kanns nicht verstehn,

¹⁹ Und der Mensch . . . so arm . . . so arm! Er hebt die Augen
wie einer, der eine Hand auf der Schulter fühlt,
er hebt die irren Augen und alles, was er gelebt hat,
staut sich im Schacht des Blicks wie eine Pfütze von Schuld.

²⁰ Gehn wir also jetzt und fressen Gras . . .
Gehn wir, gehen wir, ich bin verwundet . . .
Rabe, gehen wir dein Rabenweib zu schwängern.

²¹ . . . Meerschweinchen täuschen
das analphabetische Schweigen
mit Vogelzwitschern und Taubengurren,

²² Seit je ein Invalide,
humpelt sie durch die Felder
auf ihren grünen Krücken.

- 2³ Juan Breva hatte
den Körper eines Riesen
und die Stimme eines Mädchens.
Nichts wie sein Triller.
Er war der nackte
Schmerz
hinter einem Lächeln.
Er beschwört die Zitronenhaine
aus dem Schrafe von Malaga.
Und in seinem Weinen sind Körnchen
von Meersalz.
Wie Homer, sang er
blind. Seine Stimme hatte
etwas von Meer ohne Licht
und ausgedrückter Orange.
- 2⁴ Wasser – und keine Brücke: mein Wasser.
Baum ohne Sproß, ohne Zweige.
– Und ohne Blätter? . . .
 Ja, ohne Blätter
und ohne Schatten.
- 2⁵ Wie leicht es zu fliegen ist, wie leicht!
Alles ist nur verhindern,
daß den Füßen der Boden zu nah kommt.
Wirklich, es lohnt! Fliegen! Fliegen! Fliegen!
- 2⁶ Die alte Weisheit unseres Volkes sagt:
„Setze dich vor die Tür deines Ladens
und warte geduldig auf den Tag,
an dem sie die Leiche deines Feindes zu Grabe tragen.“
Das scheint schön und gut.
Aber es täuscht.
- Warten auf wen, bis er stirbt?
Höre, versteh mich recht:
es gibt niemand, der wert ist,
Zeit zu verlieren
mit Sitzen und Warten. Lebe.
- 2⁷ Ein großer Dichter sein,
oder ein Prophet,
ist einfach.
Man muß nur fragen,
„Wer bin ich, wer warst du, was wirst du sein“,
und keine Antwort geben.
- Aber ein kleiner Dichter,
das ist viel schwerer.
Ich muß erklären,
warum deine Lippen die Welt sind,
deine Zähne wie Perlen –
und es dir sagen.

²⁸ . . . Ich habe keine Mittel, keine Taktik. Ich bin rein,
klar und kunstlos, vom Blau aus dem Eklogen sind.
Ich habe kein Geheimwissen, das reine Himmelslicht
mit seinem Blumenfinger ist meine Hilfe,
sein Zauberast bezeichnet mich plötzlich, und
ich bin der Hirte, der selig ist vor Zukunft.

Wenn ich auf Abenteuer gehe, geh ich so wie ich bin: nackt,
und brauche nicht Wundertränke, nicht Ring, noch Schutzpatron.
Ich singe und ich träume, wie einer, der durch Wasser geht,
wie einer die Blumen des Morgengrauens schneidet,
wie auf der eigenen, vertrauten Erde geh ich umher . . .

²⁹ . . . Ich fliehe Dörfer, Kirchen und Kasernen,
ich passe auf wie ein Bandit, halte auf mich.

Verstohlen esse ich mein biblisch kleines Brot,
weiß nichts von Post, von Rücklagen und Steuer,
bin außerhalb,
kein Name, kein Prestige, kein Titel,
so wie ein Fisch durchkommt, Sperre nach Sperre . . .

³⁰ Ich will nicht, daß sie meinen Baum, der hundert Jahre alt ist,
umhaun. Das ist mein gutes Haus. Unter seinem Dache träum ich,
neben ihm schläft mein Hund.

Die Axt soll ihre ganze Wut
vergessen vor ihm; der Tau ihm Schmuck anziehen,
die Vögel ihn feiern, und Tag für Tag die Windfinger
seine gewaltige Klaviatur zum Tönen bringen.

³¹ Die zwei zogen sich aus und liebten sich,
um unser Teil Ewigkeit zu verteilen,
unsere Ratio Zeit und Paradies,
um zu fühlen woher wir kommen und uns zurückzuholen,
unser Erbe zurückzuholen, das uns die Lebensdiebe
vor hunderttausend Jahren gestohlen haben.
Die zwei machten sich nackt und küßten sich,
denn die umschlungenen nackten Leiber
sprengen die Zeit und sind unverletzlich,
nichts berührt sie, sie kehren zurück in den Anfang,
da wo kein Du ist, kein Ich, kein Morgen, Gestern oder Namen,
nur Wahrheit von zwei in einem einzigen Körper und
einer Seele, ein Ganzes.

A FORDÍTÁS MINT MŰVÉSZET AZ ANGOL RENESZÁNSZBAN

Kísértet járja be a modern filológiát, a fordítás kísértete. Ott lebeg a múlt és a jelen, az élő és a holt közötti határvonalon, meghatározhatatlan hovatarozással. Az utóbbi időben az irodalomtörténészek elszántan üldözik a kísérteteket, és a „múltak múltjába” temetik őket. Mégis néhány humanista, filológusok a szó igazi értelmében, továbbra sem tudnak ellenállni a régi szövegek mágikus varázsának, és heves szeretetüktől a holtak felkelnek történelmi sírhelyükből, s kihívó árnyakként sétálni kezdenek az élők között.

Ez az a dilemma, amivel a modern fordítóknak szembe kell nézniük. Az irodalom világát két táborra szakadt állapotban találjuk. Mint a legtöbb ember, ők is egyik vagy másik oldalnak hódolnak meg. A 'literalisták', mindent szó szerint értők egyrésztől a kitömött sas emblémája alatt gyülekeznek. Hűségesek a szó meghatározható értelméhez és nyelvtani formájához, a tudós „egy fogalom – egy szó” képletét saját jelszavukká alakítják: „szót szóért”. És ha törekvésük a reprodukálásnál tovább terjed, akkor idegen tollakkal cicomázzák föl, azaz parodizálják az idegen szöveg stílusát és idiómáját, így elriasztva a leendő olvasót. A 'literary' emberek, irodalmárok másrésztől az élő veréb körül sorakoznak fel. Fölvillanyozzák a szövegtestet saját vérük átömlésztésével, és az éledő kísértet általuk kényelmesen otthon érzi magát modern életünkben, illő tisztelettel viseltetvén az átlag olvasó iránt, aki alig veszi észre a különös idegent házában.

A végzetes megosztás Bentleynek Pope *Iliad*-jára tett megjegyzésével kezdődött: „Ügyes költemény, Sir, de nem Homérosz.” Hogy két ilyen tekintély kezdte el, a vita folytatódott Newman és Arnold, Browning és Fitzgerald, Murray és Eliot által s legutóbb Ezra Pound *Seafarer*-ja, *Propertius*-a és *Women of Trachis*-a kapcsán. A vita mindamellett nem a fordítóktól ered. A háttérben a Könyvek Csatájának zaját halljuk. Ahogy a frontvonalak mozogtak, úgy változtak a csatakiállások is: ósival szemben a modern, klassziciztával szemben a romantikus, pozitivistával szemben a *l'art pour l'art*, szociológiáival szemben a formalista, történetivel szemben a kritikai. Ebben a bénító antitézisben a fordító önkéntelen részvétele helyezte a szélesedő törést nagyítóencse alá. A fordítók gyakorlati foglalkozást űző személyek, és a gyakorlat az elméletek próbája. A gyakorlat felszínre hozza a lényegét. Igaz, hogy a fordító feladata hasonlatos a kör négyszögösítésének feladatához, de ha az átlagos modern fordító oly kevéssé sikeres, az azért van, mert letért a pályáról, mielőtt meglátta volna a célt, amelyet el kellett volna érnie. E sikertelen fordító vagy egy félúton megrekedt tudós, aki engedte lagymatag szaktudását a történeti igazság Prokusztesz-ágyán megtörni – vagy egy félúton megrekedt költő, a modern Pegasuson lovagolva, aki – mint egy diák – iskolát került szigorú mesterének háta mögött, rossz lelkiismerettel vagy egészen lelkiismeretlenül.

Ritkán választja a modern fordító az arisztotelészi középutat, megfontoltan kormányozva Szküllá és Kharübdisz között, mint Odüsszeusz, a korok biztos hajóján. Ritkán büszkélkedik nagy elődeivel, azokkal a történelmi relativizmus özönvize előtt uralkodó nagy mesterekkel, akik a fordítást mint fejedelmi művészetet önnön jogán gyakorolták. *Tempora mutantur*. E korai időkben a regényírást – mint a költészet féltestvérét – ferde szemmel nézték, de mostanra az teljesen egyenértékű és egyetemesen üdvözölt, az ön-maga által kialakított szabályok alapján egyedül viruló műfajjá lett. A fordító művészete, sajnos, épp az ellenkező irányban haladt. Nyilvános megítélése a reneszánsz magaslatokról jószerivel még az úgynevezett 'eredeti' írások korcsánál is mélyebbre süllyedt, s még az antológiákba való fölvételt sem érdemi meg. Ha egy egyetemi professzor idézni mer belőlük, azt szégyenpírral teszi. Persze vannak kivételek: Ezra Pound és Paul Valéry még a költők legtisztább típusának tekintik a versfordítókat. De elgondolásaik még fényesebb, preromantikus és pre-'históriai' időkben származnak, amidőn a tényszerű irodalmi *történet* még az élő irodalmi *hagyomány* határozta meg.

A klasszikus irodalom egykor úgy működött, mint elektromos vezetékek, sőt vilámlámpák finoman kiépített rendszere, amelyen keresztül az élő múlt szellemi mozgató ereje felvillanyozta a néma és oktalan jelent, formálva, irányítva és irodalmilag „jelkesítve” azt, két tettet végrehajtva egyben: letörte az élők magabiztosságát s így megmentette őket a provincializmus szellemi tespedésétől. A múlt és a jelen, az élő és holt közötti viszony épp ellenkezője volt a mainak. Az elhunyt ősök megőrizték irányító befolyásukat mint *manesek*, akiknek az emlékéit tisztelettel és megilletődéssel ápolták, míg élő leszármazottaik – *sub specie aeternitatis* szemlélve – kissé nevetséges és szerencsétlen teremtményekként jelennek meg, arra várva, hogy az idő kerékbe törje őket. A múlt gazdag aratást biztosít kétezer év férfias küzdelmeiből, amellyel szemben a jelen értelmetlen irrealitássá bomlott, hacsak nem társult a régiség hagyományos értékeivel.

Fel kell ismernünk ennek a klasszikus-középkori háttérnek az óriási voltát annak érdekében, hogy megértsük azokat az embereket, akikkel foglalkozunk – Erzsébet aranykorának és az augustusi ezüstkor fordítói tevékenységének nagy személyiségeit. Természetesen mind jól ismertek, de egy névsorolvasás segíti emlékezetünk életre keltését. Minden hivatalos mellőzés ellenére állandóan újra kiadták őket az *Everyman's*, *Loeb's*, *The Modern Library* kiadványaiban és Whibley *Tudor Translations*ében. Az első hullám a Tudorok idején támadt Gavin Douglas *Enneados*ának 1553. évi megjelenésével és Chapman 1616-ban befejezett *Homeric Renaissance*-ával tetőzött. E két michelangelói teljesítményt sok egyéb kiváló versfordítás kísérte, többek között Surrey, Heywood, Golding, Marlowe, Fairfax és az 1588-ban megjelent *Six Idyllia* ismeretlen szerzőjének munkája. Nem szabad megfeledkeznünk olyan Tudor-kori prózafordítók óriási teljesítményéről, mint Coverdale és Tyndale, Lord Berners és Sir Thomas Hoby, Underdowne és Addington, Florio és North, Shelton és Philemon Holland. A második, az újklasszikus újrarendítés hulláma illő módon szintén Vergiliusszal kezdődött, heroic coupletben Drydentől, és csúcspontját újra egy angol Homérosszal érte el, ugyanabban a versformában Pope által. Eleven prózafordítás virágzott még Urquhart és Motteux, L'Estrange és Melmoth munkáiban és Dryden zugíróinak műveiben, akik újraírták Plutarkhoszt.

Ilyen kivételes emberek fényében csak csodálom, hogy nem indokoltabb őrjük vissza- és fölnézve irányítást keresni, mint a kerítésen túli tudomány alakulására sandítani idegesen. A modern fordító, aki engedelmesen veszi anyagát analizált morzsákban a

specialista asztaláról, nem tehet mást, mint hogy ezt az atomizált tudást egy bármennyire ügyes és remekbe szabott, mégis szükségképpen önkényes és egymásra dobált formában jeleníti meg. Ha úgy tűnik, hogy a szürke pedantéria nem elegendő, a divatosnak és a csillogónak kell helyettesítenie a szerves kifejezés titkát. Ha nem vetnék meg a hagyományosságot, a régi mesterek és a tradicionális inaskodás teljes erőből való szolgálatát, a modernnek megtanulhatták volna *ab initio*, hogy a fordítás nem lehet sem külföldi pénzérmék egyszerű beváltása, sem régi bor új üvegbe töltése, nem is beszélve az új bornak ősi kristályüvegbe öntéséről – „az óriás palástja a törpe tolvajon”. Ilyenekkel helyettesítik ma a valós dolgokat.

A régi fordítók nem voltak szolgák. Bár mint emberek alázasosak voltak, de mint mesteremberek éppoly büszkék és függetlenek, akár a többi reneszánsz humanista. A 'körnégyszögesítése' számukra döbbenetes mennyiségű klasszikus műveltséganyag elsajátítását jelentette úgy, hogy alkotó ösztönük nem fojtódott közben el. Amit tanultak, az inkább a kisujjukban volt, mintsem a fejükben. Igazi *poetae docti*ként egyik lábuk nem taposott a másikra, a költő és a tudós mozgása élénk, ruganyos lépésben egyesült bennük. Ez közös tulajdonságuk volt koruk úgynevezett eredeti íróival együtt, még azokkal is, akik oly keveset törődtek ezzel, mint Shakespeare. Valójában az 'eredeti' akkor nem jelentett sokat, a görög *idiotes* mellékize volt érezhető benne. Ezért fordító és eredeti szerző – pirulás nélkül – gyakran egy és ugyanaz a személy volt. Ha nem, kiegyenlítették egymást, mert éppúgy el voltak bűvölve a hagyományos formák, mint a szokásos témák által. Mindkét lábukkal szilárdan állván saját koruk talaján, intellektuálisan otthon érezték magukat minden korban. A történelem vagy a mítosz képzelt megismerése éppoly reális volt számukra, mint saját mindennapi világuk tapasztalata. Könyvek és élet, múlt és jelen, kvintesszenciális forma és közhelyes tény mind egyetlen alapvető fontosságú egységben fogalmazódtak meg – egy egységben, amely finoman elkülönült két évezred állhatatos kulturális fejlődése és töretlen, fáradságos gondolkozása révén, amelynek lényege tisztelet által övezve hagyományozódott nemzedékről nemzedékre, és amely állandóan gyarapodott.

Ezen az éppoly merev, mint gazdag hagyományon belül az eredetiségnek nem sok köze van a terminus mai jelentéséhez – a pozitivista által szolgáltatott tudományos tény jégtömbjét körülhízelgő önkényes képzelethez vagy szubjektív módhoz. Ha a babona az igazsághoz vezető rövidebb útban való népszerű hitként határozható meg, úgy a magát csalhatatlannak vélő pszeudo-tudomány annak huszadik századi formája. Modern enciklopédiáink, melyek felszínes ábécé-sorrendjükkel intellektuális hiúságunkat legyezgetik, nem mások, mint szétzilált helyettesítők ama régi epikus költeményeknek, amelyekben mindenki, a társadalmi ranglétra magasabb és alacsonyabb fokán egyaránt, szellemi és fizikai létének teljességét találta meg, elrendezve és költői szimbólumok gazdag motívumaiban összefoglalva. A régi korok értékeinek kiegyensúlyozott szerkezete alapvetően egészen a XVIII. századig megőrződött. A XIX. századi *Bildungskatastrophe* alatt mindezt engedték darabjaira esni, s az emberi elme 'fölszabadított' energiáit gyakorlatiasabban használták föl, mert a világegyetem rejtélyének a megoldását szinte már egy karnyújtásnyira hitték.

Nem a klasszikus harmónia elvesztése feletti késő bánkódás a feladat, hanem a stúdiumunkban bekövetkezett változás kimutatása. A Tudor-kori fordítók gyakran hasonlították magukat a kortárs kereskedő-kalandorokhoz és a világot körülutazó, mesébe

illő hajósokhoz. Mint ez utóbbiak, ők is hatalmas vagyont importáltak „kedves hazájukba”, amelynek kulturális gyarapodását – úgy érezték – erőteljesen serkentették. S nem csupán számtalan előszóban fejezték ki ezt céljukként, hanem meg is valósították szándékukat. Ezt bizonyítja az új nyelv és tökéletes stílus, amelyet a mediterrán műveltség kincseinek angollá tételével, angolosításával alkottak. Nemcsak a művelt osztály tudatába, hanem a nemzet tudattalanjába is szervesen beépítettek egy gazdagabb kultúrát, anyanyelvükbe asszimilálván e kincseket. A mai leszármazottak, összehasonlítva a Tudorkori fordítókkal, kevésbé becsúgyók. Ők megelégednek kortársaik intellektuális kíváncsiságának a kielégítésével, pusztán 'hozzájárulván' a más korokról és vidékekről való népszerű ismeretekhez. Az általuk alkalmazott nyelvhasználat és bizonytalan stílus azt jelzi, hogy az egységbe rendezés feladata teljesen az olvasóra marad. Régi és új, múlt és jelen, idegen és hazai nincsenek egyesítve egy új kifejezőmódban. Az átlagos modern fordító pusztán egy kellemes középosztálybeli ember, mások gondolkodásának a kiszolgálására, de nem alkotó művész.

A meghiúsulás oka abban az uralkodó elképzelésben található meg, amely szerint egy modern fordító többet tanul egy történeleztől vagy filológustól, s éppígy egy 'eredeti' szerző többet tanul a szociológustól vagy a pszichológustól, mint saját mesterségének klasszikus példaképeitől. Kétlem, hogy ez megalapozott vélemény lenne. Természetesen a modern író átáthatja az a szociológiai, pszichológiai vagy valamiológiai gondolkodás, amely éppen divatban van, ugyanúgy, ahogy – például – a tizenhetedik századi szerzőt is befolyásolta korának teológiai, platonikus és demonológiai gondolkodása. Mindamellert ezek az intellektuális tevékenységek nem különböztetik meg őt kortársaitól, s nem minősítik alkotó írónak. Mint olyan, csak saját mesterségének nagy elődeihez kötődhet és csak hozzájuk; máskülönben az utókor soha nem fog hallani róla, sőt, kortársainak is csak az az ember lesz, aki népszerűsítette a nap akár hazai, akár – a fordító esetében – idegen, divatos gondolatainak irányvonalát. Azt hiszem, van értelme annak a hagyományos gyakorlatnak, amelyet követve a fordító – mint Dickens Mr. Sleary-je – egyik, rögzített szemével saját mesterségének védőszentjeit, a másik, mozgó szemével a jelenkort figyeli.

Ellenvetésként elmondható, hogy az Erzsébet-kori fordító olyan naivitással és ártatlansággal rendelkezett, amely a moderntől meg van tagadva. Mindamellert azok, akik összehasonlítanak egy modern drámát egy Erzsébet-kori drámával vagy egy modern regényt Milton epikájával, azok nem lesznek biztosak abban, hogy az Erzsébet-kori világkép vagy a XVII. századi teológia nincs annyira összetett, mint a modern pszichológia vagy tudomány, és hogy Copernicus, Montaigne és Machiavelli a maguk módján nem lettek volna annyira forradalmiak, mint századunkban Einstein, Bergson és Marx. Az önsajnálkozó ragaszkodás az úgynevezett komplexitásunkhoz mára kissé megkopott. Gyanítom, hogy a tudományos determinizmus evangéliuma pusztán az erkölcsi eltökéltség hiányát van hivatva elrejtetni mindenütt. A modern civilizáció rendetlen ruhája alól kezd előtűnni az a meztelen naivítás, amit Matthew Arnold elég nyíltan anarchikus barbarizmusnak nevezett. Kétséges, hogy a ma tanult emberének valóban akár csak színlelnie is kellene, hogy követi a specialistát például az atomfizika minden részletében. A fontos az, hogy józan eszét rábírija a lényeg megragadására. Éppen így az átlagos tizenhetedik századi ember valószínűleg keveset tudott a teológia skolasztikus bonyolultságáról, de ha a prédikátor a pokolról beszélt, megborzongott.

Itt mutatkozik meg az a feladat, amelyet a fordítónak maga elé kell állítania. E feladat nem annyira a részletekhez való hűség, mint inkább a lényegi forma iránti ragaszkodás. S nem a rendezetlen, hitvány tudásból ered, hanem a szigorú művészi fegyelemnek az eredménye. Nem meglepő, hogy a régi író úgynevezett naivitása együtt jár egy olyan formaérzékkel, amely finomságában páratlan? Mégis például a reneszánsz szonett meghatározott formájának a kimunkálására összpontosított energiák azt jelzik a mondanivalóvadászok szerint, hogy a szerzőnek nem volt 'sok mondanója'. Ebből az következik, hogy a forma hiánya romantikus szerző túláradó 'eredeti érzelmeit' vagy a modern entellektüel 'túl nagy tudását' jelzik. E gondolat következménye az, hogy a posztklasszikus szerzők önmagukkal ellentmondásban érzik magukat, ha egyáltalán valamilyen formai kontrollra vagy elrendezett kifejezésre törekednek. Ez pedig nem más, mint a művészet alapjainak önámító megrontása. Ha a Tudor-kori szonettírók szerelmesek voltak szép asszonyokba vagy csinos fiatalemberekbe, vagy színlelték a szerelmet, ez nem különböztette meg őket más korok embereitől. Ami megkülönböztette őket, az egy irodalmi műnem, a Petrarca-féle szonett tiszta formája iránt érzett heves szeretetük volt. Hasonló módon a Tudor-kori fordító-humanistákat a régi szövegek betűje és szelleme ösztönözte, amit az élvezet magyaráz, amellyel szőröstül-bőröstül megemésztették és angolul beszéltették az ősi szerzőket. Chapman – „írastudó szellemek által” – ténylegesen 'látta' *divus Homerust* egy jelenésben ősi Hitchin-jének pászitján, s hallotta őt beszélni. Az olyan átélt fordítások, mint az övé, a szerelem nagy művei voltak, – nem csupán a történeti témának, hanem éppúgy az írás isteni mesterségének a szeretetéből fakadóan. Ha a reneszánsz előtti angol nyelv hangolatlan volt a klasszikus retorika virtuozitásaira, úgy az Erzsébet-kori fordítók már teljes alkotóerővel dolgoztak, és egy nemzedék alatt magasabb színvonalra emelték angol nyelvüket. Sohasem fordult velük az elő, hogy imádott görög és latin szerzőiket helyezték volna alacsonyabb szintre.

A múlt nagy szellemeinek e nemes fertőzése a hermeneutikai esztétikában realizálódik, melynek hangsúlya a vallás által szentesített ihleten van, s amely olyan régi, mint maga az emberiség. Sajnos a modern entellektüelek valamelyest unottan úgy tudják, hogy a szerző és fordítója közötti, évszázadok és évezredek távolságán átívelő misztikus összhang tudományosan lehetetlennek bizonyult, és így az ahistorikus Erzsébet-kori mester nem szolgálhat többé modellként. Mindennek végzetes eredménye a sikertelen modern fordító megcsonkított nyelvezete, egy olvashatatlan pidgin-'fordítmány', amellyel passzívan vállat rándítva áll elő szerzője, mondván: „Sajnálom, de pontosan ez az, amit azok az idegenek mondanak.”

De hogy állunk az augustusi korszak fordítóival? Tudnak-e nekünk tanítani valamit? Az ősökhez való viszonyukban – Schiller szavával élve – ők is éppoly 'érzelmesek' voltak, mint bármelyik modern. Esztétikateoretikusok Hobbestől Shaftesburyig tudatosan bírálták a naiv rajongókat. Pope erősen tudatában volt annak, hogy egy régi hagyomány eszközeivel néz fel a „patriarchális” Homéroszra, mintha egy, sok életpálya és nemzedék alkotóerejével épített leleményes távcsövön keresztül nézné. Elsőként abban a korban, amely kifejlesztette a történelmi érzéket, Pope világosan felismerte, hogy a hősi kor visszaszerezhetetlenül odaveszett. Tudott arról, amit T. S. Eliot „a múltak múltjának” nevezett. Mindez nem akadályozta meg őt abban, hogy érezze a homéroszi epikus költészet örökké tartó kihívását, a hősi múlt varázslatos jelenlétét, függetlenül a távolságtól és különbségtől. Itt találkozunk a kör négyyszögletes problémájának az augustusi korszak-

beli változatával. Pope nem rándította meg a vállát. Épp ellenkezőleg, a dilemma a végéig fokozta képzelőerjét, s a leggyengébb testből egy óriás erőfeszítését kényszerítette ki. Fordítania kellett Homéroszt. Bámulta a vakító homéroszi napot, s bár ő nem azonosította magát az ősi énekekkel, mint Chapman tette, de félúton találkozott vele. Igaz angol emberként előre nézett s közben hátra is. Megfordította a távcsövet, a másik oldalról nézett bele, visszafelé, hazafelé. Ahogy saját korát szemlélte más korokhoz viszonyítva, rájött minden kor viszonylagos jellegére. Természetesen különösen saját büszke kortársainak kicsiny életén és jelentéktelen praktikáin elmélkedett, és ettől kezdve ő, a szívéből nagy humanista, a szatirikus vigyorát öltötte magára, hol gúnyosan, hol lenézően.

Minket azonban nem a szatirikus, hanem a fordító érdekel. Mit tud ő tanítani nekünk? Semmit, ha csupán egy sor gyakorlati eljárást várunk tőle el egy meghatározott történelmi dokumentum modern nyelvre való mechanikus átírása céljából. De ha a fordítást a régi módon alkotó kézművességnek tekintjük, midőn a fordító 'éthosza' elválaszthatatlan volt gyakorlatától, akkor Pope sokat tud tanítani nekünk. A fordító éthosza az az eszmei sík, ahonnan minden gyakorlati szándék kiindul. Ez az éthosz az erőfeszítés mögött rejlő becsület és erő. Vizsgáljuk meg Pope-ot. Számára a fordítás a tiszta költészet végső kifinomulása, az „Ősi Humanitás Betetőzésének” kincsestára. Tér és idő akadályain keresztül Homérosz, Vergilius, Chaucer, Tasso, Shakespeare, Milton, Dryden itt mind egy nyelven beszélnek, a kozmopolita XVIII. század eszperantójának költői dikciójában, a heroic coupletben, amelyet külön számukra teremtettek az újklasszikus fordítók – a klasszicisták régi álma, 'az Istenek meg nem romló nyelvének' angol változata végett. Pope *Iliad*jának költői dikciója, igaz, nem bizonyult olyan szilárdnak, mint a márvány, ahogy annak volt szánva, és ahogy a reneszánsz humanisták a klasszikus latint felfogták, de legalább egy évszázadig minta maradt, amíg Wordsworth és Coleridge be nem bizonyította, hogy még a romolhatatlant is megronthatja az, aki pusztán másolja a létrehozottat, ahelyett, hogy az alkotó folyamatot tartaná életben.

Az irodalomtörténészek számon fogják tartani Pope *Iliad*jának hatását, és hacsak nem visszhangozzák egyszerűen a romantikus tiltakozást, nem fogják becsmérelni. Mindamellett számomra nem a probléma történeti vonatkozása, hanem a mögötte meghúzódó eszme az érdekes. Ez pedig az igazi történész számára egyenesen megrázó. Micsoda abszurd ötlet, mondják, Homéroszt, Vergiliust és Miltont ugyanazon az egynyelven és -stílusban beszéltetni. Mégis úgy gondolom, hogy nemes elgondolás s egyszersmind nemes eredmény volt, méltó a nagy kor kozmopolita humanizmusához. Különösen annak fényében, ami utána következett, midőn a romantika forradalmárai felszabadították a nemzeti nyelveket gazdájuk, a klasszikus latin alól, midőn a XIX. század a nemzeti irodalmak gondolata felé fordult, s midőn a XX. század feltalálta a kifogástalan szakzsargon vasfüggönyeit. E második Babel tornya zajának és kódének támadásakor ott állt Pope, elszántan figyelve a humánus nemes és állhatatos hangját. Fordításának hangvető boltozata alatt megvalósította, hogy annak visszhangját azon *boldog kevésnek* a füléhez juttassa, akik megőrizték egy műveltség klasszikus éthoszáét, amely nem specializálódott, esztétikus, liberális, röviden: humánus volt.

Eszményi elgondolás volt ez, ahogy Pope a *Preface to the Iliad*ban felismerte, amellyel minden valószínűség szerint két szék között a pad alá lehetett esni, különösen ama korai időkben. A tudósok azért marasztalták el, mert nem volt hűséges a történelemhez, a modernek azért, mert nem volt eléggé tekintettel korának divatjára. Az efféle becs-

mérlésekre Pope azt válaszolta, hogy ő nem a specialistáknak s nem a képzetleneknek, nem a görögösöknek írt, hanem annak a ritka fajtának, a művelt olvasónak, akinek figyelmessége helyreigazítóként szolgál a specialista pedantériájával és a modern magabiztosságával szemben. Az előzőt figyelmeztetni kell arra az arisztotelészi kijelentésre, hogy a költészet inkább filozófia, mint történelem. Az utóbbit arra kell emlékeztetni, hogy a valóság nem egyszeri jelenség, hanem folyamatos, lassú növekedésben van, és készenlétünket követeli meg, hogy átvehessük és továbbvihessük egy gazdag és változatos hagyománynak a terhét. Hozzájárulva a teljességhez, test és lélek, múlt és jelen jól kiegyensúlyozott egységéhez, a fordító – Pope szerint – ellenszegül annak, hogy a specialista szétzilálja a kulturális örökséget, s éppígy annak, hogy a hiú modernista alacsony szintre süllyesse azt. Az ideális fordítónak a költő költőjének kell lennie, aki az emberiség emlékezetében helyreállítja a múlt hagyományos poétikai struktúráit, segítségükkel létrehozza a szinkretikus világirodalom időtlen alapjait.

Összefoglalva: a valódi fordítás a réginek és az újnak, az őshonosnak és az idegennek kiegyensúlyozott összeolvadása; gyakorlati próbája annak, hogy milyen messze jutott az eltérő nyelvi elemek állandóan szükséges újraszabályozása egy szerves 'új szintézisen' belül. Valójában mint művészet, a fordítás megdönthetetlen bizonyíték arra nézve, hogy a kulturális folyamat, melyben tevékenykedünk, még élő és növekvő szakaszában van-e, vagy zsákutcába jutott és kezd hanyatlani. Bár a fordítás eme régi humanista vázának darabjai szétszóródva hevernek a földön ma, 'romjaink alátámasztására' és egy új alkotó egésszé való összeállításukra néhányan a ma élő legnagyobb költők közül vállalkoztak merészen. Továbbviszik a klasszikus hagyományt, és többen közülük – nem véletlenül – nagy fordítók is. „Az irodalom egy nagy korszaka talán mindig a fordítások nagy korszaka is, vagy ez utóbbi követi amant”, írta Ezra Pound 1913-ban. E gondolatot mind az Erzsébet-kori és augusztusi gyakorlatra, mind a költő jövőképre vonatkoztatva írta.

Az igaz, hogy mi, akik itt összegyűltünk, mint hivatásos filológusok főleg a bizonyítható részletekkel foglalkozunk, de ez nem mentesít bennünket az alapok vizsgálatának feladatától. A részleteket vitatva mindig ügyelnünk kell a belőlük létrejövő egész struktúrára. Valamennyiünknek kell lennie valamilyen elképzelésünknek arról a *House Beautiful*-ről, amelynek építésében – úgy gondolom – mindannyian elköteleztük magunkat, ki-ki a maga módján.

(Fordította: Tolcsvai Nagy Gábor)

TAPASZTALATOK A SZLÁV LÍRA FORDÍTÁSA KÖZBEN

Ős-szövetség föl kell, hogy üssem,
hogy amint ihletem segít,
mostan a szent eredetit
édes nyelvünkön új szavakba fűzzem.

Kezdetben volt az Ige! – szólt a könyv.
Megbotlok, íme, az első kövön.
Ige! Hogyan becsülném oly magasra?
Ezt más szó kell, hogy visszaadja,
ha jól világosít meg szellemem.
Tehát: kezdetben volt az Értelem.
Az első sort mérd meg nyugodtan,
tollad ne fusson elhamarkodottan!
Az értelem teremt mindent elő?
Kezdetben volt, írd inkább, az Erő!
De alighogy e szót leírtam, menten
int valami, hogy jobbat kell keresnem.
Szellem, segíts! a szó megszületett,
ideírom: kezdetben volt a Tett!¹

Ezzel a *Faust*-idézzel máris a műfordítás problematikájának sűrűjében találjuk magunkat. Az derül ki belőle, hogy egyetlen szót nem csupán többféleképpen lehet olvasni, érteni, érezni, értelmezni és leírni, hanem szükséges is az idegen szöveg fordításánál olyan megfelelők után kutatni, amelyek nem a (megbízhatatlan) burkot, a kaméleonszerű szót követik, hanem a burkot értelemmel megtöltő életet, a teremtő szellemet kívánják feltárni.

Goethe a másik láthatóvá tételét tartotta a fordító feladatának, a fordításban „ugyanazt az alakot, csupán mintegy más köntösben” kívánta látni.

Ismerjük Schiller gyötrelmeit, melyek az *Aeneis* fordítása közben kínozták. Fordítóként hányszor mérlegre tette érzékét és ízlését, milyen drágán kellett szabadságával fizetnie, miközben felismerte, hogy a költő nem a fordító keze alá dolgozik, hanem ellene. „A legünnepélyesebben” ki is kérte magának, hogy munkáját az eredetihez hasonlítsák. Wieland is mélységes meggyőződéssel vallotta, hogy nem a szó, hanem az értelem teszi elevenné a fordítást, és Horatius „hinc illae lacrimae”-jét szemrebbenés nélkül így

¹ W. Goethe: Faust. I. Ford. Sárközy György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 42.

fordította: „itt van az eb elásva”. A. W. Schlegel arra a következtetésre jutott, hogy a költői fordítások esetében lehetetlenség egyszerre minden követelménynek eleget tenni, és, hogy a költői szabadság a szépség egyik fő feltétele, a szépségé, ami megintcsak nem a betűben rejlik, hanem inkább a szellem leheleteként a betűk fölött lebeg. (Költői alkotások próza-fordítását költészeti gyilkosságnak tartotta.) Novalis azon kesergett, hogy semmilyen más területen nem vagyunk olyan tudatlanok, mint épp a műfordításban, – és ez ma is így van. Tudományá, művészetté kellene válnia – mondotta – és ezzel meg is határozta a fordítói munka két fő irányvonalát. Hajlandók volnánk e gondolathoz csatlakozva az eszményi megoldást a középúton feltételezni. Tudományosan és művészien, amennyire csak lehetséges. De hogyan található meg, és érhető el az arany középút? Míg a szellemi alkotások legtöbb területe ismeri törvényeit, logikus hierarchiáját, rendjét, diszciplináját, rendszerességét, metodikáját és végül haladásának lehetőségeit, addig a fordításban véletlenszerűség és zűrzavar uralkodik. A tapasztaltak tartózkodnak elvek kialakításától, mert tudják, hogy tevékenységük megcáfolná őket; a tapasztalatlanok elveiből pedig hiányoznak a gyakorlatban szerzett tapasztalatok, mert tudják ugyan, hogyan kellene, de arról sejtelmük sincs, hogy hogyan lehetne.

Ezek és a hasonló fogyatékoságok onnan erednek, hogy a műfordításhoz nem lehet egyetlen irányból hozzáférközni. Nem egyenes úton halad, hanem rotációs térben mozog, amelyben senki sem tudja teljes biztonsággal megtalálni saját helyét. A szerzőt a természet-élmény ihleti, a fordítót a műélmény. Mindkettőnek meggyőző eszközöket kell találni. A szerzőnek segít a képzelet. A fordítónak is szüksége van rá, miközben ellenkezőjének kell engedelmeskedni, kíméletlenül fegyelmeznie kell magát, képzeletét pedig féken tartania. A szerző szabad, a fordító gúzsba kötött. Akit tehát magával ragad a fordítás örülete, azon nem segítenek szabályok. A káosz már a fogalmakkal kezdetét veszi. Mi mindent nem neveznek manapság fordításnak? Elolvasunk egy travesztiát, alatta ez áll: fordítás. Kézbe veszünk egy parafrázist, egy variációt, egy parodisztikus írást, mindet fordításnak hívják. Természetesen mindenfajta játéknak megvan a maga vonzereje, (néha) létjogosultsága is. De az egységes, szakszerű terminológia hiánya félreértésekhez vezet, és csak bajt eredményez.

Ha megkérdeznének engem, a következő felosztást javasolnám (leegyszerűsítve a dolgokat):

fordítás (Übersetzung) – megbízható, de nem művészi

műfordítás (Übertragung) – művészi és megbízható

utánköltés (Nachdichtung) – művészi, de nem megbízható

(A megbízhatóság vagy megbízhatatlanság az eredeti szöveghez viszonyítva értendő)

A fordítás így olyasvalami lenne, ami a szavak (természetesen viszonylagos) rokonértelműségére támaszkodik.

A műfordításnak ezenkívül meg kellene őriznie az eredeti taktusát és hangnemét, az egyes hangok színét és formáját, tempóját és játékmódját.

Az utánköltés előtt nyitva lenne a költői játék tágas tere – egészen az elidegenítésig.

A gyakorlatban valószínűleg csak ritkán találkozunk az irodalmi fordítás e három fajtája közül valamelyikkel is tisztán. Mint nyüzsgő kis lények, – leginkább határozatlanul és összekeveredve egymással – oda-odaszaladnak saját képzetükhöz. Mert a fordítás (minden szigora és gyötrelme ellenére) játék – a játék pedig mozgás, és sohasem mozdulatlanság.

Mely nyelvekből könnyű, nehéz vagy teljesen lehetetlen fordítani? Erre a kérdésre csak az tudna választ adni, aki ismer minden nyelvet és mindegyikből fordít – tehát senki sem. Amennyire én meg tudom ítélni a dolgot, a legtöbb fordító ősidők óta arra esküszik, hogy az általa ismert nyelvből a legnehezebb fordítani. A szlavisták pl. szláv szövegek fordítását tartják a legnehezebbnek. Ami személy szerint engem illet, a szó teljes értelmében szóhoz sem jutok, és csodálattal adózom azon teljesítményeknek, amelyek számomra ismeretlen nyelveken születtek. Bizonyos szláv nyelvekből fordítani azonban – habár gyakran kínzó – könnyű és háládatos feladatnak tűnik. A germán és a szláv, e két médium teljesen elüt egymástól, de talán éppen ezért korrespondálnak nyelvérzékemben olyan szívesen egymással. Itt-ott akadnak leküzdhetetlen nehézségek, mint pl. akkor is, amikor az egyszerű orosz *nyicsevo*ba botlunk, amit mindjárt két, négy vagy öt kifejezéssel is fordíthatunk – pl. *nem tesz semmit, szóra sem érdemes, semmi jelentősége* – lassanként azonban megtanuljuk, hogyan fejezhetjük ki a megfelelő megoldást egy szóval. Közben persze nem szakadhatunk el a szöveg *értelmétől* vagy *szellemétől*. Eszerint a *nyicsevo* egyszer „apróságot”, másszor „ostobaságot”, de „badarságot” is jelenthet. Olvasom a *kolokol* szót, és máris a fülemben cseng a harang két, kerek és öblös, hangsúlyos *o*-ja, és már meg is van a *Glockenton* (harangzúgás). Ugyanaz a ritmikus mozgás, ugyanaz a szótagszám, ugyanaz rím, a tiszta és teljes hangzás. Látom a *sum* szót és hallom a morajlást (Rauschen); az *u*-val és az *s*-sel tompán és sziszegve halántékomnak csapódik, még ha fordított sorrendben is, és megvan a Meer (tenger). Persze nem mindig sikerül ennyire szó szerint, ilyen simán és gyorsan fordítani. De hiszen miért akkor a lehetőségek, a szinte kimeríthetetlen lehetőségek – Meglátjuk, ha egy költemény különböző fordításokban fekszik előttünk.

Régebbi költemények, távoli korok költeményeinek különböző fordításait összehasonlítva a kor- és a nemzedéki problémák tűnnek legelsőbb szemünkbe. Egy verset, amit a XIX. században szó szerint és helyesen fordítottak, ma már sokszor „nem-versnek” érzünk. Hogy csak egyetlen példát említsünk (a sok közül): Lermontov *Molítva* (Ima) című költeményének 11–12. sorát a korábbi fordítók szinte kivétel nélkül szabatosan ültették át németre: „wilde Erregungen/verdunkeln das Glas meiner Augen”, ezzel mégis rossz szolgálatot tettek a költészetnek. A mindent elárasztó, divatos szemüveg-reklámok, az üvegszerkezetek korában a „szemek üvege” fordítás nem állja meg a helyét. Wistenhofftól, Lermontov diáktársától tudjuk, hogy a költőnek „nagy, sötétbarna (inkább szürke), átható szeme volt”, ami „villámként gyúlt ki”, és melynek pillantásait „nehezen lehetett elviselni”. És ezeket a pillantásokat holt üveghez kellene hasonlítani, ráadásul egy olyan emberét, aki szemüveget sem hordott?

Költészetet költészetként csak a költészet eszközeivel lehet fordítani. Ahogyan már Plotinosz megmondta, és ami ma már közhely volna, habár nem az: a művészet nem egyszerűen utánozza a látottakat, hanem az alapelvekig hatol, a természet forrásaihoz, és ezt a fordítónak – amennyiben művészetet kérünk tőle számon – ugyancsak szem előtt kellene tartani. A fordítás, a műfordítás nemcsak utánozza az eredetit, hanem a fordításban megpróbálja megragadni és *újraformálni* azokat az alapelveket, amelyek az eredeti műalkotást létrehozták. A művész megelégedhet dolgok, állapotok, valóságok másolásával, persze nem kötelező ezt tennie. A fordítónak másolnia *kell* a műalkotást, de korántsem *szabad* csak ezt tennie, különben élettelen másolatot, nem pedig műalkotást hoz létre. Márpedig a műalkotás másolatának értelme a másolat művészetében rejlik. Követ-

kezésképpen, ezáltal és emiatt a műalkotásról készített sikerült másolat éppannyira eredeti, mint a természetről készített. Mindkettő szerzője különböző minták alapján, de ugyan eszközökkel dolgozik. És mivel egyforma kritériumok alapján ítélik meg őket, az lenne a tisztességes eljárás, ha egyforma szabadságot és jogokat élvezhetnének. A legjobb fordításokat az odaadás és egyúttal a bizalmatlanság hozza létre. A szavak megbízhatatlanok, de mégis azt az anyagot képezik, amivel meg kell birkóznunk. A közszájon forgó béke szó pl. más-más oldalról nézve másként fest. A katonatiszt békéje más, mint a papé, a gyengéé más, mint az erőse. A „hagyj békén”-nek semmi köze sincs az „örök béké”-hez stb. És ha teljesen bele akarnánk gabalyodni nyelvünkbe, akkor gondoljunk csak az úgynevezett „békéért vívott harc” dialektikus szörmyszülőltre; mintha a harc már *önmagában* is nem békétlenség volna, a kijelentés két része pedig nem lenne teljesen ellentmondásos.

Az orosz *pravda* (igazság) minden kétséget kizáróan nem egyezik a latin „veritas”-szal, de még az ugyancsak szláv – a csehben vagy a lengyelben ráadásul azonos hangzású – „prawda”-val vagy „pavda”-val sem. A szláv nyelvekben rengeteg azonos hangzású szó van, amelyek Bulgáriában, Lengyelországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában más szemantikájúak, teljesen más jelentésűek. A német „richtig” szónak talán van valami halvány köze a „Recht”-hez, vagy talán még elgondolkodtatóbb rokonsága a „Richtung”-gal, mindenesetre vészesen közel áll a „Hinrichtung”-hoz. Az orosz nyelvben a „richtig” „verno” – rokon a hittel és a *Vera* nével. Nem saját hitét tartja-e minden ortodox igaznak, függetlenül attól, hogy miben hisz? A fordítás itt már nem pusztán nyelvészeti, esztétikai probléma, hanem a társadalmi igazságlelés orgánuma is. Ebben különbözik a szokványos információtól is, ami anyagát, témáját, sterilen és felületesen, idegenként kezeli. Ezzel szemben az irodalmi fordítás azt igyekszik elérni, amit Sigmund Freudnak sikerült az akadémikus orvostudománnyal szemben megvalósítani: az orvos és páciens társas viszonyon alapuló párbeszédét. Ebben a párbeszédben a másik nem kívülálló, hanem társ, partner a dialógusban. Nem részvétlenül beszél róla, hanem önmaga is részes benne. A fordítás a párbeszédén keresztül ahhoz a háttérhez vezet el, ami az általános közlésben nem kerül felszínre.

A „költés” és „utánköltés” viszonya hasonló a „gondolkodás” és „utána-gondolás” viszonyához.

A latinban a *liber* szó rövid *i*-vel könyvet jelent, hosszú *i*-vel szabad férfit. Ennek megfelelően a *liber* fő tiszteletreméltó fogalmak egész családját alkotja: *libertas* – függetlenség, becsületesség, nyíltság; *liberalitas* – nemes érzület, szellem; *liberatio* – felmentés. A könyv legszebb tulajdonságai közé tartozik, hogy témája, értelme és hatása lefordítható. Az *übertragen*, *übersetzen* szavak a kelet-európai nyelvekben figyelemreméltó, gazdag etimológiai kapcsolatokkal rendelkeznek. A cseh *prekladat*, mint közvetlen származék, azonos jelentésű a német *über-legen*-nel (áttesz, átfordít). A lengyelben a *tłumaczyc* (fordít) szó szerint *er-klären*-t (megvilágosít, megmagyaráz) jelent. Az orosz *pirivogyit* (fordít) *überführen*-t (átvezet) jelent. Mindezek az értelmezési lehetőségek – *überlegen*, *erklären*, *überführen* – képezik a fordítás óriási feladatát és roppant báját.

So der Westen wie der Osten
Gaben Reines dir zu kosten.
Laß die Grillen, laß die Schale,

Setze dich zum großen Mahle:
Mögst auch im Vorübergehn
Diese Schüssel nicht verschmähn.²

(Goethe: *Westöstlicher Diwan*)

Goethe nyugat-keleti könyvét (a könyv szerb-horvátul kniga, azonos hangzású a kötettel, mint kötőszerrel) 1814 és 1819 között, egy nagy háborút követő években írta; egy olyan korban, amelyben a hozzá és Humboldthoz hasonló emberekben tudatosodott a népek eszmecseréjének szükségessége, a nemzeti korlátoltság leküzdése. Goethének a kelet és nyugat felidézése nem maradt visszhang nélkül. 1821-ben Platen nyilvánosságra hozta *Ghaselenjét*, egy évvel később Rückert az *Östliche Rosent* (Keleti rózsák). A *Díván* hatása egészen a század második feléig eltartott, a keleti irodalom egyre több fordítóját, feldolgozóját, magyarázóját és antológia-szerkesztőjét buzdítván és bátorítván, olyanokat, mint Leopold Schefer vagy von Bodensedt báró, majd később utóhatásait többek között Chamisso, Heine, Wilhelm Müller, Julius Mosen és sok más költő munkáiban fedezhetjük fel. A mi korunk is hasonló ehhez a korhoz. Kortársaink is maguk mögött tudják egy pusztító háború rossz tapasztalatait vagy látomásként most is előttük lebeg. Manapság is éppen annyira életbevágóan fontos munkálkodnunk a kölcsönös ismeretek és tájékoztatás dívánján.

Wer sich selbst und andre kennt,
Wird auch hier erkennen:
Orient und Okzident
Sind nicht mehr zu trennen.

Sinnig zwischen beiden Welten
Sich zu wiegen, laß ich gelten;
Also zwischen Ost und Westen
Sich bewegen, sei's zum Besten!³

A fordító sok problémába ütközik, a legfontosabbnak mégis a következő tűnik: hogyan találja meg az egyensúlyt, a kiegyenlítődést kényszer és szabadság között: Itt ugyanis, ennél a próbakónél mutatkoznak meg képességei és formátuma. A legtöbb hibaforrás is innen ered. A Lermontov-példa rámutatott arra, mennyire fontos, hogy ne engedjük magunkat becsapni a szónak, és, hogy egy régi képet és mutációit, ami idővel elveszítette költői kvalitását, ne cipeljünk végig évszázadokon át, ahelyett hogy újra értelmeznénk. A következő George-példa arra világít rá, milyen veszélyes másrészt engedni a csábításnak, hogy megszépítsük az eredeti szerzőt. Ez a legjobb fordító-poétát is a tévutakra csalhatja.

Stefan George zseniális költő és kitűnő fordító volt. Rolicz-Li der lengyel költő, akitől fordított, meglehetősen közel is állt hozzá. George mégsem mulasztotta el Rolicz-Lieder lengyel táját saját, német tájává alakítani. Mint a *Modlitwa na organ* (Ima egy orgonáért) című versében, ami egy zöldes víz partjának kuruttyoló békáktól népes falusi hangulatát idézi:

² Goethes Werke in Meyers Klassiker Ausgabe. Hrsg. Prof. Dr. Karl Heinemann. Lipcse, é. n.

³ Goethes Werke in Meyers Klassiker Ausgabe: I. m.

...
Zbudź się, ziola z pól sennych pachną urodziwie,
Żaby skrzeczą nad wodą zielonawą – zbudź się! . . .
Zbudź się, wzniosły się ręce moje do modlitwy,
Wzniosły się jako ptaki dwa dziwaczne – zbudź się!

(Wach auf, die Kräuter von der verschlafenen Feldern duften bezaubernd,
Die Frösche quaken am grünlichen Wasser – wach auf! . . .
Wach auf, meine Hände erhoben sich zum Gebet,
Erhoben sich wie zwei sonderbare Vögel – wach auf!)

A szubsztilis esztéta Georgét zavarták a második sorban a zöldes víz partján kuruttyoló békák, ezért „feierliche Stimmen”-nel (ünnepélyes hangok), melyek „felcsendülnek” helyettesítette őket. A fordítónak semmit sem mondott a lengyel táj tavaival és hínárosai-
val, és a kötelező békamuzsikával, ami után oly sok, idegenben élő lengyel sóhajtozott honvágytól úzve. George a békákat nyilván túlságosan alacsony rendűeknek, izléstelen-
nek, költeményhez méltatlannak érezte, így aztán magasabb „hangok”-kal helyettesítette,
melyek felcsendülnek. A negyedik sor „különös madarai” sem voltak számára (bizonyára)
elégé különösek. A számára idegen Lengyelországot (nyilván) sokkal különösebbnek
érezte, így hát „kísérteties madarakká” alakította őket. A német mester persze jót akart.
Bevált kritikus ízlésének engedelmeskedett. De ezzel a lengyel rusztikus-romantikus táj-
képet klasszicista, német ünnepi dallá változtatta, az eredeti hangulatát pedig teljesen
megmásította. A fordított irodalom nemzeti irodalmakra gyakorolt hatása számos példá-
val illusztrálható. Valéry Larbaud *Hieronymus* című esszéjében meggyőződéssel ír arról,
hogy a francia irodalom lényeges inspirációit a fordításokból merítette. „Irodalmunk min-
denesetre Jeromos *Vulgataj*ának mélységes, életet adó kútjaiból oltotta szomját.” Lar-
baud példaként többek között Racine-t és Claudel-t említi, akiket költeményeikben a *Vul-
gata* „fénye” „teljesen” beragyogott. Urszula Koziol (Wrocław) lengyel költő és kriti-
kus A. P. Gütersloh *Sonne und Mond* (Nap és hold) című könyvének lengyel kiadásához
ezt írta: „Mindig is állítottam, hogy a kortárs lengyel prózát a fordítások hozták létre. Gü-
tersloh fordítója nem talált kész megfelelőket a mi hagyományainkban, Gütersloh bonyo-
lult képességét úgy kellett megalkotnia, akárcsak Faulkner, Kafka, Thomas Mann fordítói-
nak . . . A nyugati próza hazai utánczóinak ennél fogva nem annyira Faulkner, Hemingway,
stb. mint inkább fordítók nyelvét utánozták. Ily módon a fordítók igen tisztességes és
kreatív fáradozása nem vész kárba; mindegyikük új utakat tör a lengyel nyelv számára,
eltekintve attól, hogy közben idegen szerzők teljesítményeiről is tájékoztatnak.”

Egy népnek az irodalma olyan ablak, amelyből a nép az idegent látja, és amelyen át
az idegen nép életébe bepillant. Szükséges és hasznos bepillantunk a könyv nyitott
ablakán át a szomszédok szellemi valóságába. Lehetetlenség a kozmikus kommunikáció
korában zárt ablakok és ajtók mögött, elszigetelten élni. Földünk mozgásban van. Ami ma
lent van és sötétség borítja, holnapra fölültre kerül és kivilágosodik. Pontosan tükrözi
ezt az irodalmi műfajok, tehetségek és nézetek sokasága, az emberről és világról nyert
igazságok összessége; ez a világ sehol sem egyhangú, nem érthető, kivehető vagy látható
egyformán; különböző áramlatok és irányzatok nyílt cseréjét követeli meg. Cserét köve-

⁴ Valéry Larbaud: Sanct Hieronymus. Schutzpatron der Übersetzer. Berechtigte Übertragung
von Anette Kolb. München, 1956. 58.

tel, vagyis párbeszédet. A könyv a párbeszéd legelőkelőbb formája. A könyv csak akkor tárulkozik fel, ha meg akarjuk érteni, nézeteit nem erőszakolja ránk, ám ha kívánjuk, kétszer, sőt többször is feltárulkozik; egészen addig, amíg meg nem értjük; ha úgy akarjuk, elnémul, halkan, négy szemközti mond el mindent, még a legkeserűbb igazságot is. A könyv nem szakít félbe, figyelmesen hallgat, ha kifogásainkkal hozakodunk elő, türelmes, megértő, ha félretesszük és eltöprengünk rajta. Tiszteletben tartja véleményünket, sőt csakis e véleménnyel együtt válik hatékonyá. Minden esetben párbeszédet folytat velünk, önkéntes, bizalmas párbeszédet. A párbeszéd értelme a megértés. A megértés az értelem funkciója. Nélküle nem jön létre megegyezés, amire manapság mindnyájunknak szüksége van.

Aki egy idegen költeményben kizárólag önmagát keresi, és megelégedik a nyelvi előtérrrel, az kudarcot vall. Jó példa erre Vasko Popa jugoszláv költő egyik verse. A *Vrati mi moje krpice* poéma 12. sora szerb-horvátul így kezdődik: „Dosta rečitogo smilja” (Elég a bőbeszédű lepkeszaggól). Első látásra nemigen tudunk mit kezdeni ezzel a kifejezéssel, eltekintve a meghökkenítő hatástól, amivel máris meg is elégedhetnénk. Popa egyszerű mondatai ellenére sok fejtörést okoz fordítóinak. A népnyelvből, utcai nótákból, régi talalós kérdésekből és mondásokból táplálkozó nyelve telis-tele veszélyes csapdákkal. Akárcsak a mi esetünkben. A szótárban a *smilj* címszó alatt „trauriger Bockhornklee” (szomorú lepkeszag), „trigonella corniculata” található. Sokkal fontosabb ennél, – és ennek nem bukkanunk nyomára a szótárakban – hogy ez, a versben hasonlatként használt növény a szerb népnyelvben szólásként „jó szagú”-t jelent, ahogyan erről a szerző tájékoztatott. Ha felüt az ember egy német lexikont, a *Bockshornklee* címszó alatt épp ennek ellenkezőjét találja: „schmecken bitter und riechen eigenartig unangenehm” (Meyers Lexikon, Lipcse, 1930.) 12. kötet, 42. hasáb, Trigonella (keserű és sajátosan kellemetlen szagú). Ha eleget kívánunk tenni a költő szándékának, a németben más növény után kell néznünk, ami a népnyelvben „illatos”-at jelentene. Így született meg a (szerző által jóváhagyott) fordítás: „Genug der wortreichen Veilchen” (Elég a fecsegő ibolyákból). A „wortreichen Veilchen” az eredetiben ironikus-tréfás-feddő színezetű, és így is értendő, ezért a „wortreich” jelzőt más, egyszerűbb, alkalmasabb szóval kellett kicserélni. Így született meg a végleges megoldás: „Genug der schönrednerischen Veilchen” („elég a szépszavú ibolyákból”). Ilyen és ehhez hasonló veszélyekbe ütközik a versfordító lépten-nyomon a még látszólag egyszerű költeményekben is.

A nyelvi differenciáktól a differenciálódáson át a nyelvi interferenciához vezető út igen fontos, köves, meredek út. Ezen az úton olyan akadályok és követelmények fogadják a fordítót, mint a szöveg-szegmentumok, vagyis a fonémák, morfémák, szavak, mondatok, de saját teljesítménye is, az interpretáció, amit gyakran nem vesznek tekintetbe vagy egyszerűen elkerüli a figyelmet. Az interpretációt először tulajdonképpen Roman Jakobson vonta be a fordításelmélet látókörébe, tanítványa pedig, a csehszlovák strukturalisták második generációjához tartozó Jiří Levý a fordítónak „óriási alkotói kezdeményezést” tulajdonított, és a fordításokat a műnemek „öntörvényűségével” ruházta fel. A szerző személye, akárcsak műalkotása értelmezésre szorul, és ideális esetben is csakis a kettő összefonódása teremti meg az abszolút integrációt. Természetesen vannak mennyiségi és minőségi különbségek eredeti és fordítás, fordítás és fordítás között. De hát miért is ne lennének? – Az olvasók nem egyformák, nem egyformán értik, adják vissza és adják át ugyanazt a könyvet.

A művészet a valóságot interpretálja, tehát megváltoztatja azt. A fordítás a műalkotással teszi ugyanezt – legitim úton. A két folyamat hasonló, a fordítás kötelezettsége mégis más, bonyolultabb. A művész elsősorban a valósághoz kötött, amivel sokszor kedvére bánik. A fordító a művészhez és művéhez hasonló módon kötött, de úgy kezelheti őket, ahogyan kedve tartja.

Amit manapság a fordításról olvasunk, írunk és gondolunk, már Szent Jeromosnál is megtalálható, ráadásul tömörebben és érthetőbben. Jeromos pontosan tudta, hogy „non verbum e verbo, sed sensum exprimere sensu” (nem szó szerint, hanem értelem szerint) kell fordítani. Pammachiushoz „A fordítás legjobb módjáról” írott levelében⁵ végérvényesen leszögezte, hogy „a szó szerinti fordítás esztelenység” („Si ad verbum interpretor, absurdum resonat”). De nem ő, az első nagy Bibliafordító volt az, aki elsőként vallotta ezt a nézetet. Csak azt ismételte, amit előtte jóval korábban már Quintus Horatius Flaccus is megfogalmazott a Pisoknak címzett levelében: „Ha hű fordító vagy, nem törekedhetsz a szó szerinti fordításra.” („nec verbum curabis reddere fidus interpres”)⁶ De ő is Marcus Tullius Cicerót idézte, aki nála korábban vallotta: „In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed omnium verborum vimque servavi”⁷ („A szót ne szóval pótolod, hanem minden szó igazi értelmét és erejét keresd”). Véleménye szerint nem volna szabad szó szerint fordítani, „ahogyan rendszerint a kifejezésekben szegény fordítók teszik”) „indiserti”: *De finibus bonorum, III. 4, 15.*) Láthatjuk, hogy alapjában véve a szerzők is többszörös fordítók (ismétlők). Csak azt nem tudják a legtöbben, hogy ismételnék, hogy mikor és mit, mennyiben és honnan fordítanak. A szerzőhöz és fordítójához hasonlóan lényegében az olvasó is fordító, amikor az idegen, nyelvi alkotást szellemileg elsajátítja, asszimilálja, vagyis saját nyelvére lefordítja.

Jan Kochanowski, (1530–1584) Lengyelország első latinul és lengyelül író nagy költője az eredetiség kérdésségét egy epigrammában örökítette meg; Leopold Staff (1878–1957), a modernek klasszikusa, a négysoros lefordította lengyelre, s mint fordító kollégája nézete mellett foglalt állást. Ezt a gondolatot németül, és minden más nyelven is még ma is elgondolkodtatónak tartom.

latinul: Nil propium quiquam est, fors omnia donat et aufert:
Quae mea nunc dico, cras alter et alter habebit,
Alter item atque alter: nos vero amentia tamquam
Defluimus folia in terram fermurque caduci.

(Jan Kochanowski: *Dryas Zamechska*, 69–72.)

lengyel: Tak to na świecie niemasz nic własnego nikomu:
Dziś to moje, a jutro będzie w inszym domu,
A potym jeszcze w inszym, i w drugim, i w trzecim,
A ma jaki suchy list na dół z drzewa lecim.

(latinból fordította: Leopold Staff)

⁵ *Hieronymus*: De optimo genere interpretandi. 57. levél.

⁶ *Quintus Horatius Flaccus*: Epistola ad Pisones. 133.

⁷ *Marcus Tullius Cicero*: De optimo genere oratorum.

német: So hat auf der Welt niemand nichts eigenes:
(nyers) Heut' ist es mein, und morgen wirts im andern Hause sein,
Und dann noch im andern, und im zweiten, und im dritten,
Und wir fallen wie das welke Blatt vom Baum nach unten.

német: Wer kann in dieser Welt schon was sein eigen nennen:
(eredeti versemérték szerint) Was heute dir gehört, füllt morgen fremde Tennen,
Erst ist es meins, dann deins, und dann gehört es allen,
Indes wir wie das Baumblatt welk nach unten fallen.

(Fordította: Horváth Géza)

A FORDÍTÁS SZEREPE A NYILVÁNOSSÁG ELŐTT

DANICA SELESKOVIČ, Párizs

FORDÍTÁS ÉS ALKOTÓKÉSZSÉG

A fordítás és az alkotókészség összeegyeztetése szokatlannak tűnhet. Nem az-e a fordító feladata, hogy visszaadja az eredeti szöveget, ne pedig az eredetitől eltérő szöveget alkosson?

Mennyiben lehet alkotás valaminek a reprodukálása?

Alljunk meg egy pillanatra az alkotás fogalmánál. Az alkotás azt jelenti, hogy létrehozunk valamit, ami azelőtt nem létezett. Írásművek esetében ez a valami lehet egy meg nem írt történet, új gondolatok, szokatlan helyzetek, de – mint minden művészetben – előfordulhat az is, hogy ismert gondolatok, már megírt érzések, szokványos helyzetek láncolata kap új formát. Az egyszerű alkotás mellé társulhat második alkotás is, amikor egy meg nem írt gondolat új formában testesül meg, amikor mind a tartalom, mind a forma, az írott anyag és a formát létrehozó gondolat külön-külön és együttesen is az alkotókészség termékei.

Az anyag és gondolatiság kettőssége igen lényeges tényező a fordításban, könnyen beláthatjuk ugyanis, hogy a fordító feladata nem az, hogy megváltoztassa az eredeti mű gondolatiságát, hanem az, hogy közvetítse a nyelvi anyagot, más formát alkosson az eredeti tartalom tökéletes megőrzésével.

Láthatjuk tehát, hogy a fordításban az alkotás kérdése a formai oldalról merül fel. A forma azonban nem a nyelvet jelenti. A fordító nem alkotja a nyelvet, amelyen közvetíti az eredeti művet, hanem csak felhasználja abban a formában, ahogy kötöttségeivel és lehetőségeivel rendelkezésre áll. Ha nyelvéből hiányzik a forrásnyelv egyik szavának megfelelő kifejezés, megőrizheti az eredetit. Ha például a francia fordításban megőrzi a *lasagne verte* kifejezést, amikor erről az olasz téztafajtáról beszél, kölcsönzi a szót nem pedig alkotja. Ha a fordító szokatlanul rendezi el a célnyelvben a szavakat, megsértve a fennálló mondattani szabályokat, ezt azért teszi, mert az eredeti szöveg szokatlan jellegét próbálja visszaadni. De beszélhetünk-e alkotásról a mondattanban? A *Faust* Előjátékában Goethe ezt írja kérdő formában:

*Wer Schüttet alle schönen Frühlingsblüten
Auf der Geliebten Pfade hin?*

Gérard de Nerval ezeket a sorokat így fordította franciára:

*Qui, le long du sentier foulé par une amante,
Vient semer du printemps la parure éclatante?*

(Sárközi György pedig magyarra:

*Tavaszi virágait ki szórja széjjel
az úton, hol jár kedvese?)*

Mondattani jellegű itt az alkotás, vagy más természetű? Mindhárom esetben, az eredetiben és a fordításokban is, a költői ritmus keresztezi a nyelv mondattani szabályait, azonban nem a költő-fordító alkotja meg ezt a szabálytalanságot, ő csak tiszteletben tartja azt a jelenséget, amelyet az eredetiben megfigyelt. Folytatva a gondolatmenetet, megkérdőjelezhetjük-e a fordító stílussteremtő erejét? Ha eltér az eredeti hangnemtől, és emelkedett stílusban adja vissza az eredetileg pongyola megfogalmazásokat, vagy ellenkezőleg, közönségesen mondja el azt, amit az eredeti fennkölt szavakkal fejez ki, akkor nem inkább meghamisítja az eredetit, ahelyett, hogy alkotott volna? Beszélhetünk-e alkotásról, ha egyszer megállapítottuk, hogy a fordítás az eredetihez való hűség és a formát létrehozó gondolatiság tiszteletben tartása?

Nagyon egyszerű okból állítjuk azt, hogy a fordításban szerephez jut az alkotókészség: szerepe azoknak a korábban nem sejtethető megfelelések megalkotásában nyilvánul meg, amelyek az adott szövegekre érvényesek, de a két nyelv összevetésének szintjén nem jósolhatóak meg előre. A fordítás az eredeti szövegnek megfelelő szöveg alkotása egy másik nyelven, nem pedig átalakítás egy nyelvről egy másikra. Az egyik nyelvről egy másikra való átalakítás olyan eljárás, amelyet egyszerű képlettel adhatunk meg: az adott szavak és mondatok helyett olyan szavakat és mondatokat használ, amelyeknek megfelelőségét megállapították a két nyelv összevetésével, tekintet nélkül arra, hogy az így létrejövő szöveg ugyanolyan olvasható-e, mint az eredeti. Ezt az eljárást keverik össze a fordítással mindazok, akik a nyelvtanítást összekeverik a fordítás tanításával, az alábbiakban erre szolgáltatunk néhány példát.

Marianne Lederer 1974-ben közölte *Megfeleltetés és érthetőség* (Équivalences ou Intelligence) című rövid cikkét a *Interprète* című közlönyben. Ebben megfogalmazza mindenfajta fordítás alapvető kérdését: Az-e a fordítás, hogy az előre megadott megfeleltetéseket felhasználjuk; nem ellenkezőleg kell-e eljárunk ahhoz, hogy a fordításban az eredetiből kibontakozó értelmet adjuk vissza ugyanolyan stílushatásokat keltve: *megalkotni* a megfeleléseket, amelyek tehát nem szó szerintiek, hanem a szövegből következnek.

A fordításban megnyilvánuló alkotókészséget ebből a szempontból fogjuk vizsgálni, feltételezve azt, hogy a szerző ki nem mondott gondolataiból következő hatások vissza legyenek adva a fordításban, amely tehát nem csupán nyelvismereten, hanem a szöveg megértésén alapszik. Az előadás-tolmácsolásokkal kapcsolatos vizsgálódásaink és a szóbeli fordítás tanítása során szerzett tapasztalataink egyértelműen azt mutatják, hogy egy szöveg megértése egészen mást jelent, mint a nyelvtudás, amely az előbbi szükséges, de nem elégséges feltétele.

A megértés arra a kérdésre ad választ: miről van szó? A nyelvtudás viszont csak arra az egyetlen kérdésre ad választ: mit jelent ez és ez angolul, németül vagy bármely más nyelven. A szöveg megértésén alapuló fordítás érthető lesz, a csupán nyelvismereten alapuló pedig zavaros. A célnyelven is érthető változat létrehozásakor a fordító az eredeti megnyilatkozástól eltávolodik a szavaktól elvonatkoztatott értelem felé és ezt adja vissza

a célnyelven, az eredeti nyelvre való vonatkozások kizárásával. A fordító tehát akkor hoz létre olvasható szöveget, ha azt nem közvetlenül alakítja át egyik nyelvről a másikra.

Néhány fordítási szemelvény világosan megmutatja azt a folyamatot, amely egy nyelv hangzós oldalának befogadásával kezdődik, a leadó közlési szándékának megértésével folytatódik, és a szövegű megfelelések alkotó kifejezésével ér véget. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a megfelelések utólagosak, tehát csak a fordítás eredményének és az eredeti közleménynek az összevetésével válnak világossá; a folyamat során az eredeti gondolat újbóli, természetes módon való kifejezéséről van szó.

Vegyük a következő részletet egy amerikai közgazdász előadásából.

While many economic nationalists in the major industrialized nations welcome the demise of international economic cooperation, contempt for such cooperation is not only ill-advised but also potentially devastating for the global economy. Today's unemployment and inflation can no longer be fought in any one nation. The depth of the American recession of 1981–83 in large part is occurring because of a dismal U.S. export performance resulting both from the world recession and the overvalued dollar.

Elemezzük a részletből ezt a mondatot: *Today's unemployment and inflation can no longer be fought in any one nation.* Ha a szótári megfelelések szerint fordítjuk, nem pedig a szöveg megértése alapján, akkor a *fight* jelentése: *harcol valami ellen, küzd*, a mondat pedig nem eléggé világos: *A jelenlegi munkanélküliséggel és inflációval nem lehet többé egyetlen országban küzdeni, bármelyik legyen is az.* Most pedig bemutatom ennek a mondatnak néhány francia fordítását, amelyet az ESIT* hallgatói javasoltak: *Un pays ne saurait aujourd'hui résoudre seul les problèmes de l'inflation et du chômage.* (Napjainkban egy ország sem tudja egyedül megoldani az infláció és a munkanélküliség kérdését.) *Un pays échouerait dans sa lutte contre l'inflation et le chômage s'il restait seul.* (Egy ország elbukna az infláció és a munkanélküliség elleni küzdelemben, ha magára maradna), vagy pedig: *Il n'est plus possible aujourd'hui de vaincre l'inflation et le chômage sans un effort parallèle de tous les pays.* (Napjainkban már lehetetlen legyőzni az inflációt és a munkanélküliséget az országok közös erőfeszítése nélkül.) Az idézett három megfogalmazás és a *Today's unemployment and inflation can no longer be fought in any one nation* mondat között szövegű megfelelés van, amely a fordításban megőrzi az eredetinek az értelmét, és érthetően adja vissza. Ebben az esetben tehát alkotásról beszélhetünk, mint minden olyan fordítás esetében, amely a szövegen vagy a nyilatkozatokban alapul, nem pedig a nyelvészeti értelemben vett jelentésen, mivel példáinkban a fordítás eredményének és az eredeti szövegnek az összehasonlítása nyelvi meg nem fogalmazott megfeleléseket hoz a felszínre.

Vegyünk egy látszólag sokkal összetettebb példát, egy részletet Heidegger *Satz vom Grund* című írásából, amelyet Störig** adott közre a *Das Problem des Übersetzens* című kötetben. Egy rövid részletet lefordítottak ebből a szövegből egy Franciaországban megjelent munkában úgy, hogy a szótári megfeleléseket egymás mellé sorakoztatták. Ez a fordítás nem ugyanazt az értelmet közvetíti a francia olvasó számára, amit az eredeti a német

*École Supérieure des Interprètes et Traducteurs (Fordító- és Tolmácsképző Főiskola)

**Hans Joachim Störig: *Das Problem des Übersetzens*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973.

olvasó számára. Az alábbiakban egy igen rövid szövegösszefüggést is adunk, hogy a részletet megfelelően meg lehessen érteni, ezután bemutatjuk a szóban forgó fordítást, végül pedig a javasolt megoldást.

Was in unserer Sprache gesprochen „Grundsatz vom Grunde“ heisst, ist die verkürzte Übersetzung des Titels principium reddendae rationis sufficientis. Grund ist die Übersetzung von ratio. Solches festzustellen dürfte sich inzwischen erübrigt haben. Ausserdem ist die Feststellung ein Gemeinplatz, und zwar so lange als wir uns darüber keine Gedanken machen, was es im vorliegenden Fall und in ähnlichen Fällen mit der Übersetzung auf sich hat (. . .). Das jetzt Vermerkte betrifft indes Verhältnisse des Übersetzens, die sich bei einiger Kenntnis und geringen Nachdenken leicht überschauen lassen. Gleichwohl können wir dabei (beim Übersetzen) immer noch einen entscheidenden Zug verfehlen, der alle wesentlichen Übersetzungen durchzieht. *Damit meinen wir solche Übersetzungen, die in Epochen da es an der Zeit ist, ein Werk des Dichtens oder des Denkens übertragen. Der gedachte Zug besteht darin, dass die Übersetzung in solchen Fällen nicht nur Auslegung, sondern Überlieferung ist. Als Überlieferung gehört sie in die innerste Bewegung der Geschichte.*

Nach früher Bemerktem heisst dies: Eine wesentliche Übersetzung entspricht jeweils in einer Epoche des Seingeschickes der Weise, wie im Geschick des Seins eine Sprache spricht. Es wurde freilich nur andeutungsweise gezeigt, wie Kants Kritik der reinen Vernunft dem Anspruch des Satzes vom zureichenden Grunde entspricht und diese Entsprechung zur Sprache bringt. „Vernunft aber, ebenso wie „Grund“ sprechen als Übersetzungen des einen Wortes ratio. Geschichtlich gedacht heisst dies: Aus jenem Denken, das die Kritik der reinen Vernunft im Lichte des Satzes vom zureichenden Grund ist, spricht das Wort ratio mit seinem zwiefach einigen Sagen, das zusammengehörig die Vernunft nennt und den Grund. In solchem Sprechen überliefert sich die ratio und das in ihr Gedachte. Das hier gemeinte Überliefern bewegt die eigentliche Geschichte. Auf die Gefahr eines Anscheines vom Übertreuen dürfen wir sogar sagen: Sprache im neuzeitlichen Denken nicht die ratio in der Übersetzung doppelsinnig als Vernunft und als Grund dann gäbe es nicht Kants Kritik der reinen Vernunft als Umgrenzung der Bedingungen der Möglichkeit des Gegenstandes der Erfahrung.“

Bemutatom az aláhúzott rész fordítását abban a formában, ahogy megjelent, és amelyben csupán a szótári megfelelések sorakoznak egymás után.

„Nous voulons dire par là les traductions qui, aux époques où leur temps est venu, transposent (übertragen) une oeuvre de la pensée ou de la poésie (. . .). Dans de tels cas, la traduction n'est pas seulement interprétation (Auslegung) mais aussi tradition (Überlieferung). En tant que tradition, elle appartient au mouvement le plus intime de l'Histoire.“

(Ez az olyan fordításokat akarunk mondani, amelyek abban a korban, amikor idejük eljött, továbbadják (übertragen) a gondolkodás vagy a költészet egy alkotását (. . .). Ilyen esetekben a fordítás nemcsak magyarázat (Auslegung), hanem hagyományozás (Überlieferung) is. Hagyományozó volta miatt a történelem legszorosabb értelemben vett mozgatói közé tartozik.)

Ez a fordítás nem Heidegger gondolatainak szövegű megfelelője, mert a francia (és a magyar) olvasó nem azt találhatja meg benne, amit a német olvasó magától értetődően megtalál. Ahhoz, hogy mindezt átadjuk, olyan fordításra van szükség, amely szövegű megfeleléseket alkotva biztosítja az azonosságot és az érthetőséget. A következő fordításban véleményem szerint mindez megvalósul:

„Il s'agit là de traductions qui arrivent à point nommé pour transmettre l'oeuvre d'un poète ou d'un penseur. L'acte de traduire dans ce cas particulier aboutit non seulement à une traduction mais à la transmission de notions intimement liées au devenir historique du langage et de la pensée.“

(Itt azokra a fordításokra gondolunk, amelyek a legmegfelelőbb pillanatban ültetik át egy költő vagy gondolkodó művét. A fordítói munka ebben a különös helyzetben nemcsak fordítást eredményez, hanem a gondolkodás és a nyelv történelmi létéhez szorosan kapcsolódó alapfogalmak közvetítését is.)

Ez a fordítás az értelem tolmácsolásának igényével készült, értelemhű megfeleléseket alkot, és ennek köszönhetően a fordítás éppoly olvasható, mint az eredeti szöveg. Nemcsak a lefordított három sor jelentését foglalja magában, hanem a részlet egészének függvényében ragadja meg az értelmét. A fordító legelőször is olvasó, és mint minden olvasó számára az alkalmilag előtte álló szavak csak szövegösszefüggésben kapnak értelmet. Störig erre utal, amikor előszavában így ír:

Es versteht sich, dass man zu seinem vollen Verständnis – wie stets bei Auszügen – den grösseren Zusammenhang des Buches und das Heideggersche Gesamtwerk beachten muss.

Ami érvényes az olvasó felfogóképességére, fokozottan érvényes a fordítóéra és ezáltal az értelmezésének az újbóli kifejezésére is. A fordító a megértett szövegből állítja elő a fordítást, nem csupán a szöveg szavainak jelentéséből. Ezért használja a fordító a *notion* (fogalom) szót, mivel a Heideggertől említett példa a *Grund* és a *Vernunft* fogalmát egyaránt fedi. Kantnak a későbbiekben idézett *A tiszta ész kritikája* című művével kapcsolatban világossá válik, hogy mit ért a szerző *Überlieferung*on és *innerste Bewegung der Geschichte*-n, amit a fordító így adott vissza: *la transmission de notions intimement liées au devenir historique*. (A történelmi létezéssel szorosan kapcsolódó alapfogalmak közvetítése.) Ehhez még hozzáteszi, hogy *a nyelv és a gondolkodás történelmi létéről* beszél. Ez Heideggernél magától értetődik, de nyíltan is kifejezést kap, amikor azt írja: „*Sprache im neuzeitlichen Denken nicht die Ratio in der Übersetzung doppelsinnig . . .*,” *Sprache im neuzeitlichen Denken . . .*, ebben megtaláljuk a nyelv és a gondolkodás heideggeri egységét, amit a fordító explicit módon fejezett ki az előbbiekben.

A fordításban megnyilvánuló alkotókészség lényege az, hogy más kifejezési formát választunk, mint az eredeti képzetek közvetlen megfelelőit, ez pedig ugyanannak az alkotókészségnek a megnyilvánulása, amely a beszédet jellemzi a nyelvvel szemben, a beszéd viszont – úgy tűnik – egyedül a nyelvből épül föl.

Ez nem jelent mást, mint hogy a fordító nem éri be azzal, hogy emlékezetéből előbányássa az eredetinek megfelelő szavakat; ahogy a beszélő sem elégszik meg azzal, hogy a mondattani szabályoknak megfelelő szavakat sorakoztasson egymás mellé. A szavak ki nem mondott jelentéstartalmakat kapnak a beszédfolyamatban, azt pedig nyugodtan állíthatjuk, hogy a beszédfolyamat értelmet teremt, nem csupán a nyelv működtetése. E. M. Uhlenbeck szerint a megnyilatkozásokban hordozott jelentésekben kétféle információ ötvöződik „*inherent semantic information*” (szorosan vett jelentés-információ) és *extra-linguistic information from various sources** (különböző, nyelven kívüli forrásokból táplálkozó információ). Ez az ötvöződés minden bizonnyal a legegyszerűbb és egyben a legnyilvánvalóbb módon mutatkozik meg, ha azt mondom *én*, amikor *önökhöz* szólok. A

*E. M. Uhlenbeck: Language Universals individual language structure in: Wege zur Universalien Forschung, Gunter Narr, Tübingen, 1980.

személyes névmás itt ötvöződik a nyelven kívüli információval, hogy ez esetben a jelen sorok írójáról, illetve olvasóiról van szó. A fordító akkor végzi jól munkáját, ha felülemelkedik ezen a kimondatlan jelentésen, és másként fejezi ki, elvonatkoztatva a szavaknak a nyelv által rögzített állandó jelentésétől. A jó fordítónak számot kell vetnie azzal, hogy nem képes lefordítani egy szöveget anélkül, hogy ne merítsen a forrásnyelv ismeretét meghaladó tudásanyagból, hogy rátaláljon a célnyelv megfelelő kifejezésére. Ha a forrásnyelv ismeretének szintjén rekedne, nem fordító, hanem átkódoló műveletet végezne. Meg kell különböztetnünk ezt a kétféle műveletet, ha el akarjuk kerülni a fordítással kapcsolatban felvetett álproblémák nagy részét. Fontos a *megnevezésekben* is elválasztani azt a műveletet, amely csak a nyelvet elemzi attól a művelettől, amely szövegegszeket vizsgál.

Az átkódolás

Átkódolásnak nevezem a nyelvek fordítását. Az átkódolás helyénvaló szótárak szerkesztésekor és a nyelvoktatásban, néha még szövegegszek belsejében is, de csak rövid egységek esetében, amelyek ritkán érnek el a teljes mondat szintjére. Egy szöveg nemcsak állandósult szókapcsolatokból épül fel, fordítása tehát nemcsak az állandósult megfelelők alkalmazása.

Szükséges itt emlékeztetni arra, hogy egy szövegnek és a szöveg átkódolt változatának elemzése helyénvaló összetető nyelvvizsgálati módszer, amennyiben a két nyelvnek csupán a szerkezeti sajátosságait hasonlítja össze, ez azonban nem tárja fel a fordítás titkát. Ez utóbbi csak magának a tevékenységnek a megfigyeléséből ismerhető meg. Mondtuk már, hogy minden fordító legelőször is olvasó, az olvasás pedig nem egyszerűen a nyelvi ismereteknek a szövegekre való alkalmazása, hanem egyidejűleg állandó ismeretszerzés is. Egy szöveg minden egyes sorának megértése növeli a következő sor értelmezhetőségének valószínűségét. Egy szöveg csak a könyvtárak polcain statikus, mielőtt azonban olvasni kezdik, újraéled benne a születésénél bábáskodó dinamizmus. A szöveg úgy bonatkozik ki, mint a beszéd, a fordítás pedig a beszédmegértés dinamizmusához hasonlítható.

Újból megmutatjuk, hogy a szöveg nem statikus, és hogy minden mondat hozzájárul a következők fordításához. Ehhez az alábbi részletet vegyük szemügyre, egy Afrikáról szóló amerikai szövegből való; a harmadik mondatát elemezzük, a szöveg összefüggésében:

„Border struggles, which have often evolved from uncertain colonial arrangements, create serious regional problems. Ethnic rivalries have precipitated civil wars, sometimes leading to cross-border violence. *The mere management of modest security forces overtaxes the meager resources of many states.*”

Az első két mondat feleleveníti az olvasó ismereteit, és előkészíti a harmadik értelmezését: „*Le simple fait de devoir entretenir des forces armées, même modestes, grève lourdement le budget de beaucoup d'États.*” (Az az egyszerű tény, hogy – ha nem is ütőképes – fegyveres erőket kell eltartania, erősen megterheli számos ország költségvetését). A szótári megfelelés helyénvaló a franciában a *security forces* = *forces armées*

(fegyveres erők), *modest* = *modeste* (nem ütőképes), *many states* = *beaucoup d'États* (számos állam) esetében. Tudjuk, hogy az amerikai *security* (biztonság) kifejezés az idegen fenyegetés elleni védekezést jelenti, a francia *sécurité* (biztonság) viszont elsősorban a lakosság otthoni és utcai biztonságának védelmére vonatkozik. A *forces armées* (fegyveres erők) kifejezés a *security forces* megfelelőjének pontos, használata tehát helyénvaló.

Az alkotott megfelelők közül kiemelhetjük a következőt: *the mere management* = *le simple fait de devoir entretenir* (az az egyszerű tény, hogy el kell tartania). Az előző sorok jelzik az Afrikában szórványosan kirobbanó ellentétek forrását. A *devoir entretenir* (el kell tartania) kifejezés a franciában világosan kimondja azt, ami az angolban csak burkoltan van benne, az *entretenir* (eltart) pedig az érvelés logikájából következik; ha a *géter* (igazgat), vagy az *administrer* (kormányoz) igével kódolnánk át a *management* szót, ezek nem nyomnának annyit a latban azzal szemben, amit az eredeti mond: *Overtaxes* (többletkiadások).

Ez a példa is azt igazolja, amiről tolmácsi gyakorlatom már hosszú ideje meggyőzőtt: a szövegek megértésén alapuló fordítások átkódolt elemek és szöveghű megfelelések ötvöződéséből épülnek fel. Harmincéves szakmai gyakorlatom során egyetlen olyan esettel sem találkoztam, amikor a fordítást el lehetett volna végezni a nyelvismereten kívüli tudati többlet nélkül, és hasonlóképpen nem találtam példát az átkódolás teljes mellőzésére sem. Az utóbbi dolog magától értetődik, hiszen bizonyos elemeknek ugyanaz a jelentésük, a szótárban és a beszéd folyamatban életre keltve egyaránt. Ezeknek a kifejezéseknek állandó megfelelőjük van, ilyenek például a mennyiségjelölő számok: *five* = *cinq* = *öt*, a tulajdonnevek *London* = *Londres* = *London*, vagy a szakkifejezések. A fordítónak ki kell tudnia deríteni, hogy a *gravity dam* = *barrage poids* (súlyhatár), hogy a *waterproofing*, amelynek előnyeit élvezzi, az *revêtement du parement* (nedvesség elleni szigetelés)-nek felel meg, ugyanígy le tudja fordítani egy közgazdasági szövegben, hogy a *balanced growth* = *croissance diversifiée* (egyenlőtlen fejlődés) vagy pedig az optikában az *absorption path length* = *épaisseur optique* (elnyelési zóna).

A mindent felölelő nagyszótárak és a terminológiai adatbankok nemsokára több mint egymillió bemenettel rendelkeznek, ezek majd nagyon megkönnyítik az átkódolást. Ezzel szembeállítva igen szegényesnek tűnhet egy nyelvközösség tagjainak közös szókincse: tízezernyire tehető azoknak a szavaknak száma, amelyet az azonos nyelven beszélők mindegyike megért. A beszédben és a szövegekben ezek a kifejezések mégis meghaladják a tízezres számot, mint ahogy a beszéd- és szövegfordításokban is a megfelelések alkotása meghaladja az átkódolást. Bármilyen speciális legyen is egy szakszöveg, csak húsz–harminc szó engedelmeskedik az átkódolásnak, a szöveg nagyobbik részét, a benne rejlő tartalmak, tények és gondolatok tömegét közvetíteni kell, vagyis értelmezve lefordítani.

Ha a nyelvet fordítjuk ahelyett, hogy a szöveget fordítanánk, azaz csak a nyelvi tényezőket vesszük figyelembe, akkor nehézkes, néha egyszerűen hamis szöveget alkotunk, amelyet a másik nyelv jellegzetességei határoznak meg. Ha egy francia önszántából ír, franciául fejezi ki magát, miért kellene hát a német által elkorcsosított franciasággal kifejeznie magát, amikor németről fordít franciára? Azért, hogy hű maradjon a némethez, miközben franciául ír? Ez a kör négyesítésé lenne. Vannak, akik a pontosság ürügyén fordítás nélkül akarnak fordítani; át akarnak alakítani egy nyelvet egy másikra úgy, hogy közben a lehető legteljesebb mértékben megőrzik a forrásnyelv nyelvtani eseteit, gondo-

latmenetét, sőt még a szavait is, ha egy mód van rá. Nemcsak átkódnak, ahelyett, hogy fordítanak, hanem még az utánzást is előnyben részesítik az átkódolással szemben.

Mivel nemrég témavezetője voltam egy értekezésnek, amelynek témája Marx műveinek francia fordítása volt, *A tőkéből* emeltem ki az alábbi mondatot (I. kötet I., 3., 2., a.):

Wir haben also den ganzen Prozess nach der Formseite zu beachten, also nur den Formwechsel oder die Metamorphose der Waren, welche den gesellschaftlichen Stoffwechsel vermittelt.

Ezt így fordították franciára:

Nous avons à considérer le procès entier du côté de la forme, c'est-à-dire non seulement du changement de forme ou de la métamorphose des marchandises, qui médiatisent les changements matériels dans la société.

A francia fordítás magyarul kb.: A teljes processzus a forma oldaláról szemléendő, tehát csak a formai változás, az áruk metamorfózisa felől, amelyek függősítik az anyagi változásokat a társadalomban. A francia fordítás a német szöveget következetesen megőrzi az igék kivételével (*betrachten* és *vermittelt*), ezeket előre veti, a szavakat a lehető legáltalánosabb jelentéstartalommal kódolja át, a *ganz* tehát *entier* (teljes) lett, jölhet az a jelentés, ami itt megelevenedik a *ganz*-ban az sokkal gyengébb értelmű a németben. A nyelvtani forma nem változik, a *wir* személyes névmás megmarad a franciában: *nous*, a *wir haben zu betrachten* fordulatot (amely egyébként is anglicizmusnak tűnik Marx tollából, de ne feledjük, hogy *A tőke* jó részét Angliában írta) változatlanul megőrzi: *nous avons à considérer* (szemléendő), ennél is súlyosabb gond azonban az, hogy az átkódolás nem tesz különbséget a szavak összetevői és a jelölt fogalmak között akkor sem, ha az előbbieket rejtve maradnak az anyanyelvi olvasó előtt – hacsak nem emeljük ki őket (szójátékkal vagy más módon tudatosítva a jelentésüket). *Nach der Formseite* így van a francia szövegben: *du côté de la forme* (a forma oldaláról). *Seite* az elszigetelt szavak szintjén, *côté*-nak (oldal) kódolható át, itt viszont csak részösszetevő, miként a *Stoff* és a *Wechsel* is az, amelyekből a *Stoffwechsel* áll össze. Ebből a német nem érzi ki külön-külön az összetevőket, ahogy a francia sem bontja elemeire a görög eredetű *métabolisme*-ot (anyagcsere). Amikor a fordító *changement matériel*-t (anyagi változás) ír a *Stoffwechsel* megfelelőjeként, csak az összetevőket közvetíti, ez azonban zsákutcába vezet, teljesen elveszítjük a marxi képzelőerőt: az áruk körforgását a vér körforgásának mintájára és az áruk átalakulását a szervezet anyagcseréjének mintájára. A *vermittelt* franciául *médiatisé* (függősít), ez a fordítás lényegének a meg nem értéséből, annak a ténynek a meg nem értéséből fakad, hogy a fordításnak azt kellene közvetítenie, amit a német olvasó talál a szövegben. Minden formát szolgáian utánoz, ha csak lehetősége nyílik rá, még szavakat is átvesz, a *Prozess* hivalkodóan *procès* (processzus) lett a szövegben.

Sokszor így fordítanak le német szövegeket Franciaországban, azért csupán a kis számú beavatottaknak jut osztályrészül a szerencse, hogy meg is érthetik, a nagyközönség azonban érthetetlennek találja őket, ez pedig egyáltalán nem járul hozzá a két kultúra közeledéséhez.

Megkértem az ESIT egyik hallgatóját, hogy készítse el ennek a mondatnak az értelmes fordítását, amely érthetően közvetíti Marx gondolatát: „*Il faut voir tout ce processus*

sous son angle formel; il s'agit d'une transformation, d'une métamorphose des marchandises, qui crée le métabolisme du corps social." („Az egész folyamatot tehát alaki oldalról kell vizsgálnunk, tehát csak az áruk alakcseréjét, illetve átalakulását, amely a társadalmi anyagcserét közvetíti." Rudas László fordítása). Ez a fordítás választ ad arra a kérdésre: „miről van szó?”, a fentebb bemutatott példa pedig inkább csak próbál válaszolni, arra: „Mit mond a német ebben a mondatban?”

Továbbra is a Marx-fordításoknál maradvá idézhetjük azt a megjegyzést, amelyet Engels küldött Laura Lafargue-nak apja műveinek fordításával kapcsolatban. Azt kérte tőle, hogy gondolja végig franciául is a szöveget. Azt írja ennek a mondatrészletnek a fordításával kapcsolatban: „... *dem Czar zu Ehren kretinartigen Zynismus treibt*”, amelyet így adtak vissza franciául: „*étoile un cynisme de crétin en l'honneur du czar*” (ostoba cinizmusát fitogtatja a cár tiszteletére). „*A cinizmus, amellyel Proudhon súlyosbítja Lengyelország szerencsétlen helyzetét, hízelkedő a cár politikájára nézve. Ezt kellene jobban kiemelni.*” Engels tanácsa világosan kifejezi, mit vár a fordítástól: megértetni azt, amiről szó van.

Az átkódolást és annak ballépéseit a hűséggel szokták indokolni – hűséggel, de mihez? A mondat szerkezethez? Gondolhatjuk-e komolyan, hogy *fossiles chauffage systémes*-t (ásványi fűtési rendszer) kell mondanunk a *Fossile Heizsysteme* fordításául *chauffages à combustibles fossiles* (ásványi tüzelőanyagú fűtési rendszer) helyett? Jelentéstani alapon? Meg kell-e őrizni a fenti példában a *Damit meinen wir*-t a szavak szerinti jelentésében így: *Nous voulons dire par là* (Azt akarjuk ezzel mondani) (ami a franciában és a magyarban nem utaló, hanem magyarázó hellegű) ahelyett, hogy azt mondanánk: *Il s'agit là* . . . (Arról van itt szó . . .). A nyelvtani szerkezethez való hűség a fontosabb? Az eredeti szerkezetet kell-e megőrizni az *Ein Werk des Dichtens oder des Denkens* francia fordítására így: *une oeuvre du poétiser et du penser* (a verselni és gondolkodni egy műve) ehelyett: *l'oeuvre d'un poète ou d'un penseur* (egy költő vagy gondolkodó műve)? A másik nyelv jelölőihöz való hűségből? Valóban *Langue cible*-t (célnyelv) kell mondanunk a franciában a német *Zielsprache* megfelelőjeként a két szó fonetikai hasonlósága miatt, mikor a *Ziel* feltételezi, hogy el is érjük a célt, a *cible* viszont nem? Franciául inkább *langue d'arrivée*-t (szó szerint: érkezési nyelv) vagy – mivel szövegfordításokról van szó – *texte d'arrivée*-t (szó szerint: érkezési szöveg) kellene mondanunk. Csak az a fontos, hogy az értelemhez hűek maradjunk, és olyan megfeleléseket alkossunk, amelyek a szöveg értelmét az olvasóval megértetik.

A fordítás olyan szövegekkel foglalkozik, amelyeknek van szerzőjük, közönségük, meghatározott koruk, céljuk és egy meghatározott ismeretanyagba beleilleszkedő témájuk. Ha ezeknek az összetevőknek a szöveg értelmi felépítésében játszott hatását figyelmen kívül hagyják, és a szöveg nyelvét teszik meg a fordítás tárgyául, az értelem közvetítése helyett, akkor megerősokolják a célnyelvet, és az átkódoló útjába gyakran áthághatatlan akadályokat emelnek, az igazi fordító viszont azt sem tudja, hogy ezek a problémák léteznek a nyelv szintjén.

Gyorsan leszámolhatunk az átkódolás néhány problémájával, amelyet tévesen a szövegfordításnak tulajdonítanak, mivel ezek rögtön megszűnnek, mihelyt helyes módszert alkalmazunk.

Egyike az ilyen problémának – amelyeket a fordításnak tulajdonítanak, pedig csak az átkódolás közben merülhetnek föl – a szavak számbeli azonosságának kérdése. Azt mondják, hogy az arabban több tucát szó van a teve jelölésére, az eszkimó pedig különböző szavakat használ a hó minden állagára, tehát a francia ilyen szempontból szegényes, egy-egy szava lévén ezekre a fogalmakra: *chameau* (teve) és *neige* (hó). Ebből arra következtetnek, hogy a fordítás csak jelzőkkel bővítve képes kifejezni mindazt, amit az arab vagy az eszkimó egyetlen szóval fejez ki.

Vegyük a rokonságnevek esetét. A nyelvek jelentős részében a családtagok megnevezése specifikusabb, mint a franciában. Azt mondják, hogy az arabban négy szó van a *fiú unokatestvér* jelölésére: az anya fiútestvérenek a fia (*khal* fia), az apa fiútestvérenek a fia (*ame* fia), az anya lánytestvérenek a fia (*khala* fia) és az apa lánytestvérenek a fia (*amah* fia). A szerbnek három szava van a *nagynéni* jelölésére: az apa vagy anya lánytestvére *tetka*, az apa fiútestvérenek a felesége *strina*, az anya fiútestvérenek a felesége pedig *ujna*. Szerbről franciára a *strina*-t vagy *tante*-nak (nagynéni) vagy *la femme du frère de mon oncle*-nak (a nagybátyám felesége), még pontosabban *la femme du frère de mon père*-nek (apám fivérének a felesége) fordítjuk aszerint, hogy a szöveg milyen pontosságot igényel. Ha azt mondjuk a *strina* megfelelőjeként, hogy *femme du frère de mon père* (apám fivérének a felesége), akkor több jelölt használunk, mint a szerb, de semmi többletet nem adunk a jelölt személyhez.

A fordításról szóló híres cikkében (*Linguistic Aspects of Translation*) Roman Jakobson megállapítja, hogy a fordítás számára nem az jelent gondot, ha egy nyelv nem tud kifejezni valamely fogalmat, hanem az, ha kényszerűségből olyan pontosításokat kell megtennie, amelyeket a forrásnyelv nem jelöl. Ez a probléma így vetődik fel francia–szerb vonatkozásban: melyiket válassza például a szerb fordító a *strina*, *ujna* vagy *tetka* szavak közül, ha a francia szövegben egyedüli referenciaként csak a *tante* (nagynéni) szó van meg? A gond ismét csak az átkódolás számára létezik, és ezt tévesen írják a fordítás számlájára, hiszen vagy a nyelv szintjén maradunk és akkor átkódoljuk a *tante* összes lehetséges jelentéseit, (pl. egy szöszedet összeállításához), vagy pedig – ha szöveget fordítunk – figyelembe vesszük a nyelven kívüli tényezőket is. Ha a francia olvasó tudja, hogy a *tante* ezt és ezt a személyt jelenti, akinek ismeretesek a családi kapcsolatai, akkor a fordító is megtalálja a szerb megfelelőjét, ha viszont a francia olvasó számára homályban maradnak a családi kapcsolatok, akkor a szerb fordító összefoglaló értelmű szót keres, és a másik kétónél általánosabb használatú *tetka* szót választja, így szólítják ugyanis a gyerekek a család baráti körébe tartozó hölgyeket, vagy pedig a *rodjaka* szóval fordítja, ami *rokont* jelent.

Hasonló gondok jelentkeznek a francia *son*, *sa* birtokos névmások németre való átkódolásánál. A német *sein* és *ihr*, *seine* és *ihre* jelöli mind a birtokos, mind a birtok nemét (*sein Hund*, *seine Schwester*, *ihr Hund*, *ihre Schwester*) a francia viszont csak birtokét: *son chien*, *sa soeur*. Hogy kell lefordítani franciáról németre a *son chien*: *sein Hund*, vagy *ihr Hund*? és a *sa soeur*-t: *seine Schwester* vagy *ihre Schwester*? A németben

kötelező kifejezni a birtokos nemét a birtokos névmással, ebből származik a nehézség, ha megrekedünk a franciáról németre való átkódolás szintjén. Szövegfordítás esetén ez a kérdés föl sem merül. Az kétségtelen, hogy a *son* és a *sa* nem jelöli a birtokos nemét, a megkülönböztetés azonban már a szövegben előzőleg megtörtént. A franciák megértik egymást megkülönböztető jegy nélküli birtokos névmásokkal, következésképpen a szövegkörnyezet mutatja meg nekik a birtokos nemét, s ez az ismeret megfelelően rögzül a tudatukban ahhoz, hogy megkülönböztető jegy nélküli birtokos névmások használata esetén is tisztában legyenek a birtokossal. Angol nyelvű hallgatóink hasonló típusú hibát követnek el, amikor a francia *ils* többes szám harmadik személyű személyes névmást használják akkor is, amikor a nőnemű *elles*-t kellene. Ez azért fordulhat elő, mert az angol *they* egyaránt jelenti a hím-, illetve nőnemű személyes névmást. Az angol a hallgatóság emlékeztére hagyatkozik a szóban forgó személyt illetően, a francia pedig redundáns, és másodszor is pontosítja a már említett főnév nemét.

Az olyan nyelvvizsgálati módszer, amely a szöveget, a megvalósulás színterét állítja középpontba, nem vesz tudomást a különbségekről: azt, amit egy nyelv nem az adott helyen fejez ki, kifejezi másutt. A használatban a nyelvi jelek olyan pontosító jelentéseket öltenek magukra, amelyekkel nem rendelkeznek, ha elszigetelten vizsgáljuk őket; a francia anyanyelvű fordítónak pedig nem okozhat gondot, hogy amikor fordít, *elles*-t mondjon ha az angol *they* hölgyekre vonatkozik.

Az ESIT kínai hallgatói gyakran elkövetik azt a hibát, hogy nem használják a francia igeidőket, ha előzőleg egy dátummal kijelölték az esemény lefolyásának idejét. A kínai a hallgatóság emlékeztére hagyatkozik a szóban forgó időpontot illetően, a francia pedig redundáns ebben a tekintetben, azzal is jelöli a cselekmény lefolyásának idejét, hogy az igét múltba teszi: „*Autrefois, nous étions . . .*”. (Hajdanában voltunk . . .).

Néha azt olvashatjuk, hogy *veszteség* vagy tudományosan fogalmazva *entrópiá* jelentkezik, ha franciául azt mondjuk: *le livre EST sur la table* (a könyv az asztalon VAN) a *das Buch LIEGT auf dem Tisch* fordítására, vagy azt mondjuk: *mon parapluie EST dans le coin* (az esernyőm a sarokban van) a *mein Regenschirm STEHT in der Ecke* megfelelőjeként, vagy pedig: *il M'EMMENA à la gare*-nak (ELVITT az állomásra) fordítjuk a *he DROVE me to the station*. Az átkódolás szempontjából ezek az észrevételek helytállóak, a fordítás szempontjából azonban nem, mivel nem egyes mondatok, hanem szövegegészek megfelelőjének a megalkotásáról van szó. A szövegekben pedig az információk elszórtan jelentkeznek, nem egyetlen megnyilatkozásrészletbe összesűrítve. *A könyv az asztalon VAN* kijelentés nagy valószínűséggel feltételezi a fekvő helyzetet, ha viszont *a polcon VAN*, ez sejteti az álló helyzetet; *a polcon található a Reuchlin és a Robert között*, innen világosan kiderül, hogy áll. Az, hogy az esernyő áll, abból a tényből következik, hogy egy sarokban van, és ha azt olvassuk, hogy *kihozta a kocsit a garázból és ELVITT az állomásra*, senki sem fogja azt gondolni, hogy gyalog vitt el.

Minden nyelv redundáns, de nem egyformán az. A francia így mondja: *je vais* (megyek) a szerb így: *idem*. A francia redundáns a szerbhez képest ezen a téren, de a *je vais idemmel* való fordítása semmiféle jelentésbeli veszteséget nem okoz, akkor sem, ha a nyelvi jelek száma a két megnyilatkozásban nem azonos. Szövegfordítások esetében nem veszteségről, hanem a redundanciák különbözőségéről beszélhetünk, hacsak nem a nyelveket akarjuk összehasonlítani, amelyen a szövegeket szerkesztették.

Az átkódolás másik gondja: a *szókincsbeli hiány*. Vizsgáljunk meg egy olyan kifejezést, amelyet egy nyelvközösség már hosszabb ideje befogadott, így tehát az angol *lift* szó egyik jelentése ez lett: „Szabad hely egy autóban, amely oda tart, ahova valaki el szeretne jutni.” „*Can you give me a lift?*” Ha franciául így kezdjük a mondatot: „*Peux-tu me donner un . . . ?*” (Tudnál adni nekem egy . . . ?) látszólag szókincsbeli hiányba ütközünk.

J. Delisle tette 1980-ban ezt az elhamarkodott kijelentést, amely még azzal a naiv megfigyeléssel egészül ki, hogy a szavak egy része lefordíthatatlan, pedig csak átkódolhatatlanságról beszélhetünk. A franciában nincsen szó a *lift*-nek erre a jelentésére, de a francia nem is olyan mondat szerkezetet használ, amely ehhez a szóhoz vezetne. A beszéd folyamata nem abból áll, hogy felidézünk, és utána szépen sorba rakjuk az elszigetelten kiválasztott szavakat. A beszéd folyamata a kifejezendő gondolatok és a hangképző reflexek együttműködése, amelyet nyelvi kompetenciával szerzünk meg, és amely lehetővé teszi, hogy gondolatainknak megfelelő hangokat adjunk. A *lift* jelentését franciául a körülményeknek megfelelően különböző formákban fejezhetjük ki: „*Tu es en voiture?*” – (Kocsival vagy?) „*Tu peux me déposer quelque part?*” (Elvinnél valameddig?) – „*Vous êtes motorisé?*” (Járművel jött?) stb.

Az átkódolás végül is mindig álproblémák megoldását kéri számon a szövegfordítástól. Néha nem csupán a jelölők hiányát panaszozza fel, hanem azt is szeretné, ha lenne szó egy-egy, a másik nyelvben ismeretlen fogalomra vagy dologra. Hogy mondják a *lasagne verte*-t angolul? – kérdezte tőlem egyszer egy dán. Nem tudom, hogy válaszom: „*lasagne verte*” kielégítette-e. A szókölcsönzés mindig is gazdagította a nyelveket, ha a kölcsönzött szavaknak megfelelő fogalmak ismeretlenek voltak az adott civilizációban. Azon persze elgondolkozhatunk, miért kellett átvenni a franciába az *isba* (parasztház), *dacha* (dácsa) vagy a *cottage* (falusi ház) szavakat, ha egyszer már megvolt a *maison de campagne* (vidéki ház), *villa* (villa), *cabone* (kunyhó), *case* (házikó), *masure* (viskó), *logement* (lakás), *logis* (lak), *baraque* (barakk), *bicoque* (vityilló), *chaumière* (zsúpfedeles ház), *pavillon* (kerti lak), *ferme* (farm), *cabanon* (kunyhócska), *pied à terre* (átmeneti lakás) *demeure* (lakóhely), *résidence secondaire* (ideiglenes tartózkodási hely). Egy *dacha* vagy *cottage* bizonyosan nem különbözik jobban a *villától* vagy a *vidéki háztól*, mint a *kenyér* a *hleb-től* vagy a *breadtől*.

Az átkódolás alkalmazható a szövegek bizonyos elemeire, de nem ez jelenti a fordítást. Azok a strukturalista és generatív irányzatok, amelyek több mint fél évszázadon át uralták a nyelvészeti gondolkodást, azon erőlködtek, hogy elválasszák egymástól a nyelvet és a nyelvhasználatot. Ez az elválasztás szövegekre és megnyilatkozásokra alkalmazva meghamisítja mind a szövegalkotás, mind a szövegértés elemzését, de meghamisítja fordítás elméletét is, mivel ez utóbbi többnyire szöveghű megfeleléseket alkot. A fordító természetesen felhasználja a nyelvek szintjén adódó megfeleléseket, de csak szórványosan és távolról sem mindig kötelező érvényre.

Vegyünk egy olyan esetet, amikor egy hiperonimát hiponimával fordítunk, azaz egy általános jelentésű szót (nemjelölőt) szűkebb jelentésűvel (fajtajelölővel) adunk vissza. Tudjuk,* hogy minél általánosabb jelentésű egy szó, annál szegényebb jelentéshordozó összetevőkben, és minél pontosabb jelentésű, annál gazdagabb ezekben. A *zöld*-

*Vö.: *Gallison: Dictionnaire de Didactique des Langues*. Hachette, 1976.

ség sokkal általánosabb jelentésű és nehezebben leírható, mint a szűkebb jelentésű *sárgarépa*. Ha fordítás helyett átkódolni akarnánk, a két nyelv szavainak ugyanolyan gazdagságú jelentéstartalommal kellene rendelkezniük. Olyan nyelvek viszont nincsenek, amelyekre ez a követelmény igaz lenne. Hogy szókincsbeli megfeleléseket alkossunk, néha általános jelentésű szóval kell helyettesítenünk egy szűkebb jelentésűt, és viszont. Az ilyen helyettesítés lehetősége fennáll az eredeti szövegben is, a *sárgarépa* jelölhet *zöldseget* is, és viszont. A fordításban ez az eljárás szükségszerű.

Vegyük például a következő angol mondatot, amely Saint Malo lakóiról szól:

At one time, 6.000 men worked the half-dozen whaling stations round these bays, but when the industry collapsed, in the sixties, they disappeared like snow in the spring.

És egy lehetséges fordítás:

Il fut un temps ou 6.000 hommes oeuvraient dans la demi-douzaine de ports baleiniers installés dans les différentes baies, mais avec la disparition de la pêche à la baleine dans les années 60, ils fondirent comme neige au soleil.

(Volt olyan idő amikor hatezer ember dolgozott a környező öblökben létesített féltucatnyi bálnavadász-kikötőben, de a bálnavadászat megszűntével a hatvanas években elszálltak, mint a harmat a napsütésben).

Az általános jelentésű *industry*, amelynek formális francia megfelelője még szélesebb értelmű lenne, szűkebb jelentésű kifejezéssel van visszaadva: *la pêche à la baleine* (bálnavadászat) ez pedig tökéletesen megfelel a francia elvárásoknak és a szöveg értelmének.

* * *

Folytathatnánk még az okok felsorolását, hogy miért lehetetlen az átkódolás, hogy a fordításhoz miért alkotni kell a szövegű megfelelőket; sorolhatnánk az átkódolás sikertelen kísérleteit, végül azonban csak arra következtethetnénk, hogy nincs értelmes fordítás a ki nem mondott, egyedi, alkalmi jelentések megalkotása nélkül, ezt pedig az újítás kimeríthetetlen forrása biztosítja.

(Fordította: Kálmán Péter)

IRODALOM

- L'interprète dans les conférences internationales, problèmes de langage et de communication. Paris, Minard, Lettres Modernes, 262, 1968.
- Angol fordításban: Interpreting for International Conferences. Pen and Booth, 1608 R. Street, N. W., Washington, D.C.20009.
- Langage, Langues et mémoire. Etude de la prise de notes en interprétation consécutive. Paris, Minard, Lettres modernes, 273, 1975.
- Interpréter pour traduire (en collaboration avec *Marianne Lederer*). Didier Erudition, 6 rue de la Sorbonne, 75005 PARIS, 312, 1984.

FORDÍTÁS ÉS INTERPRETÁCIÓ

Jelen dolgozatban a fordítás és tolmácsolás- pontosabban az előadások tolmácsolása-, mint írott szövegnek írott szövegre, illetve elhangzó szövegnek elhangzó szövegre való átültetése, kérdéseivel foglalkozunk.

Úgy tűnik, hogy e két művelet fő jellemvonása írásbeli vagy szóbeli jellegükben rejlik. Az írott és elmondott szöveget alapvetően a kifejezés eszköze különbözteti meg egymástól, ugyanez a különbség az írásbeli fordítás és szóbeli tolmácsolás között is. De most nem ez a különbség érdekel minket, inkább azokat a közös vonásokat szeretnénk megvizsgálni, amelyek a fordítást és tolmácsolást tartalmat közvetítő műveletté teszik.

Miután a szimultán tolmácsolás folyamatát egy másik dolgozatunkban már elemeztük, most próbáljuk meg felderíteni, hogy a szimultán tolmácsolásra érvényes jegyek megtalálhatóak-e a fordítás folyamatában, és alkalmazható-e mindkettőjükre ugyanaz a tárgyalásmód.

Amikor fordításról beszélünk, általában irodalmi és költői szövegekre gondolunk, amelyek jelentéstartalma a nyelvek szemantikai elemei által hordozott fogalmiságból, valamint a stílus és prozódia által meghatározott érzelmi benyomásokból épül fel.

Ezért a fordítás nemcsak a tartalom érthető visszaadására kell törekedjen, hanem az eredetiekhez hasonló stilisztikai és prozódiai eszközökkel, ugyanolyan érzelmi összhatást kell keltsen, mint az eredeti szöveg. A gyakorlatban nincs olyan szöveg, ami kizárólag érzelmi vagy kizárólag fogalmi lenne, hiszen bármilyen irodalmi szöveg tartalmaz információt is és minden szakszövegnek, technikai leírásnak van egy érzelmi típusú vonalvezetése is. Emiatt egy szöveget nem a kizárólagos, hanem az uralkodó vonás alapján minősítünk „érelmivé” vagy „fogalmivá”.

A továbbiakban kizárólag a nem-irodalmi szövegek fordításának és tolmácsolásának összehasonlítására szorítkozunk, mert az ilyen szövegek alkotják a fordítók és tolmácsok munkájának túlnyomó részét, de elemzésünk során nem feledkezünk meg a jelentéstartalom stilisztikai és prozódiai összetevőinek szerepéről sem. Továbbá eltekintünk az idegen nyelv hiányos ismeretéből fakadó nehézségektől is, és csak a fordítás és tolmácsolás közös vonásaival foglalkozunk.

A fordítás és tolmácsolás első közös vonása: mindkét esetben jelen van egy idegen nyelv is, azon idő alatt, míg a fordító vagy tolmács anyanyelvén fejezi ki magát.

Az utólagosan fordító tolmács az idegen nyelvi interferencia (áthallás) jelenségét jegyzetkészítés közben érzékeli. Ha ellenáll az elhangzó – kifejezések – lejegyzése kísértésének, és inkább egy vázlatot készít, melynek segítségével az előadás tartalmának részleteit felidézheti, akkor beszéde alatt nem kell tartania az idegen nyelv interferenciájától;

az idegen nyelvi szerkezetek emléke már rég elmosódott. Ezzel szemben a szimultán tolmácsnak meg kell küzdeni ezzel a számottevő nehézséggel; egyrészt folyamatosan figyelnie kell az idegen nyelvű, elillanó szöveget, de ugyanakkor összpontosítania is kell a tartalom nyelvi és értelmileg pontos visszaadására.

Akkor mit mondhatnánk a fordító nehézségeiről, aki a szöveghez, annak anyagi valóságában kötődik. A szavak, a kifejezések, a nyelvi fordulatok végig a szeme előtt vannak; sokkal nagyobb szellemi erőfeszítés árán szabadulhat fel a hatásuk alól, mint a tolmács, és csak abban az esetben fejezheti ki magát ugyanazzal a természetességgel, mint az eredeti szöveg szerzője, ha belátja, hogy ez az erőfeszítés elkerülhetetlen. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a két testvér-hivatás művelőinek elméleti képzése égetően szükségessé vált. Számos fordító és tolmács engedelmeskedik öntudatlanul az idegen nyelv szerkezeti vonzatainak és nagyon sokan vallják azt az általánosan elterjedt tévhitet, hogy a fordítás az eredeti szöveg formailag tökéletes mása kell legyen.

A nyelvi megfelelések útján végzett fordítás egy látszólag természetes törekvést tükröz, annak ellenére, hogy az idegen nyelv hatására bekövetkező nyelvi torzulások eredményeként jön létre. Vizsgáljuk meg példaként a Frankfurter Allgemeine Zeitung-ban néhány éve megjelent cikk első bekezdését és annak francia fordítását, ami ugyanaznap jelent meg a Le Monde-ban. A cikkben a németek egy sürgető felhívást intéznek a franciákhoz az európai egység megteremtése érdekében.

„Die deutsch–französische Freundschaft verlangt offene Worte. Sie verbietet leere Höflichkeiten und Ausflüchte, wenn Misstrauen oder auch nur Unverständnis über die Haltung des anderen Partners die Gefahr einer Entfremdung heraufbeschwört – einer Entfremdung zwischen allen Gemeinschaftstaaten. Diese Gefahr ist entstanden. Sie wächst mit jedem Rückschlag in der Europa-politik.” (A német–francia barátság őszinte szavakat kíván. Megtiltja az üres udvariasságot és a kifogásokat, most, amikor a bizalmatlanság vagy akár a másik fél álláspontjának megneemtérése az elidegenedés, a Közösség Államainak egymástól való elidegenedése, veszélyével fenyeget. Ez a veszély már létezik. Az európa politikán belüli minden visszavágás növeli.)

„L’amitié franco–allemande n’accepte pas les ambages. Elle interdit les formules de politesse creuses, les prétextes, surtout lorsque la méfiance, ou simplement l’absence de compréhension vis-à-vis de l’attitude du partenaire, font naître le danger d’une désolidarisation – désolidarisation de tous les Etats de la Communauté. Ce danger existe. Il grandit avec chacun des revers de la politique européenne.” (A francia–német barátság nem tűr köntörfalazást. Megtiltja az üres udvariassági szólásokat, a kifogásokat, főképp akkor, amikor a bizalmatlanság vagy egyszerűen csak a másik fél álláspontja megértésének hiánya az egység megbomlásának – a Közösség Államai egységének megbomlása – veszélyét idézi. Ez a veszély létezik. És növekszik az európa politikán belüli minden visszavágással.)

A német szöveg okfejtése világos; az első pillantásra nyilvánvalóvá válik a szerzők szándéka. Ezzel szemben a francia fordítás egyetlen benyomást kelt, azt hogy sajnálatos mód elsiklott célja mellett (a franciák meggyőzése az Európai Közösség jelentőségéről) és kiválóan támogatja érvelésünket, miszerint még a nyelvtani és szemantikai szempontból kifogástalan fordítás sem képes visszaadni az eredeti szöveg tartalmát, hogy az első pillantásra érthető legyen.

Nézzük az első mondatot: *die deutsch–französische Freundschaft verlangt offene Worte* (a német–francia barátság őszinte szavakat kíván); ezt a mondatot: *L’amitié franco–allemande n’accepte pas les ambages* (a francia–német barátság nem tűr köntörfalazás)-nak fordították. Ha nem is rójuk fel a közkeletű „parler sans ambages” (köntörfalazás nélkül beszél) kifejezésből kiemelt *d’ambages* (köntörfalazás) kifogásolható hasz-

nálatát, a d'ambages akkor is durván hat a barátságosnak szánt szövegekörnyezetben. Mit akar közölni a német? Azt, hogy barátok között fölöslegesek a burkolt célzások, és az országaik között fennálló baráti viszony lehetővé teszi, hogy a németek őszintén szóljanak a franciákhoz.

Most lássuk a *l'amitié franco–allemande* (a francia–német barátság) kifejezést! Beszélhetünk francia–német egyezményről, köztudott, hogy léteznek francia–oroszcsemegék . . . de jelen esetben a „franco–allemande” túl hivatalosan hangzik ahhoz, hogy érzékeltetni tudja azokat a gondolatokat, amelyeket magánszemélyek intéztek, nem Franciaországhoz, hanem magukhoz a franciákhoz. Néhány nap múlva Etienne Dailly, a Szenátus akkori elnökhelyettese egy cikket közölt a *Le Monde*-ban, az Egyesült Államok elnökének párizsi látogatása alkalmából. A cikkben egy francia anyanyelvű francia nyelven fogalmazza meg ugyanazt a gondolatot, amelyet az előbbi fordítás oly gyengén adott vissza.

„Nul doute que la visite en France du Président des Etats-Unis a été l'occasion de célébrer *l'amitié qui unit les Etats-Unis d'Amérique et la France. Mais l'amitié confère des privilèges, et le premier de ces privilèges est sans doute la franchise (. . .)*” („Kétségtelen, hogy az Egyesült Államok Elnökének franciaországi látogatása kiváló alkalom az *Amerikai Egyesült Államokat és Franciaországot egyesítő barátság* megünneplésére. *De a barátság kiváltságjogokat biztosít, és ezen kiváltságok közül az első kétségtől az őszinteség . . .*”)

Tehát a francia nyelv ugyanolyan tökéletesen ki tudja fejezni ezt a gondolatot, mint a német: „*L'amité qui unit*” (az egyesítő barátság) és nem a „*l'amité franco–allemande* (francia–német barátság), „*la franchise*” (az őszinteség) és nem a *refus des „ambages”* („a köntörfalazás” visszautasítása)

A fordító és tolmács második közös pontja: az anyanyelvű szókinccs lehető leg gazdagabb használatának követelménye. Az anyanyelvű kifejezéseket nem a formailag megfelelőek területén kell keresni, (amelyeket a szótár ugyan nem zár ki) hanem azon kifejezések között, amelyek a nyelv szellemével megvalósuló összhang miatt, a leginkább megfelelnek a szövegben foglalt gondolatok érzékletes visszaadására.

Az írások és előadások szövegeiben ritkán találunk olyan kifejezést vagy mondatot, ami a jelentését a nyelvi ekvivalencia szintjén végzett fordításban is megőrzi. Ennek ellenére számos írásbeli és szóbeli fordítás készül ma is szerte a világon abban a meggyőződésben, hogy a fordítás műveletének egyetlen és kétségbevonhatatlan tárgya, a nyelv. A nyelvi fordítások minden szinten – a mondattani szerkezetek, a hangzás és természetesen a szemantikai tartalom szintjén is – kísértenek. A nyelvi fordításban az eredeti szöveg tartalma egy felszínes hasonlóság mögé rejtőzik, a gondolati tartalom elmosódik; az így felhalmozódó hatások hosszú távon átalakítják a nyelveket, olyan keveréknyelv keletkezik, amelynek kifejezései értelmileg már nem fedik az eredeti kifejezéseket, de még nincs egyértelműen meghatározott jelentésük az újonnan kialakult nyelvben. Ez a magma sokkal veszélyesebb a nyelvre, sőt mindazok gondolkozására nézve, akik a nyelvet használják, mint a szókölcsonzések, a változatlanul átvett kifejezések, amelyek a nyelv szellemét nem érintik.

A nyelvi fordítások jelentősége koronként és országonként változik. Ennek oka az írott szöveg maradandó jellegében keresendő, ugyanis egyszerűbb a nyelvi közeget önmagában vizsgálni (és fordítani), mint rejtett utalásai után kutatni. Innen származik

a fordításnak az a modellje, amit az elméletileg felkészületlen tolmácsok nagy többsége követendő példának tekint, a fordítóknak pedig nehézkes és fáradságos átültetési módszereket kínál. Ez egy újabb, ezúttal negatív, közös vonás a fordítók és tolmácsok tevékenységében. Kialakult szokás, hogy valaki azért fordít egy nyelvről, mert ismeri az illető nyelvet (annak ellenére, hogy a szöveg lényegének megragadásában a nyelvnek csak közvetítő szerepe van); ezért elhanyagolják a fordítás következő, nem kevésbé fontos követelményét: a szöveg lényegének megértéséhez elengedhetetlenül szükséges tematikai ismeretek birtoklását. A gyakorlatban sokkal többször veszik igénybe a képzetlen, több nyelven beszélő fordítók munkáját, mint az alaposan felkészült fordítókét és tolmácsokét. Az eredmény a szöveg nyelvének lefordítása, nem pedig a tartalom visszaadása lesz.

A beszéd szinekdochéja

A szó jelentése és a nyelv szemantizmusa közti összefüggést egy kézenfekvő jelenség segítségével világíthatjuk meg: egy gondolatot nem úgy fejezünk ki, hogy teljes egészében megnevezzük, hanem egy-két jellegzetes vonásával jelöljük csak meg. Függetlenül az egyéni nyelvhasználatban vagy az egyes nyelvekben mutatkozó sajátosságoktól, a beszéd minden esetben megjelölésekre támaszkodik, soha sem nevezi meg az egészet, kifejezetlenül hagyja az implicit vonások túlnyomó részét. Explicit és implicit, szóbeli kifejezés és a gondolkodás között nincs egyértelmű kapcsolat. A szó jelentése a címzettől függően kiterjed vagy összeszűkül; a szavakba nem foglalt gondolkodás és a nyelvi kifejezés határán a jelölő és jelölt változékony viszonyát találjuk. Így például a fehérek között egy afrikait gyakran jelölnek meg bőrszíne alapján, de Afrikában senkinek sem jutna eszébe a *fekete* színnel különböztetni meg egy afrikait; hasonlóképp, az európai, akit Európában nem különböztet meg a bőre színe, Afrikában *fehér* lesz; ugyanez a helyzet a vakság esetében is, számunkra a *látó* nem egy megkülönböztető jelző, miközben a vakok önkéntelenül így jelölnek, mikor rólunk beszélnek, ahogyan mi magunk is egyetlen tulajdonsággal jelölünk egy *vakot*. Azonban a jelöléshez használt tulajdonság nem kötődik végérvényesen a jelölt tartalomhoz. Egyes esetekben jelöl, mert ki tudja fejezni a különbséget, más esetekben már nem, mert a megváltozott körülmények között már nem jellegzetes.

Abban az esetben, amikor az egyes kifejezéseket nem a beszédben játszott szerepük alapján vizsgáljuk, hanem különálló szavakként, az explicit–implicit viszonya állandósul. A jelölések a jelölt egy jellegzetes tulajdonságát nevezik meg, anélkül, hogy minden részletében jellemeznék az egészet. A fenti jelenséget olyan kifejezések segítségével bizonyíthatjuk, amelyek egy közvetett és egy közvetlen jelentést is hordoznak (termes transparents). Ezek a kifejezések nagyon jól szemléltetik azt a módszert: hogy a rész neve neve az egésznek. A legegyszerűbb az összetett szavak esete: mindkét tagjuk jelentése különbözik az összetett kifejezésétől, mégis egy-egy jellegzetes vonást jelölnek. A továbbiakban vizsgáljuk meg a jelölő–jelölt viszonyt a kihagyásosan jelölő szavak esetén, amelyek a jelölt fogalom egyetlen tulajdonságát ragadják meg, és nézzük hogyan változik a jelölésre kiválasztott tulajdonság két különböző nyelv esetén.

A velőscsontot (*l'os à moelle*) olaszul odvas csontnak nevezik (osso bucco) vagyis ez esetben a francia nyelv inkább a tartalmat jelöli, mint a tartalmazó formát; de az ismer-

reték szintjén úgy az *osso bucco*, mint a *os à moelle* az adott tárgy minden jellegzetes vonását megadja egy olasznak, illetve egy franciának. Amikor egy olasz *osso bucco*-ról beszél, tudatában van annak, hogy a csont üregében velő van, a francia pedig tudja, hogy a velő egy üregben helyezkedik el. Az angol *pacemaker* (ritmusszabályozó) a franciák *stimulateur cardiaque* (szív-serkentő)-nak nevezik; a két nyelv különböző szempontok alapján nevezi meg a dolgokat, de ez az elnevezés mindkét esetben a jellegzetes vonások összességét idézi, amelyek közül csak egyet jelöl meg. A nukleáris energetikai ipar a franciák szerint a *fiabilité humaine* (az emberi megbízhatóság), az angolok szerint a *human errors* (az emberi tévedések) területén végez kutatásokat; a két kifejezés között optimizmusbeli különbség van, egyébként ugyanazt a tartalmat fejezik ki. A *comptes fournisseurs – comptes clients* (szállítói számlák – ügyfél számlák; tartozik-követel rovat) kifejezés egy francia cég könyvelésében a pénzügyi tevékenység egészét jelöli egyetlen tulajdonság, a szállítói, illetve ügyfél minőség segítségével; a cég angliai kirendeltsége ugyanezeket a szolgáltatásokat a pénzügyi műveletek nevével jelöli; *accounts payable – accounts receivable* (fizetendő számlák – behajtandó számlák). Ha a mindkét nyelvet ismerő egyén összeveti a két nyelv azonos értelmű kifejezéseit, akkor a különböző vonásokat megjelölő elnevezések alapján elég világos képet nyer még egy alig ismert fogalomról is; önként adódik a *comptes fournisseurs – accounts payable* ekvivalens kifejezések példája. *Electrode enrobée – stick electrode* (bevonatos elektródarúd elektróda); a francia a szóban forgó tárgyat, mint egészet a gyártási eljárás, az angol pedig a végtermék egy tulajdonsága (a *wire electrode* = huzal elektróda vékonyságával ellentétben) alapján nevezi meg. *Résineux = softwood* (gyantás = puhafa), valóban az erdei fenyő egy puha anyagú fa és ragacsos nedvet választ ki; de a fenyőnek az angol és a francia kifejezésekből összeálló képe még távol áll a teljességtől, gondolunk itt a németek „fenyőjére”: Nadelholz (túfa). Mindenki ismeri azt az egészet, amelyet a saját nyelvén egy meghatározott rész nevez meg, sőt a rész hallatán csakis erre az egészre gondol. A francia erdész soha nem felejt, hogy a *résineux* egy örökzöld, puha anyagú fát jelöl, és nemcsak hogy nem felejt el, hanem teljesen eltekint a *résineux* (gyantás) közvetlen jelentésétől és csak az általa jelölt egészre gondol. Ugyanez a helyzet az angol *softwood* és a német *Nadelholz* esetén is; adott értelmű kijelentésekben *ugyanazt a tartalmat jelölik*.

Nem áll szándékunkban egy általános elemzést végezni, hogy az egyes nyelvek milyen módszert alkalmaznak előszeretettel a jelölésben, vagy milyen rendszer szerint választják ki az egész részei közül a jelölőt; ez a néhány példa csak tételünk szemléltetésére hivatott, miszerint a szavak megnevezik a dolgokat, de az egésznek csak egyetlen részét ragadják meg.

A retorikából kölcsönzött *szinekdoché* kifejezéssel a jelölő és a jelölt között fennálló, nyelvben–beszédben egyaránt létező viszonyt neveztem meg. Szinekdochénak nevezik azt a retorikai fogást, amikor a részt az egészszel azonosítják; például a *vitórlát a hajóval*. A beszédben oly gyakori szinekdoché visszahatott a nyelvre és állandósult fogalomtársítások megjelenését eredményezte.

Az általam tágabb értelemben használt szinekdochénak jelentős szerepe van a fordításban; ha tudatosan fordítóban, hogy a szavak egy részt jelölnek, de az egészet fejezik ki ezen rész segítségével, és hogy az egyes nyelvek kifejezései ugyanazt az egészet más-más részeiben ragadják meg, akkor megérti, hogy a fordítás a nyelvnek megfelelő jellegzetes

vonások kiválasztását jelenti; ebben az esetben minden szöveg és minden előadás könnyedén lefordítható.

Mindez nyilvánvaló az összetett szavak esetében. A szinekdoché jelenség kevésbé szembetűnő, ha a két nyelv összehasonlításában elszigetelt kifejezésekre szorítkozunk. Az elszigetelt, egyedülálló kifejezések egyetlen részletet megjelölő, közvetlen jelentése a legtöbb esetben már elmosódott (a franciában sokkal inkább, mint a németben), kihagyásos (elliptikus) jellegük már nem nyilvánvaló, mégis hajlamosak vagyunk egy másik nyelv kifejezéseivel ekvivalenseknek tekinteni őket, annak ellenére, hogy ez az ekvivalencia legfennebb a jelölésre vonatkozhat, a jelentések között egyáltalán nem áll fenn. Ha a különböző nyelvek szavainak részletet jelölő, közvetlen jelentése minden esetben nyilvánvaló lenne, akkor világosan láthatnánk a különböző nyelvű kifejezések között ilyen szinten is létező különbségeket és megértenénk, hogy nem ezt a közvetlen jelentést kell fordítani, hanem azt a tartalmat, amit mint jelölő fejez ki.

A szótárszerkesztés vagy az egy nyelven történő kommunikáció szempontjából a szinekdochének nincs jelentősége, csak a fordításban és tolmácsolásban játszik lényegbevágóan fontos szerepet. Ha a fordító nincs tudatában annak, hogy a közvetlen jelentését már elvesztett szó, nem *jelent*, hanem az eltűnt jelentés ürügyén csak *jelöli* azt adott fogalmat, akkor képtelen a szöveg vagy mondat jelentésbeli metaszintjeit érzékelni és nem fedezi fel, hogy a beszéd szavainak bonyolultabb összefüggései ugyanúgy jönnek létre, mint a közvetlen jelentésüket elvesztett szavak esetében. Ekkor a mondat közvetlen jelentése hamissá válik, eltakarja az eredeti értelem vonatkozásait, amelyek nélkül az előadás érdektelen lesz és a befogadók gondolkozása megragad a szöveget alkotó szavak jelentésének szintjén (annak az érdésznek az esete, aki gondolatban elidőz a *résineux* = gyantás közvetlen jelentésénél). Ha nemcsak a mondat értelmére vagyunk kíváncsiak, hanem az értelem fogalmát is tisztázni szeretnénk, akkor a mondatok jelentését ugyanúgy kell kezelni, mint a szavakét.

Ha a szinekdoché általános jelenség, akkor módszereinek leírása döntő fontosságú lehet a fordítás szempontjából, mert ez a leírás a nyelvek ilyen jellegű sajátosságait rendszerbe foglalná; ezt látni fogjuk a nyelvi fordulatok elemzésénél.

A nyelvi fordulatok sajátossága: jelentésük mellett egy másfajta értelmet is hordoznak, tehát rendelkeznek egy előzetesen meghatározott kognitív tartalommal is. Megértésük nem igényel szövegmagyarázatot; nagyszerű bizonyítékkal szolgálnak ahhoz az érveléshez, miszerint a szó-fogalom viszonyban rejtetten létező szinekdoché a mondatok jelentés-értelem viszonyában tisztán jelentkezik. Vizsgálatuk során látni fogjuk a kijelentések kihagyásos jellegét és az egyes nyelvek azonos értelmű megfogalmazásai között fennálló különbséget. Egy angol azt kérdezi: „What came first, the *chicken* or the *egg*?”, (Mi volt előbb, a csirke vagy a tojás?) a francia pedig *poule* ou l’*oeuf* (a tyúk vagy a tojás?)-ról beszél; ugyanazt az (ál) problémát vetik fel mindketten, de a nyelvi megfogalmazások logikája különböző. *A bird in the hand is worth two in the bush* – (egy megfogott madár többet ér, mint a bokorban kettő) = *un tiens vaut mieux que deux tu l’auras* (egy „tes-sék” többet ér, mint két „majd megkapod”) = jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok – az angol és francia megfogalmazás csak képileg különböző. *You can’t have your cake and eat it* (nem eheted meg a kalácsod, hogy meg is maradjon) = *On ne peut pas être et avoir été* (nem lehet egyszerre lenni és elmúlnak lenni) = nem lehet, hogy a kecske is jóllakjon és a káposzta is megmaradjon; a francia és angol változat különbségének egy

lehetséges oka, hogy a francia nyelv szívesebben használ egy gondolat kifejezésére egy kizárólag erre a célra szentelt nyelvi fordulatot (egyres vidékeken fogalmaznak úgy is, hogy *manger le jambon et garder le cochon* – megenni a sokát és megtartani a disznót, *vouloir le beurre et l'argent du beurre* – a vaját is, a vajpénzt is akarni)

A nyelvi fordulatok megfogalmazásában általában tapasztalt különbség azt jelenti, hogy két nyelv ugyanazt a gondolatot sohasem vagy igen ritkán fogalmazza meg azonos módon. Hamarosan meglátjuk, hogy ugyanez áll a beszédre is, amikor a szavak mondattá, a mondatok szöveggé szerveződnek.

Szinekdoché és fordítás

Mint mondtuk, szinekdoché nemcsak a szavak és nyelvi fordulatok szintjén létezik, hanem ugyanúgy jelentkezik a szövegek szintjén is. Először a szóbeli kommunikációban mutatjuk ki, azután pedig az írott szövegekben is, és legutoljára az általános fordításban játszott igen fontos szerepre térünk ki.

A gondolatok szóbeli közlése a hallgató fél ismeretanyagának figyelembevételével és segítségével történik. A köznapi beszélgetés általában olyan egyének között zajlik le, akiknek ismeretei többé-kevésbé fedik egymást, ezért a beszélő nem tér ki a mindkettőjük által tudott dolgokra, hanem mondanivalóját, mint egészet, bizonyos részletek megjelölésével fejezi ki – vagyis szinekdochéval beszél.

Mindnyájan ismerjük a kötetlen beszédre jellemző habozásokat, ismétléseket, botlásokat, befejezetlen mondatokat, amelyek néha súlyosan vétének a nyelvészeti szabályok ellen; e látszólagos rendellenesség magyarázata: a beszélgető felek fokozatosan, lépésenként merítik ki a tárgyaló témát, nagyobb gondot fektetve a megjelölésre, mint a kifejezésre és új gondolat közlésére térnek át, mihelyt az előzőt egymással megértették. A szóbeli közlés az „alaktalan” gondolat és a szó egymásratalálásának gyorsaságától függően módosul, hiszen csak a megértés pillanatáig közöljük a jelölő, pontosító részleteket. Ha a beszélő rosszul kezd, nem tehet mást, előlről kell kezdenie; nem törölheti az elhangzott kijelentést, hanem újabb mondatot illeszt hozzá, így építi tovább és írja körül közlendő gondolatait, miközben gyakran vált a részletes magyarázatról a legmeglepőbb tömörítésre. A közlésből kimaradó, ismertnek tekintett részleteket a hallgató fél a saját tudásanyagából hozza felszínre. A nyelvi megfogalmazást az új információ közlése előtti ismeretanyag kognitív összetevői látják el tartalommal.

Minél tájékozottabb a hallgató a beszélgetés tárgyát illetően, annál kevesebb szó, részlet szükséges a tartalom megvilágításához, ezzel szemben az ismeretekkel nem rendelkező partnerrel lehetetlen bármit is közölni. Végül pedig, a tökéletesen azonos tudásúak között a közlés, úgy tűnik, fölösleges. Az eddigiek értelmében elmondhatjuk, hogy egy biztonsági bőbeszédűséget is figyelembe véve, a beszéd szisztolé-diasztolé-szerűen zajlik, a két beszélgető fél tudása közti különbségeknek megfelelően.

A felolvasott előadás szerzője egy számára többnyire ismeretlen közönséghez intézi szavait, szövegét egy rögzített szándék jellemzi. Viszont a szöveg megírása közben újra és újra elolvashatja azt és kijavíthatja a nyelvészeti szabályokba ütköző részeket; addig mérlegelheti az egyes szavakat, amíg az általuk létrehozott szinekdoché a szándékának megfelelő lesz; a szöveg alakuló vázán bármikor változtathat. Gondolkozásának természetes

ütemére dolgozik és nem a gondolatok és spontánul felsejlő kifejezések elillanó asszociációinak ritmusára. Mindezek ellenére az írott szöveg lényegi vonásai azonosak a szóbeli szövegével; mindkettő esetében változik az azonos értelmű kifejezések tömörsége vagy lazasága és mindkettőnél hiányzik az egyértelmű, rögzített viszony a jelentés és nyelvi megjelölés között. Egy szöveg szavai kihagyásosan jelölik a gondolatokat és a szavak közt a vizuális természetű érzéketek szintjén teremődik meg az összefüggés.

Íme két példa: számítva az olvasók politikai eseményekben való tájékozottságára, a *Le Monde* a következő hírt közli: „Le Secrétaire d’Etat des Etats-Unis va se rendre à Moscou pour débloquer les *négotiations stratégiques*” (Az Egyesült Államok Államtitkára Moszkvába készül a *stratégiai tárgyalások* újrakezdése érdekében) – a szövegben található tömörítés az olvasókhöz való alkalmazkodás eredménye. A *stratégiai tárgyalások* nem döbentik meg a megfelelően tájékozott olvasót, ugyanis hasonló esetekben tudja, hogy a közismert *stratégiai fegyverzet korlátozását célzó megbeszélések (SALT)* újrafelvételéről van szó. Ha nyelvhelyességi szempontból elemeznénk a szöveget, azonnal kifogást emelnénk a feltűnően illogikus fogalmazásmód ellen, ami a szöveg megértését, mint látjuk, egyáltalán nem zavarja.

„*Enlèvement du baron atomique*” az atombáró elrablása; hirdeti címlapján ezt a csodálatos szinekdochét egy reggeli újság az elrablás napján; egy Franciaországba áttelepült belga arisztokratáról, ipari nagytőkésről van szó, aki főként nukleáris erőművekhez gyártott alkatrészeket; a fenti cím nemcsak a beszédre jellemző szinekdoché jelenséget példázza, hanem egyben cáfolja is azoknak a szemantikusoknak az álláspontját, akik a mellékneveket két csoportra osztják: csak élőlényekre, illetve csak tárgyakra vonatkozó melléknevekre!

A *verre* = üveg kifejezés egy anyagot jelöl, de azt a tárgyat nevezzük meg vele, amiből iszunk; ugyanez történik a beszéd esetében is, a legtöbb kijelentés a gondolatot, mint egészet, egyetlen jellegzetes vonás, mint rész, segítségével fejezi ki. Ez a szinekdoché, ez a kihagyásos módszer minden leírt vagy elmondott szövegben megtalálható. Alkalmazása bármilyen szinten teljesen helyénvaló és tökéletesen öntudatlanul következik be.

Miért fontos a fordító vagy tolmács szempontjából a szövegek ilyen természetű sajátossága? Miért lényeges nekik, hogy a tartalmat pontosan milyen eszközök, jelölések segítségével fejezte ki az író vagy a szónok? Vajon nem elegendő csak követni őket és a nyelvi jelentésnek megfelelően fordítani a szöveget?

Miért kell, hogy a fordítás, mint szöveg önálló legyen? A választ a nyelvi kommunikáció mechanizmusának elemzése során kapjuk meg; bármilyen nyelven hangzana el egy kijelentés, a gondolatot kihagyásosan fejezi ki, mégis csak nagyon ritkán fordul elő, hogy két különböző nyelven az ugyanolyan kihagyásos sajátosságokkal megfogalmazott gondolat ugyanazt a tartalmat fedje.

A beszéd aktusára sajátos belső összefüggések és a kommunikáló felek közös ismeretei által meghatározott tömörség jellemző, de bármilyen kötetlen legyen a kapcsolat a szavak és a gondolatok között, bizonyos megszorítások mindig léteznek; a kulturális konvenciók és a nyelviség által befolyásolt gondolkodásmód olyan lényeges vonások kiválasztására ösztönzi a beszélőt, amelyek egy közös nyelvi közegen belül a gondolatot teljességében érzékeltetni tudják. Egy másik nyelv hasonló szabadságot kínál a beszélőnek, de az illető nyelvre jellemző másfajta megszorításokkal

Azt gondolhatnánk, hogy a nyelvek csak szemantikai és alaktani, mondattani és hangtani síkon különböznek; de találunk megszorításbeli különbségeket is, amelyek az ismeret-egység megjelölését szolgáló jellegzetes szemantikai vonások kiválasztását meghatározzák.

A szinekdoché-jelenség miatt a fordítás nem a nyelv, hanem a tartalom szintjén végzett művelet kell legyen. A rosszul választott megjelölés zavarossá teszi a megfogalmazást, ezáltal megsérti a nyelv szellemét, és ellentétbe kerül a nyelvben létező magasabbrendű logikai törvényszerűségekkel. A helytelen megjelölés sokkal gyakoribb, mint a nyelvészeti szempontból hibás megfogalmazás.

Az egyre jelentősebb német textológia egyik képviselője, Harald Weinrich egy nagyon érdekes rövid tanulmányban a következőt írja: „Übersetzte Wörter lügen immer, Übersetzte Texte nur, wenn sie schlecht übersetzt sind”* – A lefordított szavak mindig hazudnak, a lefordított szöveg csak akkor hazudik, ha rosszul fordították. Egyetlen mondatban foglalja össze a nyelv és szöveg vagy előadás között fennálló, a fordítás és fordítás-elmélet szempontjából egyformán lényeges különbséget. A szótárak és összehasonlító nyelvtanok szerkesztése az egyetlen olyan terület, ahol a leíró-jellegű analízis eredményeként létrejövő nyelvi fordítás megengedhető. A szöveg szintjén végzett fordítás olyan gondolati művelet, ami egy szélesebbkörű tudásanyagba foglalja a szinekdochékat. Ezt a gondolati műveletet egyrészt a nyelv, másrészt pedig a megismerés pszichológiája határozza meg.

Úgy az írásbeli, mint a szóbeli fordítás a nyelv és értelem, az átültetés és visszaadás helyes választásának eredményeként jöhet csak létre. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban nem létezik kizárólag nyelvi vagy kizárólag értelmi jellegű fordítás, mert elképzelhetetlen, hogy a fordító ne sejtse a teljesen nyelvi jellegű átültetés várható bizarr szüleményeit, másrészt lehetetlen kiküszöbölni a nyelv jelenlétét és csak az értelemmel foglalkozni, a parafrázisok és a tartalom kötetlen „elbeszélésének” veszélye nélkül. A nyelv lefordítása és az értelem visszaadása, a mondatok átültetése és a tartalom újrakifejezése közti választás alapvetően kihat a fordítás minőségére. Az a fordító, aki ismeri ugyan a fordítandó szöveg nyelvét, de nem fogja fel a szöveg tartalmát, kénytelen csak a jelöléseket érzékelní és közvetíteni, ezáltal a jelentést csak nagyon kis mértékben tudja visszaadni.

A két testvér-szak, az előadások tolmácsolása és a szövegfordítás, ugyanazokon az elvi alapokon nyugszik: a jelentés felismerése és visszaadása az írásbeli szöveget fordító és a szóbeli közlést tolmácsoló számára egyaránt elengedhetetlen követelmény, csak szociális hátterük különbözik.

Az írott fordítás sajátos hátránya, hogy bárki, aki a szöveget elolvassa, legyen az szerző, esetleges címzett vagy kijelölt olvasó, feljogosítva érzi magát, hogy összevesse az eredeti szöveg nyelvét a fordítás nyelvével és megfogalmazza esetleges fenntartásait. A gyakran felszínes bírálatok fokozzák azt a könnyelműséget, ami a torz fordítások elkövetőit jellemzi. A írott szöveg bárkinek a szabad prédája, aki a fordításába kezd. Ha valaki egy kicsit is konyít egy idegen nyelvhez, képesnek érzi magát a fordításra, függetlenül attól, hogy a nyelv és a témakör által megkövetelt ismereteknek birtokában van-e vagy sem. Ha a „fordító” a szöveget nem képes az anyanyelvűek szintjén megérteni, akkor

*H. Weinrich: *Linguistik der Lüge*. Lambert Schneider, Heidelberg, 1974. 25.

csak a nyelvet elemzi és ülteti át saját anyanyelvére. Minél kevésbé ismeri valaki a nyelvet, annál szorosabban kötött a kifejezések elemzéséhez, és minél hosszabb ideig marad az egyes szavak jelentésénél, annál kifejezettebben tükrözi a fordítás az eredeti szöveg nyelvét a tartalom rovására. E már több mint bűvös kör.

A tolmács, ha akar sem időzhet el a szavak szintjén, ugyanis a szöveg elhangzásának gyorsasága lehetetlenné teszi a megállást. Ha nem fogja fel azonnal az elhangzó szöveg értelmét, akkor nem tudja később visszaadni és hallgatni fog. Ezért a tolmácsolás, mint szakma viszonylag védett; nem mintha minden tolmács jó lenne, távol állunk ettől, de a szakmában való megmaradás legalább egy bizonyos adottságot és minimális képzettséget feltételez. Különbön a tolmács fölött egyetlen személy ítélkezik, a fordítandó üzenet címzettje (kinek bírálata oly rövid életű), akit végső soron csak az üzenet tartalma és annak könnyen érthető megfogalmazása érdekel.

A fordított és tolmácsolt szövegek befogadásának sajátosságai között fennálló különbségek ellenére, az eredeti szöveg írásban vagy szóban történő újrafogalmazására ugyanazok a szabályok érvényesek; két nyelv egy gondolatot sohasem vagy csak igen ritkán fejez ki azonos módon. A fordítónak és a tolmácsnak meg kell keresnie a saját anyanyelvében azokat a legmegfelelőbb jegyeket, amelyek segítségével az eredeti szövegben másképp kifejezett értelem hűen visszaadható.

(In: M. Lederer: La traduction simultanée. Paris, Minard, 1981. D. Seleskovitch et M. Lederer: Interprète pour traduire. Paris, Didier Erudition, 1984).

(Fordította: Kiss Csaba)

A JOGI FORDÍTÁS ALAPKÉRDÉSEI

A jog és nyelve egymással a tartalom és forma szoros összefüggésében állnak. A jogi gondolat, a jogi fogalom, a jogi szabály a természetes emberi nyelvben ölt testet, csak az emberi nyelv útján jut kifejezésre és gyakorol hatást a társadalom, a jogközösség tagjaira. A jog, mint történeti-társadalmi gyökerű diszciplína, nem élhet a természettudományok, a matematika vagy a technika formalizált-szimbolizált nyelvével, képleteivel, formuláival. A jog területén a számítástechnika programjai, műnyelvei is csak igen korlátozottan használhatók, elsősorban nyilvántartási és ügyviteli területen, a jogi informatikában. Ha pedig a természetes nyelv adja meg a jogi gondolat számára a fizikai, testi létezés lehetőségét, akkor a nyelvet a jogi gondolkodás, sőt maga a jog létfeltételeként foghatjuk fel. A jog a nyelv élettere, közege, abban és általa létezik. A jogi fogalom nem választható el kifejeződésétől „... a *tartalom* csak a fogalom konkrét nyelvi *alakjában* válik közölhetővé és így hatályosulóvá” (H. Hatz). A jogi fogalom a jog területéhez tartalmánál fogva, a nyelv területéhez pedig kifejezésénél, formájánál fogva kapcsolódik szorosan, így nyer saját, önálló reális létet.¹

A jog nyelve *történeti nyelv*, a társadalom, a kultúra fejlődésével együtt „*nőtt*”. Szókincse és frazeológiája a köznyelvben gyökerezik, nem mesterséges produktum, mint pl. a természettudományok szakszavainak, kifejezéseinek nagy része. Nyelvezetében a jog történelmisége, társadalmi kialakulása, fejlődése csendül vissza, akár valamely konkrét állami jogrend felől, akár egy szélesebb kultúrkör aspektusából (mint amilyen a görög-római gyökerű és keresztény ihletésű európai jogi hagyomány) tekintjük ezt. Ez a történetiség, amely az *idő*, a változás tényezőjét, komponensét vetíti a jogi szemantikába, a hatályosuló (hatályosult) jogi norma nyelvi értelmezésénél az *akkor* és *ott* aspektusát is felveti. Az *ott* térbeli tényező, amelynek a gyakorlati nyelvi közvetítés során igen nagy a fontossága, miután a konkrét jogrend mindig bizonyos, az állami szuverenitásból fakadó térbeli elszigeteltségben jelentkezik. Az *idő* és a *tér* relációjában pedig kibontakozik az akkor és ott uralkodó szociokulturális, miliő, amely az akkor és ott hatályos jog gazdasági-politikai alapját, teljes társadalmi *hátterét* nyújtja. Mindez a jogi nyelvhasználatban, a jogi szavak jelentésmezőjében, annak állandó változásában is tükröződik.

¹ A jog és nyelv összefüggéseiről lásd bővebben: *Karcsay Sándor: Jog és nyelv. Jogtudományi Közlöny*, 1981. április. Az ott, főleg a 9. sz. jegyzetben felsorolt irodalmat ki kell egészíteni az alábbiakkal: *Karl Engisch: Einführung in das juristische Denken*. W. Kohlhammer, Stuttgart, 1956; *Ernst-Joachim Lampe: Juristische Semantik*, Verlag Gehlen, 1970, Bad Homburg – Berlin – Zürich.

Az említett időbeli, térbeli és társadalmi meghatározó kötöttségek miatt a jog nyelvhasználat (sőt maga a jog is), lexikája és frazeológiája, lényegesen lassabban fejlődik, mint maguk a szabályozandó életviszonyok. Ezért tűnik a jogi nyelv konzervatívnak, sőt gyakran archaikusnak, a változatlanul maradt nyelvi jelek mögött megváltozott jelentések húzódnak meg. Ezért – ellentétben a természettudományi-műszaki szövegek zömével a társadalomtudományi diszciplínák, jelesül a jog nyelvi jeleinek jelentését diakrónikus szemlélettel és hermeneutikai módszerrel kell megállapítani. Ez a szemlélet és módszer a *jogértelmezés* és magyarázat, a *jogösszehasonlítás*, tovább az igényes *jogi fordítás* eszköztárának legfontosabb eleme.

A jogi nyelv *szaknyelv*, annak ellenére, hogy szókinccse és frazeológiája köznyelvi gyökerű és idegen szavakat csak a szoros értelemben vett jogtudományi irodalomban és a jogi oktatásban használ, és ezek is a római jog és az egykori latin nyelvhasználat maradványai. Annyiban viszont mégsem osztja a szaknyelvek természetét, hogy kommunikációs közössége (a közlés címzettjeinek köre) jóval szélesebb, mint a szaknyelveké, elvileg az egész társadalom. Ezért közérthetőségre törekszik, nem felejtve azt, hogy a jogi közlésnek két címzettje van, a *jogkövető* polgár és a *jogalkalmazó* hatóság, bíróság. Ez a jogi kommunikáció eredeti vonása.²

A jogi nyelv röviden vázolt jellemzői meghatározóak a *jogi fordítás* számára is.

A jogi gondolatnak, normának, parancsoknak a jogalkotótól a címzettek felé történő közvetítése általában homogén nyelvi közegben történik, vagyis a *nyelvközösség* és a *kommunikációs közösség* minden tagját (vagyis esetünkben a jogalkotót, jogalkalmazót és jogkövetőt, általában a jogi közlés adóját, fogadóját) azonos nyelv kapcsolja össze. Más az eset azonban akkor, ha ez a kapocs valamilyen okból hiányzik. Ilyenkor válik szükségessé az *idegennyelvi közvetítés* a két vagy több különböző nyelvközösség között, vagyis ahogyan azt általában nevezük: a *fordítás* és *tolmácsolás*. Az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés közötti pszichikai, fizikai és nyelvi átváltási, módszerbeli különbségeknek elég nagy nemzetközi és némi hazai irodalma van, a kérdés azonban közvetlenül nem tartozik tárgykörünkbe. Ezért az egyszerűség kedvéért *fordításról* fogunk beszélni, elvi és gyakorlati megjegyzéseink – mutatis mutandis – mindkét fajta nyelvi közvetítői tevékenységre vonatkoznak.³

Ez a tevékenység az emberiséget annak történelmi hajnalától kezdve végigkísérte és hosszú időn keresztül elsősorban szakrális, valamint politikai-jogi-kereskedelmi szöve-

² Kommunikáció: szóbeli, írásbeli vagy más jelrendszer segítségével történő kapcsolat, megértés a társadalom tagjai között. A kommunikációs folyamat vagy lánc alkotóelemei a *leadó* (beszélő, író, közlő) a *jel- és szabályrendszer* (kód, átvívó csatorna), esetünkben a természetes emberi nyelv akusztikai vagy grafikai jelei, és a *vevő* (fogadó). A szereplők együttesét nevezük *kommunikációs közösségnek*, amely széles általánosságban azonos lehet az ugyanazt a nyelvet beszélők közösségével, de konkrét esetben sokkal szűkebb, néha a szereplők igen kis körére, vagy esetleg csak két személyre terjed ki. A nyelv – társadalom – és kommunikáció kérdéseiről lásd bővebben. *Werner Neumann* (szerk.): *Theoretische Probleme der Sprachwissenschaft*. Akademie Verlag, Berlin, 1976. 185. és köv., 636. és köv.

³ A német szakirodalom gyűjtőfogalomként a *Sprachmittlung*, *Sprachmittler* szavakat használja. Többek közt az orosz *perevodcsik*, a lengyel *tłumacz*, vagy a latin *interpretare*, *interpres* szavaknak az európai nyelvekbe átkerült változatai is mindkét tevékenységre együtt utalnak. *Luther* is mindkettőt értette a *Dolmetschen* szó alatt (lásd: Sendbrief vom Dolmetschen).

gek fordítását jelentette. Ez utóbbi fordításfajták nemzetközi jelentősége és volumene – az elmúlt másfél évszázad folyamán, de különösen az utolsó évtizedekben igen növekvő mennyiségű szépirodalmi és tudományos-műszaki fordításokkal összehasonlítva is – változatlanul igen nagy részét teszi ki az összes fordításoknak, jóllehet csak igen elenyésző részük, legfeljebb a tudományos irodalmi rész kerül be az UNESCO *Index Translationum*ába.

Miután a tanulmány első részében a jogi nyelvet a szaknyelvek közé soroltuk, a jogi fordítás nyilván *szakfordítás*.⁴ Ennek jelentősége abban van, hogy a szakfordításnál ugyan a nyelvközösség más, de a *kommunikációs közösség* azonos, vagyis a címzettek körében számolni lehet a közlés megértéséhez szükséges *előzetes szakismeretek* meglétével. Ennek feltételezése meghatározó jellegű a szakfordítás módszere számára. A *szakfordítás* szó azonban igen tág tartalmú, igen sok síkú, szerteágazó, egymástól igen különböző és eltérő követelményeket támasztó területeket fog át. Akárcsak a szépirodalmi fordítás, ami lehet próza, vers, dráma, film, tv-játék, sci-fi stb. E bonyolult kérdésnek mintegy középebe vágva, és kicsit szimplifikálva a problémákat, különbséget teszünk a természettudományos-műszaki fordítások és a humán-társadalomtudományi fordítások között. Az egyszerűség kedvéért az alábbiakban *műszaki*, ill. *jogi* fordításnak fogom nevezni a két csoportot.

Az alapvető különbségeket így vázolhatnánk fel:

míg a műszaki szövegek nyelvezetét – már csak az érintett területek viszonylag fiatal volta miatt is – általában *szinkronikus* szemlélettel (a forrás- és célnyelvi eszközök korbeltől egyidejűségének feltételezésével) értelmezzük, (hiszen pl. egy modern híradástechnikai vagy magfizikai szöveg csak a legkorszerűbb nyelvezettel fordítható le) addig a jogi szövegeknél igen gyakori a *diakronikus* elem, vagyis adott esetben egy történelmileg régebbi korban keletkezett szöveget kell mai nyelvi eszközökkel lefordítani. Már utaltunk a jogi nyelv, a jogi fogalomvilág történelmiségére, ez a nyelv együtt „nőtt” az európai kultúrával. Az időtényező szerepe a jogi szövegnél még a viszonylag rövid periódusok esetében is számít a folyamatos társadalmi fejlődés és alakulás miatt. Erről később bővebben;

míg a műszaki nyelvhasználat tekintetében általában az inter- és szupralingvális kapcsolatok állandóságával lehet számolni (a megértést az azonos terminológián kívül a sok *internacionalizmus* is segíti), addig a jogi szövegek alá vannak vetve az idő és tér, valamint a társadalmi-kulturális háttér hármas erőterének, állandó változásainak.⁵

⁴ A „nem szakmabeliek” jobb eligazodása érdekében érdemes rámutatni arra, hogy a szakfordítás megkülönböztető jegye a szépirodalmi ún. *műfordítással* szemben nem a művészi színvonalban keresendő, hanem a fordítás tárgyában és rendeltetésében. A szakfordítás ill. szövegének tárgya nem *fikció*, elképzelt történet, hanem mindig konkrét társadalmi *valóságot* tükröz az együttélés és munkamegosztás valamely területéről. Rendeltetése ezért nem érzelmekeltés vagy esztétikai gyönyörködtetés, hanem aktuális információ, közlés. Az irodalmi szöveg *sz szerzőközpontú*, a fordításnak a szerzőre kell szemét függesztenie, a szakmai szöveg *tárgyközpontú* és így a fordító nem a szerző érzésvilágára, nem a közlés *formájára* koncentrálni elsősorban, hanem a *kognitív-informatív tartalomra*, az ún. *hírtovábbításra*. Ez meghatározó a nyelvi eszközök megválasztása szempontjából is. – Lásd erről bővebben *Karcsay Sándor*: Szakszöveg-szakfordítás. Tudományos és Műszaki Tájékoztató, 25. évf. 1978/11. sz. 515–522.

⁵ Vö. *E. A. Nida*: The Nature of Dynamic Equivalence in Translating. BABEL, 1977. 2. sz. 99. és köv.

míg a műszaki szövegek definiált és sokszor szabványban meghatározott szakszakkal, *terminus technicusokkal* dolgoznak, addig a jogi nyelv fogalmait és azok használatát csak magából a jogból kiindulva lehet megmagyarázni és megérteni. A jogi nyelv fogalmi nyelv és szakszavaira ezért nem lehet alkalmazni a műszaki terminusok egyértelműségre törekvő definíciós szabályait. Értelmezésük (és így lefordításuk) „olyan bonyolultan összetett *fejlesztési folyamatoknak* van alávetve, amelyek sem a jog, sem annak nyelve előtt nem állnak meg A jogi fogalmak sokféle jelentéslehetőség koncentrátumai, és bennük a jogi valóság sokfélesége, valamint a jogtörténeti tapasztalat a szavak többértelműségében csapódik le . . .”⁶ Így azokat csak az adott célnyelvi környezet történelmi, szociális, kulturális miliőjébe ágyazva lehet megérteni és lefordítani;

míg a műszaki szövegek terminológiájában rendkívül nagy a nemzetközi konvergencia, a fogalmi definíciók nemzetközi egységesítésére való törekvés, addig a jogi szakszavak és kifejezések, fogalmak a nemzeti tradíciók és a helyi társadalmi-kulturális viszonyok közegében elszigetelődve maradnak. Az utóbbi időben láthatók ugyan a különböző európai közösségekben (KGST, Közös Piac, EFTA) sőt, az ENSZ égisze alatt, világviszonylatban is bizonyos egységesítő törekvések, de ezek általában csak a fiatalabb jogágakat (pl. áru- és személyforgalom, külgazdaság, bank-, deviza- és vámügy, választott bíraskodás stb.) érinti;⁷

végezetül mások a formai követelmények. Míg a műszaki szövegeket a tárgyira törő ún. funkcionális stílus jellemzi, a jogirodalom az értekező próza értékeit is eléri.⁸

Ezzel kapcsolatban azonban rá kell mutatnom arra, hogy ugyanazon okokból, amelyek a jogi nyelv szakjellegének mindenkor és mindenütt való érvényesülését a jogi közlés össztársadalmi jellegénél fogva korlátozzák, az előzőekben értelmezett kommunikációs közösség a jogi fordításnál sem áll fenn mindenkor és mindenütt. A jogi fordítás nemcsak két különböző nyelv és jogrendszer között ver mindig hidat, hanem gyakran és igen nagy volumenben *azonos jogrendszer, de különböző nyelvközösségek között*. Ez ott fordul elő, ahol a *jogközösséget* hordozó állam lakossága több nemzetből áll (pl. Svájc, Szovjetunió, Kanada), illetőleg más nyelvközösségekhez tartozik, vagy ahol az igen nagy etnikai és nyelvi megoszlás miatt idegen közvetítő nyelvet használnak a jogi közlések számára (mint pl. egyes afrikai országokban angolt, franciát vagy portugált). Több nemzet vagy nemzetiség egy államban való együttélése esetén a jogszabályokat általában lefordítják az államalkotó népek nyelvére (pl. Kanada, Svájc, Szovjetunió), sőt a jogalkalmazás is nemzeti nyelveken folyik. Számunkra különösen jelentős az a jogi fordítói munka, amely szomszédállamainkban folyik. Itt a jogszabályokat magyar nyelven is közzéteszik, sőt pl. a szerbiai Vajdaságban a magyar egyenrangú hivatalos jogszolgáltató és igazgatási nyelv (ez gyakran magyar–magyar relációjú értelmezési és fordítási problémákat is

⁶ *Fritz Paepcke*: Sprache und Recht. Idézi *Ina-Ilona Bendlin*: Responsabilité pour faute . . . Julius Groos Verlag, Heidelberg, 1982. 257., 203.

⁷ Vö.: *F. Paepcke*: Die internationale Kommunikativität. Leitlinien. Nouvelles de la FIT, 1984. III.

⁸ A témáról bővebben lásd *Karcsay Sándor*: A társadalomtudományi és a műszaki-természettudományi szövegek fordításának elméleti és módszertani eltérései . . . TMT, 1976. 8–9. sz. és BABEL, Theoretical and Methodological Differences of Sociological and Technical-Scientific Translation. 1977. 3. sz. 116. és köv.

felvet). Mindeme esetekben a jogi fordítás jogismerettel nem rendelkezők számára is készül. Ugyancsak általában laikusok számára készülnek az *okmányfordítások* is. A tartalmi-fogalmi hűség megőrzése mellett a mondatszerkesztésnél messzemenően és segítőtleg figyelemmel kell tehát lenni a címzettre.

Rövidség okából a továbbiakban a szoros értelemben vett jogi szakfordításokról fogok beszélni, vagyis arról az esetről, amikor a fordítás szakembernek szól.

A jogi fordítás legfontosabb területe a nemzetközi síkon folyó jogi forgalom. Ide minden beletartozik, ami az államok, nemzetközi szervezetek, gazdálkodó, kulturális, tudományos szervek, szervezetek vagy magánszemélyek érintkezésében jogi vonatkozású lehet. Ilyenek inkább csak példászerű felsorolásban:

a nemzetközi *jogsegélyforgalom* polgári és büntetőügyekben;

a nemzetközi *szerződések*, megállapodások előkészítő tárgyalásai, a ratifikációs eljárás;

külgazdasági és külkereskedelmi ügyek;

a nemzetközi áru- és személyszállítással, fuvarozással, szárazföldi, vízi és légi közlekedéssel kapcsolatos ügyek;

idegenforgalom, turisztika;

iparjogvédelmi és szerzői jogi ügyek;

nemzetközi vonatkozású polgári peres és perenkívüli valamint közigazgatási eljárási ügyek;

családjogi ügyek;

személyi állapotra vonatkozó okiratok, hagyatéki iratok, magánokiratok, általában a szoros értelemben vett okmányfordítás.

A teljesség igénye nélkül felsorolt területeken szükséges jogi fordításokon kívül nagy a jelentősége az állam- és jogtudományok, a jogi oktatás, jogi információ, jogpropaganda és jogi ismeretterjesztés körében, valamint a nemzetközi jogtudományi kapcsolatok, konferenciák, kongresszusok alkalmával végzett jogi fordításoknak.

Tartalmilag a jogi fordítások tárgya lehet jogszabály, a jogalkalmazás során (bíró-sági, hatósági iratok, beadványok stb.) vagy a jogi szakirodalomban keletkezett (tudományos, oktató stb.) szövegek.

Jellegetességei miatt külön kategóriába sorolnám a hiteles okmányfordítást.⁹

A jogi fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyaló szakirodalom a kérdés nemzetközi jelentőségéhez viszonyítva igen sovány. Jellemző, hogy a fordítási szakirodalom egyik elismert szerzője, *George Mounin* az általánosság igényével fellépő könyvének 215 oldalából összesen 11 oldalt (!) szán a szakfordításra, ebből is 3-at „igazgatási fordítások” címén arra, aminek esetleg távolról köze lehet a jogi fordításhoz.¹⁰ A Dr. Fritz

⁹ A személyi iratok, bizonyítványok fordítását igen bonyolulttá tehetik a nevek (pl. cirillre és -ről való átírások), a megfejthetetlen foglalkozások, az eltérő iskolai rendszerek, érdemjegyek, a szakoktatás tárgyai, a diplomák, oklevelek, főiskolai és tudományos fokozatok tartalmi és értékbeli eltérései stb. Bővebben lásd *Karcsay, S.*: Le traducteur dans la communication juridique internationale. – Actes du IXe congrès mondial de la FIT. Varsó, 1981. 166. és köv. – *A. Lane*: Die Erfordernisse der Urkundenübersetzung. Lebende Sprachen 1956. 2. sz. 52. és köv.; valamint: Zur Qualität der beglaubigten Übersetzung. uo. 1963. 4–5. sz. 135. és köv.

¹⁰ *G. Mounin*: Teoria e Storia della Traduzione. Giulio Einaudi editore S. p. A. Turin, 1965. Németül: Die Übersetzung. München, 1967. Nymphenburger Verlagshandlung GmbH. 150.

Paepcke heidelbergi egyetemi tanár tiszteletére kiadott emlékkönyv negyvennyolc tanulmányából kettő érinti, ha nem is a jogi fordítást, de legalább a jogi nyelvet.¹¹ Rövidebb tanulmányokat, cikkeket azonban már találhatunk, habár számuk a nyelvészkedő-teoretizáló, vagy a szépirodalmi, esetleg a természettudományos-műszaki fordítás kérdéseit taglaló közleményekhez viszonyítva igen elenyészőnek mondható.¹² Még fordítói konferenciákon, kongresszusokon is ritkán szerepel a téma átfogó referátum keretében.

De lássuk ezekután, milyen különleges problémák merülnek fel a jogi fordításnál, indokolhatják-e ezek a megkülönböztetést és a figyelmet. Hiszen minden fordítás szellemi művelete valamely forrásnyelvi *szöveget* tételez fel (az ún. *tanfordítási* anyagot nem tekinthetjük szövegnek), amit többirányú alapos elemzésnek kell alávetni, utána értelmezni, majd ezekután meg kell keresni a megfelelő egyenértékűségeket a célnyelvben és az egészet az adott szövegigénynek megfelelően formába kell önteni. Mindezt könnyebb leírni, mint jól elvégezni. A nyelv sok meglepetést tartogat a fordító számára, sok buktatót rejteget. Nem tagadván, sőt tisztelven a szépirodalmi és a természettudományi-műszaki fordítások nehézségeit (amelyeket saját tapasztalataimból is jól ismerek), úgy érzem a jogi fordítás bővelkedik leginkább ilyesmiben.

Nehézségen, buktatón itt most nem nyelvi, szintaktikai vagy alaktani problémákat értek, hiszen a forrásnyelv és a célnyelv strukturális ismeretét fel kell tételezzük a modellként választott fordítónál. Nem gondolok itt a jogi ismeretek hiányára sem, hiszen választott modellünknek kellő ismeretei vannak ahhoz, hogy az adott nyelvpárhoz tartozó jogrendszerben eligazodjék. A nehézségek a szöveg érdemi tartalmából, az abban foglalt, vagy az abba láthatatlanul „begyűrűző” *nyelvenkívüli* tényekből, *valóságokból* fakadnak. Nincs ugyanis feltétlen azonosság a tények és az azokat tükrözni akaró nyelvi jel között. A jogi fordításnak, de tulajdonképpen minden fordításnak *pragmatikai* és *szemantikai* nehézségei ebből fakadnak.¹³

A *pragmatika* szót szemiotikai értelemben használván felmerül a kérdés, milyen kapcsolatban áll a használt nyelvi (tolmacsolásnál esetleg egyéb pl. gesztus, mimika) jel a használójával, a „leadóval”. Szerintem ez a viszony annak a klasszikus kérdéssornak alapján válaszolható meg, hogy *ki, mit, mikor, hol, miért, hogyan és milyen körülmények között* mondott (írt). Ha e sorból kiragadjuk a *hol, mikor, milyen körülmények között* elemeket, akkor a többször emlegetett tér–idő–háttér hármashoz jutunk. Minden valóban gyakorló fordító jól tudja, hogy sohasem határozható meg előre, honnan és milyen körből származnak az eléje került szövegek.

¹¹ *Imago Linguae. Beiträge zu Sprache, Deutung und Übersetzen. Festschrift zum 60. Geburtstag von Fritz Paepcke.* Wilhelm Fink Verlag, München, 1977.

¹² Különösen figyelemre méltóak *F. Paepcke* idevágó tanulmányai. Ezeket, valamint a kérdés nagyobb bibliográfiáját lásd *Ina-Ilona Bendlin*-nél, I. m. – Örvendetes hogy a kanadai fordításelméleti irodalom újabban bőségesen foglalkozik a kérdéssel, nyilván az angol–francia nyelvpár nyelvi és jogi sajátosságai miatt. Lásd: *La traduction juridique. META, Numéro spécial.* Montréal, 1979; *Michel Sparer*: *Elisabeth, que de lois en ton nom, és André Labelle: Quand un juriste se mêle de lettres.* Mindkettő: CIRCUIT, publié par la Société des Traducteurs du Québec. Montréal, 1984. 4. sz.

¹³ „A szemantikai információt csak az információ részének foghatjuk fel, a pragmatikai információ nélkül nem beszélhetünk a szöveg megértéséről” *Christian Schmitt: Traduction et Linguistik.* BABEL, 1981. 3. sz. 153.

A *tér* kérdése főleg azokon a nyelvterületeken merül fel, amelyeken az azonos nyelvi eszközöket más állami és jogi rend használja. A gyarmati rendszer örökségéként a mai napig használják az egykori gyarmatosítók nyelvét független országokban. Így a spanyol nyelv különböző országok jogi rendjének szavakba öntésére szolgál, ez a körülmény főleg *Kuba* miatt érdekes, bár komoly szemantikai eltérések vannak a többi spanyol nyelvű ország jogi nyelvében is. De hogy a történelmi Európát és a hozzám munkaterületileg közelebb álló példát említsem, a német nyelv ma öt állam, Ausztria, a Német Demokratikus Köztársaság, a Német Szövetségi Köztársaság, Svájc és Lichtenstein hivatalos nyelve, sőt még a felsoroltakon kívül is több helyen hivatalosan használható (pl. Dél-Tirol – Trentino olaszországi tartományban). A rendkívül eltérő történelmi-társadalmi fejlődés, a sajátos jogi hagyományok és felfogás olyan fogalmi-szóhasználati eltérésekhez vezethet és vezet ezekben az országokban, amelyeknek figyelmen kívül hagyása súlyos félreértéseket okozhat. Megjegyzendő, hogy a *tér* kérdése egy és ugyanazon államon belül is problémákat okozhat, főleg a *föderatív* rendszer (a Szövetség és a tagállamok jogállása) következtében.

A társadalom fejlődése az *időben* zajlik. Nem mindegy tehát, hogy a fordító elé kerülő szöveg mikor keletkezett. Már utaltam rá, hogy a nyelv, a nyelvhasználat és a nyelvi jelek értelme a társadalom változásával szintén változik, változik maga a felépítésményi jellegű jogrend is, még ha konzervatív alapállásánál fogva lassabban is. Nyilvánvaló, hogy a régebben keletkezett szövegek (mint pl. az ABGB, az osztrák Polgári Törvénykönyv) szóhasználata elavultnak tűnhet és a tényállások, fogalmak mai értelmezése más, mint amire a nyelvi jelből első látásra következtetni lehetne.¹⁴

De az idővel kapcsolatban nem kell valamiféle nagy történelmi távlatokra gondolni (az igazán régi jogi szövegekkel az oklevélten és a jogtörténet foglalkozik), bár saját gyakorlatomban többször került kezembe a múlt században keletkezett okmány. Az életviszonyok ma, az újabb időkben is állandóan, sőt gyorsulóan változnak, új jogintézmények keletkeznek, mások megszűnnek, sok az új jogszabály, a módosítás, új elnevezések használata régi fogalmakra, azonos tényállásra. Mindez diakronikus szemléletet igényel a fordító részéről.¹⁵

Mind a térbeli, mind az időbeli eltérések oka a forrásnyelvi szöveg oldaláról nézett „ott és akkor” uralkodó társadalmi berendezkedésben gyökerezik, ezért az értelmezésnél ebből és nem a nyelvi képből kell kiindulni. Ezt a *háttért*, amely a keletkezési hely jellemzőinek egész komplexumát magában foglalja, mindig *dinamikus* fejlődésében és sohasem statikusan kell figyelembe venni.¹⁶

¹⁴ „Valamely szó jelentése annak használata a nyelvben”. Jellemző, hogy ... a jelek nem azt jelentik, ami a hagyományos jelentés kezdetén áll, hanem azt, ami a jelek történelmileg változásnak alávetett használata folytán általánossá vált, – írja *F. Paepcke*: *Gemeinsprache, Fachsprache und Übersetzen*. CEBAL, Koppenhága, 1975. 3. sz. 27. – Vö. *Antal László*: *A jelentés világa*. Magvető, Budapest, 1978. 159. és köv.

¹⁵ *E. A. Nida* a tér és idő szempontjait általában is hangsúlyozza, hiszen ennek a szépirodalmi fordításoknál is szerepe van. I. m. 101.

¹⁶ Az eddig említett nehézségek annál nagyobbak „minél nagyobb a különbség a között a kultúrkör között, amelyből a lefordítandó mű származik, illetőleg amelyre fordítani kell.” Ez a fordítótól alapos kultúrtörténeti és országismereteket igényel. – *Gao Niansheng*: *Schwierigkeiten bei der Übersetzung aus dem Deutschen ins Chinesische*. – *Der Übersetzer*. 1984. 21. évf 1/2. sz.

Ha a *ki, miért, mit, hogyan* kérdéseket is figyelembe vesszük, akkor a konkrét *beszédhelyzet és szövegösszefüggés* fogalmához jutunk. A *sztuáció* és a *kontextus* felvilágosítást nyújt mikorra, hová és milyen területre tegyük a szöveget, mi a közlés célja, milyen stílusréteget igényel a célnyelvben. Főleg pedig segíti a *szemantikai* nehézségek megoldását. A pragmatikai problémák végül is szavakban, kifejezésekben, vagyis szemantikai köntösben jelentkeznek.

Már az eddig kifejtettek alapján is érthető, hogy a fordításelmélet sok művelője, a gyakorló fordítók pedig többségükben idegenkednek a *Saussure* utáni modern strukturalista nyelvésztől és elméleti fogódzóikat szívesebben keresik az alkalmazott nyelvészet, a szociolingvisztika, valamint a szemiotika és a kommunikációelmélet területein, mintegy egyik lábukat ide, a másik lábukat pedig a társadalom életének eleven sodrába téve.¹⁷

A szemantikai köntös azonban nem egyszínű. A nyelvi jelek többértelműsége, *poliszemiája* a köznyelvi kommunikációt is zavarja, hát még a fordítót, akinél a poliszémia hol a forrásnyelvben, hol a célnyelvben, hol együttesen mind a kettőben jelentkezik. (*Wittgenstein* is úgy véli, hogy a filozófiai nehézségek és a gondolkodás „tévelygésai” a nyelv többértelműségéből fakadnak: *Philosophische Untersuchungen*.) A poliszémia vagy a puszta homonímia (pl. az orosz *brak* szó házasságot és gyártáshibát, selejtet, a *holosztój* szó nőtlent, de vakot, ürest is jelent) csak akkor okoz zavart a fordításban, ha az egyik nyelv poliszém szava a másik nyelvben nem ugyanúgy és azonos módon polyszém, hanem az egyik poliszém szónak a másik nyelvben specifikus szóváltozatai vannak.¹⁸ Így az egyszerű köznyelvi „*frei*” szó jelenthet függetlent, akadályozatlant, korlátlant, valamitől mentesítettet, sőt ingyenest is (no meg szabadot). Német–francia nyelv-párban e szó fordításai ennek megfelelően *libre, exempt franc, franco* stb. lehetnek. Német–magyar nyelv-párban a *Schuld* szót magyarul adósság, kötelezettség, tartozás, kötelem, bűnösség, vétkeesség szavakkal fordíthatjuk a kontextustól és a *jogterületől függően* (a *kötelem, vétkeesség* szavak polgári jogi terminusok, míg a *bűnösség* szó kizárólag a büntetőjogban használt). Viszont a magyar *jogtalan* szó jelentésmezőjét németül a *rechtslos, unrechtsgemäß, rechtswidrig, ungerecht, unerlaubt, unberechtigt, unbefugt* szavakkal lehet és kell visszaadni a maga jogi kontextusában. Német–orosz nyelv-párban a *Rüge* lehet megrovás (*viugovor*), de lehet kifogás (*vozsraszenie*), szavatossági reklamáció (*reklamacija*).

Sok csapdát rejtenek azok a szavak, kifejezések, amelyeknél az *azonos* nyelvi jel *más* értelmet takar. Kellemetlen tévedéseket okozhatnak többek között az államszervezetre vonatkozó ilyen szavak. Német–magyar nyelv-párból véve példáinkat: a *Bundesrat* az NSZK-ban és Ausztriában a parlament második kamaráját, Svájcban viszont magát a

¹⁷ „Nyelvünk valóban rendszer . . . De az embereknek a történelem ezer viszontagsága, változása közepette létrejött nyelvei mások, kevesebbek, de többek is, mint minden az ember által alkotott konzekvens és koherens információs rendszer. Nagyon véletlenek, nagyon szeszélyesek, nagyon is gondtalanul aszisztematikus rendszerek.” – *Mario Wandruszka*: *Sprachen vergleichbar und unvergleichbar*. Piper, München, 1969. 527.; *Unsere Sprachen: Spiele des Zufalls und der Notwendigkeit*. In „*Imago Linguae*”. *Interlinguistik*. Piper, München, 1971. – A strukturalizmus elvonta a figyelmet a nyelvfejlődésről, változásról, etimológiáról, nyelvtörténetről – mondja *Wandruszka*. „*Glanz und Elend der deutschen Sprache*”, rádióelőadás, 1984. szept. 12. Österreich 1.

¹⁸ *Gert Jäger*: *Translation und Translationslinguistik*. Max Niemeyer Verl. Halle (Saale) 1975. 132.

kormányt és az egyes minisztereket jelenti. A *Bundeskanzler* az NSZK-ban és Ausztriában a szövetségi kormány feje, Svájcban viszont a szövetségi kormányhivatal vezetője, kancellár a szó eredetiségében. A *Regierungsbezirk* az NSZK-ban nagyobb, megyeszerű közigazgatási egység a *Land*-on belül, így a *Regierungpräsident* nem miniszterelnök (a *Land* kormányfője *Ministerpräsident*), hanem e közigazgatási egység legfőbb hivatalnok! A *Rat* szó lehet testület és annak tagja. Az NDK-ban a helyi tanács *végrehajtó bizottságát* jelenti, a magyar tanács az a népképviselő, pl. városban a *Stadtverordnetenversammlung*. A *Bezirk* és összetételei Ausztriában járási vagy városi kerületi szintet, az NDK-ban megyei szintet jelentenek. A fordítónak tudnia kell tehát, hogy a *Bezirksgericht* a „tér”-től függően két igen eltérő hatáskörű és fokú bíróságot jelenthet. Ezért fordítjuk a magyar *járásbíróság* szót *Kreisgericht*-nek, mert ezt minden német nyelvterületen egyformán értelmezik. (Persze az osztrák *Kreisgericht* csapda! Olyan törvényszék – *Landesgericht* –, amely nem a *Land* székhelyén működik!) A *Kreis* lefordítása viszont a német–orosz nyelvpárban okoz nehézséget, ahol az *ujezd*, *rajon* vagy *okrug* szavak nem egyöntetű használatával találkozhatunk. A szláv nyelvcsaládon belül különösen sok „hamis barát” állít hasonló nyelvi jelképével csapdát a fordító számára.¹⁹

Bizony veszedelmes, ha egy és ugyanazon szó ugyanazon a nyelven mást jelent a különböző jogrendszerben. Ilyenkor a tükörfordítás csalfa csábító! Az osztrák „*Verleumdung*” szó nem a kézenfekvőnek látszó rágalalmazást jelenti a büntetőjogban, hanem tényállásában a hamis vádnak (NDK: *falsche Anschuldigung*; NSZK: *falsche Verdächtigung*!) felel meg. Az osztrák rágalalmazás: „*üble Nachrede*”. A „kis” nyelvi különbség sokat jelenthet a terhelt számára, ez főleg az igazságügyi tolmácsok és fordítók számára tanulságos. Az osztrák és a régi német családjogban a *Scheidung* és *Trennung* szavak vice-versa az ellenkezőjét jelentették, az egyik helyen köteléki bontást, a másik helyen („ágytól és asztaltól”) elválasztást. E szavak használata ma is óvatosságot igényel.

Másik eset az, amikor ugyanazt a jogi fogalmat vagy tényállást az egyes jogrendszerekben másképpen nevezik (ez csak hasonlít az előbb említett esetre, de nem azonos azzal). A polgári peres *végrehajtás* fogalmának osztrák megnevezése *Exekution*, az NSZK-ban *Zwangsvollstreckung*, az NDK-ban *Vollstreckung* (a különbségek okai között a tradíción kívül az ún. *konnotátumok* kérdése is szerepet kap!). A büntetőjogban viszont a *Vollziehung*, főleg pedig a *Vollzug*, *Strafvollzug* szavak használatosak. Magyar–orosz nyelvpárban igen fontos a jogi fordítónak tudnia, hogy a bírói *ítélet* polgári ügyekben *resényije*, büntető ügyekben *prigovór*. A *rendőrség* szót oroszul *milicija* szóval kell visszaadni, a *policija* csak külföldi vagy forradalom előtti rendőrséget jelez!

Itt kell visszatérni az említett *konnotátumok*, vagyis a szóhoz, megnevezéshez (denotátumhoz) tapadó mellékjelentések kérdésére. Ezek ilyen vagy olyan okból, itt vagy ott pejoratív, vagy nem kívánt, mert félreérthető árnyalatokat kaphatnak, ezért bizonyos szavaknál a fordítónak erre ügyelnie kell. Így a német *Beamter* fogalom szó orosz visszaadása igen problematikus, mert a *szluzsascij* szó nem fedi a fogalmat, a *csinovnyik* meg nem kívánatos asszociációkat kelt. Ugyancsak nem szívesen fordítjuk a szovjet elsőfokú

¹⁹B. A. Sztrasun: *Perevod politiko-pravovoj terminologii*. – Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. 1981. 6. sz. 59. és köv. – *Lothar Taubert*: *Stadtkreis gleich gorodskoj rajon? Nachrichten für Sprachmittler. Organ des Hauptvorstands der Vereinigung der Sprachmittler der DDR*. Berlin, 1984. 3. sz. 10.

bíróságot a *národnii sud*-ot (akárcsak csehszlovák ikerpárját) magyarra népbíróság szóval, mert az itt egykori rendkívüli politikai bíróságot jelentett. Gondolom a náci-német *Volkgericht* szó sem kelt kívánatos asszociációkat. Általában megfigyelhető az a tendencia, hogy a kellemetlen mellékízű szavak helyett más, néha eufémizmusra emlékeztető szavakat használ a jogi nyelv is. Sok helyen eltűntek pl. a *fegyház*, *börtön* szavak, csupán az egységes szabadságvesztésbüntetés (*Freiheitsstrafe*) ún. „differenciált” végrehajtásáról esik szó. Az egykori *dologház* (Arbeitshaus), illetőleg annak szigorított változata majdnem azonos tényállás mellett *szigorított őrizet* néven, mint büntetőjogi *intézkedés* kel új életre (NSZK: *Sicherungsverwahrung*, mint *Maßnahme der Besserung und Sicherung*; Ausztria: *Unterbringung in einer Anstalt für gefährliche Rückfalltäter*, mint „*vorbeugende Maßnahme*”). Az eufémizmusok különösen elszaporodtak a politikai és publicisztikai nyelvben, amelynek fordítási problémáival szintén érdemes volna külön foglalkozni.²⁰

Gyakori az az eset, hogy egy forrásnyelvi szó a célnyelvben két különböző fogalmat takar. Ilyen például a német *Vormundschaft* szó, ami magában foglalja mind a magyar *gyámságot*, mind pedig a teljeskorúak feletti *gondnokság* fogalmának java részét. A gondnokság németre fordításánál oly gyakran és tévesen használt *Pflegschaft* ugyanis nem korlátozza a cselekvőképességet (pl. távollévő gondnoka) és a gondnok (*Pfleger*) hatásköre legtöbbször eseti és szűkkörű.

Az ún. hamis barátok (faux-amis) sorát szaporítják azok a szavak, amelyek szinte sugallják a tükörfordítást és így a hibát, a félreértést. Szinte köznyelvi szó az *igazolás*, ami jelentheti valaminek tanúsítását, bizonyítását, elismerését, de magát az ilyen célt szolgáló iratot is. De mulasztás esetében *kimentést* is jelent. Ez németül *Rechtfertigung*, *Entschuldigung* franciául *justification*, angolul *excuse*, oroszul *opravdenie*). Ha viszont a mulasztás az eljárásjogban történik (pl. határidőé), akkor az említett nyelveken már *Wiedereinsetzung*, *restitution*, *restitution to the previous condition*, ill. *vosztanovlénijje* (szroka). Az NDK perjogban ugyanezt viszont „Befreiung von den Folgen einer Fristversäumnis”-nak hívják, ami ismét a „tér” komponensre emlékeztet. Hasonló hamis barát pl. a német büntetőjog *Untreue* címszava, ami magyarul nem hűtlenséget, hanem hűtlen kezelést jelent. A *hűtlenség* magyar tényállásának viszont a német *Landesverrat* szó felel meg legjobban (a hazaárulás viszont *Hochverrat!*). Itt kell megjegyezni, mintegy az „idő” tényező dokumentálására, hogy a negyvenes évek végéig, sőt tulajdonképpen a Különös Rész tekintetében 1962-ig hatályban lévő régi magyar büntetőtörvénykönyv (1878. V. tc., az ún. „Csemegi kódex”) a mai hazaárulás bizonyos tényállási elemeit „felségsértés”-nek nevezte. A 25 évvel idősebb régi osztrák büntetőtörvénykönyv alapján ezt is Hochverrat-nak fordíthatjuk.

Nehéz a fordító helyzete akkor is, ha a forrásnyelvi fogalom a célnyelvben eltérő megjelölésekkel szerepel. Így a magyar *emberölés* minden tényállása ezzel az egyetlen szóval van megnevezve, a németben viszont *Mord*, *Totschlag*, *Tötung* szavak szerepelnek differenciált jelentéssel és tényállással. A *Mord* szónak megfelelő magyar köznyelvi *gyilkosság* szó új büntetőtörvénykönyvünkben nem szerepel. Használata jogi szövegben,

²⁰ A lényegpalástoló vagy szépítő szavak sokszor a manipuláció vagy a tabuizálás eszközeivé válhatnak. „A szavak kidíszíthetők vagy megváltoztathatók a valóságot.” *Wolf Schneider*: Wörter machen Leute. Magie und Macht der Sprache. Piper, München, 1976. 229.

akárcsak a rablóvilkosság kifejezése, igen vitatható. A német nyelv más területeken is árnyal, így a magyar *parancsnok* szóra a betöltött funkciótól függően a *Kommandant* vagy *Kommandeur* szavakat, a *szerkesztőre* pedig a *Redaktor* és *Redakteur*, sőt *Herausgeber* szavakat használják. Tanácsos ezért az árnyaltan differenciált szavaknál a nagyobb egynyelvű szótárakhoz (pl. a németben Duden, Klappenbach, Wahrig) folyamodni. Polgári jogi példaként említjük a *vállalkozási szerződés* fogalmát. A Polgári Törvénykönyvben található meghatározásnak a német *Werkvertrag* szó felel meg, de az NDK új polgári törvénykönyve, a ZGB szerint *Dienstleistungsvertrag* fedi részben a fogalmat, de csak akkor, ha az egyik vagy mindkét szerződő fél magánszemély. A gazdálkodó szervezetek közötti jogviszonyt ugyanis külön törvény (*Vertragsgesetz*) szabályozza. Itt már viszont a *háttér* kérdése játszik szerepet.

Utolsó példánk átvezet minket a jogi fordítás egyik legproblematisabb területére. Mit tehetünk akkor, ha a nyelvpárban szereplő egyik jogrendszer intézményei, fogalmai nincsenek meg, vagy eltérő tartalmúak a másikéban. Ebben a vonatkozásban kézenfekvőnek látszana a tőkés és szocialista jogrendszerek különbségére utalni. De van ilyen bőven az azonos társadalmi berendezkedésű országok jogrendszere, jogi *gondolkozásmódja* között is. Gondoljunk csak a kodifikált ún. kontinentális jogok és az angolszász *common law* szembeállítására, az egyenértékűségek megállapítási problémáira.²¹ A nem európai eredetű jogrendszerek (pl. az iszlám *sharia*) és az európaiak összevetési nehézségeire jobb nem is gondolni itt.

Ilyenkor merül fel a gyakorló fordító előtt az egyik legbonyolultabb kérdés: hogyan adja vissza a célnyelven az ott nem ismert fogalmat, jogintézményt? Tükörfordítással, körülírással, magyarázattal? Mire törekedjék? A forrásnyelvi idegenszerűség visszaadására, vagy a célnyelvi fogadoban hozzá közelálló asszociációk keltésére? A probléma megoldására nincs biztos recept, a gyakorlatban különböző megoldásokkal találkozhatunk.

Az orosz jogi fordításban és a lexikográfiában igen gyakori megoldás az, hogy a külföldi jogintézményeket, főleg az államszervezet és igazságszolgáltatási vagy közigazgatási szervek tekintetében, nem próbálják lefordítani, hanem cirillbetűsen átírva változatlanul adják meg,²² esetleg magyarázatokat is fűznek hozzá. Van olyan álláspont is, hogy a forrásnyelvi specifikumok esetében magyarázó megjegyzéseket kell alkalmazni.²³ Ez a módszer szerintem csak jogtudományi vagy informatív szövegek fordításánál, esetleg szakszótárak készítésénél alkalmazható, a gyakorlati jogszabály- vagy okmányfordításnál a fordítónak *konkrét szóra* van szüksége, magyarázatot csak nagyon kivételesen lehet adni. Azzal a módszerrel is csak igen óvatosan lehet élni, hogy külföldi jogintézményt, szervet hasonló hazai intézmény, szerv nevével jelölünk meg. Ez csak akkor lehetséges, ha tényállási, illetőleg funkcióbeli, hatásköri azonosságról van szó.²⁴ Sok félreértéstől megóvhat, ha nem törekszünk feltétlenül és minden esetben magyar fordításra, hanem meg-

²¹ Vö. A. *Labelle*: I. m. – A kétnyelvű Kanadában, ahol szövetségi hivatalos Fordítóiroda működik ezt a problémát „különösen szűrósnak” tekintik.

²² Vö. B. A. *Sztrasun*: I. m.

²³ Lásd Dr. *Stantcho Djournaliev*: La traduction dans le domaine de droit. – Előadás a Bolgár Fordító Szövetség konferenciáján. Szófia, 1976.

²⁴ Így pl. az NDK *Oberstes Gericht*-jét nyugodtan fordíthatjuk Legfelsőbb Bíróságnak, és viszont. Ezzel szemben a francia *Cour de cassation* esetében ez nem ajánlható, mert annak hatásköre egészen más. Ezért a *semmitőszék* szó használata az indokolt.

hagyjuk az idegen formát (pl. szejm, kneset, kongresszus, cortex, Legfelsőbb Szovjet, storting stb. hogy csak a törvényhozó testületeket említsük). Túl ismeretlen elnevezések esetén információs célú kiegészítést, ún. *redundálást* alkalmazhatunk (pl. „a storting, a norvég parlament, úgy határozott . . .”). Külföldi állami szervek, országnevek fordításánál tanácsos a *hivatalos nemzetközi érintkezésben elfogadott szóhasználatot* követni oda és vissza is.

Jó eredményt adhat néha a tükörfordítás is, ha annak korlátaival tisztában vagyunk. A *népi ellenőrzés* intézményét mindenestre jobb *Volkskontrolle*-nek fordítani, de nem árt tudni azt, hogy az NDK-ban a hasonló szerv neve *Arbeiter- und Bauerninspektion*. Ha nem az államszervezetre, hanem az általános jogterületekre vonatkozó fogalmat, elnevezést, jogintézményt akarunk lefordítani, akkor az egyenértékűség megválasztásánál igen körültekintően kell eljárni. A nyelvi jel helyes értelmét csak mögötte meghúzó *tényállásból* lehet és szabad kihámozni, tényálláson nemcsak a szoros értelemben vett jogi tényállást, hanem az eddig már elmondott meghatározó összes körülményt értve. Tanulmányozni kell tehát a célnyelvben meglévő hasonló tényállást és jogi környezetet, azt össze kell hasonlítani a forrásnyelvi fogalommal, annak összetevőivel. A jogi fordításban döntő szerepet játszik az *összehasonlító jogi szemantika*. A jogösszehasonlítás, a jogértelmezés és a jogi fordítás ikertestvérek, mégha önálló diszciplínaként mindegyiknek más is a célja, rendeltetése.²⁵

Már említettük, hogy ha olyan idegen jogintézményt kell lefordítani, amit a célnyelvi kommunikációs közösség nem ismer, akkor megfelelő asszociációs fogódzót kell nyújtani. Ilyen segítséget kap a magyar fordító a régebbi kereskedelmi és váltójogunkból, pénzügyi rendszerünkől, ha ilyen tárgyú, de nálunk ma kevésbé ismert fogalmakról van szó (pl. az *óvás*, a *Protest* a váltójogban is előfordul!). Forrásnyelvi specifikumok esetében jól körül kell nézni, nincs-e valamelyik idegen jogrendszerben hasonló fogalom, intézmény. Szerencsések ebből a szempontból azok a nyelvpárok, amelyek esetében van tőkés jog is és szocialista jog is (pl. a spanyol, a német), ez segíti az egyenértékűség megtalálását feltéve, ha a fordító veszi magának a fáradságot. Rövidség okából a büntetőjog területéről említek meg két szemléltető példát. A magyar Btk. egyik korszerű intézménye a *próbabocsátás*. A félhivatalos NSZK-beli fordítás²⁶ ezt *Freistellung zur Probe* kifejezéssel fordítja, holott német nyelvtérületen a próba az *Bewährung* (az NSZK büntetőjoga egyébként *Verwarnung mit Strafvorbehalt* néven sokban hasonló intézményt ismer (StGB 59. §). Megtalálta volna az NDK jogában, ha keresi, a *Verurteilung auf Bewährung* címszónál (33. §). Még tanulságosabb a másik példa: egyik legenyhébb és humánus büntetési nemet, a *javitó-nevelő munkát* (Btk. 49. §) a német fordító *Besserungs-Erziehungsarbeit* kifejezéssel adja vissza, holott az NDK büntetőjogában azonos tényállással szerepel ez a jogintézmény *Verpflichtung zur Bewährung am Arbeitsplatz* megnevezéssel (34. §). Mi volt a fordító hibája? Nem végezte el a jogösszehasonlító munkát, holott gondolnia kellett volna arra, hogy a számára új jogintézmény valószínűleg megtalálható egy másik

²⁵ „Fordítás és értelmezés azonos jellegű . . . Az értelmezés az érthetetlennek lefordítása érthetővé.” *H. Hatz: Rechtssprache und juristischer Begriff*. W. Kohlhammer, Stuttgart, 1963. 42–43. – „. . . minden fordítás . . . már értelmezés” írja *M. Gadamer*. Idézi *C. Schmitt*: I. m.

²⁶ *Jahrbuch für Ostrecht*. XXI 1980. 1–2. félévkötet Dokumentation, Ungarn: Strafgesetzbuch von 1978. – Institut für Ostrecht, München.

szocialista jogban. Másik hibája, hogy tükörfordítást készített, nem figyelvén a használt német kifejezés kellemetlen konnotatív atmoszférájára, amely a tájékoztatlanabb, vagy csak a címszót ismerő olvasóban valamiféle kényszermunka képzetét keltheti. Kár egyébként, hogy a magyar törvényhozó sem gondolt erre, amikor ezt a humánus büntetésfajtát a szovjet jogból átvette, holott még a szabadságvesztés büntetés végrehajtása során történő munkáltatással is összetéveszthető. (Teljesen más tartalmú, sokkal keményebb dolog az új jogintézmény, a *szigorított* javító-nevelő munka!) Az idézett német fordítás (és a hozzá fűzött kommentár) sajnos hemzseg a terminológiai pontatlanságoktól, de ezek felsorolása itt nem célunk.

Célunk volt azonban ezzel az utolsó példacsoporttal is a jogi fordítás különböző nehézségeinek, buktatóinak, csapdáinak bemutatása, utalván ennek során azokra a módszerekre, amelyek segítségével ezek elkerülhetők. Mindezek alapján a jogi fordítás alapelveit így foglalhatjuk össze:

A jogi fordító *ne fordítson*, hanem fogalmilag adekvát célnyelvi szöveget igyekezen alkotni. Sohasem szavakban, hanem *szövegben és fogalmakban* gondolkozzék. Soha ne fordítson le címszót a tényállásnak ismerete nélkül. *Elemesse* a szöveget a tér-idő és a háttér hármasa szerint, utána *értelmezzen* a szóban forgó jogterület tanulmányozása és a *jogösszehasonlítás* segítségével. Ha a forrásnyelvi fogalmat már pontosan megértette és a hármassal kategóriában is elhelyezte, akkor végezze el a tanulmányozást és jogösszehasonlítást a célnyelvi materiában is és ennek megfelelően válasszon egyenértékűséget. Ne feledjük, a fordítás a helyes *szóválasztáson* áll vagy bukik. A szóválasztásnál és formába öntésnél (stílusnál, fordulatoknál) nagy segítséget nyújt a hasonló tárgyú célnyelvi szövegek tanulmányozása is. Az ilyenekben talál a fordító hasznos útbaigazítást, mind a témában uralkodó szóhasználat (bibliográfiák!), mind pedig a jogi idiómák, a frazeológia tekintetében. Hasznosak az egynyelvű jogi lexikonok, szótárak is. Annál óvatosabban kell nyúlni a kétnyelvű szótárakhoz, sőt a jogi szakszótárakhoz is, mert ritka az, amelyiket analitikus-hermeneutikus módszerrel szerkesztettek és amelyik „jogi nyelvi exegézissel” igyekszik egyenértékűségeket nyújtani a különböző jogközösségek között.²⁷ „A szótárak csupán információkat nyújtanak, amelyek a szemantikai alapproblémát regisztrálják” és alig nyújtanak többet mint útmutatást . . . végleges választ nem tudnak adni.²⁸ Szellemesen írta Valéry Larbaud: „O pater optime, ments meg minket a kétnyelvű szótárak cselvetéseitől” (*Sous l'invocation de Saint Jérôme*, Paris, Gallimard, 1946).

A jogi fordítás sikerének kulcsa azonban mindezek mellett és ellenére a fordítónál kell hogy legyen. Csak a nyelvileg és szakmailag jól felkészült, az analitikus exegézis és a hermeneutika eszközeit használni tudó, főleg pedig empátiás képességgel és általános tájékozottsággal rendelkező fordító tudja biztosítani azt, hogy a szövegnek fogalmi és tartalmi átültetése a célnyelvre, műszaki kifejezéssel élve, „hírveszteség” nélkül sikerüljön. A kommunikációs láncnak azonban van kezdő oldala is – a beszélő, vagyis a forrásnyelvi szöveg. Csak a világos gondolatot világosan kifejező alapszöveg és a jó fordító együttesen tudják biztosítani azt, amit *F. Paepcke* „együttes optimumnak” nevez.²⁹

²⁷ *Ina-Ilona Bendlin*: I. m. 210.

²⁸ *F. Paepcke*: Verstehen – entscheiden – übersetzen. Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer (MDÜ), 1974. 6. sz. – Lásd még tőle: Brauchbarkeit und Grenzen eines zweisprachigen Wörterbuchs. MDÜ, 1982. 2. sz.

²⁹ Rechtsprache und Exaktheit. MDÜ, 1983. 1. sz.

TUDOMÁNY ÉS FORDÍTÁS

ANNA LILOVA, Szófia

FORDÍTÁS ÉS FORDÍTÁSTUDOMÁNY

Ma az egész világon megfigyelhető jelenség, hogy a fordítás kérdéseivel foglalkozó elméleti munkák száma egyre nő, ami a fordításnak magának a fejlődésével, ill. a változó fordítási gyakorlattal magyarázható.

Az első kérdés, ami ezzel kapcsolatosan felvetődik: Szükség van-e a fordítás területén kutatásokra, konkrétan szükség van-e fordításelméletre, fordítástudományra? Lehetséges többféle szubjektív megközelítés is, de ezeknek az új tudományoknak a szükségességét az idő egyértelműen igazolta. Nem véletlen, hogy a világ kulturális szempontból haladó országaiban egyre gyorsabban fejlődik a fordításelmélet kb. az 50-es évektől.

Minek köszönhető a fordítás mint alkotói folyamat iránti és mint alkotói tevékenység eredménye iránti tudományos érdeklődés? Miért fokozódik a fordítás kérdéseivel foglalkozó elméleti kutatások jelentősége, aktualitása, ill. az ezek iránti igény?

A jelenség okai különbözőek. Ezek közül a leglényegesebbek szerintünk a következők:

Először – a fordítás rohamos fejlődése napjainkban és ebből következően egyre fontosabb szerepe és jelentősége a társadalmi fejlődés és a népek közötti együttműködés minden területén.

Ezzel kapcsolatban nem csak tudományos és kulturális cseréről van szó, amely nélkül az emberiség szociális és szellemi fejlődését ma már el sem lehetne képzelni. Egy- más vívmányainak, tendenciáinak, fejlődési irányának megismerése nélkül az egyes országoknak és a világ egészének jelenlegi tudományos és művészeti fejlődése nem valósulhatna meg. Természetesen sok tudományos, irodalmi, politikai, társadalmi művet és írást eredetiben olvasnak. De ez nem mindig lehetséges azon egyszerű oknál fogva, hogy a nyelvek, nemzeti irodalmak és tudományok mai fejlődése intenzív és kiterjedt.

Korunk talán egyik legjellemzőbb vonása a népek és emberek közötti kapcsolatok iránti fokozódó igény, valamint ezeknek a kapcsolatoknak a korábbiakhoz képest sokkal intenzívebb megvalósulása. A szállítás és a hírközlő eszközök fejlődése, az emberek kulturális és képzettségi színvonalának emelése, egyre több ember anyagi és utazási lehetőségeinek kiszélesítése, de egymás megismerése és a kölcsönös együttműködés is mint az emberiség globális problémáinak megoldásához vezető út, ill. annak eszközei ma csak minden nép és minden ember közös törekvése révén lehetséges. A tudományos-technikai forradalom megvalósulása, a világűr kutatása új elemek megjelenését segítette elő az emberek társadalmi tudatában: erősebb lett a szolidaritás érzése, felismertük az egész földet átfogó együttműködés, a szociális haladásért és korunk általános problémáinak megoldásáért folytatott harcban erőink egyesítésének szükségességét. Mindez kétségtelenül

erős impulzusokat adott a fordítás fejlődésének, Ha a mai világot nézzük – 1984-ben – és a fejlődési tendenciák alapján a világot a kétezredik évben elképzeljük, világosan kirajzolódik a fordítás jelentősége tág határaival amint egyre fontosabb szerephez jut a tudományos, gazdasági, politikai és kulturális életben nemzeti és nemzetközi méretekben egyaránt, előtte egyre nagyobb távlatok nyílnak, hiszen a mai szociális, tudományos és kulturális haladáshoz egyre újabb államok és népek csatlakoznak.

Továbbá tanúi vagyunk a fordítás hatalmas és rohamos fejlődésének jelenlegi viszonyaink között is. Ez is egyik legfontosabb oka, hogy a fordítás mint szociális és kulturális jelenség iránt a tudományos-technikai érdeklődés megnőtt.

Másodszor: A fordítás rohamos fejlődése korunkban önmagában is témája lehet a tudománynak, de a fordítás kutatása nem csak mint specifikus szociális és kulturális emberi, ill. társadalmi tevékenység szükséges, de a kutatás segíti a fordítási gyakorlat fejlődését is. Az évszázados és a mai fordítási gyakorlat az alapja a fordítástudomány keletkezésének és fejlődésének, és egyúttal tárgya is. Mi egyáltalán a fordítás, miért keletkezett; ennek a tevékenységnek csak meghatározott, immanens törvényszerűségei vannak; milyen fordításfajtákat különböztetünk meg; hogyan fejlődött a fordítás; melyek a fordításnak mint alkotói folyamatnak legjellemzőbb jegyei – ezek a legfontosabb kérdések, amelyeket a fordítástudománynak kell megválaszolni. Azonban létrejön a visszacsatolás is, ahogyan a fordítástudomány az évszázados, valamint a jelenlegi gyakorlatot vizsgálja és leírja, aktívan hozzájárul a fordítási gyakorlat fejlődéséhez és tökéletesedéséhez. Természetesen az elmélet, különösen az általános fordításelmélet nem úgynevezett normatív-tudomány, nem szabályok és előírások összessége, hogyan kell fordítani. A fordítástudománynak normatívák felállítása nem lehet a célja. De az igazi fordítástudomány, ezen belül az általános fordításelmélet is lényegesen hozzájárul a fordítás fejlődéséhez. Csak a fordítás lényegét feltárva található meg a tökéletesedéséhez, a pozitív tendenciák és folyamatok segítéséhez, a negatív jelenségek és veszélyek kiküszöböléséhez vezető helyes eszközök és módok. Nem véletlen, hogy a nyelvészet és az elméleti kutatások fejlődése a fordítás területén a bizonyos szövegtípusoknál számításba jöhető gépi fordítási lehetőségek kidolgozásához vezettek.

Tehát fordítástudományra azok miatt a közvetett vagy közvetlen módszerek miatt is szükség van, melyeket az elméleti elemzés tár fel a fordítási gyakorlat továbbfejlesztése számára.

Harmadszor: Ha a fordítástudományt mint a jelenleg folyamatban lévő tudományos fejlődés részét tekintjük, megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi tudományos fejlődést két általános folyamat jellemzi: egyrészt a tudományágak differenciálódása, másrészt integrációja. Nem véletlen, hogy korunkban a tudományterületek kiszélesedtek, régebbi tudományok határán újak keletkeztek, sok esetben egészen új, eddig ismeretlen tudományágak. A tudományterületek kiszélesedése objektív szükségszerűségek eredménye. A tudományos fejlődés nem csak terjeszkedik, az állandóan fejlődésben és mozgásban lévő valóság megismeréséhez nemcsak újabb aspektusokat vet fel, az újabban felmerülő, megoldásra váró problémák mellett a tudomány kibontakozása maga is lehetetlen ezek nélkül az aspektusok és problémák tisztázása nélkül.

Ez mindenekelőtt azokra a tudományokra érvényes, melyeknek az emberi megnyilvánulás a tárgyuk. Nem vitás, hogy minél intenzívebben fejlődik a tudomány, annál sok-

oldalúbban kutatják az egyes ember és az emberi közösség anyagi és szellemi tevékenységét, aspektusait, képességeit és megvalósítási lehetőségeit a társadalomban.

Tehát a fordítástudomány nem csak a fordítás kutatása és a fordítási gyakorlat fejlődése szempontjából fontos, hanem mint a világ napjainkban fejlődő tudományos folyamatának része is. Más társadalom- és természettudományok mellett, a vele rokon tudományelmélet, irodalom-, művészettudomány stb. mellett a tudományos törekvésekhez általában is kapcsolódik, hogy a természet, az emberi fejlődés, az emberi társadalom egyes lényegi meghatározó aspektusait feltárja.

Mint említettük a fordítástudomány az elmúlt évtizedekben különösen intenzíven fejlődött. A XX. század második fele a fordítástudomány aktív fejlődésének korszaka is.

Negyedszer: A nyelv, az irodalom és esztétikai kérdések kutatása során elég tudományos-elméleti és kísérleti anyag gyűlt össze, mely a fordításirodalomnak a nyelvészet, irodalomtudomány, esztétika, az alkotói folyamat pszichológiája és más tudományok segítségével történő tanulmányozásán alapszik. Ezt az anyagot azonban nem lehetett az illető tudomány, ill. kutatás tisztán nyelvészeti, irodalomtudományi, esztétikai, pszichológiai aspektusaiból magyarázni. Ennél gazdagabb információt tartalmazott és így teljesebb összefoglalást és általánosítást követelt. Ez készítette elő ilyen természetes és logikus módon a fordítástudomány keletkezését, ill. határolta el azoktól a tudományoktól és tudományos kutatásoktól, melyek addig a fordítás egyik vagy másik aspektusával foglalkoztak. Nem véletlen, hogy az első és kiemelkedő fordítási teoretikusok nyelvészek vagy irodalomtudósok, hogy éppen a nyelvészet és az irodalomtudomány területén dolgoznak. A „tisztán” fordítási teoretikus valami egészen új, sőt azt lehet mondani, hogy bizonyos mértékig a jövő tudósa.

Más szóval, az objektív szükségszerűsége túl, az objektív okokon kívül volt egy világosan felismerhető „szubjektív készítés” is a fordítástudomány fellépéséhez. Úgy hogy a fordítástudomány – képletesen szólva – nem „házasságon kívüli”, hanem „kihordott”, teljesen legitim gyermeke korunknak.

Itt szeretnénk arra is utalni, hogy nem csak – a fentemlítettekre való tekintettel – aktuális szükségszerűségről van szó, hanem a kulturális szempontból fejlett országokban folyó, fordítási problémákkal foglalkozó aktív kutatások reális folyamatáról, a fordításelmélet területén megtett komoly lépésekről.

Természetesen a fordításelmélet még fiatal tudomány, de már vannak jelentős eredményei, művei és képviselői.

Az eddigi sikeres kutatási tevékenység és a fordítás egyes aspektusairól, fajtáiról, formáiról és típusairól összegyűjtött ismeretek csak egy nélkülözhetetlen fázist jelentenek a fordításelméletben. A fordítástudomány fejlődése törvényszerűen jár együtt más tudományok fejlődésével, kölcsönhatásban vannak és kölcsönösen gazdagítják egymást. A fordítástudománynak a fordítás egyes aspektusairól és komponenseiről beható vizsgálatokra és elmélyült ismeretekre van szüksége, mert a fordítási folyamat kutatása a nyelvészek oldaláról – akármilyen eredményes és fontos legyen is az – nem pótolhatja az irodalomtudósok kutatásait. Ahogyan nem mondhatunk le a fordítás filozófiai, pszichológiai, történeti, szociológiai és fiziológiai elemzéséről sem. A fordítástudománynak ezenkívül egy teljesebb és átfogóbb általános fordításelmélet kidolgozásához új szintetikus módszerekre és eljárásokra is szüksége lesz. Ezenkívül használhatja majd azokat a fejlődő és tökéletesedő hagyományos módszereket is a fordításon belüli újabb aspektusok és köl-

csönhatások feltárására, melyeket az újabb módszerek nem szorítanak ki. Az újabb és régibb módszerek kölcsönösen ki fogják egészíteni egymást és így kielégítő ismereteket közvetítenek majd a fordítás komplex specifikus jellegéről.

Az általános fordításelmélet szükségszerűen keresi a választ arra „mi a fordítás, mit tartalmaz a 'fordítás' fogalma”?

A „fordítás” szónak a különböző nyelveken több jelentése és használati köre van. Álljon itt néhány példa, melyeket a világ néhány fontos egynyelvű szótárából választottunk:

1. *Dictionnaire Larousse*. Paris, 1975. 766: Traduire – v. tr. (lat. traducere). Faire passer un ouvrage d'une langue dans une autre. Traduire en justice – citer, appeler, devant un tribunal. Se traduire – v. pr. Etre exprimé: sa douleur se traduisait par des cris.
2. *Wahrig – Deutsches Wörterbuch*. Bertelsmann Lexikon-Verlag, 1968. 1977: übersetzen: 1. (V. i.) von einem Ufer zum anderen fahren; (Mus., auf Tasteninstrumenten) einen Finger über den anderen setzen; (auf Saiteninstrumenten) mit dem 1. Finger anstatt mit dem 2. od. 3. Finger greifen; sich vom Fährmann übersetzen lassen 2. mit dem Boot, der Fähre ans andere Ufer bringen, übersetzen; (V. t.) in eine andere Sprache übertragen
3. *Русский энциклопедический словарь*. Москва, 1981. стр. 513: переводить (несов.), 1. помогать перейти 2. передвигать 3. перемещать 4. переводить деньги по почте 5. переводить на другой язык 6. переводить рисунок 7. разг. уничтожать насекомых 8. разг. расходовать, тратить деньги 9. переводить взгляд.

Tehát arra, hogy „mi a fordítás” nem lehet egyértelmű választ adni. Maga az emberi tevékenység, amit a fordítási folyamatban végzünk és amelyből végeredményben a szó „fordítás” ered, sem egyoldalú, hanem többoldalú, bonyolult. Ezért a „fordítás” fogalomnak legfontosabb, lényegi meghatározó jegye, amit már egy általános megfogalmazásnál is megállapíthatunk, hogy a fordítás *sokoldalú, komplex és bonyolult jellegű*.

Miben mutatkozik meg ez a sokoldalú és bonyolult jelleg?

Mindenekelőtt a fordítást sem helyesen megfogalmazni sem tudományosan leírni nem lehet, ha *társadalmi természetét* valamint *társadalmi funkcióit* figyelmen kívül hagyjuk. A történelem során bebizonyosodott, hogy a fordítás a társadalomban jött létre, a társadalmon kívül létezni nem tud, és funkciója sincs. Megjelenik a fordítás, amint a társadalmi fejlődés egy bizonyos fokán olyan szükségletek jelennek meg, melyeket más módon kielégíteni nem lehet, tehát amint a létrejöttéhez szükséges feltételek megvannak. Tehát a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan fejlődik, azaz változik, gazdagodik tökéletesedik. Tehát mint társadalmi szellemi termék hosszú utat kellett megtennie a történelmi fejlődés folyamán, míg a népek közötti kapcsolat megvalósításának, a köztük lévő kölcsönhatásnak, az együttműködésnek fontos eszközévé válhatott.

Mindebből következik, hogy *a fordításfogalom első fontos aspektusa a fordítás társadalmi jellegében és társadalmi funkciójában nyilvánul meg*.

Továbbá a fordítást nem lehet megragadni, ha nem kulturális jelenségnek tekintjük, mint a *nemzeti kultúra alkotóelemét és fejlődésének eszközét, a kulturális folyamatok rétegét és összetevőjét*. A mindenkori ország és nép szellemi kultúrájának, az emberiség szellemi kultúrájának alkotóeleme. A kultúra, az irodalom, a tudomány, a politikai-gazdasági írások fejlődése nélkül a fordítás fejlődése lehetetlen lenne, mint ahogy fordítva is igaz – a fordítás nélkül nem fejlődhet a kultúra. Ma a nemzeti kultúrára befolyással van a fordítás, a fordítás fejlődésére a nemzeti kultúra. Másrészt a fordítás két kultúra köl-

csönhatásának és együttműködésének eredménye: az eredeti ország kultúrájának és a fordításának. A nemzetközi és nemzeti kulturális folyamatok hatékony és nagyon lényeges összetevőinek egyike. Ezért a fordítás a legszorosabban összefügg egy nép vagy egy korszak kulturális fejlődésének és kultúrájának történelmi és nemzeti sajátosságaival, általában a kultúra törvényeivel és törvényszerűségeivel, konkrétan a tudományával, a politikai-társadalmi- és a szépirodaloméival. Természetesen a fordítás mint szellemi tevékenység minőségi sajátosságokkal is rendelkezik, megvannak a maga minőségi megkülönböztető jegyei, saját törvényszerűségei, de sem a minőségi sajátosságai, sem a belső immanens törvényszerűségei nem ragadhatók meg, nem ismerhetők meg, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy a fordítás kulturális jelenség.

Tehát nyilvánvaló, hogy a *fordításfogalom alapvető jellemzője, hogy lényegét tekintve kulturális jelenség, sajátosságaira nézve tény és érték, ill. hogy a nemzetek és a világ kultúrájának fontos tényezője.*

Továbbá nem definiálható a fordítás akkor sem, ill. tudományos alapossággal nem írható le, ha nyelvi szempontból nem elemezzük azzal a céllal, hogy a mélyebben húzódo nyelvi összefüggéseket és azok nyelvészeti vonatkozásait feltárjuk. Mindenekelőtt le kell szögeznünk a leglényegesebbet: a fordítás nyelvi tevékenység, habár nemcsak az. A nyelvre épül, a fordító a nyelvvel dolgozik. A fordítás specifikus nyelvi jelenség, mely egy szóbeli vagy írásbeli szövegnek egyik nyelvről a másikra történő transzformációjában nyilvánul meg. A fordítás végül is egy meghatározott információ tolmácsolása vagy – irodalmi szöveg esetén – művészi képek meghatározott rendszerének átstrukturálása egy másik nyelvre. A fordítás nem különül el a nyelvi törvényektől, azoktól elválaszthatatlan, szervesen kapcsolódik a nyelvhez. A nyelv az alapja és legfontosabb eszköze. Minden fordítás, mely nem áll a szükséges nyelvi szinten, minden fordító, aki nem tudja a nyelv szépségét és kifejezőerejét visszaadni, nélküli a jó fordítás, ill. a jó fordító legfontosabb tulajdonságait.

Ebből következik, hogy *a fordítás leglényegesebb jellege nyelvi természete, a nyelvi jelleg.*

Fontos továbbá: a fordítás és konkrétan a műfordítás nem érthető meg, ha nem az esztétikából és az irodalomtudományból kiindulva vizsgáljuk, ha a műfordítás esztétikai jellegét és művészi-képalkotó természetét figyelmen kívül hagyjuk. A szépirodalom fordítása – ez a nagyszabású, bonyolult és reprezentatív fordítói tevékenység – a művészetben uralkodó törvényektől függetlenül nem valósulhat meg és elméletileg nem magyarázható. A fordítás alkotó jellege itt a legnyilvánvalóbb. A műfordítás nem egyszerűen szavak mechanikus kicserélése egy másik nyelv szemantikailag ekvivalens szavaival, hanem az eredeti szöveg, az eredeti mű megalkotása egy másik nyelv kifejezőeszközeinek segítségével. Teremtő módon képes visszaadni a művet minden elemével, rétegével és aspektusával mint egységes, megbonthatatlan egészet. A fordító feladata, hogy az összes lehetséges nyelvi és más kifejezőeszközökből azokat válassza, melyek az eredetit a legtalálékosan, hűen tudják visszaadni. Áll ez bizonyos fokig mindenfajta fordításra, de főleg a műfordításra. Műfordításoknál nem a nyelvi, hanem a művészi-képalkotó mozzanat bonyolult és fontos különösen, azaz a fordítónak az a képessége, hogy a mű művészi képeit más nyelven hűen vissza tudja adni. A műfordításnak ezt a jellemzőjét itt általában használtuk a fordításra, mivel egyes elemei, elvei és módszerei bizonyos mértékben és az adott formában a politikai-társadalmi és részben a tudományos irodalom fordításának is sajátjai – ezeknek a for-

dításfajtáknak minőségi sajátosságaitól eltekintve. Más szóval: A tudományos-technikai és politikai-társadalmi irodalom fordításának is megvannak a maga minőségi sajátosságai, melyek a tudományos és politikai-társadalmi irodalom sajátosságaival függnek össze.

Tehát a fordítás általános minőségi jellemzőin túl, melyek minden formájára és fajtájára érvényesek, egyes formában és fajtáiban határozott különbségeket mutat. Konkrétan: a műfordításfogalom egyik alapvető aspektusa a művészi-esztétikai aspektus, esztétikai és képalkotó jellege.

Továbbá a fordítást nem lehet anélkül megérteni, hogy *visszatükröző jellegét, azt a képességét, hogy az eredetit visszaadja és tükrözi* tekintetbe ne vegyük. Minél teljesebb, minél hűbb a visszatükrözés, annál jobb a fordítás. A fordító mégsem a mechanikus másolásra törekszik. Nem véletlen, hogy a legjobb fordítások alkotó tehetségű személyiségektől származnak. A fordítás visszatükröző jellege nem egy passzív tükörképet jelent. Messzemenően aktív alkotói visszatükrözésről van szó. A fordításnak nem csak meghatározott tényeket kell visszatükröznie, hanem azokat bizonyos mértékig újraalkotnia, az eredeti tartalmát és formáját pontosan lemásolnia, egy másik nyelv kifejezőeszközeivel, egy más kultúrában, korszakban, társadalomban élő olvasó számára ábrázolnia. Az alkotói mozzanat a fordítói tevékenység lényeges, úgynevezett elválaszthatatlan tulajdonsága, attribútuma. Az egyes fordítási fajták, formák és stílusok esetében – melyek terjedelemben és sajátosságokban különböznek – a visszatükrözés természetes folytatását jelenti, és a tükrözéssel együtt, vagy pontosabban a visszatükrözés és alkotói mozzanat kölcsönhatása révén képezi a fordítás lényegét.

Tehát visszatükrözés és alkotó tevékenység a fordításfogalom alapvető aspektusai és dialektikájuk a fordításfogalom jellegének alapeleme.

A fordítást nem lehet megragadni továbbá, ha pszichológiai sajátosságait, bonyolult dinamikus és dialektikus jellegét az alkotói folyamat során nem tanulmányozzuk. A fordítás mint minden szellemi és fizikai munka során számos ismétlődő, mechanikus reprodukciós mozzanat és művelet jelenik meg. Vannak szövegek és fordítási formák, melyek könnyebbek mint mások. A fordítás azonban legtöbbször nehéz, bonyolult folyamat, mely nemcsak reprodukáló, hanem alkotó, teremtő mozzanatokot is tartalmaz. Ebben a folyamatban az ember minden szellemi képessége részt vesz: intellektus, intuíció, érzelmek, fantázia, akarat, emlékezés stb. A fordítás alkotó tevékenység, melyben mint minden alkotó tevékenységnél tudatos és tudattalan, tudás és fantázia, tapasztalat és elgondolás bonyolult kölcsönhatásban jönnek mozgásba. Ennek az alkotó folyamatnak a különböző fordításfajtáknál, -formáknál és -stílusoknál megvannak a maga sajátosságai aszerint, hogy az ember különböző szellemi erőiből éppen melyek aktívabbak és milyen intenzív köztük a kölcsönhatás. Minél behatóbban és teljesebben tanulmányozzuk az alkotó tevékenység struktúráját, dinamikáját és dialektikáját az egyes fordítási területeken, annál átfogóbbak lesznek az ismereteink, annál valószínűbbek a lehetőségeink, hogy a fordítási tevékenységnek az egyes szférákban meghatározott irányt adjunk.

Ebből következik, hogy *a fordítás alapvető aspektusa alkotó jellege, ez az aspektus egy bonyolult módon strukturált és bonyolultan működő alkotó folyamat, melynek eredményeként a fordított mű jön létre.*

Végül a fordítás tudományosan nem írható le, *ha a történelmi eseményektől és folyamatoktól függetlenül tárgyaljuk, ha nem történelmi jelenségként és történelmi folyamatként magyarázzuk.* Nem elvont és nem statikus. Lényege nem merev és nem változatlanul

absztrakt. Nem volt mindig és nem létezik önmagában. Történetileg vizsgálva az emberi fejlődés meghatározott szakaszában jelenik meg, egyes korszakok, történelmi események és folyamatok viszonyai között, és történetileg a társadalmi, kulturális és más folyamatokkal párhuzamosan fejlődik. Lényeges különbségek vannak a középkor, a reneszánsz és a jelen fordításában és fordításfogalmában. A fordítás konkrét történelmi jelenség, meghatározott fordítási értékek mennyiségi és minőségi csoportosulásának konkrét történelmi alapja.

Tehát *nincs „tisztá”, a történelmi viszonyoktól független fordításdefiníció. A fordításfogalom alapvető jellemző jegye történelmi meghatározottsága, a történelmi lét.*

Ha mindehhez még a bonyolult külső és belső kölcsönhatásokat és kapcsolatokat hozzávesszük, melyek objektív és szubjektív, általános és különös, nemzeti és nemzetközi, történelmi és jelenlegi között fennállnak, még nyilvánvalóbb, hogy helytelen és tudományosan megalapozatlan volna, a fordítást egyoldalúan vagy leegyszerűsítve vizsgálni, és lehetetlen a fogalmat egyértelműen egyúttal tudományosan is meghatározni.

Emiatt nem keresheti a fordításelmélet a fordításfogalom egyértelmű definícióját, hanem megkísérli tartalmát megvilágítani és leírni. Ez még fontosabbnak látszik, ha a fentebb említett több aspektust, ill. a „fordítás”-fogalom rendkívül kiterjedt jellegét nézzük. Nemcsak azokat a vonásokat, jellemző jegyeket foglalja magában, melyek azt a szellemi tevékenységet, amit mi fordításnak nevezünk minőségileg meghatározzák, hanem azokat a jellemzőket és sajátosságokat is, melyek az írásbeli fordítást, a tolmácsolást és a gépi fordítást minőségileg meghatározzák, mint ahogyan azokat a jellemző sajátosságait is a fordításnak, melyek ember és társadalom más szellemi tevékenységeivel való kölcsönhatását és viszonyát is kifejezésre juttatják.

Így kerül szembe a fordítástudós két nagyon lényeges ténnyel: egyrészt a fordításnak mint ember és társadalom meghatározott szellemi tevékenységét jelentő fogalomnak nagyon bonyolult és sokrétű jellegével, másrészt a fordításfajták sokféleségével, melyek egymástól minőségileg különböznek és más-más sajátosságokat mutatnak fel.

A tudományos vizsgálat tárgyának bonyolult jellege természetesen nem lehet komoly akadálya annak, hogy a kérdést „és mégis mi a fordítás?” lehetőleg minél részletesebben, pontosabban és egyúttal röviden megválaszoljuk. A fordításelmélet már jelentős tapasztalatokkal rendelkezik a fordításnak, mindenekelőtt mint folyamatnak a definiálásában. Álljon itt néhány a legnépszerűbb definíciókból:

A. V. Fjodorov: „A fordítás annak a valósághű és teljes visszaadását jelenti egy nyelven, amit már egy más nyelv eszközeivel kifejeztek.”¹

V. N. Komisarov: négy nyelvészeti elméletből négy fordításdefiníciót ad. A denotatív elmélet szerint a fordítás „a már eredeti nyelven visszaadott denotátumok leírásának folyamata a fordító nyelvén”.²

Itt szeretnénk utalni arra, hogy a denotatív elmélet abból indul ki, hogy „minden nyelvi jel tartalma végül is a reális valóság meghatározott tárgyát, jelenségét, viszonyait tükrözi vissza. A reális valóságnak a nyelvi jel által visszatükrözött elemét nevezzük denotátumnak. Ezek a nyelvi kód segítségével összeállított közlések (beszédrészek) szintén

¹A. V. Федоров: Основы общей теории перевода. М., 1968. стр. 15.

²В. Н. Комиссаров: Слово о переводе. М., 1973. стр. 32–33.

információkat tartalmaznak meghatározott szituációkról, azaz meghatározott denotátumokról, melyek meghatározott viszonyban vannak egymással . . . Ezért nevezik egy és ugyanazon tartalmakat a különböző nyelveken különbözőképp”.

A transzformációs elmélet szerint a fordítás nem más mint „a forrásnyelv egységeinek és struktúráinak transzformációja a célnyelv egységeire és struktúráira”.³

A szemantikus elmélet szerint „a fordítás az eredeti és a fordítás tartalma közötti ekvivalencia-kapcsolatok lényegének felfedésére irányul”.⁴

Az ekvivalencia-kapcsolatok elméletére támaszkodva adható „egy modell a fordításra”, mely annak elfogadásán alapszik, hogy az eredeti és a fordítási szövegben az analóg tartalmi szintek között ekvivalencia-kapcsolatok vannak. Ennek a modellnek az az alapja, hogy a szövegben megállapítható egymásra következő tartalmi szintek sora, melyek egymástól (a közlő által a befogadó számára) közvetített információ jellege szerint különböznek.⁵

Mit kell forrásnyelvi nyelven és célnyelven érteni? Ez az elmélet annak lehetőségét tételezi fel, hogy forrás- és célnyelv nyelvi formáinak sokasága egy viszonylag nem nagy (semmi esetre sem végtelen) számú struktúrára vezethető vissza. Feltehető, hogy a kiinduló- és a célnyelv hasonló struktúrái között teljes ekvivalencia-kapcsolat áll fenn. Bármely két nyelv között meghatározható az azonos tartalmú egységek száma. Éppen ezek az egységek képezik a „magot”, és minden egyéb nyelvi egységet ezekre lehet visszavezetni meghatározott szabályok szerint. Mivel kiinduló- és célnyelv magot képező egységei között teljes ekvivalencia áll fenn, a fordítás a nevezett struktúrák szintjén abban nyilvánul meg, hogy a forrásnyelv magstruktúráját egyszerűen kicseréljük a célnyelv ekvivalens magstruktúrájára.

L. S. Barhudarov: „Fordításnak nevezzük az egyik nyelven történt nyelvi közlés áttételét egy más nyelvű nyelvi közlésre a tartalom, azaz jelentés pontos megőrzése mellett.”⁶

Irzi Levij: „A fordítás információk tolmácsolása, konkrétan a fordító dekódolja az eredeti fordítójának információját, melyet a mű szövege tartalmaz és kifejezi (kódolja) saját nyelvének rendszerében. Az általa alkotott szöveg információját a fordítás olvasója még egyszer dekódolja.”⁷

Otto Kade a fordítást egy olyan folyamatként definiálja, mely a forrásnyelv szövegének (akusztikus-fonetikus vagy optikai-grafikus) megragadásával kezdődik és a célnyelv visszaadásával végződik, és melynek legfontosabb alkotó eleme a kódolásváltás, azaz egy szöveg áttétele forrásnyelvi kódról célnyelvi kódra.⁸ Otto Kade ad még egy definíciót, mely tartalom és forma dialektikus kölcsönhatásából indul ki, azaz, „hogy a fordítás

³ *V. N. Komiszarov:* I. m. 39.

⁴ *V. N. Komiszarov:* I. m. 42–43.

„A fordítás folyamata ebben az esetben az eredeti értelmileg releváns elemeinek megállapításában és azoknak a célnyelvi elemeknek a kikeresésében áll, melyek a fordításban ugyanazokat az értelmileg releváns elemeket adják vissza.”

⁵ *V. N. Komiszarov:* I. m. 62.

⁶ *Л. С. Бархударов:* Язык и перевод. М., 1975. стр. 11.

⁷ *Иржи Левий:* Искусство перевода. М., 1974. стр. 49.

⁸ *O. Kade:* Zufall und Gesetzmäßigkeiten in der Übersetzung, Fremdsprachen. Beiheft I. Leipzig, 1968. 33.

problémája abban áll, ... hogy a tartalmi ekvivalencia mellett nincs formai ekvivalencia”.⁹

A. Ludszkanov: „Az Li–Lj fordítás azon jelek transzformációs (behelyettesítési) folyamatainak összessége, melyekből egy közlés áll, egy másik kód jelei által (amennyire lehetséges) az állandó értékek (invariánsok) megtartása mellett egy meghatározott koordinált információs rendszerre vonatkoztatva.”¹⁰

Werner Koller: „A fordításfogalmat ... , hogy egy szöveg egyik nyelvről (FNY) a másik nyelvre (CNY) történő írásbeli tolmácsolását értsük rajta, ahol is a tolmácsolás eredményének, a fordításnak meghatározott ekvivalencia-követelményeknek meg kell felelni, el kell határolni a 'fordítás' szó egyéb használati lehetőségeitől.”¹¹

Még mindig nincs egy teljes, átfogó fordításdefiníciónk. Egy ilyen definíció megalkotása bonyolult, hosszadalmas folyamat. Csak a fordítás és a fordítástudomány fő kérdéseinek tisztázása után történhet, mégpedig mint az általános fordításelmélet egy meghatározott fokának és megfelelő fejlődési fázisának egyfajta visszatükröződése. A fordítás teljes, átfogó, általános definícióját mint legalaposabb vizsgálatának eredményét és a fordítástudomány által elért magas elméleti szintet lehet szintézisbe hozni.

Mégis, mi a fordítás az eddigi ismeretek és az általános fordításelmélet eredményeinek fényében?

Filozófiai-gnoszeológiai szempontból azt lehetne mondani, hogy a fordítás a már az eredetiben visszatükrözött valóság másodlagos visszatükrözése és az eredeti közvetlen visszatükrözése és alkotó módon történő visszaadása. Vagy még rövidebben fogalmazva: *A fordítás az eredeti adekvát visszatükrözése és alkotó módon történő visszaadása.* Ez a definíció kifejezi a legalapvetőbbet, a leglényegesebbet a fordításban mint a szerző által megfogalmazott eredeti visszatükrözését és az eredetinek a fordító általi alkotó módon történő visszaadását az új nyelv eszközeivel.

Ha a fordítást mint terméket lehetőleg általánosan és egyúttal lehetőleg röviden akarjuk definiálni, azt is mondhatnánk: *A fordítás az eredeti megfelelője.* Az ideális fordítás az eredeti ideális megfelelője, mely egy új társadalmi, kulturális és nyelvi valóság *által* és *sámára* teremtdött és *benne* hat. Ezen természetesen nem szabad abszolút, szó szerinti nyelvi megfelelőt vagy egy halott mechanikus másolást érteni, hanem a szerves egész strukturális és funkcionális megfelelőjét, mely magán mutatja meg az eredetit, azaz az eredeti egész rendszerét. A megfelelés nem csak az egyes részeket vagy azok statikus összességét jelenti, hanem az élő egészet is, a részek működő egységét, konkrét esetben az eredeti mű működő rendszerét. A fordítás épp az eredeti megfelelője, egy más nyelv eszközeivel megalkotva, egy más társadalmi és kulturális valóság körülményei között. Más szóval a fordítás az a célnyelvű olvasó számára, ami az eredeti a kiinduló nyelvű olvasó számára.

Ha a fordításnak mint folyamatnak *egy teljesebb és viszonylag általános elméleti meghatározását* akarjuk megfogalmazni, azt mondhatjuk: *A fordítás egy specifikus szóbeli vagy írásbeli tevékenység, amely valamely nyelven már meglévő szóbeli vagy írásbeli*

⁹ O. Kade: I. m. 24.

¹⁰ Александър Людсканов: „Преждеждат човекът и машината”. ДИ Наука и изкуство”, С. 1967. стр. 87.

¹¹ Werner Koller: Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Quelle und Meyer, Heidelberg, 1979. 106.

szöveg (mű) visszaadását célozza egy másik nyelven, úgy, hogy a tartalom, az eredeti minőség és a szerző hitelessége változatlan maradjon. Úgy tűnik, hogy ez a definíció három fontos elméleti mozzanatot tartalmaz, melyek minden általános elméleti definícióra kötelezőek: először, hogy általános (a fordításra általában vonatkozik) és átfogó jellegű (magában foglalja annak minden formáját és fajtáját); másodsor, a fordításban a lényegét mint minőségileg determinált tevékenységet ragadja meg; harmadszor, lehetővé teszi, hogy az egyes formák (írásbeli, szóbeli, gépi) valamint az egyes fajták (irodalmi, tudományos és technikai és politikai-társadalmi) konkrétan legyenek definiálhatók.

Az általános fordításelmélet alapvető fontosságú kérdése a *fordítás határai*. Anélkül, hogy ezt a kérdést tisztáznánk, hol húzódnak a határok, nem alkothatjuk meg az általános fordításelméletet, hiszen tárgya számunkra ismeretlen marad, vagy legalábbis nem eléggé ismert, a kérdés pedig, amivel tulajdonképpen foglalkozunk, megválaszolatlan. Ezen kívül a fordítás határainak problémája szorosan összefügg a különböző területek, tevékenységek és a konkrét tapasztalati anyag kérdéseivel, melyek tisztázása szintén nagyban hozzájárul a fordítás alapvető jellegének és törvényszerűségeinek meghatározásához. Nem kell bizonyítanunk, hogy a fordításelmélet alapjai különbözők lehetnek aszerint, hogy tárgya a műfordítás, vagy más fordítási formák, -fajták és -stílusok is, tehát minden ami egyik nyelvről a másikra lefordítható.

Az általános fordításelmélet szövegek egyik nyelvi rendszerről a másikra történő fordításának a természetével, lényegével, megkülönböztető jegyeivel és törvényszerűségeivel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik. Az egyik nyelvi rendszerből egy másik nem nyelvi rendszerbe, pl. matematikaiba, logikaiba, kémiaiba stb. történő fordítás nem tartozik vizsgálati körébe. Egy ilyen fordítás a tudomány és a technika területén lehetséges, sőt szükséges is, vannak ugyanis szövegek vagy szövegrészek, melyeket így lehet fordítani és formalizálni. Lényegük, jellegük és törvényszerűségeik alapján alapvetően különböznek a nyelvi fordításoktól és a megfelelő tudományok mint matematika, logika, kémia stb. vizsgálati körébe tartoznak. A fordításelmélet a nyelvi fordításokat kutatja, tárgyához és vizsgálati köréhez tartoznak az egyik nyelvről a másikra, egy nyelvről egy tájnyelvre, egy régies nyelvről annak modern, mai változatára történő fordítások.

Hogy a fordítás mint specifikus tevékenység, mely a történelmi fejlődés folyamán, ember és társadalom történelmi gyakorlatában alakult ki, általános törvényeiben megismerhető és megragadható legyen, hogy a tökéletesítéséhez szükséges utat és módot megtaláljuk, a fordítás minden megjelenési formáját tanulmányoznunk kell. A gyakorlatban megjelenő fordítási tevékenységek rendszerét úgy kell vizsgálnunk, ahogy az a gyakorlatban, a valóságban, sokszínűségében, egységében és különbségeiben, összességében és jellegzetességeiben, belső kölcsönhatásaiban, kapcsolataiban és kölcsönhatásában más emberi tevékenységekkel stb. megjelenik. Csak így lehet ennek a tevékenységnek a mélyére hatolni, mely a fordításfogalom alapját képezi. Csak így lehet a fordítás legfontosabb törvényeit megfogalmazni, melyek nélkül nincs fordítási tevékenység és nem is lehet (függetlenül attól, hogy mely fordítási területről van szó). Egyik fordítási területet sem szabad abszolutizálni. Az általános fordításelméletet nem szabad csak a tudományos vagy csak a műfordításra felépíteni, akármilyen fontosak is. Emellett az általános fordításelmélet nincs is abban a helyzetben, hogy a tudományos, irodalmi, politikai-társadalmi fordítás elméleti és gyakorlati szakproblémáit tanulmányozó ágazatok munkáját pótolja.

Ezért a fordítás határai eléggé kiterjedtek, addig, ahol azokat a történelem, az ember történelmi gyakorlata meghúzta. Vízszintes síkon magukban foglalják az ember által végzett, valamint a gépi nyelvi fordítást, az írásbeli és szóbeli fordítást, az irodalmi, tudományos-technikai és politikai-társadalmi fordítást. Vertikálisan pedig ide tartozik ezeknek a nagyobb és többé vagy kevésbé egymástól elkülönülő legfontosabb fordítási csoportoknak minden megjelenési formája.

Az általános fordításelmélet általános kijelentéseit, tételeit a fordítás minden formájának, fajtájának és típusának kutatása alapján fogalmazza meg. De az általános fordításelmélet elméleti általánosításai, amennyiben tudományosan megalapozottak és helytállóak, érvényesek a mindenkori formára, ill. az állított mértékben minden formára, fajtára és nemre.

Az általános fordításelmélettel párhuzamosan konkrét elméleti tudományágak alakulnak ki, melyek a fordítás fő fajtáinak specifikumát, nevezetesen az irodalmi-, tudományos- és technikai- és a politikai-társadalmi fordításét vizsgálják.

(Fordította: Molnár Edit)

AZ ELEKTRONIKUS ADATFELDOLGOZÁS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI A SZÓTÁRÍRÁSBAN ÉS SZÖVEGKIADÁSBAN*

Napjainkban egyre több szöveg kiadásakor használják az elektronikus fényszedést. Ennek az új technikai eljárásnak az alkalmazása megkívánja, hogy a kiadásra zánt szövegeket elejétől fogva, sőt olykor jóval a nyomtatott kiadás megjelenése előtt géppel olvasható adathordozókra vigyék át. Érthető hát, ha felmerül a kérdés: lehet-e hasznosítani és ha igen, miképpen az így tárolt adatokat, főleg a filozófia-, teológia- és irodalomtörténet igen terjedelmes „klasszikus” szövegei esetében szótárak, név- és tárgymutatók, konkordanciák összeállításában.

Ha erre a kérdésre csak félig-meddig elfogadható választ akarunk adni, akkor is először azt kell tisztáznunk, hogy milyenek az új szótárak, amelyeket elektronikus adatfeldolgozással szerkesztettek. Miben különböznek ezek a szótárak a korábbi szótáraktól, amelyeket hagyományos módszerekkel készítettek? Miben rejlenek az új szótárak specifikus előnyei és lehetőségei? Miben maradnak el szükségképpen az új szótárak a régi, megszokott, hagyományos szótáraktól? Amit itt nagy vonásokban a szótárakon szeretnénk szemléltetni, minden különösebb nehézség nélkül alkalmazható olyan tudományos segédeszközökre is, mint például a név- és tárgymutatók vagy konkordanciaszótárak, amelyek szintén elkészíthetők elektronikus adatfeldolgozással. Mivel a „hagyományos” szférájában már napjainkban is találkozhatunk a „szótárak” legkülönbözőbb változataival, a „hagyományos” fogalmát az alábbiakban szándékosan a legtágabb értelemben használom, tehát ebbe a fogalomba mind a hagyományos lexikonok, mind azok a szójegyzékek beleférnek, amelyek kizárólag elektronikus adatfeldolgozással készültek.

Ha az előbb említett kérdéseket helyesen akarjuk megválaszolni, lényeges, de nyilvánvalóan egyáltalán nem magától értetődő felismerésre van szükségünk: Az új, tehát elektronikus adatfeldolgozással készült szótárak és a hagyományos szótárak között nem annyira fokozati, hanem inkább elvi, minőségi különbség van. E két szótártípus erőnyeit és gyengéit más és más területen kell keresnünk. Ezért az új szótárak önmagukban véve a hagyományos szótárakat éppen annyira képtelenek helyettesíteni, mint ahogyan a hagyományos szótárak sem képesek versenyre kelni az új szótárak lehetőségeivel. Már e helyen szeretném előrebocsátani, hogy a régi és új módszereket a legváltozatosabb formában és a

*Jelen tanulmány annak az előadásnak az átdolgozott változata, amelyet 1979. március 30-án Münchenben az Általános Német Filozófiai Társaság 1. Munkaközösségének ülésén tartottam. Jelen fejtegetések megírására konkrétan az a kérdés ösztönzött, hogy a szövegkiadásban alkalmazott elektronikus fényszedés közben összegyűlt adatokat lehet-e hasznosítani és ha igen, hogyan.

legtermékenyebben kell kombinálnunk egymással, ha a két eljárás előnyeit ki akarjuk aknázni.

A különbségek főleg az alábbi területen mutatkoznak meg: Az elektronikus adatfeldolgozással készített szótár tökéletességre kárhozottatott. Ez a szótár nem tudja szelektálni a fontos és lényegtelen, a fő és mellékes területeket. Még kevésbé képes arra, hogy különbséget tegyen a különböző jelentések között, amelyekre egy bizonyos szerző egyazon terminust használja. Például arra a kérdésre, hogy Kant az olyan terminusokat, mint az „Antinomie”,¹ „Anthropologie”,² „Deduktion”,³ „Erfahrung”,⁴ „transzendentál”,⁵ „Verstand”, „Vernunft”⁶ stb. milyen különböző jelentésekkel ruházta fel, csak akkor válaszolhatunk, ha a szövegeket alaposan külön-külön is tanulmányozzuk. Az elektronikus adatfeldolgozás egyedül is képes a kívánt helyeket (esetleg a kontextust is) feltüntetni, ahol a keresett terminus előfordul, elemezni viszont már nem tudja ezeket a helyeket.⁷

Ezzel szemben a hagyományos eljárásokkal szerkesztett szótár nem, vagy csak a legtrikább esetben képes arra, hogy valamennyi olyan helyet feltüntessen, ahol a keresett terminus előfordul. Gottfried Martin ezt a fogyatékoságot meggyőzően érzékeltette az *oδoía*. platóni fogalmán.⁸ Egy hagyományos szótár segítségével éppen ennyire nem tudjuk tisztázni, hogy egy adott szó a kérdéses szövegrészben előfordul-e vagy sem. És végül mindig csak rendkívül tökéletlenül képes tükrözni, hogy az illető szerző nyelvezete az évek során milyen észrevétlen változásokon ment keresztül. Biztos, hogy a kutatásban ismertek olyan esetek – elegendő itt csak azt megemlítenem, hogy szóstatisztika segítségével sike-

¹Vö. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Red. *Joachim Ritter*, Bd. I. Basel–Stuttgart, 1971. 393 és köv.

²Vö. *Norbert Hinske*: Kants Idee der Anthropologie In: *Die Frage nach dem Menschen. Aufriß einer philosophischen Anthropologie*. Festschrift für Max Müller zum 60. Geburtstag, szerk. *Heinrich Rombach* (Freiburg) München, 1966. 410–427. főleg 424 és köv.

³Vö. *Rudolf Eisler*: *Kant-Lexikon*. Nachschlagewerk zu Kants sämtlichen Schriften/Briefen und handschriftlichem Nachlaß. Berlin, 1930. Neudruck Hildesheim, 1964. 82 és köv. Továbbá *Gerhard Lehmann*: *Kants Besitzlehre* In: *uő: Beiträge zur Geschichte und Interpretation der Philosophie Kants*. Berlin, 1969. 212 és köv.

⁴Vö. *Hans Vaihinger*: *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*. Bd. I. Stuttgart–Berlin–Leipzig², 1922. (1881) Neudruck Aalen, 1970. 165. és 176 köv. *Hermann Cohen*: *Kommentar zu Immanuel Kants Kritik der reinen Vernunft*. *Hermann Cohen*: *Werke* hrg. von Hermann Cohen-Archiv am Philosophischen Seminar der Universität Zürich unter der Leitung von *Helmut Holzhey*. Bd. IV., Hildesheim, New York, 1978. Leipzig², 1917. (1907) 22.63 és számos más helyen.

⁵Vö. *Norbert Hinske*: *Die historischen Vorlagen der Kantischen Transzendentalphilosophie*. In: *Archiv für Begriffsgeschichte*, 12 (1968) 18–113, uő: *Kants Begriff des Transzendentalen und die Problematik seiner Begriffsgeschichte*. In: *Kant-Studien* 64 (1973) 51–62.

⁶Vö. *Hans Vaihinger*: *Kommentar zu Kant „Kritik der reinen Vernunft“* Bd. I. i. h. 452 és köv.

⁷Vö. *Hans-Otto Kröner*: *Die Seneca-Forschung durch elektronische Datenverarbeitung auf neuer Grundlage*. In: *International Studies in Philosophy (Studi internazionali di filosofia)* 10. 1978. 141–147., különösen 146.

⁸*Gottfried Martin*: *Methoden und Erfahrungen des Allgemeinen Kantindex*. In: *Literatur und Datenverarbeitung*. Bericht über die Tagung im Rahmen der 100-Jahr-Feier der Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule Aachen, Red. *Helmut Schanze*. Tübingen, 1972. 26–35., Vö. még *Norbert Hinske*: *Zum Wortgebrauch von „Aufklärung“ im Neuen Organon*. Eine begriffsgeschichtliche Analyse mit Hilfe der Linguistischen Datenverarbeitung. In: *Trierer Beiträge*. Aus Forschung und Lehre an der Universität Trier, Heft 5 (1978) 1–6.

rült megállapítani Platón dialógusainak keletkezési sorrendjét —, amikor hagyományos eszközökkel is sikerült regisztrálni ilyen nyelvi változásokat. Ezeket a változásokat azonban így sohasem lehet kimerítően feltárni. Ezért a szellemtudományok olyan fontos területein, mint például a fogalom- és tudománytörténet, az eredetiség kérdésének tisztázása, a konjekturális kritika, a forrástörténet és az írói hagyatékokban talált szövegek datálása, az elektronikus adatfeldolgozás előtt elvileg új, és eddig még alig hasznosított lehetőségek tárulnak fel.⁹ Ez a megállapítás legalábbis egyes részterületeken pontosan azokra a szótárakra érvényes, amelyeket kizárólag gépi eszközökkel szerkesztettek.¹⁰

Ha egyéb okunk nem lenne is rá, az említett okok miatt akkor sem járnánk el helyesen, ha az elektronikus adatfeldolgozással készített új típusú szótárakat a hagyományos szótárak mércéjével mérnénk. A legújabb kori történelem e területen számos érdekes példával szolgálhat. Hadd említsem itt meg az „Allgemeiner Kantindex” (= Általános Kant index) recenzióját, mint olyan példát, amely megérdemli, hogy a jövő tudománytörténetészei számára fennmaradjon. Ezt a recenziót Wolfgang Bartuschat 1972-ben a *Philosophische Rundschau*-ban publikálta, amely tekintélyes filozófiai folyóirat. Bartuschat ezt írja: „Így azt is megtudhatjuk, hogy a 'machen' a III. kötetben 220-szor, a VI. kötetben 274-szer fordul elő, hogy a 'denn' kötőszót *A tiszta ész kritikájában* (I. kiadás) 314-szer, *A gyakorlati ész kritikájában* azonban már csak 189-szer használja a szerző. Mivel azonban az első *Kritika* jóval terjedelmesebb, mint a második, a 'denn' kötőszót a szerző *A gyakorlati ész kritikájában* a szavak összes számához viszonyítva mégis csak gyakrabban használta; erről a körülményről azonban már nem tájékoztat bennünket a szótár.”

„Olyan szótárakat veszünk tehát a kezünkbe, amelyben az azonos alakú szavakat csak számszerűleg összesítették, közben pedig figyelmen kívül hagyták azokat a vonatkozásokat és tárgyi összefüggéseket, amelyekben a szavak előfordulnak.” De Kant „olykor filozófiájának olyan különböző fogalmait is, mint a 'Verstand' és 'Vernunft', felcseréli. Lehet, hogy azért, mert hanyagul használja ezeket a szavakat, de az is lehet, hogy bízik abban, hogy a kiemelt, hangsúlyozott értelmi összefüggés a szóban forgó terminus jelentését megvilágítja s közben nem is sejt, hogy szövegeit majdan aszerint fogják osztályozni, hogy az egyes szavak milyen gyakran fordulnak elő bennük”. Bartuschat recenzióját az alábbi megjegyzéssel zárja: „Martin az előszóban ennek a szótárnak további speciális tulajdonságait is megemlíti, amelyekről a mutató használata közben nem szabad megfeledkezni. Ezek az útmutatások bizonyára megkönnyítik a mutató használatát. Azonban nehezen tudjuk elképzelni, hogy akad majd valaki, aki kezébe veszi ezt a mű-

⁹Vö. *Norbert Hinske: Kants neue Terminologie und ihre alten Quellen. Möglichkeiten und Grenzen der elektronischen Datenverarbeitung im Felde der Begriffsgeschichte.* In: *Kant-Studien* 65 (1974) Sonderheft (Akten des 4. Internationalen Kant-Kongresses Mainz, 6–10. April 1974. Teil I) 68*–85*; uő: *Die Datierung der Reflexion 3716 und die generellen Datierungsprobleme des Kantischen Nachlasses.* In: *Kant-Studien* 68 (1977) 321–240; uő: *Einleitung in die dritte Abteilung der Reihe Forschungen und Materialien zur deutschen Aufklärung (FMDA).* In: *Norbert Hinske: Lambert-Index, Bd. I: Stellenindex zu Johann Heinrich Lambert Neues Organon I.* Erstellt in Zusammenarbeit mit Heinrich P. Delfosse. *Forschungen und Materialien zur deutschen Aufklärung, Abt. III., Bd. I.* Stuttgart–Bad Cannstatt, 1983. S. V–XI.

¹⁰Vö. uo. 334.

vet.”¹¹ Azt, hogy az említett gyakorisági mutató bizonyos vonatkozásokban bármennyire is hiányos, a kanti nyelvezet fejlődésébe a legizgalmasabb bepillantást teszi lehetővé (a legfrappánsabb bizonyíték erre valószínűleg az olyan szavak felbukkanása, mint a „be-gründen”, „Begründung” stb., amelyeket Kant műveiben csak 1790-től kezdve, azaz *Az ítélőerő kritikája* című műve megjelenése óta, tehát csak hatvanhét éves korában kezdi el használni)¹², hogy a Kant-kutatás szómotatója teszi először lehetővé, hogy a kanti terminológiában bekövetkezett eltolódásokat (Kant terminológiai revízióját) pontosan nyomon követhessük,¹³ – nos minderről Bartuschat egy szót sem szól. Valószínűleg azért, mert észre sem vette ezeket a lehetőségeket, mivel a hagyományos szótárakra koncentrált. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy aki ma nem tanulja meg az új segédeszközök szakszerű használatát, nem tud élni a bennük rejlő lehetőségekkel, az holnap már lemarad a kutatásban, sőt az is lehet, hogy egyes területeken máris lemaradt.

Egyébként van még egy nem kevésbé fontos szempont is. Mint a történelemben számos úttörő felfedezés, az első olyan szótárak is, amelyeket elektronikus adatfeldolgozással szerkesztettek, bizonyos vonatkozásokban még eléggé hiányosak. Ez a megállapítás ugyanúgy érvényes az *Allgemeiner Kantindex*-re, mint Robert Busa *Index Thomisticus*-ára.¹⁴ Így például Martin nem számolt azzal, hogy a Porosz Tudományos Akadémia gondozásában megjelent kiadás különböző utánnomásaiban különböző változatok és nyomdahibák is bekerültek. Martin a kanti szókincsbe Jäsche és Rink szövegeit is észrevétlenül „becsempészte”, és a gyakorisági mutatóban a fent említett kiadás kötetbeosztása kedvéért a kronológiai beosztást sajnálatos módon figyelmen kívül hagyta.¹⁵ Martin mindenekelőtt nem vette észre és nem élt azzal a lehetőséggel, hogy a szövegeket a gépi olvasásra alkalmassá tétel előtt, tehát még az adathordozóba való átvitel előtt kódolni lehet és így elrendezésüket (vagy ahogy manapság a szakemberek mondják, „szortírozásukat”) és kiértékelésüket könnyíteni és finomítani lehet. A szemfüles recenzensnek tehát bőségesen lenne anyaga a kritikához. De elhamarkodottan és igazságtalanul ítélnék, ha mindig csak ezeken a hibákon lovagolnánk, és közben megfedkezünk Martin és Busa úttörő munkájáról, mint ahogyan akkor is tévúton járnánk, ha az elektronikus adatfeldolgozás lehetőségeit ezen a területen az első, még esetlen próbálkozások alapján kísérlelnék meg megítélni. Itt is helyénvaló Kant megállapítása: „egy-két esés után végre megtanulnának járni; hiszen egyetlen ilyen példa csak megjeszti az embert és általában minden további próbálkozástól elriaszt”¹⁶

¹¹ *Philosophische Rundschau*, 18. (1972) 143 és köv.

¹² Vö. *Allgemeiner Kantindex zu Kants gesammelten Schriften*. Red.: Gottfried Martin. XVI. kötet: *Wortindex zu Kants gesammelten Schriften*; feldolgozta *Dieter Krallmann* és *Hans Adolf Martin*, Bd. I. *Wortindex zu Band 1–9., A–K*. Berlin, 1967. 133.

¹³ Vö. a 9. lábjegyzettel.

¹⁴ *Robert Busa: Index Thomisticus. Sancti Aquinatis operum omnium indices et concordantiae in quibus referuntur omnium et singulorum formae et lemmata cum suis frequentiis et contextibus variis modis referuntur*. Eddig 31 kötet jelent meg. (Stuttgart–Bad Cannstatt, 1974. és köv.) Vö. ezzel kapcsolatban még *Walter Brugger: Index Thomisticus*. In: *Theologie und Philosophie (Scholastic)* 52 (1977) 435–444.

¹⁵ Vö. *Norbert Hinske: Kant Immanuel, General Index to Kant's Collected Works*. In: *Philosophy and History (German Studies, Section I)* 3. 1970. 38–42.

¹⁶ *Immanuel Kant: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* 482.

Természetesen számos, még tisztázatlan kérdésre kell válaszolnunk, ha a szótárszerkesztésben az elektronikus adatfeldolgozást is hasznosítani akarjuk. Ilyen kérdés például az is, hogy a feldolgozott adatokat milyen formában tároljuk és hogy a tudósok hogyan juthatnak ezekhez az adatokhoz. Martin már 1966-ban azt javasolta, hogy „az összes tudományos irodalmat ilyen módon kell feldolgozni” és így „meg kell kétszerezni a könyvtárak állományát”.¹⁷ Ezt a javaslatot számos ok miatt nem lehet megvalósítani, de érzékelhető, hogy menet közben is mennyi probléma merül fel.

Igen leegyszerűsítve jelenleg a feldolgozott adatok tárolására három teljesen eltérő módszert szoktak használni:

1. a hagyományos könyvkiadást;
2. a mikrofiche-t (a mikrolapot), amely egyes számítóközpontokban napjainkban már bevett médiumnak számít; és
3. az adatoknak a saját adatbankokban történő tárolását, hogy csak azt az anyagot kelljen kinyomtatni, amelyre éppen szükség van.

Egyik módszer sem tart igényt a kizárólagosságra. De a tudomány mai fejlettsége mellett bizonyára könnyelműen és felelőtlenül jámánk el, ha az említett publikálási formák közül elhamarkodottan csak egyetlen egyre szavaznánk. Éppen ezen a területen nem aknáztuk még ki az összes technikai lehetőséget:

1. A hely- és gyakorisági mutatókat továbbra is a hagyományos könyvformában célszerű megjelentetni, legalábbis akkor, ha jelentősebb szerzőkről és szövegekről van szó. A köznyelv olyan gyakran ismétlődő szavainál, mint például a névelők, előljárósók, számnevek és effélék, a könnyebb kezelhetőség végett természetesen azzal is beérhetjük, hogy a sok helyet igénylő helymegjelölést elhagyjuk és csak a szó alakját, illetve az egész szövegre vonatkozó gyakoriságát tüntetjük fel. A nyomtatott forma mellett mindenképp előtérbe kell hozni, hogy a könyvet gyorsan kézbe vehetjük. Aki például csak röviden szeretne tájékozódni arról, hogy a szóban forgó terminus hol és milyen gyakran fordul elő, annak lehetővé kell tenni, hogy kerülő nélkül vehesse kézbe a kívánt könyvet. A tudományos munkában is szerepe van a spontaneitásnak. A véget nem érő várakozás a túlterhelt számítóközpontokban olyan akadályt jelent, amely számos szellemi tudománnyal foglalkozó tudóst, ráadásul gyakran a legkiválóbb tudósokat tartja távol az elektronikus adatfeldolgozástól. Az eddig kifejlesztett lehvívó programok rossz minősége, az adatok hosszú távon történő tárolásának nehézségei és költségei, valamint sok más probléma is – ez mind-mind csak másodrangú érv. Még az sem biztos, hogy az említett esetekben a hagyományos könyvforma lenne a legköltségesebb megoldás. A gyakorisági mutatóknál még azzal a körülmennyel is számolni kell, hogy a nyelvi változások nyomán követése a nyelvi anyag ismételt áttekintését kívánja meg, amelynél a mikrofiche (mikrolap) és a végtelen print is viszonylag kényelmetlen megoldás.

2. Az elektronikus adatfeldolgozás segítségével viszont az egyszer már összegyűjtött adathalmazt szinte tetszés szerint kombinálhatjuk és rendezhetjük el. Így számos esetben

¹⁷*Gottfried Martin*: Kann die Forderung von Leibniz nach einen „thesaurus omnis humanae cognitionis” verwirklicht werden? In: Symposium über Probleme der Dokumentation. Niederschriften über die Dokumentationsgespräche in der Evangelischen Akademie Loccum (Hannover) vom 11 bis 14. Februar 1966 (Frankfurt a/M., 1966. 23 és köv.

jelentős mértékben meg lehet könnyíteni a tudományos munkát. A nyelvi változásokat, amelyek egy szerzőnél észrevétlenül zajlottak le, olyan mutatókkal követhetjük nyomon, amelyek a gyakoriság növekedését vagy csökkenését jelzik, tehát a kulcsfontosságú szavakat gyorsan kimutatják. Olyan szómutatókat is készíthetünk, amelyek egy adott időszak szókincsét dolgozzák fel (feltüntetve azt, hogy az adott szó mikor fordult elő először és utoljára). Valamennyi ilyen szómutatóból, talán még a sok helyet igénylő konkordanciákból is a legcélszerűbb mikrofiche-t (mikrolapot) készíteni, amelyet vagy a nyomtatott szótárakhoz mellékelünk, vagy saját mikrofiche-gyűjteményt (mikrolap-gyűjteményt) állítunk össze. Ezekből ma már többet is találhatunk a világon.¹⁸ Az „Index Thomasticus”-t valószínűleg sok tudós könnyebben elérhetné (ráadásul jóval olcsóbban), ha Busa úgy döntött volna, hogy az első egység szómutatóinak legalább egy részét mikrofiche-n (mikrolapon) közli, bármennyire értékesek is ezek a mutatók a speciális kutatásokat végző tudósok számára.

3. Azonban ahogyan a könnyebb kezelhetőség végett a könyvkiadásban le kell mondanunk arról, hogy valamennyi adatot kinyomtassunk, ugyanúgy kisegítő megoldásra van szükség, hogy az összes adatot hosszú távon adatbankokban tárolhassuk, és hogy a számítógéppel vagy egyéb helyeken a speciális kutatásokat végző tudósok rendelkezésére bocsáthassuk. Az új kérdésselvetések, nem utolsósorban a filológiai természetűek, amelyek a szöveggondozásban óhatatlanul felmerülnek, azt is megkívánhatják, hogy a meglévő adathalmazt újra és újra másként csoportosítsuk. Ezért ennél a harmadik formánál is, akár csak az előbb említett két formánál olyan megoldásra van szükségünk, amely lehetővé teszi, hogy a tudományos munka számára biztosíthassuk a feltárt adatokat.

Az eddigi fejtegetésekből már bizonyára kitetszik, hogy a szellemtudományi kutatásokban milyen nagy jelentősége lehetne annak az adathalmaznak, amely a szövegkiadások elektronikus fényszedésekor gyűlik össze. A szövegek gépi olvasásra való áttétele még napjainkban is a szótárkészítési munkálatok legköltségesebb „tétele”. Ha a szövegkiadás során egyébként is felgyülemelő adatokat erre a célra fel tudnánk használni – ennek technikai feltételei már régóta adottak –, akkor legalábbis az előmunkálatokat felére lehetne csökkenteni. A tudományos szövegek kiadásában, amelyeket elektronikus fényszedéssel készítenek, a költség-haszon elemzés szempontjából ezt a tényezőt is figyelembe kell majd venni.

Eközben természetesen szüntelenül szem előtt kell tartani, hogy a szövegkiadás elvben más kódolást igényel, mint egy szótár. A szövegkiadásnál például általában az is elegendő lehet, hogy a nagy és kis kezdőbetűvel való írást általában jelezzük. Ezzel szemben egy szótárban feltétlenül meg kell különböztetnünk, hogy egy (német) főnév vagy egy mondat nagy kezdőbetűjéről van-e szó. Ebben a második esetben még arra is szükség van, hogy a személyneveket, keresztnéveket, helységneveket, idegen nyelvű szövegeket, logikai műszavakat (Barbara) stb. külön kódjellel lássuk el, hogy majd később a szótárban megjelölhessük, vagy külön szómutatókban gyűjthessük össze őket. Például a Lambert-

¹⁸ Vö. pl.: *Concordances and Text of the Royal Scriptorium Manuscripts of Alfonso X. El Sabio*. Red.: *Lloyd Kasten–John Nilli*, 2 kötet (Madison, 1978).

mutatónál, amelyet a Trieri Egyetemen elektronikus adatfeldolgozással szerkesztünk,¹⁹ a könnyebb kezelhetőség végett többek között a latin, angol, francia stb. szókincs, a személynevek, helységnevek valamint a logikai műszavak külön mutatókba kerülnek. Megfordítva: minden olyan kódolási jelet, amely egy *szöveg kiadásában* nélkülözhetetlen, de egy *szótár* készítésénél elmaradhat, sőt el kell maradnia, mert csak zavart okoz – azaz az olyan jel, amelyet a számítógépes programból törölnünk kell –, eleve külön rendszerbe kell foglalni.

Az a parancsoló kényszer, hogy a szövegeket a legkörülbtekintőbben kódoljuk, mielőtt az adathordozókra visszük át őket, még fokozódik, ha ezt az eljárást, amely a filológiai munka zömét mintegy előre, tehát még a szövegek gépi olvasásra való átírása elé próbálja iktatni, a manapság elterjedt lemmatizálás alternatívájának tekintjük. Ugyanis arról van szó, hogy az összes szóalaknak egy adott lemmához történő sorolása számos olyan nehézséggel jár, amelyet aligha lehet leküzdeni. Egyes esetekben például egyszerűen eldöntetlen, hogy az „aufgeklärt” alakot az „aufklären” ige szenvedő szerkezetű mondatban szereplő múlt idejű melléknévi igenevének tekintsük-e („Diese Zweifel sind bereits von Newton aufgeklärt”), vagy pedig önálló melléknévnek („Diese Zweifel sind aufgeklärt”), amint ezt a második példa szemlélteti. Minden valamirevaló lemmatizált mutató tele van ilyen kutyaszorítókkal, amelyek tág teret nyitnak az „önkényeskedésnek”.

Summa summarum az alábbiakat mondhatjuk: egy és ugyanazon vezérlő jelek összekapcsolása (és szétválasztása), amelyekre egy szövegkiadásban és egy szótárban szükség lehet, vitathatatlanul hosszadalmas, türelmes, aprólékos munkát igényel. Sok problémára itt is csak menet közben derül fény. De a jövőbe mutató impulzusok, amelyeket egy ilyen vállalkozás a történeti és filológiai munkának adhat, arra ösztönöznek bennünket, hogy lássunk hozzá a felvázolt feladat megoldásához.

(Fordította: Kránicz Imre)

¹⁹ *Norbert Hinske*: Lambert-Index, Bd. 1: Stellenindex zu Johann Heinrich Lambert, „Neues Organon II”. Bd. 2: Stellenindex zu Johann Heinrich Lambert, „Neues Organon II”. Társszerző *Heinrich P. Delfosse* (Forschungen und Materialien zur deutschen Aufklärung, Abt. III. Bd. 1 und 2. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1983.

FORDÍTÁS ÉS TERMINOLÓGIA

0. Előrebocsátott megjegyzések

A szerző diplomás fordító, aki tanulmányait a mainzi egyetem Germersheimben működő alkalmazott nyelvészeti tanszékén folytatta. Hivatását több mint húsz éve gyakorolja. Szakfordító, fordító- és tolmácsszolgálat vezetője, terminológus, és egy többnyelvű terminológiai adatbank munkáinak irányítója. Anyanyelve német. A következő idegen nyelveket sajátította el: angol, francia és spanyol.

Az alábbi dolgozat a szakfordítói gyakorlatból indul ki és fordítók, tolmácsok, terminológusok, egyetemi oktatók és hallgatók számára íródott.

Gyűjteményes kötet keretén belül aligha lehetséges e téma részletes kifejtése (máshelyütt kívánok vele foglalkozni), ezért a dolgozat csak az alapvető szempontok vizsgálatára korlátozódik.

1. Köznyelvi szöveg és szakszöveg

Amennyiben a köznyelv megfelelő mennyiségű szavát a kellő módon összekapcsoljuk, köznyelvi szöveg jön létre.

Szakszavak kombinációja *nem* eredményez szakszöveget, tekintve hogy nem kapcsolhatók össze kielégítő terjedelemben.

Az első tétel nem szorul további bizonyításra. Mióta az emberek beszélnek egymással ill. írásban megnyilatkoznak, azóta létezik megértett nyelv és megértett szöveg. A kölcsönös megértésnek ez a formája mindaddig működik, amíg a téma és az ábrázolásához használt nyelv a nyelvközösség minden tagja számára érthető marad. A nyelvnek ez a helyi változatoktól független magja a köznyelv, amely a nyelvközösség minden tagja számára kivétel nélkül ismert.

A köznyelv tehát önmagában szövegalkotó és biztosítja a megértést.

A második megállapítás a következő tényen nyugszik: míg a köznyelv felőleli az összes előforduló szófajt, addig a szakterminológia csupán viszonylag keveset ismer. A szakszók vagy képzett szók, vagy – mint a köznyelvből kölcsönzött szavak esetében – sajátos jelentésre szert tett szók, amelyek, ha szakszövegben fordulnak elő, maguk is szakszavak. Lényegében főnevek, melléknevek és igék. Ám csupán e három szófaj segítségével nem alkotható összefüggő nyelvezet. A többi szófaj egyes elemeinek jelentését nem kell leszűkíteni ahhoz, hogy szakszövegben használhassuk őket; egyszerűen csak át vesszük őket. A szaknyelvben tehát előfordulnak szakszók és köznyelvi szók. Bárhogyan kombináljuk is a szakszókat, csupán belőlük nem alkotható szakszöveg.

A szaknyelv tehát a szakterületen folyó kommunikációhoz szükséges elsődlegesen szaknyelvi elemek (elnevezések [’Benennungen’] és szaknyelvi fordulatok) összességéből és az őket összekapcsoló és megvilágító köznyelvi vázból tevődik össze.

A szaknyelv csupán ebben a tágabb összefüggésben szövegalkotó és biztosítja a hiánytalan megértést.

2. A szakszövegek fordítása

Mivel a nem szakembereket egyre fokozódó mértékben látják el bárminémű „szakmai ismerettel”, ezért manapság a köznyelvi szövegekben is meglehetősen sok szakszó található. Nap mint nap olvashatunk ilyen szövegeket az újságokban, és – például a gazdasági rovat esetében – egyáltalán nem lehet őket megkülönböztetni a szakszövegektől ill. ezeket a szövegeket joggal tartjuk szakszövegnek. Az a tény, hogy a szakszövegek és a szaknyelvi elemeket tartalmazó köznyelvi szöveg között nem könnyű különbséget tenni, nem szabad hogy megzavarja a fordítót. Számára sokkal fontosabb annak tisztázása, ki a szöveg címzettje. Mielőtt belefog a fordításba, tudnia kell, milyen olvasóközönség számára íródott a szöveg, tekintve hogy általában a fordítás is a címzettek hasonló köre számára készült.

A szakszövegek egyértelmű szakmai tartalmakat közvetítenek hasonlóképp egyértelmű nyelvi formában. A szakszövegek fordításának a következő követelményeket kell kielégítenie:

1. A fordítás szakmailag legyen kifogástalan (azaz ugyanazt a szakmai tartalmat közvetítse mint az eredeti szöveg).
2. Köznyelvi szempontból legyen kifogástalan.
3. Tartalmazza a helyes és tipikus szakkifejezéseket.
4. A szaknyelvet használja összefüggésben, azaz vegye figyelembe a szöveg kategóriáját és a címzettek körét (tehát legyen olyan, mint valamely a másik nyelven íródott megfelelő eredeti szöveg).
5. Vegye figyelembe a célnyelvi ország(ok) esetleges sajátosságait.

Amennyiben a szakfordítások megfelelnek ezeknek a követelményeknek, akkor megőrzik mind a tartalom egyértelműségét, mind pedig a szövegszerkezetnek az olvasóra ható meggyőző erejét; két olyan sajátosság ez, mellyel a jól megszerkesztett eredeti nyelvű szövegek rendelkeznek. Ilyen esetben beszélhetünk a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg pragmatikai egyenértékűségéről. Ez azt is magába foglalja, hogy ugyanannak a forrásnyelvi szövegnek több, egymással egyenértékű célnyelvi szövegváltozata lehetséges.

3. A szakszövegek terminológiai szempontból releváns elemei

Szakmai kommunikációnak fogalomközpontú gondolkodás a feltétele. Vonatkozik ez mind az egy nyelven belüli kommunikációra, mind pedig a nyelvi határokat átlépőre, azaz a fordításra. A fordítás során jószerivel a fogalmak azok az egyedüli konkrét elemek, melyek (legalábbis az esetek többségében) a nyelvről nyelvre váltás során változatlanok

maradnak. Éppen ezért a fordító számára a fogalmak és a fogalmak rendszerének ismerete a legfontosabb kiindulási pont, hiszen rájuk támaszkodik a szakszöveg.

A *fogalom* egy tárgyának vagy ténynek a gondolati megjelenési formája, tehát elsődlegesen a gondolkodás ill. a tudás nyelvtől független egysége. Gyakorta hasonló egyedi tárgyak vagy tények sokaságának összefoglalója.

Amiképpen a tárgyak és a tények, úgy a fogalmak is sokrétűen kapcsolódnak egymáshoz. A *fogalmaknak ezeket a viszonyait* bármely szakterületen alá-, fölé- és mellérendeléssel rendszerbe lehet foglalni, és ezt a rendszert nevezzük *fogalomrendszernek*.

A fogalmakat meghatározások segítségével egyértelműsítik és határolják el egymástól. A *meghatározás* (definíció) a fogalmat a nyelv segítségével a teljességre és egyértelműségre törekedve írja le. A meghatározás a használhatóvá és ellenőrizhetővé tett fogalom egyik formája.

A fogalom *másik* klasszikus használati formája az *elnevezés*, ami nem más, mint a fogalom kifejező erőre és rövidegre törekvő nyelvi jelölője, és ezt gyakran nevezik *szakszónak* vagy *terminusnak*. Az elnevezés lehet egyetlen szó, de lehet szó szerkezet is (az igei szó szerkezetet kivéve), és ezért beszélünk egyszavas és többszavas elnevezésekről. Wüster^{1, 2, 3} klasszikus terminológiatana a fogalom–meghatározás–elnevezés hármasságán alapszik. Warner⁴ igen szemléletesen bizonyította, hogy a szaknyelvi valóság nem ragadható meg teljességében e három alapfogalom segítségével. Kimutatta a szaknyelvi szókapcsolatok és ún. standardmondatok meglétét, amivel a terminológia tanát kiterjesztette a frazeológiai egységek irányába.

Warner nyomán és a Deutsches Institut für Normung DIN alapvető terminológiai normájának újabb megállapítása alapján a *szaknyelvi szókapcsolat* szavak olyan szorosán egybeszerkesztett csoportja (általában infinitív igei csoport), mely nem éri el a mondat szintjét és egy szaknyelvi tény jelölését szolgálja. A szaknyelvi szókapcsolat egyrészt közeli rokonságban áll az elnevezéssel, hiszen tényt nevez meg; másrészt a szövegnek önálló frazeológiai értékkel rendelkező funkcionális egysége. Mindebből következik, hogy a szókapcsolatok az elnevezések mellett a szaknyelvnek azok a lényeges elemei, melyek a szaknyelvet stabilizálják, áttekinthetővé és megismételhetővé teszik. A frazeológia a szakszövegben tehát nem csupán stilisztikai elem, hanem a szaknyelvi rend egyik tartópillére.

A frazeológia síkján a szakszövegekben a szókapcsolatok mellett gyakran találkozunk ún. standardmondatokkal is. A standardmondat egy tény vagy egy összefüggés azonos alakban visszatérő, gyakran mondat szintű jelölése. A standardmondatok ellentétben a szókapcsolatokkal a legtöbb esetben olyan frazeológiai egységek, melyek hiányoznak az általános nyelvi tudatból és pragmatikai-szövegökönómiai szempontok által meghatározott szerkezetek. Érvényességi körük gyakran meglehetősen korlátozott.

Az eddig ismertett terminológiai és terminológiai-frazeológiai elemeket az elnevezéstől egészen a standardmondatig a *szakkifejezés* gyűjtőfogalmával szokás jelölni.

A terminológia egy szakterület szakkifejezéseinek rendszerezett katalógusa, mely elsősorban a fogalmak elnevezéseit, másodsorban a hozzájuk tartozó szaknyelvi szókapcsolatokat és a további szerkezeteket tartalmazza, egészen a standardmondatokig. Tágabb értelemben rendszerezett gyűjteléknek értenek terminológián, azaz terminológiai szótárt.

4. Szövegösszefüggés

Az egyes terminológiai szempontból releváns elemeken kívül a szövegek kisebb és nagyobb átfogó összefüggéseket is tartalmaznak. Ez a *kontextus*.

Kontextusnak nevezzük elsősorban az elnevezés közvetlen szöveggörnyezetét, azaz egy olyan szövegrészletet, mely kisebb mint a mondat. Az ilyen szöveggörnyezetet mikrokontextusnak is hívják. Ez a szaknyelvi szókapcsolatokkal ellentétben nem szorosan megformált szerkezet, hanem csupán az elnevezés gyakorlati alkalmazása. Elősegíthetik az elnevezés fogalmi tisztázását, vagy megmutathatják a fordítónak, milyen a tipikus frazeológiai vagy szintaktikai környezet, illetve hogy miként kapcsolhatók az egyes szavak.

A mikrokontextus ellentéte a makrokontextus. Rövidebb szövegek esetében ez maga az egész szöveg, hosszabb szövegeknél pedig zárt szövegrészekkel egyenlő. Természetesen a mikro- és makrokontextus között helyet foglaló szövegrészek mint pl. bekezdés is használhatók a kontextus feltárására. Ilyenkor kontextusmezőkről beszélünk.

A kontextus nem más, mint a szövegösszefüggés. A szöveget elemző fordító vagy terminológus elsősorban a terjedelmesebb szövegmezőkből, vagy akár magából a makrokontextusból tárja föl a szöveget összetartó nyelvi és tartalmi keretet, mely olyan meghatározott egyszeri szövegszerkezet, melynek keretén belül az egyes szakkifejezések jelentését végső soron a tartalmi összefüggés határozza meg ill. erősíti meg. Az az állítás, hogy a szakszók monoszém elemek, következésképp a kontextus autonóm elemei, az ideális esetet tükrözi, ami minden terminológiai szabványosításra irányuló erőfeszítés ellenére a szaknyelveknek csak bizonyos területein valósult meg. Mint Paepcke⁶ kifejti, a szavak csak a szövegben kapják meg aktuális jelentésüket, és csak a kontextus teszi őket a kommunikáció működő eszközeivé. „A terminus a dologból indul ki, de egyben a kontextus által is meghatározott kifejezés.”⁷ A szakfordítóknak és terminológusoknak tehát abból kell kiindulniok, hogy a szakkifejezéseket a kontextus is definiálja, vagy még általánosabban kifejezve, hogy a terminológia függhet az adott szövegtől is.

A fordítás számára ebből a szöveg egészét vizsgáló szemléletből az következik, hogy a (megközelítő) ekvivalenciára egyszerre több szinten is törekednie kell:

- a fogalmi szinten;
- a szaknyelvi szókapcsolatok és a tőlük nagyobb egységek, a standardmondatok szintjén;
- a szöveg kategóriájának szintjén;
- a szöveg egészének szintjén.

A lefordított szövegnek mint önmagában zárt közlésnek az eredetivel pragmatikailag kell egyenértékűnek lennie. Ennél több aligha lehetséges és minden bizonnyal csak kivételes esetben szükséges.

5. A szakfordító segédeszközei és munkamódszere

A szakfordítónak feladata teljesítéséhez röviden szólva szakmai ismeretekre, munkanyelveinek ismeretére – ez magában foglalja a terminológia ismeretét is –, valamint a szövegre vonatkozó ismeretekre van szüksége. Egyebek közt a következő segédeszközöket veheti igénybe:

- szótárak, szójegyzékek és másfajta, szócikkeket tartalmazó könyvek;
- szövegek, pl. szakkönyvek, kézikönyvek, folyóiratok, újságok, termékdokumentációk, törvények, jogi és szerződésbeli előírások.

Munkamódszere alapvetően kétféle lehet:

1. Az adott esetben szükséges ismeretek „passzív” elsajátítása a fent megnevezett segédeszközökből.
2. Az ismeretek „aktív” elsajátítása, azaz szövegek alapján a terminológia önálló feltárása és írásban rögzített kidolgozása, ami együtt jár önálló dokumentáció elkészítésével.

Egyetlen fordító sem érheti be azzal, hogy csupán a szótárakra vagy az egyéb terminológiai gyűjteményekre támaszkodjék. Mindenkor támaszkodnia kell a munkanyelvein íródott szövegek feldolgozására is (első követelmény). Hasonlóképp nem elegendő, ha az ismeretek passzív elsajátítása a kizárólagos módszere. Szövegek alapján a fordítónak magának is össze kell állítania egy- és többnyelvű terminológiai gyűjteményeket, ill. ezeket áttekinthető formában ki kell dolgoznia, azaz önálló terminológusi munkát kell végeznie (második követelmény).

A fordításközpontú terminológiai munka legmegfelelőbb (hiszen legtermészetesebb, legkövetkezetesebb és legátfogóbb) kiindulási pontja a szövegek többnyelvű összehasonlító elemzése a terminológia szemszögéből. Ez a munka kielégíti mindkét alapkövetelményt, és jelentheti egyben az éppen elkészítendő fordítás előkészítését. Ám hosszú távon, azaz megbízástól függetlenül is foglalkozhat vele a fordító. A fordító e célból a célnyelven írott olyan eredeti szakszövegeket gyűjt, melyek tartalmukban hasonlítanak a lefordítandó szövegére, és lehetőleg a szöveg műfaját tekintve is megfelelnek neki (párhuzamos szövegek). Ily módon – hosszabb időszakban gondolkodva – szövegdokumentációt hoz létre, mely munkája szempontjából a legmegfelelőbb. A *szövegdokumentáció* a szakfordító számára azért nélkülözhetetlen, mert munkája eredményeként megszerkesztett *szöveget* kell benyújtania. A szövegek két dolgot kínálnak a fordítónak: a szükséges nyelvi-terminológiai és szakmai részismereteket, *valamint* mintát, milyen legyen a létrehozandó szövegegész. A szövegek integrált tudást közvetítenek a fordítónak.

A következő és egyben továbbvivő lépés, a *terminológiai* dokumentáció alapja is szövegdokumentáció. A terminológiai dokumentáció kidolgozásával a fordító olyan terminológiai „lexikont” teremt meg, amely szintén speciális feladatának figyelembevételével készült. Ez az „aktív” terminológiai munka elvileg a következőképp végezhető el:

A forrás- ill. célnyelven írott szövegekből kigyűjtjük az elnevezéseket, szaknyelvi szókapcsolatokat, standardizált megformálásokat stb. és áttekinthető, többször is felhasználható formában feljegyezzük őket. Az ilyen terminológiai gyűjtemény legkönnyebben kezelhető, kézzel írott formája a katalógus. A katalóguscédula tartalmazza egy szakkifejezéssel kapcsolatban (pl. elnevezéssel kapcsolatban) a forrásnyelven minden tudni érdekes információt valamint a célnyelvi ekvivalenst. A forrásnyelv ábécéje szerint rendezett katalógus minden egyes cédulája (címszava) egyetlen terminológiai adatot tartalmaz.

Az egyes terminológiai címszavak alkotják az egy- és többnyelvű terminológiai munkák alapvető elemét. A címszó egyben fogalomközpontú, azaz minden részinformáció egy és ugyanarra a fogalomra vonatkozik.

Az egyes címszavak a szakkifejezéseken kívül is tartalmaznak fontos részinformációt pl. definíciókat, a kontextust, szinonimákat, a szakterület és a forrás megnevezését, olykor az ekvivalensre vagy használatára vonatkozó megszorító megjegyzéseket.

A kartoték formájában vezetett terminológiai gyűjteményeknek az a rendkívüli előnyük, hogy folyamatosan bővíthetők és aktualizálhatók. Általában az egyes címszavakat sem a folyamatosan végzett munka során rögzítik, hanem újabb és újabb szövegértékelés eredményeként születnek meg. Az egyéni terminológiai gyűjtemény a fordító legaktuálisabb, leginkább napra kész segédeszköze.

Nagyobb fordítóirodákban, ahol állandóan a legkülönbözőbb nyelvekre fordítanak, és ahol a sok fordító miatt szükség van a terminológiai egységességre, a kézzel vezetett kartotékok már nem elegendőek. Ezekben az intézményekben kihasználják a számítógépek nyújtotta lehetőségeket és ún. terminológiai adatbankokat hoztak létre.*

6. Példa

Az eddig kifejtetteket a továbbiakban egy egyszerű összehasonlító terminológiai szövegkiértékelés és a hozzá csatlakozó kétnyelvű terminusgyűjtemény hivatott szemléltetni. A német nyelvű kiindulási szöveghez és az angol nyelvű párhuzamos szöveghez csatlakozik a szöveg kiértékelése során elkészített 48 címszót tartalmazó német–angol szakszógyűjtemény, amit zárómegjegyzések követnek.

Kiindulási szöveg

(kézirat 17. és 18. lap)

Párhuzamos szöveg

(kézirat 19. lap)

(kézirat 20–27. lap)

Megjegyzések

A kiértékelés azt mutatja, hogy már egy rövid forrásnyelvi szöveg is tartalmaz annyi szakszót, hogy kiindulópontja lehet egy terminológiai szójegyzéknek. Három hasonló tartalmú párhuzamos szöveg kiértékelése során 36 esetben feltárható volt a 48 német címszó angol nyelvű ekvivalense, az átfedés tehát 73 százalékos.

A kiindulási szöveghez csatlakozó irodalomjegyzék rendszerint felsorol további, a témával kapcsolatos, akár más nyelveken írott munkákat, melyek szintén kiértékelhetők a kívánt szempontból. Az olyan új kutatási területek esetében, mint pl. a folyékony kristályok, a terminológia a legmegbízhatóbban a legfrissebb szakirodalomból deríthető ki.

Az angol ekvivalens néhány esetben zárójelben áll, mégpedig akkor, ha az egyenértékűséggel kapcsolatban kételyek merülnek fel (pl. a 2-es sorszámot viselő címszó ese-

*A szerző máshelyütt már ismertetett egy ilyen többnyelvű adatbankot.⁸ Továbbá utalok itt a fordítóirodák terminológiai koordináló szolgálatának rövid ismertetésére⁹ valamint a fordításköz-pontú terminológiai munka alapfogalmainak vázlatos tárgyalására.¹⁰

tében), vagy pedig, ha formai okokból nem tekinthető a német terminus ekvivalensének, de az aktuális kontextusban a fordításban kielégítő (pl. 34-es). Több esetben más lehetséges angol ekvivalenset is feltüntettünk. A tulajdonképpeni szakszókon kívül feltüntettük a kontextust (KON) is, olykor definíciót (DEF) és szinonimát (SYN) is. Két szinonima utal a hozzátartozó címszóra (21a, 48a).

A gyűjtemény nincs lezárva. Magán viseli a munka első lépésével kapcsolatos tipikus jegyeket: a legtöbb terminológiai címszó még nem igazából terjedelmes. Alig találunk definíciót, a szaknyelvi szókapcsolatok és a standardmondatok hiányoznak. A szakterület és a forrás adatai, melyekből a terminusokat és a kísérő információkat vettük, még nincsenek feltüntetve. A gyűjtemény kiegészítése, pl. más forrásanyagok esetében, a lelőhely pontos adatait meg kellene adni. Éppígy ki kellene egészíteni a címszavakat a szakterület megjelölésével is, amennyiben más szakterületeket is bevonunk a kiértékelésbe.

Újabb szövegek elemzésével a gyűjtemény éppúgy bővíthető, mint ahogyan a már meglévő adatok is kiegészíthetők ill. adott esetben javítandók.

A kétnyelvű gyűjtemény meg is fordítható és segítségül használható angolról németre történő fordítás esetén. Ha szükséges, kiegészíthető további nyelvek adataival.

(Fordította: Zalán Péter)

IRODALOM

1. *E. Wüster*: Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik (Die nationale Sprachnormung und ihre Verallgemeinerung). VDI-Verlag, Berlin, 1931. 3. Aufl. 1970, H. Bouvier u. Co. Verlag, Bonn.
2. *E. Wüster*: Die allgemeine Terminologielehre – ein Grenzgebiet zwischen Sprachwissenschaft, Logik, Ontologie, Informatik und den Sachwissenschaften. Linguistics, 119 (1974).
3. *E. Wüster*: Letzte zusammenhängende Darstellung als: Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Schriftenreihe der Technischen Universität Wien, Band 8, Teil 1 und 2, Hrsg. Bauer, im Kommission Springer-Verlag, Wien–New York, 1979.
4. *A. Warner*: Internationale Angleichung fachsprachlicher Wendungen der Elektrotechnik. Versuch einer Aufstellung phraseologischer Grundsätze für die Technik. Dissertation an der Technischen Universität Berlin. Erschienen in: Beihefte der ETZ, Heft 4 (1966), VDE-Verlag GmbH, Berlin. Erhältlich bei der Gesellschaft für deutsche Sprache. Postfach 2669, D–6200 Wiesbaden.
5. Normvorhaben DIN 002342: Grundbegriffe der Terminologie. 5. Vorlage, Juni 1984. DIN-NAT 1 Nr. 20–84. Normenausschuss Terminologie, DIN Deutsches Institut für Normung e.V., D–1000 Berlin 30.
6. *F. Paepcke*: Gemeinsprache, Fachsprachen und Übersetzen. CEBAL Publication No. 3, The Copenhagen School of Economics, 1975.
7. *E. Paepcke*: Persönliche Mitteilungen, 1971–1984.
8. *I. Hohnhold*: Die Terminologie-Datenbank TEAM im Sprachendienst Siemens München. Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer 30, 3 (1984).
9. *I. Hohnhold*: Übersetzungsorientierte Terminologearbeit (Folge 4): Die Terminologiestelle im Sprachendienst. Lebende Sprachen XXIX. 3 (1984).
10. *I. Hohnhold*: Grundbegriffe im Bereich und im Umfeld übersetzungsorientierter Terminologearbeit. Arbeitsdefinitionen und Anmerkungen. Lebende Sprachen XXVII. 1 (1982).

NÉHÁNY GONDOLAT A FORDÍTÁS NEHÉZSÉGÉRŐL

Bármikor, midőn beszélgetés során bevallom, hogy költészetet fordítok, az azonnali válasz – nemcsak laikusoktól, de meglepő módon hivatásos fordítók részéről is – ugyanaz: „Óh, az bizonyára borzasztóan nehéz!” Mindig zavarba jövök e megjegyzésre, s még most sem vagyok biztos abban, hogy mit is jelent pontosan ez az ösztönös reagálás.

A „nehézség” fogalmának nyilvánvalóan van valós jelentése: nemcsak szubjektíven tudjuk, hogy bizonyos teljesítmények nehezebbek (számunkra), mint mások, de képesek vagyunk – számos tevékenység esetén – objektív mértékegységet is alkalmazni. Senki sem vitatja, hogy egy óra szerkezetének a megjavítása vagy egy precíziós műszer összeszerelése „nehezebb”, mint egy biztosíték vagy egy autógumi kicserélése. Minden szív tudja, hogy bizonyos lesiklások „nehezebbek”, mint mások; valójában az osztályozásnak egy hivatalos nemzetközi rendszerét fogadták most el. De mit jelent ez pontosan?

Első példából az tűnhetne ki, hogy a „munkára fordított időt” használhatnánk a nehézség objektív mércéjeként. De ez nem szükségképpen alkalmas mérték. Egy tapasztalt órásnak vagy egy szakértő gépszerezőnek jóval kevesebb időre van szüksége munkája elvégzéséhez, mint egy tapasztalatlan, ügyetlen lakónak egy biztosíték kicseréléséhez.

Óh, erre azt fogják mondani – és azt hiszem, első fontos felfedezésünkhöz közeledünk –, hogy gondoljunk azokra az évekre, amelyeket az órásnak vagy a gépszerezőnek kell felkészüléssel töltenie, hogy megszerezze azt a szakértelmet, amely képessé teszi őt feladatának gyors és könnyű elvégzésére. Ez a megközelítés – úgy tűnik – illik második példámra is: bár a sílesiklások „nehézsége” valamennyire mechanikusan, de egységesen az egy lesiklásban található legnagyobb lejtés (azaz a lejtő szöge) alapján van meghatározva, érvelni lehet azzal, hogy egy „nehezebb” lesiklással való megbirkózás érdekében a síelőnek jóval több évi tanulást kell maga mögött tudnia, hogy a szükséges gyakorlatot elsajátítsa.

Így arra a következtetésre juthatunk, hogy még ha egy órásmeister egy bizonyos javítást s egy szív egy „nehéz” lesiklást – szubjektíven – teljesen könnyűnek találhatna is, mindazonáltal létezik egy érvényes objektív jelentés, amelynek alapján ezek a cselekedetek nehezek. Vagy másként fogalmazva: csak a tényleges tevékenység *előtti* idő és gyakorlás alkalmazása az, ami befolyásolja a „nehézség” fokának a szubjektív felbecsülését.

Csábító, hogy ezt a gondolatot alkalmazzuk a fordítás „nehézségére”. De, gyakorló fordítóként (s nem csak versfordítóként) úgy érzem, hogy a probléma jóval összetettebb. (Nagyon röviden eltérve a tárgytól: az nem lényeges, hogy soha senki nem sugallná egy költőnek, hogy verset bizonyára nehezebb vagy jóval nehezebb írni, mint például regényt.)

Nem kívánok valamilyen különös álláspontra helyezkedni, sem egy paradox elmélettel előhozakodni. Természetesen egyetértek azzal, hogy a tapasztalat a fordító második legfontosabb vagyontárgya – a legfontosabb a mesterség iránti természetes készség –, s azt sem vitatom, hogy *Übung macht den Meister*. De mindez még messze nem a teljes kép. Néhány versfordításom a legjobbak közül fordítói munkám legkezdetéről származik, azokból a napokból, amikor még nem volt tapasztalatom s így persze gyakorlatom sem a fordításban. A világirodalom legjobb fordításainak némelyikét olyan emberek készítették, akik soha semmit nem fordítottak sem előtte, sem utána. „Nehéznek” találták munkájukat? Elvégezhették volna-e, ha annak találták volna? Én persze az első fordításaimat semmilyen értelemben nem találtam „nehéznek”: majdnem maguk írták önmagukat.

De a „nehézség” nyilvánvalóan létezik. Egy életnyi fordítás után bizonyos szövegeket nehezebbnek tartok, mint másokat – nemcsak kissé, hanem jelentősen nehezebbeknek. És miután mindegyiket ugyanazzal a mögöttem levő tapasztalattal közelítem meg, úgy vélem, hogy a „nehézséget” a szövegben létezőként kell feltételezni. (Eszményi esetben persze, annak érdekében, hogy teljesen biztos legyen, miszerint a „nehézség” a szöveg belső, elidegeníthetetlen része, egy csoport gyakorlott fordítónak adni kellene egy sor láthatóan különböző nehézségi fokú szöveget abból a célból, hogy ki lehessen deríteni, vajon ugyanabban a sorrendben osztályozzák-e őket. De – lévén egy csekély tapasztalatom a fordítói műhelyeket illetően – gyanítom, hogy nagymértékű lenne az egyetértés.)

Mielőtt folytatnánk a kutatást az után, hogy miből áll ez a „nehézség”, szeretném elhárítani a „nehézségnek” néhány értelmezését, amelyek nem vonatkoznak tanulmányunkra.

Az iskolában egy fordítást „nehéznek” tartanak, ha az ismeretlen szavakat és bonyolult grammatikai s szintaktikai elemeket tartalmaz. Ezek a „nehézségek” nyilvánvalóan a tanuló még nem megfelelő idegen nyelvi beszédkészségének a következményei: ezek *dekódolási* nehézségek. Feltételezve – mert fel kell tételeznünk –, hogy a hivatásos fordító a forrásnyelv vagy nyelvek teljes birtokában van, ettől a fajta „nehézségtől” eltekinthetünk: ez nem létezik vagy nem létezhet a hivatásos fordító számára.

A fordítói irodák, amelyeknek díjszabása gyakran a „nehézség” fogalmán alapul, tapasztalatom szerint a kínálat és kereslet viszonyaiban hajlamosak felfogni a „nehézséget”. Semmiféle reális értelemben nem lehet az adatfeldolgozást „nehezebbnek” tekinteni, mint mondjuk az önmozgó járművek technikáját vagy a biológiai kutatást. Hasonlóképpen a japán vagy az arab semmilyen abszolút értelemben nem „nehezebb”, mint a francia vagy a norvég. Mindez csupán azt jelenti, hogy az irodának nehezebb egy „ritkább” témához vagy egy „ritkább” nyelvhez fordítót találnia.

A mi célunk szempontjából a „nehézségnek” bizonyosan *újra* kódolási nehézséget kell jelentenie. Néha arra vagyok kíváncsi, hogy vajon ez meghatározható-e a fordító „választási lehetőségeivel”: a fordító választási lehetőségeinek a száma kihat-e egy szöveg meghatározott részében a „nehézség” fogalmára? Bizonyos állítások, különösen, ha pusztán monoszémákból állnak, csak egyféleképpen fordíthatók le („He is my father”, „This is an apple”, „The ceiling is white”); más állítások – ezek azok, amelyekkel a fordító igazán küzdelmet vív – különbözőképpen tolmácsolhatók, egyenlően (vagy majdnem egyenlően) érvényes módon. A választás lehetősége vajon nehezebbé teszi-e a szöveget? És ha igen, miért? A fordítónak csak az általa helyesnek vélt variációt kell kiválasztania,

többnyire ugyanúgy, ahogy azt az egy értelmezést megengedő szöveg esetén tenné? De valamennyien tudjuk, hogy egy sor rossz fordítás annak köszönhető, hogy a fordító számos stratégiával kerül szembe, és egy másodlagosat, alárendeltet választ ki.

Mindez egy érdekes gondolatot ébreszt. Vajon egy szöveg, amely rosszul van lefordítva – ismételtén, állandóan vagy felkértek egy egész csoportja által –, ezért „nehéz” szöveg? Lehetséges lenne a „nehézség” fokát meghatározni a fordítási hibák előfordulásának gyakoriságával? Igen, hajlok arra a gondolatra, hogy lehetséges lenne – csak akkor a „Mi a nehézség?” kérdését egyszerűen a „Mi a szövegben az, ami a fordítót elbuktatja?” kérdéssel cseréljük fel.

Eltekintve az eddig érintett bizonytalan vonatkozásoktól, azt hiszem, hogy az „objektív nehézség” két típusát lehetséges azonosítani: a rendszervonatkozású és a szöveg-vonatkozású nehézséget. Az első a forrásnyelv (source language, SL) és a cél nyelv (target language, TL) közötti lexikai és szintaktikai kapcsolatokról ered, és ez természetesen erősen változik a különböző nyelvpárok között. Ez a cikk azonban csupán egy és ugyanazon nyelvpár: a német és az angol nyelv különböző szövegeinek nehézségi fokával foglalkozik. A rendszervonatkozású nehézségeket tovább lehet lexikai és szintaktikai alosztályokba sorolni. A lexikai nehézségek rendszerint a kulturális távolságnak tulajdoníthatók, és ezért – a speciális intézményes szakszavak (Lord Privy Seal) és a sportnyelvi szókincs (krikett és rögbikifejezések) lehetséges kivételével – elhanyagolhatók a hivatásos fordító által.

A szintaxisvonatkozású problémák reálisabbak. Teljesen függetlenül a hosszú mondatok iránti német hajlamtól, a németnek és az angolnak számos különböző szintaktikai szerkezeti sémája van: egyet idézünk közülük példaként a jelzős szerkezetbeli különbségre; az

ein wichtiger, bisher unbekannter Faktor

szerkezet megfeleltethető az

an important previously unknown factor

szerkezettel; de ha mindezt a következővé bővítjük:

*ein wichtiger, in der Geschichte der europäischen
Gewerkschaftsbewegung bisher unbekannter Faktor,*

akkor meghaladjuk az angol nyelv türelmét a jelzős szerkezeteket illetően, és kényszerítve vagyunk a szerkezetet a következőkre felbontani:

*an important factor previously unknown in the
history of the European trade union movement.*

Nos, ez valójában nem „nehezebb” önmagában; bár a hasonló, nem közvetlenül átvihető szerkezetek halmozása (mely egyáltalán nem szokatlan a német tudományos szövegekben) szükségessé teheti mondatok, sőt talán bekezdések széttördelését is. Általánosságban beszélve az SL és a TL közötti szintaktikai aszimmetriát a „nehézség” forrásként kell látni – de, véleményem szerint, nem ez az egyetlen tényező.

Minden bizonnyal lehetséges a meghatározott nyelvpárok ilyen rendszervonatkozású nehézségeinek a listáját összeállítani az összehasonlító, kontrasztív nyelvészet alapján; sőt, a fordítást tanuló hasznára lehetséges lenne a velük való foglalkozás struktúrájának kézikönyvét is létrehozni.

A rendszervonatkozású nehézségek ezért függetlenek az egyes szövegektől: benne rejlenek például a német–angol fordításban. Az igaz, persze, hogy bizonyos szövegek nagyobb vagy kisebb számú „nehéz” szintaktikai jellemzőt tartalmazhatnak, mint mások, és hogy a rendszervonatkozású nehézségek nagy gyakorisága szövegvonatkozású nehézséget létrehozó elemnek mondható. Egy nem irodalmi szöveg esetén rendszeren ez lenne az egyetlen fajtája a szövegvonatkozású nehézségnek.

Irodalmi fordításban – másrésztől – további nehézségek tűnnek fel, nagyrészt az SL szöveg kényszeréből fakadóan: a fordító választását az „üzenet”-egyenértékesek között korlátozzák a stílusbeli, hangnembeli szempontok, a felhangok, allúziók, metaforák stb. egyenértékeseivel kapcsolatos megfontolások, és költészet esetén prozódiai megfontolások is. Ezeket, úgy gondolom, mint a „nehézséghez” hozzájáruló objektív tényezőket kell elfogadni: egyetlen műfordító sem vitatná, hogy Virginia Woolf, James Joyce vagy Paul Celan igen előkelő helyezést érme el a „nehéz” szövegek listáján. Azt jelenti-e mindez, hogy a megfelelő egyenértékes megtalálása, vagy talán még inkább az ilyen egyenértékesek alkotása több időt vagy „erőfeszítést” igényel (mely erőfeszítést valószínűleg szintén az idő mértékével mérjük), és hogy a szövegvonatkozású „nehézség” ennél fogva egyszerűen időráfordítást jelent? Megint úgy vélem, hogy van némi igazság ebben a megközelítésben, de megint nem gondolom azt, hogy ez a teljes igazság. Már csak azért sem, mert – követve a logikai végkövetkeztetésig – e kijelentés azt jelentené, hogy elegendő erő birtokában végső fokon minden ilyen nehéz szöveget le lehet fordítani. De tudjuk, hogy mindez nem igaz. Csupán egy maroknyi fordító rettenne vissza ezektől a szerzőktől mint „túl nehezekről”, még ha a világ minden ideje rendelkezésünkre állna is. Újra föltehetjük a kérdést: meghatározható-e egy „nehéz” szöveg mint amitől a legtöbb vagy sok fordító visszaretten? És újra egy kérdést helyettesítsenék pusztán egy másikkal: mi az pontosan a szövegben, ami vonakodóvá teszi a fordítókat egy szöveggel való megbirkózásukkor, mert „túl nehéznek” tekintik.

Felmerül egy ötlet James Joyce és Paul Celan kapcsán: lehet-e a „nehézség” forrása az olyan szavaknak a száma, azaz előfordulási gyakorisága, sűrűsége, amelyeknek nincsen egyenes „szótári megfelelője”? Vagy a szokatlan vagy idioszinkretikus stílus, az erőltetett grammatikáé vagy szintaxisé, a nyelvi szabadságoké? Újra úgy vélem, hogy ez része az igazságnak – de nem vagyok biztos abban, hogy az ilyen korlátozások pusztán száma meghatározza a szöveg „nehézségi” fokát. Ha prozódiai korlátozásokat vizsgálunk, akkor – logikusan – egy szonett lefordítása nehezebb lenne, mint egy szabad verselésű költeményé, és egy Villon-féle balladáé nehezebb lenne, mint egy szonetté. De magam fordítottam rövidebb idő alatt és kevesebb tudatos erőfeszítéssel szonetteket, mint néhány szabad verset: ennél fogva a „nehézség” bármilyen meghatározása a ráfordított idő alapján nem kielégítő.

De elhagyván most egy percére a műfordítást, miért lenne egy nem irodalmi szöveg – az irodalmi korlátozások nélkül – nehezebb vagy kevésbé nehéz, mint egy másik. Különösen abból a szempontból, hogy a fentebb említett szintaktikai aszimmetria igen kis szerepet játszik nem irodalmi szövegekben.

A Német Szövetségi Köztársaságban a törvénytörési fordítók díjazása a „nehézségi fokok” jegyzéke szerint történik, amely a speciális (*fachsprachliche*) és nem speciális (*gemeinsprachliche*) szavak szövegbeli arányán alapul. Ez nagyon kellemes a jogi fordítók számára, és senki nem sajnálja tőlük a keresetüket. Ennek azonban semmi értelme

nincs a fordításelmélet tekintetében. Egy hivatásos jogásznak vagy jogi fordítónak egy jogi szakszó, bármennyire *fachsprachlich*, nem jelent nagyobb nehézséget, mint bármelyik másik szakszó: az része megszokott napi szókincsének. Most, hogy számítógépeink vannak, amelyek elvégzik ezeket a munkákat, nagyon könnyű lenne meghatározni egy szöveg „nehézségének” mértékét egy gyakorisági szótár alapján, a szöveget alkotó szavak gyakoriságának vagy ritkaságának megfelelően. De ez teljesen félrevezető lenne, mert azon az alapvetően hamis előfeltevéseken alapulna, hogy egy speciális szakszót nehezebb lefordítani, mint egy „átlagos szókészleti egységet”. (Épp az ellenkezője lehet az eset: a *deoxyribonucleic acid*, *oedema*, *conversation transconductance* vagy *convolution integral* kifejezéseket jóval könnyebb lefordítani, mint sok gyakori szót.)

Sok kérdést tettem föl, és kevesre válaszoltam, ha válaszoltam. Mindamellett összefoglalásul úgy tűnik föl nekem, hogy a fordításbeli „nehézség” fogalma négy fő összetevőből áll: 1. rendszervonatkozású nehézségek, ezek a szövegnek egy meghatározott SL-ből egy meghatározott TL-re történő fordításakor a nehézség egy „háttérszintjét” szabják meg, és szövegvonatkozású nehézségekké csak akkor válnak, ha az átlagosnál magasabb fokot mutatnak; 2. a tárgy speciális voltának szintje a speciális szókinccsel: ezt a fordítónak felkészülése és múltbeli tapasztalata során kellett elsajátítania; miközben ez látszólag „nehézzé” teszi a szöveget egy laikus számára, e sajátos szempontot a fordító maga nem tapasztalja szubjektívebb „nehézségként”; 3. néhány idioszinkretikus tényező egy egyedi szövegben, nagyrészt a nyelvi-stilisztikai normától való eltéréssel összefüggésben, azaz egy költő, író, politikus stb. „egyéni hangja”; és végül 4. a fordító saját (valószínűleg meghatározhatatlan) különbözősége egy szövegre való „fogékonyságában” vagy „reagálásában”; ez gyakran azt eredményezi, hogy bizonyos szövegeket könnyebbeknek, másokat nehezebbeknek talál akkor, amikor a tisztán racionális elemzés alapján az ellenkező eredményt várnánk.

Ilyen gondolatai vannak egy gyakorló fordítónak, aki képzetlen a fordításelméletben. A téma nyitva áll minden szakember előtt.

(Fordította: Tolcsvai Nagy Gábor)

FOLYÓIRAT

A BABEL CÍMŰ FOLYÓIRAT

A Fordítók Nemzetközi Szövetségének¹ megalakulását követően 1955-ben jelent e szervezet hivatalos lapja: a BABEL című folyóirat; 1986-ban az UNESCO támogatásával immár harmincegyedik évfolyamába lépett.

Belső címlapján franciául és angolul ez áll: „A fordításra vonatkozó kutatás és tájékoztatás negyedévenként megjelenő folyóirata.”² Azóta két hivatalos nyelvéhez mások is csatlakoztak: ma már francián és angolon kívül német, olasz, orosz és spanyol nyelvű cikkek és hírek is olvashatók a BABELben.

A folyóirat, éppúgy mint maga a FIT, a francia fordítószövetség³ akkori elnökének (későbbi díszelnökének) Pierre-François Caillének⁴ köszönheti létét, majd fejlődését. Neki sikerült annak idején meggyőznie az UNESCO vezetőségét arról, hogy a fordítók és általában a fordításügy elméleti és gyakorlati problémáinak, eredményeinek és céljainak nemzetközi szintű ismertetése jól szolgálhatja a kulturális világszervezet céljait s ezért megérdemli annak támogatását. Erről az UNESCO vezetőségét meggyőznie nem lehetett nehéz, mert Caillé egyik személyes jóbarátja, Roger Caillois⁵ neves esszéista, aki akkor az UNESCOban vezető állást töltött be, maga is kiváló költő-fordító volt.

A BABEL útbaindítása és kezdeti irányítása tehát Párizsból történt: itt lévén az UNESCO székhelye, és itt lakott Pierre-François Caillé. Ő nemcsak alapítója volt, hanem haláláig igazgatója is maradt a BABELnek. Mint igazgató írta alá az UNESCO mindenkori szakosztályi igazgatójával azokat a kétévenként megújított szerződéseket, amelyek a BABEL tartalmának irányelveit szabják meg, valamint meghatározzák a lapnak az UNESCOhoz fűződő adminisztrációs és gazdasági kapcsolatait (szubvenció, elszámolási kötelezettség, határidők stb.).

A negyedévenként megjelenő lapnak eddigi fennállása során két ízben jelent meg dupla száma: 1963-ban a „Szakrális szövegek fordítása” volt a kettős szám témája, 1978-ban pedig a FIT negyedszázados jubileumának szenteltünk egy kettős számot. Időnként máskor is megjelentek tematikus számok; ezeknek felsorolásával jellemezhetjük a lap széles érdeklődési körét:

¹ Fédération Internationale de Traducteurs – FIT

² Organe trimestriel d'information et de recherche dans le domaine de la traduction – Quarterly Journal devoted to information and research in the field of translation

³ Société Française des Traducteurs – S.F.T.

⁴ Pierre-François Caillé (1907–1979) angol–francia filmfordító

⁵ Roger Caillois (1913–1978), Magyarul megjelent művei: *A költészet packázásai* (1966), *Pilátus* (1965).

„A gépi fordítás” (1956/2) – „Fordítás Ázsiában” (1958/1) – „Műfordítók találkozója” (1958/3) – „A filmfordítás kérdései” (1960/3) – „Bibliafordítás” (1961/2) – „Fordítás Afrikában” (1961/4) – „Konferenciatolmácsolás” (1962/1) – „Tudományos és műszaki fordítás” (1962/2) – „A fordítás és az egyetemek” (1962/3) – „A színházi fordítás” (1965/1) – „Fordítás Finnországban” (1965/2) – „Fordítás Csehszlovákiában” (1968/2) – „Fordítás Belgiumban” (1968/3) – „Szótárkészítés” (1973/1) – „Thomas Mann műveinek fordítása” (1975/4) – „A fordítás története” (1976/1) – „A fordítók helyzete” (1976/2) – „Tolmácsolás” (1976/3) – „Fordítás a kétszázéves Egyesült Államokban” (1976/4) – „UNESCO-ajánlás a fordítók és a fordítások jogvédelméről valamint a fordítók helyzetének jobbítását célzó gyakorlati intézkedésekről” (1977/2) – „Tudományos szövegek fordítása” (1977/3) – „Fordítás Latin-Amerikában” (1978/1) – „Szótárkészítés” (1978/2) – „Fordítás a Szovjetunióban” (1979/1) – „Fordítás Afrikában” (1979/2) – „Fordítás Ázsiában” (1979/3) – „Fordításelmélet” (1979/4) – „A fordítás szerepe a nemzetközi kulturális együttműködésben” (1980/1) – „A fordítás és a gép” (1980/2) – „Fordítás a német nyelvterületen” (1980/3) – „A BABEL témakörei” (1980/4) – „Hogyan alakul meg egy fordítószövetség Afrikában” (1981/1) – „Fordítás és terminológia” (1981/2) – „Az UNESCO és a nemzetközi fordítószövetség” (1982/1) – „Fordításelmélet” (1982/2) – „Goethe és a fordítás” (1982/4) – „Könyvek és a fordítás” (1983/1) – „Az összehasonlító irodalomtudomány és a fordítás” (1983/2) – „A fordítások minősége” (1983/4) – „A Fordítók Nemzetközi Szövetségének harminc esztendeje” (1984/1) – „A BABEL harminc esztendeje” (1984/2) – „Pierre-François Caillé emléke” (1984/3) – „A műfordítás kérdései” (1984/4).

A Fordítók Nemzetközi Szövetsége eddigi tíz kongresszusának előkészületeit valamint a kongresszusok krónikáját és eredményeit (határozatait) a BABEL ugyancsak ismertette, mégpedig: I. (Párizs): 1954/1 – II. (Róma): 1956/2 – III. (Bad Godesberg): 1957/2 és 1957/3 – IV. (Dubrovnik): 1963/3 és 1963/4 – V. (Lahti): 1967/1 – VI. (Stuttgart): 1971/1 – VII. (Nizza): 1974/4 – VIII. (Montreal): 1977/4 – IX. (Varsó): 1981/3 és 1981/4 – X. (Bécs): 1984/1 és 1984/2.

Az is hozzátartozik a BABEL programjához, hogy bemutassa, hogyan áll a fordításügy, a képzés, a fordítók helyzete és szervezeti élete abban az országban, ahol a legközelebbi kongresszus előkészületei folynak. Így 1984-ben két száma is foglalkozott a fordítók és fordítások ausztriai helyzetével, legközelebb pedig az 1987-re Maastrichtbe tervezett XI. FIT-kongresszus kapcsán fognak a holland fordításügyet tárgyaló cikkek, közlemények megjelenni.

A BABEL kiadását a FIT saját kezeléséből 1961-ben a nyugatnémet Langenscheidt cég vette át, 1967-től 1969-ig a franciaországi Avignonban adta ki az Aubanel cég, a közbeeső időszakban a mindenkori főszerkesztő, illetve külön menedzser intézte a kiadását – 1977 óta Budapesten jelenik meg a BABEL, az Akadémiai Kiadó gondozásában.

1969 óta a Reijo Salkola finn grafikusművész által tervezett, minden évben más színű borítólappal lát napvilágot.

Első főszerkesztője, a nyugatnémet Erwin Bothien, aki Bonnban működött, 1963-ban elhunyt, s a lap összeállítását Dr. Julius Wünsche ügyvéd (Unteruhldingen/Konstanz) vette át, majd 1970-ben Dr. Erich Weis nyugatnémet professzort (Gerlingen) választották meg főszerkesztőnek. 1974-ben a Fordítók Nemzetközi Szövetségének újabb válasz-

tása a jelen beszámoló szerzőjére esett, aki 1969 óta volt a szerkesztőbizottság tagja és mindmáig szerkeszti a BABEL-t.⁶

A lap alapítója és első igazgatója, Pierre-François Caillé 1979-ben elhunyt, azóta Ewald Osers (Reading, Anglia) a BABEL igazgatója.

S most néhány szót a BABEL szerkesztési elveiről, programjáról.

Elvi alapja a fordítás egységessége, vagyis annak felismerése, hogy minden fordítási művelet alapjellege azonos; éles válaszfal fordítás és fordítás közt nem húzható, csak ami az egységességen belüli tagolást illeti – ott persze vannak a műfajok követelményeinek megfelelő különbözőségek –, például egy szép prózai szöveg és egy műszaki leírás vagy jogi szöveg fordításának elvei közt több a hasonlóság, mint a műfordítás kategóriáján belül a szép próza és a vers vagy dráma fordításának sajátos követelményei között. Hasonlóképpen ami a fordítók jogi és anyagi helyzetét, társadalmi megbecsülését illet: habár egyik országban a műfordító, másutt a szakfordító vagy a tolmács van kedvezőbb helyzetben – sorsuk, javadalmazásuk, elismerésük bizonyos mértékig mégis összefügg a fordítói munka általános értékelésével. Ez az egység az alapelve a BABEL „gazdájának”, a Fordítók Nemzetközi Szövetségének is; ezt hangsúlyozta mindig nyomatékkal Pierre-François Caillé, valamint a jugoszláv Zlatko Gorjan, aki 1963-tól 1966-ig elnöke, majd díszelnöke volt a FIT-nek. S ilyen alapelv nélkül nem is igen működhetnék egységes szervezatként a nemzetközi szövetség, hiszen tagszervezetei meglehetősen heterogének: van köztük műfordítói (ilyen a miénk is: a Magyar Írók Szövetségének műfordítói szakosztálya) van, amelybe túlnyomóan tolmácsok tartoznak (például az osztrák „Universitas”); vannak tisztán szakfordítói és vannak vegyes jellegűek is. A BABEL-nek lehetőleg valamennyiük igényét ki kell elégítenie, s ezenkívül tájékoztatnia kell a fordítói módszerekben elért vívmányokról és az újabban különösen népszerű gépi fordítás különféle szempontú megítéléseiről másokat is, akik érdeklődnek fordítási kérdések iránt: nyelvészeket, irodalomtörténészeket, szótárírókat, könyvtárosokat, kiadókat stb., stb.

Hogy sokrétű olvasóközönségének sokféle igényét kielégítse, történetének folyamán a BABEL több ízben is szerkezeti változásokon ment keresztül. Jelenleg két főrovatra oszlik. Az első a kutatás területe, itt cikkek jelennek meg a fentebb emített témakörökben, főként a fordítás elméletében elért új vívmányokról, történeti kérdésekről, a fordításkritikáról, fordítói segédeszközökről és jogvédelemről stb. – Második főrovata inkább a tájékoztatást szolgálja, címe: „A fordítás világa.” Itt közli a vezetőség, a tagszervezetek és a szakbizottságok címjegyzékét, a tagszervezetek sajtójának tartalomjegyzékét, bemutatja milyen a fordító helyzete egy-egy országban, illetve nyelvterületen, recenziókat közöl fordításméleti és -történeti művekről, és fordítói segédeszközökről, ismerteti az UNESCO világirodalmi sorozatát, tájékoztat az általános terminológiai problémákról, híreket fordítói díjakról, tanfolyamokról, konferenciákról, vitákról stb. S ebbe a főrovatba tartoznak a „Fórum” gyűjtőcím alatt közölt tanulmányok a témakörünkbe vágó újszerű ötletekről és kísérletekről, fordítói vallomások stb.

⁶ A szerkesztőbizottság tagjai: Georgi Andzsaparidze (Szovjetunió), Esther Benítez (Spanyolország), Paul S. Falla (Anglia), Marilyn Gaddis-Rose (Egyesült Államok), Jacques Goetschalck (Luxemburg), Dr. René Haeseryn (Belgium), Jean Maillot (Franciaország), Klaus Rülker (Német Demokratikus Köztársaság), Hans-Thomas Schwarz (Német Szövetségi Köztársaság, a bizottság elnöke), Dr. Vida Tamás (Magyarország). A szerkesztőség titkára: R. Kormos Márta

Hogy az igényeknek megfelelően hogyan változik meg „menet közben” a BABEL szerkezete, erre az említhető példaként, hogy az uniformizálódás felé haladó legújabb műszaki szakkifejezések többnyelvű szójegyzékét, amelyet külön rovatban egy évtizeden át közölt a BABEL, menten átengedte egy erre szakosodó periodikus kiadványnak, mihelyt ilyen létrejött – azóta a BABEL nem közöl szójegyzékeket.

A jövő szerkesztői tervei közé tartozik: olyan fejezeteket közölni a fordítás világtörténetéből, amelyek az eddig már megjelentekkel kiegészülve egy könyvkiadásra váró, egységes történeti képet fognak adni a fordítás és a fordításelmélet fejlődéséről. Továbbá igyekezni fogunk a FIT szakbizottságai révén a világ minden tájáról összegyűjteni egy-egy kérdés kifejtését: például a BABEL 1986. évi 2. számában részletes ismertetés olvasható a Német Demokratikus Köztársaság fordítóképzési rendszeréről, hogy mintául szolgáljon más országok képzési rendszerének hasonló bemutatásához, amiben a FIT fordítóképzési szakbizottságának – s jelesül a bizottság elnökének, Gustave Cammaert belga professzornak – közreműködésére számítunk. Hasonlóképpen szeretnők a következő számokban azt bemutatni, hogy egyes korlátozott elterjedésű nyelvek irodalma miként vált fordítások révén külföldön ismertté . . .

Az elért eredmények és a kitűzött tervek egyaránt azt mutatják, hogy a BABEL a fordításügy világfóruma. Közleményei már eddig is kiterjedtek mind az öt kontinensre.

Radó György

Fritz Paepcke–Philippe Forget: *Textverstehen und Übersetzen. Ouvertures sur la traduction I–II*. Heidelberg, 1981., 1982. Julius Groos Verlag, 187., 107.

A kétkötetes könyvet, amely a nyugatnémet „Studienbücher Deutsch als Fremdsprache” c. gyűjtemény második darabjaként látott napvilágot, a szerzők Hans-Georg Gadamernek ajánlják, a bevezetőben pedig külön is hangsúlyozzák, hogy elemzéseik keretét, elméleti háttérét az *Igazság és módszer* (ugyancsak heidelbergi) szerzőjének nyelvfilozófiája, a hermeneutika képezi (10). Ez az elméleti háttér több szempontból is figyelmet érdemel. Elsősorban azért, mert az eddigi, jobbára nyelvészeti, logikai, kommunikációelméleti, szemiotikai stb. alapú fordításelméletek mellett más, újfajta megközelítési mód lehetőségét veti fel. Másodsor az azért, mert igazolni látszik azt az érzésünket, hogy a fordítás számára bármilyen társadalomtudomány képes elméleti alapként szolgálni, a fordítás pedig – óriási mértékű affinitásánál fogva – „elméletének” kidolgozásában szívesen használja fel a legkülönbözőbb diszciplínák elméleti-módszertani háttérét, gondolkodásmódját, fogalmi rendszerét, terminológiáját. Végül pedig azért, mert közelebb hozza egymáshoz a hatvanas évek elejének két, kiindulásában, módszerében homlokegyenest ellentétesnek látszó megközelítési módját, a strukturalizmust és a hermeneutikát. A címben megjelenő „ouvertures” szó, amelyet a szerzők tudatosan választottak és részletesen meg is magyaráznak (7), Umberto Eco magyar nyelvű tanulmánykötetének címére emlékeztet, de eszünkbe juttatja egy 1982-ben megjelent másik írásának bevezetőjét is, amelyben

Eco azt fejtegeti, hogy a jel és jelfunkciók tanulmányozásával induló strukturalizmus, majd a belőle kinövő szemiotika a 80-as évek elejére fejlődésének immár harmadik állomásához érkezett: ma már nem a struktúrák, kódok, paradigmák, opozíciók feltárása és leírása érdekli, nem is a különböző szöveggrammatikák által generált szövegek szintaktikai és szemantikai struktúrája foglalkoztatja: elemzéseinek középpontjába a szövegek olvasása, a szöveg és az olvasó viszonya került. A szövegek olvasása, megértése, értelmezése képezi érdeklődési körét a hermeneutikának is, így a vizsgálódásaiba pragmatikai aspektusokat is bevonó szemiotika valamint az elvont filozófiai magaslatokból a gyakorlat felé orientálódó hermeneutika a 80-as évek közepére feltétlenül közelebb került egymáshoz, s ez a közeledés a fordításelmélet szempontjából mindenképpen haszonnal jár.

Az ismertetett mű első kötetét – a két szerző nyelvi hovatartozásából következően – egymást követő, szövegrészekkel illusztrált francia és német nyelvű elméleti fejtegetések képezik, mindkét szerző saját anyanyelvén ír. Elemzéseik középpontjába a fordítót, a fordító és a szöveg viszonyát állítják (22). A magyarázatok (a szöveg bonyolult referenciarendszerének feltárását célzó kommentárok) némiképp hasonlítanak a francia olvasók előtt jól ismert „explication de texte”, „commentaire composé” módszereihez és eljárásaihoz, itt-ott érdekes kontrasztív lexikai elemzésekhez is elvezetnek (ilyen például a francia „mise au point” (80), a „gratuit” (94), az „allure”, „régime” (124–131) stb. szavak fordítási lehetőségeinek, elveinek kifejtése). A szerzők szemmel láthatólag egy véleményen vannak a problémák elméleti-módszertani háttérét ille-

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Centre Historical Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

tően: egyaránt elvetik az elmélet nélküli szűk prakticismust, és az *a priori* felállított elvek alapján történő spekulációt, mely nem hajlandó tudomást venni a gyakorlatról, és csupán saját előítéleteire keres igazolást. Érezhetően idegenkednek mindattól, amit a német terminológia az „Übersetzungswissenschaft” szóval jelöl. Választott módszerük a gyakorlatból kiinduló filozofálás, a „réflexion pratique”, a „pratique réflexive” (34).

Az elméleti-módszertani bevezetés (7–38) után jól megválasztott szövegrészletek elemzése nyomán jutunk közelebb a szöveg struktúrájához (39–61), a szövegben rejlő metaforák felismeréséhez és lefordításuk szempontjaihoz (62–102), a szövegben levő idegen szavak lefordításának vagy megtartásának problémáihoz (103–121), a normával és a stílussal összefüggő fordítási kérdésekhez (122–144). A kommentált szövegeket a kötet végén található „Alkalmazások” c. fejezetben 10 kommentár nélküli mintaszöveg követi, a francia nyelvű eredetivel és a német nyelvű fordítással (145–182). A kötetet bibliográfia és a szerzők életrajzának rövid ismertetése zárja (183–187).

Az egy évvel később megjelent második kötetet, amelynek alcíme „Übersetzen als Praxis / Pratiques de la traduction”, a szerzők az első kötet „szükségesszerű folytatásának” tekintik. E kötet (mely tulajdonképpen egyfajta szöveggyűjtemény) kettős célt szolgál: egyfelől további gyakorlati anyagot szeretne nyújtani francia szövegek németre való fordításához, másfelől azt szeretné elérni, hogy a konkrét fordítási gyakorlatl való szembekerülés nyomán az olvasó igazolva lássa vagy akár vitába szálljon az első kötetben leírt elméleti alapokkal. Ez a kötet huszonegy, különböző tárgykörökből összeválogatott francia szöveget tartalmaz (a szerzők vagy tanítványaik által készített) német nyelvű fordításukkal együtt, ezen kívül pedig további 14 szövegrészletet, de már német fordításuk nélkül. Az egy-három oldalas szövegek műfajukat tekintve szinte kivétel nélkül esszék, a szerzők között ott találjuk Valéryt, Camus-t, Sartre-ot, Bernanost, François Mitterand-t és Jacques Chaban-Delmaist is. Van ezen kívül még egy-egy részlet a francia KRESZ szövegéből és az Air France egyik reklámszövegéből is. E szövegek lefordítása nemcsak a német, de a magyar anyanyelvű olvasók özönség számára is igen hasznos lehet, kipróbálását feltétlenül ajánlatosnak tartanánk a magyarországi fordító- és tolmácsképző intézményekben.

A két szerző közös munkájának olvasása – túl azon a jól ismert igazságon, hogy ha ketten

mondják ugyanazt, az nem feltétlenül ugyanaz – még egy tanulással szolgál: ha két nyelven mondják ugyanazt, az sem feltétlenül ugyanaz. A magyar anyanyelvű olvasó megdöbbenne tapasztalja, mennyire befolyásolja gondolkodásunkat a használt nyelv fogalmi-terminológiai-konnotációs rendszere. Ennek a furcsaságnak nem az a fő oka, hogy a két szerző között nagy a különbség, hogy F. Paepcke több publikációt mondhat magáénak és több ország egyetemén volt vendégprofesszor (köztük a budapesti egyetemen is), mint Ph. Forget, s még csak az sem, hogy más-más stílusban fogalmaznak: az eltérések legfőbb oka *magában a nyelvben van*. Talán a többször hangsúlyozott hermeneutikai megközelítés az oka annak, hogy az olvasó a szövegben talál egy-egy francia vagy német nyelvű kifejezés, fordulat, terminus technicus láttán úgy érzi: noha fogalmilag pontosan érti, miről van szó, a fogalmat magyarul kifejezni, lefordítani csak nehézkes, bonyolult körülírással tudná.

Albert Sándor

Peter Newmark: Approaches to Translation Oxford–New York, 1981. Pergamon Press, 200.

Peter Newmark – a Polytechnic of Central London nyelvészprofesszora, emellett fordító, kritikus, filozófus, esztéta, pedagógus, folyóiratszerkesztő, minden iránt érdeklődő, lenyűgözően szeretetre méltó egyéniség – ebben a könyvében szintézisét adja egész eddigi munkásságának. Könyvéhez a fordításelmélet talán legismertebb szakembere, Eugene A. Nida írt előszót: kiemeli, hogy Peter Newmark ezzel a könyvével „jelentős mértékben hozzájárult a fordítás igazi természetének alaposabb megértéséhez”. A szerző legnagyobb érdemének a forrásnyelvi szöveg szemantikai tartalmára koncentráló ún. *szemantikai fordítás*, és az inkább a befogadó szempontjait előtérbe helyező ún. *kommunikatív fordítás* oppozíciójának részletes kidolgozását tartja. Bár az említett témákkal a kötetben két fejezet is foglalkozik (38–56 és 62–69), a magam részéről ugyanilyen fontosnak érzem a szerzőnek azt a szándékát, hogy megpróbáljon eligazítani minket a fordítást körülvevő elméleti, módszertani és terminológiai útvesztőben, „helyre tегyen” bizonyos alapkategóriákat, és közelebről megvizsgáljon néhány olyan problémát is, amelyeket a fordításról szóló szakirodalom egyáltalán nem – vagy csak igen érintőlegesen – tárgyal

(ilyenek például a tulajdonnevek, a betűszavak, a könyvcímek, az intézménynevek stb. fordítási problémái).

A könyv két nagy részből áll. Az első rész (*Aspects of Translation Theory*) kilenc hosszabb-rövidebb, számos gyakorlati példával illusztrált elméleti jellegű írást tartalmaz. Közülük az első kettő a fordításelmélet és a különböző fordításelméletek problematikájával foglalkozik. Egy rövid, tömör bevezető után – amelyben áttekinti azon írók, költők, filozófusok munkásságát, akik a fordításról írtak, Cicerótól egészen Paul Valéryig – ismerteti azokat a kísérleteket, amelyeket a különböző irányzatokhoz, iskolákhoz tartozó nyelvészek végeztek abból a célból, hogy elméleti-módszertani keretet adjanak a fordításra irányuló kutatásaiknak. Szinte valamennyi nyelvészeti irányzatnak volt és van mondanivalója a fordításról, az interdiszciplináris kutatások megélenkülése pedig kedvezően hatott a fordításelméletek elszaporodására. Newmark helyesen mutat rá arra, hogy a fordításelmélet nem tekinthető sem elméletnek, sem tudománynak: ezzel a szóval azon ismereteinket jelöljük, amelyeket a fordítás folyamatáról gyűjtöttünk össze és kell még ezután összegyűjtenünk. A fordításelmélet legfontosabb célja az, hogy megfelelő módszereket állapítson meg a lehető legszélesebb skálára kiterjedő szövegek vagy szövegkategoriók számára, elveket, szabályszerűségeket tárjon fel és útbaigazítást adjon a szövegek fordításához és a szövegkritikához, egyfajta problémamegoldó háttér legyen a különböző választásokhoz és döntésekhez (19). A fordításelméletek arra törekednek, hogy bepillantást adjanak a gondolkodás, a jelentés és a nyelv, valamint a nyelv és a magatartás egyetemes, kulturális és egyéni aspektusai között fennálló összefüggésekbe, elősegítve ezzel a különböző kultúrák megértését. E megfogalmazásokban az az újdonság, hogy eltűnik belőlük a fordításelméleti szakirodalomból oly jól ismert normatív szempont.

Ez a két tanulmány – amelynek korábbi változatai már megjelentek a *Babel* és az *Incorporated Linguist* hasábjain – a fordítás legáltalánosabb (ismeretelméleti) kérdéseit érinti, az egyes jelentésfajtaéktól kezdve egészen a szöveginterpretáció problémáig. Az első rész további tanulmányai a tulajdonnevek, a könyvcímek, a különböző nemzetközi szervezetek és intézmények neveinek fordításával, valamint a konnotáltságuk, *couleur locale*-juk miatt lefordíthatatlan (vagy sokszor szándékosan lefordíthatatlanul hagyott) kulturális terminusok fordítási problémáival foglalkoznak (70–83). A célnyelv itt általában, de nem mindig,

az angol, a forrásnyelv pedig főleg a francia, a német, az orosz és az olasz. Szó esik még a metafora fordítási lehetőségeiről és szempontjairól (84–96), a szinonimákkal (97–104) és egyes, a nyelv metanyelvi funkciójával összefüggő fordítási problémákról is (105–110).

A könyv második nagy fejezete (*Some Propositions on Translation*) tulajdonképpen nem más, mint egy 145 „szótári címszóból” álló kisenciklopédia, melynek egységei nagyobb témakörök köré vannak csoportosítva (ilyen témakörök például a fordítás nyelvészeti vonatkozásai, a fordítás elmélete, a fordítás technikái, a jelentés aspektusai, a központozás, a szövegelemzés, a szak-szövegfordítás stb.). Talán a témakörök felsorolásából is kitűnik, hogy e 145 – hol alig pársoros, hol többoldalyi – „szótári címszó” célja kifejezetten bizonyos, a fordítási tevékenység során felvetődő gyakorlati problémák regisztrálása, az ezekről való gondolkodás, és a tapasztalatok átadása. Ha az első nagy részben a szerző széles körű tájékozottságát, alapos elméleti felkészültségét csodálhattuk meg, ebben a részben a konkrét fordítási problémák százait-ezreit összegyűjtő, rendszerező és a tanulságokat leszűrő pedagógust tisztelhetjük. Ne felejtjük el: Newmark maga is sokat fordított, és hosszú időn át tanított nyelvészetet és fordításelméletet felsőfokú (főleg műszaki) oktatási intézményekben. Így nem csoda, ha könyvében szerves egységet alkot a fordítás elméleti kérdései iránti érdeklődés és a rajtuk való elmélkedés, a konkrét fordítói gyakorlat, amely őt ezekhez a problémákhoz elvezette, végül a felhalmozott tapasztalatok átadásának vágya. Stílusa egyáltalán nem valamiféle száraz, „akadémikus” stílus, hanem olvasmányos, szellemes, humoros, mentes minden tudományoskodó nagyképűségtől: tanít, szórakoztat, elgondolkoztat. A társadalomtudományok bármely művelője csak gazdagodhat tőle.

Albert Sándor

Danica Seleskovitch–Marianne Lederer: *Interpréter pour traduire* Collection „Traductologie 1”, Paris, 1984. Didier, 311.

A címe alapján hermeneutikai műnek is vélhetné az olvasó ezt a könyvet, ha nem tudná, hogy két szerzője – mindkettő egyetemi tanár, D. Seleskovitch pedig emellett még az 1957-ben alapított párizsi tolmács- és fordítóképző főiskola,

az E.S.I.T. (École supérieure d'interprètes et de traducteurs) igazgatója is – a francia nyelvű fordítás- és (főleg) tolmácsolásmélet két nemzetközileg ismert szakembere. A címválasztás mégsem véletlen: a fordítás és a tolmácsolás, „a gondolat két vektora” (11) – mivel mindkettő valamilyen üzenetet közvetít – elképzelhetetlen interpretáció nélkül.

A könyv, egy tervezett „traduktológia” sorozat első darabja, összesen 17 (10 Seleskovitch- és 7 Lederer-) tanulmányt tartalmaz, amelyek mindegyike már egyszer megjelent különböző francia és külföldi szakfolyóiratokban, gyűjteményes kiadványokban, tanulmánykötetben; a legkorábbi írás 1965-ből, a legkésőbbi 1982-ből való. Közös kötetben való újramegjelentetésüket a szerzők részben a tartalmi-gondolati hasonlósággal, részben a hozzáférhetőség nehézségével indokolják. Mivel azonos szerzők többé-kevésbé azonos témakörből írott dolgozatairól van szó (amelyeket itt jórészt változtatás nélkül jelentettek meg újra), elkerülhetetlen bizonyos gondolati, terminológiai és módszertani átfedések, ismétlések.

A kötet, a szerzők szándékainak megfelelően, három nagy fejezetre (ciklusra) oszlik. Az első fejezet („Mi a fordítás?”, 13–162) általános fordításelméleti tanulmányokat tartalmaz. E hosszabb lélegzetű, elméleti igényű dolgozatok a fordítás és a tolmácsolás általános (elsősorban nyelvészeti) problémáit tekintik át: közös jellemzőjük az alapos elméleti felkészültség és a világos kifejtés. Az ide felvett 7 tanulmányban szó esik a *langue* és *parole*, a *texte* és *discours*, a *signification* és *sens* gondos elkülönítésének fontosságáról, az átkódolás mechanizmusairól, a jelentés megragadásának, az üzenet értelmezésének bonyolult folyamatairól, az emberi és gépi fordítás értelmezésbeli eltéréseinek okairól, a poliszémia és a kétértelműség „csapdáirol”, a kontextus és a szituáció szerepéről a fordításban, tolmácsolásban stb. A fordítás és a tolmácsolás közös, általános kérdéseit tárgyalják ezek az írások: ez a megközelítés anynyiban feltétlenül indokolt, hogy valamilyen módon mindkét tevékenység összefügg a jelentéssel és az interpretáció sokfelé ágazó folyamataival.

A gyakorlathoz sokkal közelebb álló kérdésekkel foglalkozik a kötet második nagy fejezete („A tolmácsolás tanítása”, 163–241), amely mindkét szerzőtől 2-2 tanulmányt tartalmaz. D. Seleskovitch „A tolmácsolás tanításának elvei és módszerei” c. dolgozata konkrét tantervet ad az E.S.I.T. oktatási programjáról, a képzés céljairól és időtartamáról, a tananyag felépítéséről, a

kialakítandó készségekről, a különböző nyelvi és memóriafejlesztő gyakorlatokról, a jegyzetkészítés technikáiról stb. A leírt módszerek, gyakorlatok egy része közvetlenül is felhasználhatónak tűnik a magyarországi fordító- és tolmácsolók számára is.

A harmadik fejezet („A fordítás és a nyelv”, 243–308) hat tanulmánya nem tárgyal kimonodottan gyakorlati jellegű kérdéseket, de olyan átfogó, elméleti igényű problémákat sem, mint az első rész írásai. Mindenfajta nyelvi tevékenység, így a fordítás és a tolmácsolás is felhasználható bizonyos metanyelvi problémák felvetésére, vizsgálatára, és a sokat fordító, sokat tolmácsoló ember munkája során óhatatlanul „kitermel” magában egy sor gondolatot, reflexiót arról a tevékenységről, amelyet nap mint nap végez. A könyv harmadik fejezete ilyen „nyelvről vallott”, nyelvre (*langage*) vonatkozó elméleteket tartalmaz. Íme néhány érintett téma: a szimultán tolmácsolás mint a nyelv megfigyelésének egyik módja, a nyelv mechanizmusai a fordítás szemszögéből, anticipációk a megértésben, egy gondolat megértése kifejezésén keresztül, a francia nyelv „mint a fordítások áldozata” stb. E rövid írásokban (néhányuk alig pár oldalas) a szerzők azt a módszert követik, hogy egy-egy tényleges tolmácsolási hiba, tévedés kapcsán – sokezer magnetofonfelvétel birtokában – megpróbálják bemutatni a fordítás és tolmácsolás „nyersanyagának”, a *nyelvnek* a sokszínűségét. A két szerző jól hasznosítja több évtizedes egyetemi oktatói tapasztalatait; elemzéseik meggyőzőek, világosak, a nem szakember számára is könnyen felfoghatók.

Az egyes cikkek, tanulmányok végén ezúttal nem találunk hivatkozásokat: a kötet végére került a mintegy 50 címet tartalmazó bibliográfia.

Ezt a könyvet azért ajánlhatjuk minden nyelvész, fordításelméletíró, gyakorló fordító és tolmácsoló figyelmébe, mert iskolapéldája annak, hogyan lehet konkrétumokból kiindulva általánosabb érvényű megállapításokhoz (egyfajta „elmélethez”) eljutni. A szerzők nagyon jól tudják, hogy a fordítás és (még inkább) a tolmácsolás olyan bonyolult nyelvi-pszichikai tevékenység, amely mindig valamilyen *konkrét* kommunikációs szituációhoz kötődik. Nem mindegy, ki, mit, kinek, mikor és hogyan tolmácsol vagy fordít. Egy-egy nyilvánvalóan elhibázott fordítási vagy tolmácsolási „megoldás” árnyalt elemzése döbent rá minket arra, hogy a nyelvtudásbeli hiányosságokon túl még milyen sokféle oka lehet a sikertelenségnek, és mennyire nehéz a *gyakorlat*.

ban, sokszor a másodperc törtrésze alatt megfelelni egy egész sor általános követelménynek.

Albert Sándor

Fritz Paepcke: *Im Übersetzen leben. Übersetzen und Textvergleich* Tübingen, 1986. Gunter Narr Verlag, 480.

Fritz Paepcke *Fordításban élni* című válogatott tanulmányokat tartalmazó kötete a szerző 70. születésnapjára jelent meg Klaus Berger és Hans-Michael Speier gondozásában. A kötetben szereplő mintegy félszáz esszé, cikk, tudományos értekezés 35 esztendő termését foglalja egybe tematikus sorrendben. A tartalmilag különböző darabokat pregnáns szemléletmód, a hermeneutikus megközelítés fogja össze.

Paepcke hermeneutikus nyelvfilozófiája találkozik a romanista tudós és fordító tapasztalataival – ily módon törekedvén elmélet és gyakorlat optimális egységének elérésére.

Ez a hermeneutika Platón és Arisztotelész filozófiájáig nyúlik vissza, és Husserl, Heidegger és Gadamer gondolatiságán fejlődött sajátos, egyéni szemléletmóddá.

Melyek e rendszerbe nem foglalható nyelvi gondolkodás és fordítási szemlélet főbb ismérvei?

1. A szerző tudatosan kerüli a fordítástudomány fogalmának használatát, mivel ez félreértésekhez vezethet, és az „egész” helyett pusztán a filológiai aspektust tartja szem előtt. A fordítás elméletével foglalkozó „filológusok” közül Paepcke számára kivételt képez Mario Wandruszka és Martin Gauger, akiktől sok indíttatást kaphatott, mert tanulmányaiban sokszor hivatkozik rájuk.

2. A fordításban az elmélet és gyakorlat viszonyát nem szabad mereven értelmezni – az elméletnek szigorú gondolati szabályokat követve kell megkísérelnie feltárni a valóság titkait. A gyakorlat pedig nem valamely tudományos elmélet alkalmazását jelenti. A gyakorlat mélységet ad az elméletnek, s az elmélet képezi a gyakorlat lényegét.

3. A fordítás során a fordító a megértési folyamatban eljut odáig, hogy megragadja a nyelv mögött rejlő, ki nem mondott véltet, s e véltet próbálja szabály, nyelvi norma és a lehetőségek játéktere között saját nyelvén optimálisra formálni.

4. A strukturalista és generatív megközelítés, a gépi fordítás kísérletezget ugyan a szöve-

gek egzakt fordításával – s közben technikai bravúrral egész nyelvi rendszereket ültet át más rendszerekre, a lényeg fölött mégis elsiklik. A hermeneutikus fordításban az *intuíció* és az *emóció* éppolyan szerepet játszik, mint a *ráció*. (A szerző az általa fordított Pascal: *Gondolatok* c. művéből készült válogatásnak *A szív logikája* címet adta. A válogatáshoz írt bevezető tanulmányt a tárgyalt kötet is tartalmazza.)

5. Az ekvivalencia a fordításban illúzió, helyére a forrás- és célnyelvben élő, eleven, szomatikus (leibhaft) fordító lép, aki ráció és intuíció, szabályrendszer és játék, elmélet és gyakorlat között járva éli át, éli meg és közli a szöveget.

6. A szöveg és fordítás viszonyában dialektikus tapasztalatcsere jön létre, ami a kognitív és emocionális erők szabad játékában megy végbe.

Fritz Paepcke a fordítás tapasztalatán keresztül arra a megállapításra jut, hogy korunkban a kis és nagy nyelvek és kultúrák helyét a többnyelvűség veszi át. Nincsenek kis és nagy nyelvek, esetleg ismert és eddig feltáratlan nyelvek léteznek. Így jut el a nyugati kultúra ösvényeit járva a magyar nyelvhez és kultúrához.

A szerző hermeneutikus fordítási tapasztalatait nemcsak a műfordításra tartja érvényesnek. Szemlélődésébe bevonja a jog (*Verwaltungsrechtliche Grundbegriffe im Sprachenpaar Französisch-Deutsch – Rechtssprache und Exaktheit, 1983*), a politika (*Sprache als Zeremonie: Ideologie und Selbstverständnis in der politischen Rede von Charles de Gaulle, 1986. Georges Pompidou und die Sprache der Macht, 1974*), a teológia (*Zur Sprache und Begriffswelt von Pierre Teilhard de Chardin, 1966*) és főképpen az irodalom, elsősorban a francia irodalom (Camus, Pascal, Malraux, Gide, Valéry, Saint-John-Perse, Henri Michaux) nyelvét. Lírafordításait mindig elméleti értelmezések követik.

A tanulmánykötet a spanyol és magyar irodalmat és ezek fordítási problematikáját taglaló dolgozatokkal zárul (*Texte und Übertragungen... József Attila, Illyés Gyula, Nagy László*). De az említetteken kívül elszórtan máshol is találkozhatunk magyar költőkkel. Így a René Char cikkben felfedezhetjük Pilinszky *Négysoros* és *Harbach* című verseit.

Fritz Paepcke azon nem magyar származású külföldi tudósok közé tartozik, akik felismerték és hirdetik a modern magyar líra világirodalmi színvonalát. A szerző hol önálló formában, hol a nyugat-európai lírával állítva párhuzamba kíván a magyar költészetnek határainkon túl is érvényt szerezni.

A tanulmánykötet a hermeneutikus fordítás első jelentős summájának tekinthető.

Horváth Géza

Gideon Toury: *In Search of a Theory of Translation, Meaning & Art 2*. The Porter Institute of Semiotics, 1980. Tel Aviv University, 159.

A szerző Izrael egyik világszerte ismert kutatóközpontjának, a kommunikációelmélet, a műfordításelmélet, különösen pedig az irodalomelmélet, a modern poétika és szemiotika kutatásával foglalkozó Tel Aviv-i Porter Intézetnek a kutatója. 1976-ban hazánkban is járt, egy budapesti fordítástudományi konferencián tartott előadást.

Ez a könyve az 1975–1980 között különböző nemzetközi konferenciákon, irodalomelméleti, alkalmazott nyelvészeti, szemiotikai és más szimpóziumokon tartott előadásainak – némileg módosított – írásos változatát tartalmazza, összesen 11 dolgozatot. Ezeket Toury tematikájuk alapján négy ciklusba rendezte el: az elsőbe („A fordítás szemiotikai megközelítése”) három dolgozatot sorolt, a másodikba („Fordítás és fordítási normák”) szintén hármat, a harmadikba („Leíró fordítástudományok”) négyet, a negyedikbe („Esettanulmányok”) pedig kettőt. Az egyes tanulmányok végén ezúttal nincs külön bibliográfia, ez a kötet végén, egy blokkban kapott helyet (152–157).

Toury a kötet előszavában James Homes egy 1972-es megjegyzésére hivatkozik, amely szerint az eddig megkonstruált fordításelméletek csupán előzetes ismereteknek, bevezetőnek (prolegomena) tekinthetők egy általános fordításelmélet kidolgozásához; ehhez Toury azt fűzi hozzá – és ebben maximálisan egyetértünk vele –, hogy az egyre szaporodó publikációmennyiség ellenére ez az olyannyira vágyott „általános fordításelmélet” még ma is jobbára óhaj csupán, mint valóság.

Toury a kötet címében nem véletlenül beszél „keresésről”: könyvével maga is szeretne hozzájárulni eme bizonyos „általános fordításelmélet” kidolgozásához. Úgy gondolja, ehhez a megfelelő tudományos alapot, háttérrel az általános jelelmélet, a szemiotika tudná biztosítani. Módszerének jellemzőjét maga Toury abban látja, hogy írásai a *meglehető* fordításelméletekre támaszkodnak (tehát nem akar újabbakat kiötleni), a fordíthatóságot *a priori* feltételezi (vagyis, nagyon helyesen, nem óhajt belemenni a fordíthatóság/fordíthatat-

lanság teljességgel meddő vitájába), s inkább a fordítás *produktumait*, nem pedig a fordítás folyamatát állítja az elemzések középpontjába. Elsősorban az irodalmi szövegek fordításával kapcsolatos problémák érdeklik, fejtegetéseit több nyelvből vett példákkal (főleg versekkel, itt-ott a modern „konkrét” költészet darabjaival) illusztrálja.

A dolgozatok olvasása során egyre inkább meggyőződhetünk arról az elméleti igényességről, gondolati következetességről, amely Toury valamennyi írását áthatja, és amellyel valóban a fordítás legáltalánosabb, legbonyolultabb jelenségeihez közelít: egyebek mellett vizsgálja a fordításon keresztül megvalósuló kommunikációt, a kontrasztív nyelvészet/módszer és a fordítástudomány kölcsönös viszonyát, a norma szerepét és funkcióját a fordításban, főleg pedig – és talán itt jutott el a legmesszebbre – az ekvivalencia kategóriáját. Ehhez az árnyalt megközelítéshez azonban Toury meglehetősen bonyolult és nem is mindig teljesen érthető metanyelvet használ fel: azt az alapvetően szemiotikai háttérű metanyelvet, amelyet a Porter Intézet munkatársai, elsősorban ő maga és Itamar Even-Zohar dolgoztak ki. Az elemzéshez felhasznált fogalmak közül érdemes megemlítenünk a „forméma” és a „textéma” terminusokat: az előbbit a szerző olyan nyelvi eszközök jelölésére használja, amelyek azonos szinten egyazon nyelvben funkcionális oppozícióban állnak más nyelvi eszközökkel, az utóbbit pedig bármely olyan elem jelölésére, amely valamely nyelvi vagy szövegszinten részt vesz a szöveg relációiban és szövegfunkciót hordoz.

Toury fejtegetései – noha nem mindenütt követhetők pontosan a bevezetett fogalmak, kategóriák nem teljesen egyértelmű definiálása miatt – mindenképpen tanulságosak az olvasó számára. Elemzései szöveggözpontúak, jól érzékelhető azonban mögöttük a szemiotikai háttér bizonytalansága. A továbbgondolásra érdemes témák között feltétlenül meg kell említenünk az ekvivalencia funkcionális-relacionális fogalmának értelmezését (63–70), az ekvivalenciátípusok gondos elkülönítését, a normával és a stílussal kapcsolatos megfigyeléseket, a fordítások értékelésével kapcsolatos eredményeket. Az „Esettanulmányok” két írása a magyar olvasó számára is követendő példa lehet az árnyalt fordításkritikáról: itt Toury angol és német szövegek héber fordításain keresztül alkalmazza módszerét a gyakorlatban.

Az érdekes és gondolatébresztő könyv érdemeinek méltatásakor mindenképpen ki kell emelnünk az elméleti igényességet, a felvetett problé-

mák árnyalt megközelítését, a hatalmas ismeretanyagot, a széles körű olvasottságot. Ugyanakkor sajnáljuk, hogy a szerző fejtegetései itt-ott követetlennül (és talán feleslegesen) bonyolultak, hogy nem tud minket teljesen meggyőzni a bevezetett új terminusok használatának nélkülözhetetlenségéről, főképp pedig arról, hogy az olyannyira vágyott „általános fordításelmélet” kidolgozásához valóban a szemiotikán keresztül juthatunk el.

Albert Sándor

Jean-René Ladmiraal: Traduire: théorèmes pour la traduction Paris, 1979. Payot, 277.

A germanista Jean-Marie Zemb a *Langue Française* c. tematikus folyóirat 1981/51. számában „grand petit livre”-nek nevezi és – méltán – a „très honorable” osztályzattal minősítő Jean-René Ladmiraalnak ezt a művét, amelynek összeállításához a szerző a 70-es években írott tanulmányait használta fel, egyszersmind gondolati-módszertani szintézist is teremtve kötöttük. A Habermast, Adornót, Heideggert, Frommot (németről franciára) fordító és az ún. „traduction philosophique” elveit kidolgozó J.-R. Ladmiraal a nanterre-i egyetem nyelvészprofesszora. Ami ebben a kis könyvben már az első belapozásra is kellemesen meglepi az olvasót, az a lenyűgözően széles nyelvészeti-filozófiai erudíció. Ez a hatalmas elméleti ismeretanyag párosul a fordítási tevékenység során felhalmozódott konkrét tapasztalatokkal, az egyes gyakorlati problémákon való gondolkodással. Az eredmény: a teorémák „a fordításért, a fordítás érdekében” (212–213).

Hogy e könyv fontosságát kellőképpen értékelhessük, röviden ki kell térnünk a fordítás elméletének és gyakorlatának viszonyára az utóbbi 20–25 évben. Georges Mounin 1963-ban megjelent műve, a *Les problèmes théoriques de la traduction* hosszú időn keresztül a fordításelmélet bibliájának számított; mivel azonban inkább volt egyfajta „didaktikus bevezetés az általános nyelvészetbe” (174), mintsem olyan kézikönyv, amely hasznos segítséget nyújtott volna a gyakorlati fordítóknak a mindennapi munkájuk során felmerült problémák megoldásában, a fordítók nemigen vettek róla tudomást, sőt körükben – indokolatlanul – éles elméletellenesség alakult ki. Eközben a nyelvészet, a pszichológia, a szo-

ciológia, a szemiotika valamint a különböző interdiszciplínák fejlődésének eredményeképpen egyre-másra jelentek meg a legkülönbözőbb alapú fordításelméletek, velük párhuzamosan pedig a mű- és szakfordítók által készített feljegyzések, műhelytanulmányok. Tudományelméleti szempontból az előbbiek inkább metateóriáknak, az utóbbiak pedig legjobban esetben is funkcionális elméleteknek, vagy inkább empirikus generalizációknak tekinthetők.

A problémát a megközelítés (módszer) tisztázatlansága jelenti. A fordítást meg lehet közelíteni valamely elmélet keretei között, és meg lehet közelíteni a gyakorlat felől. Mindkét megközelítés (módszer) elfogadható, de nem fogadható el kritikátlan összekeverésük, egyszerre történő, differenciálatlan alkalmazásuk, mert ez fogalmi tisztázatlansághoz és elméleti-terminológiai zűrzavarhoz vezet. J.-R. Ladmiraal jól érzékeli ezt a problémát, és explicit módon állást foglal a gyakorlat felől történő, a gyakorlatból kiinduló megközelítés mellett. Számára a fordítás elmélete, a traduktológia valójában egyfajta gyakorlat (*praxeológia, Handlungswissenschaft, théorie de l'application*), amely „nem annyira *a priori* felállított tudományos episztemológiai kritériumok szerint méretik meg, hanem inkább *a posteriori* eredményeiből, vagyis a tényleges célnyelvi szövegek alapján” (189–190). Ez a módszer lehetővé teszi, hogy bebizonyítsuk: a dolgok valójában sokkal bonyolultabbak, sokkal árnyaltabbak, mint ahogyan azt a fordításelméletek kitalálói vélik, és csak az ilyen természetű gyakorlat, amely „az elmélet megalkotásának igényével” közeledik a fordításhoz, juttathat el minket a jelenségek természetének, bonyolult összefüggéseinek mélyebb megértéséhez, a maguk teljességében tárva fel olyan fogalmakat, amelyeket a különböző kézikönyvek, lexikonok mintegy „a levegőben” tárgyalnak (ezek közé tartozik pl. a stílus és a konnotáció).

A könyv 4 fő részre oszlik, amelyek tovább tagolódnak alfejezetekre (ezek mindegyikének külön címe van). Az első rész (*Mi a fordítás?*, 11–12) egyfajta bevezetés, általános problémafelvetés. A második (*A fordítás és az iskolai oktatás*, 23–83) a szerzőnek egy korábbi – a *Langages* c. folyóirat 1972/28. számában közzétett – tanulmányának kibővített változata: itt a szerző a különböző grammatikai, lexikális stb. ismeretek elmélyítését szolgáló ún. tanfordítás (*version, thème*) és a szövegfordítás (*traduction*) viszonyát elemzi. Következtetése szerint az iskolai oktatásban helyet kaphat mindhárom fordítás, ha

az oktató megfelelő módon, megfelelő időben és arányban alkalmazza őket, és tisztában van alkalmazásuk korlátaival is. Már ebből a fejezetből kitűnik, milyen sok kapcsolódási pontja van a fordításnak szinte valamennyi társadalomtudománnyal, és mennyire veszélyes egy-egy problémát ezen komplex összefüggérendszerből kiszakítva vizsgálni.

A harmadik nagy rész (*A fordítás és az előítéletek*, 85–114) a fordíthatatlanság („intraduisibilité”, „intraductibilité”) voltaképpen álproblémájával foglalkozik. A „tudományos magyarázatok” egy része kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal támasztja alá a fordítás lehetetlenségét; fordítani éppúgy nem lehet, mint ahogy az eleata Zénon filozófiájában Achilleusz sem érheti utol soha a teknősbékát. Ladmiral szerint itt egy ósrégi előítélettel („objection préjudicielle”) állunk szemben, egyfajta „eleatizmussal, amely a fordítás lehetetlenségét igyekszik bebizonyítani” (86). A szerző ebben a fejezetben Georges Mounin 1955-ben megjelent *Les belles infidèles* c. könyvének állításait cáfolja meg, illetve fordítja a visszájukra. Mint írja, a fordításról spekuláló teoretikusok („az arisztokrácia”) és a fordítást a gyakorlatban végző „proletáriátus” nem egyazon táborba tartoznak. Az előbbiek csak filozofálnak a fordításról, de sohasem csinálták, míg az utóbbiak fordítanak, ügyet sem vetve az elméletgyártók spekulációira.

A negyedik, leghosszabb, a könyv nagyobbik felét kitevő fejezet (*Fordítás és konnotáció*, 115–247) a fordítás szinte valamennyi felmerülő problémáját érinti. Előkerülnek itt a fordítás különböző szemiotikai, szemantikai, pragmatikai, stilisztikai, kommunikációelméleti stb. aspektusai, itt fogalmazódik meg a legtöbb teorema. Ladmiral jól tudja, hogy definíciókat adni felettebb kockázatos dolog, a terminológiai problémák tárgyalásától is óvakodik (222–224). Inkább éles logikával, kristálytisztá érveléssel fűzi fel egy konkrét kategória (a konnotáció) köré a fordításról vallott nézeteit, elképzeléseit, „filozófiáját”. Árnyalt elemzései, éles kritikái, logikus eszmevuttatásai még az egyébként igen agályoskodó Jean-Marie Zemb elismerését is kivívták.

J.-R. Ladmiral könyvének áttanulmányozása nemcsak a fordítás elméleti problémái iránt érdeklődő olvasónak hasznos, hanem az általános és alkalmazott nyelvészet művelőjének is: ha azt látja, hogyan omlanak össze szépen felépített elméleti konstrukciók akkor, amikor egy konkrét gyakorlati tevékenység során próbáljuk meg felhasználni őket, talán óvatosabb lesz ezek meg-

konstruálásakor. Másrészt kiderül, mennyire igaz az, hogy nincsenek külön nyelvelméleti, jelentéselméleti, fordításelméleti problémák: ezek mind általános filozófiai (episztemológiai) kérdések, s megválaszolásuk is csakis egy szélesebb elméleti háttér (a filozófia) keretei között képzelhető el. Ezért is tartjuk Jean-René Ladmiral könyvét – a talán kissé szokatlan terminológia és mondat-szerkesztés ellenére is – nélkülözhetetlen szak-könyvnek a szakemberek számára, és hasznos, szórakoztató, szellemi felfrissülést nyújtó olvasmánynak bármely társadalomtudomány művelője számára.

Albert Sándor

Henri Meschonnic: Poétique de la traduction. Pour la poétique II. Paris, 1973. Gallimard, 305–454.

A fordítás poétikája a második része Henri Meschonnic második munkájának, amelyet az „írás ismeretelméleté”-nek (19) kidolgozására szentel. A fordítást sajátos kísérletezési területként kezeli, amelynek gyakorlata az így meghatározott poétikában testesül meg. Elveit „gyakorlati elmélet”-ként határozza meg (ezt a fogalmat minden bizonnyal a francia marxista Louis Althusser művéből veszi át. (*Lire le Capital* Paris, 1965.) Meschonnic belátja egy befejezett elmélet képtelenségét (21), tehát hű marad önmagához, amikor nem lezárt, homogén elméletet dolgoz ki, hanem eszmevuttatásokat közöl mind a rövid *Jegyzetek a fordításról a történelemben* (321–323) című fejezetben, mind az elmélyültebb tanulmányokban, nevezetesen a bibliafordítások kritikájában. Elsősorban Nida munkáit ítéli meg szigorúan, mert ezekben látja annak az idealista nyelvészetnek a kétségtelen megnyilvánulását, amely néhány avitt metafizikus sémát takar újak feltételezett tudományos megfogalmazásokkal. Nidával szembehehelyezkedve Meschonnic megmutatja az igazi fordítói költészet járható útját (328–366).

Ezeket a tanulmányokat a gyakorlatban és az elméleti törekvésekben egyaránt az idealista örökség határozott kritikája köti össze. Meschonnic alapállását a materialista (szigorúan antidualista), következőképpen nem szövegmagyarázó nézőpont jellemzi. A különböző tanulmányokból valóban kiderül, hogy elutasítja azt a felfogást, amely a jelentést választként értelmezi, elutasítja tehát a hermeneutikus irányzatot is, amely a ma-

gyarazónak engedi át az értelmezést ahelyett, hogy a szövegbeli jelentés lehetőségeit elemezné. Nidával szemben tehát „A jelentést válaszként értelmező felfogás behaviorista és bloomfieldi alapokon nyugvó elméletét alkotja meg.” (328). Nida értékmérője magától értetődően mindig is a közvetítő nyelv, ezért a stílust csak díszítőelemként, a szokásostól való eltérésként tudja értékelni (334), jóllehet éppen ezek a fogalmak kényserítik más helyen arra, hogy az irodalmat megkülönböztesse a közvetítő nyelvtől (345). Meschonnic szembeállítja Nida naivitásaival (amelyek voltaképpen nem is naivitások, mert politikai előítéletek és ellentmondások fűződnek hozzá) az írással azonos értékű és azonos minőségű fordítás programját (350–364), amely megköveteli a fordítás történetiségének újraértékelését. „A szó és az eredeti jelentés nyelvészetét” elítéli, és előnyben részesíti a szöveg fordítását, vagyis „a jelölők láncolatával végzett munkát” (365).

Újból felveti ezeket az alapelveket és megoldási javaslatokat *A Biblia franciául* (409–454) című tanulmányában, amelyben Meschonnic a gyakorlat próbájának veti alá elveit annak megítélésére, hogy miért nem született franciául Biblia-szövegfordítás – ellentétben a némettel vagy az angollal. A két tanulmány között azokról a kérdésekről elmélkedik, amelyeket Paul Celan költészetének fordítása vet föl (*Ezt nevezik Celan-fordításnak*, 369–405). Meschonnic leleplezi azokat a zavaros elméleteket, amelyek együttesen oda vezetnek, hogy a költészetet költőieskedéssel (389), az irodalmi szöveget pedig egyszerű kijelentéssel (393) helyettesítik. Ez az üzenet, a tartalom és a szándék szubsztancialista felfogásának a következménye. Meschonnic éppen ellenkezőleg „a másik jelentésrendszert” veszi figyelembe, amelyet Celan szövege képvisel. Bírálatait számos példával és megoldási javaslattal támasztja alá. Eszmefuttatásainak hatása meghatározó jelentőségű a későbbi francia Celan fordításokban.

Philippe Forget

Antoine Berman: L'épreuve de l'étranger Paris, 1984. Gallimard, 311.

Rögtön az elején le kell szögezmem, hogy Antoine Berman munkája a legjobbak közül való, amit hosszú idő óta a fordításról írtak. Éppen ezért nehéz ismertetést írni róla. Ahhoz, hogy ér-

zékeltessük hajlékonyságát és gazdagságát, végig kellene kísérnünk egész gondolatmenetét. Ehelyett azonban be kell itt érnünk néhány alapelvek tömör összefoglalásával, hogy felvázoljuk azokat a lehetőségeket, amelyeket egy olyan tanulmány mutat fel, amelyre inkább maga a kutatófolyamat jellemző, mint alapelvek lefektetése.

A szerző kettős célt tűz maga elé: kísérletet tesz a német romantikusok fordításelméletének elemzésére, és megkezdí egy megszerkesztendő nyugati fordítástörténet egyik fejezetét, ez pedig egyebek között azt is feltételezi, hogy a könyv adalékokkal szolgál műfordítástörténet rendszerének kidolgozásához. Az itt megfogalmazott követelmény az, hogy a fordítást – amely általában az irodalomhoz, és a kultúrák közötti cseréhez kapcsolódik – össze kell hangolni a kultúrák különböző megnyilvánulási formáival, tehát az őket átjáró és alakító tudományokkal is. Berman ezért nem közvetlenül a „romantika forradalmá”-val kezdí a fordítással kapcsolatos vizsgálódásait (eszmefuttatásait), hanem előzőleg négy fejezetet szentel a korábbi és a kortárs eszmei áramlatoknak, s ezeket a fejezeteket – éppúgy mint a többi is, egy-egy személyiség vagy fogalom köré építi fel.

Miért választotta elemzése tárgyául a romantika elméletét? Először is azért, mert ez az elmélet figyelemre méltó kivételt képvisel, olyan korszakot, amikor a fordítást a legnagyobb elmék nemcsak művelik, hanem a kor gondolkodásának magaslatára emelik, jóllehet a fordítással szembeni legáltalánosabb magatartás a lebecsülés, ködösítés, visszautasítás, sőt a tagadás. Másodszor azért, mert a romantika még mindig a modernség mítoszai közé tartozik, így hát e mítosz kritikai elemzése joggal tarthat igényt arra, hogy lehetővé tegye korunk modernségének kritikáját is, mivel kellő rálátással közelíthet témájához, és egyedül ez adhat korunk elméleti vitáinak új szempontokat. Végül pedig azért – de ez már az elemzés eredményeikhez tartozik –, mert a romantikában olyan jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek más korokban – előtte és utána – is felmerülnek, és amelyeket Berman éles megfigyelőkészséggel felhasznál a folyamatosság vagy az elágazások megvilágítására. A romantikusok például azért is fordítanak, hogy elszakadjanak, vagy megszabaduljanak a francia klasszicizmus szabályaitól (a klasszicizmus etnocentrikus magatartása az önmagáról és a saját nyelvezetéről kialakított felfogásából következik), ahogy Luther, ez a korszakalkotó személyiség – Berman az ő elemzésével indítja tanulmányát (a bevezetés után, amelyben

kissé hosszasan példálózik a programadó fogalmakról nevezetesen az „etikai szándék-ról) – lefordította a Bibliát szembehelyezkedve Róma latin nyelvének vezérszerepével (és az általa hordozott szellemi tekintéllyel).

„Valószínűleg nem véletlen az, hogy a romantikusok az irodalomról, a kritikáról és a fordításról alkotott elméletüket egy biblia elmélethez, egy „általános bibliásítási módszer”-hez kötik” (49).

Egy másik szinten Berman bemutatja, hogy Luther alapvetőleg kettős irányú fordítói magatartása (számol a népnyelvvel, a tájnyelvekkel, de felül is emelkedik rajtuk, hogy a lehető leg-többben megértsek,* hogyan jelentkezik sokkal később, más összefüggésekben, a német nyelv új állapotában és a kultúrák közötti megváltozott kapcsolatrendszerben: Hölderlinnél. Berman (aki művének címét is neki köszönheti, Hölderlinnek szenteli utolsó, magvas, kitűnő és programadó fejezetét, amelyet a romantikus és klasszikus felfogást tárgyaló fejezetek is megváltójának).

A klasszicizmusra való kitérés önmagától kínálkozik. Berman megmutatja, mit tanulhatunk még ma is Goethe alapelveiből. Összekapcsolja a fordítást a *Weltliteratur*-ral, ez pedig nem más, mint „az általános kölcsönös fordítás kora” (94), de ezen túlmutat az, hogy a klasszikus alapelvek is a romantikus elméletek kritikai megközelítését kínálják Bermannak, mivel a különböző megközelítések a *Bildung* fogalma és ennek változatai szerint rendeződnek és tagolódnak egymás között. A következő lépést, amelynek lényege annak megállapítása – ahogy ezt a romantikusok később megteszik –, hogy „minden fordítás”, Goethe valóban nem teszi meg, ennek pedig az az oka, hogy a *Bildung* fogalmából indul ki, amely önkorlátozó tényezőt is foglal magában. Másképpen áll a helyzet a romantikusokkal, számukra ez a megállapítás a romantikus megközelítésnek mintegy „belső szükségyszerűsége” (Schleiermacher). Berman találon mutat rá erre a „korlátlan gondolati modell”-ből kiindulva, amely „korlátlan fordíthatóság”-ot eredményez (annak képességét, hogy mindkét oldalon megalkotható legyen a gondolatláncolatok teljes sorozata). Márpedig a „korlátlan fordíthatóság” egy „korlátlan változat”-ot is feltételez. A romantikusok számára a fordítás lényege a „mindentfordítás” (138). A fordításban következésképpen előnyben részesítik a

nyelv lehetőségeinek kutatását (minden költészet fordítás, tehát minden fordítás fordítás fordítása stb.) a nyelvek közötti kölcsönzéssel szemben. Ez utóbbi a hatékony korlátozott módszer eredménye (és végeredményben célravezetőbb, mint a spekulatív elmélkedés, ahogy ezt az August Wilhelm Schlegelről szóló fejezet bizonyítja). Ebből a szemszögből nézve a romantikus felfogások már a látszatnál kevésbé távoliak a klasszicizmus etnocentrizmusától. A spekulatív logika azt eredményezi, hogy a romantikusok számára a fordítás elveszíti sajátos cselekvés-jellegét. Ami itt részben megoldhatatlannak mutatkozik, az újból felmerül a modern vitákban is, annyira különböző gondolkodók műveiben, mint George Steiner *After Babel*-ében és Michel Serres *Hermész* sorozatában. Ebből a kritikus alapállásból kiindulva könnyen megérthetjük Bermant, miért javasolja a következő programot: „meg kell különböztetni egy korlátozott és egy általánosított fordításelméletet úgy, hogy a kettő ne keveredjen egymással (mint a német romantikusoknál)” (292) – ez pedig újabb megfogalmazása annak, hogy a fordítást össze kell kapcsolni a kultúrák közötti cserékkel és rendszerekkel. Berman egy másik fejezetben rá is mutat arra, hogy a fordítás fogalmának túlburjánzása hogyan épül bele a „kritikába” (abban a sajátos értelmezésben véve, amit a romantikusok értenek rajta), és ennek az az eredménye, hogy a kritika megsemmisíti a fordítást, mivel az előbbi a „költészet költészet”, a mű kifejezési lehetőségeit bővítő mozgatóerő, következésképpen a mű nélkülözhetetlen kelléke. Mindez azonban nem áll a fordításra. Az, hogy a műfordítást végül is ennyire alulértékeli, azért történhet meg, mert a romantikusok – Goethével és Herderrel ellentétben – nem tudták, vagy nem akarták bevonni a műfordítást egy nyelvek és kultúrák közötti cselelmélet”-be (200).

A következő fejezetet Humboldtnek, nagyobb részt pedig Schleiermachernek szenteli. Az utóbbival kapcsolatos megállapításai paradox módon kevésbé értékesek – ezekben összefoglalja a már ismert értelmezéseket, és Schleiermacherban továbbra is kora felfogásainak összegzőjét látja, s az értelmezéseket kiegészíti néhány rendezőelvel, – annál becsebb azonban Humboldt egyik fontos szövegének értelmezése (246). Találon mutat rá a klasszikus felfogás korlátaira, amely úgy akarja fenntartani az *idegen*-t, hogy az *idegenség*-

*És itt elgondolkodhatunk azon, vajon nem a válasz és a kihívás e kettős viselkedése jellemzi-e minden fordítónak a célnyelvvel és a forrásnyelvel fenntartott valódi viszonyát.

-et kizárja belőle. Egyrészt ez tehát a határ a klasszikus emberközpontú felfogás és a romantikus felfogás között, másrészt pedig Hölderlin, aki korábban hátrább tolja a kigondolható idegenszerűség határait.

Ezt a példát Berman elszórt, de a pszichoanalízis szempontjából szembevetendő megjegyzések alapján állítja össze (az *idegenség* kizárása világosan utal a freudi *Unheimliches* problematikájára) és Berman a könyv elejétől hangsúlyozza a „fordítói pulzión”-t, amely „célkitűzésében messze maga mögött hagy minden humanista törekvést” (22): ismeretelméleti alapon a pszichoanalízis eredményei vonhatnák meg a választóvonalat a klasszikus törekvések – amelyek a tudatos cselekvéseket vizsgáló elméletek lévén nem foglalkoznak a tudattalannal – és az eljövendő fordításelmélet között. A fordítás pszichoanalitikus megközelítésének természetesen hátrább kellene tolnia a gondolhatóság határait a fordításban, és ezért lehetséges az, hogy Hölderlin – akinek működése nem szolgálhat sem modellként, sem módszerként, tehát nem az empirikus eredményeivel, hanem sokkal inkább a működése során megelevenített összetevőkkel – új korszakot nyit meg, amelynek még csak a küszöbén állunk, de Antoine Berman hátréve sokat segíthet abban, hogy át is lépünk rajta.

Philippe Forget

Eugenio Coseriu: Textlinguistik. Eine Einführung. Hrsg. u. bearb. v. Jörn Albrecht. (2., durchges. Aufl.) Tübingen, 1981. Gunter Narr Verl., 178. (Tübinger Beiträge zur Linguistik 109.)

A könyv Coseriu az 1977/78-as tanév első félévében tartott tübingeni előadásait tartalmazza Jörn Albrecht lejegyzésében és szerkesztésében. Megtartva az egyetemi előadás stílusát gyakran szakítják meg példák és visszautalások a szerző fejtegetéseit. A szövegnyelvészet két típusát különíti el Coseriu a szöveg meghatározásának függvényében. A szöveg mint egy adott nyelv szerveződésének legfelsőbb szintje a tárgya az egyes nyelvek „transzfrazális grammatikájának” vagyis a „szöveggrammatikának”; a szöveg mint minden nyelv autonóm rétege a tárgya a „tulajdonképeni szövegnyelvészetnek”, a „jelentés nyelvészetnek”. Mindkét típus ismertetését át-átszövik más szövegnyelvészeti elméletekre való reflexiók.

A könyv nagyobb részét a „szövegnyelvészetnek mint a jelentés nyelvészetének” taglalása te-

szi ki. A jelentés nem a szavak és szócsoportok sajátja, hanem a szöveg egészében közöttük kialakult kapcsolat. Feltárásukhoz a jel funkcióit kell elemezni, kiindulva a Bühler-féle organonmodell ábrázoló-, kifejező- és felhívó-funkcióiból, folytatva a jelek evokatív funkciójával, amely jelek és más jelek, jelek és más szövegek jelei valamint jelek és „dolgoz”, jelek és „a dolgok ismerete” viszonylatában ragadható meg, bár mindezek a viszonyok „rendszeretlenek és illogikusak”. A jelentés mint szöveg-funkció mindezen jelfunkciók összhatásából keletkezik. Ilyen kombinációt a beszélő egyénileg is létrehozhat, akár az egyes nyelvek normáinak megsértésével, sőt akár idegennyelvi elemek alkalmazásával is. És épp ezért válik fontossá a szövegösszefüggés, amelynek szerepét a szerző a szituáció, a régió, a kontextus és a beszéd-univerzum alkotta szöveggörnyezetek árnyalt elemzésével mutatja be.

Coseriu szövegnyelvészeti koncepciója két következménnyel jár:

1. Az irodalom nyelvét sem valamiféle „el térések stilisztikájával” nem lehet megragadni, sem pedig valami különleges, poétikus nyelvnek nem lehet tekinteni. Inkább az jellemző rá, hogy benne a lehetséges jelviszonyok különösen nagy számban érvényesülnek. Másféle nyelvhasználatokban, mint pl. az információszerzésre irányuló beszédben, bizonyos jelfunkciókra való korlátozás figyelhető meg.

2. Nincs általános szöveginterpretációs technika, mivel a szövegek mindegyike egyedi egység. Mégis beszélhetünk a szöveginterpretáció adekvát módszeréről, mint amilyen a megértési folyamatban öntudatlanul alkalmazott kommutációs próba (szövegrészek kicserélésével megváltozik a jelentés) vagy a szövegnyelvészet feladatáról, mint amilyen a feltárt jelfunkciók rendszerezése. Szövegek közötti szinkronikus megegyezések szöveg-típusokat jelölnek ki, szövegek közötti diakronikus megegyezések pedig történetileg leírható műfajokat határoznak meg. A felvázolt koncepciót a szerző számos irodalmi példával világítja meg.

A transzfrazális grammatikának nevezett szövegnyelvészettel egy rövidebb fejezet foglalkozik. Az egyes nyelvek különböző síkjainak szerveződésében szerepet játszó négy módozat (főlérendelés, alárendelés, mellérendelés és behelyettesítés) közül az utóbbi három a szövegstrukturálásban is működik. A szöveggrammatikának épp az a feladata, hogy kontrasztív módon vizsgálja, hogyan realizálják ezeket az egyes nyelvek. Amíg a szövegek szintagmatikája (a kataphorika, a szöveg-névmás, a sorképződés problémája) már vala-

melyest feltárt terület, addig a szövegfunkciók paradigmaticájának kutatása (a tagadás, a kérdés, a megszólítás, az ígélet stb. kérdésköre) még csírájában sem létezik.

Coseriu könyvének jelentősége nemcsak abban áll, hogy új szakaszt nyitott a szöveglingvisztikai vitában. A jelentés és az interpretáció lingvisztikájaként felfogott szövegnyelvészet a szerző szerint is kapcsolódik a hermeneutikához, a megértésnek ahhoz a dimenziójához, amelyhez a fordítás problémája is tartozik. Ebből következik, hogy interdiszciplináris kölcsönhatások révén a nyelvészetileg megalapozott szöveginterpretációból a fordítás számára is fontos tanulságok várhatók.

Radegundis Stolze

Mario Wandruszka: Das Leben der Sprachen. Vom menschlichen Sprechen und Gespräch Stuttgart, 1984. Deutsche Verlagsanstalt, 293.

Ennek a rendkívül élvezetes és szépen megírt munkának a szerzője 1911-ben, tehát még a Monarchia békésnek mondott, utolsó időszakában Morvaországban született. 1936-ban Humboldt ösztöndíjjal tanult a heidelbergi egyetemen, a második világháború kitörésének évében már a romanisztika docense. A háború után pedig 1956-tól 1971-ig a tübingi egyetem professzora, 1971-től 1981-ig, nyugdíjba vonulásáig a salzburgi egyetemé. Egyik műve a francia nyelv szellemével foglalkozik, másik pedig azzal, hogy a nyelvek mennyiben vethetők egybe, s mennyiben összehasonlíthatatlanok. Külföldön is legnagyobb sikert aratott műve 1971-ben hagyta el a sajtót. E munkája veti meg az interlingvisztika alapjait, azét a diszciplínáét, amelyet, persze bizonyos előzmények után, voltaképpen ő teremtett meg. Kiindulópontja az a megállapítás, hogy azok a mozzanatok, amelyek a nyelvi egyetemes jegyek kialakulására vezettek, voltaképpen a közös emberi tapasztalat függvényei. Ha ugyanis bizonyos alapvető emberi megnyilatkozások kifejezésére minden nyelvben vannak eszközök, ennek csak egy oka lehet. Wandruszka szerint ez az ok a külső és belső valós világ, az ember létfeltételeinek összessége, amely meghatározza a kifejezésnek e közös lehetőségét. Végső megállapítása ennek megfelelőleg az, hogy minden egyetemes nyelvi funkciónak szükségszerű emberi jellege van.

Ez az alap gondolat hatja át 1979-ben közzétett másik nevezetes művét is, mely az emberi

nyelvek sokféleségét elemzi, s népszerű formában voltaképpen ugyanez a vezérlő motívuma most ismertetendő kötetének is.

Bevezetőjében a szerző röviden utal arra, hogy az utóbbi évtizedekben a nyelvtudomány forradalmi változásokon ment keresztül. A különféle, főleg Saussure nyomdokait követő strukturalista és funkcionalista iskolák, amelyeknek vezéreszméje a rendszerszerűség gondolata, az automata nyelvészet, a számítógépes nyelvészet az emberi nyelveket mindig egy-egy fajta rendszer elveihez szabott kódokra, szabályrendszerek folyamataira, formák és funkciók információkat közvetítő rendszereire egyszerűsítette, vezette vissza. Wandruszka mélyeséges meggyőződése azonban, hogy éppen ennek folytán vált egyre világosabbá: maga az emberi nyelv a maga lenyűgöző sokféleségében egészen más, mint az efféle konstrukciók. Az ő kiindulópontja a mi emberi élményvilágunk, a körülöttünk és bennünk lévő világ, amely szavainkban, mondatainkban, közlésformáinkban ezernyi alakot ölt, emberi, ősi tapasztalatainkat tükrözve, amelyek a világ minden nyelvében a legkülönfélébb módokon nyerik el a maguk formáját. Minden emberi nyelvben szükségképpen vannak ősidőktől fogva szavak és kifejezések az éhségre és szomjúságra, a félelemre és aggodalomra, a gyötrelmeire és fájdalomra, a részvételre és szenvedélyre, a kínokra, az örömeire és bánatra, az élvezetre, a szórakozásra, a tréfálkozásra, az izgalmakra és az elmélkedésre, ezekre a legemberibb és legegységesebb, legősibb élményeinkre.

A szerző felfogása szerint az emberi nyelvet a velünk született kifejezési vágy teremtette meg a közlésre, arra, hogy megnyilatkozzunk, hangot adjunk érzelmeinknek és gondolatainknak, kapcsolatot keresve és teremtve társainkkal. Velük kívánjuk megosztani örömeinket és bánatunkat, terveinket, álmainkat, velük beszélve meg mindazt, amit magunkról és a világról elmondani akarunk.

Rövid előszavában a szerző ezt az elméleti alapvetést fejti ki, majd pedig hat fejezetben adja elő, hogy a főbb európai nyelvek hogyan fejezik ki az aggodalommal, a fájdalommal, a jókedvvel, az örömmel és boldogsággal kapcsolatos emberi érzelmeiket, s milyen szavaik és kifejezéseik vannak magával a beszédtevékenység különféle megnyilvánulásaival kapcsolatosan. Lássuk most, mi e fejezetek mondanivalója.

Saussure ellenében a szerző Humboldtot követi, aki szerint a nyelv nem kész mű (ergon), hanem sokkal inkább tevékenység (energia). A

nyelv ugyanis a maga valóságában nem mint valami elvont rendszer, hanem mint élő beszédtevékenység tárul elének. Hogy mi is a nyelv, azt Humboldt szerint csak akkor foghatjuk fel, ha az élő nyelvhasználatot kezdjük tanulmányozni. Mindazt, ami a legszebb és legnemesebb magában az emberi nyelvben, csak a beszédaktusokban fedezhetjük fel. Ha a nyelvet szavak és szabályok halmazára redukáljuk, a tudományos elemzés holt teteme mered élénk.

Wandruszka Humboldtnek ebből a megállapításából kiindulva bírálja századunk első felének nyelvészetét, amely voltaképpen alig is tett mást, mint szavakba és szabályokba transzírozta az élő emberi nyelveket, lexémákat, morfémákat, monémákat, fonémákat, grafémákat, taxémákat, tagmémákat, grammémákat, klasszémákat, szemémákat, szemantémákat s más efféle émákat hajkurászva, hogy ezekből konstruálja meg a nyelvet, mint részrendszerek strukturált rendszerét, mint végtelenül bonyolult óraművet, vagy még fantasztikusabb elektronikus hangelemek hálózatát. Mindehhez az ösztönzést kétségkívül Saussure adta, legalábbis így hisszük. Mert, mint a legújabb kutatások eredményei is sejtetik, talán nem minden tanítása származik tőle, legalábbis nem abban a megfogalmazásban, ahogy ezek 1913-ban bekövetkezett halála után, 1916-ban tanítványaitól közreadott munkájából kivehetők. E rejtélyes mű utolsó mondata ugyanis, amely ebben a formájában talán nem is magától a mestertől származik, hanem csupán tanítványainak többé-kevésbé önkényes megfogalmazása, azt közli velünk, hogy: „*a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv – önmagában és önmagáért vizsgálva*”. Nyilván maga Wandruszka is ugyanúgy meghökkenett, amikor ezt a végső konklúziót olvasta, mint jómagam. Persze, lehetséges, ha nagyon akarjuk, a nyelvet önmagában és önmagáért vizsgálni. De kérdés, hogy a nyelv önmagában és önmagáért van-e? Aligha. A televízió sincs önmagában és önmagáért. Ez is eszköze a kommunikációnak, akárcsak legősibb őse, maga az emberi nyelv. Lehet-e e két eszközt önmagában és önmagáért szemlélni és vizsgálni? Elképzelhető-e egyáltalán, hogy rendeltetésüket és mivoltukat föl tudjuk fogni vagy akárcsak megsejteni is, ha nem tekintjük céljukat, amiért lettek és vannak, s ami meghatározza szerepüket és szerkezetüket, részserüket, részrendszereiket, egész struktúrájukat? Nyilván Wandruszkában is ugyanúgy éltek gyöttrő kételyek a strukturalizmus efféle, rendkívül erőszakolt elvonatkoztatásainak láttán, mint bennem és sok más társamban is, akik már az Eötvös Kol-

légiumban azt tanultuk, hogy a tudóst nem a vak hit teszi igazán tudóssá, hanem a gyöttrő kíváncsiság és az örökös kételkedés. Korunk nyelvtudományának egyik ilyen tépelődő, kételkedő, rokonszenves képviselője Wandruszka is.

Igaza van abban, hogy a nyelv keletkezését az az ősi ösztönünk határozta meg, amely arra sarkall bennünket, hogy megnyilatkozzunk, szót ejtsünk magunkról, közöljünk valamit a világról, fogalmazzunk meg valamit magunkban, s mindebből minél többet beszéljünk meg másokkal is.

Persze, Humboldt talán kellenél is jobban, a nyelvnek tevékenység jellegét hangsúlyozta ki, Saussure pedig rendszerszerűségét, kész mű jellegét. Talán Wandruszka sem gondolt arra, amikor e két felfogás közt választva, teljes egészében Humboldt pártjára állt, hogy valójában egyik felfogás sem képes helyesen tükrözni a nyelv és beszéd viszonyában élénk táruroló kettősség dialektikus jellegét. Mert abban azért Saussure-nek is igazat kell adnunk, hogy a nyelvben kell lennie valami viszonylagosan állandónak, a maga pillanatnyiségében élénk táruroló és megragadható statikusnak, rendszerszerűségnek is. Ha ez nem így volna, s ha a nyelv folyton csak változna, örökös átalakulásait és mozgásait nem tudnánk követni, s nem tudnánk vele gondolatainkat rögzíteni és másokkal közölni sem. De az is igaz, hogy statikus legfeljebb csak maga a nyelv lehet, mint jelek rendszere, vagy részrendszerek strukturált rendszere. A beszéd maga szükségképpen és mindig dinamikus, változó, ami természetes. A nyelv és a beszéd viszonya tehát voltaképpen a viszonylagos állandóság és a feltétlen változandóság dialektikus egységében értelmezendő és érthető csupán. Wandruszka nem szól erről, mivel fő figyelmét az emberi beszédtevékenység köti le. Sokat tanult ebben a tekintetben Humboldt nyomdokain haladva a beszédaktusok elméletének legújabb, angolszász kimunkálóiól is. Az viszont az ő egyéni leleménye, hogy érdemes, sőt szükséges is a legfőbb emberi mondanivalók kifejezőmódjainak a főbb modern nyelveken írt irodalmi művekből vett példák alapján új módszeres tanulmányozása. Jelen művében is, akárcsak korábbi munkáiban, olyan szépirodalmi műveket vett alapul, amelyeknek szerzői valamelyik modern világnyelven írták remekeiket, s amelyeket a többi világnyelvre is rendre lefordítottak. Ezekből gyűjtött bőséges anyagot, annak bemutatására, hogy hogyan fejezik ki ezek a fentebb már felsorolt, legősibb és legegyszerűsebb emberi érzelmeket. Végigtanulmányozva e fejezetek szórakoztató példamondatait, ismét az lesz a benyo-

másunk, hogy a tőle vizsgált nyelvek ezeket az emberi alapérzelmeket egymáshoz hasonló módon, de még az egymással legközelebbi rokonságban állók is, mint a francia, a spanyol és az olasz, árnyalatokban szinte mindig eltérő módon fejezik ki. Pedig ezek a nyelvek mind a szentender európai nyelvek jól ismert csoportjába tartoznak. Egészen bizonyos, hogy még sokkal tarkább volna a kép, ha az említett regények kínai, japán, szuahéli stb. nyelvű fordításait is elemezhetné volna a szerző. Mert kétségtelen, hogy az egyes művelődési övezetekbe eső nyelvek a maguk kifejező eszközeit az idők folyamán, egymásra kölcsönösen hatva, rendkívül közelítettek egymáshoz. Kitűnik ez Wandruszka példamondataiból is. Ehhez képest a távoli világrészek nyelvei a szóban forgó emberi alapélmények kifejezésében nyilván jelentős eltéréseket mutatnának. De azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy ugyanezeket az érzéseket ezek a nyelvek is mind ki tudják fejezni a maguk módján. Mert hiszen, mint ezt maga Wandruszka is hangsúlyozza, a világ minden nyelvének belső és külső világunkat kell tükröznie, ami pedig alapvető vonásaiban mindnyájunk számára ugyanaz. A tükrözésmód persze lehet különböző, de e sokféle tükröztetés értelmét azért tudjuk mégis felfogni, mert a tükrözendő és a tükrözött végső soron, lényegében mindig is ugyanaz.

Ez vonatkozik persze azokra a jelentéstani problémákra is, s magára az emberi kommunikáció minden egyes mozzanatára, amelyeket Wandruszka szintén elemez és tárgyal, a fent említett módszerrel, a főbb világnyelvekből vett példái alapján. Ezek is azt mutatják, hogy a szemmel látható különbségek ellenére is az emberi nyelvektől közölt tartalmaknak vannak közös elemei. Hogy ezeket tartalomnak kell-e neveznünk vagy jelentésnek, s hogy helyes és szükséges-e Frege megkülönböztetése, amely szerint szükségképpen más az értelem és a jelentés, ezek mind olyan kérdések, amelyeket Wandruszka rendkívül vonzó kötetében ezúttal is csupán a tőle választott módszer keretei és korlátai között tárgyalhat. De ez a módszer ennek ellenére is tanulságos, mert mentes minden dogmatizmustól, elfogultságtól és egyoldalúságtól.

Ezért alkalmas e munka annak a kérdésnek újbóli fölvetésére, hogy milyen világképek, milyen élménybeli és gondolkodásbeli különbségek tükröződnek a világ két-háromezred, többé-kevésbé ismert nyelvében, hogy mi a szükségszerűség e káprázttató sokféleségben, s mi e nyelvek fejlődésében a történelmi véletlenszerűség. Wandruszka nyelvészeti felfogása azért olyan rokonszenves a

számunkra, mivel a nyelvtudomány az ő értelmezése szerint az embertani diszciplínának egyike, amely bennünket arra tanít, hogy önmagunkat és egymást is minél jobban megértjük.

Balázs János

Élisabeth Lavault: *Fonctions de la traduction en didactique des langues* Collection „Traductologie 2”. Paris, 1985. Didier, 115.

Ez a könyv – mely a párizsi fordító- és tolmácsoló főiskolán, az ESIT-en végzett elméleti és gyakorlati kutatások eredményeit összegző *Traductologie* című sorozat második darabja – a nyelvoktatás egyik legtöbbször vitatott problémáját veszi elemzés alá: azt vizsgálja, mi a szerepe, hol a helye, milyen eredményei lehetnek a fordításnak az idegen nyelvek oktatásában. A szerző az ESIT-en folyó elméleti kutatások, valamint saját nyelvoktatói és lektori tapasztalatai alapján próbálja bebizonyítani, hogy a fordításnak igenis helye van az iskolai idegennyelv-oktatásban. Persze nem mindegy, milyen fordításról van szó.

A szerző gondolatmenetét röviden így foglalhatnánk össze: A modern pszicholingvisztikai kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy az idegen nyelvek tanulása-tanítása során egyszerűen lehetetlen elvonatkoztatni az anyanyelv meglététől, idegen nyelvek tanítása nem lehetséges az anyanyelvre való nyílt vagy burkolt utalások nélkül. Ha pedig így van, akkor a fordítást és az anyanyelvet nem száműzni kell a nyelvtanításból, hanem építeni kell rá. Az iskolai fordítás („*traduction pédagogique*”) rehabilitálható, ha képes kilépni abból a merev, szűkreszabott szerepből, amelyet az iskolai oktatás mindig is szánt neki. Az iskolában végzendő „igazi” fordítás mintája, modellje a hivatásos fordító tevékenysége: ennek a fajta fordításnak azonban semmi köze sincs az elavult tanfordításhoz („*version-thème*”), „a fordítás paródiájához” (108). Az iskolában végzendő fordítás – hasonlóan az „igazi” fordításhoz – tényleges kommunikációs funkciót tölt be, s ezért nem szabad megengedni, hogy száraz, kényszeredett, merev nyelvtani gyakorlat váljék belőle, mely mesterségesen el van szakítva a nyelv és a kommunikáció valóságától. Az, hogy a pedagógusok ma még nem ismerik fel az effajta fordításban rejlő pedagógiai értéket, és csak félve, rossz lelkiismerettel merik alkalmazni óráikon, az a fordításnak hadat üzenő direkt (audio-orális és audiovizuális) módszer bűne.

A kötet négy részből áll. Az elsőben rövid áttekintést kapunk arról, milyen szerepet játszott a fordítás a különböző módszertanokban, az ún. grammatizáló-fordításos módszertől kezdve a direkt módszeren át egészen napjainkig, amikor a fordítás lassan ismét helyet kap az idegennyelvoktatás eszköztárában. A második részben a szerző egy saját maga által összeállított kérdőív alapján végzett reprezentatív felmérés adatait dolgozza fel, és vonja le azt a következtetést, hogy az idegen nyelvet tanító [francia] pedagógusok közül csak nagyon kevesen ismerik fel, milyen fontos szerepet játszhat a fordítás a tanulók nyelvtudásának és általános nyelvi intelligenciájának fejlesztésében. A tanárok általában nem szívesen élnek vele, mivel „akadályát látják benne ama erőfeszítésüknek, hogy a tanulóval elfeledtessék az anyanyelvet” (48). A harmadik rész az „igazi”, „interpretatív” fordítás alapelveit írja le, és – konkrét példa elemzésén keresztül – felhasználhatóságát bizonyítja az iskolai nyelvtanításban. Ez a fajta fordítás feltételezi a forrásnyelvi szöveg alapos ismeretét, tökéletes megértését, amihez elmélyült és sokoldalú szövegmagyarázaton (*exégése*) keresztül vezet az út. A szövegben rejlő üzenet jelentésének megértéséhez a tanulónak elsősorban egyfajta „megértési képességgel” (*compétence de compréhension*, 57) kell rendelkeznie, ezt a képességet pedig éppen az ilyen szövegek elemzése, fordítása révén lehet kialakítani a tanulóknál. A jelentés feltárásához sokféle eszköz együttes alkalmazása szükséges, s ezeknek csupán egyike a nyelv ismerete. Végül a negyedik részben a szerző az „igazi” fordításban rejlő pedagógiai lehetőségeket, módszereket fejti ki, ezúttal is konkrét példák segítségével.

A könyv tanulmányozása – annak ellenére, hogy a tárgyalt problémák elsősorban a franciaországi viszonyokra érvényesek – a magyar olvasó számára is tanulságos. Felveti a kérdést, hogy vajon a meglehetősen gyenge színvonalú magyarországi nyelvtudásban nem ludas-e az elhanyagolt, háttérbe szorított és félve alkalmazott fordítás?

A párizsi ESIT fennállásának nem egészen három évtizede alatt iskolát teremtett, amelynek eredményei – éppen az ilyen jellegű könyvek révén – ma már kezdenek átmenni az általános pedagógiai gondolkodásba. Ezt a példát nekünk is minél előbb követnünk kellene.

Albert Sándor

Die französische Sprache von heute. Herausgegeben von Franz Josef Hausmann (Wege der Forschung, Band CDXCVI) Darmstadt, 1983. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, VIII. 458.

1. Ami ezt a tanulmánygyűjteményt különösen érdekessé teszi, az hármás rétegződése: egyrészt áttekintést kapunk a francia nyelvtudomány történetének utolsó száz esztendejéről, másrészt figyelemmel követhetjük azokat a törekvéseket (már A. Darmesteteről kezdve), amelyek a beszélt nyelv leírását tűzik ki célul, s végül, harmadsorban: kirajzolódnak az olvasó előtt a XX. századi francia nyelv legérdekesebb vonásai, fejlődési tendenciái, a hagyományörzés és az újító kedv ellentmondásai, az írott és a beszélt nyelv közötti különbségek, a két változat közeledése és az ebből fakadó problémák: a stílusrétegek és a nyelvi norma (normák) problémái.

Ez utóbbi témakör tarthat számot a legnagyobb érdeklődésre. A norma kérdése igen szerteágazó dolog a francia nyelv esetében: olyan kérdéskör, amelynek ismerete nélkül szinte lehetetlen a francia stilisztikával foglalkozni. A kötet tanulmányai a nyelvi szintek és a stílus összefüggéséről adnak tanulságos képet, a francia stilisztika kutatói számára is nélkülözhetetlen ismereteket nyújtva.

2. Sokáig vitatott volt, hogy egyáltalán reális dolog-e a XIX. századi és az I. világháború előtti XX. századi francia nyelvnek újabb fejlődési szakaszáról, az „újfranciáról” (néo-français) beszélni. Nos, a II. világháború után már nyilvánvalóvá vált, hogy igen. Mint J. Dubois írja: csak bizonyos idő eltelté után figyelhető meg az új jelenségekkel szembeni társadalmi reakció, s ez is elsősorban a szókészletben mutatkozó változásokkal kapcsolatos: nem véletlen, hogy a túlzott purizmus, a nyelvi állapotok rögzítésére vonatkozó igények bizonyos társadalmi konzervativizmussal járnak együtt.

Semmi esetre sem beszélhetünk azonban a francia nyelv „kríziséről” (I. L. Söll tanulmányait): nem egyetlen, egységes nyelvi rendszer változásaival állunk szemben, hanem a részrendszerekben (a különböző nyelvelírási szinteken) végbemenő változások összességével, ez utóbbiak azonban eltérő mértékben jelentkezők, s az egész változásának illúziója csak a részrendszerekben végbemenő (külön-külön mind tolerálható) változások arányaiából ered.

A drasztikus változások riasztó képe is eloszlik, ha elfogadjuk, hogy több norma lé-

tezik (K. Hunnius, R. Baum, H. H. Christmann). Persze, maguk a franciák is nap mint nap tapasztalhatják az egységes norma hiányát, s az ebből fakadó bizonytalanságot. A „*Quel français enseigner?*” kérdése azonban távolról sem olyan drámai, mivel a válasz kézenfekvő: a mindenkori célnak megfelelő megközelítés, a beszélt nyelv iránti preferencia, s a nyelvi szintek (stílusrétegek) figyelembevétel a feladat.

A beszédhelyzettől függ minden, s ezt is tanítani kell (s ez a franciát nehezzé teszi). Ha pl. egy napilap vezércikkében ezt látjuk: „la décision que le ministre a prise” (a normatív grammatika *prise* alakja helyett), vagy ha egy rártarti politikus az *Europe 1* műsorában azt mondja: „j’aurais voulu que cela *comportât*” (a beszélt nyelvből eltűnt igeidő): tulajdonképpen miről van szó? Mindkét

alak helyes önmagában véve: mégis, míg az első esetben a köznyelvi norma egy napilapban helyénvaló, a szépirodalmi norma egy rádióműsorban kifejezetten hamis.

3. Tudjuk: a franciák igen érzékenyen reagálnak a nyelvi jelenségekre.

Igaz, hogy rendeleti úton nem lehet (s ezért nem is érdemes) a nyelvhasználatot befolyásolni. Nem nagyon kell azonban félnünk a nyelv „megromlásától” egy olyan országban – írja H. H. Christmann – ahol egy szótárról hajót neveznek el (a *Dictionnaire Le Robert* vitorlásról van szó), s ahol a nyelvi játék, a nyelvi sokszínűség tudatos felhasználása még a legsemmitmondóbb slágerszövegekben is jelen van.

Pálfy Miklós

* * *

A Review Guide to Marxist Literary Criticism
compiled by Chris Bullock and David Peck
Bloomington, 1980. Indiana University Press.

A több mint ezeröt száz tételt tartalmazó *Vezérfonal* gyakorlati kézikönyvnek készült diákok és tanárok számára, akik többet akarnak tanulni arról a befolyásról, amelyet a marxizmus gyakorolhat az angol és észak-amerikai irodalom tanulmányozására és a rokon tudományterületekre. A tételeket válogatva Bullockot és Pecket a „marxista kritika” (irodalomelmélet) figyelemreméltóan tág definíciója vezérelte. A fogalom az ő használatukban magában foglalja „a marxista kritika minden formáját”, valamint „a marxista művekre és írókra vonatkozó nem marxista adalékokat”.

A *Vezérfonal* tizenöt szakaszra oszlik. Az első négy fejezet a bibliográfiai eszközöket, az esszék és újságok általános gyűjteményeit és a kritikai elméletről szóló munkákat szedi sorba. Ezeket a fejezeteket három követi a drámáról, a regényről és a költészetéről, valamint további három Nagy-Britannia, az USA és angol-Kanada nemzeti irodalmáról. A 11. fejezet a leghosszabb, Henry Adamstól W. B. Yeats-ig 239 szerzőről szóló kritikai munkát sorol fel. Az utolsó négy fejezet: *Az angoltanítás, Nyelv, nyelvészet, olvasottság, Irodalom és társadalom; az irodalom szociológiája és az Olvasmányok a tömegkultúráról*.

Az összeállítók szerint *Vezérfonaluk* lényegében az 1979. július 1-ig megjelent jelentős művek

teljes felsorolása. Ezt a nagy ígéretet a kompilátoroknak nem sikerült egészen teljesíteniük. Például az egyéni szerzők fejezetében Thomas More neve alatt nincs feltüntetve Vjacseslav Volgin *Sir Thomas Moreja* a Ligeia Gallagher szerkesztette *More's Utopia and Its Critics*-ben (Chicago, Scott, Foresman and Co., 1964), 106–108. Shakespeare neve alatt nem találjuk I. S. Vigotszkij Hamlet-tanulmányát, amelynek címe *The Psychology of Art* (Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 1971). Nincs felvéve Robert Martin Krapp munkája sem a Falkland-körről, *Liberal Anglicanism 1636–1647: An Historical Essay* (Ridgefield, Connecticut, Acorn Press, 1944), sem a jelen ismertetés írójának egy Thomas Grayról szóló esszéje, amely a James Downey és Ben Jones szerkesztésében megjelent *Fearful Joy* című kötetben található (Montreal, McGill-Queen's University Press, 1970. 198–240). George Gissingről a kompilátorok három kötetet sorolnak fel John Godd-tól, de nem említik Good könyvét: *George Gissing: Ideology and Fiction* (London, Vision Press, 1978). Arthur Cloughról John Godd egy könyvét jegyzik fel, viszont nem szerepel Goode írása, *Amours de Voyage: The Aqueous Poem and The Major Victorian Poets: Reconsiderations*-ben, amelyet Isabel Armstrong adott ki (London, Routledge and Kegan Paul, 1969). Nem veszik fel Dorothy Livesay *Search for a Style: The Poetry of Milton Acorn* című tanulmányát, amely a Canadian Literature, 40. számában (Spring, 1969. 33–42.) jelent meg. Míg Livesay *Right Hand*

Left Hand (Erin, Ontario, Press Porcepic, 1977) című munkáját megemlíti egy másíkról szóló annotációban, nincs külön megemlítve Livesay címszó alatt az angol-kanadai irodalom fejezetében. A drámáról szóló rész kihagyja Hubert Wittet, aki a *Brecht as They Knew Him* című (New York, International Publishers, 1974), 34 esszét tartalmazó antológiát szerkesztette. A *Vezérfonal* nem tartalmazza Királyfalvi Béla művét: *The Aesthetics of György Lukács* (Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1975), amelyet a TLS első oldalán ismertetett. Angol nyelven ez Lukács munkásságának legjobb átfogó bemutatása.

Sok tétel hiányzik a szovjet tudósok munkásságából. Meg sincs említve a *Great Soviet Encyclopedia* (A nagy szovjet enciklopédia), a harmadik kiadás fordítása (New York, Macmillan Educational Corp., 1973), amelynek első húsz kötete 1979-ben jelent meg angolul, és amely nélkülözhetetlen hivatkozási alap marxista nyelv- és irodalomszakos egyetemi hallgatók számára.

A *Nyelv, nyelvészet és irodalmiság* fejezet hasonlóképpen mellőz alapvetően fontos szovjet tudományos műveket. Nem történik említés például a *Problems of the Contemporary World: Theoretical Aspects of Linguistics*-ről (Moscow, USSR Academy of Sciences, 1977). Nincs jegyzékbe véve a Bahtyin-kör több alapvető műve. Ez a csoport kidolgozta a kifejezés marxista elméletének főbb vonásait, és lerakta az alapot igen sok későbbi mű számára olyan különféle területeken mint a szemiotika, a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika, valamint a strukturalista poétika, műfaj és irodalomelmélet. A kör általános kifejezélméletének magyarázatát V. N. Volosinov: *Marxism and the Philosophy of Language* című műve nyújtja, amelyet Ladislav Matejka és I. R. Titunik (New York, Seminar Press, 1973) fordítottak le. Ezt az eredetileg 1929-ben oroszul publikált művet megelőzte (oroszul 1927-ben jelent meg) P. N. Medvegyev–M. M. Bahtyin: *The Formal Method in Literary Scholarship: A Critical Introduction to Sociological Poetics* (Baltimore, The John Hopkins University Press, 1978) és V. N. Volosinov: *Freudianism: A Marxist Critique* (I. R. Titunik fordításában és Neal H. Bruss-szal közös kiadásban (New York, Academic Press, 1976). Freud kritikája mellett ez az utóbbi munka marxista szempontból tárgyalja a tudatosság verbális dinamikáját és körvonalazza a belső beszéd elméletét, amelyet később L. S. Vigotszkij és mások dolgoztak ki. Ez a Freudról szóló könyv tartalmazza Függelékként Volosinov

egyik fontos esszójét, a *Discourse of Life and Discours in Art (Concerning Sociological Poetics)* címűt. A kifejezés elméletének aspektusait később három műben dolgozta ki M. M. Bahtyin. Az első, *Rabelais and His World* (Cambridge, Massachusetts, M.I.T. Press, 1968), feltárja a komikum és a groteszk lényegét, különös tekintettel a menippeusi szatíra fejlődésére az európai irodalomban; a második: *Problems of Dostoevsky's Poetics*, (Ann Arbor, Michigan, Ardis, 1973), R. W. Rotse fordításában körvonalazza a prózaírás általános tipológiáját, különleges tekintettel a regény fejlődésére; a harmadikat *The Word in a Novel a Problems of the Contemporary World; Aesthetics and the Development of Literature*ben (Moscow, USSR Academy of Sciences, 1978). (Ez utóbbi esszét Bahtyin másik három művével együtt, Caryl Emerson és Michael Holquist fordította és publikálta a *The Dialogic Imagination: „Four Essays”*-ben, kiadta Michael Holquist (Austi, Texas, University és Texas Press, 1981). Bahtyin több más esszéje, valamint munkájának megvitatása olyan tudósok részéről, mint Henrik Baran és Vjecs Vsz. Ivanov megjelent angol nyelven a *Soviet Studies in Literature*ben, az amerikai fordítások újságában. Ám ezen tételek egyike sem szerepel a *Vezérfonal*ban. Nem szerepel Krystyna Pomorska *Mihail Baxtin and his Verbal Universe* (megjelent P.T.L. A Journal of the Descriptive Poetics and Theory of Literature, 3 (1978), 379–386.) sem, vagy Jurij Lotman Bahtyin utáni tanulmányai *The Analysis of the Poetic Text* (Ann Arbor, Mich. Ardis, 1976) és a *The Structure of the Artistic Text* (Ann Arbor, Mich. University of Michigan, 1977) hasonlóképpen kimadtak.

A marxista nyelvelmélet pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai aspektusairól szóló szovjet munkákat is mellőzték, köztük Vigotszkij és A. R. Luria angolul megjelent könyveit is.

Ugyancsak hiányzik sok, a nyelvi pedagógiáról szóló szovjet mű. A stilsztikának speciálisabb területén nem szerepel I. R. Galperin: *Stylistics* (Moscow, „Higher School” 1977), továbbá Olga Akhmanova és Roland F. Idzelis műve: *What is the English We Use? A Course in Practical Stylistics* (Moscow, Moscow University Press, 1978).

Ha ennek a *Vezérfonal*nak az összeállítói egy második kiadásra gondolnak – és remélem, hogy ez így van – akkor vagy el kell hagyniuk az egész *Language, Linguistic and Literacy* című fejezetet, vagy jelentősen ki kell bővíteniük. Ha a névmutató nemcsak azokat a szerzőket tartalmazná, akik legalább három külön tétellel szerepelnek, az ol-

vasó könnyebben használhatná a *Vezérfonalat*. Jelenlegi formájában és tartalmában a *Vezérfonal* kezdet, és ezt szem előtt tartva kell a művet használni.

James Steele (Carleton University)

Maria Vodă Căpușan: Teatru și actualitate București, 1984. Cartea românească, 163.

A színházelméleti munkásságáról már jól ismert szerző újabb tanulmánykötete – ahogy a címéből is kitetszik – a színház és időszzerűség tárgykörébe tartozik. Az ami ebben sajátos, az az írott drámaszöveg és előadásának kettőssége, kapcsolata, ami a befogadás, az esztétikai hatás egyik forrása. A vizsgálat elméleti alapját a szövegelmélet, a szemiotika pragmatikája és a befogadásesztétika alkotja. A kötet kilenc tanulmánya válaszadás a színházelmélet több fontos kérdésére. A kifejtésben erőteljes az elméleti jelleg, amit szerencsésen egészít ki konkrétumként, bizonyító anyagként elsősorban huszadik századi jelentős dráma művek értelmezése.

Az első, bevezető tanulmányban (*Incipit*) a költészet és a dráma különbségeiről szól. A második tárgya a színmű 'olvasása' (befogadása, előadása), annak a vizsgálat, hogy a drámaszöveggel való „összeütközés” sajátos hatás kiváltója, ami a szöveg „tördeléséből” (a szerzői utasításokból, a szereplők dialógusaiból) is következik. Már emiatt is, állítja a szerző, az erős drámaiság magában a szövegben adva van, nemcsak az előadásban alakul ez ki, mint ahogy ezt Barthes-tól kezdve sokan vallották. A harmadik tanulmány témája egy bonyolult szemiotikai, szemantikai folyamat: a képként való megjelenítés, ami a szerző szerint lényegében jelként való „megtestesülés”.

A negyedik tanulmány a mondás és a tett kettősségével foglalkozik. A szerző szerint a „szó” teljes mértékben beigazolódik az előadásban, és így sohasem lesz redundáns az „előadotthoz”, a színpadon láthatóhoz viszonyítva. Közel áll ehhez az ötödik tanulmány témája: a megnyilatkozás (a kiejtés) ideje és helye. Itt a szerző többek között a drámaidő sokat vitatott kérdését is taglalja, és összeköti az előadás idejével, így például a jelent a jelenléttel.

A következő tanulmányban a monológ-darabok, főleg Jean Cocteau és Marin Sorescu ilyen jellegű drámái alapján a szerző sok olyan érdekes kérdést tárgyal, amelyeknek foglalat a tanul-

mány címében is szereplő „emberi hang”. A monológ-darabok ugyanis a színművészetet mint ennek az emberi hangnak a „kalandját” érzékeltetik. A szerző úgy véli, hogy a kiejtett szó nem marad meg szűkebb hatókörén belül, hanem kapcsolatba lép a külvilággal, a nézővel azért, hogy mindent emberi „jelentéssel” telítsen. Így például a szereplők fokozott hangerejéből a nézők a drámai hős feszült lelkiállapotára következtethetnek, így a darab „belső” cselekménye ezúton is előrehalad.

Érdekes a témája a hetedik tanulmánynak is: a hallgatás, a zérójel. A szerző hangsúlyozza, hogy a hallgatás, amely gyakran a színész arcjátékának a szünetével is egybeesik, nem abszolút „üresség”, minthogy az előadás más „regisztereinek” olyan sajátosságaival társul, amelyek nem „zéró-jellegűek”. Más szóval a színész előadásában az elhallgatásnak közlő, kifejező funkciója van. A leláncolt Prométheusz hallgatása titáni büszkeségét érzékelteti. A drámai elhallgatások sokfélék, és másképpen funkcionálnak, mint a csak olvasásra szánt szövegekben „jelzett” félbeszakítások, szünetek. A szünet, a csend, a hallgatás vizsgálata egy tágabb összefüggésrendbe helyezendő el: szó (ejtés) – csend – zaj – zene.

Az igazságot kifejező „szó” a tárgya az utolsó-előtti tanulmánynak. Itt a szerző arról a nyelvi anyagról beszél, amelyből kérdések és feleletek, a dráma nyelvének fő formája, a dialógus alakul. A színpadi dialógus különbözik a didaktikustól vagy a törvényszékítőtől. A „szó” színpadi funkciója lényegében az, hogy mindent kérdéssé és feleletté változtat, és így fejezi ki az élet igazságait, azaz a nyelv dialektikája számot vet magával a világ dialektikájával. A színház a maga konkrét jellegét mint a mondatok, beszélők és tények közötti viszonyt jelzi.

Az utolsó fejezet a nézőkkel foglalkozik. A tanulmány címében (*A néző poétikája*) szereplő *poétika* tárgya a nézők magatartása és azok a hallható és látható jelek, amelyek a nézők egyetértésének vagy ellenkezésének a kifejezői. A nézők a színházi „játék” tényleges partnerei nemcsak abban, hogy felfogják a színpadi üzenetet, hanem abban is, hogy ki-ki a maga módján értelmezi. A néző jelentősége nagyobb, mint az irodalmi mű befogadásában az olvasóé, és a kétféle befogadónak sok az eltérő sajátossága. A hely és az idő kötöttsége, az együttlevés következtében a nézőközönség viselkedésén könnyebben mérhető le az előadás hatása, mint az olvasóknál egy regény hatása. A közlésbeli „visszacsatolás” itt sokkal nyilvánvalóbb. A néző viselkedése köny-

nyebben észrevehető válasz a színpadról közölt üzenetre, mint a befogadás más eseteiben.

A kötetben felvetődő kérdések meggyőző tárgyalása mellett a szerzőnek az is érdeme, hogy az idevágó vizsgálatokat elméleti és módszertani szempontból korszerűsíti, új, elsősorban szövegelméleti és pragmatikai szempontokkal gazdagítja.

Szabó Zoltán

Stefania Skwarczyńska: Kierunki w badaniach literackich Warszawa, 1984. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 391.

Stefania Skwarczyńska neve a lengyel irodalomtudomány művelői közt a legismertebbek közé tartozik. Személyében több mint húsz könyv szerzőjét tiszteletjük, azokat a lengyelországi és külföldön művelt poliniszтика berkeiben egyaránt alapműveknek tekinthetjük.

Legutóbb napvilágot látott könyve, *Az irodalmi kutatások irányzatai*, a szerző évtizedes kutatómunkájának termése. Közvetlen előzményének az a három írás tekinthető, amely a *Teorie badań literackich za granicą* c. négykötetes kiadvány bevezetőjeként jelent meg. A szerző előszavában rámutat arra, hogy *Az irodalmi kutatások irányzatai* nem egyszerűen a fent említett mű egymás után megjelenő három kötete idevágó részleteinek utánnyomása, hanem lényeges átdolgozást igényelt. Számos új fejezetet tartalmaz, de átvételeket is a szerző korábbi könyveiből.

Huszonkét ív terjedelmű munkája a romantikától a XX. század közepéig kíséri végig az irodalmi kutatások irányzatainak az európai kultúrkör talaján végbement evolúcióját. Első két fejezete a romantikus, illetve Marx-előtti irányzatoktól kiindulva a pozitivistá, posztpozitivistá és naturalista tendenciákon keresztül kalauzolja olvasóját a századforduló irodalmi kutatásainak világába. Századunk első negyedével a harmadik fejezet törődik, amelynek gerincét az expresszionista és pszichoanalitikus irányzatok alkotják. A szerző a náci irodalomtudomány jellemzőit, kialakulásának ontológiai vonatkozásait is alapos vizsgálat alá veszi. Megállapításai mindennemű elfogultságtól mentesek.

Az egocentrikus irányzatoknak szentelt negyedik fejezet többek között a fenomenológia, az egzisztencializmus, a strukturalizmus és a New Criticism áramlataiba enged bepillantást.

Az utolsó fejezet valamivel rövidebb az előzőeknél. A marxista alapon nyugvó kutatási irányzatokat tárgyalva két fő kérdés körül súly-

pontoz. Vizsgálja ezen irányzatok ideológiai alapját, művelésüket a Szovjetunióban és a világ más országaiban. Ez utóbbiról szólva a szerző hangsúlyozza, hogy a húszas években a marxista irodalomtudomány egyetlen világhírű képviselője a magyar Lukács György volt.

Stefania Skwarczyńska könyve egy gazdag tudományos pályán összegyűlt széles ismeretanyag szintézisét adja. A mű tankönyvnek és kézikönyvnek egyaránt kiváló, filozófiatörténeti megalapozása szempontjából is igen értékes. Használhatóságát a gazdag jegyzetanyag és az I. Jarośńska által összeállított névmutató is növeli.

Nagy László Kálmán

Narration et interprétation. Actes du colloque organisé par la Faculté de Philosophie et Lettres, les 3, 4 et 5 avril 1984, à l'occasion du 125e anniversaire des Facultés Universitaires Saint-Louis, sous la direction de Claudine Gothot-Mersch, Raphaël Célis et René Jongen Bruxelles, 1984. Publication des Facultés Universitaires Saint-Louis, 242.

A kötet egy Brüsszelben rendezett szimpózium anyagát tartalmazza. Kérdésfeltevését és a résztvevők orientációit illetően egyaránt törekedett az interdiszciplináris megközelítésre: az irodalmárok mellett filozófusok, történészek is kifejtették nézeteiket a narráció és az interpretáció kérdéseiről.

A bevezetőben a szerzők modern kontextusba helyezik a kérdést, filozófiai síkon vetve fel a problémát, vajon mi a narráció szerepe. Van-e egyáltalán még értelme a dologiasult és belátható értelmet látszólag már nem hordozó modern világban az elbeszélésnek? Tudvalévő, hogy a narráció az emberiség egyik legősibb attribútuma, az elbeszélés mindenütt és mindig megtalálható, hiszen az ember saját történetét is csak úgy élheti át és úgy értheti meg, ha elbeszéli. Ennyiben a kötet leginkább Paul Ricoeur nézeteire támaszkodik. („La narrativité”, Seuil, 1983.)

Ugyancsak a bevezető szerint, ha a narráció mintegy antropológiai konstansként tételezhető fel, akkor jogosult minden olyan megközelítés, amely az egyedi vizsgálatoktól az általános felé halad, előbb regisztrálja a jelenségeket, majd újabb hipotézisek alapjait rakja le.

Az *első rész* a narratív beszéd (discours narratif) specifikus formáit vizsgálja különböző szempontok szerint. R. Jongen szemügyre veszi

azokat a szövegszervező mechanizmusokat, amelyek alapján a szöveg egysége kialakul, majd az olvasás folyamán ismételtlen megvalósul. Ezek a mechanizmusok retorikai fogalmakkal is megközelíthetők, és végső soron eddig még nem vizsgált aspektusokra hívják fel a figyelmet. Ilyenek pl. a metafora/metonímia kapcsolatának tágabb értelmezése, az identifikálás/differenciálás mozzanatai és az unifikáció/pluralizáció egymás mellett létező és egymást kiegészítő jellege.

M. Otten a digresszió szerepét vizsgálja. A klasszikus retorika szabályai szerint a kitéréseket inkább kerülni volt illő, holott az epikai stratégiának mindig részét képezték. Sterne *Tristram Shandy* c. regénye par excellence digressziós regény. Az egyenes vonaltól való eltérés, az arabesk és a „thyrse” a romantikától kezdve, Baudelaire-en át, egyre elfogadhatóbbá vált, sőt tudatos művészi eszközzé is. A művészettörténetben az „art nouveau” jelenti csúcspontját. A modern elbeszélők közül a szerző Jean-Luc Benoziglio, Paul Edmond, Pascal Bruckner és Renaud Camus nevét említi.

Hasonló eljárást követ Marie-Françie Renard, amikor Elio Vittorini szövegeinek elemzéséből kiindulva vizsgálja az elbeszélés nézőpontjait. Szerinte G. Genette elmélete a *mode*-ről (qui voit?) és a *voix*-ről (qui parles?) kissé leegyszerűsíti a dolgot, hiszen egyre inkább a két nézőpont korrelációja jelenik meg a modern elbeszélésekben. A Genette által „zéró fokalizáció”-nak nevezett eljárás is eltűnik, és átadja helyét az ún. „belső fokalizáció”-nak, amely változatos és sokrétű, jobban megfelel a Freud óta feltárt lelki folyamatok tükrözésének. Így válik a modern regény egyre inkább többesszámú kijelentéssé (énoncé pluriel).

Jean-Louis Cupers Jules Romains regényciklusa alapján foglalkozik a regényfolyam sajátosságával. A „folyam” egyben metafora is, az olyan univerzumé, amelyben a tematikus ismétlés és a zeneiség alapvető jegyekként vannak jelen, s az egység az olvasás illetve az újraolvasás révén valósul meg. Henri van Gorp egy érdekes befogadástétikai kérdésre világít rá: a fordítás egy adott műfaj, nevezetesen a pikareszk regény, esetében a befogadó (jelen esetben francia) szociokulturális környezet követelményeinek megfelelő, megváltoztatja olykor az eredeti mű etikai intencióit, sőt a benne foglalt eseményeket is.

M. E. Léonardy a bevezetőben felvetett kérdésre válaszol, amikor megállapítja, hogy a „fikció” társadalmi és antropológiai tétje túlságosan

nagy ahhoz, hogy lemondhassunk a narrációról és teljes egészében átengedjük a zsurnalizmusnak. Ezt bizonyítja a nyugatnémet irodalom fejlődése is. Egy évtizede még lemondtak az elbeszéléstről, az eseményről, de ez a törekvés átmenetinek bizonyult. Legújabbban ismét visszatérően van mind a narrátor, mind a hagyományos elbeszélés.

A második részbe sorolt öt tanulmány a narráció és referense problémájával foglalkozik. Jacques Dubois a detektívregényben vizsgálja a titok, a rejtély funkcióit, az „indexáció” folyamatát, amely az olvasó-nyomozó metonímián alapuló kitaláló képességét (divination) hozza mozgásba. E. Guéret-De Keyser voltaképpen ugyanezt a kérdést vizsgálja a képzőművészet oldaláról. Az idő és a tér felbontása a festészetben a reneszánsztól napjainkig megjelenik, csakhogy míg korábban tudásunk segítségével értelmezhetjük a képen ábrázolt eseménysort, addig ma már ez lehetetlen, de nem is céltűzése sem az alkotónak, sem a befogadónak. Albert Kies Nodier egyik kevéssé ismert művét, az *Histoire du Roi de Bohême et de ses sept châteaux*-t elemzi. Kimutatja, hogyan válik az elbeszélés olyan könyvvé, amely már pusztán mint tárgy érzékelhető (objet-livre). Ebben a műben ugyanis az események soha nem jelennek meg teljességükben, végtelenül kis részekre bomlanak fel, saját maguk paródiájává válnak. A benne foglalt jelek túlmennek a szövegen, transztextuálisak, intertextuálisak vagy paratextuálisak (ugyancsak G. Genette terminológiája szerint).

Jean-Pol Madou szintén az elbeszélés végső lehetőségeit illetve lehetetlenné válását vizsgálja. Victor Segalen példáján illusztrálja, hogy bekövetkezett az a pont (talán Mallarméval kezdődően), amikor csak a költészet képes kifejezni a mindig rejtőzködő, mindig paradox igazságokat.

R. Célis *Thomas Mann* József és testvérei című regénye alapján vizsgálja a narráció funkcióját. Szerinte felül kell emelkednünk a közönséges szemiotikai gyakorlaton, amely a *jel* fogalmához kötődik, és el kell jutnunk az *univerzális szimbólum* szintjére, ahogyan azt a Bibliában, a „könyvek könyvé”-ben tapasztalhatjuk. Ez az említett regényben valósul meg a legmagasabb fokon, mind az alkotás folyamatában, mind az olvasói intuitív és transzcendentális értelmezés lehetőségében.

Végül a *harmadik rész* két tanulmánya (I. Poucet és A. Tihon írásai) a történések szempontjából közelít a narráció kérdéséhez.

A kötet végső kicsengése meglehetősen pozitív: az elbeszélés örök, fennmarad, ha átalakulva is, éppúgy, ahogy az interpretáció is mindig jogos, és az új kérdésfeltevések mind elméleti szinten, mind a mikro-analízisekben, egy-egy lépéssel tovább viszik a róla való gondolkodás, elmélkedés fejlődését.

Martonyi Éva

Manfred Fuhrmann und Joachim Gruber hrsg.: Boethius Darmstadt, 1984. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 466.

A *Wege der Forschung* sorozat 483. kötetét Boethiusnak, a római késő antikvitás egyik legkiemelkedőbb alakjának szentelték a kiadók. A tanulmányok részletesen szólnak Boethius életéről, sokirányú munkásságáról és hatásáról.

Boethius, Anicius Manlius Torquatus Severinus (480–524.) tragikus sorsú római költő, filozófus és államférfi. Gazdag arisztokrata családból származott: az Anicius család császárokat is adott már a birodalomnak. A hagyományok és nevelése egyaránt a politikai pályát predesztinálta számára. Ezért érthető, hogy még a megszálló keleti gótok uralma alatt is vállalta az államférfiúi szerepkört, hogy a vizsgasztalanabb ill. korlátozottabb lehetőségek között is valamennyire őrizni tudja népének érdekeit. Ez a fajta irányultság és beállítódás okozta pusztulását is: amikor védelmébe vette az összeesküvéssel vádolt Albinust, őrá is kiterjesztették a vádat, tudniillik hogy Iustinus császár érdekében tevékenykedett, ezért őrizetbe vették, majd Theoderik parancsára kivégezték.

Boethius megkísérelte az újplatonista és a sztoikus eszméket a keresztény teológiával összekapcsolni. Saját filozófiai nézeteit a börtönben írt *Consolatio philosophiae* című munkájában összegezte, amely a középkor egyik leggyakrabban olvasott és fordított könyve volt. Emellett nagy érdemeket szerzett magának azzal, hogy fordította ill. kommentálta Arisztotelész és Platón műveit. A középkorban főleg az ő latin nyelvű kompendiumaiból ismerték az antik filozófiát.

A *Boethius* című értékes kötet bevezetőből, öt fejezetből, bibliográfiai adatokat tartalmazó részből és névmutatóból áll. A legterjedelmesebb fejezet, az ötödik Boethius főművéről, a *Consolatio philosophiae* című írásról szóló tanulmányokat foglalja magában.

Az első fejezet a szerző életrajzával kapcsolatos tanulmányokat közli. Ezek közül különös fi-

gyelmet érdemel Johannes Mathwich: *Boethius haláláról (De Boethi morte)* című ékes latin nyelvű írása. A munka a rendelkezésre álló források gondos gyűjtéséről és válogatásáról tanúskodik.

A második fejezet a szerző irodalmi munkásságával és hatásával foglalkozik. Alfred Kappelmacher tanulmánya Boethius írói terveit részletezi. Ferdinand Sassen a boethiusi írásokat metodikus szempontból vizsgálja. Figyelmet szentel az írások szerzteágazó hatástörténetének is.

A harmadik fejezet Boethius logikai írásait teszi vizsgálat tárgyává. Az itt közölt tanulmányok közül különös figyelmet érdemel Lorenzo Minio-Paluello: *Boethius mint az arisztotelészi írások fordítója és kommentátora* című dolgozata. Kimutatja, hogy Boethius messze a legtöbbit tette az arisztotelészi logika közvetítése terén. Nevéhez fűződik az *Organon* valamennyi írásának fordítása, egy kivételével.

Míg az utóbb említett tanulmányok – a jelenlegi kutatási érdeklődésnek megfelelően – filológiai kérdésekre, a források és az eredetiség problémájára koncentráltak, addig a negyedik fejezetet képező két tanulmányban szerzőnk teológiai írásairól, azok dogmatikus tartalmáról esik szó. (Maurice Nédoncelle: *Változatok az individuum témájára Boethiusnál*; William Bark: *Boethius negyedik értekezése, az ún. „De fide catholica”*.)

Az ötödik fejezetben – mint említettük – a *Consolatio philosophiae* (A filozófia vizsgálatása) c. művel kapcsolatos írások találhatók. Egy részük olyan általános problémákkal foglalkozik, mint a mű szerkezete, a kereszténységhez való viszonya, befejezettségének kérdése. Edward Kennard Rand bevezető cikkében az eredeti írói teljesítménynek a forrásokhoz való viszonyát vizsgálja. Kimutatja, hogy Boethius a *Consolatio*-ban sokrétű filozófiai hagyományt magas művészi nivójú sajátos egészévé olvasztott egybe.

Két további tanulmány a mű alapproblémáját, a pogány filozófia és a keresztény hit viszonyának kérdését fejtegeti. (Ernst Hoffmann: *A görög filozófia és a keresztény dogma Boethiusnál*; Cornelia Johanna de Vogel: *A filozófia és a keresztény hit problémája Boethius Consolatio-jában*.)

Christine Mohrmann dolgozata nyelvi aspektusból vizsgálja a művet. Kimutatja, hogy Boethius célkitűzése ugyan a nyelvi semlegesség, stílusa azonban mind a hagyományos poetikai elemek, mind pedig a liturgikus nyelv befolyásáról tanúskodik.

Herrmann Tränkle dolgozata mintegy kiegészítésként kapcsolódik Rand analiziséhez. (El-

jutott-e Boethius Consolatio-ja a tervezett befejezéshez?) Hajlik arra a feltételezésre, hogy a kivégzés megakadályozta Boethiust abban, hogy művét szándéka szerint fejezze be. Feltehetően írni akart még az ember lényegeről, mindenekelőtt a lélek halhatatlanságáról.

A további két tanulmány ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozik. (Ernst Gegenschatz: *A döntés szabadsága Boethius „Consolatio philosophiae” c. művében*; Günter Ralfs: *Boetius ismeretelmélete.*) Ralfs kimutatja, mit köszönhet Boethius egyfelől Platónnak, másfelől Arisztotelésznek, továbbá azt, hogy tanítása miben különbözik mind az említettekétől, mind pedig a sztoa szenzualista elméletétől. Hangsúlyozza, hogy a boethiusi ismeretelmélet rendkívül nagy hatást gyakorolt a középkori gondolkodásra.

A további két írás Boethiusnak a *Consolatio*-ban kifejtett zenefilozófiáját ill. a mű klasszikus ihletésű verses betétei kapcsán Boethius költészetét vizsgálja. (David S. Chamberlain: *Zenefilozófia Boethius Consolatio-jában*; Luigi Alfonsi: *Boethius mint költő.*)

A két zárótanulmány supplementumként csatlakozik *Pierre Courcelle* híres könyvéhez, amelynek címe: *A filozófia vígasztalása az irodalmi hagyományban.*

Ismertetőnk terjedelménél fogva nem bocsátkozhat részletekbe, de reméljük, így is felkelti a filológusok széles körének érdeklődését a figyelemre méltó kötet iránt.

Sz. Galántai Erzsébet

Edith Rosenstrauch-Königsberg: Freimaurer, Illuminat, Weltbürger. Friedrich Münters Reisen und Briefe in ihren europäischen Bezügen. Brief und Briefwechsel im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Bd. 2. Berlin, 1984. Verlag Ulrich Camen, 186.

A „Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa” (Herausgegeben von Heinz Ischreyt) sorozat második kötete a német születésű, Dániában működött Friedrich Münter (1761–1830) teológus, nyelvész, régész mintegy tízezernyi – csak részben kiadott – leveleire és naplójegyzeteire támaszkodva mutatja be a koppenhágai egyetemi tanárnak, 1807-től pedig Seeland püspökének 1784 és 1787 közötti utazását, amely szellemi formálódására, világnézetére és pályája alakulására nagy hatással volt.

A felvilágosodás neves bécsi kutatója Münternek a Koppenhágában őrzött gazdag irodalmi hagyatéka átbúvárlása után elsősorban a német államokban, Svájcban, Itáliában és a Habsburg Birodalomban tett utazásairól küldött leveleit, ill. a hozzá írt leveleket vizsgálja, különös tekintettel Münternek az Illuminaten Bunddal, ill. az európai szabadkőműves páholyokkal való kapcsolataira. A koppenhágai tudós legfontosabb levelezőpartnere édesapja, Balthasar Münter és Adam Weishaupt, az Illuminatenbund (1776) alapítója volt. Az apa Dánia vallási és politikai életében játszott nagy szerepet, míg Weishaupt az akkori európai felvilágosodásnak, az illumínisták által irányított szellemi életében. Münter formálódásában, fejlődésében fő helyett kapott az apa, a Dániában letelepedett német közösség lelkésze, szellemi vezetője, aki „aranyaszájú szónok” hírében állott és papi befolyását felhasználva nagyot fordított az ország politikáján. A konzervatív, magát háttérbe szorítottak érzett dán ellenzék Münter nagy népszerűségét és befolyását használta fel, hogy megbuktassa az ugyancsak német származású és nagyhatalmú Struvensee gróftot, aki korszerű, a felvilágosodás szellemében hozott reformjaival (sajtószabadság, a közigazgatás egyszerűsítése, a jobbágyrendszer megszüntetése stb.) magára haragította a dán arisztokráciát. A hallei születésű orvos VII. Keresztély király házi orvosa, majd bizalmasa ill. Caroline-Mathilde királynő kegyeltje lett, így módon óriási hatalomra tett szert. Balthasar Münter több ízben koprédikálta az udvar és az államminiszter feslett életét, ami végül Struvensee bukásához vezetett. Mint Struvensee gyóntatója követte az eseményeket és annak kivégzése, ill. felnyitása után megírta „bűnös életének és megterésének történetét”, ami a korban páratlanul nagy példányszámban (húszezer) kelt el. E kétes hírű mű Európa-szerte ismertté tette Balthasar Münter nevét.

A jelen kötet kilenc nagy fejezetre oszlik: Friedrich Münter levelezésének legkiemelkedőbb, a legnagyobb érdeklődésre számot tartható csomói szerint. Az első az életutat, a tudósi pályát mutatja be, részletesen kitérve az apára, aki elhatározó befolyással volt a fiú világnézetének alakulására. Friedrich Münter már korán a felvilágosodás híve lett, ha érzelmeiben nem is, de felfogásában szembekerült apjával. Itt kerül sor Friedrich Münter munkásságának értékelésére és az életműnek az európai tudományosságban való elhelyezésére. A következő rövid fejezet Münternek tervezett, de meg nem valósult raguzai, ill. görögországi úti terveivel foglalkozik, bemutatva dalmát

és görög kapcsolatait, ill. azok hatását szellemi fejlődésére.

Jóval részletesebb anyagot tár elénk a Habsburg Monarchiában töltött hónapok méltatása a levelezés tükrében. Bécs a korabeli Európa egyik szabadkőműves központja volt, ahol szinte találkoztak egymásnak a páholyok, ill. az Illuminatenbund nagynevű tudósai, írói. Ennek a fejezetnek utolsó része közelebről érint minket. A szerző itt szól pozsonyi látogatásának benyomásairól, a magyarországi viszonyokról szerzett értesüléseiről. Éles szemmel figyelte meg a császár elleni elégedetlenséget, amelynek legfőbb oka szerinte a nyelvi rendelet, amely országszerte felháborodást váltott ki. Elítélően számolt be a nemesi kiváltságokról, azok eltűréséről, ugyanakkor megértette az okot: a császár nem mondhat le a magyar nemesség által kikiáltott hatvanezres hadseregéről, amely a Birodalom legkitűnőbb katonanyagát adja. Meglepte Klopstock *Messias*ának óriási sikere. Nemcsak a diákságnak, hanem a nagyközönségnek is mindennapi olvasmánya volt. Hasonló érdeklődéssel nyugtázta, hogy a frissen, harmincezer példányban kiadott protestáns *Bibliát* azonnal szétkapkodták. Csodálkozással tapasztalta, hogy a császár mennyivel nagyvonalúbb Magyarországon a „religio recepta”-nak tekintett protestáns vallás iránt; olyat is megenged, amit pl. Ausztriában elképzelhetetlen lenne. Az is meglepetés számára, hogy a magyar nemesség milyen gazdag könyvgyűjtemények gazdája. Sajnálkozott, hogy az egyetem – néhány hivattal együtt – Pestre költözött, miáltal Pozsony néptelen, élettelen város lett.

Az itáliai utazással foglalkozó levelek középpontjában a velencei szabadkőművesek helyzete, üldözések, ill. a római páholyok alapításának viszontagságai kerülnek. Még inkább a szabadkőművesek sorsa foglalkoztatja Müntert Bajorországban és más német államban tett látogatása alatt, különösen az Illuminatenbund alapítójáé, Adam Weishaupté, akivel személyes baráti kapcsolatba is került. A bajorországi üldözések, amelyeknek az Illuminatenbund és a páholyok tagjai ki voltak téve, Müntert is aggodalommal töltötték el, ő is veszélyben érezte magát.

A kötet a jól válogatott levelekkel és naplójegyzetekkel, amelyre Edith Rosenstrauch-Königsberg kutatásait, ill. eredményeit alapozta, elérte a szerző célját: jól ábrázolta Münter tevékenységét, jellemezte egyéniségét és kitűnően megvilágította a korviszonyokat, bizonyítva egyben, hogy a Habsburg Birodalom országaiban is voltak szabadkőművesek és illuminátorok,

akiknek személyét most Münter levelezése éles fénybe helyezi. Ugyancsak jól tükrözik a levelek a mainzi köztársaság viszonyait, valamint az öregedő Münternek, immár Seeland püspökének azt a törekvését, hogy levelei segítségével elősegítse az európai népek tudományos kapcsolatainak elmélyítését. A szerző kötetét mindazok nagy haszonnal forgathatják, akik a XVIII. század második felének európai szellemi mozgalmait, elsősorban is a „felvilágosítók”, ill. a szabadkőművesek törekvései, eszméi, kapcsolatai iránt érdeklődnek.

T. Erdélyi Ilona

Begegnung mit Caroline. Briefe von Caroline Schlegel-Schelling Herausgegeben und eingeleitet von Sigrid Damm. Leipzig, 1984. Verlag Philipp Reclam jun., 425.

A német romantika egyik jelentős inspiráló egyénisége, Caroline Michaelis-Böhmer-Schlegel-Schelling (1763–1809) elevenedik meg a levelezéskötet lapjain, arca pedig a borító portréjával. Magánélet és irodalomtörténet, baráti kapcsolatok, érzelmi viharok és a nagy történelmi események szorosan egymásbafonódtak nála. Fiatal özvegyként élte át a Napóleon teremtette Mainzi Köztársaságot Georg Forster házában, egy francia főhadnagy barátnőjeként, rejtegetni kényszerülve szerelmét, később gyermekét a franciákkal mélységesen ellenséges Wilhelm német környezetben. Később August Wilhelm Schlegel oldalán a jénai körnek, az Athenaumot alapító baráti társaságnak egyik mozgótagja. Szalonjában gyakran megfordult Novalis és Tieck, Friedrich Schlegel és Dorothea Veith, Goethe és Fichte, Clemens Brentano stb. és nem utolsósorban az ifjú, de már elismert filozófus, Schelling (1775–1854); ez utóbbinak 1803-ban, negyvenéves korában lett a felesége. Caroline levelei a német történelem és irodalomtörténet egyik rendkívül jelentős korszakának hiteles dokumentumai és emellett egy sokat megélt, átélt, színes, ellentmondásos egyéniség lelket, testet próbáló hányódásának és hanyattatásának tanulságos beszámolója.

Sigrid Damm terjedelmes bevezetője – bár elsősorban a levelek íróját mutatja be – árnyalt képet rajzol a korról, megmagyarázva, megértetve a történelmi előzményeket, amelyek a Napóleon elleni német szabadságháborúhoz vezettek. A korrajzzal egyenértékű Caroline és az életében legnagyobb szerepet játszott Schelling árnyalt be-

mutatása. A kiadás nyolc fejezetre oszlik, az utolsó három az 1796 és 1809 közötti évek leveleiből válogat, amikor is Caroline előbb a Schlegel-fivérek közvetlen környezetében, majd később Schelling oldalán a német „Frühromantik” inspiráló alakja. Felidézése nélkül jóval színtelenebb lenne e korról alkotott képünk.

A Sigrid Damm által gondozott kötet nagy érdeme – a már említettekén kívül –, hogy a korábbi és már-már hozzáférhetetlen kiadásokra támaszkodva, azokból válogatva (Georg Waitz, 1882., ill. Erich Schmidt, 1913) a mai olvasónak is lehetővé tette, hogy képet alkothasson magának a német történelem és irodalomtörténet kiemelkedő korszakának mindennapjairól és e korszak néhány kivételes egyéniségéről.

T. Erdélyi Ilona

Margaret Homans: Women Writers and Poetic Identity (Dorothy Wordsworth, Emily Brontë, and Emily Dickinson) Princeton, New Jersey, 1980. Princeton University Press, 260.

A könyv szerzője az előszóban megjelöli, hogy a női nem és az irodalom kapcsolatával foglalkozik. Arra a kérdésre keres választ, hogy a női tudat mennyiben befolyásolja a költői képzelőtehetség működését. Mindezt a XIX. század három költőjének: Dorothy Wordsworth, Emily Brontë és Emily Dickinson munkásságán keresztül vizsgálja. Rámutat arra is, hogy oly kevés nagy költőnő volt abban a korban, amikor sok nagy regényíró nő volt Angliában. Végül arra a következtetésre jut, hogy a nemi azonosság önmagában nem határozza meg a költői munka természetét.

A szerző a pszichoanalízis, strukturalizmus, irodalomtörténet és kritika erre a korszakra vonatkozó eredményeit is felhasználja munkájában, de elsősorban a három költőnő verseire és leveleire támaszkodik. Ők hárman tudatában voltak nő voltuknak, s mint költők megpróbálták kialakítani saját identitásukat. A könyv célja, hogy rámutasson a nehézségekre, amelyekkel szembe kellett nézniük, ha költők akartak lenni és ezáltal megvilágítsa kudarcaikat és sikereiket. A XIX. század elején felháborítóan találták, ha egy nő a nyilvánosság számára írt, s úgy gondolták, hogy a női szellem nem képes az elvont gondolkodásra. A legtöbb írónő elzártágban élt, s az ebből adódó témák alkalmasabbnak bizonyultak a regényírás számára. A kritika is jobban elfogadta, ha egy nő prózát írt, mint ha verset.

Dorothy Wordsworth kevesebb, mint 20 költeményt írt és ebből életében 5 jelent csak meg, testvére, William Wordsworth költeményeivel együtt. Helyzetük sokban különbözött, mert míg testvére utazott, tanult, Dorothy otthon, magányosságban élt. Míg William-mal ellentétben Dorothy került a szubjektivitást, helyzetét másodlagosnak ítélte meg. Verseiben a feszültség abból a vágyból adódott, hogy költő szeretett volna lenni, de ugyanakkor ellen is állt ennek a vágyának. A természethez való kapcsolatuk is különbözött. Dorothy került a jelképes nyelvet, William számára a természet szimbolikus üzenetek hordozója. Dorothy alakját legjobban testvére Lucy-verseiből ismerhetjük meg.

Dorothy Wordsworth nem vált igazi költővé, Emily Brontë viszont erőteljes költői világot teremtett. A szenvedélyes belső világ, a képzelőerő, az erőteljes jellemek ábrázolása rokonságot mutat *Üvöltő szelek* című regényével. A mitikus, képzeletbeli élmények, a szorongások és félelmek, a fiktív táj és a transzcendentális világ egyesíti a földi hatalmakat a képzeletbelivel. Az identitás az *Üvöltő szelek*nek is központi problémája.

Emily Dickinsonnak életében csak három költeménye jelent meg. Magát nem költőnek, hanem nő költőnek tekintette. Hármuk közül leginkább ő volt tudatában annak, hogy milyen nehézséget jelent az, ha valaki nő és költő egyszerre. Metaforikus nyelvet teremtett. Egy amerikai költő számára nem elkerülhetetlen tény, hogy a természetről írjon. A mindennapi élet jelenségeinek ábrázolásáról azt hirdette, hogy a költészet pótolhatja a természetet. (A versek virágok.) Lelkivilága rezdüléseit egyéni képekben ábrázolta. Gondolatisága eredeti, szuverén egyéniségre vall.

Az utolsó fejezet napjaink költőnőinek nehézségeiről szól, és Sylvia Plath, Adrienne Rich és Anne Sexton költészetével foglalkozik.

Borsos Zsuzsanna

Sandra M. Gilbert–Susan Gubar: The Madwoman in the Attic (The Woman Writer and the Nineteenth-century Literary Imagination) New Haven, 1980. Yale University Press, 719.

A két szerző könyve a XIX. századi angol regényírónőkkel foglalkozik. Témájában kapcsolódik Margaret Homans: *Women Writers and Poetic Identity* (Princeton, New Jersey, 1980. Princeton University Press) című művéhez.

A könyv 6 fejezetből és azon belül 16 gondolati egységből áll. Jane Austentől és Charlotte Brontë-től Emily Dickinsonig, Virginia Woolfig és Sylvia Plathig tárgyalják a földrajzilag, történelmileg és pszichológiailag egymástól eltérő életet élő írónők műveit. Témáik és ábrázolásmódjuk, bár különböző műfajban alkottak, nagy hasonlóságot mutatnak. Ezt a női irodalmi irányzatot még teljességében nem határozták meg. A két szerző tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy a XIX. századi írónők bezártságát, menekülésvágyát, társadalmi helyzetét érzékeltessék és műveikben a közös vonásokat mutassák be. Az időrendiség elvét követve, rámutatnak arra, hogy a XIX. századra gazdag és világosan elhatárolható női, irodalmi szubkultúra alakult ki.

Az első fejezet a női költészetten jellemző sajátosságait tárja fel, valamint a női szerzőkkel szemben tanúsított ellenállást még a XIX. században is. Az irodalmi alkotást férfias tevékenységnek tekintették. Általánosan elfogadott volt, hogy az irodalom nem a nők dolga, pszichológiailag és szociológiailag alkalmatlanok művek létrehozására. Alárendelt szerep jutott a nőknek, akár csak a társadalomban. Bemutatják azt is, hogy hogyan ábrázolták a férfiak műveikben a nőket a különböző korszakokban (Dante, Milton, Goethe stb.). Az anyagi nő, hogyan alakul át halál-angyallá, szörnyeteggé. George Sand, George Eliot és a három Brontë testvér megpróbálták elhatárolni magukat nemüktől öltözködésben, névhasználatban stb. Elizabeth Barrett Browning úgy fogalmazta meg, hogy a nagy költők mind férfiak voltak, a nők pedig múzsák. A hivatás és nem közötti ellentmondás, a gazdasági, társadalmi, pszichológiai elfogadhatóságért folytatott küzdelem gyakran vezetett önpusztításhoz. Austentől Dickinsonig az írónők tapasztalataikat természetesen sajátos női perspektívából ábrázolták. Ami összekapcsolta őket: az önkifejezés, az önmegvalósítás keresése. A „kitörés” csak a képzelet útján volt lehetséges, mert legtöbbször bezártságban élt. Ezért jelent meg műveikben gyakran a klauszrofóbia érzése, a dühödtt „kitörési” kísérlet, valamint a női főszereplő örült hasonmása. Feszültség a szalon és a padlás között, a női szereplő, aki engedelmeskedik a férfinak és az örült, aki fellázad.

Négy fejezet Jane Austen, Mary Shelley, Emily Brontë és George Eliot munkásságával foglalkozik. Jelentős helyet kapnak Charlotte Brontë regényalakjai. Shelley *Frankensteinje* a metafizikai horror, Emily Brontë *Üvöltő szelek* című regénye a metafizikai szenvedély története, amely

egyesíti Byron romantikáját, Shakespeare metafizikáját és Jane Austen részletező társadalomábrázolását.

Charlotte Brontë transzban írt, belső vízióit vetítette ki, szenvedélyes vágyat érzett arra, hogy a női „szerepből” és környezetéből elmeneküljön. A női kettősséget ábrázolta *Jane Eyre* című regényében. A regényre jellemző a mitikus, telepatikus elemek jelenléte. Rochester mitikus Kékszakáll, Bertha (Rochester örült felesége) Jane tükörképe, aki a padlás „börtönében” él. *Shirley* című regényében a női kettősség szintén jelen van. Shirley azt cselekszi, amit Caroline szeretne tenni. A tragikus női szerepet mutatja be. A *Villette* hősnének, Lucynak rémképei titkos vágyai kivetítéseként jelennek meg. George Eliot *Middlemarch* című regényében pedig a férfi ész és a női szív közötti feszültséget, ellentmondást ábrázolta.

Az utolsó fejezet a regényírás és versírás közötti különbséggel foglalkozik. A regény kevésbé szubjektív műfaj, írója, ha nő volt, kisebb büntudatot érzett, jobban elrejtette önmagát. Christina Rossetti, Elizabeth Barrett Browning költészete mellett az amerikai Emily Dickinson példáját emelték ki a szerzők. Az ő öntörvényesítési törekvése, mint nő és költő, félelme a megőrléstől, az „élve” eltemettetéstől, összeomlásai jellemzőek voltak a XIX. század költőnőinek helyzetére.

Borsos Zsuzsanna

Hanno Möbius: *Der Positivismus in der Literatur des Naturalismus. Wissenschaft, Kunst und soziale Frage bei Arno Holz* München, 1980. Wilhelm Fink Verlag, 239.

A könyv címe kissé félrevezető, és ezúttal az alcím nem pontosítja a főcímet, hanem helyére teszi: a könyvben ugyanis nem arról van szó, hogy a pozitívizmus milyen szerepet játszott a német naturalizmus irodalmában, hanem arról, hogy többek között a pozitívizmus hogyan jelentkezett Arno Holz elméleti tevékenységében és egyik olyan művében, amelyet Johannes Schlaffal együtt elmélete jegyében írt, a *Papa Hamlet*-ben.

A könyv három részre tagolódik. Az elsőben van szó pozitívista filozófiák illetve politikai-gazdasági és esztétikai felfogások (elsősorban John Stuart Mill, másodsorban Auguste Comte, Hippolyte Taine és Émile Zola) Arno Holz elméleti gondolkodására tett hatásáról. A második azt

vizsgálja, hogyan érvényesül az így kialakított művészetelmélet a *Papa Hamlet* c. elbeszélésében és – néhány utalás erejéig – a *Familie Seelicke* c. drámában. A harmadikban a szerző Arno Holz világnézetét a vizsgált időszakban, a 80-as évek végén és a 90-es évek elején, a kor politikai áramlataival veti össze.

Az első és a harmadik fejezet tekintélyes terjedelme ellenére nem túl sokat mond, főleg nem sok igazán újat. Ennek fő oka az, hogy a vizsgálat nagyon szűk területre szorul, és így a részletezés a feleslegesség érzetét kelti: sokat olvasunk, de kevés megjegyzésre érdemest tudunk meg. Nyilvánvaló, hogy a pozitívizmusnak nagy szerepe volt a német naturalizmusban (ezt eddig is tudtuk), de az épp ilyen nyilvánvaló, hogy Arno Holz a radikalizmus segítségével magát profilizozó akaró és (irodalmi) vezető szerepet ambicionáló *dilettáns* filozófus (illetve elméleti esztétikus) volt, tehát nem lett volna feltétlenül szükséges állításait pontról pontra összevetni pl. J. St. Mill téziseivel és ezeknek mai megítélésével, hogy az *eltéréseket* lelkiismeretesen leltározzuk. Hasznosabb lett volna, ha áttekintőleg mutatunk rá a radikális hajlam sugallta tudatosan szélsőséges *szimplifikálásokra*. A harmadik részben az zavar, hogy a szerző Arno Holz világnézeti irányultságait politikai pártok programjaival konfrontálja, emellett egy kicsit is távolabb mutató és szélesebb alapozású szellemi korszak tekintetében igen csak tájékozatlan. Például a darwinizmus és a szociáldarwinizmus hirdetését együttesen a szociáldemokrata párt nyakába varrja, pedig a korismert ábécéjéhez tartozik, hogy a párt a darwinizmust, mint az élet materialista magyarázatát szinte szenvedélyesen vallotta, a szociáldarwinizmust viszont mint az erősek társadalmi uralmának általános törvényszerűségge emelését vagy a társadalomra is érvényes természeti törvénnyé nyilvánítását a párt célkitűzései szellemében a legtermészetesebb módon élesen elutasította. Milyen eredményekre vezethet ilyen körülmények között, ha Arno Holz szociáldarwinizmusát a szociáldemokrata pártéval [!] vetjük össze? Arról nem is beszélve, hogy érdemlegesen e téren csak az egyéni és költői alkat adta indítékok és a kor szellemisége, amely természetesen pártprogramokban is jelentkezik, vizsgálata alapján fogalmazhatunk meg.

A könyv igazi értéke a második fejezetben van. Itt is akad szűk szemléletből és a mindennáron való bizonyítás szándékából adódó túlzás, hiányolhatjuk azt is, hogy a szerző még csak kísérletet sem igen tesz a művészi alkotás esztétikai

szintjének és eredményének körvonalazására, feltétlenül új és meggyőző azonban az, ahogy imponáló konkrétsággal kimutatja, milyen módon érvényesül a létrejött alkotási elmélet a mű formai sajátosságaiban: többek között a dialógusok és az átélt beszéd (közvetett idézés) az írói szubjektivitás csökkentése vagy kiküszöbölése érdekében megvalósított túlsúlyában, a dialógusok élethű (szociolektikus) stílusában, a cselekmény ideje és a valós idő megegyezésében, a személyek tárgyasításában és a tárgyak személyesítésében (lényegében a milieu-elmélet hatása miatt) vagy az elbeszélés színpadszerű (a szerző nem egészen korrektül „drámai”-t mond) formálásában. Itt valóban olyasmiről van szó, amit a bőséges naturalizmus-irodalom eléggé mellékesen kezelt: a német naturalizmus konkrét formai jellegzetességeiről, Arno Holzon túlmutató érvénnyel is.

Salyámosy Miklós

Michael Worbs: *Nervenkunst. Literatur und Psychoanalyse der Jahrhundertwende* Frankfurt a. M., 1983. Europäische Verlagsanstalt, 384.

A 60-as–70-es években fellendült a nyugati országokban a századforduló és ezzel együtt a Monarchia-kutatás; Jost Hermand főként stílusirányzatokat tárgyaló munkái valamint számos egyéb monográfia mellett olyan nagy jelentőségű összefoglaló művek keletkeztek ekkor, mint pl. Claudio Magris *Das habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur* és William M. Johnston *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gesellschaft und Ideen im Donauraum 1848 bis 1938* című könyvei. A 80-as évekre – úgy tűnik – a századforduló mint kutatási terület mit sem veszített vonzásából, ezt bizonyítja többek között Michael Worbs kötete is.

Amikor az ember kezébe veszi ezt a könyvszerűleg tetszetős, gazdagon illusztrált közel 400 oldalas könyvet, természetesen az a kérdés foglalkoztatja elsősorban, hogy mi az a novum, amivel a szerző előbbre vitte a századfordulókutatást. Erre pedig nemigen tudunk pozitív választ adni. Az az előszóban felvetett elképzelés, hogy a pszichológiai látásmód, a pszichoanalízis lenne az a régóta keresett korstílus-fogalom, amely magában foglalná mintegy genus proximumként a századforduló különféle stílusait a szimbolizmustól egészen a szecesszióig, nem állja meg a helyét. Már eleve azért nem, mert a „pszichoanalízis” vagy akár „pszichológiai gondolkodásmód” nem

stílus kategória. Az erre a megalapozatlan feltételre épített fejezetek aztán nem is képesek felmutatni a századforduló osztrák irodalmának specifikumát, csakis annak egyik – semmiképpen sem újonnan felfedezett – aspektusát. Amíg mások – mint pl. Richard Alewyn, aki már az 50-es években Hofmannsthal *Andreas oder Die Vereinigten* című regény-torzójáról újszerű, főként pszichológiai fogalmakkal operáló tanulmányt írt – tudatában voltak annak, hogy a pszichológiai elemzés nem helyettesítheti az esztétikait, csakis ez utóbbin belül lehet az irodalmi mű esetében létjogosultsága, M. Worbs erről megfélekedzik. Ebből következik, hogy a művek felületén marad, szűzsét mesél el és az abból kiragadott momentumok freudi megfeleléseit keresi egy pozitív–negatív tengelyen.

Másik fő ellenvetésünk a szerzőnek a pozitívista adathalmazában gyökerező felszínessége. M. Worbs képtelen különbséget tenni a különféle források között, mivel nem strukturálja azokat egy helyénvaló koncepció. Így természetesen polémiát sem várhatunk, csakis a különféle kutatási eredmények szorgos egymás mellé rendelését, azt is sokszor másodforrásból. Feltűnő mindamellett, hogy mennyire beszűkíti M. Worbs látásmódját, hogy csakis Sigmund Freud nézőpontjából akarja (vagy tudja?) szemlélni a századforduló jelenségeit. Ismerteti egy helyütt pl. S. Freud bírálatát Otto Weiningeről, akinek bármennyire is vitatható főműve, a *Geschlecht und Charakter* kétségkívül hatott a századfordulón; de más helyütt, ahol az „anya ↔ kurva”-motívumot veti fel Schnitzlernél, már megfélekedzik (vagy nem tud?) arról, hogy Weininger egy egész fejezetet szentelt ennek a kérdésnek említett könyvében.

Hasonlóan felszínes ismereteken alapulnak M. Worbs zsidósággal kapcsolatos kijelentései. A „zsidóság” központi, meghatározó szerepet játszott a századforduló irodalmi-kulturális életében a Monarchia nagy területén, ezért a vele kapcsolatos helyes fogalmak kialakítása alapvető fontosságú. Téved M. Worbs, amikor pl. a zsidóság asszimilációs hajlamát csakis a belső akarat ellenében ható külső kényszernek tulajdonítja, de abban is, hogy a „zsidóság”-ot faji kérdésként kezeli, nem pedig egy sajátos szemléletmódot, gondolkodásmódot, lelki alkatot lát benne, amelynek körvonalai nem vágnak egybe a faji keretekkel, és amelynek figyelembe vétele mindenképpen közelebb vinne a századforduló irodalmi, művészeti stb. megértéséhez. Hiányosság, hogy annyi jelentéktelen, szinte semmit sem megindokló statisztikai adat mellett nem

utal M. Worbs Prága és Budapest kulturális életének „zsidó” komponenseire, akár úgy is mint Bécsből elkülönülő minőségekre. Ha mindezt a könyv címe, a témaválasztás indokolná, amely egyedül Bécsre utal, akkor miért kalandozik a szerző olyan hosszasan francia és angol tájakon; miért fontosabb a téma összefüggésében pl. Bourget vagy Joyce, vagy még inkább Edouard Dujardin, mint az egyazon államkeretek közé zárt népek sajátos irodalma? De ha nem is tudhat a szerző magyarul, azért a német nyelvű prágai írókra (Franz Kafka, Max Brod, Martin Buber stb.) utalhatott volna, ha nem is minden esetben a freudi tézisekkel, de mindenképpen a zsidósággal kapcsolatban.

Az eredmények kritikátlan átvétele, annak elmulasztása, hogy mások elemzésének menetét átgondolta volna, M. Worbsot egy eleve kudarcra ítélt asszociációs módszerhez vezette: ő csupán a felszínen felfedezni vélt közös nevező alapján mindent mindennel összefüggésbe hoz, és mindent számtalan, különféle idézettel véli alátámasztani. Így egyfajta pozitívista kísérlet maradt az övé, lényegében a pozitívizmus erényei nélkül.

Ónodi László

Alain de Lattre: *Le personnage proustien* Paris, 1984. Librairie José Corti, 224.

Alain de Lattre könyve már csak azért is figyelemre méltó, mivel a könyvtárnyi terjedelmű Proust-kritikában Jacques Zéphir 1959-ben megjelent műve óta (*La personnalité humaine dans l'oeuvre de Marcel Proust*, Paris, Minard, Lettres Modernes) ez az első terjedelmes tanulmány, amelyet a kritika kizárólag a prousti személyiségnek szentel.

Annál inkább különösnek tűnik az első pillanatra, hogy de Lattre még csak említést sem tesz Zéphir könyvéről. Ám ne tulajdonítsunk ennek túlzott jelentőséget, hisz de Lattre tanulmánya elsősorban magára a prousti műre hivatkozik, valamint saját korábbi Proust-tanulmányaira, a háromkötetes *La doctrine de la réalité et la règle du temps* című művére. Ennek megfelelően teljesen mellőzi a bibliográfiát a könyv végéről.

Ez a tény erénye és egyben fogyatékosága is a műnek. Erénye annyiban, hogy kétségkívül eredeti koncepcióját következetesen végigvive több helyütt általánosan elfogadott véleményeket cáfol meggyőző érvekkel. Fogyatékoságát abban

látjuk, hogy a Proust-kritikában kevésbé jártas olvasó számára nem derül ki, hol találkozik a szerző mások véleményével, s mennyiben képvisel merőben új álláspontot, a kutatónak viszont a filológiai apparátus szerénynek tűnik.

A prousti személyiség megalkotásánál de Lattre abból az általánosan is vallott és Prousttal igazolható tényből indul ki, hogy egyetlen prousti szereplőt sem látnak a többiek egyformán, hanem a körülmények hatása alatt látja valaki a másikat olyannak, amilyenek Proust éppen leírja.

(Érdemes itt megjegyezni, hogy de Lattre nem is utal arra a nyilvánvaló rokonságra, ami ebben a koncepcióban az egzisztencialista hőssel rokonítja a prousti szereplőt.)

A másik – a kritika által sokat idézett – prousti elv, amely szerint „... a mi társadalmi énünk mások elméjének az alkotása” lesz de Lattre fejtegetéseinek további kiindulópontja. A szerző részletesen elemzi a prousti személyiségnek azon kettősségét, ami a társadalmi elvárások (moi social) és az egyén igazi arca (moi profond) között feszül.

A személyiségábrázolás prousti jellegzetessége közismerten a szereplők állandó változásán alapul. Ezt a kérdést szinte valamennyi kritika felveti, s mindannyiszor felbukkan az összehasonlítás Bergson filozófiájával. De Lattre azon kevesek közé tartozik, akik nem hatásként, hanem ellenpólusként tekint a prousti és bergsoni „változás” gondolatát. Míg Bergson filozófiájában de Lattre a kontinuitás elvét hangsúlyozza, Proustnál pontosan a diszkontinuitást emeli ki.

Külön fejezet foglalkozik a prousti szereplők interperszonális kapcsolataival, ahol a szerelmet par excellence metafizikai érzésnek minősíti, s ha nem is a magány, de az „elkülönültség” jelzővel illeti, majd arra a legalábbis vitatható konklúzióra jut, hogy: Proustnál „nem azért vagyunk elkeseredettek, mert szeretünk és szerelmesek vagyunk, hanem azért szeretünk, mert elkeseredettek vagyunk ... (72)”.

Jóllehet Proust a szerelem egyik legfőbb jellemzőjének a szenvedést tartja, nem a „szorongás” lesz a legfőbb motívum, mint azt de Lattre állítja, hanem az, hogy saját lelkiállapotunkat ruházzuk át a szeretett lényre, így nem a szeretett személy lesz a fontos, hanem lelkiállapotunk mélysége, s magát a szerelmet szeretjük akkor, amikor azt hisszük, hogy valakibe szerelmesek vagyunk. Érdekes módon teljesen kívül marad de Lattre vizsgálódásain a homoszexuális szerelem kérdése, holott az meghatározó szerepet játszik a szereplők kapcsolatrendszerében.

A Proust-kritikában alighanem úttörőnek számít az a vonatkozás, amit a szerző Kantnak *A tiszta ész kritikája* c. műve és a prousti diszkontinuitás elve között feltár.

Ugyancsak egyedi az a felfogás, ahogyan de Lattre az oly sokat vitatott kérdést tárgyalja, nevezetesen a személyiség felbomlása vagy megtalálása dilemmát. A szerző egyértelműen a személyiség felbomlásáról beszél. Jegyezzük meg, hogy de Lattre – véleményünk szerint helytelenül – nem tesz különbséget fő és mellékalakok között, aminek következtében elemzése nélkülülzik az árnyaltságot.

Jóllehet nem szentel külön fejezetet a szerző a narrátor személyiségének sem, lényegében azonosítja azt az íróval, s azt fejtegeti, hogy Proustnál csakúgy, mint ahogy másokat, magunkat vagyunk képesek megismerni, következésképpen a narrátor esetében sem osztja de Lattre azt a sokak által vallott véleményt, hogy a művészet révén végül is Marcel megtalálja önmagát, hanem inkább azt a kétségkívül szövegszerűen igazolható prousti gondolatot helyezi az előtérbe, hogy maga az olvasó lesz az, aki önmaga lehetőségeit felfedezi a műben.

Konklúziójában a szerző közelebb áll Malraux, mint Proust személyiségkoncepciójához, amikor ezt írja: „Nem az vagyok, ami vagyok, hanem az, amit cselekszem annak alapján, ami vagyok” (189).

Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy de Lattre könyve sajátosan egyéni, igen sok eredeti gondolatot tartalmazó, ugyanakkor sok helyütt vitatható megállapításokkal tüzdelte, következetes koncepciójú tanulmány, amely minden bizonnyal hasznos forrása lesz a további Proust-kutatásoknak.

Magyar Miklós

Alain Roger: Proust. Les plaisirs et les noms Paris, 1985. Denoël, 174.

A L'Infini c. folyóirat köréhez tartozó szerző, aki maga is regényíró, Proust korai művére utalva (*Les Plaisirs et les Jours*) nemcsak szellemes, hanem találó címet is adott könyvének, mely pontosan megjelöli vizsgálódásának két irányát. Az (erotikus) *örömök* illetve gyönyörök vonulatának vizsgálata a pszichoanalitikus indíttatású kritikához kapcsolódik, míg a *nevek*, pontosabban a névadás jelentőségének hangsúlyozása és tagla-

lása szerinte a „critique universitaire”-nek nevezett megközelítésekhez kötődik. Roger mindenestre különvéleményét jelenti be mindkét módszerhez képest és a kettő ötvözetét „onomastique orgastique” címmel kívánja bemutatni. Arról van tehát szó, hogy módszeresen feltárja és bemutatja a tulajdonnevek rendszerét és nemcsak a nevek, hanem a nevek rendszerének erotikus jelentését is.

Roger szerint Proust könyvének érzékisége a legjobban a nevek világában érhető tetten, tehát a nevek bujasága képviseli az igazi szexualitást. Amikor Gilberte először szólítja nevén a főhóst (akinek a nevét a regény ekkor még elhallgatja: a „Marcel” név két helyen fordul elő, *A fogoly lányban*), a narrátor ezt így összegezi: „S később, mikor visszaemlékeztem arra, amit akkor éreztem, felismertem azt az élményt, hogy egy percig mintha csak engem tartott volna az ajkai közt, meztelenül, s mindama társadalmi módosulások nélkül, amelyekben vagy többi barátjával, vagy pedig, ha családnevemet is mondtá, szüleimmel kellett osztozkodnom . . .” Roger arra keres választ könyvében, hogy miért találunk olyan neveket Proustnál, mint Gilberte és Albertine, Guernantes és Stermaria, Balbec és Méséglise. A neveket rendszerbe akarja foglalni, melynek alapja az az orális erotika, melyet leginkább maguk a nevek képviselnek. A hangoknál nagyobb egységeket, gyököket keres, melyeknek nemcsak előfordulásait, hanem változásait, áttételeit és átalakulásait is nyomon kíséri. A nevek rendszerének feltárása előtt Roger leszögezi, hogy 1. a prousti névadás a nevek platonizmusán alapul – ezt minden kommentátora észrevette; 2. létezik egy másodlagos kratyлизmus is (Lejeune): két jelölő hasonlóságából arra következtetni, hogy hasonlóság áll fenn a jelöltek között is; 3. a közös nevezők (gyökök) egy nagy kapcsolat-hálóba illeszkednek bele: ez a vágy hálója.

Egyetlen általános közös nevező van csak: az, amely mind a négy szeretett nő nevében megtalálható, és ez az *er* – Gilberte, Albertine, Stermaria, Guermantes – de megtalálható még a következő nevekben is: Berma, Bergotte, Cambremer, Verdurin, Saint-Euverte, Esther, Berthe, Robert. Ezt lehetne Roger szerint az elbeszélés mátrixának nevezni: A la Recherche du temps perdu. A nevek rokonsága alapján – közös elsődleges vagy másodlagos gyökök – Roger négy sorozatot állít fel: Gilberte, Albertine, Guermantes hercegnő és Charlus sorozatát, melyek egymáshoz való kapcsolódásaik révén egyetlen erőteljes struktúrába szerveződnek. Minden sorozatnak vannak

kezdeményezői: kerítők és közvetítők, ezek hozzák kapcsolatba a narrátort az illető személlyel. A közvetítők művészek (Elstir, Bergotte stb.). Egyedül Guermantes hercegnőnek nincs közvetítője: az ő esetében ezt a funkciót maga a név, az arisztokrata név töltötte be. Innen származik a főhős csalódása is, amikor észrevette, hogy Oriane csak egy név: külseje (nagy orr, vörös arc) egyáltalán nem felelt meg a neve keltette várakozásnak. Charlus szériája, mely az *o-e* hangzókat tartalmazó neveket (Odette, Morel, Bobette, Robert stb.) is magában foglalja és szerteágazásai folytán labirintusra emlékeztet, Roger szemében annak a bizonyítéka, hogy a narrátor és még néhány szereplő kivételével az összes szereplő biszexuális, még azok is, akiket szilárd nemi identitásúnak tudunk. Itt sincs közvetítő, mely általában a sorozat kezdetét kijelöli. De éppúgy, mint a hercegnőnek, Charlusnak sincs szüksége művészekre, minthogy úgy véli, hogy maga egy „két lábón járó műalkotás”. Van viszont bőven kerítő: Jupiter, Morel, Robert, Bloch és Rachel.

Roger onomasztikus rendszeréből már csak két név hiányzik: Swanné és a narrátoré. Swann neve teljesen elűt a többi szereplőétől, nem vezethető vissza más névre, nincsenek oldalirányú kapcsolatai a négy széria elsődleges vagy másodlagos gyökeivel. Miben különbözik Swann a többiek-től? Abban, hogy mindent esztétikai élménnyé változtat át, még az állapotos konyhalány láttán is egy Giotto festmény jut eszébe. Tehát ő az univerzális esztéta, de ezen kívül, a regény elején, az Odette-be szerelmes férfi: ez a szerelem a többi szerelem modellje. Így válik Swann története a Recherche esztétikai és erotikus paradigmájává, s ezáltal, bármennyire magányos, hallgatag és sorozaton kívüli, végig jelen van a regényben. Tulajdonképpen mindenki az ő jegyében van: még akkor is, amikor elfelejtik, sőt megtagadják a nevét. Ami a narrátort illeti, a háromezer oldalon megőrzött névtelensége nyilván csak véletlenül törik meg. De miért e névtelenség? Roger szerint ennek két oka van. Az első az, hogy a „Marcel” túlzottan jól beilleszkedett volna minden sorozatba: Proust el akarta kerülni, hogy indukáló szerepe még nyilvánvalóbb legyen, nem akarta, hogy jövőendő kritikusi hősét vele azonosítsák (bár ezt így is megtették: gondoljunk csak Painter Proust-életrajzára). A második ok – és ez Roger könyvének konklúziója – viszont az, hogy a narrátor Swann „homológia” lévén szintén nem lehet látványosan jelen a sorozatokban, sőt: háttérbe kell szorulnia szellemi atyja, Swann mögött, aki a regény abszolút mozgatója.

Az utóbbi évtizedek Proust-kritikájában a névadás kérdése már gyakran felmerült; elég, ha csak Barthes, Genette, Gaubert, Reille vagy Lejeune nevét említjük, akik munkáira Roger maga is hivatkozik. Valószínűleg ő az első azonban, akik a tulajdonnevek- és főleg a személynevek – rendszerének feltárására vállalkozott. Mégha egy-két szömagyarázata vagy kononitása erőltetettnek tűnik is, igen szellemesen megírt esszéje újabb bizonyíték a proust-i névadás kratyilizmusa mellett.

Karafiáth Judit

Albert Camus: Second International Conference, February 21–23. 1980. The University of Florida, Gainesville. Ed. by Raymond Gay-Crosier Gainesville, 1980. Univ. Presses of Florida. XIII, 330. (A Univ. of Florida Book)

Ez a második nemzetközi Camus-konferencia, amint azt elnöke, Raymond Gay-Crosier előszavában és bevezetőjében jelzi, az 1970-ben tartott elősőtől kapcsolódik. Akkor – a Camus-vel foglalkozó írásokban mutatkozó túltermelés ellenére – sürgetős kívánalmakra derült fény: megalapozott életrajzi művekre, módszertani magyarázatokra, közösen végzendő munkákra. Ha nem adhatunk is számot az akkori kívánalmak teljesítéséről, mégis változások tapasztalhatók a Camus-kritika összességében. A világ minden részéről összegyűlt Camus-szakértők szándéka az volt, hogy a fennálló túltermelésen belül módszertani szolidaságról és a nézőpontok újszerűségéről adjanak számot. A hatástörténet rövid felvázolása még mindig rámutat a Camus-i életmű erős kisugárzására, legutóbb különösen a korábban kétségbe vont teljesítményére a gondolkodás terén.

A konferencia előadásanyaga hat tematikus csoportba rendeződik. A metodológiai problémákkal foglalkozó dolgozatok a legkülönbözőbb tárgyakat érintik: F. Paepcke kidolgoz egy fordítás-elméletet, amelyhez a Camus-i művet alkalmazási területnek lehet tekinteni: a fordítás hermeneutikai aktus, amely során, ideális esetben összeolvad a szerző és a fordító horizontja (19). B. T. Fitch megadja az *A közöny* c. regény egy további jelentését: eszerint maga az interpretáció problémája a mű tárgya. Ez igaz is, mint annyi más értelmezés, de nem az itt képviselt kizárólagossággal. R. Champigny a filozófiai tevékenységet olyan játékos építkezésnek határozza meg,

amely fogalmakat alkot, megismerési vagy morálizáló szándékú gondolkodási tevékenységet nem lehet filozofikusnak nevezni.

Mivel Camus ebben az értelemben állt elő vázlatokkal, az olyan szöveg mint a *Le mythe de Sisyphe* „protofilozofikusnak” tekinthető. (54)

Az „elbeszélés és fikció” témához fűződő előadások során J. Lévi-Valnesi meggyőzően mutatja ki, hogy jóllehet Camus használja a valóság, a tér és idő kategóriáit és a cselekmény itt és most történik, mégis kerüli a pontos hely- és időmeghatározásokat s mivel ezek helyett általánosító, megszűrése nyúló megfogalmazásokat alkalmaz, a teret és az időt úgy használja, mint k orunk mítoszának a koordinátáit. A. Noyer-Weidner, akinek neve jól ismert kiváló szerkezeti és jelentés-értelmezéseiről, melyeket *A közöny*ről és *A pestis*ről készített, így foglalja össze megállapításait: Camus képes volt a létezés valójában ábrázolhatatlan abszurditását epikailag megragadni úgy, hogy az „idegent” kétféle osztotta s ezáltal megnyilvánult, hogyan válik szét a történet és annak értelmezése. O. Tacca ezt az elbeszélést a hős képzeletbeli naplójának tekinti; a vitát, hogy az elbeszélés írásban vagy szóban történt-e, ily módon előre eldöntve jut el további merész végkövetkeztetésekhez. A vitatkozásnak itt, mint sok más esetben is, a hatása viszonylagos: a szóbeliség vagy írásbeliség melletti érvelés értelmetlennek minősül, mert a műben, többek között, az az újszerű, hogy minden ilyenféle megállapítás egyszerűen lehetetlen. Nagyon meggyőzőek J. G. Prince biztos materiális alaplól kiinduló, vagyis *A pestis*ben kifejezett beszédet körülöfögő mondatokból táplálkozó következtetései: ezekben a mondatokban is kifejeződik az elbeszélőnek az egyensúly és a pártatlanság megőrzésére irányuló törekvése, a szerénység és visszafogottság, *A pestis* legfőbb stratégiája (105).

A Camus-i drámáról szóló három előadás közül kettő egy egészen speciális kérdéssel foglalkozik: ezzel szemben L. Mailhot Camus egész prózájában színházi aspektusokat vél fölfedezni. Jogos viszont vele szemben az az állítás, hogy felfogása a színháziasságról nagyjából minden irodalmi műre érvényes. W. G. Langlois, Malraux és a spanyol polgárháború szakértője, történetileg pontosan rekonstruálja az 1934-es asturiai bányászlázádat s annak irodalmi feldolgozását Camus *Lázadás Aszturiában* című drámájában. A. J. Arnold a *Caligula* 1938-as változatának kritikai kiadását szorgalmazza, mivel szerinte ez egy másik darab mint az 1944 óta ismert.

A filozófiailag orientált előadások között E. Morot-Sir a Camus-i esszéírás logikáját és esztétikáját mutatja be: Camus rövid és megszorító mondataival mindig két jelentés – egy pozitív és egy negatív – kimondására törekedett; ennek eredménye egy kétoldalról behatárolt logika, amely a szegénység és a kudarc esztétikájával párosul (199.). P. Archambault kritikával követi nyomon Camus filozófiai diplomamunkájának vezérgondolatait, M. Weyembergh pedig összefoglalja Camus-nak Nietzschehez fűződő változó viszonyát. Az „Összehasonlító irodalomtudomány és irodalmi kapcsolatok” címen összefogott témakörben A. Briosi Sartre-nak *A közönyről* írott kritikájából kiindulva jellemzi a Sartre és Camus közötti bonyolult intellektuális viszonyt. G. Pestureau felvázolja Camus ambivalens kapcsolódását az amerikai irodalomhoz, valamint Faulknerhez való különleges vonzódását.

A „Recepció és biográfia” elnevezésű szekcióban C. A. Viaggini annak köszönhetően, hogy alkalma volt betekinteni Camus kiadatlan naplójába, megrajzolta az író utolsó évtizedének képét: ezek az önmagában való kételkedésnek és a fájdalmas izolációnak az évei voltak. A. Abbou leszámol az újságírói frazeológiával és szembeállítja vele – hangsúlyozottan vitába szállva Sartre-nak Camus-ról alkotott változó ítéletével – a Camus-i mű társadalmi-kulturális státusának elemzését. M. Rybalka hozzáméri H. R. Lottman Camus-életrajzát azokhoz a követelményekhez, amiket ő támaszt egy biográfiával szemben: elismeri Lottman életrajzának mint összefoglaló, enciklopédikusan leíró műnek az érdemeit, amelyből kiindulva tovább lehetne lépni egy módszertanilag világosabb, kritikussabb biográfia felé. Végezetül a konferencián körvonalazódott a Camus-kritika és annak jövőjével kapcsolatos problémák fölötti szabad véleménycsere igénye. Hangot adtak a résztvevők annak a kívánságnak is, hogy létesüljön egy Camus-dokumentációs központ – ebben az összefüggésben újból elhangzott a felhívás a közös munkára – és utalás történt a kiadatlan írásokkal, jelesül a levelezéssel kapcsolatos publikációs nehézségekre is.

A konferencia igen érdekes alkalom volt a véleménycsere és a szakértők között, és értékes volt a szakemberek számára. Igen sok meggyőző érvelés között akadtak önkényesek és egyoldalúak is, amelyeket azután élénk vitaközlés során megkérdőjeleztek és viszonylagossá tettek. A vélemények ilyen szabad és kötetlen konfrontációja mutatja az utat – összehasonlítva az 1970-es Camus-

konferenciával – az előbbre vivő megismerésekhez.

Brigitte Sändig
Berlin

Maurice Carême: *La saveur du pain, Poèmes choisis par Liliane Wouters et André Gascht. Préface de Liliane Wouters Bruxelles, 1982. Editions Jacques Antoine, 255.*

Maurice Carême a legnépszerűbb belga költő. Varsótól Tokióig fordítják műveit. Egyik orosz kiadása 1958-ban Moszkvában 500 000 példányban jelent meg. A háború utáni belga költészet egyik legmarkánsabb alakja, Liliane Wouters előszavában mégis hangsúlyozza, hogy Carême sokat szenvedett műve félreértése miatt, mert hazájában elsősorban gyermekek költőjének és könnyű vigaszok eidalolójának tartották. A válogatás és Wouters előszava egy új Carême-t hangsúlyoz, a keserűség, a kétség és a lázadás költőjét. Arra a közkeletű kérdésre, hogy vajon hívó volt-e Wouters így válaszol: „a kérdésnek nincs értelme”. Carême költészetének egyik megkülönböztető jellegzetessége a szinte észrevehetetlen hangváltás, ahogy a látszólag könnyed dolgok alapvető létkérdések vizsgálatára váltanak át. Költészetének varázsát a mai francia nyelvű belga lírában szokatlan zeneiség jellemzi; nem véletlen, hogy annyian zenésítették meg Carême verseit, mondja Wouters, aki muzikalitásban maga is Carême követője. Csak míg Wouters, különösen újabban, a tiszta rímeket keresi, addig Carême az asszonánssokkal megelégszik. Carême-et szinte sohasem érintette a szürrealista képalkotás, hagyományos hasonlatokkal és metaforákkal dolgozik, költészete a brabant tájról szemléletes, számos festőt meglehető leírást ad. Carême költészetének jellegzetessége, hogy a Liliane Wouters megfigyelte lázadás-motívum Ravelre és Mozarra emlékeztető muzikalitással és a brabant tájképekre emlékeztető érzékletességgel párosul.

A kitűnő válogatást kiegészíti egy bio-bibliográfiai függelék, amelyet a Maurice Carême Alapítvány igazgatónöje, Jeannine Burry készített. Ennek érdekessége, hogy feltüntet azokat a könyveket és filmeket is, amelyek Carême költői fejlődésére hatással voltak. Így kiderül, hogy Carême költészetét többek között Chaplin, Eisenstein, Garcia Lorca, Neruda, Teilhard de Chardin befolyásolta, továbbá Patricia Guillemmaz francia nyelvű kínai költészeti antológiája, melyet egyébként magyarra Illyés Gyula fordított.

Ferenczi László

Elisabeth Endres: *Die Literatur der Adenauerzeit* München, 1980. Verlag Steinhausen, 286.

Paul Michael Lützeler, Egon Schwarz (Hrsgs.) *Deutsche Literatur in der Bundesrepublik seit 1965*. Königstein Ts., 1980. Athenäum, 318.

Kissé elkésve két olyan munkáról számolunk be, amelyeket olyan mértékű aktualitás tüntet ki, hogy megírásuk és megjelenésük ideje illetve időpontja okán, különösen a második esetében, nemcsak kockázatosnak, hanem – konzervatívabb szakemberek szemében – elszármítottak is tarthatók volnának. Különben pedig szövegesen eltérő jellegük ellenére az 1945 utáni német irodalom áttekintésében olyan természetesen módosítjuk ki egymást, hogy akár egy vállalkozás két kötetének vehetnénk őket.

Elisabeth Endres könyve a német irodalom alakulását írja le 1945 és 1963 között. (Ez a címben említett „Adenauer-korszak”.) A tudományos igényű szövegekhez szokott olvasót kissé meglepik helyenkint autobiografikusan regényszerű részek és általában csevegő hanghordozása, de ha sznobizmusát legyőzi, hálás a könnyedebb olvasási lehetőségért, mert különben főleg az előbbi momentumnak van tudományosan értékelhető hozadéka is. A regényszerű részek ugyanis a szerző irodalmárrá válásának élményeivel a kor általános intellektuális szellemiségéről tanuskodnak és irodalomszociológiai és „hatásesztétikai” felvilágosítást nyújtanak. Másrészt viszont az a nagy értéke (és merészsége) a könyvnek, hogy megpróbálja – semmiképpen sem sikertelenül és ilyen alapossággal és felkészültséggel mindenképpen először – e csaknem két évtized teljes nyugati német nyelvű irodalmát teljes szélességében, minden változatában mint szerves egészet felfogni és egymásravezetkezésében láttatni: Gottfried Benn-től és Ernst Jünger-től kezdve többek között a *Gruppe 47* keretében tárgyalható írókon át Friedrich Dürrenmatt-ig és a konkrét költészet német és bécsi művelőit, s közben a nagy magánosokról, mondjuk Arno Schmidtről és Hans Erich Nossackról sem feledkezik meg.

Legnagyobb teljesítménye talán az, hogy megfogható, konkrét és kulturált összképét tudja adni a *Gruppe 47* különben átfogó fogalmakba nehezen sűrítendő szellemiségének. A legmagasabb általánosítás szintjén „szociális és humánus liberalizmus”-ról beszél.

A másik vállalkozás, Paul Michael Lützeler és Egon Schwarz, a S. Louis-i Washington-Egyetem germanistái által kiadott gyűjtemény (‘Német irodalom a Szövetségi Köztársaságban 1965 óta’) súlyosabb, de izgalmasabb olvasmány, hiszen először vállalkozik az utolsó húsz (illetve kiadása idejét tekintve tizenöt) év német irodalmának rendszerezésére. A könyv egy szimpózium előadásait közli. Ezzel tulajdonképpen műfaját is jellemeztük: ‘Aufriß’, azaz egy nagy téma keretében elhelyezett egyes tanulmányok gyűjteménye, amelyek nincsenek sem módszerükben, sem témájukban egymásra hangolva, összességükben mégis bejárják az egész területet. A megírási módzat két végétét a rendszerező, anyagfeldolgozó, többször alapos bibliográfiával ellátott tanulmányok és a megadott korszakban keletkezett alkotásról szóló írói önvallomás adják. A legfeljebb vállalkozásnak, egyben leginformatívabb tájékoztatásnak és orientálásnak a líráról (Walter Hinderer), a kísérleti irodalomról (a szerző, Rainer Nägele, itt tárgyalja Peter Handkét is), a drámáról (Walter Hinck), a munkásirodalomról (Alekszander von Bormann), a 70-es évek „új szubjektivitása”-ról (idézőjel az eredetiben, Peter Beicken ide veszi Martin Walser elbeszéléseit is), az NSZK-ba átkerült NDK-beli írókról (Geoffrey V. Davis) és a dokumentumirodalomról (Klaus L. Bergahn) szóló, némely esetben meglehetősen terjedelmes írásokat tarthatjuk. A kötet, egészében véve, az első összefoglalás kísérlete a tulajdonképeni mai német irodalomról, és koraisága ellenére számos olyan megállapítást és vélekedést tartalmaz, amelyek érvényességével bizonyára hosszabb időn át számolnunk kell.

Salyámosy Miklós

TÓTFALUSI-KONFERENCIA (Debrecen, 1985. Április 25–27.)

Tótfalusi Kis Miklós amszterdami Bibliája kiadásának 300. évfordulója tiszteletére nemzetközi konferenciát rendezett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Debreceni Bizottsága, a Magyarországi Református Egyház és a Debreceni Egyetemi Könyvtár. A konferencia célja azonban nemcsak a megemlékezés és tiszteletadás volt, hanem a Tótfalusi-kutatás fellendítése és új eredményekkel gazdagítása, melyhez a hazai és külföldi előadások jelentős mértékben hozzájárultak. A nemzetközi és magyar szempontok konfrontációja különösen lényeges mozzanata volt az ülészaknak: a holland, angol, amerikai, német, grúz és örmény kutatókat elsősorban Tótfalusi betűmetsző tevékenysége, betűinek sorsa, a Janson(Tótfalusi)-antikva XX. századi újralfedezése foglalkoztatta, a magyar előadások többsége viszont Tótfalusi művelődéstörténeti jelentőségéről, kiadványainak és általában munkásságának nemcsak nyomdászattörténeti, hanem történelmi, teológiai, irodalomtörténeti, nyelvészeti és stilisztikai vonatkozásairól szólt.

A konferencia megnyitása után elhangzott két előadás (Tolnai Gábor, Makkai László) témája háttérrel szolgáltatott a további részkutatások ismertetéséhez a XVII. századi Erdély és Németalföld társadalmi, történelmi helyzetének fölvázolásával. Makkai László a XVII. századi Kelet- és Nyugat-Európa összehasonlításakor hangsúlyozta Tótfalusi kivételes előrelátását, a kor leghaladóbb eszméivel lépést tartó gondolkodását, amennyiben az elsők között kapcsolta össze a merkantilista gazdaságpolitika és a nemzetérválás programját.

Az ülészak két szekcióra oszlott: az egyikben elsősorban külföldi szakemberek nyomdászattörténeti előadásokkal szerepeltek, e téma egyetlen magyar képviselője Haiman György volt; a másik szekcióban a hazai filológusok, történészek, teológusok emlékeztek meg Tótfalusiról – bár mindkét szekcióban volt idegen nyelvű és magyar előadás, ahogy a téma csoportosítása megkívánta.

Guram Saradze (Tbiliszi) a Tótfalusi-féle grúz betűmintaalap körüli problémákról beszélt. A legújabb kutatások eredményeinek mérlegelése során megállapította, hogy Tótfalusi 1687-ben metszett ún. mhedruli (polgári) betűi valóban szolgálták a grúz könyvnyomtatás ügyét, de nem hazai talajon, hanem a XVIII. sz. folyamán Itáliában. P. Fogolyán Miklós (Venezia) Tótfalusi örmény betűinek sorsáról számolt be, ismertetve a velencei örmény katolikus Rendház szerepét e betűk megrendelésében, alkalmazásában, majd a XIX–XX. századi kutatások Tótfalusira vonatkozó adatainak fokozatos tisztázásában. Dr. D. H. L. Vervliet (Antwerpen) a németalföldi betűmetszés történetét követte végig a kezdetektől Tótfalusi Hollandiába érkezéséig, Jack W. Stauffacher (San Francisco) Kis Miklós működésének amerikai vonatkozásait méltatta: Increase Mather könyvecskéjének 1694-es kolozsvári kiadásával Tótfalusi hidat vert Erdély és a távoli Nyugat között, a XX. században ez fordított irányban ismétlődött meg D. B. Updike fölfedezésével, aki a Janson(Tótfalusi)-antikva széles körű alkalmazásával új folyamatot indított el a modern nyomdászat fejlődésében.

James Mosley (London) a betűmetszés és betűöntés tanulmányozására szolgáló XVII–XVIII. századi kézikönyvekről tartott érdekes előadást, Colin Banks (London) a betűkészítés esztétikai és technikai problémáit elemezte s rövid történeti áttekintésében értékelte Tótfalusi jelentőségét a korabeli nyomdászat fejlődésében. Nicolas Barker (London), a British Museum igazgatója előadása bevezetéseként a Mentségből ismert, rossz emlékezetű angliai epizód körülményeit, Tótfalusi kudarccal járó útjának vélhető okait próbálta reprodukálni a meglévő adatok alapján, s finom humorral előadott „története” kellemes színfoltként hatott a sok komoly előadás között.

A magyar előadások témája természetesen nagyobb változatosságot mutat, mint a külföldieké, hiszen Tótfalusi számunkra nemcsak világhírű betűmetsző, hanem író, nyelvész, könyvkiadó, sőt teológus.

A Mentség műfajáról (Bitskey I.) és stílusáról (Jankovics J.) szóló előadások néhány új elemzési szempontra hívták föl a figyelmet, Tóth István (Marosvásárhely) a coccejanus megalapozású humanista költészet tükrében elemezte Tótfalusi üdvözlő verseit, Varga Imre pedig Kis Miklós kalendáriumi verseiről beszélt. A Tótfalusi-féle kiadványokról, köztük az újabban előkerült nyomtatványokról (Soltész Zoltánné), valamint a Tótfalusi-nyomdából görög nyelvterületre eljutott könyvekről (Gomba Szabolcsné) szintén figyelemreméltó adalékokat hallhattunk.

Érdekes művelődéstörténeti tényekre és összefüggésekre derült fény a XVI–XVII. századi Biblia-olvasás programjával (Péter Katalin), valamint G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásaiával (Tarnai A.) kapcsolatban. A Tótfalusi-kutatásban új távlatokat ígér a héber filológia (Dán R.), a bibliai tudományosság (Fekete Cs.) és az amszterdami Biblia sorsának (Keserű B.) vizsgálata. Fekete Csaba előadásának külön érdeme, hogy Tótfalusi és kortársai coccejanizmusáról és Kis Miklós bibliafordító munkálatairól a hosszú ideig érvényben lévő Koltay-Kastner-féle állásponthez képest filológiai szempontból pontosabb, gazdagabban árnyalt képet rajzol.

A konferencia idején az Egyetemi Könyvtár előcsarnokában Tótfalusi-kiállítás nyílt a Református Kollégium Nagykönyvtára, az Egyetemi Könyvtár és más könyvtárak (így a Tbiliszi Egyetem!) gyűjteményéből. Az előadások anyaga már a konferencia megkezdésére szép kivitelű kötetben napvilágot látott, mely a szervezőbizottság – elsősorban Gomba Szabolcsné és Haiman György érdeme.

Dukkon Ágnes

XENOFÓBIA ÉS KOZMOPOLITIZMUS EURÓPÁBAN A FELVILÁGOSODÁS SZÁZADÁBAN

A fenti címmel rendezett nemzetközi kollokviumot 1985. október 2 és 5 között a strasbourgi egyetemen működő Centre de Recherche sur les Images de l'Étranger. A meghívott előadók, G. L. Fink irányítása alatt, igyekeztek ezt a rendkívül érdekes témát a lehető legpontosabban körülhatárolni. A résztvevők – mintegy huszonöt előadás hangzott el, melyeket általában élénk vita követett – nem a nagy körvonalakra vagy áramlatokra helyezték a hangsúlyt, hanem sokkal inkább a rendkívül precíz, szinte aprólékos szövegvizsgálatokra. Eközben természetesen háttérként megjelentek a felvilágosodás századának legjelentősebb problémái is, de főként fény derült s címben megadott fogalompar több-értelműségére, számos lehetséges interpretációjára.

Amint G. L. Fink összefoglalójában megállapította, az idegengyűlölet és a kozmopolitizmus nemcsak ellentétes, egymást kizáró fogalmak vagy attitűdök lehetnek, hanem sokszor mintegy átjártszanak egymásba, nem jelentenek kizárólagos állásfoglalást. Olyan további fogalmakkal együtt, mint pl. a xenofília vagy a patriotizmus, illetve a nacionalizmus, azt az eszmerendszert alkotják, amely a XVIII. századi Európa különböző országaiban működő írókat, publicistákat jellemezte. Mindezt magától értetődően alapvetően meghatározta az adott történelmi-politikai helyzet: a felvilágosodás eszméinek fokozatos elterjedése egész Európában, a francia forradalom ellentétéktől nem mentes értékelése, a Hétéves háború, majd a napóleoni hadjáratok.

Mivel a résztvevők többsége vagy a francia vagy a német irodalom szakértője volt, a téma elsősorban ezen viszonylatokon belül szerepelt. Ami a francia eszmeekört illeti, J. Sgard Prévost példáján illusztrálta, hogy az idegenek értékelése attól függött, milyen mértékben volt ismert illetve ismeretlen valamely más nép; hiszen az említett szerző is csak fokozatosan jutott el a német „génusz” felfedezéséhez. H. Bonnerot az Enciklopédia valamint egyéb korabeli szövegek alapján igyekezett körvonalazni az idegenekről alkotott képet a XVIII. századi Franciaországban. Inkább a negatív értékelést tartotta jellemzőnek, az idegen – és itt elsősorban a távoli, egzotikus népekről van szó – mint a rossz, a csúnya, az alacsonyabbrendű jelent meg. Ez azonban a kérdésnek csak az egyik oldala, hiszen az idegen vagy az idegen ország sokszor mint valamely tézis vagy ideológia hordozója jelent meg, teljesen vagy részben

függetlenül a valóságtól, mint pl. Kina vagy az inkák a fiziokraták írásaiban. J. Jurt a spanyolokról alkotott képet vizsgálta a XVIII. századi Franciaországban, G. Laprevotte pedig egy konkrét példán illusztrálta az idegenek befogadásával kapcsolatos problémákat.

Az idegen szemlélete, értékelése szorosan összefüggött az identitástudattal, amely az adott történelmi körülmények között Európa nagy részén, elsősorban azonban Németországban mint új jelenség merült fel, s a különböző patrióta, nacionalista eszmevilágok kialakulását segítette elő. Ezek eleinte inkább pozitív, konstruktív jellegűek voltak, s csak később váltak a nemzeti öntudat túltengésének ideológiai bázisává.

Németországban a magatartásformák változását az önmagukat kozmopolitának vagy nacionalistának tartó egyéniségek életútja és eszmeköre jellemzi a legjobban. Nem utolsósorban maga Nagy Frigyes említendő, akinek a francia eszmékhez és a franciákhoz fűződő viszonyát G. L. Fink vázolta, utalva arra a „fordulatra” a porosz uralkodó esetében, amely a konkrét történelmi-politikai változások következtében ment végbe. Számos német gondolkodóra, pl. Justus Mösserre is bizonyos ellentmondásos magatartás volt jellemző, ezért nevezte őt a róla szóló előadás szerzője (J. Moes) „kozmpolitá patriótának avagy idegengyűlölő nacionalistának”. W. L. Wehrhlin írásaiban is összeegyeztethetőnek látszott a kozmopolitizmus és a hazaszeretet. Az idegengyűlölet másodlagos kérdés, illetve még nem jelenik meg uralkodó ideológiaként. A szerző (J. Mondot) felhívta a figyelmet arra is, hogy a kozmopolitizmus mint ideológia az antropológia fejlődésével is szoros kapcsolatban állt, amennyiben az idegen, a másik nép kulturális vagy etnikai meghatározóinak keresését tűzte ki célul. Ez a témakör utal a legfontosabb filozófiai és tudománytörténeti alapokra: az eltérő tulajdonságok determinációjának kérdésére, amely előbb inkább a klíma-elméleten, később viszont inkább a fajelméleten alapult. Egyébként A. Fink-Langlois világított rá, hogy az idegen nemcsak más nemzet lehet, hanem más faj is, mint a zsidóság. L. v. Schlözer folyóiratának tanúsága szerint a velük kapcsolatos attitűd az „árnyalt filoszemitizmus és a rejtett antiszemitizmus” között helyezkedik el, attól függően, hogy a folyóiratban megjelenő cikkek szerzői a fiziokrata vagy a merkantilista álláspontból indultak-e ki.

Az idegenek, a „mások” megismerésének egyik módja továbbra is az útleírás műfaja, amely többnyire a már korábban kialakult klisékkel dolgozik és megelégszik a pozitív vagy a negatív vonások többnyire rendkívül leegyszerűsített megfogalmazásával (F. Knopper).

Az előadások nagy része tehát a német-francia kapcsolatokra koncentrált, és nem is annyira a legnagyobb szellemekre, hanem inkább a másodrangú szerzőkre. Szóba került Gottsched (R. Krebs), Klopstock (J. Murat) vagy Schubart Krónikája (J. Clédière). Lessing kapcsán W. Barner mutatott rá a Hétéves háború jelentőségére, amelyben három problémakör keresztezte egymást: a republikanizmus és az abszolutizmus, a szászok és a poroszok, továbbá Németország és Franciaország viszonya.

A franciaországi események konkrét meghatározó szerepét dolgozta fel M. Gilli a Mainzi Köztársaság idején (1792–93). Hangsúlyozta azt a tényt, hogy mennyire ellentmondásos volt az a kor, amelyben a francia eszmék elfogadása, a francia forradalom iránti lelkesedés konkrét történelmi események hatására ellentétbe csapott át. Ugyanilyen ellentmondásosság jellemezte a velencei Francesco Algarottit is, aki elismerte a franciák felsőbbrendűségét a művészetek és a tudományok terén, de állandóan hangsúlyozta az olaszok hozzájárulását ennek a kultúrának a kialakulásához. Számos olasz elhagyta hazáját, hogy másutt próbáljon szerencsét (Casanova, Goldoni stb.), de Velence is úgy szerepelt, mint az idegeneket szívesen befogadó „világszínház”. C. Alberti előadása jól illusztrálta azt a légkört, amely sok tekintetben valóban kozmopolita volt: a nagy szellemek nemcsak kiadványok formájában terjesztették írásaikat, hanem maguk is utaztak, mintegy figyelmen kívül hagyva a határokat, abban a XVIII. századi Európában, amelyet a modern kor kezdetének tekintünk, sok tekintetben, de amely mégsem volt mentes az ideológiai, politikai ellentmondásoktól, és amely csírájában már magában hordozta a későbbiekben kialakuló, még hangsúlyozottabb ellentmondásokat és ellentéteket.

Martonyi Éva

VELENCE, ITÁLIA ÉS MAGYARORSZÁG – A DEKADENTIZMUS ÉS AZ AVANTGARD KÖZÖTT (Budapest, 1986. június 10–13.)

A velencei Fondazione Cini és a Magyar Tudományos Akadémia 1969-ben állapodott meg közös konferenciák (convegno-seminario) rendezésében. Ez időtől kezdve háromévenként felváltva – Velencében és Budapesten – találkoztak a két ország kutatói, hogy bemutassák a többszázados velencei–magyar történelmi, művelődéstörténeti és irodalmi kapcsolatok feldolgozásában elért eredményeiket.

Az 1986-os konferencián a magyar történelmi események állottak az érdeklődés előterében. A főszereplő a dualizmus Magyarországa, ill. az első világháborút, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását követő évek forradalmi hulláma és a századforduló körüli évtizedekben kibontakozó irodalmi és művészeti változás volt.

A történészek és a történelmi előadások száma nemcsak arra utalt, hogy nálunk zajlottak e korban a nagyobb, az országot megrázkódtató, sors- és tudatformáló események, hanem arra is, hogy az olasz történészek a közelmúltban megnyitott levéltárak, diplomáciai irattárak átbúvárlásával számunkra mind ez ideig ismeretlen és fontos adatokra, összefüggésekre világíthattak rá. A sort *Jászay Magda* nyitotta meg. A két ország 1882 és 1915 közötti politikáját meghatározó „hármasszövetség” történetéből emelt ki érdekes szempontot: a hivatalos olasz politikai érdekek és az olasz nemzeti érzések, a közvélemény irányzata összeegyeztetésének kudarcát. A Monarchia és Itália kapcsolatainak megromlásában nagy szerepet játszott a nemzetiségi kérdés, érthető, hogy az olasz közvéleményt foglalkoztatta a magyarországi nemzetiségek helyzete. A kérdést olasz diplomaták korabeli jelentéseire támaszkodva *Marco Dogo* (Trieszt) vizsgálta.

Francesco Guida (Róma) történelmünk egyik, napjainkban fokozott érdeklődésre számot tartó kérdésével foglalkozott. Jórészt kiadatlan olasz diplomáciai dokumentumokra támaszkodva azt a következtetést vonta le, hogy a fegyverszünet és a békeszerződés aláírása közötti időben az Orlando- és Nitti-kormány, ill. a Magyarországon és Ausztriában működő katonai és polgári megbízottak, a lehetőség határain belül, támogatták a magyar nemzeti törekvéseket. A Tanácsköztársaság itáliai visszhangjáról *Pasquale Fornaro* (Messina) tájékoztatót. Megállapította, hogy a konzervatív és a reakciós sajtó ellenséges hangja, ill. a szocialista újságok támogatásukat kifejezésre juttatótt helyeslése között volt egy széles bázisú demokratikus-közértársági és radikális sajtóvisszhang. A Szentseknek és Magyarországnak a századfordulótól 1922 januárjáig terjedő kapcsolatait tekintette át *Rita Tolomeo* (Róma), különös tekintettel azokra a jelentésekre, amelyekben a bécsi és budapesti apostoli nuncius számolt be a háború utáni magyarországi helyzetről és IV. Károlynak a trón visszaszerzésére tett kísérleteiről.

A korszak szellemi hátterével több hazai előadó foglalkozott. *L. Nagy Szusza* a század elején megindult értelmiségi mozgalom jelentőségét emelte ki, amelynek a szellemi élet és a közgondolkodás formálása mellett nagy szerepe volt a polgári demokratikus forradalom előkészítésében is. A magyarországi szellemi mozgalmak összetettségét *Ferenczi László* az olasz történész, Guglielmo Ferrero magyarországi recepcióján illusztrálta. *Németh Lajos* a hazai művészetnek a magyar társadalom történeti feladatában, a modern Magyarország megteremtésében játszott jelentős szerepét vizsgálta.

A korszak szellemi életének egyik meghatározójává ez időben kezdett felnőni a film. *Nemeskürty István* nevekkkel és művekkel bizonyította, hogy a XX. század első két évtizedében nálunk milyen, világviszonylatban is jelentős, szinte egyedülálló filmkritikai irodalom bontakozott ki. *Bruno De Marchi* (Milano) a Tanácsköztársaság 133 napja alatt forgatott „Vörös Film”-ről beszélt. Jelentősége nemcsak az ábrázoltakban keresendő, hanem filmtörténeti szempontból is nagy érték.

Művészet és irodalom mezsgyéjén, mindkettőben kimagaslót alkotott Kassák Lajos, akinek első verse szinte azokban a napokban jelent meg 1909-ben, mint Marinetti futurizmus kiáltványa. *Szabó György* elsősorban Marinetti és Kassák (más-más típusú) expresszív dinamizmusának párhuzamosságával foglalkozott. Megállapította, hogy Kassáknál közvetlen futurista hatásról ekkor nem beszélhetünk. A futurizmus és a Kassák vezette aktivizmus összefüggéseiről *Takács József* beszélt. A futurizmus három recepció-sémája közül a harmadik, a szuverén módon továbbgondoló jellemzi leginkább az aktivistákat, még akkor is, amidőn a forradalmi illúziók megszűntével kellett avantgard módon élni. Figyelemre méltó volt *Sante Gracioti* (Róma) e témához kapcsolódó megjegyzése. A magyar kutatóktól azt kérte, hogy vizsgálják meg egyszer a magyar avantgard és a magyar politika közötti viszonyt,

mint ahogy szükséges lenne a futurizmus és a fasizmus kapcsolatának újszerű megközelítése. A magyar eredmény feltehetően újabb példával igazolná, hogy az avantgard – minden korban és minden országban – kényelmetlen volt a politika számára. A korszak egyik reprezentánsával, Fülep Lajossal, pontosabban Fülep reneszánsz-konceptiójával *Sallay Géza* foglalkozott. Fülep folyamatosabb viszonyt tételzett fel a reneszánsz és a reformáció között, és ezzel megelőzte a nemzetközi szakirodalom kutatásait, állapította meg Sallay. A modern költészet kialakulását *Zemplényi Ferenc* a XVIII. század általános értékviszonyában gyökerezésként, következként a művészet bizonyos funkció- és értékviszonyában. Az első következmény – szerinte – a szimbolizmus, a második az avantgard. Ady Endréről *Armando Gnisci* (Róma) értekezett, „Szerelm és idő Ady szerelmi költészetében” címmel, összevetve az elemzett verseket Baudelaire, Ungaretti és Eliot költészetével.

Kapcsolattörténeti témával négy előadó jelentkezett. *Amedeo Di Francesco* (Nápoly) az 1870 és 1910 közötti évtizedek magyarországi érdeklődését vizsgálta az olasz „esotico”, a Dél és Itália ébresztette egzotikum iránt Jókain, Arany Lászlón, Mikszáthon, Adyn át Babitsig. *Marinella d’Alessandro* (Nápoly) Cholnoky Viktor és a dalmáciai író, Trivulzio Avanchich munkásságát vetette össze. *Maria Teresa Angelini* (Budapest) Babits „Halálfiat”-t és Giuseppe Antonio Borgese „I vivi e i morti” című regényét szembesítette. Az „Isteni Színjáték” és Dante magyarországi recepciójának legjelentősebb állomása Babits „Pokol” fordítása volt: ezzel lett az olasz író a XX. századi modern magyar költészet egyik példaképe. *Sárközy Péter* azt fejtegette, hogy a „dekadens” Pokol nem izlésficam következménye, mint a korabeli kritika néhányszor állította, hanem teljesen megfelel a kor legmodernebb Dante-értelmezésének.

Dante műve vezetett át a korszak filozófiai, művészeti és nyelvi kérdések iránt is érzékeny alkotójához, Babitshoz. Ő nem követte szorosán az irodalmi irányzatokat, divatokat, mindig belső ösztönzésre hallgatott és ars poéticája is filozófiai volt, mint Rába György megállapította, Babits a „decadentismus”, sőt általában a költészet lényegét látta a különböző esztétikai és poétikai megjelenés módjaiban.

Gianpiero Cavaglia Babits 1913 és 1919 évek közötti nemzeteszményét vizsgálta. Azt a fejlődést emelte ki, amely a kisvárosi-vidéki konzervativizmus légkörétől még nem mentes „Magyar irodalom” és a már európai egyetemesség és liberalizmus jegyeit magán hordozó „Igazi haza” között megmutatkozik. Babits, „az európai költő” méltatásakor *Melczer Tibor* a magyar liberális hagyományokra hívta fel a figyelmet a költő háború alatti és háború utáni költészetének elemzésénél.

Téves képet kapnánk a VI. olasz–magyar kapcsolattörténeti konferenciáról, ha azt gondolnánk, hogy csak ezek a kérdések kerültek szóba. A huszonhárom előadást követően számosan kértek és kaptak szót, hogy megtegyék kiegészítéseiket vagy megfogalmazzák ellenvéleményüket. Ez alkalommal – szűkös terjedelmi lehetőségek miatt – csak az általunk legfontosabbnak ítélt gondolatok kiemelésével próbáltunk képet adni a háromnapos találkozási, amelyet elsősorban a közelmúltban feltárt új anyag bősége és a szélesebb horizontú kutatás jellemzett. Mindez lehetővé tette a történeti események új értelmezését, ill. a kor művészeti-irodalmi életének eddig háttérben maradt vonulatainak, rejtett kincseinek a felszínre hozatalát.*

T. Erdélyi Ilona

*A konferencia részletesebb ismertetését olasz nyelven az érdeklődők az *Acta Litteraria* 1986. számában olvashatják.

TARTALOMJEGYZÉK

A MŰFORDÍTÁS TÁVLATAI

<i>Fritz Paepcke</i> : Bevezető (Fordította: <i>Bonyhai Gábor</i>)	4
---	---

PERSPEKTÍVÁK ÉS DIMENZIÓK

<i>Hans-Georg Gadamer</i> : A nyelv generatív és teremtő ereje (Fordította: <i>Bonyhai Gábor</i>)	10
<i>Hans Martin Gauger</i> : Egy műfordító portréja (Fordította: <i>Szmodits Anikó</i>)	16
<i>Mario Wandruszka</i> : Fordítás a többnyelvűség korában (Fordította: <i>Horváth Géza</i>)	29
<i>Josef Blank</i> : A fordítás mint évszázadokat összekötő híd (Fordította: <i>Horváth Géza</i>)	43

A FORDÍTÁSELMÉLET ELVEI ÉS MÓDSZEREI

<i>Fritz Paepcke</i> : Az ekvivalencia illúziója (Fordította: <i>Horváth Géza</i>)	57
<i>Andrew Jenkins</i> : Polifunkcionalitás és költői műfordítás (Fordította: <i>Zalán Péter</i>)	86
<i>Philippe Forget</i> : Szóhűség és szöveghűség a fordításban (Fordította: <i>Kálmán Péter</i>)	96

IRODALOM ÉS FORDÍTÁS

<i>Hans-Michael Speier</i> : Egy új valóságnak fordítás útján nyert körvonalai (Fordította: <i>Steiger Kornél</i>)	105
<i>Wolfgang Raible</i> : A modern francia líra fordításának problémái (Fordította: <i>Sz. Zehery Éva</i>)	121
<i>Erwin Walter Palm</i> : Tapasztalatok az 1900–1950 közötti spanyol és latin-amerikai költemények fordítása közben (Fordította: <i>Horváth Géza</i>)	131
<i>Rudolf Sühnel</i> : A fordítás mint művészet az angol reneszánszban (Fordította: <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	150
<i>Karl Dedecius</i> : Tapasztalatok a szláv líra fordítása közben (Fordította: <i>Horváth Géza</i>)	157

A FORDÍTÁS SZEREPE A NYILVÁNOSSÁG ELŐTT

<i>Danica Seleskovitch</i> : Fordítás és alkotókészség (Fordította: <i>Kálmán Péter</i>)	166
<i>Marianne Lederer</i> : Fordítás és interpretáció (Fordította: <i>Kiss Csaba</i>)	179
<i>Karcsay Sándor</i> : A jogi fordítás alapkérdései	189

TUDOMÁNY ÉS FORDÍTÁS

<i>Anna Lilova</i> : Fordítás és fordítástudomány (Fordította: <i>Molnár Edit</i>)	202
<i>Norbert Hinske</i> : Az elektronikus adatfeldolgozás lehetőségei és korlátai a szótárírásban és szövegkiadásban (Fordította: <i>Kránicz Imre</i>)	213
<i>Ingo Hohnholz</i> : Fordítás és terminológia (Fordította: <i>Zalán Péter</i>)	220
<i>Ewald Osers</i> : Néhány gondolat a fordítás nehézségeiről (Fordította: <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	227

FOLYÓIRAT

<i>Radó György</i> : A BABEL című folyóirat	232
---	-----

KÖNYVEK

<i>Fritz Paepcke–Philippe Forget</i> : Textverstehen und Übersetzen. Ouvretures sur la traduction I–II. (<i>Albert Sándor</i>)	236
<i>Peter Newmark</i> : Approaches to Translation (<i>Albert Sándor</i>)	237
<i>Danica Seleskovitch–Marianne Lederer</i> : Interpréter pour traduire (<i>Albert Sándor</i>)	238
<i>Fritz Paepcke</i> : Im Übersetzen leben. Übersetzen und Textvergleich (<i>Horváth Géza</i>)	240
<i>Gideon Toury</i> : In Search of a Theory of Translation. Meaning and Art 2. (<i>Albert Sándor</i>)	241
<i>Jean-René Ladmiral</i> : Traduire: théorèmes pour la traduction (<i>Albert Sándor</i>)	242
<i>Henri Meschonnic</i> : Poétique de la traduction. Pour la poétique II. (<i>Philippe Forget</i>)	243
<i>Antoine Bertran</i> : L'épreuve de l'étranger (<i>Philippe Forget</i>)	244
<i>Eugenio Coseriu</i> : Textlinguistik. Eine Einführung. Hrsg u. bearb. v. Jörn Albrecht (2., durchges. Aufl.) (<i>Radegundis Stolze</i>)	246
<i>Mario Wandruszka</i> : Das Leben der Sprache. Vom menschlichen Sprechen und Gespräch (<i>Balázs János</i>)	247
<i>Elisabeth Lavault</i> : Fonctions de la traduction en didactique des langues (<i>Albert Sándor</i>)	249
Die französische Sprache von heute. Herausgegeben von <i>Franz Josef Hausmann (Pálffy Miklós)</i>	250

* * *

A Review Guide to Marxist Literary Criticism compiled by <i>Chris Bullock and David Peck (James Steele)</i>	251
<i>Maria Vodă Căpușan: Teatru și actualitate (Szabó Zoltán)</i>	253
<i>Stefania Skwarzýnska: Kierunki w badaniach literackich (Nagy László Kálmán)</i>	254
Narration et interprétation. Actes du colloque organisé par la Faculté de Philosophie et Lettres, les 3, 4 et 5 avril 1984, à l'occasion du 125 ^e anniversaire des Facultés Univer- sitaires Saint-Louis, sous la direction de Claudine Gothot- Mersch, Raphaël Célis et René Jongen (<i>Martonyi Éva</i>) . .	254
<i>Manfred Fuhrmann und Joachim Gruber</i> hrsg.: Boethius (<i>Sz. Galántai Erzsébet</i>)	256
<i>Édit Rosenstrauch-Königsberg: Freimaurer, Illuminat, Welt- bürger. Friedrich Münters Reisen und Briefe in ihren europäischen Bezügen. Brief und Briefwechsel im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs- forschung (T. Erdélyi Ilona)</i>	257
Begegnung mit Caroline. Briefe von Caroline Schlegel-Schelling. Herausgegeben und eingeleitet von <i>Sigrid Damm (T. Erdélyi Ilona)</i>	258
<i>Margaret Homans: Women Writers and Poetic Identity (Dorothy Wordsworth, Emily Brontë, and Emily Dickinson) (Bor- sos Zsuzsanna)</i>	259
<i>Sandra M. Gilbert–Susan Gubar: The Madwoman in the Attic (The Woman Writer and the Nineteenth-century Literary Imagination) (Boros Zsuzsanna)</i>	259
<i>Hanno Möbius: Der Positivismus in der Literatur des Naturalis- mus. Wissenschaft, Kunst und soziale Frage bei Arno Holz (Salyámósy Miklós)</i>	260
<i>Michael Worbs: Nervenkunst. Literatur und Psychoanalyse der Jahrhundertwende (Ónodi László)</i>	261
<i>Alain de Lattre: Le personnage proustien (Magyar Miklós)</i>	262
<i>Alain Roger: Proust. Les plaisirs et les noms (Karafiáth Judit)</i> . .	263
<i>Albert Camus: Second International Conference, February 21–23. 1980. (Brigitte Sándig)</i>	265
<i>Marice Carême: Le saveur du pain. Poèmes choisis par Liliane Wouters et André Gascht. Préface de Liliane Wouters (Ferenczi László)</i>	266
<i>Elisabeth Endres: Die Literatur der Adenauerzeit. Paul Michael Lützeler, Egon Schwarz (Hrsgs.): Deutsche Literatur in der Bundesrepublik seit 1965 (Salyámósy Miklós)</i>	267

KRÓNKA

Tótfalusi-konferencia. Debrecen, 1985. ápr. 25–27. (<i>Dukkon Ágnes</i>)	268
Xenofóbia és kozmopolitizmus Európában a felvilágosodás századában (<i>Martonyi Éva</i>)	269
Velence, Itália és Magyarország – a dekadentizmus és az avant- gard között (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	271

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ ПЕРЕВОДА

<i>Фриц Пенке: Введение (Перевод: Габор Боньхаи)</i>	4
--	---

ПЕРСПЕКТИВЫ И ИЗМЕРЕНИЯ

<i>Ганс-Георг Гадамер: Генеративная и созидательная сила языка (Перевод: Габор Боньхаи)</i>	10
<i>Ганс Мартин Гаугер: Портрет переводчика (Перевод: Анико Смодич)</i>	16
<i>Марио Вандрушка: Перевод в эпоху многоязычия (Перевод: Габор Боньхаи)</i>	29
<i>Йозеф Бланк: Перевод как мост между тысячелетиями (Перевод: Геза Хорват)</i>	43

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА

<i>Фриц Пенке: Иллюзия эквивалентности (Перевод: Геза Хорват)</i>	57
<i>Эндрю Дженикс: Полифункциональность и художественный перевод (Перевод: Петер Залан)</i>	86
<i>Филипп Форже: Верность слову и тексту в переводе (Перевод: Петер Кальман)</i>	96

ПЕРЕВОД И ЛИТЕРАТУРА

<i>Ганс-Михаэль Шпейер: Контуры новой реальности, полученные благодаря переводу (Перевод: Корнель Штейгер)</i>	105
<i>Вольфганг Рэбль: Из опыта перевода французской поэзии 1900–1950 гг. (Перевод: Ева С. Зехери)</i>	121
<i>Эрвин Вальтер Палм: Практические вопросы перевода испанской и латиноамериканской поэзии 1900–1950 гг. (Перевод: Геза Хорват)</i>	131
<i>Рудольф Зюнель: Перевод как искусство в эпоху английского Возрождения (Перевод: Габор Толчвай Надь)</i>	150
<i>Карл Дедещус: Из опыта работы над переводом поэзии славянских народов (Перевод: Геза Хорват)</i>	157

ЗНАЧЕНИЕ ПЕРЕВОДА ДЛЯ ОБЩЕСТВЕННОСТИ

<i>Даница Селескович</i> : Перевод и творческий подход (<i>Перевод: Петер Кальман</i>)	166
<i>Марианна Ледерер</i> : Перевод и интерпретация (<i>Перевод: Чабя Киш</i>)	179
<i>Шандор Карчаи</i> : Право и язык	189

ПЕРЕВОД И НАУКА

<i>Анна Лилова</i> : Перевод и наука о переводе (<i>Перевод: Эдит Молнар</i>)	202
<i>Норберт Хинске</i> : Возможности и границы применения ЭВМ в лексикографии и издательском деле (<i>Перевод: Имре Краниц</i>)	213
<i>Инго Гонхольд</i> : Перевод и терминология (<i>Перевод: Петер Залан</i>)	220
<i>Эвальд Озерс</i> : Некоторые размышления о трудностях перевода (<i>Перевод: Габор Толчваи Надь</i>)	227

ЖУРНАЛЫ

<i>Дьёрдь Радо</i> : Что дает Вавилон переводчикам?	232
---	-----

КНИГИ

ХРОНИКА

Конференция, посвященная деятельности Миклоша Тотфалуши. Дебрецен, 25–27 апреля 1985 г. (<i>Агнеш Дуккон</i>)	268
Ксенофобия и космополитизм в Европе, в эпоху Просвещения (<i>Ева Мартони</i>)	269
Венеция, Италия и Венгрия – на пути от декаданса к авангардизму (<i>Илона Т. Эрдейи</i>)	271

INHALTSVERZEICHNIS

PERSPEKTIVEN DES ÜBERSETZENS

- Fritz Paepcke*: Einführung (Übersetzt von *Gábor Bonyhai*) 4

PERSPEKTIVEN UND DIMENSIONEN

- Hans-Georg Gadamer*: Die generative und kreative Kraft der Sprache (Übersetzt von *Gábor Bonyhai*) 10
Hans Martin Gauger: Bildnis eines Übersetzers (Übersetzt von *Anikó Szmodits*) 16
Mario Wandruszka: Übersetzen im Zeitalter der Mehrsprachigkeit (Übersetzt von *Géza Horváth*) 29
Josef Blank: Übersetzen als Halteseil über die Jahrtausende (Übersetzt von *Géza Horváth*) 43

GRUNDSÄTZE UND METHODEN DER ÜBERSETZUNGSTHEORIE

- Fritz Paepcke*: Die Illusion der Äquivalenz (Übersetzt von *Géza Horváth*) 57
Andrew Jenkins: Polyfunktionalität und dichterisches Übersetzen (Übersetzt von *Péter Zalán*) 86
Philippe Forget: Littéralité et textualité en traduction (Übersetzt von *Péter Kálmán*) 96

LITERATUR UND ÜBERSETZEN

- Hans-Michael Speier*: Entwurfsbahnen neuer Wirklichkeit durch Übersetzen (Übersetzt von *Kornél Steiger*) 105
Wolfgang Raible: Erfahrungen im Umgang beim Übersetzen französischer Gedichte 1900–1950 (Übersetzt von *Éva Sz. Zehery*) 121
Erwin Walter Palm: Erfahrungen beim Übersetzen spanischer und spanisch-amerikanischer Gedichte 1900–1950 (Übersetzt von *Géza Horváth*) 131
Rudolf Sühnel: Übersetzung als Kunst in der englischen Renaissance (Übersetzt von *Gábor Tolcsvai Nagy*) 150
Karl Dedecius: Erfahrungen im Umgang mit dem Übersetzen slawischer Lyrik (Übersetzt von *Géza Horváth*) 157

DIE BEDEUTUNG DES ÜBERSETZENS FÜR DIE ÖFFENTLICHKEIT

<i>Danica Seleskovitch</i> : Übersetzen und Kreativität (Übersetzt von <i>Péter Kálmán</i>)	166
<i>Marianne Lederer</i> : Übersetzen und Dolmetschen (Übersetzt von <i>Csaba Kiss</i>)	179
<i>Sándor Karcsay</i> : Recht und Sprache	189

WISSENSCHAFT UND ÜBERSETZEN

<i>Anna Lilova</i> : Übersetzungswissenschaft und Übersetzen (Über- setzt von <i>Edit Molnár</i>)	202
<i>Norbert Hinske</i> : Nutzen und Grenzen der elektronischen Daten- verarbeitung im Anwendungsfall der Lexikographie und der Textedition (Übersetzt von <i>Imre Kránicz</i>)	213
<i>Ingo Hohnhold</i> : Übersetzen und Terminologie (Übersetzt von <i>Péter Zalán</i>)	220
<i>Ewald Osers</i> : Gedanken über Schwierigkeiten beim Übersetzen (Übersetzt von <i>Gábor Tolcsvai Nagy</i>)	227

ZEITSCHRIFTEN

<i>György Radó</i> : Was bietet BABEL den Übersetzern?	232
--	-----

BUCHBESPRECHUNGEN

CHRONIK

Tótfalusi-Konferenz. Debrecen, 25–27 April 1985 (<i>Ágnes Dukkon</i>)	268
Xenophobie und Kosmopolitismus in Europa im Jahrhundert der Aufklärung (<i>Éva Martonyi</i>)	269
Venedig, Italien und Ungarn – zwischen Dekadentismus und Avantgard (<i>Ilona T. Erdélyi</i>)	271

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

Felelős szerkesztő: Komlós Tibor

Magyar irodalomtörténeti, új szempontokat érvényesítő elvi, történeti, esztétikai elemző dolgozatokat közöl, kiadatlan dokumentumokat publikál. Figyelemmel kíséri a magyar irodalomtörténettel foglalkozó kiadványokat, beleértve a külföldön megjelenteket is. Számot ad az Intézetben folyó kutatásokról.

Alapítva: 1891

Magyar nyelven, angol, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 150,- Ft

Előfizethető a Hirlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. Július 24. – Terjedelem: 24,20 (A/5) ív
87.15879 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

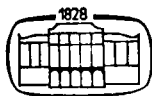
Előfizetési díj egy évre: 120, – Ft

Egy szám ára: 30, – Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 60 Ft
Előfizetés egy évre: 120 Ft

ISSN 0017—999X

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

✓ 307.204

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

9

A tartalomból:

Színhagyományok és irodalom a mai Afrikában

*

Tanulmányok

*

Szemle

*

Műhely

*

Könyvek

*

1986 | 3-4

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság

BODNÁR GYÖRGY
BONYHAI GÁBOR
T. ERDÉLYI ILONA
GRÁNICZ ISTVÁN
HOPP LAJOS
KARAFIÁTH JUDIT, könyvrovat
KÖPECZI BÉLA
H. LUKÁCS BORBÁLA
SZIKLAY LÁSZLÓ
SZILI JÓZSEF
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY
VARGA LÁSZLÓ, társszerkesztő

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felelős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Tel.: 664-819/12

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: Sz. ZEHÉRY ÉVA

1986/3–4. XXXII. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
GÁBOR BONYHAI
ILONA T. ERDÉLYI
ISTVÁN GRÁNICZ
LAJOS HOPP
JUDIT KARAFIÁTH, livres
BÉLA KÖPECZI
BORBÁLA H. LUKÁCS
LÁSZLÓ SZIKLAY
JÓZSEF SZILI
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA
LÁSZLÓ VARGA, rédacteur associé

Directeur de la Revue

BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef

LAJOS HOPP

Rédacteur

ILONA T. ERDÉLYI

Secrétariat de la Rédaction

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1986/3–4. XXXII. année
Revue trimestrielle

SZÁJHAGYOMÁNYOK ÉS IRODALOM A MAI AFRIKÁBAN

Folyóiratunk e számában az afrikai kultúra és irodalom kérdéseivel foglalkozunk. Válogatásunkkal szeretnénk ráirányítani a figyelmet a szájhagyományok és az irodalom kapcsolatára, amelynek nemzetközi fórumokon újabban mind nagyobb teret szentelnek. A hagyományos társadalom és kultúra különféle vonatkozásainak megjelenése a mai afrikai irodalomban is meghatározó jelentőségű: a legjelentősebb alkotások éppen ennek a tematikának a világából merítenek. Egyúttal ezek azok a művek, amelyek nemzetközi szinten is visszhangot keltettek.

Összeállításunk előkészítése során két dologra törekedtünk. Egyrészt igyekeztünk az új afrikai irodalmak problémakörének lényeges mozzanatait érinteni, másrészt minél több etnikum, ország, régió literatúrájából meríteni. A közölt írások több helyütt túllépnek az irodalomtudomány témakörén, de ez az afrikai irodalom természetéből szükségszerűen következik. A Helikon eddigi szerkesztési formájától némileg eltérő módon több különféle igényű és terjedelmű bibliográfiát adunk, hogy érzékeltessük az afrikai folklorisztika és irodalomtudomány kutatási területeit és irányait.

E számunkat Biernaczky Szilárd gondozta.

A Szerkesztőbizottság

ORAL TRADITIONS AND LITERATURE IN TODAY'S AFRICA

In this issue of our journal we deal with questions of African culture and literature. With our selection we would like to draw attention to the connection between oral tradition and literature, which are being given newer and greater emphasis in international fora. The appearance of the different relations of traditional society and culture is of decisive importance in modern African literature: the most significant works are drawn from these themes. At the same time these were the works which also aroused wide-scale interest.

In preparing our collection we strove after two things: on the one hand we tried to touch on the essential features of the problems of the new African literatures, and on the other to draw upon the literature of as many ethnic groups, countries and regions as possible. In several places the works published go beyond the range of science of literature, but this stems necessarily from the nature of African literature.

Departing slightly from Helikon's usual editorial form, we give several bibliographies of different demands and extent, in order to indicate the areas and directions of African folklore studies and theory of literature.

This issue was produced under the care of Szilárd Biernaczky.

The Editorial Board

Данный номер нашего журнала посвящен вопросам африканской культуры и литературы. Этой подборкой мы хотели бы выделить проблему связи устных преданий и литературы, которой в последнее время все больше внимания уделяется на международных форумах. Проявление различных взаимосвязей между традиционным обществом и сферой культуры имеет определяющее значение и для литературы современной Африки: ведь наиболее значительные ее произведения обращаются именно к этой тематике, и не случайно как раз они получили широкий международный резонанс.

В ходе подготовки настоящего номера мы преследовали двойную цель: с одной стороны, осветить существенные аспекты проблематики новой африканской литературы, с другой стороны, представить литературу как можно больших этнических групп, стран, регионов. Публикуемые материалы зачастую выходят за тематические рамки литературоведения, однако это закономерно вытекает из характера африканской литературы. Несколько отступая от привычной редакторской практики "Геликона", на сей раз мы помещаем более обширную, отвечающую разнообразным запросам библиографию, цель которой - дать представление об исследовательских сферах и направлениях африканской фольклористики и литературоведения.

Данный номер подготовлен Силардом Биернацки.

Редколлегия

BIERNACZKY SZILÁRD

ORALITÁS A MAI AFRIKAI IRODALMAK ÉLETÉBEN

Az afrikai országok mai kultúráját vizsgálva rá kell ébrednünk, hogy a társadalmi fejlődés több fokozatát is "átugró" modernizálódás a különféle korszakokra jellemző jelenségek és folyamatok egymás mellett élését, keveredését, képszerűbb szavakkal "összesűrűsödését", "becsomósodását" idézi elő.

Ha a társadalmi szervezetet elemezzük, azt kell látnunk, hogy a "törzstől a nemzetig"¹ napjainkban gyakran emlegetett, de erősen egyszerűsítő közelítésmód önmagában nem ad választ a valóságos helyzet feltérképezésére. Valamely független afrikai ország esetében már pusztán a hagyományos társadalomszerveződési képződmények kapcsán is egymás mellett élő különféle típusokkal és szintekkel kell számolnunk.² Figyelembe kell vennünk - és ez

¹A gazdag szakirodalomból lásd többek között: Cohen-Middleton 1970; Du Troit szerk. 1978; Rothchild-Olorunsola szerk. 1983.

²Ecsedy írja: "A fekete afrikai népek mintegy 80 százaléka 'főnökséggé', 'monarchiává', 'királysággá' és 'birodalomná' szerveződött társadalom, ún. 'tradicionális állam'." (1982, 608). Valójában a kép ennél bonyolultabb. A fejlődés legkorábbi szakaszát tükröző pigmeus, szán (bushman), dama stb. csoportok közösségformáló struktúratípusa a nagycsalád, nemzetség vagy horda. Az ún. tóközi (interlacustrine) királyságok - Ruanda, Burundi, Uganda területén - esetében a királysággá szerveződés alapja az, hogy pásztornépek leigázták a bantu földművelőket, és egyfajta vazallus rendszer alakult ki. Ugyanakkor némileg eltérő jellemvonásokkal rendelkeznek a "homogén" lakosságú királyságok. Közülük némelyik rövidebb-hosszabb időre hódító háborúkkal növelte meg területét (pl. Mali birodalom). Míg más etnikai csoportok - az állandó háborúk okozta változó "határok" mellett is - hosszabb ideje nagyjából azonos területet foglalnak el (pl. a Torday által feltárt zairei kuba királyság, legújabb összefoglalás: Vansina, 1978). Mindemellett jól tudjuk, hogy pl. a múlt században elkeseredett háborúk folytak a joruba városok királyai (oba) között a "nagyobb" hatalomért. A szomszédos ibók földjén viszont falucsoportok - Chinua Achebe harmadik regénye, az Arrow of God, 1964 tanúságtétele szerint - főnök híján csak vallási vezető irányításával éltek életüket. Lásd még a legutóbbi politikai antropológiai és történettudományi kísérleteket: Claessen-Skalnik 1978, 1981.

főleg a fekete afrikai országokra vonatkozik - az iszlám szerepét, amely nemcsak mint vallás jelenik meg, de sajátos közösség- és kultúraszervező gyakorlatával újabb lényeges szinkrétikus elemet képvisel a "társadalom-mo-dellek" sorában.³

Az afrikai országok államszervezési mintáit jelentős mértékben az európai történeti fejlődés során keletkezett alakzatok (despotikus, monarchikus, liberális stb.) sugallják, amelyhez bázisul szolgálnak az anglofón, franko-fón és luzofón gyarmati adminisztráció évszázados "kormányzati kísérletei", a jobban vagy rosszabbul sikerült, de a helybeliek számára többnyire hátrányos következményekkel járó modern gazdaság alapítási törekvései.

A szinkrétikus jelenségek előidézéséhez nagymértékben hozzájárul a sokféle vallás, helyi animista vallási formák és gyakorlatok, a különféle keresztény egyházak, az iszlám és különböző ágazatai, a zsidó vallás, a buddhizmus stb. jelenléte, keveredése, egymás elleni harca.⁴ A sajátos és a függetlenségi mozgalmakkal összekapcsolódó keverékformákról széles képet kaphatunk többek között V. Lanternari magyarul is megjelent könyvében.⁵ Az újabb szakirodalom tengeréből kiemelkedik a holland W. M. J. van Binsbergen kötete,⁶ amely a zambiai vallási átalakulás egyedülállóan teljes képét festi meg, miközben kellő egyensúlyt teremt a helyi, a behatoló keresztény vallások, ill. a keverék formációk szerepét, illetőleg a város és vidék helyzetének megítélését tekintve.

A valóságos képhez persze hozzátartozik, hogy az egyes országok különféle rétegei igen eltérő mértékben részesülnek a fejlődés, a gazdasági át-alakulás, az urbanizálódás, az írással, rádióval, televízióval rendelkező "hivatásos" kultúra "áldásaiban és átkaiban". Számos ország esetében a nagy többséget kitevő vidéki lakosság heti néhány órás anyanyelvi rádióadáson, a közeli vásárhelyeken beszerezhető "európai" árucikkeken kívül semmiben. S így szinte változatlan formában őrzik a hatalmas vidéki területeken élő törzsek, etnikai csoportok eredeti szokásvilágukat, társadalmi berendezke-

³Lásd: Lewis 1966, Trimmingham 1968, Kritzeck-Lewis 1969, valamint: A fulbe hegemonia társadalmi és történelmi jelentőségéről (XVII-XIX. század), in: Suret-Canale 1983.

⁴Kiindulási forrásul használható: Booth 1977, Islam in Africa, 297-344.

⁵Lanternari 1972.

⁶Van Binsbergen 1972.

désüket, sőt többnyire hagyományos "jogrendszerüket" is.⁷

A helyi etnikai közösségekből származó, vagy a különféle kultúrákból és történeti korszakokból Afrikába kerülő "minták" tehát egy sor egymás mellett élő vagy összeütközésbe kerülő jelenség, keverékforma létrejöttét váltják ki. E szinkretikus jelenségcsoportok sűrűsödése, csomósodása nagyszerűen megfigyelhető a hagyományos társadalom különféle mozzanatainak, közösségi gyakorlatának, gondolkodásmódjának túlélései, a mai élet különféle rétegeiben megjelenő és folklórelemekkel gazdagon átszőtt kulturális keveréktípusok mentén is. Hiszen a törzsi társadalmak hagyományvilágának különféle részei, rétegei és elemei kezdettől fogva megjelennek mindazokon a helyeken és területeken, ahol a gazdasági és lakóhelyi struktúra (kereskedelmi csomópontok, iparosodott zónák, urbanizált települések, külső érintkezésnek erősen kitett tengerparti sávok stb.) nem a helyi tradicionális törzsi rendszer szerint formálódott már ki.

AZ AFRIKAI HAGYOMÁNYOK FELTÁRÁSÁNAK MÚLTJA ÉS JELENE

Bár igen sok ma különösen szívesen kutatott népcsoport megismerése csak a századforduló tájékán kezdődött meg, afrikai folklór feljegyzések (rövid dalszövegrészletek, közmondások, az afrikai kultúrák szempontjából is értékelhető szögyűjtemények, hangszerek és díszítő művészeti tárgyak leírásai, rajzos ábrázolások stb.) már a 17-18. századi utazási beszámolókból is szerepelnek.⁸ Azonban tudatosan rögzített és nagyobb mennyiségű hagyományanyagot feltáró kötetek csak a 19. század első felében láttak napvilágot. Meglepő módon mindenekelőtt a francia nyelvű afrikai országok területén működő misszionáriusok, gyarmati kormányzók, adminisztratív tisztviselők, utazók, katonák ilyen irányú tevékenységét demonstrálva. R. Cornevin számos új adatot feltáró könyve nyomán Grégoire abbénak "a négerek irodalmáról" írt könyvét (1808), vagy Roger báró, Szenegál első kormányzója wolof mesegyűjteményét (1928) említhetjük.⁹

⁷Oka számos: anyagi-gazdasági színvonal, iskolarendszer elégtelensége, tömegkommunikációs ellátottság hiányosságai (bár ez utóbbi még így is sok helyütt megindította a "vidék" hagyományos kultúrájának átalakulását), földrajzi körülmények stb.

⁸Lásd pl.: Schapera-Farrington szerk. 1933 (a benne közreadott régi művek évszáma: 1668, 1686, 1695); Cavazzi 1690; Pigafetta 1881 (eredeti kiadás: 1591); Froger 1699 stb.

⁹Grégoire 1808; Roger 1828 (említi Cornevin 1976).

Kétségtelen viszont, hogy a század második felében az angol nyelvű afrikai területeken is felzárkózó terepmunka, gyűjtési tevékenység eredményeként keletkeznek az első filológiai is teljes értékű kétnyelvű kiadványok, W. S. Koelle német misszionárius bornu/kanuri meseszövegei (1854), vagy különösen Callaway püspök zulu gyűjtése (1868, 1870).¹⁰

A századforduló idején, majd a század első három évtizedében több tucat értékes önálló gyűjtemény is megjelent, amelyek nagyobb részében már az angol, francia vagy német fordítások mellett az eredeti nyelvű feljegyzés is helyet kap.¹¹ Igen nagyszámú folklór szöveggyűjtést találhatunk az európai és amerikai néprajzi, illetőleg etnológiai vagy kifejezetten afrikánisztikai folyóiratokban. A folklór szövegek pontos kétnyelvű kiadásában kiemelkedik a nevében többször megváltozó, de mindmáig létező folyóirat: az Afrika und Übersee (korábban Zeitschrift für Kolonialsprachen, majd Zeitschrift für Eingeborenen Sprachen).

Más kérdés, hogy a német terepmunkások (főleg misszionáriusok) szöveggyűjtéseihez többnyire nem kapcsolódik magyarázatanyag, a kulturális és társadalmi összefüggéseket megvilágító háttérelemek leírása, ami viszont a francia és az angol nyelven megjelenő közlemények erős oldala. Utóbbiaknál viszont sokszor az eredeti nyelvű lejegyzés, vagy egyszerűen a nyelvi-filológiai pontosságra törekvés szándéka hiányzik.

A II. világháborúval lezáródó időszak afrikai folklórkutatásainak jellemző eseteként M. Griaule munkásságát említjük meg, aki nagy munkájában, a Masques Dogonsban¹² a régebbi francia afrikai etnológia egyik főművét alkotja meg. Első részében a dogonok többszáz rajzolt jellel is hagyományosan rögzített, igen bonyolult mítoszrendszerének néhány szöveges megnyilvánulását olvashatjuk, afféle költemény-ciklus formájában elrendezve. A kitűnő kutató javára írhatjuk, hogy a továbbiakban közli a gyűjtött anyag kétnyelvű lejegyzését, ami azt jelenti, hogy az eredeti szöveg minden szava alatt

¹⁰Koelle 1854 (új kiadása: 1966), Callaway 1868, 1870.

¹¹Chatelain 1894, Junod 1897, Bleek-Lloyd 1911, Dupuis-Yacouba 1911, Westermann 1912, Gaden 1913 és 1931, Ratt-ray 1916, Vedder 1923, Hofmayr 1925, Doke 1927, Lindblom 1926, 1934, 1935 stb. Nagy mennyiségű folklórananyagot tartalmaznak a Congo, a Kongo Overzee és az Aequatoria c. folyóiratok. Hasonlóképpen gazdag anyag található Frobenius Atlantisának 12 kötetében (1921-1928). Kár, hogy ezekben a kötetekben az eredeti nyelvű formák nem találhatók meg.

¹²Griaule 1938.

szerepel a megfelelő francia szó, tekintet nélkül a francia nyelvtani struktúrára. Ez a főleg a franciáknál máig élő gyakorlat még az adott afrikai nyelv ismerete nélkül is módot ad viszonylag magas színvonalú filológiai ellenőrzésre.¹³

Más kérdés, hogy a szöveganyag költemény-ciklus jellegű elrendezése becsapja az olvasót, mivel e szövegek a napokon át tartó rítusok különféle pontjain hangzanak el, és ha egyazon, de igen bonyolult rendszer képzeteihez kötődnek is, se tartalmi, se szerkezeti szempontból nem állnak közvetlenül kapcsolatban egymással. Kitűnik ez a Griaule-kortárs M. Leiris könyvéből,¹⁴ amelyben a szerző a ma is élő dogon rítusokhoz használt titkos nyelv leírásakor egy sor szertartás-szöveget idéz. Itt ugyanis egyértelműen kiderül, hogy az idézett szövegek különféle rituális cselekményekhez, különféle drámai megjelenítésekhez kapcsolódnak. Ezek a többnyire deklamált szövegeként megszólaló verbális megnyilatkozások (énekek? - recitátumok? - ritmikus prózák?) egy bonyolult mitikus világszemlélet igen nagy időintervallumot átfogó rituális ciklusának mozaikdarabjai, amint ez a legutóbb Magyarországon is levetített és a Griaule-tanítvány J. Rouch által készített filmekből kiderül.¹⁵ Hogy valójában e szövegek értelmezése milyen filológiai nehézségeket támaszt, jól mutatja G. Dieterlen egy újabb és már korszerű eszközökkel elkészített szövegátírása, amelyhez sorról sorra, de gyakran soron belül, több kifejezéshez is magyarázatokat, lábjegyzeteket függeszt.¹⁶

Kétséggkívül igaz, hogy az afrikai folklór feltárásában a döntő szerepet ma is az Európában évszázadokkal ezelőtt megszületett és mindmáig élő régiséggyűjtő, ősiségkereső szenvedély játssza, amely az európai folklórgyűjtés megszületésének is alapvető mozgatórugója volt.¹⁷ Ez a leginkább a botanikára vagy a zoológiára emlékeztető gyűjtői megszállottság tehát mindmáig él, és - valljuk be őszintén - a legjobb, a legkorszerűbb gyűjteményeket többnyire az ilyen kutatói alapállás hozza létre. Azzal együtt, hogy jogos-

¹³Így látott napvilágot legutóbb is Wa Kamissoko-Cisse: L'empire du Mali című Sungyata változata (1975).

¹⁴Leiris 1948.

¹⁵Rouch 1981.

¹⁶Dieterlen 1965, 32-37.

¹⁷Lásd erre vonatkozóan Cocchiara 1962, 67-150 és különösen Ciresese 1973, 126-143: Interessi antiquari e popolarismo romantico nel primo risorgimento.

nak tartjuk akár az I. Okpewhóval készített interjú, vagy O. B. Yai tanulmánya¹⁸ hangos tiltakozását az afrikai folklórnak efféle embertől, társadalomtól, valóságtól elszakított "csudabogár" megközelítése ellen.

Magyar nyelven is elérhető könyvében G. Cocchiara már összefoglalta az európai folklórtudomány történetét.¹⁹ Az afrikai folklórfeltárás és -kutatás történetének megírása azonban még várat magára. Az 1960-as esztendő, amelyet Afrika évének nyilvánítottak, kétségkívül mérföldkő az önálló afrikai államok létrejöttében, de csak részben szabadította föl a hagyományok szerepének felismerésével, illetőleg a hagyományok mentésével kapcsolatos energiákat.

A nemzeti öntudatra ébredés folyamata mentén nagymértékben megnőtt a népi hagyományok iránti érdeklődés, az afrikai kulturális hagyományokban jelentkező sajátos vonások fölértékelése, a folklórkincs alkalmazott jellegű napi felhasználása (rádió, televízió, sajtó, népies színház stb.). Azonban a magas tudományos szinten végzett hagyománymentés lényegében továbbra is a nem bennszülöttek, a nem afrikaiak elszánt terepmunkái által valósult meg. Érthetően, hiszen a gyarmatosítás sok egyéb mellett nem hagyott maga után képzett folkloristákat sem a függetlenné vált államokban. Az elmúlt negyed évszázadban néhány országban azonban a helyzet megváltozott.

Első helyen Nigériát kell említenünk, ahol a viszonylag nagyszámú (tíz-nél több) egyetem mindegyikén jelentős szerepet töltenek be az afrikai kultúrával foglalkozó intézetek, de nem elhanyagolható eredményeket értek el e tekintetben Elefántcsontparton, Kamerunban, Nigerben, Zairében, Tanzániában vagy Kenyában helyben született és többnyire nyugati egyetemeken kiképzett kutatók. Úgy tűnik, a legutóbbi években következett be az a minőségi ugrás, amikor már nemcsak a nagyobb, jelentősebb gazdasági erővel rendelkező, sőt a kisebb vagy gazdaságilag folyamatosan nehéz helyzetben levő afrikai országok voltak képesek több kitűnő folkloristát fölmutatni, hanem nagy számban láttak napvilágot vagy születtek meg (vannak kéziratban) olyan feltáró művek, amelyek belülről, az adott ország, nép, etnikai közösség saját tagjaiból kinevelődő kutatók kezéből kerültek ki.

Azt is tisztán kell látnunk, hogy az afrikai gondolat megszületésének, az önálló afrikaiság, a sajátos afrikai kultúra felfedezésének olyan fontos kiváltó elemei, mint a pánafrikanista mozgalom, majd pedig a négritude, el-

¹⁸Y a i 1982.

¹⁹C o c c h i a r a 1962.

sősorban a mindmáig lényegében igen szűk afrikai értelmiség tudati formálódásában játszott szerepet. A földrész rendkívül sokrétű hagyományainak feltárását illetően azok - a korábban ismertetett kutatástörténeti helyzet miatt - csak igen közvetett és távoli impulzusokat adhattak. Hiszen a mozgalmak vezéralakjai, mindennapi munkásai egyrészt mindenekelőtt alkotói és nem folklorisztikai tevékenységet folytattak, másrészt az önálló afrikai civilizáció mint elvont jelenségkör hívő megszállottai voltak. Ez azonban még nem hozhatta magával a hagyományfeltáráshoz szükséges sokféle képesség, ismeret és nem utolsósorban kutatói elszántság megteremtődését. Állítjuk ezt akkor is, ha pl. a II. világháború után újraéledő pánafrikanizmus egyik vezéralakja, J. Kenyatta egykori könyvében mindmáig meghatározó jelentőségű művet alkotott saját népe, a kenyai kujuk hagyományos életének mély és az összefüggéseket belülről feltáró bemutatásával.²⁰

Összefoglalva végül is elmondhatjuk: az afrikai folklór feltárásának alapjait az egyébként történeti, politikai, gazdasági szempontból gyakran kárhóztatott európai behatolás teremti meg, mégpedig azáltal, hogy a természetes vagy adott esetben iskolázottságon alapuló tudományos megfigyelőképesség birtokában utazó misszionáriusok, katonák, tisztviselők hozzák fényre elsőnek a soknyelvű, etnikailag ezer részre tagolt régies afrikai kultúra kaleidoszkópszerű gazdagságban megjelenő hagyománykincseit. Számos, ma is csírájában levő helyi írásbeliség alapját missziós telepek vetették meg, többnyire a Biblia és J. Bunyan 17. századi angol baptista prédikátor korában nálunk is népszerű, többek között Móricz Zsigmondra is hatást tevő parabolikus története, A zarándok útja (Pilgrim's Progress²¹), helyi nyelvre való lefordításával, amelyet gyakorta a missziós telep környezetében talált hagyományok kiadása, sőt nemritkán a technikai apparátus megteremtése, kis nyomdák létrehozása követett.

Az afrikai kontinens világának megközelítésében természetesen hosszú évszázadokon át a néprajzi leíró munkák műfaja jelentette a "hidat", amelyekben "verbális formák" csak elvétve, rövid idézetekként bukkannak fel. A figyelem e művekben a gazdasági, társadalmi rendszerek leírására, szokások, hiedelemrendszerek bemutatására összpontosul. Később azonban mind nagyobb szerepet kap a különféle műfajok (közmondás, mese, mítosztörténet, történeti elbeszélés, dalköltészet, dicséző költemény stb.) gyűjteményes kiadása.

²⁰Kenyatta 1937.

²¹Bunyan 1678.

KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA: A SZINKRETIKUS FORMÁK JELENSÉGTANA

Amikor az utolsó negyedszázad sokféle hagyománnyal átítatott jelenség-típusának számbavételére vállalkozunk, első helyen rögtön azt a sajátos fejlődési mozzanatot kell említenünk, hogy az önálló afrikai nyelvűség, az afrikai nyelvekre ráépülő írásbeliség és irodalom gyökerében többnyire az anglikán vagy a nyugat- és észak-európai protestantizmus valamelyik ágát képviselő missziós telepek ABC-teremtő erőfeszítései állnak.

A missziós telepeken megszülető és nemritkán számos helybeli lakost is az írás, az irodalom útjára terelő kezdeti felvirágzás nyomán bekövetkezik a kölcsön vett nyelvek (angol, francia, portugál) időszaka, amelyet a Helikon e számában Vajda György Mihály jellemez. A mi középkori sajátos magyar latinságunkkal rokonítható a helyi nyelvekkel összeütköző angol pidginizálódása. A kölcsön vett nyelven író legjobb művészek műveiben (lásd többek között a nigériai írók egész sorát) a pidgin elemek stilisztikai szintű megjelenését lényegében mint a kulturális találkozások hozta szinkretizmus egyik jellegzetes formáját vehetjük számba.

Tovább bővítik a sajátos jelenségek körét a különféle nyelvek, nyelvhasználati gyakorlatok, illetőleg ezek szintjei az afrikai országokban. Gondoljunk csak arra a rendkívül sokrétű helyzetre, ami Kelet-Afrikában jelentkezik. Egyrészt terjedőben van az angol rovására a szuahéli. Az iszlám jelenlétével együtt mindmáig bizonyos szerepe az arabnak is van. Ha valamely szuahéli nyelven alkotó író a kelet-afrikai közösségeken túllépve, angolon Afrikával valamilyen kapcsolatot akar lelteni, kénytelen művét angolra lefordítani. A helyi angolban megjelennek a szuahéli, illetőleg az arab nyelvi hatások, a szuahéliben és az arabban viszont nem pusztán angol szavak, szerkezetek jelennek meg, hanem - akár az angol közvetítésével - nemzetközi jellegű neologizmusok is. A képet tovább bonyolítja, hogy a szuahéli "angol-arab" ernyője alatt egy sor, rendszerében egyébként a szuahélihez közel álló bantu nyelv, nyelvcsoport virágzik. Ezek a mindennapi érintkezésen túl ott nemcsak a tömegkommunikációs rögzítésben (rádió, televízió), hanem esetenként az írásbeliségben (sajtó, folyóirat- és könyvkiadás) is nyomot hagyhatnak. Arról nem is beszélve, hogy szórt jelleggel Nyugat-Afrika egyik legfontosabb közvetítő nyelve, a hausza is felbukkanhat a kelet-afrikai régióban.²²

²²Lásd erre többek között: Whiteley 1969.

Ma már Európában mindenki számára világos, hogy az emberi fejlődés távoli múltját képviselő társadalmi formációk "jelenbe érése" leginkább az afrikai partvidéktől, a nagyvárosoktól távol eső, hellyel-közzel lényegében még érintetlen vagy legalábbis funkciót eredeti formájában megvalósítva élő helyi közösségek világában érhető tetten. Az ilyen "eredeti közösségek" jelenléte a mai afrikai államok életében voltaképpen csak látszólag anakronisztikus, hiszen az anyagi eszközök hiánya a modernizálódást eleve nem teszi lehetővé. A nagy távolságok miatt az urbanizált, iparosodott környezetek és a hagyományos településrendszerek egymásmellettiségét nem zavarják a kettőt igazában csak elméletileg elválasztó csillagászati méretű fejlődési eltérések.

A szinkretizmus társadalmi, vagy "közösség-egészeket" átható formái, pontosabban a "modern kapitalista vagy szocialista orientációjú társadalom" keretei közt lélegző "tradicionalizmus" leginkább a "mába érő" hagyományos királyságok esetén figyelhető meg. Számos afrikai országban még az elmúlt évtized során sem számoltak föl az állami közigazgatás keretein belül tovább élő törzsi irányítású települési egységek, a főnökségek, királyságok, emirátusok, szultánátusok stb. Más helyeken viszont a hagyományos társadalmi szervezet különféle elemei, formái élik túl a változásokat, egy-egy esetben egyenesen beépülnek az új közigazgatási rendszerbe (pl. öregek tanácsából városi vagy tartományi tanács).

Swazilandban pl. a múlt évtizedben meghalt király után nem választottak utódot, jóllehet a királyi hatalom külsőségét az állam fenntartja.²³ A múlt világát egyébként élénken őrzik a különféle helyi ünnepek alkalmával ma is felhangzó dicsérőénekek.²⁴

Sajátságos képet mutatnak a tóvidéki királyságok (Uganda, Rwanda, Burundi, Észak-Nyugat-Tanzánia), amelyek genezisében (feltehetően kelet-afrikai eredetű) pásztornépek állnak. A jelzett területre behatolva e pásztornépek rátelepedtek a helyben talált bantu földművelőkre, és afféle vazallus rendszert hoztak létre.²⁵ E kétféle etnikai csoportból létrejött hagyományos államok az elmúlt két-három évtized során jelentős átalakuláson mentek keresztül. Ruandában például a függetlenné válást követően több véres ösz-

²³Peter Kasanene (University of Swaziland) szóbeli közlése.

²⁴Beidemann 1966.

²⁵A témának igen nagy az irodalma. Kiindulásul lásd: Hertefeldt-Trouwborst-Scherer 1962.

szeütközés, utóbb valóságos népiirtás során a többségi bantu hutuk kiűzték az országból az egykori uralkodó kasztot képező tuszikat. Fordított helyzet alakult ki Burundiban, ahol a tuszik megőrizték - több hutu lázadás szintén népiirtás számba menő vérbefojtásával - uralmi pozíciójukat. Az ország egyébként csak 1966-ban lett királyságból köztársaság, bár a királyi külsőségek nyomai ma is megtalálhatók. A legkülönösebb az, hogy a két ország nemzeti tudatához forrásul szolgáló múlt-ismeret alapját egyaránt a tuszi uralkodói genealógiák, a tuszi királyokhoz kapcsolódó harcok, hódítások, helyi vagy országos események "szájhagyományozott történelme" alkotja.²⁶ A történelmi múlt ugyanakkor elválaszthatatlan a szájhagyományoktól. Megjelenik a többszáz királyi dinasztikus énekekben, a királyi rítusok verbális anyagában, a különféle műfajú udvari énekekben és történelmi elbeszélésekben.²⁷

De pl. Ugandában is csak a hatvanas évek második felében számolták fel a hagyományos királyságok (nyoro, nkole, kitara, ganda). A régi forma erejét bizonyítják az Ankole, Buganda és Kigezi öregjeinek tanácskozásai nyomán született 1971-es memorandumok, amelyek Idi Amin Dada tábornokot a királyságok restaurációjára szólítják fel.²⁸ A régies társadalomszervezet túlélését mutatja fel A. G. M. Ishumi dolgozata, amelyben a szerző egy már korábban megszűnt dél-kelet-ugandai kis mini-királyság, Kiziba nyomait gyűjti össze számos adatközlő emlékei alapján.²⁹

A jelek szerint Ugandában - bár Idi Amin véres terrorjának dicstelen végével az etnikai indíttatású hatalmi ütközések sorozata nem zárult le - a hagyományos szervezeti formáknak az államapparátus kereteibe való beépülése játszódik le napjainkban.

A függetlenség kivívását és a modern államalapítást túlélő "anakronisztikus" királyságok legsajátosabb esete az egykor a szocializmus útjára lépett, utóbb számos súlyos társadalmi válságot megélt Ghánában található. Az African Arts c. folyóirat 1972/3. számában megjelent cikk³⁰ szerint 1970. június 5. és július 24-e között választották meg Kumasiban ünnepélyes külsőségek között az asanti nemzet új királyává (Asantehene) Otumfuo Opoku

²⁶Az előbbi jegyzetben említetten kívül: Kagame 1959, 1972, Cohen 1970, Vansina 1972, Newbury 1974.

²⁷Továbbá: Kagame 1951, Coupez-Kamanzi 1962, Hertefeldt - Coupez 1964, Rodegem 1973.

²⁸Doornbos 1975.

²⁹Ishumi 1980.

³⁰Kyerematen 1972.

Ware II-t. Az említett cikk értéke, hogy a királyválasztás hagyományos költészeti formáit, szövegszerű megjelenítéseit is "érzékeltetvé teszi". Hozzá kell tennünk, hogy az akan szájhagyományok - a proverbium kivételével³¹ - csak a legutóbbi két évtizedben kerültek feltárára. A legújabb jelenségek számbavétele alapján tekinti át a ghanai szociálintropológus, M. Assimeng 1981-ben megjelent könyvében³² a hazájában lejátszódó átalakulási folyamatokat, bemutatva többek között az akan törzsfőnökök és a mai államapparátus együttműködési formáit. Kritikusan elemzi az elavult törzsi szervezetet, de rámutat arra is, hogy az Arany Trónus (az asanti királyok hatalmának legfőbb szimbóluma) megsemmisülése az akan tömegek lét-tudatának alapját ingatná meg.

A példákat egészen friss adatokkal is szaporíthatjuk, J. Cornet cikke (1980) a Torday Emil által "felfedezett" zairei kuba királyság Itul ünnepét mutatja be,³³ amelynek középpontja - a mellékelt fotók tanúsága szerint - a királyi család nagy nyitott sáttortetős kunyhója. D. M. Warren írása (1975) az akanok területétől északnyugatra elterülő tecsiman-bono királyokat idézi elének³⁴ a pompázatos "regáliák" bemutatásával. J. Nevadovsky cikksorozatában³⁵ viszont a nigériai binik 1978 decemberében lezajlott királyválasztását jeleníti meg. Mindhárom nép történeti szájhagyományai igen gazdagok, de közzétételük még nem nagyon haladt előre.

Lépünk vissza itt saját témánkhoz, az irodalmi, ill. népköltészeti kérdések köréhez. A hagyományos dinasztikus uralmi formációknak a mában való anakronisztikus megjelenése - amint érzékeltettük - egy sor hagyományos verbális forma fenntartását, eredeti funkciójában való megszólalását teszi lehetővé. Az uralkodók beiktatása, az udvar által fenntartott rítusok, szokások, ünnepek a szájhagyományok tárházai. A törzsi társadalomszervezethez, a háborúk hős főnökeinek alakjához kötődik az afrikai népköltészet egyik

³¹Rattray 1916 Christaller 1879-ben kiadott 3600 proverbiumból választott 830-at és adott hozzá angol fordítást meg kommentárokat. A régi gyűjtemény csak az eredeti nyelvi alakokat tette közzé kommentár nélkül. Az akan szájhagyományok feltárássában fontosak Meyerovitz rítusleírásai (1951, 1952, 1958), valamint Nketia számos és a népköltészet zenei oldalát is feltáró munkái (1955, 1963/A, 1963/B, 1975).

³²Assimeng 1981.

³³Cornet 1980.

³⁴Warren 1975.

³⁵Nevadovsky 1983-1984.

legsajátosabb műfaja, a dicsérő ének,³⁶ amelynek "túlélései" elválaszthatatlanok a törzsi társadalom mai anakronisztikus létformáitól. Jóllehet mind az archaikus közösségi formációk mai életét, mind a hozzájuk kötődő verbális formákat tekintve új - mondhatnánk akár: folklorizmus-jelenségekre figyelhetünk fel.

Sz. Kulik Afrikai száfárik című könyvében, idéz egy beszélgetést, amelyet egy (jellegzetesen szinkretikus, régi és új összevegyítésén alapuló, ugyanakkor kizsákmányolásra épített gazdasági szisztémát kialakító) botswanai törzsfőnökkel folytatott, s amelyben a következő jellemző szavak hangzanak el:

"Már jóval túl vagyok a hatvanon. Az erőm sem a régi, és időm sincs vadászni, hisz üzletember vagyok, és a törzsfőnök hagyományos kötelezettségeihez most újabb feladatok is járultak. - Milyen feladatok? - kérdeztem. - A kormányzat meg akarja szüntetni hatalmunkat, s én meg kell mutassam, hogy korai még velünk leszámolni - válaszolt izgatottan. - A törzsfőnökök hagyományosan öröklődő hatalma, a törzsi szerkezet a baccvána nemzet alapja. A törzsfőnökök intézményének megszüntetése egyenlő azoknak a szokásoknak és törvényeknek az eltörlésével, amelyek alapján századok óta élünk. Egy modulattal a 20. századba!..."³⁷

De ugyanerre utal e számunkban Ecsedy Csaba, amikor a törzsfőnöki rendszer sajátos szekunder feltámasztási kísérleteiről tesz említést.³⁸

Ami viszont a jelenségkör verbális kísérelő formáit illeti, Dél-Afrikából ismerünk olyan esetet, amelyből fény derül arra, hogy a dicsérő költészet nem pusztán a törzsfői udvar díszje, legmagasabbrendű esztétikai kifejezője, de a politikai véleménynyilvánításnak is eszköze. A Mafeje egyik tanulsá-

³⁶ A dicsérő ének az afrikai folklór egyik legsajátosabb képződménye. Szerkezeti szempontból "csírasejtje" a névadó szokásokkal összefüggő "névdicséret", amely a hagyományos afrikai társadalmak nagy többségében mindenkit gyermekkorától elkísér. Jeles embernek (de isteneknek, természeti jelenségeknek, állatoknak és tárgyakkal is) többszáz névdicsérete lehet, embereknél ez tetteivel függ össze, így a névdicséret "epikus elemeket" is tartalmaznak. Nem véletlen tehát, hogy a tradicionális állományt alkotó csoportok kulturális életében központi helyre került e műfaj. Számos gyűjtemény ismert, főleg a déli bantuk (zulu, xosa, szoto, csvána, szvázi, sona), a közép- és tóvidéki bantuk (luba, ankole-i hima, ganda, ruanda), de újabban a nyugat-szudáni etnikumok (akan, hausza, joruba, volof stb.) köréből is. Népszerűsítő jelleggel fordításgyűjteményében teljes áttekintést nyújt a létező forrásokról és műfaji altípusokról: Gleason 1980.

³⁷ Kulik 1984.

³⁸ Lásd még a 28. jegyzetben említett munkát.

gos tanulmányában³⁹ kiindulásként leszögezi, hogy a dicsérő énekesnek mindig is feladata volt közvetett formában véleményt nyilvánítani az uralkodó tetteivel kapcsolatban. E gyakorlat egyik sajátos modern megjelenése, amikor - ezt Mafeje konkrét szövegpéldák alapján mutatja ki - a bárd a főnök-választás előestéjén énekében olyan jelöltet dicsér, akit a dél-afrikai elnyomó hatóságok szeretnének megfosztani a hatalomtól, mivel az köztudottan nem kívánt számos, a törzs érdekével ellentétes törekvésben együttműködni a fehérekkel.

Ha a mai afrikai anakronisztikus királyságok, törzsfőnöki rendszerek életében döntő szerepet játszó eseményekkel, a rítusokkal, szokásokkal, ünnepekkel kezdünk foglalkozni, azonnal eljutunk következő témakörünkhöz, amelyet jobb kifejezés híján "a kultúra megélésének színhelyei" címmel foglalhatunk össze.

A KULTURÁLIS SZINKRETIZMUS SAJÁTOS ESETE: A RÍTUSTÓL A MODERN SZÍNHÁZIG

A történelem előtti kort megidéző afrikai törzsi kultúrák különféle jelenségeinek, formáinak, típusainak, műfajainak bekerülése a modernizmus folyamatába; hihetetlenül gyors átalakulásuk, összekapcsolódásuk más afrikai vagy Afrikán kívüli kultúrákból származó mozzanatokkal - mindez kitűnően megfigyelhető annak a kulturális jelenségbokornak a kapcsán, amelyet az európai irodalomtudomány a dráma műnemeként vagy színházművészetként tart számon. A drámai megjelenítés, a színjáték egyetemes emberi "szükségletét" jelzi, hogy az teret kap a hagyományos afrikai vagy más Európán kívüli típusú társadalmakban. Jelenléte mind a lokális ideológiákat megjelenítő és emlékezetben tartó rítusrendszerekben, mind a különféle folklórműfajok dramatikusan előadásának keretében is szolgáló világias összejöveteleken, mind a varázsló praktikáktól a különféle rendű és rangú szokásokig terjedő, szokásjellegű megnyilvánulásokban (lásd pl. az altató dalt, a csónakos dalt, a jegyességtől a házasságig tartó szokásciklust, a jogszokásokat, a szerelmi varázslást stb.) tetten érhető.

Bár a drámát később mint az afrikai irodalomban megjelenő oralitás sajátos típusát még érinteni fogjuk, mégis utalnunk kell itt a rítustól a színházig vezető út megrövidülésére, a diakronikus jelenségek szinte szink-

³⁹ M a f e j e 1967.

ronikus, együttes megjelenésére. Illetőleg arra, ami ebből következik, hogy az átalakulás és átformálódás, illetőleg átalakítás és átformálás az európai művelődéstörténetben gyakran évszázadokat igénybe vevő fejlődési fázisai, illetőleg e fejlődési fázisoknak megfelelő műformák a mai Afrikában egymás mellett élnek igen változatos formában és nagy gazdagságban. Nemcsak az egymástól eltérő rítusok, fesztiválok sajátos színeit, hanem az átalakulás egymástól jól megkülönböztethetően eltérő fejlődési fokozatait is felmutatva.

A hagyományos rítusvilág feltárása az elmúlt évtizedekben nagymértékben előrehaladt, mindemellett még mindig viszonylag kevés az olyan közreadott gyűjtési anyag, amelyben magának a rítusnak a lefolyását is igyekezne a szerző leírni. Vagyis érzékletessé tenni a gyakran több nap vagy egy hétnél is hosszabb időszakon át tartó ceremóniasor időbeli lefolyását. Mindemellett M. Wilson, E. Meyerovitz, V. Turner és mások megjelenésük idején szakmai szenzációnak számító könyveiben egy sor olyan adatot, elemzéssort kaptunk, amelyek döntők lehetnek a rítusnak mint hagyományos színjátéknak a megközelítésében.⁴⁰

A legújabb afrikai folklórkutatások egy fontos tanulsággal szolgálnak, amit az említett, ill. más régebbi szerzők is helyel-közzel érzékelnek, de ami csak legújabban vált nyíltan vallott gondolattá. Arról van szó, hogy az afrikai és általában a törzsi hagyományokat kezdik egységesen dramatikus szóművészetként számba venni. Van ennek alapja, ha arra gondolunk, hogy az európai kategóriáknak megfelelően számba vett afrikai eposzok drámai előadásban szólalnak meg.⁴¹

Hasonló jelenség fedezhető fel az afrikai énekes mese esetében, ahol nemcsak az előadást kísérő gesztusok, kifejező mozdulatok - illetőleg az énekek esetében a szóló és kórus párbeszéde (a kórus általában a teljes közönség) - hozzák létre a drámai szituációt, hanem az is, ami e műfaj esetében gyakran előfordul, hogy az énekek közé ékelődő rövidebb-hosszabb prózai részekben a mesélő (szólista), illetőleg közönség (kórus) közötti gyors, ritmikus, egymásra ütő dialógus formájában kerekedik ki a történet.⁴²

⁴⁰Wilson 1951, 1957, 1959; Meyerovitz 1951, 1952, 1958; Turner 1957, 1967, 1968, 1969, 1974, 1975 stb.

⁴¹Lásd Biebuyck-Mateene 1969, Eno-Belinga 1978, Okpewho 1979.

⁴²Lásd erre tanulmányaimat és rádiósorozatomat: Biernaczký 1976, 1977/78, 1977, 1979.

Ismerünk olyan epikus méretű szövegeket a felavatási rítusok forrásvidékéről (pl. A. Hampate Bâ vagy J. Goody gyűjtései), amelyek előadása szintén nem nélkülözi a drámai megjelenítést.⁴³ Különösen fontos vonások figyelhetők meg a nálunk Soyinka mellett háttérbe szoruló, de a nigériai irodalomban kiemelkedő szerepet betöltő drámaszerző, J. P. Clark hatalmas gyűjtői vállalkozása, az Ozidi Saga esetében.⁴⁴ Az ijaw nép teremtésmitoszt összegyűjtő Clark mindmáig a leghitelesebb szövegközléssel szolgált, amikor a hét estét betöltő mítosz-előadást nemcsak eredeti nyelven és angolul tette közzé, hanem a szalagról igyekezett még a közönség közbekiáltásait is lejegyezni.

Az Ozidi Saga olvasásakor - amelyet így az eredeti előadás atmoszférájának megsejtése is teljesebbé tesz - óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy amikor ezt az egyébként nagyon is epikus hajlamú (e kifejezést itt nem műfaji megjelölésként értem, hanem a cselekménysűrűsége alkalmazom) mítoszdramát közönsége mint kötelezően elfogadott és kötelezően emlékezetben tartott ideológiai-vallási mintát közelíti meg, a hallgatóság egyúttal az arisztotelészi katarzisz valamilyen sajátos változatában is részesül. Vagyis az Ozidi Saga előadása - előadói és közönsége számára egyaránt - valamilyen értelemben esztétikai funkciót is betölt. Itt lehet a megoldás kulcsa: miért kapcsolódhatott be aktív élvezőként egy csapásra az első meghallgatás alkalmával, egykor, a 17. században, a Sierra Leone-i helyi közönség Shakespeare Hamlet és II. Richard című műve színrehozatalába.⁴⁵ A rituális átélés és a modern színház katarztikus hatása között nincsen lényegi különbség, csupán a katarziszt kiváltó közeg kulturális tényanyagában. Ez viszont az előbbieket szerint nem jelent áthidalhatatlan korlátot, s így a bármely történelmi időben és bármely helyen felbukkanó etnocentrizmus oktalanságát húzza alá.

A hagyományos afrikai szokásrendszerek gazdag tárházával szembesülhetünk, ha a kitűnő művészeti folyóirat, a Los Angeles-i Egyetem Afrikai Kutatási Központja által szerkesztett African Arts régebbi vagy újabb évfolyamait lapozzuk át, amelyekben az afrikai díszítőművészet eredeti szerepkörében, a rítusok, maszkjátékok, hagyományos színházi megjelenítések életes lüktetésében tárul az olvasó elé.⁴⁶

⁴³Bâ 1961, 1968; Goody 1972, 1980.

⁴⁴Clark 1977.

⁴⁵Graham-White 1974.

⁴⁶African Arts, 1968-.

Az afrikai népies (népi?) színház számos megjelenési formáját mutatja be különszámunkban David Kerr, Malawiban élő angol kutató, aki elsősorban az állami politikai, ideológiai törekvések céljához igazított népi színházi törekvések néhány példáját vázolja fel. Az átalakuló formák, szinkretikus jelenségtípusok köre azonban mérhetetlenül gazdagabb, mint ahogyan az Kerr tanulmányából kiderül. Például a népi színház műfajába fűzhetjük - bár nem szokás színházként számba venni - azokat a helyenként felemás, teátrális rítustípusokat is, amelyek Afrikában a különféle vallási keveredések kapcsán keletkeztek. Kerr említi a zairei népies színházi törekvéseket, de nem hozza szóba többek között pl. azokat a különleges egyházi képződményeket, amelyeket a Mobutu által támogatott Kongó (kimbangista) vallás hozott létre. J. M. Janzen és W. MacGaffey egy sor ilyen rítust ír le.⁴⁷ Rögzíti az "istentiszteletek" menetét, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó énekek szövegét, amelyekben formai és tartalmi tekintetben egyaránt nyomon követhető az afrikai hagyományok és az európai keresztény vallás gyakorlatának összekeveredése. De e sajátos és az eredeti rítusok hasonmásaként megjelenő vallási gyakorlattal kapcsolatban fény derül a hagyományos életformából csak nemrégiben kiszakadt - vagy lényegében még ma is azt élő - közösségek teatralitás iránti igényére.

Egyetlen záró megjegyzés: a világias ünneppé, fesztivállá, népies színházzá oldódó rítusok gazdagságát, ill. a műfaj iránti érdeklődés megnövekedését önmagában is jól érzékelteti az az adat, hogy a nigériai ünnepi szokásokat bemutató közlemények válogatott bibliográfiája - a Nigéria Magazine egyik legutóbbi számában megjelent összeállítás szerint - 605 tételt tartalmaz.⁴⁸

AZ IRODALOMTÓL A FOLKLÓRIG: EURÓPA - A FOLKLÓRTÓL AZ IRODALOMIG: AFRIKA

Amint a rítustól a drámáig ívelő témakör számos eleme, hasonlóképpen az eddig felsorolt példák is sugallják, nem egyszerűen arról van szó, hogy az idő a térbe, a diakrónia a szinkroniába csúszik át az átalakulási folyamatok összetorlódása, az időben egymásra következő jelenségek térbeli egymás mellettisége miatt, hanem egy ezt kiegészítő igen lényeges mozzanatról is.

⁴⁷Janzen - MacGaffey 1974.

⁴⁸E k p e n y o n g 1981.

Arról, hogy ebben a folyondárszerű, egymásba préselődő, egymásba fonódó folyamatsorozatban a meghatározó elem éppen a hagyomány. Különösképpen fontos ez, ha figyelembe vesszük, hogy az afrikai irodalom produktumai mind a mai napig nagyobb részben főleg a nem afrikai olvasóhoz jutnak el. Ebben nem pusztán csak az analfabétizmus játszik szerepet. Feltehetően az irodalom megközelítésében, "fogyasztásában" is jelentős különbségek érhetők tetten.

Az afrikai szájhagyományok múlt századi gyűjtőit is minden bizonnyal az a szép - egészen Herderig visszanyúló s a néphagyományok mentését célul kitűző mozgalomhoz bázisul szolgáló - gondolat vezette, miszerint a mesék, legendák, mítoszok, énekek, közmondások a világirodalom részét képezik.

Az európai irodalmi-filológiai hagyományokban gyökerező gondolkodásmódot még inkább kiemeli B. Croce esztétikai álláspontja, amely szerint nincs különbség nép- és műköltészet között.⁴⁹ Számára csak "költészet" és "nem költészet" létezik. Sajátos lecsapódása ennek Marót Károly "közköltészet" fogalma, amely mindarra a nép- és műköltészeti produktumra vonatkozik, amely a nemzeti kultúra szintjén jelenik meg.⁵⁰

Az afrikai anyagot illetően sok szerzőt idézhetnénk, de itt csak R. Finnegan standard munkáira hivatkozunk.⁵¹ Az angol kutatónő kiindulásul választott szempontja az, hogy a szájhagyományok az irodalom részeként jelennek meg. Kétségtelenül igaz, hogy valamely népdal vagy műköltészeti mű esetében egyfelől a szóbeli, másfelől az írásos közlési mód lényegében csak kódolási (kommunikációs) különbséget rejt magában. De ha jobban utánagondolunk, különösebb előismeretek vagy részletes elemzések híján is rá kell ébrednünk: a kódolás módja több értelemben is meghatározó, s így alapvető különbségeket eredményez. A szóbeli kódolás az írás nélküli társadalmak, törzsi kultúrák, archaikus törzsi közösségek kulturális tényeit közvetíti. Az írás pedig az államalapítást követő, osztályokra, rétegekre bomlott, de a kulturális szférák tekintetében is számos elkülönülést, részekre szakadást felmutató társadalmak körében keletkezett tárgyi és szellemi eszköztárat juttatja el e társadalmak tagjaihoz, illetve e kultúrák hordozóihoz. A két-

⁴⁹Croce 1933, 1936, 1942.

⁵⁰Marót 1940, 1947.

⁵¹Finnegan 1970.

féle kódolástípus tehát a közvetített információk tartalmát tekintve is döntő mértékben különbözik.⁵²

A kódolásban mint eszközben jelentkező különbség a közvetített információra mind formai, mind tartalmi vonatkozásokban is visszahat. Elegendő itt néhány rövid példa. Aki készített már valaha interjúkat, rögzített különféle beszédstílusokat, és áttette azokat hangszalagról írásba, jól tudja, hogy még a legkitűnőbb beszédkésztségű előadók megszólalásaiban is milyen sok olyan töltelékelem, ismétlés, mondatfűzési lazaság fedezhető fel, amely írásban elképzelhetetlen.⁵³

Az A. Lord óta népszerűvé vált úgynevezett formulaelemzés, formulakutatás⁵⁴ lényegében az élőbeszédnek ebből a modern környezetben is megtalálható sajátosságából indul ki. A szóbeli és az írott kód különbségére egyébként kitűnő példát szolgáltathat egy régies elemeket őrző szájhagyományozott forma kétféle kódolási formája. Viszonylag jól ismerjük a dél-afrikai bantu törzsek, a zuluk hősénekeit (izibongo), amelyekkel kapcsolatban - hasonlóan más dél- és nyugat-afrikai hősének-családokhoz - különféle vizsgálatok folytak a gazdagon jelen levő formulák, stilisztikai ismétléstípusok felderítése céljából.⁵⁵ Másrésztől M. Kunene, neves zulu bárdok (imbongi) lezármazottja, tanult irodalmár, író és költő, két hatalmas írott eposzt⁵⁶ adott közre, amely saját vallomása szerint szülei és nagyszülei énekein alapul. Eredeti nyelvű szöveg kiadására azonban mindmáig nem került sor, tehát nem lezárt "filológiai helyzetről" van szó. Mindemellett az írott forma csiszolt és a szóbeli kódolás számos elemét nélkülöző stílusa arra látszik utalni, hogy a kötetek nem autentikus szájhagyományokat, hanem a tiszta forrásból merített hatalmas énekanyag bizonyos szintű írott átformálását tartalmazzák.

⁵²Lásd mindenekelőtt Goody szerk. 1968. Az afrikai orális társadalom sajátos jellegéből nőtt ki egyébként a szájhagyományozott történelem kutatása, amelynek részletes bemutatása önálló tanulmányt kívánna. Elméleti kiindulásul lásd Vansina klasszikus művét: 1961 (1965 és 1976), valamint Henige új áttekintését: 1982.

⁵³Folklórszövegek közlésénél a legközönségesebb beszédtevesztéseket korrigálják, a tudományos hitelű kiadványok azonban a mondatfűzési lazaságokat többnyire pontosan átírva "visszaadják".

⁵⁴Lord 1960, a formulakutatásnak napjainkra gazdag szakirodalma támadt. Két újabb fontos tanulmánygyűjtemény: Duggan szerk. 1975, Stolz - Shannon szerk. 1976.

⁵⁵Lásd többek között: Cope 1968.

⁵⁶Kunene 1979, 1981.

Nem kívánunk e kérdéssel itt tovább foglalkozni. Világos, hogy a szájhagyományozott és az írott verbális formákat nem szabad összekevernünk. Azok nemcsak formájukban és tartalmukban különböznek egymástól, de kétségkívül művelődéstörténeti szempontból is egy azonos emberi tevékenység (szűkséglet) két különböző jelenségbokrát képviselik.

De lépünk vissza az európai és az afrikai szemléletmód közötti azonosság, illetőleg különbség kérdéséhez. Tény, hogy egy tanulmányában látszólag J. Adedeji is Finnegan szemléletmódját vallja magáénak: "Elegendő, ha célkitűzéseink érdekében e tanulmányban az afrikai folklór irodalmat mint irodalmat határozzuk meg, amely nemcsak mint folklór vehető számba, de művészeti sajátosságai helyét is kijelölik. Az orális kifejezési forma alapvető jellemzőinek az előadásmód stíluselemei és technikai adta lényegi tulajdonságból kell fakadniok még akkor is, ha az mint irodalmi mű valósul meg. Ami a folklór irodalmat az írott irodalomtól elválasztja, az az, hogy az előbbi mindig újjáalkotási folyamat nyomán hozható csak létre. Az újjáalkotási folyamatnak a struktúra és a stílus fogalmában kifejeződő tulajdonságai jelentős mértékben függenek a szájhagyományok nyújtotta példaanyagoktól. A folklór irodalomnak kommunikatív kapcsolatba kell kerülnie azokkal az emberekkel, akiknek azt címezik. Ez azt jelenti, hogy ennek az anyagnak mind a struktúrát, mind a textúrát illetően kapcsolatba kell kerülnie a társadalmi összefüggésrendszerrel és kihatással kell lennie a kulturális magatartásmódra. Ilyen értelemben az afrikai folklór irodalom művészi formájának a kommunikáció kulturálisan elismert kategóriájának kell lennie, amelynek azonosítható formái elválasztják és megkülönböztetik azt az irodalom másként létrehozott, másféle formáitól."⁵⁷

De éppen itt tapinthatjuk ki az imént fényrehozott különbséget. Hiszen Adedeji-nek e mondataiból bontható ki az a lényeges momentum, miszerint az afrikai közönség, az afrikai irodalmi életek részesei nem az évszázados írott hagyományokból közelednek a folklórhoz, a paraszti hagyományokhoz, hogy ily módon igyekezzenek azt bevonni a világirodalom időben és térben hihetetlenül tágas és sokrétű univerzumába, hanem a másik jelenségbokor irányából - az archaikus hagyományok kódolástípusa mentén sorjázó szóbeli művészetek felől - törekszenek arra, hogy megközelítsék az írással rögzített műformákat, jelenségtípusokat, s próbálják feldolgozni az európai, illetőleg a világirodalmat, megismerni azok társadalmi, történeti és kulturális holdudvarát.

⁵⁷ Adedeji 1976.

Az orális társadalom és az irodalom viszonyának e sajátosan "fordított képlete" legjobb tudomásunk szerint még nem fogalmazódott meg a szakirodalomban, jóllehet a kérdés "közelítései" afrikai szerzőknél is felbukkannak. Így O. Ogunba 1971-ben megjelent cikkében⁵⁸ pusztán azért hadakozik, hogy ráirányítsa a figyelmet az orális irodalom, az orális hagyományok világára, és hogy a "bennszülött" szájhagyományozott irodalmi formákat mint irodalmat becsüljék meg a kutatók. I. Okpewho az afrikai epikával foglalkozó könyvében már közelebb megy a problémához. Ő az "orális epika" fontos ismérének tartja, hogy a szóbeliség e műfaj esetében másféle közelítésmódot hoz a szó irányában, mint az írás. Az eltérő alaphelyzet következtében - véleménye szerint - az érzelmek másféle magatartás alapján fogalmazódnak meg, ez az alapja a sokféle ismétlésnek (formulák) is, amelyek az írott eposzban elképzelhetetlenek.⁵⁹ C. Okafor egy cikkében⁶⁰ - összehasonlítva az európai és az afrikai folklórkutatást - azt hangsúlyozza, hogy az afrikai szájhagyományok gyűjtését, közreadását, elemzését azért kell másképpen, újszerű eszközökkel és szemléletmóddal elvégezni, mivel a kontinens kultúrájában az orális hagyományok még a "kommunikáció élő és dinamikus módját" nyújtják, nem a primitív múlt túléléseit, amint az az európai népek folklórja esetében tapasztalható.

Chinweizu, Jemie és Madubuike nigériai ibo szerzők nagy vitát kavart könyvében⁶¹ viszont az a gondolat vonul végig, hogy az afrikai irodalom lényeges merítési bázisa, formája, meghatározó magatartásformája a literatúrával szembeállított oratória. A gondolat többek között Ch. Achebe egy igen korai (1964) zseniális megsejtésére megy vissza:

"Az írás nélküli népek prózai hagyományai többnyire tartalmaznak népmesét, legendákat, közmondásokat és találós kérdéseket. Dr. Whiteley azonban arra figyelmeztet bennünket, hogy ezek a műfajok csak a hagyomány egy részét képviselik. Szeretném itt mindjárt megjegyezni, hogy e műfajok képviselik a kevésbé fontos részt. Ha például vesszük az ibo társadalmat, amelyet én jól ismerek, rögtön világossá válik, hogy a legszebb prózai példák nem ezekben a formákban, hanem az ékes hangzású beszédekben (szónoklatok-

⁵⁸Ogunba 1971.

⁵⁹Okpewho 1979, több helyen.

⁶⁰Okafor 1979.

⁶¹Chinweizu - Jemie - Madubuike 1980.

ban), sőt az emelkedett beszélgetés művészetében bukkannak fel... Az emelkedett hangvételi beszélgetés és az ékes beszéd (szónoklat)... eredeti és egyéni képességet kíván, legjobbjainál a legmagasabb rendbe tartozik. Sajnos nincs rá mód, hogy azokat tartósan fenntarthassuk az írás nélküli társadalmakban. De vannak még olyanok, akik számára megteremhet az ékes beszédért kijáró dicsőség. Hallgatóságuk az a falvakban maradt kevés ember, aki még rendelkezik a nyelv valamennyi erőforrásával... A jó szónok segítségével hívja népe... legendáit, folklóráját, közmondásait; ez annak az alapanyagnak képezi a részét, amellyel dolgozik... Reméljük, hogy az afrikai írók azokat (a közmondásokat) a dialógusokban, tehát eredeti szerepkörüknek megfelelően használják."⁶²

Mindemellett a fent említett három szerző többszáz lapos művében sem kerül sor az orális társadalom, ill. az oralitás talaján álló kultúra és az írásosság viszonyának világos irodalomszociológiai jellegű megfogalmazására.

A SZÁJHAGYOMÁNYOK ÉLETMÓDJA: AZ "ELŐADÁS"

Az elmúlt évek szakirodalmában mind gyakrabban bukkan elő a szójhagyományozott formák előadásmódjával kapcsolatos kérdések felvetése, elvi és gyakorlati értelmezése. A gyűjteményes kötetek előszavában többnyire önálló fejezet foglalkozik a szóbeliség konkrét megvalósulásával. Így R. Finnegan már limba mesegyűjteménye bevezetőjében rámutat a narratív előadásmód (story-telling) különleges fontosságára.⁶³ Azóta szinte kötelező az igényesebb mesegyűjtemények elemző bemutatásában – a közreadott anyag kapcsán – a story-telling problémaköréről szólni.⁶⁴ H. Scheub xosza mesegyűjteménye könyvnyi terjedelmű bevezetőjét⁶⁵ pl. – a mesei kompozíció kialakulásának kérdésköréhez fűzve – teljes egészében előadási kérdéseknek szenteli. Ugyanezzel az "előadás" témaköre iránt megnyilvánuló érdeklődéssel találkozhatunk más műfajok közreadásakor is. A főleg társadalomantropológusként ismert Jack Goody az észak-ghanai dogbék felavatási szertartásain elhangzó több ezer so-

⁶²Achebe 1964.

⁶³Finnegan 1967.

⁶⁴Lásd többek között a különszámunkban ismertetett különféle mesegyűjtéseket.

⁶⁵Scheub 1975.

ros "mitoszok" kiadásaihoz bőséges ismérveket fűz a sajátos műfaj megszólaltatását (performance) illetően.⁶⁶ A szintén társadalomtudósként ismert amerikai kutató, Marion Kilson viszont ghanai ga vallásos énekek közreadásához kapcsol figyelemre méltó megfigyeléseket az "éneklésről" (Singing Kpele Songs).⁶⁷ A francia nyelvű szakirodalomban a kérdés iránti érdeklődés meglepő módon jóval kisebb.

Mindemellett E. de Dampierre a Classiques Africaines első köteteként megjelentetett szakára énekgyűjtésében⁶⁸ az alkotó (az orális költő) figurájának bemutatásakor szót ejt az előadásról. P.-F. Lacroix adamawa fulbe énekgyűjteményében⁶⁹ viszont ugyanilyen közelítőmódban részletes elemzéseket kapunk. A lubák hősénekére, a kasalára vonatkozóan közöl fontos megállapításokat P. Mufuta klasszikus könyvében,⁷⁰ elsősorban a műfaj, ill. énekes társadalmi beágyazottsága tekintetében. A műfaj másik kiemelkedő jelentőségű kutatója, C. Faik-Nzuji Madiya viszont már csak érintőlegesen foglalkozik a szóbeli megvalósulás problémájával.⁷¹

Úgy tűnik, I. Okpewho már idézett munkájában⁷² kerül végül is központi helyre az oralitás tér- és időbeli dimenzióját kijelölő kategória, az "előadás" kutatása. A nigériai szerző könyve utolsó harmadában, az afrikai epika stílusjegyei kapcsán a megszólaltatás kérdéseit boncolja. A kötet második fejezetében bővebb teret szentel a kérdéskörnek. Így hangsúlyozza az alkotás (az előadás) folyamat jellegét, amely a szöveg rögzítése/megmerevítése ellenében hat. Foglalkozik az előadás ún. nem verbális körülményeivel (az előadás atmoszférája, az előadó és segédei mozgásos megjelenítései), és bővebb teret szentel a zene szerepének. Különösen fontosak az utóbbi témával kapcsolatos felvetései, mivel ha végül némi önellentmondásba keveredik is (hivatkozik pl. a manding bárdok megjegyzésére, miszerint "a zene a griot lelke", másrészt a szó/szöveg elsőbbségét hangsúlyozza), azonban rámutat a zene szinte minden hagyományos afrikai műfajt átható kiemelkedő

⁶⁶Goody 1972, 1980.

⁶⁷Kilson 1971.

⁶⁸Dampierre 1963.

⁶⁹Lacroix 1965.

⁷⁰Mufuta 1969.

⁷¹Faik-Nzuji 1974.

⁷²Okpewho 1979.

szerepére, másrészt eljut az afrikai folklór dramatikus karakterének gondolatáig.⁷³

Ez a gondolat - bár nem egészen új, hiszen Herskovits negyvenes években írt tanulmányában, sőt Boas század eleji elemzéseiben⁷⁴ is megjelenik - újabban angolszász mesekutatók munkáiban kapott ismét nagy súlyt. A már említett H. Scheub, M. Kilson és R. Finnegan, vagy D. Cosentino, P. Seitel, M. Jackson és mások a mese (töbnyire az énekes mese) dramatikus vonásairól, "szövevséges művészetekről" (a múlt századi műnemi szinkretizmus gondolatának újrafogalmazása), a különböző műnemek, művészeti ágak színjátékszerű együttes megjelenéséről szólnak.⁷⁵

Úgy tűnik tehát, a szóbeli hagyományokra alapozott, azok meghatározó jelenlétéből kiinduló irodalomszemlélet, irodalmi gondolkodás legfontosabb mozzanata a művek előadászerű megközelítése, átélése, s így a kutatás számára annak központi helyre való állítása.

Az afrikai folklórból mint közvetlen kulturális indíttatásból táplálkozik a kötetünkben szintén szereplő Samuel M. Eno Belinga írásművészete és folklorista típusú tudományos tevékenysége is. Jelentős gyűjtőtevékenység alapján könyveket, lemezeket jelentetett meg, majd közreadta az egyenlítői bantu népek egyik legszebb, de korábról, más változatokban már ismert eposzát, a Moneblum avagy a kék ember-t, amely legutóbb a francia rádió egy hanglemezén érdekes formát öltött.⁷⁶ E vállalkozásban témánk szempontjából az az érdekes, hogy miként jelent elsődleges alapot a szájhagyomány (Daniel Osomo eredeti bulu nyelvű eposzainak részleteit lásd a hanglemez egyik oldalán), s miként indulnak el utóbb a világirodalom útján - bár még mindig néphagyományként - francia nyelvű fordításban és diákok színjátékszerű előadásában ugyanezek az eposz szövegek (lásd a hanglemez másik oldalát). Ha ehhez még hozzátesszük azt is, hogy Eno Belinga legutóbbi verseskötete⁷⁷ - amelynek megjelenése alkalmából L. S. Senghor levelet intézett a kameruni professzorhoz - tartalmaz egy olyan költeményt (címe: Les temps du mvèt,

⁷³Okpewho 1979: The Resources of the Oral Epic, 32-80.

⁷⁴Herskovits 1944, Boas 1927, ill. 1975, 217-231.

⁷⁵Finnegan 1967, Kilson 1976, Scheub 1975, Cosentino 1982, Seitel 1980, Jackson 1982. Az Angliában és az USA-ban készített számos doktori disszertáció közül lásd: Frost 1977.

⁷⁶Eno-Belinga 1978: A hanglemez ismertetését lásd különszámunkban a recenziók között.

⁷⁷Eno-Belinga 1982.

chant IV), amely nem több, mint korszerű verses kiigazítása egy, az Osomo-éhoz igen közel álló eposzváltozat "prológusszerű" teremtésvíziójának, akkor előttünk áll a szájhagyományoktól a világirodalomig vezető út tömörített képlete". S mindez a szájhagyományozott formák leglényegesebb vonása, az előadásszerűség mentén követhető nyomon. (Csak zárójelben, Eno Belinga e költeménye stílusában élesen elválik többi versétől, amelyekben többnyire a rövidsoros, rímes, klasszikus - helyenként villoni tisztaságú - stílus uralkodik!)

Általában a folklórisztika, vagy az afrikanisztikai szakirodalom régebbi és újabb (strukturálista, szemiotikai, ill. információelméleti bázisú) kísérleteit túllépve, Paul Zumthor egy teljes folklórelméleti könyvet alapoz a "hang esztétikájára", többek között Walter J. Ong úttörő kutatásaira hivatkozva.⁷⁸ Kétségkívül igaz az a kitűnő szerző által központi helyre állított, de a már idézett Adedeji által is rögzített gondolat, hogy a folklórnak mint az irodalom másik oldalának a megközelítésében az alapvető lépcső az írás és a megszólaltatás különbségében keresendő. Mindemellett Zumthor könyve különféle helyein maga fogalmazza meg mindazt, amelyet mi magunk is szeretnénk itt szembeállítani a "szó poétikája" túlhangsúlyozásával.

Az egyik probléma abban rejlik, hogy mind az írott forma, mind az "előadás" esetében: azonos tartalmi mozzanatok az esztétikai élmény kiváltói. A hangzás adta esztétikai élmény pedig nem kizárólag a szóbeliségből ered. Hiszen a folklór oralitásában majd mindig a zene is jelen van, még hozzá a hangszeres zene is. Így olyan minőséggel állunk szemben, ami az előbbi kétpólusú szembeállítást hárompólusú problémakörre alakítja át, s ebben egyszerű szembeállítások alapján az összefüggések már nem fedhetők fel világosan.

De éppen az oralításban megjelenő hangzaskép e kettős alapforrása figyelmeztet bennünket arra, hogy az előadás, mint olyan, nem egyszerűen a hang. Gondoljuk csak meg, a szóbeli, illetőleg a zenei megszólaltatás során mindig felsorakoznak a színjátékszerűséghez kapcsolódó, szükségszerűen jelentkező egyéb kellékek, így a Zumthor által is érintett "mozdulatművészet" (gesztusok, mimikus formák, tánc stb.). Ha tehát nem a jellegzetesen eurocentrikus esztétikai teóriából - a hangzó megszólalás mint az oralitás legfőbb ismérve elméletéből - indulunk ki, hanem az írott és olvasás útján

⁷⁸ Zumthor 1983, *Présence de la voix*: 9-17, *Mise au point* 21-43. Ong 1967, különösen *Transformations of the Word*: 17-110, valamint 1977, 92-120.

megközelíthető formákkal az orális műfajok előadásának teljes bonyolultságát állítjuk szembe, a jelenségkörhöz közelebb álló, teljesebb és gyakorlalti szempontból is hasznosíthatóbb elvi közelítésmóddhoz jutunk. Hiszen ez a szembeállítás kiindulópontul szolgálhat az archaikus társadalmak szájhagyományait illetően az oralitás igen komplex kérdéskörének feltárásához, amely ugyanakkor nem nélkülözheti se a terepmunkát, se a nagyszámú gyűjteményes kiadást, se a hanglemezeket, illetőleg a néprajzi filmek készítését.

Másrészt az írott könyv és a szájhagyomány szóbeli előadásának kultúrafejlődési típusként való szembeállítását egy eddig szintén igen kevésbé kutatott, de rendkívül fontosnak tűnő feladatkörhöz vezet el, amennyiben az orális társadalom talaján kivirágzó írásos irodalom produktumaiban nemcsak a közvetlen folklórforrásokat, azok tényyszerűségét, műfajait, formai-esztetikai következményeit kellene számba vennünk, hanem azt is, hogy az oralitás, a szóbeliségen alapuló társadalom, s bennük az előadásszerűség milyen következményekkel jár a fiatal, szemünk láttára pompázatos virággá növekedett afrikai irodalom - költemények, regények, drámák - különféle formai és tartalmi szerveződési szintjeiben.

A Soyinka méretű világdráma kialakulásában viszonylag könnyen tetten érhetők ezek a sajátos jegyek. Hiszen e műfaj esetében a szóbeli megvalósítású rítustól a "modern oralitásig", az afrikai élménytartalmú - de európai, mindenekelőtt görög minták hatását is magába foglaló - angol nyelvű drámáig jutunk.

A költészet és a próza esetében a helyzet (az oralitás, az előadásszerűség jelenléte) látszólag bonyolultabb, ennek vázlatos bemutatására tanulmányunk utolsó részében teszünk majd kísérletet.

SZÁJHAGYOMÁNYOK EGY FOLYÓIRAT GYAKORLATÁBAN

Az orális társadalom meghatározó jelenléte, az oralitás meghatározó szerepe a modern irodalom kialakulásában - vagy még pontosabban a szájhagyományokból mint bázisból kiinduló közeledés az írásos formák irányában -, ez a még igen sok további elemzést kívánó sajátos afrikai jelenség, furcsa módon nem afrikai folyóiratokban kap elsősorban hangot, hanem olyan, napjainkra a legjobb afrikai irodalomtudományi periodikává növekedett orgánumban, amely látszatra nem több, mint egy tanulmányokat, kutatási beszámolókat, folyamatban levő kutatások ismertetéseit, beszámolóit és igen sok könyvismertetést közlő irodalmi folyóirat. Ez a lap a Research in African

Literature, amelyet megszületése, azaz 1970 óta B. Lindfors, a Texasi Egyetem afrikai tanulmányok tanszékének professzora irányít, s a Texasi Egyetem kiadója jelentet meg. Hasábjait a folyóirat indulása percétől kezdve legalább felerészben a szájhagyományoknak szenteli. Recenziós rovatából minden olyan vállalkozásról értesülünk, amely az afrikai folklórkutatás területén lényeges. Alapvető elméleti tanulmányok jelentek meg benne az afrikai oralitás kérdéseiről, például Dan Ben Amos alapvető, bár számos vonatkozásban vitatható tanulmánya.⁷⁹ A neves amerikai professzor az afrikai szájhagyományok több, mindeddig kevésbé említett fontos formai, szerkezeti vonására hívja fel a figyelmet, azonban - bár külön bekezdéseket szentel a társadalmi beágyazottság vagy a megismerési tevékenység problémájának - lényegében nem képes a strukturalista indíttatásoktól elszakadni, s ennek következtében fontos tartalmi, illetőleg folklórszociológiai (a szájhagyományok életmódja) kérdések fölött siklik el.

Másrészt alapvető cikkek jelentek meg például a joruba és ibo rítuszínházról,⁸⁰ az afrikai eposz esztétikai sajátosságairól,⁸¹ és több tanulmányciklus foglalkozott az afrikai epika különféle konkrét típusainak, a népek eposzainak és dicsérő énekeinek kérdéseivel.⁸² Ugyanakkor az írott irodalommal foglalkozó tanulmányokban - minden olyan esetben, ha az elemzett művekből ez adódik - sor kerül a folklórforrások feltárására.⁸³ Több tanulmány foglalkozik az "oratóriától a literatúráig nyúló folyamat" sajátosságaival.⁸⁴ A folyóirat - anélkül persze, hogy ez valahol is tudatosan megfogalmazódnék - szinte lapról lapra érzékelhetőbbé teszi azt a mai afrikai társadalmak kulturális életében világosan körvonalazódó jelenséget, amely szerint az irodalmi, színházi, zenei, sőt a művészeti élet bázisa is a napjainkig elevenen élő archaikus közösségi hagyomány. Az afrikai olvasóközönség nem az írás által közvetített kultúrából, hanem orálisan megszerzett eredeti ismereteiből közelít mindazokhoz a megnyilvánulásokhoz, amelyeket

⁷⁹ Ben-Amos 1975.

⁸⁰ D womoyela 1971, A dedeji 1971, 1973, E cheruo 1973 stb.

⁸¹ Okpewho 1977, 1980; Johnson 1980.

⁸² Lásd a következő különszámokat: 1979/2, 1980/3, 1983/3.

⁸³ Kiemelkedik ebben a tekintetben az 1981/1 Achebe-különszám.

⁸⁴ Különösen a nigériai szerzők (Duro Ladipo, Amos Tutuola, John Pepper Clark, Chinua Achebe és Wole Soyinka) műveivel kapcsolatos elemzések fontosak, mivel itt mindig mód van a folklórforrásokig visszanyúlni.

együttvéve immár ilyen bővebb, kettős értelemben (orális előadás és írott formák) nevezhetünk jobb kifejezés híján irodalomnak.

ORALITÁS AZ AFRIKAI DRÁMÁBAN

A korábban már idézett kitűnő nigériai ibo szerzőtriász könyve⁸⁵ alapvető megállapításként rögzíti: az afrikai irodalom nem egyszerűen az európai irodalmak frissen született kisöccse. Akkor sem, ha a legtöbb afrikai irodalomtörténet mindössze csak néhány évtizedre terjed (kivéteklént kell említenünk a szuahéli, a hausza, az amhara stb. nyelvű irodalmakat), hiszen ihlető forrásaikat tekintve is többretegűek. Amint a nigériai szerzők írják, az afrikai irodalom kialakulásában nemcsak európai, hanem afrikai, arab és keleti minták is szerepet kaptak. Másrészt pedig, és ez döntőbb, az afrikai valóságból vett másféle tényanyag, másféle tartalom (illetve legújában az afrikai olvasók másféle igényrendszere) az európaiktól eltérő források következményekkel jár. Ez viszont kétséggkívül – és a kölcsönvett nyelvek ellenére is – az önálló irodalmi fejlődés tendenciáinak jelenlétére utal.

Az, hogy a mai nigériai irodalom zömmel angol nyelvű, és hogy létrejöttében anglofon minták is közrejátszottak, önmagában nem sokat mond. Soyinka-t legkevésbé értjük meg az angol kritikai közhely alapján, miszerint ő a 20. század Shakespeare-je. Sokkal inkább akkor, ha túllépve az anglofon egyoldalúságon, Soyinka művészetével kapcsolatban felfedezzük azt a sajátos műfaj- és irodalomteremtő társadalmi szituációt, amely a korai görög drámát is létrehozta. Ez a kérdés egyébként rendkívül fontosnak tűnik témánk szempontjából is, hiszen a dionüszoszi kecskeének és az aisküloszi dráma kialakulása között lejátszódott folyamatok – az időbeli tényezőt leszámítva – szinte azonosnak tűnnek – mint ahogy azt korábban már említettük – a joruba rítusoktól a sajátos világi drámáig vezető út ismérveivel.⁸⁶

Az elmondottak mellett, sőt talán azok ellenére, azt kell állítanunk, hogy a fiatal, de igen sokféle forrásból, mintából, hatásból táplálkozó irodalom vagy még inkább irodalmak önállósága, eredetisége, az európai mintáktól való különbözősége elsősorban a hagyományok, illetőleg az oralitás-

⁸⁵Chinweizu - Jemie - Madubuike 1980.

⁸⁶Lásd Thomson 1958, Hegedűs - Kónya 1980.

sal egyenértékű drámaiság, dramatizált formák állandó és nyilvánvaló jelenlétéből, az "orális társadalom" valóságából fakad. A legkönyvebb helyzetben a drámával vagyunk. Hiszen a maszkos rituális játékoktól⁸⁷ ugyancsak a megszólaltatás, a szóbeliség által kódolt (közvetített) drámáig vezet az út. Az írott forma a hivatásos dráma esetében is csak másodlagos.

Két fontos dolgot kell a fentiekkel kapcsolatban még megemlíteni. Az egyik az, hogy a főleg az anglofon országokban lezajló fejlődés során az oralitás rendkívüli erejét jelzi, hogy még modern témák esetében is - lásd pl. H. Ogunde Sztrájk és éhség című művét⁸⁸ - fennmarad a rögtönzéses megoldás. A műveknek nincs írott formájuk. A nigériai D. Ladipo joruba népopera trilogiájának is csak olyan joruba-angol nyelvű kiadása van, amely megközelítőleg felel meg az előadás során megvalósult formának.⁸⁹ Érdeemes volna teljes írott formával rendelkező, ugyanakkor a rítus-anyagból bőségesen merítő szerzők műveinél is kimutatni, hogyan jelenik meg azokban a rítus szerkezete, és miképpen lépi át - az európai dráma felvonás- vagy jelenetrendszerébe beépítve - a bevett színházi formákat. Csak egyetlen apró példa. Soyinka Magyarországon is hozzáférhető drámakötetében⁹⁰ számos helyen található afféle énekes betéteket. Ezek látszólag az európai dráma pro- vagy epilógusának, éneketéteinek szerepét töltik be. A modern afrikai drámában megjelenő dalok vagy kórusok valójában inkább a hagyományos formákhoz közel álló (gyakran direkt drámai funkciót hordozó) formai egységek és a- ligha rokoníthatók a többnyire valamiféle erkölcsi, gondolat felvetést tartalmazó prologusokkal vagy epilógusokkal, ill. a melodrámaiban található, érzelmi összefoglalás szerepét játszó "ariettákkal". Különösen mivel többnyire rituális cselekmény, varázsló szokás, a hagyományos szertartásrend valamely eleme rejlik mögöttük.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, egyet kell értenünk azzal a nemzetközi szakirodalomban minduntalan hangot kapó megállapítással, miszerint a hagyományos ünnep színjátékszerű, a rítus drámai vonásokkal rendelkezik, s hogy a rítusok, ünnepek, szertartások természetes táptalajul szolgáltak a modern dráma kialakulásához.

⁸⁷Lásd a már említett bibliográfiát: Ekpenyong 1980.

⁸⁸Ogunde 1945.

⁸⁹Ladipo 1972.

⁹⁰Soyinka 1978.

Ami az afrikai elbeszélést, regényirodalmat illeti, napjainkra igen bőségesen állnak rendelkezésre olyan elemzések, amelyek mindenekelőtt a mesei témákat, a mesei szerkezetet igyekeznek felfedezni az afrikai prózairodalomban.⁹¹ Kisebb már az olyan elemzések száma, amelyek a hagyományelemek különféle típusait (hiedelmek, szokások, tárgyi kultúra stb.), illetőleg a szájhagyományozott verbális formák egyes műfajait (közmondás, ének rítusleírás, mese, legenda, mítosz stb.) igyekeznének számba venni.⁹² Problémát okoz ezeknek az elemeknek a stilisztikai felhasználása, funkciójának és esztétikai szerepének megítélése is. Nyilvánvalóan csak néhány elemzési kísérletben bukkan fel az a kérdés, amelyet e tanulmányunk tételez, tehát hogy az oralitás, a szóban megszólaltatás miképpen lehet hatással az írott formára. Pedig már stilisztikai szinten sem megoldhatatlan a kérdés. A prózai formákban alkalmazott ismétléstípusok (szó, szócsoport, mondat, esetleg teljes prózai szerkezeti egység) vagy pl. a hangutánzó szavak bőséges alkalmazása egyértelműen a szájhagyományok beszédszerűségére utalnak. Tekintetbe vehetjük A. Lord már említett, a formulaképződéssel mint az epikus szájhagyományok egyik legjelentősebb stilisztikai jelenségével kapcsolatos, és itt is hasznosítható megállapításait.

Az oralitásnak a prózában való megjelenését illetően a leglényegesebb bizonyíték a drámai jellegű kompozíció, ha úgy tetszik, egy másik műfaj behatolása a regénybe vagy elbeszélésbe. Ch. Achebe Things fall apart (Széthulló világ), ill. Arrow of God (Isten nyilvánsszeje) című regénye esetében a kompozíció nem epikai, hanem drámai jellegű. A cselekményszövés (egyébként különös módon Hemingway erősen kihagyásos kompozíciós technikájához közelállóan) állandóan szinteket átugró, újabb és újabb mozaikdarabokból épül, és ezek a mozaikok önmagukban is afféle "hagyományos drámai jelenetek". Egyébként e jelenetek sorában számos valóságos rítus magas művészi szinten megvalósított "rekonstrukciója" kap helyet. Más kérdés, és Achebe különös írói kvalitásait jelzi, hogy a jelenetező drámai szerkesztésmód nem feszíti szét az írott regény kereteit.

⁹¹Példamutató ebből a szempontból D u s s u t o u r - H a m m e r különszámunkban ismertetett Tutuola-monográfiája (1976).

⁹²Lásd L i n d f o r s 1972.

Első látásra úgy tűnik, hogy az afrikai írásos költészet esetében a drámánál vagy a regénynél csekélyebb a helyi hagyományok szerepe. Elegendő azonban csak Gergely Ágnes nigériai költői antológiáját⁹³ kézbe vennünk, hogy meggyőződjünk arról, milyen sokféle formában van jelen az oralitás a gyűjteménybe felvett 16 költő esetében. G. Okara A titokzatos dobszó című versében József Attilához vagy Nagy Lászlóhoz fogható módon a hagyományok szürrealista feloldását érhetjük tetten. Ch. Achebe modern élménytartalmú versei mögött hagyományos mítoszok stíluselmei rejlenek. Jellegzetesen hagyományos ismétléstípusok, élményelemek, természeti leírások, gondolkodás és szemléletmód rejlik Ch. Okigbo kérdőjelekkel teli, döbbenetes szépségű misztikus magányos verseiben. J. P. Clark költészetében a hagyományos költészetből származó képek szürrealista áthangolása egyenesen a joruba panteon isteneire vonatkozó utalásokkal kapcsolódik össze. P. Ndu esetében az archaikus törzsi közösséget idéző képek ismét csak sajátos formulaképződményekkel együtt jelennek meg. A Higo-nál az afrikaiak hagyományos filozófiájának alapvető tárházát jelentő proverbium műfaj modern átfogalmazási kísérlete érhető tetten. De megjelennek az ibo múlt elemei Ch. Azuonye szó- és képhasználatában is. A szerző mellesleg az ibo epikus énekhagyományok egyik kiemelkedő jelentőségű gyűjtője.

Hasonló benyomásaink támadhatnak, ha egy egészen más kultúrát idéző költő, Agostinho Neto magyarul szintén hozzáférhető kötetét vesszük kézbe.⁹⁴ Mindenekelőtt azt említhetjük meg, hogy Neto helyenként sorokat illeszt 'kimbundu' anyanyelvén költeményeibe. A második jelenség, ami a hagyományok, illetőleg a népköltészet hatását mutatja, hogy számos törzsi környezeti elem található verseiben. Ugyanakkor jellegzetesen afrikai ismétléstípusokat alkalmaz. Költeményeinek szerkezete másrészt az európai szabad verssel mutat rokonságot. Csak a hagyományos afrikai műfajokat jobban ismerő olvasó számára tűnik fel, hogy ez a szerkezet nem szabadvers, hanem azoknak az afrikai énekeknek a szerkezetét mutatja, amelyekben a szervező erő a zenei dallamsor. Ennek az állandóan variált formában megismétlődő melódiaformának a mentén bomlanak ki a változó szótagszámú és a rímet többnyire alliterációval helyettesítő verssorok.⁹⁵

⁹³Gergely - Karig 1977.

⁹⁴Neto 1980.

⁹⁵Neto 1980, 116-118.

Ez a szerkezet, ill. a hagyományokra utaló tény- és képanyag még az olyan, mondhatnánk, agitatív versben is jelen van, mint a Tóth Éva által gondozott "Vérzünk, virágunk" című kötet utolsó költeménye.

"Mivel eljött az óra
fáradhatatlanul halad a nép hogy magára találjon
hogy újra felfedezze és újra megalkossa önmagát
az ősi dallamokban illatokban
az isteneknek hozott áldozatok fokozatos módosításában
a megszentelt erőszakban a társadalmi ceremóniákban
a halottak felélesztésében és az irántuk való gyöngéd
ragaszkodásban
az élők tiszteletében
a születés és halál orgiáiban
az életbe és a szerelembe való beavatásban
az ember és a mindenség között megkötött csodálatos
szerződésben

...

Találjunk magunkra a munka mezején
az államosításban
a dicsőséges együttműködésben a földeken
az építkezéseken
a vadászaton
a csapások és örömök kollektivizálásában
a munkára egyesült karokban
találjunk magunkra a hagyományokban
a varázsösvényeken
a félelemben a folyók a vízések tombolásában
az őserdőben a vallásban a filozófiában
Afrika új életének lényegére

Támasszuk fel az embert
a mindennapos emberi robbanásban
a marimbában a chingufóban a quissangéban a dobban
a karok a testek mozgásában
a zene dallamos ábrándjaiban

a kifejező tekintetekben
az éjszaka s a holdfény
az árnyék és a tűz
a meleg és a fény fenséges párzásában..."

(Tóth Éva fordítása)

A modern afrikai költészet hagyománybeli gyökereinek feltárására elsősorban az afrikai nyelveken művelt költészetek esetében volna mód. E tekintetben kétségtelenül A. Gérard úttörő jelentőségű művére (Four African Literatures)⁹⁶ kell hivatkoznunk, amely megtette az első ilyen irányú lépéseket, és amely egy sor idekapcsolható adalékkal szolgál. Mindamellettt egészen napjainkig rendkívül kevés az afrikai nyelveken művelt hivatásos költészetre irányuló monografikus feldolgozás. Fehér hollóként kell említenünk J. M. Lenake nemrégiben megjelent könyvét,⁹⁷ amelyben K. N. Ntsane dél-afrikai szoto költő életművét elemzi. Az elemzésekből az derül ki, hogy a kölcsönvett nyelvek kétségkívül korlátot jelentenek a hagyományokból természetesen kinövő műköltészet létrejöttében. Ntsane stílusában, versszerkesztésében, élményanyagában sokkal határozottabb és világosabban nyomon követhető a dél-afrikai bantu népek hagyományos költészetének, illetőleg mindenekelőtt a dicsérő költészeti műfaj hatásának jelenléte, mint bármely olyan, a hagyományok által szintén befolyásolt költő produktumok esetében, amelyek angol, francia vagy portugál nyelven íródtak.

ORALITÁS ÉS ZENE

Egy helyütt már hangsúlyoztuk a zenének az afrikai szájhagyományokban betöltött fontos szerepét. Szinte azt mondhatjuk, nincs olyan hagyományos műfaj, amely ne zenébe ágyazódna. Hiszen a nyugat-afrikai eposzok énekelt, deklamált és hangszerkíséretes formában hangzanak el. Az egyenlítői bantu eposzok szintén hangszer kíséretében szólnak meg. Bár a szóló-kórus formában felhangzó énekes részeket hosszabb szövegmondások követik, a zenében járatos európai hallgató különösebb előtanulmányok nélkül is fölfedezi, hogy az említett "prózai részek" valójában a deklamált recitatív típushoz

⁹⁶Gérard 1971.

⁹⁷Lenake 1984.

állnak közel. Afféle ritmikus prózák, amelyekben szinte sorról sorra tapasztalható a "majdnem énekszerű", a "recitatív típusú" vagy a valamivel kötetlenebb, "majdnem beszédszerű" szintek váltakozása.⁹⁸

Hasonló ez az Afrika-szerte oly népszerű énekes mese megelevenítéséhez, amely benyomásunk szerint a teljes afrikai mesekincs legalább felét teszi ki. Ebben az esetben is észlelhetjük a prózai részek helyenkénti ritmikus karakterét, másrészt színjátékszerű megvalósítását.⁹⁹

Hogy a dalok, táncok zenében fogannak, ez nem is érdemel külön említést. A modern formát öltő afrikai irodalomban a zene továbbra is fontos szerepet tölt be. Mint láttuk, különösen nagy a jelentősége a színjátékszerű, szokás-szerű színpadi formáknál, ezeknek az előadásában a zene dominál.

Afrikában is teret hódít a szájhagyományok színpadra állítása, legyen az dal, mese vagy eposz. Ebben az esetben a megvalósítás legfőbb motorja ismét a muzsika. Igen sok népszerű regény esetében születnek színpadi adaptációk. Hagyományokból bővebben merítő regények, elbeszélések esetében hozzájuk ismét csak zene kapcsolódik.¹⁰⁰

Bár adatok híján mit se tudunk azoknak a költői produkcióknak a megszólaltatásáról, amelyek a hagyományokhoz közelebb állnak, arra viszont bőségesen van adat, hogy a hagyományos dalköltészet elindult az urbanizálódás útján. A rádió, a televízió, a városi szórakozóhelyek, klubok néhány afrikai országban már kitermelték azokat a keverékformákat, amelyek esetében hagyományos és európai típusú hangszerek, helyi nyelvű és pidginizálódott európai nyelvek, helyi eredetű és európai zenei formák - dallamok, ritmusok és struktúrák - keverednek. Sir Juju & Udjabor hozzánk eljutott hanglemeze¹⁰¹ azt bizonyítja, hogy az afrikai kultúra egén a nálunk még "hagyományörzőnek" nevezett együttes-típus kezd kirajzolódni. E hanglemezen ugyanis egy városi klub népszerű duójának repertoárjából hallhatunk részleteket. E darabok azt tűnnek bizonyítani, hogy bár a merítés tiszta forrásból történik, a megszólaltatás autentikus, mégis az előadásmód, a szerkesz-

⁹⁸Lásd Innes 1974 bevezetőjét 1-33, valamint zenei átírási kísérletet: Biernaczky 1877, 16-19.

⁹⁹Jól érzékelhető ez a Pepper-féle hanglemezekon található vili énekes mese esetében (1959).

¹⁰⁰Lásd a nálunk is ismert Tutuola regény színpadi adaptációját: Ogunmola 1972, valamint az Ozidi Saga drámai formáját (J. P. Clark: Ozidi, a play, 1966), amely jó tíz évvel megelőzte a rítusjáték teljes anyagának közreadását (1977).

¹⁰¹Juju & Udjabor é.n.

tés - a hagyományokból közvetlenül nem következő hangszer és ének-kettős mint olyan alkalmazása - a városi szórakozás alkalmi igényeinek következményeit jelzi.

Szintén nigériai anyag mutatja az afrikai kultúra zenei szegmentumának robbanásszerű átalakulását, teszi érzékletessé a térben megjelenő átalakulási folyamatok e tanulmány elején tételezett gondolatát is. Ugyanis az Ifei Egyetemen működő kitűnő joruba zeneszerző és zenetudós, Akin Euba által gondozott tíz kottás füzet¹⁰² azt látszik igazolni, hogy Afrika megindult a bartóki úton. E sorozatban hagyományos joruba és acsoli énekek feldolgozásait kapjuk egyrészt különféle igényű, de a század nyugat-európai zenéjéhez kötődő zongorakíséretes átírásban,¹⁰³ másrészt ugyanitt szintén a nyugat-európai modor, zenestílus típusainak, stílusvilágának hatását mutató hangszeres kompozíciókat¹⁰⁴ találhatunk, amelyek melodikai és ritmikai fordulataiban azonban helyi hagyományok hatását sejtjük.

* * *

Befejezésül talán csak annyit: az indulásképpen felvetett gondolathoz, az afrikai kultúra robbanásszerű átalakulásának a képéhez néhány megszorító szempontot kell hozzáfűznünk. Egyrészt azt, hogy a mai afrikai országok kulturális élete volumenében - anyagi-gazdasági körülmények következtében - többnyire jóval kisebb, mint bármely más nem afrikai kis országé. A tanulmányunkban felsorolt jelenségek számos európai, ázsiai vagy amerikai ország mindennapjaiban is közismertek, beleértve ebbe a keverékjellegű, szinkretikus kulturális, illetőleg művészi formatípusokat. Másrészt az is igaz, hogy a többnyire nagy területű és kis létszámú afrikai országokban a különféle fejlődési fázisokat képviselő jelenségcsoportok csak látszólag jelennek meg térben együtt, hiszen éppen a nagy térbeli távolságok miatt ezek időbeli különbséget jelentenek.

¹⁰²E u b a szerk. 1975-1978, No. 1-10.

¹⁰³E u b a 1975, No. 1. hagyományos joruba énekek zongorakísérettel; B a n k o l e 1975, No. 3. hagyományos joruba dalok kórusfeldolgozásban; O k e l o 1976, 1978, No. 4, 9, 10. misetételek, misék kísérettel vagy a cappella hagyományos dallamanyag alapján.

¹⁰⁴E u b a 1975, No. 2. kompozíció zongorára; T u r k s o n (Budapesten diplomát szerző ghánai komponista), 1975, No. 5. fuvola-zongora darab; B a n k o l e 1976, 1977, 1978, No. 6, 7, 8. művek énekhangra és zongorára, csak zongorára, ill. orgonára.

Ugyanakkor azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az európai kultúra és irodalom kezdeteinek tekintett ókori görög világban még a nagyon hozzávetőlegesen datálható időpontok ellenére is mintegy ezer esztendő választja el egymástól a homéroszi eposzokban leírt valóságot a görög demokrácia aranykorától, és jó néhány száz év magát Homéroszt a klasszikus dráma görög triászának ránk maradt műveitől. Nekünk itt Európában tehát ennyi idő kellett, hogy a társadalmi átalakulás és a vele párhuzamosan haladó kulturális fejlődés az antik görög mitológiai hiedelmekből, a dionüszoszi énekekből vagy az eposzból "írott drámát" formáljon. Soyinka drámái mögött ugyanakkor még száz esztendő sincs. Hiszen pl. a még Európától mentes joruba hiedelemképzetekről, mítoszvilágról, ill. az ezt közvetítő orális formákról az első szórványos közlések csupán a múlt század utolsó évtizedében láttak napvilágot.¹⁰⁵

Az irodalom történeti fejlődésének térbeli összezsúfolódása Afrikában tehát mégiscsak valóságos jelenség. Egyetlen feladatunk maradt hát: körüljárni, számba venni és feltárni a glóbuszméretű művelődéstörténet e valóban újszerű képződményének lényegét.

I R O D A L O M

(A csillaggal megjelölt munkákat közvetlenül nem állt módunkban tanulmányozni, csak más szakirodalmi források alapján tudtunk róluk ismereteket szerezni.)

A c h e b e, Chinua

1964 Arrow of God, London, Heinemann, 287.

A d e d e j i, Joel A.

1971 Oral Tradition and the Contemporary Theater in Nigeria, Research in African Literatures, 134-149.

1973 Trends in the Content and Form of the Opening Glee in Yoruba Drama, Research in African Literatures, 32-47.

1976 The Genesis of African Folkloric Literature, Yale French Studies, 5-18.

A s s i m e n g, Max

1981 Social Structure of Ghana. A Study in Persistence and Change, Accra-Tema, Ghana Publ. Corp., 201.

¹⁰⁵ L i j a d u 1896.

- Bâ, Amadou Hampate - Dieterlen, Germaine
 1961 Koumen. Texte initiatique des pasteurs peul, Paris, Mouton, 92 (Cahiers de l'Homme, N. S. 1).
- Bâ, Amadou Hampate - Kesteloot, Lylian
 1968 Kaïdara. Récit initiatique peul, Paris, Armand Colin, 181 (Classiques Africaines).
- Beidelmänn, T. O.
 1966 Swazi Royal Ritual, Africa, 373-405.
- Den-Amos, Dan
 1975 Folklore in African Society, Research in African Literatures, 165-198.
- Biebuyck, Daniel P. - Mateene, Kahombo C.
 1969 The Mwindo Epic from the Banyanga (Congo Republic), Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 213.
- Biernaczyk, Szilárd
 1976 Van-e afrikai népmese?, Ethnographia, 573-587.
 1977/78 Fekete Afrika zenéjéből. 35 rádióelőadás, Budapest, Magyar Rádió.
 1977 Fekete Afrika zenéjéből (a rádiósorozat programfüzete), Budapest, Magyar Rádió, 19.
 1979 How Many Historical Models of the Communication System of Tales?, Artes Populares 4-5, Budapest, ELTE BTK Folklore tanszék, 49-82.
 1982 Fekete Afrika zenéjéből. 5 új rádióelőadás, Budapest, Magyar Rádió.
- Bleek, W. H. I. - Lloyd, L. C.
 1911 Specimens of Bushman Folklore, London, G. Allen, 468.
- Boas, Franz
 1955 Primitive Art. New York, Dover Publications, 378 (eredeti kiadás: 1927).
 1975 Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások, szerk. Boglár Lajos, Budapest, Gondolat, 282.
- Booth, Newell S. szerk.
 1977 African Religions: A Symposium, New York, NOK Publishers, 390.
- Bunyan, John
 *1678 The Pilgrim's Progress from this World to Which is to Come. (Magyarul: A zarándok útja a jelenvaló világból az eljövendőbe, Szabadi B. ford., 1907.)

- Callaway, H.
 1868 Nursery Tales, Traditions and Histories of the Zulus..., Sprinvale - London, J. A. Blair-Trubner, VII-375.
 1870 The Religious System of the Amazulu..., Cape Town - London, J. C. Juta - Trubner, 448-VIII.
- Cavazzi, Gio. Antonio (da Montecuccolo)
 *1687 Istorica Descrizione de'tre Regni Congo, Matamba, et Angola..., Bologna, 786.
- Chatelain, Heli
 1894 Folk-Tales of Angola. Boston and New York. The American Folklore Society, 315.
- Chinweizu - Jemie, Unwuchekwa - Madubuike, Ihechukwu
 1980 Toward the Decolonization of African Literature. Enugu (Nigeria), Fourth Dimension Publishers, 320.
- Christaller, J. G.
 *1879 Twi mmebusem mpensâ-ahansîa mmoaano. A collection of three thousand and six hundred Tshi proverbs, in use among the Negroes of the Gold Coast speaking the Asante and Fante languages, Basel, German Evangelical Missionary Society, XII-152.
- Cirese, Alberto M.
 1973. Cultura egemonica e culture subalterne. Napoli, Palumbo, 359.
- Clark, John Pepper
 1977 The Ozidi Saga. Ibadan, Ibadan University Press - Oxford University Press/Ibadan, 408.
- Claessen, Henri J. M. - Skalník, Peter szerk.
 1978 The Early State. Paris - New York, Mouton, 689.
 1981 The Study of the State. Paris - New York, Mouton, 535.
- Cocchiara, Giuseppe
 1962 Az európai folklór története, Budapest, Gondolat, 657 (eredeti olasz kiadás: 1954).
- Cohen, D. W.
 1970 A Survey of Interlacustrine Chronology, Journal of African History, 177-201.
- Cohen, Ronald - Middleton, John szerk.
 1970 From Tribe to Nation in Africa. Studies in Incorporation Processes, Scranton, Pennsylvania, Chandler Publishing Co., 276.

- Cope, Trevor
 1968 Izibongo. Zulu Praise-Poems, coll. by James Stuart, transl. by Daniel Malcolm, ed. by: -, Oxford, Clarendon, 230 (Oxford Library of African Literature).
- Cornet, Joseph
 1980 The Itul Celebration of the Kuba, African Arts, 28-33, 99.
- Cornevin, Robert
 1976 Littératures d'Afrique noire de langue française. Paris, PUF, 273.
- Cosentino, Donald
 1982 Defiant Maids and Stubborn Farmers. Tradition and Invention in Mende Story Performance, Cambridge, Cambridge University Press, 226.
- Coupez, A. - Kamanzi, Th.
 1962 Récits historiques Rwanda. Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale, 327 + 1 térkép.
- Croce, Benedetto
 1933 Poesia popolare e poesia d'arte. Bari, Laterza, 521.
 1936 La poesia. Introduzione alla critica della poesia e della letteratura, Bari, Laterza, 352.
 1942 Poesia e non poesia. Note sulla letteratura europea del secolo decimonono, Bari, Laterza, 337.
- Dampierre, Eric de
 1963 Poètes nzakara. Paris, Julliard, 222 (Classiques africains, 1).
- Dieterlen, Germaine szerk.
 1965 Textes sacrés d'Afrique noire. Paris, Gallimard, 287.
- Doke, C. M.
 1927 Lamba Folk-Lore. New York, G. E. Stechert, XVII-570 (Memoirs of the American Folk-lore Society, 20).
- Doornbos, Martin R.
 1975 Regalia Galore. The Decline and Eclipse of Ankole Kingship, Nairobi - Kampala - Dar es Salaam, East African Literature Bureau, 156.
- Duggon, Joseph J. szerk.
 1975 Oral Literature. Seven Essays, Edinburgh - London, Scottish Academic Press, 107.

- Dupuis-Yacouba, A.
 1911 Les Gow ou chasseurs du Niger, Légende songai de Tombouctou. Paris, A. Leroux, VIII-303.
- Dussutour-Hammer, Michele
 1976 Amos Tutuola. Tradition orale et écriture du conte. Paris, Présence Africaine, 158.
- Du Toit, Brian M. szerk.
 1978 Ethnicity in Modern Africa. Boulder, Colorado, Westview Press, 319.
- Ecsedy, Csaba
 1982 Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában, Az ázsiai termelési mód Fekete-Afrikában, in: Tókei Ferenc szerk. Őstársadalom és ázsiai termelési mód, Budapest, Magvető, 589-712, 713-729.
- Echeruo, Michael J. C.
 1973 The Dramatic Limits of Igbo Ritual, Research in African Literatures, 121-133.
- Ekpenyong, G. D.
 1981 Festivals in Nigeria: A Bibliography, Nigeria Magazine, No. 136, 31-54.
- Eno-Beling, Samuel Martin
 1978 L'épopée camerounaise mvet. Moneblum ou l'homme bleu. Yaoundé, a szerző kiadása, 288.
 1982 Ballades et chansons africaines. Lot (Belgium), Gnome, 177.
- Euba, Akin szerk.
 1975/78 Ife Music Editions, Ile-Ife, University of Ife Press,
 No. 1. Akin Euba: Six Yoruba Folk Songs, 1975, 11,
 No. 2. Akin Euba: Scenes from Traditional Life for Piano, 1975, 10.
 No. 3. Ayo Bankole: Three Part-Songs for Female Choir, 1975, 14.
 No. 4. Anthony Okelo: Kyrie from Missa Maleng for Choir and African Instruments, 1976, 8.
 No. 5. Ato Turkson: Three Pieces for Flute and Piano, 1975, 4.
 No. 6. Ayo Bankole: Three Yoruba Songs for Baritone and Piano, 1976, 14.
 No. 7. Ayo Bankole: Sonata No. 2 in C The Passion for Piano, 1977, 23.
 No. 8. Ayo Bankole: Toccata and Fugue for Organ, 1978, 12.
 No. 9. Anthony Okelo: Missa Mayot for Unaccompanied Choir, 1978, 10.
 No. 10. Anthony Okelo: Magnificat for Unaccompanied Choir, 1978, 8.

- F a i k - N z u j i M a d i y a, Clémentine
 1974 Kasala, chant héroïque luba. Lubumbashi, Presses Universitaires du Zaïre, 251.
- F i n n e g a n, Ruth
 1967 *Limba Stories and Story-telling*. Oxford, Clarendon, XII-352 (Oxford Library of African Literature).
 1970 *Oral Literature in Africa*. Oxford, Clarendon XVIII-558 (Oxford Library of African Literature).
- F r o b e n i u s, Leo
 1921/28 *Atlantis. Volksmärchen und Volksdichtungen Afrikas*. Jena, E. Diederichs, 1-12. köt.
- F r o g e r, Francois
 *1699 *Relations d'un voyage fait en 1695-1697 aux côtes d'Afrique*. Paris, Nic Le Gros.
- F r o s t, Mary
 1977 *Inshimi and Imilumbe: Structural Expectations in Bemba Oral Imaginative Performances*. Kiadatlan doktori dissz., University of Wisconsin-Madison, 562.
- G a d e n, Henri
 *1913 *Le poular. Dialecte peul du Fouta sénégalais*. Paris, E. Leroux, V-318.
 *1931 *Proverbes et maximes peuls et toucouleurs traduits, expliqués et annotés*. Paris, Institut d'Ethnologie, XXXIII-368.
- G é r a r d, Albert S.
 1971 *Four African Literatures: Xhosa Sotho Zulu Amharic*. Berkeley - Los Angeles, University of California Press, 458.
- G e r g e l y, Á g n e s - K a r i g, Sára
 1977 *Dobsirató. Mai nigériai költők*. Budapest, Európa, 145.
- G l e a s o n, Judith
 1980 *Leaf and Bone. African Praise-Poems*. New York, The Viking Press, 221.
- G o o d y, Jack
 1972 *The Myth of the Bagre*. Oxford, Clarendon, 381 (Oxford Library of African Literature).
 1980 *Une récitation du Bagré*. Paris, Armand Colin, 405 (Classiques Africains, 20).

- Goody, Jack szerk.
 1968 Literacy in Traditional Societies, Cambridge, Cambridge University Press, 350.
- Graham-White, Anthony
 1974 The Drama of Black Africa. New York, Samuel French, 220.
- Grégoire, Henri
 *1808 De la littérature des Nègres..., Paris, Maradon, XVI-288.
- Griaule, Marcel
 1938 Masques dogons. Paris, Institut d'Ethnologie, VIII-896.
- Hegedűs, Géza - Kónya, Judit
 1969 Kecskének. Azaz két és fél évezred drámatörténete. Budapest, Gondolat, 407.
- Henige, David
 1982 Oral Historiography. London, Longman, 150.
- Herskovits, Melville J.
 1944 Dramatic Expression among Primitive Peoples, Yale Review, 683-698.
- Hertefeldt, Marcel d' - Coupez, André
 1964 La royauté sacré de l'ancien Rwanda. Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale, 520.
- Hertefeldt, Marcel d' - Trouwborst, A. A. - Scherer, J. H.
 1962 Les anciens royaumes de la zone interlacustre meridionale Rwanda, Burundi, Buha. Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale, 247 + 2 térkép.
- Hofmayr, P. W.
 1925 Die Schilluk. Geschichte, Religion und Leben eines Niloten Stammes. Mödling bei Wien, Anthropos, XVI-521.
- Innes, Gordon
 1974 Sunjata: Three Mandinka Versions. London, School of Oriental and African Studies, 326.
- Ishumi, A. G. M.
 1980 Kiziba: The Cultural Heritage of An Old African Kingdom. Syracuse, New York, Maxwell School/Syracuse University, 103.
- Jackson, Michael
 1982 Allegories of the Wilderness. Ethics and Ambiguity in Kuranke Narratives. Bloomington, Indiana University Press, 324.

- Janzen, John M. - MacGaffey, Wyatt
 1974 An anthology of Kongo Religion. Lawrence, Kansas, University of Kansas, 163.
- Johnson, John William
 1980 Yes, Virginia, There is an Epic in Africa, Research in African Literatures, 308-326.
- Juju (Sir) - Udjabor (Group of Aladja)
 é.n. Fashion Explosion. Warri (Nigeria), Ab Eyube Enterprises. (hanglemez)
- Junod, H. A.
 1897 Les chants et les contes des Ba-Ronga de la baie de Delagoa. Lausanne, G. Bridel, 327.
- Kagame, Alexis
 1951 La poésie dynastique au Rwanda. Bruxelles, Institut Royal Colonial Belge, 240.
 *1959 La notion de génération appliquée à la generation dynastique et l'histoire du Rwanda des Xe-XIe siècles à nos jours. Bruxelles, Institut Royal Colonial Belge.
 1972 Un abrégé de l'ethno-histoire du Rwanda. Butare, Editions Universitaires de Rwanda, 286.
- Kenyatta, Jomo
 1937 Facing Mount Kenya - the Tribal Life of the Gikuyu. London, Secker and Warburg (francia kiadása: Au pied du mont Kenya, Paris, Maspero, 251).
- Kilson, Marion
 1971 Kpele Lala: Ga Religious Songs and Symbols. Cambridge, Mass., Harvard University Press, XXI-313.
 1976 Royal Antelope and Spider. West African Mende Tales. Cambridge, Mass., Press of the Langdon Associates, 376.
- Kritzeck, James - Lewis, William H. szerk.
 1969 Islam in Africa. New York, Van Nostrand-Reinhold.
- Koelle, S. W.
 1854 African Native Literature or Proverbs, Tales, Fables and Historical Fragments in the Kanuri or Bornu Language. London, Church Missionary House, XIII-434 (új kiadás: Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1966).
- Kulik, Szergej
 1984 Afrikai szafárik. Uzsgorod - Budapest, Kárpáti Kiadó - Gondolat, 360.

- Kunene, Mazisi
- 1979 Emperor Shaka The Great. A Zulu Epic. London, Heinemann, 438.
- 1981 Anthem of the Decades. A Zulu Epic Dedicated to the Women of Africa. London, Heinemann, 312.
- Kyerematen, A. A. Y.
- 1972 The Enstoolment of an Asantehene, African Arts, V. 2., 28-31, 62-63.
- Lacroix, P. F.
- 1965 Poésie peule de l'Adamawa. I-II. köt., Paris, Julliard, 377 és 268 (Classiques Africains, 3-4).
- Ladipo, Duro
- 1972 Qba Kò So. The King Did Not Hang. Ibadan, Institute of African Studies, 149.
- Lanternari, Vittorio
- 1972 Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak. Budapest, Kossuth, 405.
- Leiris, Michel
- 1948 La langue secrète des Dogons de Sanga (Soudan français). Paris, Institut d'Ethnologie, 530.
- Lenake, J. M.
- 1984 The Poetry of K. E. Ntsane. Pretoria, J. L. Van Schaik, 176.
- Lewis, I. M. szerk.
- 1966 Islam in Tropical Africa. London, Oxford University Press.
- Lijadu, Moses
- *1896 Yoruba Mythology. Lagos.
- Lindblom, Gerhard
- 1926 Kamba Tales of Animals. Uppsala, Appelbergs Boktryckeri-aktiebolag, XII-111.
- 1934 Kamba Tales of Supernatural Beings and Adventures. Uppsala, Appelbergs Boktryckeriaktiebolag, IV-142.
- 1935 Kamba Riddles, Proverbs and Songs. Uppsala, Appelbergs Boktryckeriaktiebolag, 58.
- Lindfors, Bernth
- 1972 Folklore in Nigerian Literature, New York, Africana Publishing Co., 178.

- Lord, Albert B.
1960 The Singer of Tales. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 309.
- Mafeje, Archie
1967 The role of the bard in a contemporary African community, Journal of African Language, VI. 3., 193-223.
- Marót, Károly
1940 Idiosz en koino, Egyetemes Philológiai Közlöny.
1947 Mi a közköltészet?, Ethnographia, 1947.
- Meyerovitz, Eva
*1951 The Sacred State of the Akan. London, Faber and Faber.
1952 Akan Traditions of Origin. London, Faber and Faber, 149.
1958 The Akan of Ghana. Their Ancient Beliefs. London, Faber and Faber, 164.
- Mufuta, Patrice
1969 Le chant kàsàla des Luba. Paris, Julliard, 293 (Classiques africains, 8).
- Neto, Agostinho
1980 Vérzünk virágzunk. Válogatott versek. Ford. Tóth Éva, Budapest, Európa, 120.
- Nevadovsky, Joseph
1983/84 Kingship Succession Rituals in Benin, African Arts, XVI. 1., ; XVII. 2., 41-47, 90-91; XVII. 3., 48-57, 91-92.
- Newbury, David
1974 Les campagnes de Rwabugiri: chronologie et bibliographie, Cahiers d'études africaines, XIV. 1., 181-191.
- Nketia, J. H. Kwabena
1955 Funeral Dirges of the Akan People. Achimota - Exeter, Townsend and Sons, 296.
1963/A Folk Songs of Ghana. Legon, University of Ghana, 205.
1963/B Drumming of Akan Communities of Ghana. Legon - London, University of Ghana - Nelson and Sons, 212.
1975 The Music of Africa. New York - London, Norton, 278.
- Ogunba, Oyin
1971/72 Studying Traditional African Literature, Black Orpheus, II. 7., 42-49.

- Ogunde, Hubert
 *1945 Strike and Hunger, kiadatlan.
- Ogunmola, Kola
 1972 The Palmwine Drindard. òmùtí. Opera by: -- after the Novel by Amos Tutuola, transcribed and translated by R. G. Armstrong, R. L. Awujoola and Val Olayemi, Ibadan, Institute of African Studies, 153.
- Okafor, Clement
 1979 Research Methodology in African Oral Literature, Okike, No. 16, 84-97.
- Okpewho, Isidore
 1977 Does the Epic Exist in Africa? Some Formal Considerations, Research in African Literatures, 171-200.
 1979 The Epic in Africa. New York, Columbia University Press, 288.
 1980 The Anthropologist Looks at Epic, Research in African Literatures, 429-448.
- Ong, Walter
 1967 The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History. New Haven - London, Yale University Press, 360.
 1977 Interfaces of the Word. Studies in the Evolution of Consciousness and Culture. Ithaca - London, Cornell University Press, 352.
- Owomoyela, Oyekan
 1971 Folklore and Yoruba Theater, Research in African Literatures, 121-133.
- Pepper, Herbert
 1959 Anthologie de la vie africaine. Paris, Ducretat-Thomson, No. 320 C 126-128, 101 old. ismertető füzet, 3 hanglemez.
- Pigafetta, Filippo de
 *1591 Relatione del Reame di Congo et delle Circonvicine Contrade Tratta dalli Scritti e ragionamenti di Odoardo Lopez Portoghese, Roma (új faksimile kiadás: Lisszabon, Agência Geral das Colónias, 1949-1951).
- Rattray, R. S.
 1916 The Ashanti Proverbs (The Primitive Ethics of a Savage People). Oxford, Clarendon, 190.
- Rodegem, F. M.
 1973 Anthologie Rundi. Paris, A. Colin, 417 (Classiques Africains, 12).

- Roger, M.
 *1828 Fables sénégalaises recueillies de l'Oulof..., Paris, Firmin-Didot Nepveu, 288.
- Rothchild, Donald - Olorunsola, Victor A.
 1983 State Versus Ethnic Claims: African Policy Dilemmas. Boulder, Colorado, Westview Press, 356.
- Rouch, Jean
 1981 Jean Rouch. Une rétrospective. Paris, Ministère des relations extérieures, 68 (katalógus).
- Schapera, I. - Farrington, B.
 1933 The Early Cape Hottentots. Cape Town, The Van Riebeeck Society, 309 (a kötetben található régi művek: Olfert Dapper: Kaffrarie, of Lant der Hottentots, 1668; W. Ten Rhyne: Schediasma de Promontorio Bonae Spei, 1686; J. G. de Grevenbroek: Gentis Hottentotten nuncupatae descriptio, 1695).
- Scheub, Harold
 1975 The Xhosa Ntsoni. Oxford, Clarendon, 446 (Oxford Library of African Literature).
- Seitel, Peter
 1980 See So That We May See. Performances and Interpretations of Traditional Tales from Tanzania. Bloomington, Indiana University Press, 307.
- Soyinka, Wole
 1978 Drámák. Budapest, Európa, 397.
- Stolz, Benjamin A. - Shannon, Richard S. szerk.
 1976 Oral Literature and the Formula. Ann Arbor, The University of Michigan, 290.
- Suret-Canale, Jean
 1983 A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig. Budapest, Kossuth, 268 (eredeti kiadás: 1980).
- Thomson, George
 1958 Aischylos és Athén. Budapest, Gondolat, 466 (eredeti kiadás: 1950).
- Trimingham, John Spencer
 *1968 The Influence of Islam Upon Africa. New York, Praeger.
- Turner, Victor W.
 *1957 Schism and Continuity in an African Society: A Study of Ndembu Village Life. Manchester, Manchester University Press.

- 1967 The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual. Ithaca - New York, Cornell University Press, 405.
- 1968 The Drums of Affliction. A Study of Religious Processes among the Ndembu of Zambia. Oxford, Clarendon, 326.
- 1972 Il processo rituale. Struttura e anti-struttura. Brescia, Morcelliana, 229 (eredeti kiadás: The Ritual Process. Structure and Anti-Structure, Chicago, Aldine Publishing Co., 1969).
- 1974 Dramas, Fields and Methaphors. Symbolic Action in Human Society, Ithaca - London, Cornell University Press, 309.
- 1975 Revelation and Divination in Ndembu Ritual. Ithaca - London, Cornell University Press, 354.
- Van Binsbergen, Wim M. J.
- 1981 Religious Change in Zambia. Exploratory Studies. London - Boston, Kegan Paul International, 423.
- Vansina, Jan
- 1961 De la tradition orale. Essai de la méthode historique. Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale, X-169 (angol kiadása: Oral Tradition. A Study in Historical Methodology. Chicago, Aldine, 1965, bővített olasz kiadása: La tradizione orale. Saggio di metodologia storica. Roma, Officina Edizioni, 1976, Biernaczky János magyar fordítása kéziratban).
- 1972 La Légende du passé. Traditions orales du Burundi. Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale, IX-257.
- 1978 The Children of Woot. A History of the Kuba Peoples. Madison, University of Wisconsin Press, 394.
- Vedder, H.
- 1923 Die Bergdama. I-II. köt. Hamburg, 199 és 131.
- Wa Kamissoko de Krina - Youssouf Tata Cisse
- 1975 L'empire du Mali. Paris, Fondation SCSOA, 477 (külön kötetben: Actes du colloque, 198).
- Warren, Dennis M.
- 1975 Bono Royal Regalia, African Arts, VIII. 2., 16-21.
- Westermann, D.
- 1912 The Shilluk People: Their Language and Folklore. Berlin, D. Reimer, LXIII-312.
- Whiteley, Wilfred
- 1969 Swahili. The Rise of a National Language. London, Methuen, 150.

Wilson, Monica

- *1951 Good Company: A Study of Nyakyusa Age Villages. London, Oxford University Press.
- 1957 Rituals of Kinship among the Nyakyusa. London, Oxford University Press, 278.
- 1959 Communal Rituals of the Nyakyusa. London, Oxford University Press, 228.

Yai, Olabiyi Babalola

- 1982 Fundamental Issues of African Oral Literature, Ife Studies in African Literature and the Arts, No. 1., 4-17.

Zumthor, Paul

- 1983 Introduction à la poésie orale. Paris, Seuil, 313.

SAMUEL MARTIN ENO BELINGA, Kamerun

A MVET KÖLTÉSZETI HAGYOMÁNY KÖZÉP-AFRIKÁBAN
(KAMERUN, GABON, EGYENLÍTŐI GUINEA)*

BEVEZETŐ

A mvet rezgő húrokkal ellátott pengetős hangszer és bizonyos, hogy igen távoli múltba mutat vissza. Őse kétségkívül a zenei íj. A mvettől kapta a nevét az a népköltészeti hagyomány, amely Közép-Afrika három országában, Kamerunban, Gabonban és Egyenlítői Guineában különösen gazdag és változatos.

M. L. Nkoa Ze a mvetről szóló etnomuzikológiai filmjének magyarázó jegyzetében említést tesz egy a mvethez hasonló húros hangszernek az egyik egyiptomi sírban talált ábrázolásáról.

A mvet a kameruni, gaboni, egyenlítői guineai buluk, betik és fangok földjén, tehát eredeti területén túl is elterjedt, levette a hozzá kapcsolódó szájhagyományt. Így előfordul más antropológiai, nyelvi és kulturális körzetekben is, mégpedig Nyugat-Kamerunban a bamilekéknél és a bamunoknál. De Közép-Afrika más bantu vidékein is megtaláljuk, anélkül, hogy azt a csodálatos epikus költészetet szolgáltassa, amely hírnevét és valódi fennköltségét már igen régen megalapozta.

A legújabb időben – bár nehezen tört utat magának – a mvet a modern keresztény liturgia szakrális hangszerei között is helyet kapott.

*E tanulmány előadásként hangzott el a *Folklór a mai Afrikában* c. konferencián (Budapest, 1984. augusztus 28-31.). Az előadás után bemutatásra került M. L. Nkoa Ze Samuel Osomo-ról, a neves bulu mvet énekesről, Eno Bellinga legfontosabb adatközlőjéről készített dokumentumfilmje. A tanulmány írója, a bulu származású Eno Bellinga (szül. 1934) a geológia professzora, a Yaoundé-i Egyetem természettudományi karának dékánja, jelentős szakmai munkák szerzője. Egyúttal nemzetközileg ismert költő és folklorista. Számos tanulmánya, könyve, hanglemeze, folklórgyűjtése látott napvilágot. A mvet költészet, e sajátosan afrikai irodalmi jelenség első számú szakértője. (B. Sz.)

A hagyományos történelmi és társadalmi-kulturális összefüggések vonatkozásában a régi stílusú mvet legmegbízhatóbb és leghitelesebb ismerői a már említett három államban laknak.

Közép-Afrika e három országában, különösen Dél-Kamerunban és Észak-Gabonban, a szájhagyományozott mvet költészetre a legkülönbözőbb gyűjtési és tanulmányozási módszereket alkalmazták. Készítettek róla filmet, lemezt, magnetofonszalagot és kazettát, átiratot és fordítást. Az ismertetésével foglalkozó publikációk jelentősége különböző. Leggyakrabban irodalmi, etnomuzikológiai és filmművészeti munkákról van szó. A hangosfilm tulajdonképpen a mvet valamennyi megnyilvánulását visszaadja, ami korábban a merő leírás és a hangrögzítés szokásos technikái számára elérhetetlen volt.

E munkák és az alkalmazott technikák változatossága ellenére a szájhagyományozott mvet költészet még kevésbé ismert. Ennek az oka kétségtávon kívül abban rejlik, hogy erőfeszítése javát a legtöbb szerző a tanulmányozás és kutatás egyetlen irányának, a mvet kíséretében előadott hősköltészetnek szentelte.

Márpedig a mvet költészet kissé gondosabb megfigyelése a szóban forgó húros hangszerhez teljes mértékben hozzákapcsolódó orális irodalom^{*} különböző kategóriáinak^{**} sokféleségét, kibontakozásukat és itt-ott bekövetkező egymásba áramlásukat is érzékelhetővé teszi. E kategóriák: a dicsérő ének, a chantefable (énekbetétes mese), az elbeszélés, a lírai költészet és az élő szájhagyományozott hősköltemény.

A mvethez kötődő összes irodalmi kategória közül, többféle szempontból is, a legjelentékenyebb műfaj a mai napig élő mvet eposz, s alighanem az is marad, mégpedig drámai jelentősége, "színpadi" jellege, koreográfiája és zenéje miatt.

A hatalmas, fantasztikus képzetekre támaszkodó mitológia, legenda és történelem az élő mvet hősköltészetet olyan tények, jelenségek és események sajátos emberi színeivel díszíti fel, amelyek hosszú időszakon át jártak szájról szájra a maguk útján.

*A nyugati (angol, francia, olasz, német), sőt újabban a hazai szakirodalomban is teret hódít e fogalom. Magyarul mégis, az "írott" és "irodalom" szavak nagy közelsége miatt, "esetlen". A nép által átörökített verbális formák esetében még mindig szerencsésebb a népköltészet (régiesenben: népköltés) kifejezés - amely Ortutay értelmezésében magába foglalja a népi (prózai) elbeszélő műfajok körét is. (B. Sz.)

**E no Belinga következetesen kategóriát (catégorie) említ, jöllehet ezen általában műfajt (genre) ért. (B. Sz.)

I. A SZÁJHAGYOMÁNYOZOTT MVET KÖLTÉSZEI ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Az itt tanulmányozásra kerülő, világosan megkülönböztetett irodalmi kategóriák egyetlen hangszerre, a mvetre támaszkodva fejlődtek ki. S a hasonló esztétikai hagyományok is ezeket az irodalmi kategóriákat gazdagították. Az eredet és a gyakorlat közössége lehetővé teszi számunkra, hogy megvizsgáljuk mindazt, amiről úgy tűnik, hogy a hangszer származási területén - a három közép-afrikai országban - nagy általánosságban valóban jellemzi a szájhagyományozott mvet költészetet.

1. A mvet elterjedési területe

A szóban forgó három államon belül ide kell sorolnunk:

- Kamerun déli részét, ahol - a Sanaga- és a Ntem-folyó között - a buluk, a ntumuk, a fangok és a betik laknak,
- Gabon északi vidékét; itt fang eredetű közösségek etnikumai élnek, végül
- Egyenlítői Guineát illetően ugyancsak fang eredetű és kultúrájú etnikai csoportokat.

E hatalmas terület alapvető kulturális és antropológiai jellemzői a nyelvi egység és a néprajzi összetartozás. Ez alkotja az itt tanulmányozásra kerülő irodalmi kategóriák bölcsőjét.

2. A mvet nevű hangszer

A bevezetőben felsorolt öt irodalmi kategóriát a mvet zenei kísérete mellett adják elő. E hangszer alkotórészei:

- egy növényi eredetű nyél (vezető borda, kevésbé ívelt, pálma vagy rafia-pálma fájából. Hossza: 1,175 és 1,200 milliméter között),
- egy nyereg négy rovátkával, a húrok feszességéhez és tartásához. A nyereg 8-12 cm magas, a nyélre helyezve, a húrok szimmetrikus elosztását biztosítja, vagyis a nyereg nem a nyél közepén helyezkedik el,
- négy növényi eredetű húr (amennyiben magából a nyélből kihúzott rostról van szó) vagy - a növényi eredetű nyéltől függetlenül - fémhúrok. A nyereg mindegyik húr két részre osztja, hogy ilyen módon két-két különböző magasságú hang képzésére legyen mód. Ekként a négy húr nyolc hangot képez,
- nyolc támgyűrű, rotánpálmából, a nyél mindkét felén négy. A gyűrűk a nyélbe mélyednek, és a húrok feszességének a szabályozására valók, vagyis

arra, hogy a mvetet a beszélt nyelvben rejlő énekelt "hangvilla" szerint felhangolják,

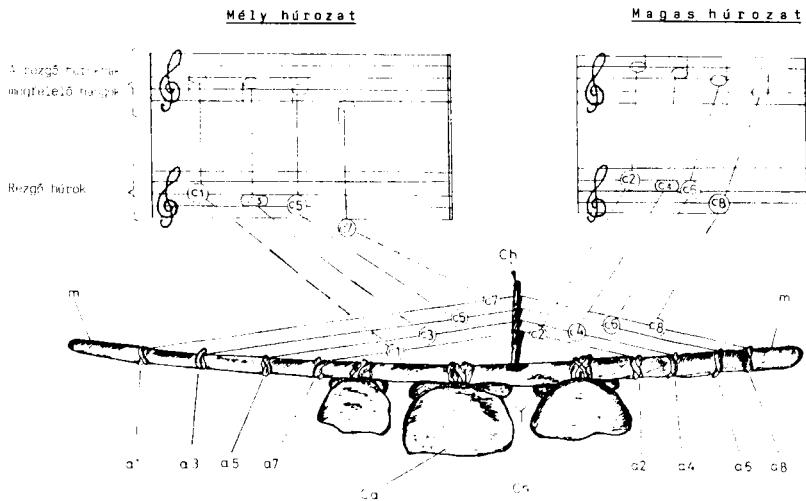
- hangerősítő rendszer, amely a nyélre helyezett csonka (fél) tökedényekből áll, a nyereggel szemben levő oldalon. A tökedények száma egy és három között váltakozik, de némelykor háromnál is több.

A mvet^{*} hangszeren játszó zenészt bulu nyelven úgy nevezik: mbômômvet.^{**} Tágabb értelemben a mbômômvet azt a költőt vagy énekest is jelenti, aki ezzel a hangszerrel kíséri magát.

Az itt következő ábrák és sémák - a helyes hangszeres játékot szem előtt tartva - a mvet leírását, húrjai hangolásának alapelvét és eszközét mutatják be.

A példákat Bulu Daniel Osômô Meva'a mbômômvet tanításaiból és gyakorlataból vettem át, aki a dél-kameruni Dja-et-Lobo közigazgatási területről, 'Nkolafendek' falvából származik.

1. ábra. A mvet húrozata

^{*}Az adott nyelv szerint úgy is mondják
 - mver - fang nyelven,
 - mved - a beti nyelveken.

^{**}Az adott nyelv szerint úgy is mondják
 - mbômômver: fang nyelven,
 - mbômômved: a beti nyelveken.

Az 1-es ábrának megfelelően a mvetre vonatkozó, általunk használt szak-
kifejezések a következők:

<u>bulu nyelven</u>	<u>magyarul</u>	<u>szimbólum</u>
Ekat	mélyesztett gyűrű	a [*]
Mbem vagy nsañ	rezgő húr	c ^{**}
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8	a mélyesztett gyűrűk és a rezgő húrok sorszáma	C1 - C2 - C3 - C4 C5 - C6 - C7 - C8 a1 - a2 - a3 - a4 a5 - a6 - a7 - a8
Ekwás	tökedény	ca ^{***}
Esuka'a	a tökedények rögzítő vánkosa	cs [□]
Engo	nyereg	ch ^{□□}
Oyeñ	nyél	m ^{□□□}
Mbômômvet	a mvet költő	
Mbonnôm	magas húrozat. Nota bene jobbkezes hangszerjátékos esetén ezt a húro- zatot jobbfelé helyezzük el, bal- kezes esetén balfelé	C2, C4, C6 és C8 legyen: re, dó ti, szó
Mbongal	mély húrozat. Nota bene jobbkezes hangszerjátékos esetén ezt a húro- zatot balfelé helyezzük el, balke- zes esetén jobbfelé	C1, C3, C5 és C7 legyen: ti, la szó, re

* <u>a</u> = anneau = gyűrű	□ cs = coussinet = vánkos
** <u>C</u> = corde = húr	□□ ch = chevallet = nyereg
*** <u>ca</u> = calebasse = tökedény.	□□□ m = manche = nyél

A mvet felhangolásakor a következőképpen kell eljárni:

A) Alapelv: beszélt nyelven alapuló szájhagyományozott szöveg szolgál
"hangvilla"-ként hol egy, hol több húr felhangolásához.

B) A C1 és a C2 húr felhangolása (a 2. ábra szerint):

- Az alapul szolgáló szöveg, illetőleg "hangvilla"! - a mbômômvet bulu
nyelven, a beszélt nyelv megszokott hangján a következő orális szöveget
mondja: "Asumbeñ nden nkele ndõñ" (egy szépasszony arca nem illik a papri-
kához), ami azt jelenti: amikor egy asszonyt testi fenytéssel büntetünk,
nem jó paprikát tenni a szemére.

- Ha a C1-es és a C2-es rezgő húrok előidézik e közmondás beszélt szö-
vegének ritmikai és tonális utánzatát, akkor a C1-es és a C2-es húr hango-
lása kifogástalan.

2. ábra. Miképp hangoljuk fel a C1-es és C2-es húrt

A C1 és C2-es húr játéka

A — su mbeñ nde nke — le ndõñ

A C1 és C2-es húr hangzó egyenértékű

A — su mbeñ nde nke le ndõñ

C) A C1 és C2, C3 és C4, C5, C6 és C8-as húr felhangolása (a 3. ábra szerint):

- A fentebb alkalmazott alapelvet követve addig igazgatjuk az említett húrokat, míg elő nem idézhető velük a következő párbeszéd hangzásbeli utánzata:

Szöveg	- W'aso vé? W'ake vé?
vagy	(Honnan jössz? Hová mész?)
"hang-	- M'ake yene mbõm angon é!
villa"	(Megyek megnézni a mvet költõmuzsikust!)

D) A C7-es húr felhangolása (a 4. ábra szerint):

- A C7-es húrt addig pengetjük, míg meg nem halljuk a C2-es húr hangjának az alsó oktávját. A C7-es húr hangja a C2-esre rezonálva szólal meg.

Amikor egy húr hangját szabályozzuk, a helyes feszítést úgy érzük el, hogy a megfelelő gyűrűt a mvet nyelén, a vájátban elfordítjuk.

3. A mvet muzsikus öltözéke

A mvet költő rendszeren különleges öltözéket vesz magára, ami a következőkből tevődik össze: madártollfejdísz (tukán vagy turako tollából), köpeny állati bőrből (macskafajtából), szoknya, vert (kidolgozott) fakéregből (obom fáéből). Manapság ez már szőtt kötény; kauri és/vagy gyöngy nyaklánc, vállra akasztott maszkok, egy gyűrű alakú csengő, csörgők.

3. ábra. Miképp hangoljuk fel a C1 és C2, C3 és C4, C5, C6 és C8-as húrt

The diagram shows two musical staves and a guitar body. The top staff has notes for strings C1, C2, C3, C4, C5, C6, and C8. The guitar diagram shows the strings numbered 1-6 and fretted at various positions: C1 at fret 1, C2 at fret 2, C3 at fret 3, C4 at fret 4, C5 at fret 5, C6 at fret 6, and C8 at fret 8. The bottom staff shows the same notes on a different scale.

W' a _ so vé ? W' a _ ke vé ? M' a ke ye _ ne mbôm a ngon é !

W' a so vé ? W' a ke vé ? M' a _ ke ye _ ne mbôm a _ ngon é !

4. ábra. Miképp hangoljuk fel a C7-es húrt

The diagram shows musical notation for string C7 and a guitar diagram with the 7th string fretted at the 7th fret. The caption explains that C7 is the first octave of the C2 string.

A C7-es húr a C2-esének az első oktávja. Utóbbi hangját a 2. és 3. ábra szerint mér megkaptuk

4. A mvét némajátéka és koreográfiája

Elbeszélését a mvét költő eltáncolja és némajátékkal kíséri. A mvét koreográfiája igen élénk. Ősztönzést és mintákat a hagyományosan elterjedt táncok kimeríthetetlen kincsesládájából merít. Kizárólag a film képes kifejező módon és megbízhatóan elénk tánni a mvét némajátékait és táncait.

5. A mvet elbeszélésének hossza

A mvet orális irodalom: költői prózában vagy ritmikus verssorokban és strófákban nyilvánul meg.

A legrövidebb szövegek (tíz-től százig terjedő verssorok vagy strófák): a családfák, a dicsőítő versek, a mesék és az állatmesék.

Csupán a mvet orális hősköltemény éri el vagy haladja túl számottevően az ezer ritmikus verssort és/vagy strófát. Példaképp megemlítjük Bulu Dani-el Osomo Meva'a mbômômvét mvet-hőskölteményeit, melyek terjedelme 1653 és 4805 verssor és/vagy strófa között mozog, sőt olykor még hosszabb. Ezeknek az elbeszéléseknek a hossza viszonylagos. Ti. részben a költő epikai tehetségétől, részben pedig a hallgatóságnak az elbeszélés iránt kimutatott elismerésétől függ.

II. A DICSÉRŐ ÉNEK ÉS A MVET KÖLTŐ

Az orális irodalmi "szövegek" kizárólag arra törekednek, hogy egy vagy több híres személyiséget dicsérjenek, magasztaljanak vagy róluk ünnepélyesen megemlékezzenek.

Antropológiai és kulturális határain kívül, nevezetesen Nyugat-Kamerun hagyományos bamiléke és bamun főnökségeiben a mvetet a dicsérő énekek szolgálatába állították.

Íme egy példa. 1957. július 27-én Fouban palotájában Michel Houdry rögzítette Bamun Mbenmounye herceglány, Njoya szultán lánya hangját. A feljegyzett példa, egy dicsérő ének, a ndangié tánc részét képezi. A herceglány, akit egy mvet, két szanza és két csörgő kísért, apja, Njoya szultán (1896-1933) nagyságáról énekelt.

Szülőföldjén, Dél-Kameruntól Gabonig, keresztül Egyenlítői Guineán, a mvet énekes, ritmusaival és dalaival olyan dicsérő énekeket kísért, amelyeket saját magához intéz.

III. A CHANTEFABLE ÉS A MVET

A chantefable (énekbetétes mese) a népköltés jól elkülöníthető kategóriája. Olyan mesék vagy állatmesék elbeszélései tartoznak ide, amelyeket dalok szakítanak meg, hangszerkísérettel vagy anélkül. Ha hangszert használnak hozzá, az Dél-Kamerunban, a Sanaga bal partja és a Nyong-folyam között elterülő egész beti földön kizárólag a mvet.

A legismertebb mvét chantefable-ok példái:

1. Nden-Bobo, a szövőpók. Gyűjtötte, átírta és fordította: Gaspard T o w o - A t a n g a n a (1968).

2. Mesi me Kodo Endon története. Gyűjtötte: Tobie A t a n g a n a abbé, akinek halála után publikálta: Théodore T s a l a abbé (1961).

E két mvettel kísért chantefable tartalmaz ugyan epikus elemeket, mégsem nevezhetők orális hőskölteménynek. Nden-Bodo, a vakmerő szövőpók Istent vádolja az emberi betegségek és a halál keletkezése miatt.

Mesi me Kodo Endon története két ellenséges társadalomról szól, az állatokéről, amelyet a csimpánzok legfelső főnöke kormányoz, és az emberekről, amely Ndana, az emberek legfőbb főnökének hatalma alatt áll.

IV. A KRÓNIKA, AZ ELBESZÉLÉS, A SZATÍRA ÉS A MVET

A mvét hagyományos orális irodalomban a szájhagyományozott "szövegek" számos példájára lelünk, s ezek: a krónika, az elbeszélés és a szatíra műfajához tartoznak.

Az említett szövegek leggyakrabban egy vagy több különböző tényből, eseményből merítenek ösztönzést. Előadásuk többnyire énekléssel, némajátékkal, zenei kísérettel és sztereotip kifejezési formák használatával jár együtt.

1. Kezdő kifejezési forma, a különféle tények közlésére:

- "Vew'ayeme na!" (Amint Önök is tudják!)
- "Anga bo na" (Az történt, hogy)
- "Metame mia kat jam" (Bátorkodom Önöknek elmesélni a ... történetét)
- "Ndeme nga bo na" (Akkor azt tettem)

2. Záró kifejezési forma, az elbeszélések végének jelzése céljából:

- "Ko na!" (És így történt!)
- "Abo fo'o nala!" (Csakugyan így történt!)
- "Abimte nde m'ayem" (Ez hát mindaz, amit erről a történetről tudok)

A fentebb példaként bemutatottakhoz hasonló vagy azokkal egyenértékű bevezető és záró formulák széles tárháza ismeretes.

A mvét orális irodalmi hagyomány rendelkezésre álló, jellemző dokumentumai közül idézhető:

1. Atangana Enyege (mved): gyűjtötte és ewondo nyelven közzétette M. Mess i (Saint-Paul, Yaoundé).

2. Owona Bomba (mved): gyűjtötte és ewondo nyelven közzétette M. Mess i (Saint-Paul, Yaoundé).

3. Nlan Mved Atan Enege: gyűjtötte Tobias A t a n g a n a abbé, franciára fordította T s a l a abbé (in ABBIA: n°s 34-37., 215-231. old., 1980. június, Yaoundé).

A különféle tények és események közül a hajdani gyarmati kameruni elnyomás bemutatásából merítve ösztönzést, Yakob E d o z e g e d e mbómómvét mesélte el, mvet kísérettel, Atangana Enyege (vagy Enege) történetét (lásd a fentebbi 1. példát). Edozegede mvet zenész e története 315 ritmikus verssorból áll, s T s a l a abbé fordította franciára. Ez a történet nem orális hőskötemény, de igen jó illusztrációja az olyan orális irodalmi kategóriának, amely különös módon egyszerre tartozik a krónikához, az elbeszéléshez és a szatírához. Íme két kivonat belőle:

1. Atan Enege elbeszélésének a kezdete:

1. Bátorkodom elmesélni Atan Enege történetét,
Milyen gyalázatos ügy ez!
Ha én, akit itt látsz, elmondok neked valamit,
Nem azért mondom el, mert azt másoknak mondták. ' .
5. Én, Jakab, a mvelék gyermeke, Ebila Aboa fia,
Így szólok: bátorkodom elmesélni Atan Enege történetét.
Amikor elbeszélni hallottam Atan Enege történetét,
A városba utaztam,
Hogy jobban tájékozódjam erről az ügyről.
10. Azért, hogy tiszta képet alkossak róla a fejemben.

2. Atan Enege elbeszélésének a vége:

314. Fivéreim, bocsássatok meg,
315. Íme ez mind, amit Atan Enegeről tudok.

(Gyűjtötte: T. A t a n g a n a,
franciára fordította: T. T s a l a)

Az Atan Enegeről szóló elbeszélés az annak idején Franciaország közigazgatási hatalma alá tartozó Kelet-Kamerun gyarmati időszakából származó krónika, mely a mvelék törzse függetlenségének elnyomásáról szól. A mvelék Dél-Kamerunban elszánt akarattal szembeszálltak a francia igazgatással. Íme amit erről többek között olvashatunk (90-93. verssor):

"Mennyire mások a franciák, mint a németek!
Épp munkából érkezem, még le se pihentem,
És a kapitány behívója máris itt talál."

Történetünk voltaképpen tudósítás, amely elejétől a végéig Edozegede mbômômvet városba tett utazásáról szól. S ez a város: Yaoundé, Kamerun Egyesült Köztársaság jelenlegi fővárosa. Az elbeszélés ugyanakkor a gyarmati hatalom túlkapásainak a véres szatírája.

E kategória elbeszéléseinek a legnagyobb része mint a modern idők mvetejének úti beszámolója vagy tudósítása ölt formát.

V. A MVET ORÁLIS HŐSKÖLTEMÉNY

Az itt tanulmányozott valamennyi irodalmi kategória közül a mai napig kiemelkedően a legfontosabb: a mvet orális hősköltemény, s úgy tűnik, hogy még sokáig az is marad. Eredete, természete, alaktana, szerkezete és jelentősége révén félreismerhetetlenül megkülönböztethető a mvet hangszerrel társuló minden másfajta daltól vagy elbeszéléstől.

Eredetét a hősköltemény abból az alkotó összekapcsolódásból meríti, mely az ősi földműves közösség és a kezdeti idők mvet epikus költője között létrejött. Mint a világ legtöbb orális hőskölteménye, a mvethez kapcsolódó epikus művek is a biztonság hiányával jellemezhető körülmények és feltételek között láttak napvilágot; éspedig a természeti és politikai biztonság hiánya közepette; szorosabban vagy lazábban a nagy történelmi vándorlásokhoz kapcsolódó korszakban. De egy közösség egésze sohasem határozza el hirtelen, hogy megalkotja az első orális hőskölteményt. Ehhez kivételes képességű, ihletett alkotó kell, aki képes rá, hogy osztozzon a többiekkel a közösségi ellenállás nemes érzelmében. A mvet antropológiai és kulturális környezetében a hagyomány szerint, bizonyos tradicionális legendák esetében, a mvet első epikus költője: O y o n o A d a N g o n o volt. Más hagyományokból eredő legendák szerint viszont: B i t o m B i z o ' o. A mvet hagyományokban néhány "első költő" neve még emlékezetben maradt. Ilyenek: A n g o n a m e, aki alig-

hanem asszony volt, és Akuru (vagy Akutu) Zambé. Utóbbit isten (Zambé vagy Zamba; Zame vagy Zama) egyik fiának tekintették.

Amint a mvet orális hősköltemény - első verziójától kezdve a mai napig, térben és időben - továbbterjedt, különféle változatai alakultak ki. Helytálló tehát, ha élő hőskölteménynek tekintjük.

René Louis tollából való az élő hősköltemény következő definíciója: "Forrását az élő hősköltemény valamely embercsoport kollektív felindulásából meríti. Miután művét alkotója a közösségben elterjesztette, a hősköltemény rövidebb-hosszabb ideig továbbél, belemerülve a megújulás örök körforgásába, ami nem más, mint a szájhagyomány."

A több mint tizenhét év óta folytatott megfigyelés, kutatás és tanulmányozás rávezetett bennünket arra, hogy megértsük: a mvet orális hősköltemény első primitív kísérlete ősi időkben jött létre, amikor az orális irodalom olyan további kategóriái is megszülettek, mint a világ keletkezéséről szóló genealógia, a dicsérő ének, a siralmas ének és a háborús elbeszélés.

A mvet orális hősköltemény ténylegesen az ekañ-ok isteni fajának nagyszerű cselekedeteit és hőstetteit mondja el ama híres harcok során, amelyeket valamikor Oku halandó embereivel szemben vívtak meg. Oku és emberei elsősorban arra törekedtek, hogy elragadják az Ekañ hősök halhatatlanságának a titkát, akik Kare-Mebegéből szálltak alá. Maga Oku az istenek leszármazottja volt. Ennek az epikus műfajnak a hősei ilyenformán: istenek, félistenek, varázslók és emberek.

Formája és mélyreható jelentése által a mvet orális hősköltemény különbözik ugyan a világ más nagy hőskölteményeitől, alapvetően mégis osztozik azok természetében. Ami azt jelenti, hogy hőskölteményünk - amelynek főszeplője, a főnök vagy uralkodó Akôma Mba - egy nagyon régi hősi örökség keletkezésékor jött létre, és egy nagy emberi közösséghez, a Gabonban, Kamerunban és Egyenlítői Guineában élő fangok, buluk és betikhez tartozik. Akôma Mba, kétségkívül összehasonlítható az asszír eposz Gilgamesével, Attilával, akiről i. sz. 448-ban Priszkosz Rhetor, a bizánci követség tagja előtt dicsérő énekeket énekeltek, Saullal és Jonathással, akik Dávid szerint "gyorsabbak, mint a sas" és "erősebbek, mint az oroszlán".

Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a népek saját hősi örökségüket hőskölteményekké alakították át.

A mvet orális hősköltemény magába foglal drámai részében hősi harci elbeszéléseket, némajátékokat és táncokat; elbeszélő struktúrájában pedig énekeket, sztereotip kifejezési formákat, családfákat, rögtönzött és szabadon értelmezett részeket.

A mvet epikus költő, közössége szószólójának minőségében, arra törekszik, hogy akik művét meghallgatják, azokban megsokszorozódva lángoljon föl a csodálat, a megdöbbenés, a harag és a szánalom. És a tradíció szerint a mbômômvetnek előírhatják, hogy a mvet hagyományos szövegekből egyes meghatározott részeket adjon elő. Például Ekañ halhatatlanjainak győzelmét Oku halandói fölött; az ősök elsőségét az élők fölött; vagy az ekañok királyságának megválasztását és felsőbbrendűségét minden más államforma fölött.

Ebből viszont megállapítható, hogy az epikai ösztönzés hatására létrejött mvet orális hőskölteményben, párhuzamosan vagy másodlagosan, más ösztönzések és stílusok is megnyilvánulnak, s ezek adott esetben lehetnek líraiak, tragikusak, didaktikusak, szatirikusok, szónokiak, regényszerűek vagy színpadiasak.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Közép-Afrika három országában, Kamerunban, Gabonban és Egyenlítői Guineában élő szájhagyományozott mvet költészet valójában több különféle - nagy terjedelmű, rövidebb és kis terjedelmű - népköltészeti műfajt, illetőleg hagyományozási folyamatot foglal magába.

A mvet orális hősköltemény azt az irodalmi kategóriát és hagyományozási folyamatot képviseli, amelynek egységes megnyilvánulása teljes értékű drámát eredményez, és amelynek forrása az illetékes beavatottak, a mbômômvetek által őrzött szájhagyomány. Másként fordítva a szót; nincs mvet orális hősköltemény mvet költő és muzsikusz nélkül. Nem mondhatjuk el viszont ugyanezt a rövidebb vagy egészen kis terjedelmű műfajok és hagyományozási folyamatok esetében. A bölcsődalok, a lírikus költemények, a dicsérő énekek, a chante-fable-ok, az elbeszélések és a szatirikus történetek kapcsán a mvet hangszer használata ugyanis esetleges.

Hadd jegyezzük meg végül: ismertetésünk céljának azt tekintjük, hogy útbaigazítást nyújtson az érdeklődők számára a mvet szájhagyományozott költészet tanulmányozásához mind a diakrónia, mind a szinkrónia síkján.

(Fordította: Biernaczky János)

I R O D A L O M

- Agoume Ambadiang, J.: L'organisation militaire dans l'épopée orale du Mvet Yaoundé, L'Université, 1979.
(Mémoire. Maîtrise. Faculté des Lettres et Sciences Humaines.)
- Akpona Abioye, P.: Le portrait des héros dans les épopées orales du Mvet Yaoundé, l'Université, 1979.
(Mémoire. Maîtrise. Faculté des Lettres et Sciences Humaines.)
- Awona, S.: "La guerre d'Akoma Mpa contre Abo Nama. Epopée du Mvet", in ABBIA, 1965, juill.-août, n° 9-10, pp. 180-214.
- Baratte-Eno Belinga, Th. et Eno Belinga, S. M.: La musique traditionnelle de l'Afrique Noire, Cameroun, N° 9, 1980.
- Bebey, F.: Musique d'Afrique noire. Paris, Horizons de France, 1969.
- Bowra, Sir C. M.: "L'épopée orale", La Table Ronde, Paris, 1958, n° 132, pp. 18-41.
- Daninos, G.: Le Mvet de TSIRA NDONG NDOUTOUME ou l'épopée du coeur humain, in Lettres et Cultures de Langue française, n° 1/1984, pp. 17-22. 1984.
- Echegaray: Primitive Epic Poetry, in Spain Guinea, 1955.
- Eno Belinga, S. M.: Littérature et musique populaire en Afrique noire. Paris, Cujas, 1965.
- Eno Belinga, S. M.: "La Musique traditionnelle d'Afrique noire". Communication au Premier Festival des Arts Nègres à Dakar en 1966.
- Eno Belinga, S. M.: "La Chantefable: un genre musico-littéraire". Communication au XVIIIème Congrès International de Musicologie (I.F.M.C., Accra, juillet-août, 1966).
- Eno Belinga, S. M.: "Introduction à l'étude des chantefables du Cameroun", in ABBIA, Yaoundé, 1967, n° 17-18.
- Eno Belinga, S. M.: "La Musique traditionnelle de l'Afrique occidentale: genres, styles et influences", Communication à la réunion sur les "Traditions musicales d'Afrique" organisé par l'UNESCO, a Yaoundé (Cameroun) du 23 au 27 février 1970.
- Eno Belinga, S. M.: Découverte des chantefables Beti, Bulu et Fang du Cameroun. - Paris, Klincksieck, 1970.
- Eno Belinga, S. M.: L'Épopée Camerounaise, Mvet: Moneblum ou l'Homme Bleu. - Yaoundé, CEPER, 1978.
- Eno Belinga, S. M.: L'Esthétique littéraire de l'épopée orale du Mvet. Cours polycopié. - Yaoundé, Université de Yaoundé - FLSH, 1978.

- Eno Belinga, S. M.: Livret du Mvet: pour une lecture théâtrale d'un Mvet Bulu de D. Osomo Mva'a. Cours photocopié. - Yaoundé, Université de Yaoundé, 1978.
- Eno Belinga, S. M.: Comprendre la littérature orale africaine. - Paris, éd. Saint-Paul, 1978.
- Eno Belinga, S. M.: L'Épopée Camerounaise. le Mvet. Cours photocopié. - Yaoundé, Université de Yaoundé - FLSH, 1978 et in ABBIA, 1979, n°s 34-37, pp. 177-213.
- Eno Belinga, S. M. et al.:
 - La musique dans la vie. - Paris, OCORA, 1967.
 - La musique africaine, in LA REVUE MUSICALE, Paris, UNESCO, 1972 (double numéro).
 - Poésies orales. - Paris, éd. Saint-Paul, 1978.
 - "Caractéristiques linguistiques du Bulu utilisé dans l'épopée orale du Mvet" Journal des Africanistes, 1979, pp. 121-132.
- Kesteloot, L.: L'Épopée traditionnelle. - Paris, F. Nathan, 1971.
- Labatut, S. et R.: Épopées africaines. - Yaoundé, Bureau des recherches pédagogiques et des programmes du Ministère de l'Éducation Nationale.
- Louis, R.: "Qu'est-ce que l'Épopée vivante?" La Table Ronde, Paris, 1958, n° 132, pp. 9-17.
- Marfurt, L.: Musik in Afrika. - München, Nymphenburger Verlagshandlung GmbH, 1957.
- Messi, M.: Mved, Atana Enyege. - Yaoundé, Imp. Saint-Paul.
- Messi, M.: Mved, Owona-Bomba. - Yaoundé, Imp. Saint-Paul.
- Ndong Ndoutoume, dit Tsira: - Le Mvet. - Paris, Présence Africaine, 1970.
- Ndouma Eloungou, N.: Mesi me Kodo Endon. - Yaoundé, l'Université, 1976. (Mémoire. D.E.S. Faculté des Lettres et Sciences Humaines.)
- Pepper, H.: Un Mvet de Zwè Nguema. - Paris, A. Colin, 1972.
- Schaeffner, A.: L'origine des instruments de musique. Introduction ethnologique à l'histoire de la musique instrumentale. - Paris, Payot, 1936.
- Touzan, F.: "L'enfant dans le Mvet", Recherche Pédagogique et Culturelle 1979, nov.-déc., n° 44, pp. 113-115, Paris.
- Towo-Atangana, G.: Le Mvet, genre majeur de la littérature orale des populations pahouines (Bulu, Beti, Fang, Ntumu), in ABBIA, 1965, n°s 9-10.

Towo-Atangana, G. et G.: "Nden-Bobo, l'araignée toilière", Africa, 1966, 26-1.

Tsala, Th.: "Minlan mi mved, chants lyriques recueillis par l'Abbé Tobie Tsala Atangana" Recherches et Etudes Camerounaises, Yaoundé, 1960, 2 et 1961, 2.

Ze, L. dit Nkoaze, Moïse Lecourt: Le Mvet, un film camerounais. Une nouvelle perspective de recherche du film scientifique, n° 002 (Édité par l'auteur).

HAGYOMÁNYOS KULTÚRA A MAI FEKETE-AFRIKÁBAN

Nagyon nehéz, csaknem reménytelen feladatra vállalkozik, aki a sokféle, eltérő arculatú - a társadalmi, a gazdasági fejlődés különböző szintjein álló - fekete-afrikai társadalmak kultúráját, annak mai képét és szerepét egységben próbálja szemlélni. A külvilág hatásaitól látszólag érintetlen kultúrákat kialakító hódítás előtti időszak, majd az ezt követően lezajlott fejlődés: a gyarmati idők, a függetlenségi háborúk és mozgalmak s végül a felszabadulás utáni átalakulás mindössze néhány évtized, történetileg tehát igen rövid szakasz sűrített eredménye. Hajlamossá válhatunk arra - ami alól maguk az afrikaiak sem kivételek -, hogy a jelenlegi állapot vizsgálatából olyan tudományos következtetéseket vonjunk le, amelyek elfogadása jószere-vel csak öncsalásnak bizonyulhat, miután helytálló következtetésekhez sem elegendő tárgyi ismerettel, sem szükséges időbeli távlattal nem rendelkezünk. S ezt elméletek sokasága aligha pótolja, noha belőlük jó néhány született a negyvenes évek óta. Ez az írás ilyenformán nem vállalkozik egyébre, mint hogy a fekete-afrikai népek kultúráinak változásaiban - azt főként az etnológia szemszögéből megfigyelve - rámutasson a közelmúlt néhány olyan fejleményére, amelyek szerepet játszhatnak a kontinens Szaharától délre eső területének jövőbeli fejlődésében.

Az etnológia a "hagyományos" kultúrán általában a néprajzi módszerekkel megismerhető, s az európai hatásoktól még mentes XIX-XX. századi "törzsi" műveltséget érti, és ezt jobbra állandónak vagy legalábbis nagyon tartós-
nak tekinti. Ez a megközelítés azonban csak lényeges megszorításokkal fogadható el, minthogy részben túlságosan kevés ismeretanyag áll rendelkezé-
sünkre arról, milyen belső változások folytak le egy-egy etnikum kultúrájában, másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül az északról és keletről egy évezrede a kontinens belseje felé hatoló arab-moszlim hatás, majd a XVI.

száadtól minden irányból meginduló európai-keresztény kulturális befolyás tényét. Ennek ellenére az etnológia számára - és ebben az írásban a magunk számára is - a "hagyományos" kultúrát közvetlenül a gyarmatosítás előtti időszak "törzsi" műveltsége jelenti.

Ezt fogadja el az afrikai értelmiség nagyobb része is, bár vélekedésükre mindinkább jellemzővé vált az ún. "európai értékek" óvatos kezelése. Teljes elutasításuk persze rendkívül nehezzé tenné számukra a XX. század viharos gyorsasággal "európaiasodó" afrikai világába való beilleszkedést. Elfogadásukat viszont nagymértékben akadályozza, hogy a szóban forgó értékeknek szinte semmi közük a "hagyományos" afrikai valósághoz. A kihívások elől az "afrikaiságba" visszavonuló afrikai értelmiségiek számára manapság nem követendő példa a túlságosan gyorsan fejlődő, a "szakadék felé rohanó" Európa, az ún. "első világ" - beleértve ebbe a "szupereurópai Észak-Amerikát" is. Ehelyett, az "afrikai értékek" végletes túlbecsülésétől, a "kolonializmus által előidézett kollektív nárcizmustól" hajtva, egyre több afrikai néprajzos, szokáskutató és szokásszakértő igyekszik "filozófiát" (etnofilozófiát) formálni mitológiából, miszticizmusból, újabban fajiságból és elmaradottságból is, mindezt mintegy szembeállítva a gazdasági-politikai terjeszkedése következtében agresszívnek ítélt "europid" kultúrával.

Az európai gyarmatosítás által végrehajtott "kulturális megszállás" Afrikában csaknem kizárólag a part menti területekre, valamint egy-egy nagyobb kulcsfontosságú városra szorítkozott, és gyakorlatilag még az 1960-as években is az volt tapasztalható, hogy az afrikai városi lakosság döntő többsége mentes maradt a gyarmati hatalmak kulturális befolyásától. A függetlenségi mozgalmak során és még inkább a harcok idején a mesterséges határok között kialakított kérdéses államokban, a köznép körében, az etnikai hovatartozástól függetlenül, kétségkívül a hagyományos kultúrához való ragaszkodás vált a "nemzeti" ellenállás egyik félreismerhetetlenül megmutató fajtájává. Ennek folyamán a gyarmati uralmi rend közvetett formáinak alkalmazása következtében fennmaradt, túlélő régi tradicionális előkelők - státuszuk, azaz címeik, kiváltságaik, presztízsük fenntartása érdekében - valóságos hittérítőivé váltak a hagyományoknak. Mellettük csak a nagyon szűk réteget képező, jelentékeny szerephez nem jutó - az Afrikán kívüli szakirodalomban azonban gyakran túlbecsült szerepet játszó - kisburzsoázia érezte magát talajtalannak a hagyományos közegben. Az említett "nemzeti" ellenállás eredménye volt a neofolklorizmussal, romantikus-szентimentális nosztalgiákkal fűszerezett "kulturális reneszánsz", amelynek jelentősebb

értelmiségi képviselői a függetlenség elnyerését követő években javarészt eltávoztak Afrikából, és művészeik munkáját főleg európai vagy amerikai keltezéssel ismerte meg a világ, legkevésbé azonban Afrika. Hozzátehető ehhez, hogy a fekete-afrikai társadalmak és kultúrák fiktív egészét az európai eredetű kultúrával szemben álló értelmiségi mozgalmak - pl. a pánafrikanizmus, a négritude vagy újabban a "gyökerek felfedezése" - mind Afrikán kívül (az Egyesült Államokban, a nyugat-indiai szigetvilágon vagy Párizsban) keletkeztek, és Afrikában ma is csak meglehetősen szűk körben éreztetik hatásukat, mivel ezek az eszmék a döntő többséget kitevő vidéki lakossághoz el sem jutnak.

Az etnológusok és az etnológiai irányú tájékoztatást nyújtó újságírók szerte a világon egyre azt ismétlik, hogy a gyarmatosítás elpusztította a hagyományos kultúrát Afrikában. És ezzel jobbára a művészetre céloznak. Tény, hogy a törzsi és az udvari művészet egyik szembetűnő ága, a plasztika, Afrika-szerte a kolonizáció áldozatául esett. Részben azért, hogy a gyarmati uralom sokszor erőszakosan is megfosztotta az egyes társadalmakat a hagyományos állami meg törzsi rítusok és szertartások külsőségeitől s az ott szerepet játszó eszközöktől. Tevékenységükkel a hittérítők pedig megkezdték a törzsi vallások erőszakos átformálását. (A keresztény papok gyakran olyan módszerektől sem riadtak vissza, hogy például a két Kongó területén, az összegyűlt helybeli lakosok szemé láttára - és a természetfeletti erők részéről szemmel láthatóan büntetlenül - tömegesen égessék el a maszkokat-szobrokat, így ásva alá a törzsi ideológiát.)

Utóbb, ezzel részben párhuzamosan, az afrikai társadalmak törzsi zártságának megbontása, a világ tömegkommunikációs vérkeringésébe való bekapcsolásuk hatására következett be a hagyományos afrikai kultúrák pusztulása. Viszont az így kialakult történeti helyzetben, a függetlenség elnyerése után meggyorsuló "modernizálódás" hozta magával azt, hogy a hagyományos körülmények között szakrális-rituális funkció részét képező képzőművészetet turisztikai tömegcikktermelés váltotta fel. Ugyanakkor a valódi hagyományos művészetben támadt csaknem két nemzedéknyi hiátus teremtett hivatkozási alapot ahhoz, hogy a mai afrikai kormányok és értelmiségiek a kontinens kulturális kirablásával vádolják a világ múzeumait és műgyűjtőit, megteremtve így a műkincsek terén is a "visszaadni vagy megtartani" jól ismert, és egyelőre feloldhatatlan dilemmáját.

A "hagyományos kultúra" azonban jóval több mind a képzőművészetnél, mind a rohamosan pusztuló afrikai zenénél, mely utóbbit a hagyományos rítu-

sok eltűnése, illetőleg a behatoló keresztény egyházi zene, a moszlim könnyűzene és a tranzistoros rádió nyújtotta modern tánczene szorít ki.

A "hagyományos kultúra" eredetileg - a mindennapi használati eszközöktől és a termelési módszerek ismeretétől kezdve az életkori és szezonális ünnepkörökön, az érintkezési módokon át a társulási formákig s az emberi megnyilvánulások által a "természetfelettihez" kapcsolódó hiedelemvilágig - magába foglal minden olyan vonást, amely összefüggő rendszert alkotva behálózta egy-egy nép sajátos tradicionális ("törzsi") körülmények között zajló életének a teljes egészét. Meg kell jegyeznünk, hogy a hagyományos kultúra fennmaradásáról vagy átformálódásáról meglevő ismereteink viszonylag csekélyek, és sohasem egy-egy mai afrikai ország egészére vonatkozó adatanyag számbavétele, hanem mindig néhány sajátos jelenségnek vagy egy-egy jobban ismert etnikai csoport jelenlegi állapotának a megfigyelése alapján keletkeznek a különböző optimista vagy pesszimista "megítélések".

Az afrikai hagyományos kultúrát a legfájdalmasabban érzékelhető veszteség a régi kézműves technika körében sújtotta, ideértve a néprajz által "tárgyi kultúrának" nevezett mindennapi használati tárgyak, valamint a presztízsfokokozatok megjelölésében szerepet játszó javak termelését is. ("Termelés" helyett, nem piaci kézműves javakról lévén szó, ezúttal természetesen helyesebb "alkotás"-ról beszélni.) A hagyományos kézművesség ma az állami központoktól távol eső területekre szorult vissza, vagy néhány, az adott állam, esetleg egyes világszervezetek által fenntartott, egyre hanyatló minőségű termékeket előállító kommerciális gyűjtőrezervátumokban tengődik. A lakosság zömének életvitelében a hagyományos gyakorlatnak ez a köre lényegében véve elpusztult, mivel termékeit (alkotásait) - már a múlt században, még inkább a gyarmati időszak óta - a fejlett világ gyári tömegcikkei helyettesítették.

Ezzel együtt természetesen megszűnt a jártasság is a hagyományos kézműves-technológiában. Ami a mai mesterséges - és igen szórványos - afrikai felélesztési kísérleteket illeti, azok aligha lehetnek eredményesek. Erre mutat például a nyugat-afrikai "turisztika" mai rézművesének magatartása, aki úgy tekint az alig egy-két nemzedékkel korábban élt elődeinek a készítményeire, az ő kezükből kikerült figurális aranymérő bronzsúlyra vagy kóladió-tartó fémtálra, mint megannyi elérhetetlen tökéletességű ősi műalkotásra. Nem is beszélve a kongói kubák ember nagyságú kovácsoltvas szobraitól vagy a nigériai nupék üvegművességéről, amiből gyakorlatilag annyi sem maradt, hogy e mesterségek felélesztésére egyáltalán gondolni lehessen. Így

homályosul el egyre visszahozhatatlanabban a mesterségek fogásainak az emléke. Hiszen a használati tárgyakat sokkal egyszerűbb megvásárolni a termékfeleslegért a kereskedőtől, aki afrikai eredetű eszközök, például kerámia helyett német zománclavórt, szőtt pamutruha helyett francia kartont, öszszobor helyett porcelán nippet és beszélő dob helyett japán táskarádiót kínál. Az emlékezet - ma még - őrzi annak a képét, hogy egy-egy használati tárgy hogyan nézett ki, nem felejtették még el, mi volt a nevük, s néhány öregebb férfi még azt is tudni véli, mi volt a mítoszbeli, a rítussal összefüggő vagy más szokásokhoz kapcsolódó közösségi szerepük. De azt már általában senki sem tudja, hogy ezeket a tárgyakat mi módon készítették. Nagyon kevés másodrendű kivételt említhetnénk csak - bizonyos táplálkozási, öltözködési és viselkedési szokásokkal kapcsolatban -, amelyek tartós fennmaradását kétségkívül a távolabbi jövő dönti majd el.

A kapitalizmus marxi elemzései s a belőlük készített rövidített kivonatok hatásaként a fejlett világban s visszhangként a fejlődőben is, fetisizálódtak az olyan fogalmak és kategóriák, mint: a piac, a pénzhasználat, a többlettermelés, a piaci törvények. Ezek egy része - "primér" jelenségként - nem hiányzott a gyarmatosítás előtti fekete-afrikai társadalmakból sem. Ebből kifolyólag e fogalmak modern tartalmát sok afrikai félreérti. Hiszen egyes esetekben e kulcsszavak által jelölt funkciók náluk jelentős mértékben eltérnek. Ott például a piac: nekik az találkozóhely, rokonok és idegenek, szerelmesek és igazukat keresők, földjük további igénybevétele miatt aggódók és a tekintélyüket fitogtatók gyülekezőhelye. Tehát kommunikációs központ és hatalmi befolyás szerzésére törekvő emberek érvényesülési tere. A pénzhasználat náluk: a szomszédos közösség vagy a távoli világ importjvaihoz való hozzájutás módja. A modern értelemben vett piaci törvények érvényesülését azonban Afrika-szerte még ma is befolyásolják a rokonsági, törzsi, etnikai és állami kapcsolatok s azok jellege.

Az afrikai államok függetlenné válása - hozzátéve, hogy a fejlett világtól való gazdasági és valóságos függetlenségük "nemzeti" vagy teljes "afrikai" értelemben még nagyon messze van - kétségkívül magával hozott a világméretű szervezetek, az ENSZ, utóbb a nemzetközi monopóliumok (nem éppen altruista tervei) által ösztönzött számos gazdasági, főleg mezőgazdasági vállalkozást. Nem feladatunk itt a kapitalista országok által már felhasznált, de a szocialista országok figyelmét is felkeltő afrikai természeti kincsek, nyersanyagok kérdéséről, a világkereskedelemben mutatkozó szármalmas afrikai részvételtől, az Afrika-közi, átlagosan országonként alig öt

százaléknyi "belső" kereskedelemről beszélni. Ezek a tények önmagukban is elegendő okot szolgáltatnak az afrikai népek önbecsülésének - immár csonka fegyverzetű, de alapvetően annál erősebb kulturális identitás-érzésének - újbóli és ismétlődő magabazárkózásához.

A fentebb említett gazdasági vállalkozások ültetvényeket, egy-két helyen országresznyi méretű csatornázást hoztak létre, állattartó telepeket hívtak életre még a cecelégység hatásterületén is. És nem utolsósorban arra ösztönöztek, hogy fokozzák az egyes országok ásványi nyersanyag és mezőgazdasági alapanyag exportcélú szolgáló termelését. Ezek a körülmények a falu számára is hasznot, pénzt és bizonyos piaci gazdálkodást jelentettek és jelentenek. A falu - amíg természeti csapás vagy politikai hatalom közbe nem szól - elvileg élelmiszerből önálló marad. A modern piacra termelés folyamatához csapódva megteremti az importjavak megvásárlásához szükséges eszközöket is. Ezzel viszont a lokális mesterségek elhalnak. A külvilággal létesült találkozás új igényeket támaszt, és a földműves-állattartó falusiak immár önállósítási, létfenntartási javaikat is áruba bocsátják azért, hogy új igényeiket kielégíthessék.

Az így kialakult új helyzet végzetes következményekkel jár a kapával, ásóval, termékenyítés nélkül művelt földeken folytatott rendkívül kezdetleges égetéses-irtásos parlagoló-vándorló földművelő viszonyok között. És bizonyosra vehetjük, hogy még hosszú ideig döntő jelentőségű lesz ez a művelésmód Fekete-Afrikában, éppen a szükséges eszközök hiánya miatt, és mivel az évi 3 %-ot meghaladó népességnövekedés ellenére még mindig bőségesen áll rendelkezésre ilyen kezdetleges eljárással megművelhető földterület. A mezőgazdasági termelésnek ez a formája lényegében csak az önfenntartásra elegendő. Cserébe tulajdonképpen már nemigen futhat belőle. Így azután az eredeti törzsi önfenntartás amúgy is katasztrófától veszélyeztetett státusza meginog, és egyre szélesebb körű elnyomorodáshoz vezet. Ezt észlelhetjük, ha figyelemmel kísérjük a milliószámba hazatoloncolt vendégmunkást, ha szemügyre vesszük a nyersanyag- és alapanyag-árak jelenlegi huzamos csökkenéséből származó államgazdasági veszteségeket vagy a mezőgazdaságból élő népesség országhatárokat nem tisztelő "csöndes" migrációját, s emellett nem feledkezünk meg a javak elosztásának ismeretes visszasságairól sem. A létfenntartáshoz szükséges javak ilyen méretű csökkenése viszont óhatatlanul kulturális elnyomorodáshoz is vezet.

A tárgyi kultúra és a hagyományos ideológia elsivárosodásával egyidejűleg Afrikát harmadrendű, gyenge minőségű, új, főleg euro-amerikai eredetű

iparcikkek lepték el. A kontinensen ezzel egyidejűleg sekélyesen eklektikus, a különböző világvallásokból, az afrikai animizmusból és a jelenkor bonyolult kihívásainak ellensúlyozására törekvő, boszorkányhitből táplálkozó "afrikai egyházak" sokasága jelent meg. S úgy tűnik, mintha utóbbiak a tradicionális titkos és világi társaságokat helyettesítenék. Hatásukra jellemző, hogy behatolnak a legfelsőbb kormányhivatalokba, egyetemekre is. Gyakran tapasztalható, hogy még magukat marxistának valló értelmiségiek és magas rangú tisztségviselők sem mindig képesek kivonni magukat e közösségek befolyása alól.

A függetlenség elnyerése után létrejött kormányzati szervek egy ideig folytatták a "közvetett uralom" gyakorlatát, azaz meghagyták - bár jelentősen megnyírbált hatáskörrel - a "főnöki", törzsi intézményrendszert. Jelenleg azonban egyre több kísérlet történik ezek fölszámolására. A mind nagyobb számban létrejövő ipari munkahelyek és a nagyvárosi modernizálódás következtében fokozódó belső lakosság-vándorlás a hagyományos törzsi szervezetek szétrombolását indította el. Ugyanakkor mégsem szüntette meg sem az eredeti faluközösségeket, sem az ezzel gyakorta egyenértékű rokonsági szervezeteket. Hiszen az elvándorló idénymunkás hazaviszi a pénzét, a városi mértéktelenül felduzzadó nyomornegyedekben pedig sajátos módon tüstént kialakítják hagyományos alapokra épülő új közösségeiket, szervezeteiket, társadalmi alakulataikat, és ez a társadalmi mozgás még a kifejezetten vegyes eredetű lakosság esetében is törvényszerűen bekövetkezik. Szervezeti fölépítése tekintetében, munkaidőn túli életmódjában az így kialakuló közösség már rövid néhány év múltán alig különbözik az elhagyott faluközösségektől, annak ellenére, hogy a város, a földművesfaluban honos számos hagyományos kulturális elem helyett, újakat nyújt. Ezzel párhuzamosan a rokonsági nagy egységek - belső és egymás közötti rétegződéssel is módosított - kapcsolatai, sem a már "igazi" városiak, sem a nyomornegyed-lakók esetében nem hullanak szét. Félreérthetetlenül megnyilvánul ez a házassági rendszerben, a gazdasági, valamint a jogszolgáltatási összetartásban egyaránt, és az érintetlen hagyományos viszonyokhoz hasonlóan gátolja az egyén vagy a kisebb csoport alkotóerejének kibontakozását.

A tradicionális közösség és kultúrája életképességére s főleg alkalmazkodóképességére vonatkozóan példák sokaságát elemezték az antropológusok. Itt - nagyon vázlatosan és csupán fő vonalaiban - egy szudáni példán mutatjuk be, hogy a törzsi társadalom, a törzsi kultúra miként ad "törzsi" választ olyan jelenségre, amely hagyományos életvitelétől merőben idegen. A

dél-szudáni burun nép maiak törzse századunk elején még csaknem kizárólag szavannai ásóbotos földművelésből, durra-köles termesztésből élt, amit jelentéktelen baromfi-, sertés- és kecsketartás egészített ki. A földet megművelő férfi és a háztartás teendőit ellátó, valamint a kertművelést végző nő munkamegosztása szigorú volt. Az exogám falvak egyes negyedei (ágazati csoportjai) vezetőjük alatt autonóm életet éltek. A házasodni szándékozó kérő hét éven át dolgozott leendő apósa földjén, erős erkölcsi kötöttségekkel terhelve a menyasszony szüleivel - valójában annak egész fiktív "rokonosságával", azaz falujával - szemben, ami egy sor rituálisan végrehajtott cselekvés kényszerében nyilvánult meg.

1901-től a brit gyarmatosító hatóságok pénzbeli adót vetettek ki rájuk, éspedig a tartott állatok - a szarvasmarhák, a juhok, a kecskék - fejszáma alapján. Az új adózási kényszer a maiakok fentebb vázolt életvitelében - szórványos moszlim térítő befolyás enyhe hatásával egyidejűleg - a következő változásokat idézte elő szinte egyetlen nemzedék élete alatt. A környéken található s addig semmire sem becsült hordalékarany mosásának hozadékából a maiakok adóalapot képező állatokat, főleg marhát meg kecskét vásároltak, és ezzel megindították a tenyésztés-eladás-adózás folyamatát, voltaképpeni körforgását. Az átalakulás gazdasági eredményeként az 1970-es évekre minden falunak többszáz fős állatállománya volt. Ugyanakkor a rítusok - például az esőcsinálás, a temetés - alkalmával a kölest és a vadat felváltotta a háziállat-áldozat. A korábbi munkamegosztás úgy módosult, hogy az állattartás a fiatal fiúk és férfiak feladata lett. Egyúttal kialakult a közösségi fiúházak életkor, azaz korcsoport szerint rétegezett, szinte szerzetesi életformát megkövetelő rendje. Az asszonyok pedig nagyobb részt vállaltak a földművelésben.

A korábban teljesen ismeretlen pénz használata a törzsi gazdaságban importjavak, főként a vászon megjelenését eredményezte. A legnagyobb változás a házasság és a hozzá kapcsolódó rítusrendszer terén történt. A pénzértékben kifejezhető - gabonában, élőállatban, vaseszközben és fegyverben, sóban és dohányköteggben megállapított - menyasszonyváltság fokozatosan átvette a "ledolgozás" szerepét, ami a 70-es évekre mindössze egyéves jelképes időszakra csökkent. A házasságkötéshez kapcsolódó hagyományos rítusok s a hozzájuk tartozó hiedelemvilág java része eltűnt, s helyettük kialakultak a váltság összegyűjtéséhez és átadásához kötődő szertartások. A korábbi elsőrendű párválasztási preferencia (kereszt-unokatestvér) helyét átvette az intézményes - másik faluból való - "legjobb barát" húga. S mivel a legjobb

barát egyúttal elsőrendű anyagi és fegyveres segítőpartner, ez a körülmény hozzájárult a váltság biztosításához. Hiszen annak előteremtésében részt vett a kiszemelt barát egész faluja, "rokonsága" is. És amikor a preferált barát a választást viszonzta, voltaképpen kötelező kölcsönösség révén, olyan nem rokoni ajándékcseré-forgalom alakult ki, amely lényegesen erősítette a törzs korábban eléggé laza belső összetartását.

Fentiekből kitűnik, hogy egy olyan külső beavatkozás, amely látszólag rombolónak számító eszközökkel, a gazdálkodási forma megváltoztatásával és a pénzforgalom bevezetésével ment végbe, jellegzetesen "törzsi" reakciókat váltott ki, aminek következtében, "új hagyományok" teremtésével, növekedett a közösségi kohézió, és a törzs a maga tradicionális voltában megszilárdult.

Nem kétséges, hogy fenti példánk elsősorban a "modern" várostól távolabb élő - bár a lakosság zömét magába foglaló - vidéki népesség közösségeinek viselkedésére jellemző. Sok hasonló jelenség figyelhető meg azonban - megfelelő áttételezéssel - még az afrikai fővárosok lakói között is, amit az állandóan megújuló felvándorlás is bizonyosan előmozdít.

Az itt vázolt gazdasági-kulturális fordulatok a folklorista számára bizonyosan nagyon sok érdekes elemet és figyelemreméltó tanulságot rejtenek magukban. A társadalomantropológusnak azonban rá kell mutatnia az ilyenfajta átalakulás hátterére. A szudáni - és nagy vonásaiban sok más többé-kevésbé hasonló afrikai - tünetsor mögött az átalakulások egy jellegzetes sora rejlik. A "nemzeti" függetlenségi mozgalmak Afrika-szerte időlegesen biztatónak tűnő kulturális hatást váltottak ki. A függetlenség elnyerése után ez a kohéziós erő elernyedett. Ehhez járult a közelmúlt természeti katasztrófáinak sora, s a világgazdaság terén a recesszió. E tényezők együttes hatása következtében az elmúlt néhány év alatt számos afrikai országban szemmel láthatóan újra megerősödött az etnikai-törzsi szétosztottság. Ez a körülmény a több afrikai államban bizonytalan alapokon nyugvó politikai és gazdasági egység meglazulásához vezet, azzal fenyegetve, hogy a már jelentősen szétrepedezett törzsi kultúrák, jelenlegi csökevényes voltukban, megint szilárdabbá válnak, s így, fékező erővé alakulva, tovább késleltetik Afrika közeledését a világ más részeinek nagy vonalakban nivelláló tendenciákat mutató kultúrájához. Sőt, lerontják a kontinensen belül azt a kikerülhetetlen és kívánatos folyamatot, amely - legalább országnyi méretben - viszonylag egységes kultúra kialakítása felé, s így az egészséges fejlődés irányába mutat.

Amikor a Szaharától délre elterülő Afrika állami jövőjének esélyeit és kilátásait mérlegeljük, a távolabbi történelmi analógiákat figyelmen kívül hagyva, s csupán az újkori gyarmatosítás példáiból kiindulva, úgy látjuk, a gyarmatosítók három választási lehetősége - a népirtás, a részleges népirtás erőszakos asszimilációval, a rezervátum-megoldás - közül a fekete-afrikai kormányok számára csak egy maradt: az erőszakos asszimiláció, a belső "etnikai-kulturális" gyarmatosítás. Ugyanis a jelenlegi afrikai államok etnikailag erősen széttagoltak, sok esetben csupán egy-egy etnikumra, sőt néha csak egy-egy törzs bázisára támaszkodhatnak. Az ennek következtében gyenge lábon álló mindenkori kormány a hatalom megtartása érdekében saját nyelvi-kulturális képére igyekszik formálni országának lakosságát. Ez pedig ellenállást - ugyancsak etnikumra alapozott ellenzéki pártokat és nemritkán fegyveres ellenállást is - szül. S ez így folytatódik egészen a következő, esetleg egy másik etnikum vezető szerepét érvényre juttató kormányzat hatalomra jutásáig, amely azután, a szerepcserétől eltekintve, ugyanannak a folyamatnak az áramában próbál lavírozni.

Végezetül hangsúlyozni szeretném, ha Fekete-Afrikát a "fejlődő világ"-ba sorolják is, e körön belül - az előzőekben vázolt körülmények miatt is - egészen sajátos, külön megítélést igénylő helyzetben van. Nem csupán a világ legszegényebb országai találhatók itt, de a kontinens összességében is jóval elmaradottabb a többi földrésznél. Nem épül sem ezeréves, morális-mentalitásbeli archaikus bázisra, mint számos ázsiai hatalom, sem pedig az európai civilizációk egyike-másikának a kulturális alapjaira, mint csaknem valamennyi latin-amerikai társadalom. És az utóbbiakkal ellentétben minden afrikai ország "saját", tehát afrikai bennszülöttek kezében tartott állami irányítás alatt áll. Ugyanakkor a legutóbbi, alig évszázadnyi idő alatt végbement változások a törzsi-tradicionális kultúrák szétforgácsolódásához vezettek. Jelenkorunkban azonban mindeddig úgyszólván sehol nem alakult ki még a körvonala sem annak, hogy bármely afrikai országban kulturális homogenitás jött volna létre, vagy hogy ebbe az irányba eredményes lépések követnék egymást. Olyan homogenitásra gondolunk, amelynek a félreérthetetlenül fölismerhető jegyeit akár az ott lakó, akár a külső szemlélő a kérdéses országhoz tartozónak nevezheti. Ehelyett nem maradt más, mint az "afrikai" megjelölés, aminek pontosabbá tételében legfeljebb a hozzáértő etnológus segíthet, ha felfedez valamilyen - nem az országhoz, hanem legfeljebb annak egy-egy etnikumához tartozó - hagyományos törzsi kulturális jellegzetességet.

A manapság igen gyakran a pusztá létfenntartásukért küzdő fekete-afrikai népek még jó ideig nem lesznek képesek pénzt és energiát fordítani arra, hogy - a kevés iskolán, a gyér múzeumhálózaton és az országos pánafrikai, kommerciális jelleget magukra öltő folklór fesztiválokon kívül - tudatos (az egy államon belül élő különféle etnikumok testvéri rivalizálásától, másfelől a több államban szétszórta található azonos etnikumok rokonérzésétől is ösztönzött), tervszerű hagyománymentő munkát végezzenek.

Aligha kétséges, hogy - sajátos és bonyolult problémákkal terhelt gazdasági-társadalmi fejlődésük, mindenekelőtt a világ gazdasági integrálódásába való fokozatos bekapcsolódásuk, ugyanakkor éppen elmaradottságuk következtében - az afrikai népeket sorsuk kényszerűen a világ egyéb részeinek arculatához és főként a legfejlettebb társadalmak kultúrájához való közeledés irányába szorítja. Ám ebben a fejlődésben a földrajzi, történeti, etnikai sajátosságoknak megfelelő afrikai kulturális vonások is törvényszerűen helyet kell hogy kapjanak. De a nagy kérdés: vajon hogyan? Vitathatatlan, hogy a jelenleginél messzemenően tervszerűbb és szélesebb körű hagyománymentéssel.

E problémákon töprengve Afrika fejlesztésének az ENSZ által meghirdetett évtizedében (1980-1990) rá kell döbennünk, hogy a világ fejlett és megfelelő anyagi erővel rendelkező részének Afrika számára segítséget kellene adnia: az ipari és mezőgazdasági fejlesztés szakemberei mellett a jövő afrikai nemzeti kultúrák munkásainak, "tervezőmérnökeinek" és irányítóinak a kineveléséhez is.

FÜSSI NAGY GÉZA

SHAABAN ROBERT ÉLETMŰVE A SZUAHÉLI IRODALOMBAN

A szuahéli nyelv keletkezése időszámításunk első évezredére tehető. Az ezredforduló tájékára már egységesült, és arab eredetű írásbeliséggel rendelkezett. Ebből a korból származó írásos emlékei azonban nem maradtak fenn, illetve mindaddig nem kerültek napvilágra. A legkorábbi időszakról tájékoztató szuahéli nyelvű források XVIII. századi másolatokban hozzáférhetők a kelet-afrikai gyűjteményekben, illetve többé-kevésbé feldolgozott formában a különböző európai afrikanisztikai központok szakirodalmában. Alapos filológiai elemzésük bátoríthat bennünket arra, hogy keletkezésüket a XII-XIII. századra tegyük.

Ezeknek a dokumentumoknak azonban kevés közülük van a mai értelemben vett szépirodalomhoz. Túlnyomórészt történelmi adattárak, uralkodó dinasztiák genealógiáit taglalják és értelmezik.¹ Nyelvezetük fejlettsége és bizonyos stiláris sajátosságai alapján azonban arra következtethetünk, hogy a korok szuahéli városállamainak mind társadalmi fejlettségi szintje, mind kulturális életének gazdagsága megfelelő talajt biztosíthatott valamely kezdetleges szépirodalmi gyakorlat megszületéséhez is.

¹Vö. pl.: Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, Jahrgang XXXI. Dritte Abteilung: Afrikanische Studien, Berlin, 1928. Red.: D. Westermann, M. Heepe.
A régi szuahéli irodalom jellegéről, forrásairól és a velük kapcsolatos etnokulturális jelenségekről az alábbi szovjet afrikanisztikai munkákból nyerhetjük a legátfogóbb képet: 1. Miszjugin, V. M.: Szuahilijszkaja hronyika szrednyekekovogo goszudarsztva Pate. In: "Africana" VI, "Nauka", Moszkva - Leningrád, 1966 (52-83). (A középkori Pate állam szuahéli krónikája.) Uő.: Zamecsanyija k sztaroszuahilijszkjoj pizmennosztyi. In: "Africana" VIII. "Nauka", Leningrád, 1971 (100-115). (Meggjegyzések a régi szuahéli írásbeliséghez.) Uő.: Szocialnoje szogyerzsanyije legendi o Liongo Fumo. In: "Africana" IX. "Nauka", Leningrád, 1972 (17-23). (Liongo Fumo legendájának szociális tartalma.) Uő.: Zametki o nazvanyijah szuahilijszkijh

Maga a szuahéli nyelv (kiswahili) a bantu nyelvcsalád és egyben egész Fekete-Afrika jelenleg legnagyobb nyelve. Kikristályosodása időszámításunk kezdete táján indult meg, első virágzását a XII-XIII. századra érte el. Ekkor már bizonyíthatóan rendelkezett (arab eredetű) írásbeliséggel, s föltehetőleg valamelyes irodalmi hagyományokkal is. Ebben az időben, s lényegében a XVIII-XIX. század fordulójáig csak a kelet-afrikai partvidéken kialakult városállamokban volt kizárólagos (időnként megosztva szerepét az arabbal vagy a portugállal).

Máig nyomon követhető szépirodalmi hagyományai a XVIII. század első felében kezdtek kibontakozni, s hosszabb-rövidebb megtorpanások és visszaesések után csupán századunk második felében futották ki végső formájukat, és emelkedett a szuahéli nyelvű szépirodalom a fejlett kultúrájú és nagy történelmi múltú népek irodalmainak méltó társává. Ma már minden írásos műfajra találhatunk benne példát, tekintélyes könyvkiadási háttérrel és egyéb publikációs lehetőséggel rendelkezik.

A mintegy 50 milliónyi szuahéli nyelven beszélő, illetve ezt legalábbis megértő ember számára ez az irodalom nyújtja a legfőbb szellemi táplálékot - elsősorban Tanzániában (ahol államnyelv a szuahéli), Kenyában (hivatalos nyelv), valamint a szomszédos országokban; Uganda, Rwanda, Burundi, Malawi,

gorodov v hronyike Pate. In: "Africana" IX. "Nauka", Leningrád, 1972 (51-58). (Meggjegyzések a "Pate krónikában" előforduló szuahéli városnevekről.)
Uő.: Mifi i etnoszocialnaja isztorija. In: "Africana" XIV., "Nauka", Leningrád, 1984 (48-61). (Mítoszok és az etnoszociális történelem.)
2. Oldero gge, D. A.: Ob izucsenyii eposza narodov Afriki (Szovremennoje szosztjanyije). In: "Africana" IX. "Nauka", Leningrád, 1972 (3-16). (Az afrikai népek eposzáinak tanulmányozásáról) (A jelenlegi helyzet).
3. Plotkin, V. I.: Avtobiografija Tippu Tipa (szauhilijszkij dokument XIX. v. kak etnograficseszkij isztocsnyik). In: "Africana" X. "Nauka", Leningrád, 1975 (98-109). (Tippu Tip önéletrajza (egy XIX. századi szuahéli dokumentum, mint néprajzi forrás).
4. Tolmaceva, M. A.: Normi naszledovanyija goszdarsztvennoj vlasztyi u zindzsej. In: "Africana" IX. "Nauka", Leningrád, 1972 (59-64). (Az államhatalom öröklésének normái a zindzseknél.)
5. Velgusz, V.: O szrednyevkovih kitajszkih izvesztyijah ob Afrike i nyekotorih voproszah ih izucenyija. In: "Africana" VI. "Nauka", Leningrád, 1966 (84-103). (Az Afrikáról szóló középkori kínai forrásokról és kutatásuk néhány kérdéséről.)
Uő.: Sztrani Mo-liny i Bo-sza-lo (Lao-bo-sza) v szrednyevkovih kitajszkih isztocsnyikah ob Afrike. In: mint fent. (Mo-liny és Bo-sza-lo (Lao-bo-sza) országok az Afrikáról szóló középkori kínai forrásokban.)
Uő.: Marsrut plavanyij iz Vosztocsnoj Afriki v Perszidszkij zaliv v VIII v. In: "Africana" VII. "Nauka", Leningrád, 1969 (109-126). (A Kelet-Afrikából a Perzsa-öbölbe vezető tengeri útvonal a VIII. században.)
6. Zsukov, A. A.: Iz obracov sztaroszuahilijszkij lityeraturi. In: "Africana" X. "Nauka", Leningrád, 1975 (110-116). (Mutatványok a régi szuahéli irodalomból.)

Mozambik, Zambia, Zaire. Híveinek és ismerőinek száma Fekete-Afrika-szerte gyorsan terjed, még más családokhoz tartozó nyelveket beszélő népek körében is.

IRODALOM SZUAHÉLI NYELVEN

A szuahéli nyelvű szépirodalom nagyon erős szálakkal kötődik a népköltészethez, a hagyományos kelet-afrikai szellemi kultúrához. Első ránk maradt példái minden bizonnyal valóban folklór-alkotások. Keletkezésük körülményei azonban annyira sajátosak, hogy mai tudásunkkal roppant nehéz, sokszor lehetetlen megvonni a határt a szerzői művek és a folklór között. A középkorban a társadalom legfelső rétegeiben is elenyésző volt az írástudók száma, az alávetett, félrabszolga tömegek pedig teljesen írástudatlanok voltak. Mégis kölcsönösen kiegészítették egymás kultúráját: A felsőbb rétegek vallási, társadalmi és műveltségi normái, elemei folklorizálódtak, másrészt viszont maguk is számtalan elemet, kulturális és nyelvi értéket merítettek az alsóbb néposztályok életerős folklórából.²

Az alsó és a felső néprétegben más-más módon érvényesültek az irodalmi hagyományok. Az uralkodó rétegekben a hivatás szintjén specializálódtak és jelentős társadalmi megbecsülésnek örvendhettek az írók, akik az esetek többségében írók és költők is voltak. Az alárendelt rétegek életében pedig vándorló énekesek töltötték be a kulturális-irodalmi hagyományok továbbvitelének és továbbfejlesztésének feladatát.

Mivel a szuahéli városállamok az Indiai-óceán partvidékén helyezkedtek el, és sohasem törekedtek a kontinentális területek szélesebb körű politikai meghódítására és gazdasági alárendelésére -, kulturális befolyásuk is viszonylag lassan terjedt és mérsékelten érvényesült. Másrészt a társadalmilag kétségtelenül magasabb fejlettségi szinten álló városok a maguk módján modelként állottak a szomszédságukban levő és velük kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó törzsi települések előtt. A két településtípus között állandó migráció zajlott. A belső vidékekről egyének, családok és nagyobb csoportok telepedtek a parti városokba, azok peremére vagy közelébe, sajátos átmeneti kultúrájú agglomerációt hozva létre azok körül. Sokkal kisebb mértékben, de megfigyelhető volt a városokból a belterületek felé irányuló

²Vö.: A. A. Z s u k o v, V. M. M i s z j u g i n: A szuahéli irodalomról (O szuahilijszkoj literature) c. tanulmányának bevezetőjét. In: O l d e r o g g e, D. A. (szerk.) Afrika népeinek folklórja és irodalma.

szórványos kiáramlás is. Ez utóbbi szökött rabszolgákból, "kint" megtelepedett kereskedőkből és - a legkritkább eset - politikai száműzöttekből állt.³

Az Indiai-óceán északi térségének csaknem egészére kiterjedő és azt keresztül-kasul behálózó kereskedelmi kapcsolatrendszer, a rá támaszkodó és jórészt belőle élő szuahéli társadalom és kultúra a XV-XVI. század fordulójára érte el középkori fejlődésének csúcspontját. Már több évszázados - igaz, a széles néptömegeket alig érintő - írásbeliséggel és kibontakozóban levő irodalmi hagyományokkal rendelkezett.

Az ebben a korban gyors ütemben terjeszkedő portugál gyarmati hatalom a XVI. század első felében azonban megvetette a lábát Kelet-Afrika és az indiai szubkontinens nyugati partvidékén, ezzel hosszú időre megállítva, sőt bizonyos mértékig visszavetve a szuahéli kultúra fejlődését. A portugálok - jórészt a már meglévő városiasodott településekre támaszkodva - helyőrségeket telepítettek és erődöket építettek a partvidékre, hogy így is biztosítsák az Indiai-óceán térségében való hajózásuk biztonságát. A szuahéliekhez hasonlóan ők sem hatoltak be a szárazföld belsejébe.⁴

A tulajdonképpeni kelet-afrikai partvidéken - a mai Szomália és Mozambik közötti szakaszon - azonban nem volt hosszú életű a portugál gyarmati uralom. A rabszolgakereskedelem virágkorában a figyelem inkább a legnagyobb számú rabszolgát felvevő piac, Észak- és Dél-Amerika felé irányult, s ebből a szempontból Kelet-Afrikának a kontinens nyugati területeivel és partvidékével szemben elenyésző szerep jutott. A kelet-afrikai portugál telepek tehát fokozatosan hanyatlani kezdtek, majd teljesen el is tűntek a történelem süllyesztőjében. Komolyabb gazdasági jelentőséggel sohasem rendelkeztek, stratégiai-katonai fontosságuk pedig szinte teljesen megszűnt a szuahéli városállamokat Arábiával és Indiával összekapcsoló, fentebb említett, kereskedelmi rendszer felszámolódását követően.

Ennek következtében sajátos "légüres tér" alakult ki, amelynek szívó hatására fokozódott az arabok, perzsák és indiaiak beáramlása Kelet-Afrikába. Utóbbiak közül az arabok befolyása bizonyult a legerősebbnek. A portugál gyarmati uralom által meggyengített és szétzilált szuahéli városokra rátelepedve sajátos társadalmi szupersztrátumot hoztak létre a térség ere-

³Ez lehetett a sorsa pl. a legendás Liongo Fumonak is. Vö.: Knap-
per t: Epic Poetry ... (142-168); uő.: Four Centuries ... (70-71).

⁴Később ugyan, és korlátozott mértékben, de bekövetkezett a portugálok szárazföldi terjeszkedése is DK- és DNy-Afrikában, a mai Mozambik és Angola területén. Oka K-en főleg a zimbabwei és a Monomopata magaskultúra aranylőhelyeinek ellenőrzésére irányuló törekvésben rejlett.

dei lakossága fölött. Ezt az időszakot (XVII-XVIII. század) tekinthetjük a kelet-afrikai arab beáramlás második, erőteljesebb korszakának. A helyi népesség és kultúrája azonban nem vált a bevándorlók társadalmának szubsztrátumává. A két elem, egymásra sokrétű hatást gyakorolva, laza egységet alkotó, sajátosan kétpólusú kultúrát hozott létre. E két pólus között állandóan vibrált a feszültség, szakadatlanul zajlott a műveltségi, vallási, s ezeken belül az irodalmi elemek, értékek, motívumok stb. cseréje.

A partvidék népessége számottevő mértékben iszlamizálódott, az iszlám pedig ugyanakkor specifikus kelet-afrikai-szuahéli színezetet öltött. Magába olvasztotta a helyi vallási hiedelmek egyes elemeit és kiegészült a kereszténység portugálok által oda juttatott - sokkal kisebb mérvű - befolyásával is.

Ezen a talajon (a XVII. század végétől nyomon követhetően) szintén kétös: arab-szuahéli nyelvi kultúra, s a következő lépésként irodalom bontakozott ki.⁵ Az arab nyelvű irodalom alapvetően a muzulmán monda- és legendakörből táplálkozott, de számos esetben magába ötvözőtt bizonyos tipikusan afrikai folklór elemeket is. Ez utóbbi jelenségnek két eltérő változatát különböztethetjük meg: egyrészt a bantu folklórelemek valóban összefonódtak, szervesen összeépültek az iszlámból sarjadzó irodalmi művek alapszövevével, másrészt afféle idegen eredetű zárványokként elkülönültek azokon belül. Vonatkozik ez a jelenség a hasonló alapmotívumokat feldolgozó, kezdetben jórészt fordított, később azonban önálló alkotásokban jelentkező, de a költőien megmunkált vallási-történeti legenda műfaji kereteit még szét nem feszítő suahéli nyelvű irodalom legtöbb alkotására is.

Az e körhöz tartozó művek nem tekinthetők tisztán folklóralkotásoknak, bár szerzőik ismeretlenek. Kétségtelennek tűnik azonban, hogy a suahéli társadalomban kialakuló - rendszerint kétnyelvű - szellemi elit képviselőinek tolla alól kerültek ki. Ily módon tehát anonim szerzők munkáinak tekinthetők. (Merész párhuzam, de nem lehetetlen, hogy e művek alkotói hasonló okokból hallgatták el nevüket, mint a középkori európai geszta- és krónikaíró szerzetesek.) Mivel azonban e művek számos másolási cikluson keresztül, néha egyenesen szájhagyományozás útján maradtak fenn, lehetséges, hogy eredeti megalkotóik nevei egyszerűen elvesztek az idők során. Ezt a jelenséget azonban mégsem tekinthetjük a folklorizálódás folyamatához tar-

⁵Vö. pl.: Knappert: Four Centuries ... The XVII-th c., The Birth of Swahili Poetry (67. és k.).

tozónak, lévén a szövegek és másolt variánsaik egyöntetűek, kevés jegyét viselik a variálódásnak. Más a helyzet a valódi népköltéssel, amelynek anyagában már csak mintegy kölcsönvett motívumokként szerepelnek ezeknek az írásoknak a töredékei. Láthatjuk tehát, hogy dialektikus körforgás figyelhető meg egyrészt a szuahéli és arab nyelvű, másrészt a szerzői és az orális irodalmi alkotások részleteinek, motívumainak, sőt megszületésük módjának vonatkozásában egyaránt.

A konkrét szerzők nevéhez kapcsolható szépirodalmi alkotások kora csak a XVIII. század derekán kezdődik el. Ez az az időszak, amikor a különböző kisebb-nagyobb uralkodói udvarokban, arisztokraták házáinál működő írno-költők valódi irodalmi öntudatra ébrednek és nevükkel jelzik alkotásaikat.

Az első jelentős szuahéli költő, akinek művei és életrajzi adatai (igaz, későbbi lejegyzésekben) ránk maradtak, Muyaka bin Hadzsi al-Hasszáni (1776-1837) gazdag mombasai kereskedő volt. Ő már teljes személyes függetlenséget élvezett, nem volt udvari költőnek tekinthető. Az udvari költők (malenga) egyébként szintén lazán kötődtek egy-egy helyhez vagy uralkodóhoz, gyakran változtatták lakóhelyüket és lényegében a törzsi társadalomban jellemző vándorénekesek tevékenységét folytatták megváltozott szociális körülmények között. Mint (rendszerint) írástudók, általában tekintélyes embereknek számítottak.

Muyaka után számos költő következett, akiknek munkái csak részben azonosíthatók, életrajzi adataik is hiányosabbak jeles elődjükéinél. Ebből az irodalmi anyagból kiemelkedik egy sajátos alkotás: Mwana Kupona Éneke (Uteni wa Mwana Kupona).⁶ Különleges értékét az adja meg, hogy szerzője nő, ami ebben a korban ritka, ha nem is egyedülálló jelenségnek számított a szuahéli irodalomban. Ez a munka, amely a XIX. század közepén keletkezett, az "intelmek" műfajába sorolható. Ilyen minőségében szorosan kapcsolódik a didaktikus célzatú, a törzsi társadalomban elterjedt folklóralkotásokhoz. Egy idősebb asszony foglalja össze benne serdült lánya számára a társadalom által támasztott gyakorlati életviteli követelményeket és erkölcsi normákat.

A szerzői szépirodalom iránti igény más példákön keresztül is érzékelhető a szuahéli kultúrán belül. Az egyik legérdekesebb és legtöbb vitát kiváltott jelenség ezzel kapcsolatban Liongo Fumo - valószínűleg a középko-

⁶A korai szuahéli irodalom kibontakozásával kapcsolatban vö. pl.: Knappert: Four Centuries ... (66-101); Abdulaziz: Muyaka ... (48-105); Zsukov: Szuahéli kultúra, nyelv ... (97-102).

rig visszanyúló - legendája körül keletkezett epikai ciklus.⁷ A ciklushoz tartozó számos költeményről elterjedt Kelet-Afrikában az a vélemény, amit néhány mai kutató is elfogad,⁸ hogy azok szerzője maga a hős, Liongo volt. Az önmaga tetteit megéneklő és dicsőítő költemények műfaja egyébként különösen elterjedt Kelet- és Délkelet-Afrikában.

Amikor a múlt század második felében elkezdődött, majd a századfordulón kiteljesedett Afrika második európai gyarmatosításának folyamata, eleinte a szuahéli kultúra további fejlődése is csorbát szenvedett. A gyarmatosítással együtt jelentkező gazdasági, társadalmi, politikai problémák mellett kibontakozott Kelet-Afrikában az írásbeliség válsága. A helyi intelligencián belül erős stresszhatást keltett a megszokott arab írásjelek alkalmazásáról a latin alapú írásra való kényszerű áttérés, ami lényegében évek alatt lezajlott. Az arab írás ismerete (és vele együtt, sajnos, jórészt az így rögzített irodalmi művek is) fokozatosan devalválódtak, tekintélyes hányadukban meg is semmisültek. A régi szuahéli irodalom testén tátongó legfájdalmasabb sebek éppen ebből az időszakból származnak.

Újabb, csaknem meddő évtizedeknek kellett eltelniök, mire fokról fokra újra fölelevenedtek a szuahéli szépirodalmi hagyományok, megjelentek a szintéren az új alkotó nemzedékek képviselői, illetve azok munkái. Emellett nemcsak az irodalmi élet, hanem maguk az egyes szerzők és alkotások színvonalára is érezhetően visszaesett. Több nemzedékre megszakadt ugyanis az irodalmi kontinuitás, a hagyományok egy része megsemmisült, más részük leértékelődött, az iszlámra támaszkodó iskolarendszer a perifériákra szorult, a helyét elfoglaló új (jórészt keresztény missziós) iskolák pedig még nem, vagy csak alig alakultak ki.

Ennek az időszaknak a vége felé egy új, nyugalmasabb, bár még a gyarmatosítás által meghatározott korszak kezdetén tört be Kelet-Afrika kulturális és (főleg) irodalmi életének egyik legnagyobb alakja, a szó szoros értelmében úttörője, a kishivatalnokból irodalmi klasszikussá érett költő, író és esszéista: S h a a b a n R o b e r t.

⁷Vö. Knappert, Zsukov, Miszjugin irodalomjegyzékben jelzett munkáit.

⁸Vö.: Knappert: Four Centuries ... (68-74).

SHAABAN ROBERT SZÁRMAZÁSA ÉS ÉLETE

A Tanga-i kerülethez tartozó kis észak-tanzániai (akkor tanganyikai) faluban, Vibambaniban született Robert fia Shaaban (Shaaban bin Robert) 1909. január elsején.

Az író édesanyja apai részről zigua, anyai oldalról pedig digo származású. Shaaban Robert családjának eredete és összetétele tehát a maga módján a szuahéli nép kialakulásának is illusztrációjaként értelmezhető. A különböző törzsi hátterű elődök a partvidéken meglevő nagyobb anyagi és érvényesülési lehetőségek vonzására költöztek először a város közelébe, majd telepedtek le magában a városban. Törzsi-nemzetségi talajukból kiszakadtak, kötődésük eredeti kultúrájukhoz és népiükhöz fokozatosan másodlagossá, formálissá vált. A szülők már teljesen asszimilálódtak a szuahéli nemzetbe és kultúrába. Az író tehát már a szuahéli nép (nemzet) tagjaként született.

Nagyon hasonló módon alakultak a család vallási kötődései is. Az apai ág két nemzedék leforgása alatt teljes mértékben iszlamizálódott, míg az anya családjának tagjai nagyrészt kitartottak őseik animisztikus (iszlám szempontból is pogány) vallási képzetei mellett. A családon belül ez a világszemléleti, tudati kettősség, s az egyes családtagok ebből fakadó műveltségi (szint)különbségei a későbbiek során számos személyes konfliktushoz vezettek. Az író szülei fiuk megszületése után rövid idővel fel is bontották házasságukat.

Miután 1922 és 1926 között Dar es Salaamban elvégezte az afrikaiak számára létesített gyarmati középiskolát, pályázat útján (11 jelölt közül egyedül) hivatalnoki álláshoz jutott Pangani város vámhivatalában. Itt 18 évet szolgál, majd Tanga tartomány földhivatalához kerül, s végül a tanganyikai állategészségügyi szolgálatnál dolgozik néhány évet. Jól végzett, lelkiismeretes munkája révén bizonyos tekintélyre tesz szert, de el kell viselnie az afrikai kishivatalnokot sújtó minden erkölcsi és anyagi megpróbáltatást. Életének erről a szakaszáról magas érzelmi töltésű, lírai hangvételű részleteket sző Életem (Maisha yangu) című, önéletrajzi ihletésű első komolyabb, nyomtatásban is megjelent munkájába.

Ebben, az először 1949-ben publikált művében már éretten, erkölcsi, politikai és ideológiai nézeteinek teljes vértetében áll előttünk az író. Irodalmi pályafutásának kezdetéről így vall önéletrajzában:

"1932-ben kezdtem el verseket írni.

Elég sok rövidebb-hosszabb költeményt írtam, különféle jelentéktelen eseményeknek szenteltem őket. Egyik-másik az olvasók kezéhez is eljutott,

de nem aratott különösebb sikert. Amikor azonban 1939-ben Adolf Hitler ki-
robbantotta a háborút, nem húzódtam félre és nem hallgathattam. A költé-
szet olyan művészet, olyan képesség, amely helytállóan és teljességében
tükrözhet valamely eseményt, történetet vagy jelenséget. Az eseménynek vi-
szont vonatkoznia kell minden emberre a világon. Ilyen jelenség lett most a
második világháború, amelyre, úgy éreztem, reagálnom kell a magam módján,
és ebben nem éreztem magamat egyedül. Minden ember boldogsága az én örömöm
is, szenvedésük pedig az én szenvedésemmé vált."⁹

Saját személyes élményei és az általa átélt történelmi-társadalmi meg-
próbáltatások nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy érett éveire Shaaban
Robert kialakította sajátos, utópisztikus felhangokkal motivált élet- és
társadalomfilozófiáját. Életművében az egyszerű, az emberi életvitel erköl-
csi normáit meghatározni kívánó rövidebb lírai költemények helyét fokozato-
san nagyobb lélegzetű, filozofikus hangvételű prózai alkotások foglalták el.
Eszmei tartalmuk és normateremtő szándékuk szerint ezek a művek mintegy zárt
ciklust alkotnak, az egyes írások műfaji sajátosságai azonban olyanok, hogy
a hagyományos (európai) értelemben nem sorolhatjuk őket fenntartások nélkül
a regényirodalom kategóriarendszerébe.

E művek keletkezésének korábbi szakaszában az író még erős, szerves, el-
szakíthatatlan szálakkal fűződött a kelet-afrikai orális irodalom hagyomá-
nyaihoz. Ebből az időből származó alkotásai egyenesen népmesei ihletésűek.
A kerettörténetek mind stilárisan, mind etikai-eszmei mondanivalójukat te-
kintve epikus hangvételű, a szuahéli folklór hagyományaihoz képest hosszúra
nyújtott, sztereotip, de pezsgően, életszerűen ábrázolt, fordulatokban gaz-
dag tanmesék. Ugyanakkor jól érződik, hogy megírásuk idején Shaaban Robert
már széles körű világirodalmi ismeretekkel rendelkezett, amelyekre tudato-
san támaszkodott művei szerkezeti felépítésének kialakításakor és mondaní-
valójuk megfogalmazásában is.

E korszakából három művet szeretnék itt megemlíteni és vázlatosan is-
mertetni: 1. Adili na Nduguze; 2. Kusadikika; 3. Kufikirika.¹⁰

1. Adili és testvéreinek története még a gyarmati korszakban, a Tanga-
nyika politikai függetlenségének elnyeréséért folytatott küzdelem idején

⁹Shaaban Robert: Maisha Yangu, 13. fejezet, 1. bek.

¹⁰Adili na nduguze ('Adili és testvérei'), Macmillan, London, 1952; Ku-
sadikika ('A hit országa'), Nelson, Dar es Salaam, 1951; Kufikirika ('A tu-
dat országa'), Oxford Univ. Press, Nairobi, 1967. A két fantázia-országnév
nehezen fordítható. Igei alapjuk: -sadiki 'hisz', -fikiri 'gondol'.

keletkezett. Esztétikai, szépirodalmi értékein túlmenően fontos politikai jelentőségét R. Arnold így fogalmazta meg:

"Fölvilágosító törekvése, művészi tehetsége és fölényes nyelvismerete az emberek tanítására, megjavítására, az erkölcsi-etikai normák elfogadtatására irányul - igaz, viszonylag elvont módon -, mindez mégis elválaszthatatlan része a humanizmusnak, magának az embernek mint társadalmi lénynek. Ez a gondolatrendszer sajátosan kifejeződik a TANU ideológiájában és kiemelkedő módon Julius Nyerere megnyilatkozásaiban. Véleményünk szerint szoros összefüggés áll fenn Shaaban embereszménye, az erkölcsi-etikai normákról alkotott, valamint társadalomfogalma között. Munkáiban mindez fokozatosan kibontakozik és szorosan kapcsolódik a tanzániai nemzeti felszabadító mozgalom eszméihez, természetesen különböző intenzitású politikai megfogalmazásban. Végeredményben azonban teljes összhangban van eredeti kibontakozásának szellemével, a szocializmus és az önellátás koncepcióját első ízben meghirdető 'Arushai nyilatkozat'-ban,¹¹ ahol teljes egyértelműséggel megfogalmazódik."¹²

Adili és testvéreinek példája tehát nem csupán a mindenkori olvasó számára szolgál értékes tanulságokkal, hanem az író szándéka - és, mint láthattuk, a történelmi valóság - szerint is a társadalom egészének és vezetésének kínál mélységesen humánus fejlődési alternatívát.

2. Kusadikika 'A hit országa' a fantázia birodalmában lebeg, valahol ég és föld között, és sorsával, gondjaival intelméül szolgál a földön élő, hasonló bajokkal küszködő emberiségnek. Ebben a jelenben ábrázolt fantáziaországban a hibákkal és gyarlósággal terhes múlt és az eszményített jövő jelképes erői ütköznek össze. Az uralkodó környezetét azok a begyepesedett gondolkodású, sokszor rosszindulatú és korlátolt, de nagy hatalommal rendelkező udvaroncok alkotják, akikkel könnyen megtalálhatja az olvasó a párhuzamot a konzervatív, halódó, de annál erőszakosabb és igazságtalanabb gyarmati rendszer vezető figuráival. Ezzel az uralkodó elemeinek leleplező ábrázolása segítségével élesen bírált állam-moddellel helyezi szembe az író saját elképzelését az ideális emberi közösségről és annak működési elveiről. Utóbbiban a globális reformok következetes megvalósításán keresztül kibon-

¹¹Vö.: Utekelezaji wa Azimio la Arusha 'Az "Arushai Nyilatkozat" megvalósítása' - J. K. Nyerere beszéde a TANU nagygyűlésén, Mwanza, 1967. október 16. A Hírközlési és Propagandaminisztérium ('Wizara ya Habari na Utalii') kiadványa, Dar es Salaam, 1967.

¹²Vö.: Rainer, A.: Afrikanische Literatur ... (52).

takozó irányított és mérsékelt forradalom eszméje és gyakorlata uralkodik. Belső ellentmondásosságában azonban megjelenik Shaaban Robert társadalom-eszményének kiforratlansága is. A világ (elsősorban Európa) nagy horderejű forradalmi mozgalmainak tanulságait kissé egyoldalúan vonja le. A francia forradalom jelszavaiban megfogalmazódott polgári törekvések etikai következményeiért lelkesedik, kiegészítve azokat bizonyos emocionális igényekkel: a mindenki boldogságára, abszolút igazságosságra és az emberek közötti teljes megértésre való törekvéssel. A tökéletes társadalom középpontjában azonban szerinte még mindig egy mitikus tisztelettel övezett, eszményi uralkodónak vagy vezéregyéniségnek kell állnia.

E végső soron anakronisztikus monarchia képzete ugyanakkor nehezen egyeztethető össze azzal a szocializmus-konceptcióval, amelyet egyrészt az októberi forradalomról szerzett ismereteiből és a kelet-afrikai felszabadító mozgalmak ideológiáiból, szocializmusról alkotott elnagyolt elképzeléséből épít fel magának. A tökéletesnek tekintett vezéregyéniség mögött felsorakozó, kikezdehetetlen erkölcsű emberekből és a közöttük meglevő konfliktusmentes kapcsolatokból felépülő, lényegében osztály nélküli társadalom - bármily vonzó legyen is a róla kialakított kép - meg kell hogy maradjon az utópiák világában. Shaaban Robert nyilvánvalóan átérezte a valóság, a lehetőségek és a Kusadikika tökélye felé vezető szivárványos, sima út lehetetlensége között feszülő ellentmondásokat. Meglátszik ez művének stílusán, hangvételén, egyszerűen irodalmi értékein is. Jóval fellengzősebben és homályosabban fogalmaz itt, mint legtöbb írásában. Jóval nehezkesebb, helyenként érdekesebb olvasmány kerekedik ki a tolla alól ezúttal, mint pl. Adili és testvérei történetének, vagy későbbi, szintén szociális ihletésű regényeinek esetében.

3. Kufikirika ('A gondolatok /gondolkodás/?/ országa')¹³ című írása csak halála után öt évvel, 1967-ben jelenhetett meg először, már a független Tanzánia kulturális kormányzatának jóvoltából, holott az író már 1946-ban elkészült vele. Föltételezhetjük ugyanakkor, hogy élete hátralevő 15-16 évében még nemegyszer elővette, sokat csiszolt, javított, igazított rajta. Kitűnik ez az írás kivételesen gördülékeny szövegéből, az előadás szinte töretlen hömpölygéséből, sőt néhány olyan mozzanatából is, amelyek csak a felszabadulást követő évek eseményeinek hatására kerülhettek a szövegbe.¹⁴

¹³Vö.: a 10. sz. jegyzettel.

¹⁴A szöveg ilyen sajátosságainak ismertetése elmélyültebb irodalomtörténeti elemzést igényel.

Kufikirika szintén a fantázia országa. Benne a hagyományos szuahéli (esetenként a szélesebb értelemben vett kelet-afrikai) társadalom idealizált modellje állítódik szembe egy zűrzavaros, átmeneti vagy eleve zsákutcát jelentő fejlődési iránnyal. Alakjai népmesék hőseire emlékeztetnek: tulajdonságaik állandóak és markánsak, szinte végletesek. Hőseiben a fekete és a fehér, a jó és a rossz, a józan biztonság és a hebehurgya kapkodás áll szemben egymással. A szövegen, az író által visszatérően használt nyelvi eszközökön, azok szerepén szinte kitapinthatóan érződik a klasszikus szuahéli epika hatása. Megírása arra az időszakra tehető, amikor szerzője fokozatosan eltávolodott a verseléstől – bár igazán sohasem hagyott föl vele – és inkább prózai formában igyekezett megfogalmazni egyre árnyaltabbá váló, a líra és az epika kötött kereteit már nehezen tűrő gondolatait.

A statikus társadalomkép azonban végül is a helyi félf feudális, félig szabad kereskedő elemekből tevődik össze, mintegy azok újszerűbb, humanizált kombinációját idealizálja. Ennek lényege az emberekről való gondoskodás, alkalomadtán akár akarattal szemben is. Szélsőséges eseteiben mindent a bölcsesség és a jóság "szelíd terrorjának" is nevezhetnénk. Némely vonatkozásában ezt a társadalomeszményt fedi a másfél-két évtizeddel későbbi tanzániai valóság. Nagyobb gyakorlati, politikai-taktikai tapasztalat birtokában visszacsengenek ezek a gondolatok az ujamaa szocializmus társadalmi-politikai felépítményében is.

Jól példázzák e helyzet aktualitását Shaaban Robert saját sorai a Kufikirika első fejezetéből:

"A minisztereknek el kell terjeszteniök ezt a hírt. Kufikirika minden polgára tudja meg, hogy mindenki, aki ért a termékenységvarázsláshoz, eljőjön az udvarba és próbálja meg meggyógyítani az én bajomat és a királyné meddőségét. Mindenkinek megfizetünk a fáradozásáért. Akinek pedig sikerül meggyógyítania bennünket a királynéval együtt, az kétszer annyit vagy még többet kap mindenki másnál, sőt az élelmét is egész életére biztosítja Kufikirika kormánya. Azt akarom, hogy ez a hír a lehető leggyorsabban elterjedjen az egész országban. A főkincstárnok pedig kapjon megfelelő utasítást, hogy idejében kifizethesse a pénzt mindenkinek, aki megszolgált."¹⁵

A feudális uralkodó itt vér szerinti utódlásáról kíván gondoskodni olyan módon, ami magában hordozza a tőkés pénzgazdálkodás, sőt az utópikus szocialista "társadalombiztosítás" bizonyos elemeit is. Az író társadalomeszménye itt jelképesen fejeződik ki.

¹⁵Vö.: Shaaban Robert: Kufikirika, I. Mfalme, (14).

Későbbi munkáiban ilyen elképzelései már jóval konkrétabb formákat öltenek. Azon művei közül, amelyekben programját és elveit családi-nemzetiégi környezetbe ágyazott konkrét személyek sorsának ábrázolásán keresztül fejti ki, Utubora mkulima, valamint Siku ya watenzi wote című regényeit¹⁶ emel-ném ki rövid, vázlatos elemzés erejéig. Ez a két írás nagy lélegzetű, epikus lendületű munkáinak utolsó darabjai közé tartozik, az író életművének kiemelkedő magaslatain helyezkedik el. Sorsuk irodalompolitikai háttere még nem kellően föltárt, mindenesetre elgondolkodtató, hogy megjelenésükre csak Shaaban Robert halálát követően 6, illetve 7 évvel kerülhetett sor (1968-ban és 1969-ben).

Mint a shaabani életműben annyiszor, Utubora esetében is beszélő névvel van dolgunk. (Szuahéli nyelven mtu = ember, → utu = emberség; bora = jó, kiváló, innen Utubora: 'jólelkű, kiváló ember'.) Története az egyén, csaknem a meghasonlásig eljutott és a hagyományos életmódhoz való visszatérésben megnyugvást lelő ember sorsának körüljárása révén vezeti el az olvasót a mindenkori emberi pályafutás bizonyos értelemben idealizált általánosításának lehetőségéig. Utubora előtt az érvényesülésnek különböző "civilizált", úgy is mondhatnánk polgári lehetőségei tárulnak fel. Ezek azonban végképp elidegenítenék népi-nemzeti talajától, háttérétől. A hős nem képes, de nem is akarja vállalni ezt a kihívást. Erősebb benne a hagyományokhoz, a szerinte (és az író szerint is) teljes értékűbb életvitelhez való kötődés. Hátat fordít az urbanizálódás csábításának, talán meg is retten a benne rejlő erkölcsi veszélyektől, és visszatér az ősforráshoz, a földhöz, amely elődei számtalan nemzedékének biztosította a szolid megélhetést és a mások számára is hasznos élet nyugalmát. Útja azonban korántsem sima: meg kell küzdenie az emberi kicsinyességgel, intrikákkal és rosszindulattal, hogy leküzdje környezetének megütközését és ellenállását, a sorsának szabad alakítására vállalkozó ember merészsége iránti korlátolt gyanakvást. A jószándékú ember önfeláldozó fáradozását az író megjutalmazza: Utubora elnyeri az anyagi jólétet és az emberi boldogságot.

Ne tűnjék erőltetettnek a fordított párhuzam Móricz Zsigmond boldog emberével. Jóó György ugyan nem magyar Utubora, és a gazdálkodás becsületes egyszerűségéhez visszatérő suahéli hivatalnok sorsa sem példázza a kevés-sel megelégedő magyar zsellér-parasztét. Nyugalmuk, létük forrása azonban ugyanaz: a hagyomány és a szívvel-lélelkel megmunkált föld!

¹⁶Vö.: Arnold, R.: Afrikanische Literatur ... 2.2., 2.2.1., 2.2.2. (66-80).

A Siku ya watenzi wote című regény Shaaban Robert idealizált társadalomszemléletének talán legtisztább párlata. Benne az idegen eredetű, a helyi lakosságra ráerőltetett civilizáció zsákutcájában tévelygő és vergődő műveltebb és egyszerű emberek munkálnak ki, illetve találnak maguknak kiutat kevés reménnyel kecsegtető helyzetükből. Ayubu, a regény főhőse, aki kétségkívül a szerző alteregójának szerepét játssza, a nép jószándékú, bölcs és bizonyos tekintélynek is örvendő tanítója. Ő az, aki a többi szánakozó és jóindulatú, de nála tehetetlenebb ember tevékeny segítségére, vagy legalábbis passzív rokonszenvére támaszkodva megszervezi a sokszínű, csábító, de sok csapdát is rejtő és tulajdonképpen kegyetlenül elidegenedett urbánus környezet áldozatául esett szerencsétlenek megsegítését. Szellemi és anyagi erőit nem sajnálva elmegy szinte az önfeláldozás határáig, hogy jótékony-ságra épülő szervezete segítségével munkához és kenyérhez juttassa az elesetteket.

Közben saját életútján is buktatók és ígéretes lehetőségek váltogatják egymást. A hős magánéletébe is betolakodik a megvetett külső világ. Meg kell szabadulnia a benne is megbújó önzés minden maradványától, hogy elnyerhesse szerelmét és saját emberi boldogságát. A végkifejlet Shaaban Robert regényében idilli: a jó elnyeri méltó jutalmát, sőt még a rossz előtt sem zárul le visszavonhatatlanul a megjavulás útja.

A shaabani életműről már eddig is számos értékelő tanulmány, monográfia és bírálat jelent meg. Megítélése nem mentes az ellentmondásoktól. Sokan szemére vetik "utópizmusát" és "naivitását", számon kérik rajta a magas világirodalmi normákat, a nyelvi, stiláris kifinomultságot, holott a szuahéli nyelven írók között ma is párjukat ritkítják azok, akik akár csak megközeleltíteni képesek Shaaban Robert nyelvi, irodalmi tökélyét.

A Shaaban Robert életútját lezáró adatsor közzlése előtt hadd tegyek itt még egy rövid, vázlatos antropológiai kitérőt. Nem szóltam még eddig az egyes regényeiben szereplő központi alakok és a hozzájuk tartozók közötti kapcsolatrendszeréről. S ezúttal nem az úgynevezett "emberi", inkább a rokoni kapcsolatokra gondolok. Ezek taglalása ugyan inkább kultúranropológiai tanulmánynak lehetne tárgya, a kínálkozó világirodalmi párhuzamok miatt mégis, itt is méltányosnak tartom szót ejteni róluk.

A középkori eredetű szuahéli krónikák egyik legfontosabb társadalomtörténeti tanulsága abban rejlik, hogy belőlük megismerhető a korabeli városállamok uralkodó dinasztiáinak öröklési rendje. Ennek lényege az, hogy a mindenkori hatalom és vagyon (s alacsonyabb szinten ez a szabály érvénye-

sült az egyszerű nép körében is), nemzedékváltások alkalmával fivérek csoportjára, tulajdonképpen egy anya fiaira szállt, s e csoporton belül az idősebb testvérek adták tovább öccseiknek. A fiúk neveltetéséért főleg anyai nagybátyjuk (illetve azok csoportja), az avunculus(ok) volt(ak) felelős(ek). Ezen kívül mind a társadalmi piramis csúcsán, mind pedig a szélesebb tömegek életében ismeretes volt a sororatus és a leviratus intézménye is.¹⁷ Ez a rendszer, amelyet a ndugu szabályon alapulónak¹⁸ nevezhetünk, mintegy az anyajogú és az apajogú öröklési rend nemzedékváltásának határán áll.

Föltétlen érdemes elgondolkodnunk rajta, mekkora szerepet játszott e jelenségek szerepcseréje az európai népek életében. Csak néhány kiragadott példát nézve: az ógörög kultúrában: Agamemnónt megöli öccse, elveszi annak feleségét és annak jogán - a régi rend értelmében - kezébe kerül a hatalom. Itt lép be az új, egyenes ági patriarchális leszármazási rend képviselője, Oresztész, akinek szemszögéből apja öccse nem csupán gyilkos, s ebben az esetben ez a súlyosabb véték, hanem trónbitorló is. Neki kell igazságot tennie az új rend szellemében. Vagy: Hamlet atyját megöli öccse, Polonius, elveszi annak feleségét ... stb. Vagy lásd Shakespeare számos más királydrámájának szereplői közötti kapcsolatokat, s hogy ne kalandozunk ilyen messzire, szaladjunk végig magunkban gyorsan ilyen szempontból Árpád-házi királyaink utódlási gyakorlatán, annak véres ellentmondásain!

Shaaban Robert társadalmi utópiáinak helyes megértéséhez nélkülözhetetlen a szereplők közötti rokonsági viszonyok tisztázása is. A legtöbb esetben a fentebb említett két típus keveredésével találjuk magunkat szemben. S ez a tény kétszeresen sem véletlen. Ami időszerű volt az antik Görögországban, nálunk az Árpád-korban, Skandináviában a XV-XVI. században, az néhány nemzedékkal ezelőtt még elevenen élt a kelet-afrikai népek gyakorlatában. Ez a valóságábrázolás síkja Shaaban Robert regényeiben. A másik a szándékos - művészi - homályosítás síkja. Az író nem foglalhat egyértelműen és kizárólag a múlt mellett állást, viszont teljes egészében el sem vetheti azt. Amit szavakban, gondolatokban, eszmékben kifejt, azt közvetlenebb módon - s olvasói túlnyomó többsége számára nyilvánvalóan érthetően - ábrázolja is a

¹⁷A rokonsági rendszerek néprajzi terminológiájának kérdésével kapcsolatban vö.: Bodrogi Tibor: A néprajzi terminológia kérdéséhez ... 1957 (főleg: 14-19).

¹⁸Shaaban Robert életműve szervesen jelen van a suahéli nyelvű könyvkiadásban. A dar es salaami Nelson könyvkiadó 1966-tól kezdve folyamatosan publikálja Diwani ya Shaaban sorozattal ('Shaaban műveinek gyűjteménye'), eddig 18 kötet jelent meg.

hősei között meglevő vagy szemünk láttára kialakuló kapcsolatok tükrében. E viszonyok nyílt vagy burkoltabb szerepeltetése kiváló lehetőségeket biztosít a cselekmény (sokszor romantizáló) meglepő fordulatosságának kibontakoztatására.

SHAABAN ROBERT KÖZÉLETI ÉS POLITIKAI SZEREPLÉSE

A szárnyát bontogató költő fejlett szuahéli nemzeti és kulturális öntudattal rendelkezett. Bár egyáltalán nem volt vérmes alkat, sőt alkalomadtán inkább a túlzott szerénység és visszahúzódság volt rá jellemző, mégsem zárkózott, nem zárkózhatott el a politikától és a szellemi közélettől.

Már 1929-ben belépett a számára egyedül nyitott politikai szervezetbe, a Tanganyikai Afrikaiak Szövetségébe (Tanganyika African Association), majd 1954-ben annak jogutódjában, Tanzánia egyetlen mai politikai pártjába, a TANU-ba (Tanzanian African National Union). Az utóbbi megbízatásából élete utolsó éveiben politikai tanácsosi funkciót töltött be Tanga városában.

A modern szuahéli nyelv egyik megteremtőjeként megbecsült alapító tagja volt a Kelet-afrikai Nyelvi Bizottságnak (Interterritorial Language /Swahili/ Committee = Halmashauri ya Kiswahili ya Afrika Mashariki) - alapítva 1930-ban -, majd 1952-től e szervezetben Tanganyika vezérképviselője volt. Nyelvművelő és irodalmi munkásságát hazája kormányzata több kulturális díjjal és kitüntetéssel jutalmazta.

Szépirodalmi alkotásai a mai napig 20-nál több önálló kötetben¹⁸ és számos szórványpublikációban láttak napvilágot. Összesen 178 önálló prózai munkát, elbeszéléseket, esszéket, tanulmányokat, regényeket, jó néhány epikai és nagy számú lírai költeményt, több versantológiát ölel fel.

Munkássága nagy hatással volt és maradt a kortárs szuahéli irodalom alakulására. Szinte nem is létezik olyan, Kelet-Afrika irodalmával foglalkozó méltatás, tanulmány vagy kritika, amely ne adózna kellő tisztelettel Shaaban Robert írásainak, irodalomelméleti műveinek, közéleti és politikai tevékenységének.

Az utóbbi évtizedek olyan kiemelkedő szuahéli nyelvű írói, költői és kultúrpolitikusai tekintették és tartják ma is mesterüknek és példaképüknek, mint - csupán a példa kedvéért - Amri Abedi (aki személyes barátja is volt), M. Mnyampala, E. Kezilahabi vagy G. A. Mhina.

Utódai kultúra- és társadalomszemléletét továbbfejlesztették, a tanzániai társadalmi fejlődés eredményeinek birtokában bizonyos szempontokból

nyelvileg, stilárisan és elméleti-ideológiai szempontokból talán felül is múlták, de semmiképpen sem állíthatjuk azt, hogy túl is léptek volna rajta. Shaaban Robert irodalmi halhatatlansága főképpen saját munkáiban, de ugyanakkor nem csekély mértékben követőinek és tisztelőinek ragaszkodásában és iránta megnyilvánuló hűségében is rejlik.

I R O D A L O M

Abdulaziz, M. H.

1979 Muyaka: 19-th century Swahili popular poetry, Nairobi, Kenya Literature Bureau, 340.

Allen, J. W. T.

1958 Siti Binti Saad, Tanganyika Notes and Records 51.

Arnold, Rainer

1973 The Functions of Tradition and Innovation in the African Novel, African Studies - Afrika Studien (Berlin).

Arnold, Rainer

1977 Afrikanische Literatur und nationale Befreiung. Menschenbild und Gesellschaftskonzeption im Prosawerk Shaaban Roberts, Berlin, Akademie Verlag.

Arnold, Rainer

1978 The East African Novel, African Studies - Afrika Studien (Berlin).

Bodrogi, Tibor

1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez, Ethnographia 1, 1-55.

Harries, Lyndon

1962 Swahili Poetry, Oxford, Oxford University Press, XI-326.

Harries, Lyndon

1971 Swahili literature in the national context, Black Africa (Review of national literatures), 2, 2.

Hichens, William

1962/63 Swahili Prosody, Swahili, 33, 1, 107-138.

Keszthelyi, Tibor

1971 Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig, Budapest, Akadémiai Kiadó, 303.

- Knappert, Jan
1966 Notes on Swahili Literature, African Language Studies 7, 126-159.
- Knappert, Jan
1967 Swahili Poetry, in: U. Beier szerk.: Introduction to African Literature, Evanston, Northwestern University Press, 41-49.
- Knappert, Jan
1979 Four Centuries of Swahili Verse, A literary history and anthology, London-Nairobi-Lusaka, Ibadan, Heinemann, 323.
- Knappert, Jan
1983 Epic Poetry in Swahili and other African Languages, Leiden, E. J. Brill, 171.
- Miszjugin, V. M.
1982 Vklad szuahilijszkogo piszatyelja Shaabana Roberta v razvityije szoznanyija vosztocsnoafrikanszkogo obscsesztva ('Shaaban Robert, szuahéli író hozzájárulása a kelet-afrikai társadalmi tudat fejlődéséhez'), Africana (Nauka, Leningrád), 13, 106-126.
- Mnyampala, M. E.
1965 Waadhi wa ushairi ('A költészet hitvallása'), East African Literature Bureau, Dar es Salaam-Nairobi-Kampala.
- Nyerere, Julius
1962 Kilio cha Shaaban Robert ('Shaaban Robert siratása'), Mamba Leo, augusztus 2.
- Nyerere, Julius
1967 Utekelezaji wa Azimio la Arusha ('Az "Arushai Nyilatkozat" megvalósítása'), Dar es Salaam.
- Ohly, Raymond
1981 Aggressive Prose, A case study in Kiswahili Prose of the Seventies, Dar es Salaam, Institute of Kiswahili Research, 151.
- Olderogge, D. A. (szerk.)
1970 Folklor i literature narodov Afriki ('Afrika népeinek folklórja és irodalma'), Moszkva, Nauka, 399.
- Schild, Ulla (szerk.)
1980 The East African Experience, Essays on English and Swahili Literature, Mainz, Reiner (Mainzer Afrika Studies, 4), 134.
- Zsukov, A. A.
1983 Kultura, jazik i literatura szuahili ('Szuahéli kultúra, nyelv és irodalom'), Leningrád, a Leningrádi Állami Egyetem Kiadója, 152.

DAVID KERR

NÉPI SZÍNHÁZ ÉS NEMZETI IDEOLÓGIA A MODERN AFRIKÁBAN

Ebben a dolgozatban azt kívánjuk kifejteni, hogyan váltak Afrika bizonyos területein a gyarmatosítás előtti népi színház különböző formái a gyarmatosítás utáni korszakban a nemzeti egység kialakításának vagy erősítésének ideológiai eszközeivé.

A modern ideológiát sugalmazó népi színház gyökerei az antikolonialista függetlenségi harcokig nyúlnak vissza, amikor sok nemzeti párt politikai közvetítő eszközzé tette a helyi előadói hagyományokat. Egyes nemzeteknél, mint például Sváziföldön, ahol a felszabadulás utáni kormányzat a Feudális Svázi Királyság hagyományain alapult, ez az átalakulás többé-kevésbé simán zajlott le. A prekoloniális dicsérő hagyományok és közösségi ünnepek, mint például az Incwala-hoz hasonló ceremóniák minden további nélkül valamilyen módosult formában folytatódtak a függetlenség kivívása után. De még azokban a köztársaságokban sem volt különösebben nehéz az előadói hagyományok rituális szerepének politikai funkcióvá formálása, amelyek nem homogén (ez a többség Afrikában) prekoloniális nemzeti államokon alapultak.

Szerte Afrikában a politikai nacionalizmust általában a kulturális nacionalizmus spontán mozgalmi előzték meg, a gyarmatosítás előtti színházi, zenei vagy vallási formák a gyarmatosítás elleni tiltakozásként éledtek újra. A nemzeti vezetők hamar felismerték az ilyen technikák előnyeit a gyarmati uralom elleni népi szolidaritás kialakításában. Zambia Rézövezetében például az ötvenes évek végén erőteljesen éledtek újra bizonyos fél-hagyományos gyászrituálék. Feltámadásukat kétségtelenül a Zambia függetlenségéért harcoló Egységes Nemzeti Függetlenségi Párt (UNIP) ösztönözte. Amikor a szövetségi kormány betiltotta az afrikaiak politikai nagygyűléseit a Rézövezet városi közigazgatási területein, a temetési bizottságok akkor is össze tudtak gyűjteni majd négyezer fős gyűléseket a temetésekkel kapcsola-

tos kulturális eseményekre. Ezekon olyan dalok, táncok és némajátékok előadása zajlott, amelyek messianisztikus jelképrendszere alig-alig leplezte az UNIP-pal szolidáris érzelmeket.¹

A függetlenséget közvetlenül megelőző időszakban a hagyományos dalt és táncot széles körben használták a nemzeti harcok karizmatikus közéleti személységeinek nyilvános dicsőítésére. Az olyan vezérek, mint a kenyai Jomo Kenyatta, a mali Modibo Keita, a nigériai Nnamdi Azikiwe, a ghánai Kwame Nkrumah, a malawi Kamuzu Banda és a guineai Sekou Touré, ösztönözték a bennszülött dalok és táncok politikai célú átalakítását, hogy kultuszt építhessenek saját személyük köré. Az ilyen dicsérő dalok pszichológiai és esztétikai rokonságban állnak a dicsérő énekek és a hősi karakterű előadási formák bennszülött hagyományaival. Az olyan hősénekeformák, mint a zulu Izibongó, a szotó Litokó, a bahima Ebyevugó és Ebirahiró egy sor változáson estek át a gyarmati uralom igája, a függetlenségi harcok és a poszt-koloniális nemzeti államok megalapítása folyamán, amitől alkalmassá váltak arra, hogy politikai eszközként vehessék igénybe őket.

A felszabadulást követően a karizmatikus vezetők továbbra is munkára serkentették a dicsérőénekek előadóit és a táncosokat, mint az ideológiai ellenőrzés fontos közegeit. Az átalakulás világosan nyomon követhető Mali esetében: Szenegál és Nyugat-Szudán rövid életű szövetsége idején (1956-60) a dal és a tánc fontos szerepet játszott abban, hogy a tömegeket a francia uralommal szembeni ellenállásra készítsék. Bár néhány hagyományos stílust alkalmazó griot a gyarmati hatóságok zsoldjába szegődött, legtöbbjük a nemzeti ügyet támogatta olyan epikus művek előadásával, amelyek Mali történelmének a nemzeti hősök - Bakari Dan, Da Monzon, Shellu Ahmadu és Szungyata - nevéhez fűződő nagy pillanatait ünnepelték. Egyik-másik griot még ennél is tovább ment: a felszabadító harc kortárs vezéreihez - például Mamadou Konatéhoz, Onezzin Coulibalyhoz vagy Modibo Keitához - intéztek dicsőítő éneket.

Amikor Mali 1960-ban elnyerte függetlenségét, Keita lett az elnök, s pártja, az Union Sudanaise előnyben részesítette a központosított államszocialista kormányformát. Azok a griot-k, akik a harc idején az Union Sudanaise-t támogatták, fizetett állás kaptak a Nemzeti Együttesben vagy az Ifjúsági és Sport Bizottság irányítása alatt álló előadói társulatban. A griot-k más csoportjait a Hagyományos Művészek Egyesületébe irányították.

¹P. Harris Jones: Freedom and Labour; Mobilization and Political Control in the Zambian Copperbelt, Basil Blackwell, Oxford, 1975, 101.

E csoportokat arra biztatták, hogy dicsérjék az Union Sudanaise politikáját, és megalkossák Modibo Keitának mint a nép bajnokának a képét. Gyakran hoztak létre dalokat különleges alkalmakra. Amikor például Keita visszatért az Afrikai Egységsszervezet Addis Abeba-i államfői értekezletéről, a Nemzeti Együttes a repülőtéren egy, ennek az eseménynek szentelt tánccal köszöntötte őt:

"Az elnök azt mondta a konferencián,
az afrikaiaknak egyesülniük kell."²

Az egész nemzettől elvárták, hogy az elnök dinamikus külpolitikai hőstetteinek eredményeit a nagy történelmi harcos-hősök cselekedeteihez foghatóként méltányolja.

A függetlenség kivívása után jó néhány afrikai nemzetnél alakultak hasonló, ideológiailag motivált énekes és táncos csoportok az államfő és politikája magasztalása céljára. Ezek a csoportok azonban nem szorítkoztak a nemzet vezetőjének dicséretére. A nemzet egészének tetteit is ünnepelték, s így közreműködtek a társadalmi-politikai megújulást segítő közvélemény kialakításában. Példaként ismét Malit hozzuk fel. A Segon Ifjúsági Együttes olyan dalokat költött, amelyek egy a Niger-folyóra eresztett gőzhajó vízrebocsátását ünnepelték. Vagy az új házassági törvényt helyeselték: az ti. betiltotta az olyan szerződésen alapuló házasságot, amelyet az egymásnak szánt pár szülei a jegyesek gyermekkorai idején kötöttek.

A nemzet egészét megmozgató "buzdító" színház e lípusa valószínűleg inkább a magukat szocialistának valló nemzetekkel hozható kapcsolatba, melyek az újat akaró politikához igen változatos technikákkal igyekeztek megnyerni a nép támogatását.

Tanzánia különösképpen vállalkozó szelleműnek mutatkozott a bennszülött színházi formák politikai mozgósító erővé változtatása módjainak keresésében. A dicsérő énekek hagyománya a függetlenség kivívása után a Mahongero és a Ng'winamila együttesekben virágzott tovább, két olyan hivatásos csoportban, amelyek a Chama Cha Mapinduzi főhadiszállásokhoz tartoztak. A Mahongero együttes itt következő dala talán érzékelteti stílusukat:

"A második Ötéves terv
azt mondja, együnk csirkét, tojást,

²H Charles Cutter: The Politics of Music in Mali, African Arts, Vol. 1, no. 3., Spring, 1968, 75.

zöldséget, halat, és igyunk tejet.
Azt mondja, együnk tápláló ételeket,
azt mondja, építsünk jobb házakat.
A Párt meggyújtotta a fáklyát,
Dicséret Nyererének."³

Az elnök magasztalását a táplálkozási kampány "buzdító" témájával kötik össze, mintha Nyerere nevének súlya megerősítené az üzenetet már azáltal is, hogy megidéznek.

A Vichekesho (ejtsd: vicsekese) - egy valószínűleg a huszadik század elején Zanzibarban keletkezett forma, amelyet ott Tarabu na Vichekesho néven ismertek - valamivel rugalmasabb politikai célú szórakoztatási forma. A vichekesho eredetileg kevert típusú szuahéli nyelvű zenés bohózat, amelyben rögtönzött jelenetek elegyedtek a tarabuval, az arab hatásra létrejött hagyományos szuahéli zenével. Némileg hasonlított más olyan kevert típusú (szinkretikus) formákhoz, mint a ghanai Koncert-Parti vagy a nigériai Joruba Opera.

A vichekeshót valószínűleg utcai árusok kezdeményezték, akik kis komikus jelenetekkel és zenével csalogatták magukhoz a vásárlókat. E formát aztán tovább népszerűsítette az ünnepeelt zanzibari énekesnő és színésznő, Sziti Binti Szaad, aki az indiai zenés színház formai elemeit is alkalmazta. A vichekesho elterjedt az ország belsejében is, és kedveltté vált Tangában, Dodomában, valamint Dar es Salaamban.

A vichekeshóban rejlő szatirikus és didaktikai lehetőséget egy másik neves művész, Bakari Abedi fedezte fel, aki 1954-ben megalapította a Muungano néven ismert zanzibari kulturális testülethez csatlakozó Michenzani Társas Klubot. Bakari szerint a vichekesho célja az, hogy "kinevetesse az emberekkel az élet korrump oldalát, és minden módon rászoktassa őket a munkához és a pihenéshez való helyes hozzáállásra".⁴ Didaktikai funkciója különösen alkalmassá tette ezt a formát arra, hogy politikai eszközként használják.

A függetlenség elnyerése után a Tanganyikai Afrikai Nemzeti Egység (TANU) és az Afro-Shirazi Párt (A.S.P.) haladó erőit aktívan támogató szá-

³Összefoglalja Nkwabi Ng'wanakilila: Mass Communication and Development of Socialism in Tanzania, Tanzania Publishing House, Dar es Salaam, 1981, 101, a mű szerzőjének fordítása.

⁴Összefoglalja Ebrahim Hussein: On the Development of Theatre in East Africa, kiadatlan doktori disszertáció, Dar es Salaam, 1974, 98.

mos színházi dolgozó a vichekeshóban a politikai oktatás eszközét látta. Közülük kiemelkedik Peter Saimanga, aki a Tanzániai Iskolák Színházi Fesztiváljain meglehetősen nagy színházművészeti tapasztalatot szerzett, és egyetemen kívüli színházi tanfolyamokon is részt vett. 1964-ben elindította a Barátság Textiles Színházi Klubot Dar es Salaamban, amely vichekeshót játszott ipari munkásoknak. A TANU és az A.S.P. üldözte "gonosz" bemutatására Saimanga a vichekesho-jelenetek magját alkotó szatirikus közhelyeket használta fel, amelyekben olyan gazemberek ellen kelnek ki, mint amelyeket Husszein felsorol. Ilyenek: "a burzsoá, az örökre tudatlanságban maradó álsejk, a pletykafészek, az élősködő, a féltékeny férj, aki feleségeit lakat alatt tartja, vagy a fösvény".⁵ Mivel Saimanga hajlandó volt gyárakban játszani, és szoros kapcsolata volt a TANU-val, vichekeshóit a párt által meghirdetett fő kampányok szolgálatába tudta állítani, és így eljutott a dar es salaami proletáriátus kulcsfontosságú közönségeihez.

A didaktikus szórakoztatás erőteljes hagyománya Tanzániában elvezetett egy másik politikai célú kevert stílusú népi színházi forma, a ngondjera (ejtsd: ngondzsera) kialakulásához is. Bár kitalálását általában Matthias Mnyampalának tulajdonítják, aki a hatvanas években népszerűvé tette a ngondjerát, mégis majdnem biztos, hogy egy sokkal régebbi suahéli költészeti hagyománnyal áll kapcsolatban.

A ngondjera olyan költői párbeszéd, amely kérdés-felelet formát használ a politikai és társadalmi tudás terjesztésére, többé-kevésbé hasonlóan a nyugati irodalmi hagyomány szimpóziumához. Az alábbi Mnyampala Ngondjera Chama Cha TANU című művéből vett dialógus, amelyben egy bölcs politikai káder megmagyarázza a TANU politikáját egy kíváncsi polgárnak, fogalmat ad a műfajról:

Polgár: Azért kérdelek, hogy láss el bölcsességgel,
fejtsd meg a jelentést, hogy megvigasztald szívem,
Az igazat akarom hallani e párt politikájáról,
beszélj a TANU politikájáról, kinek a pártja?

Politikus: Hallgass rám, és jegyezd meg, amit mondok,
jegyezz meg mindent, amit mondani fogok neked,

⁵Hussein, op. cit, 90.

aztán használd, amit mondtak neked

a hibák elkerülésére.

Az a parasztok pártja, és a dolgozóké is.⁶

A Ngondjera Chama Cha TANU folytatódik, a polgár további kérdéseket tesz fel, amelyekre a politikus azt válaszolja, hogy kapitalistáknak, a feudális uraknak és a burzsoáziának nincs helye a TANU-ban vagy az A.S.P.-ben.

Mivel a ngondjera inkább alapul meglehetősen komoly költői dialóguson és jelképrendszereken, mint szatirikus közhelyeken, a politikai propaganda sokkal közvetlenebb kifejezőeszköze, mint a vichekesho. A ngondjera egy másik fontos vonása, hogy igen könnyen olvaszt magába nem színházi elemeket. E műfaj keretébe a vizuális eszközök - mint a térképek, fotók, reáliák, grafikonok és poszterek - demonstrációs célra előnyösen beépíthetők. Ez a pedagógiai rugalmasság tette a ngondjerát népszerűvé Tanzánia jól szervezett és széles körű felnőttnevelő rendszerének oktatói között, akik mindig is igyekeztek olyan hazai kommunikációs formákat találni, amelyek a formális nevelés keretein kívül válhatnak népszerűvé.

A portugál gyarmatosítókkal igen hosszan vívott felszabadító háborúk után a függetlenségüket elnyert luzofón nemzetek szintén felhasználták a színházat arra, hogy a tömegeket szervezett kampányokban mozgósítsák a forradalmi változásokra. Mozambikban az olyan agit.-prop. csoportok, mint a FRELIMO hadseregének Grupo Scenicoja, vagy a Nemzeti Kulturális Felügyelőség Polyvalent Együttese, együttesen előadott rögtönzéseket alkalmaztak, hogy megértessenek a városi proletariátussal olyan lényeges kérdéseket, mint például azt, miért kell sorba állni élelmiszerért, vagy miért van hiány alapvető árucikkekből.

Röviddel azután, hogy Mozambik 1975-ben függetlenné vált, a Polyvalent Együttes készített egy jelenetsorozatot a Xiconhoaca nevű gazembertípusról. A darabok egy egyesített, az ellenforradalmi tendenciák felszámolására irányuló sokféle közegben megindított kampány részei voltak. Szerte Mozambikban plakátokat ragasztottak a forradalmat elérülő Xiconhoaca karikatúráival, olyan jelszavakkal, hogy "Xiconhoaca az ellenség ügynöke", "Xiconhoaca élősdí", "Xiconhoaca bürokrata" stb.⁷ Ehhez hasonló kijelentéseket tettek a rádióban és az újságokban is.

⁶Összefoglalja Bob Lesho a i: Tanzania: Socialist Theatre, New Theatre Magazine, Vol. XII No. 2, 1972, 22.

⁷Allen Isaacman: A Luta Continua: Creating a New Society in Mozambique, Southern African Pamphlets, New York, 1978, 38.

Egy leírás szerint a Polyvalent darabjaiban Xiconhoaca "az az ambiciózus individualista, aki rögtön csatlakozik a Párthoz, mihelyt megszimatolja, hogy az idő a forradalmi szeleknek kedvez... Xiconhoaca a munkában részeges és tunya, otthon veri a feleségeit és a gyerekeit, és különösen éles megvilágításban jelenik meg dekadens nyugati típusú éjszakai mulatókban, ahol valamennyi vendég kábítószeres, a zenének nincs ritmusa, és a táncolók nagy összevisszaságban űrjöngenek.⁸ Bár témájuk teljesen aktuális - Mozambik gyarmati uralom elleni harcával foglalkozik -, a darabok technikája ahhoz a réges-régi afrikai színházi hagyományhoz kapcsolódik, amely közhelyszerű negatív szerep-modellt használt társadalmi bírálatként.

A Tanzániából és a Mozambikból felhozott példák, másrészt az ideológiai indíttatású tánc- és színházi csoportok többsége annyiban különbözik egymástól, hogy a szocialista irányzatú nemzetek a társadalmi osztálykülönbségeket hangsúlyozzák, és arra törekednek, hogy az alárendelt osztályokkal azonosuljanak az imperializmus elleni harcban. Az ilyen osztályelemzés azonban eléggé kivételes a kontinensen. A legtöbb hivatalos, politikai ösztönzésű kulturális csoport valójában megpróbálja elrejteni az újonnan születő afrikai nemzetek körében meglevő osztálykülönbségeket. Sokkal észrevehetőbb az ideológiai indíttatású színházi társulatoknak az etnikai kérdések iránti vonzódása.

Néhány afrikai nemzet - például Nigéria, Uganda vagy Benin - esetében, ahol a hatalmi harcok etnikai ellentétekben éleződtek ki, a dramatizált énekek fontos szerepet játszottak a területi konfliktusok ábrázolásában. Dahomeyben (a mai Beninben) röviddel a függetlenség elnyerése után az ellenzéki párt, a Rassemblement Democratique Dahoméen (R.D.D.), amely elsősorban déliekből állott, a következő dallal erősítette az uralkodó és főleg északi csoportokra támaszkodó Union Democratique Dahoméen (U.D.D.) párt elleni bíráló hadjáratát:

Bőrruhában hivalkodsz
Bariba, te, akinek
Rendes nadrágja sincsen.

Bőrruhában hivalkodsz,
Bőrruhában hivalkodsz,
Finom bőrruhában,

⁸The Culture Vulture, This Magazine, Toronto, Spring, 1973, 3.

Bariba, te, akinek
Rendes nadrágja sincsen.⁹

Sosem lesz Gambari a főnökünk,
Apithy hozza el nekünk,
franciaországi útjáról hazatérve,
A mi függetlenségi nyilatkozatunkat.

Az etnikai "ellenség" szidalmazásán alapuló szolidaritási énekek a fél-dramai harci dalok és a satirikus "perlekedések" helyi hagyományához kötődnek.¹⁰ Az U.D.D.-nek is megvoltak a maga hasonló szellemű dalai. A dalokban megnevezett ellenségek a területek és pártok közötti villongások módosulásaival és a politikai manőverekkel együtt változtak.

A dramatizált etnikai konfliktusok e beszédek példái főleg a nemzeti függetlenség kezdeti időszakára jellemzőek. Azóta a legtöbb afrikai kormány egypárt-rendszerű államokat hozott létre az ellenzék megfélemlítésére. Következésképpen az etnikai vagy területi szolidaritás művészi kifejezését a kormányok a nemzeti egység érdekében visszaszorítják.

Az etnikai tudat és a politikai ideológia bonyolult kapcsolatára élő példa a malawi népies táncok fejlődése. A hagyományos táncok a gyarmati időszakban az imperializmussal szembe forduló kulturális ellenállás erőteljes közvetítőjeként játszottak szerepet. Ez különösen állt a Gule wa Mkulu ("A nagy tánc"), a középső területek tiszta férfi nyau kultuszának maszkos ünnepeire, amely a húszas-harmincas években satirikus sztereotip formákat használt a kereszténység és a gyarmati uralom szidalmazására. Az ötvenes években, a függetlenségi harc utolsó periódusában, az ellenállás súlypontja a falusi főnökök, a kultusz-vezetők és a szellem-médiumok kulturális ellenzékének köréből azonban a magasan iskolázott kispolgári nemzeti elit kezébe helyeződött át. Ez egyúttal etnikai eltolódást is jelentett, mivel az értelmiségi vezetők jó része Malawi északi részéről érkezett, nem a középső területekről, a nyau kultusz hazájából. Abban az időben, ahogyan A. C. Ross ír-

⁹Összefoglalja Guy Landary *Ha z o u m e: Ideologies, Tribaliste et Nation en Afrique: Le Cas Dahoméen*, Paris, Présence Africaine, 224.

¹⁰Például a gyarmatosítás előtti korban az Abomey-i fonok Avoga dalokat alkalmaztak az udvarban, hogy gyalázzák a gun népet, míg a gunok Avohu dalokat énekeltek Porto Novóban a fonok elleni gyalázkodásra. Lásd Gilbert R o u g e t: *Court Songs and Traditional History in the Ancient Kingdoms of Porto Novo and Abomey*, in: Klaus W a c h s m a n n szerk. *Music and History in Africa*, Northwestern University Press, Evanston, 1971, 43-46.

ja, "boszorkányságról vagy a nyau megtisztító erejéről beszélni annyit jelentett, mint Welensky és az Egyesült Köztársasági Párt (United Federal Party) erői mellett állni".¹¹ Ez kiváló példája annak, hogyan fordul a visszajára egy korábbi történelmi időszak haladó népi színházi formájának radikális hatásossága egy későbbi periódusban.

A hagyományos falusi és a modern iskolázott elit konfliktusa nem sokkal Malawi 1964-ben kivívott függetlensége után került előtérbe. A Malawi Kongresszuspárt (Malawi Congress Party) vezére, Kamuzu Banda, aki államfő lett, középső vidékről származó cseve, s őt olyan fiatal aktivista politikusok hívták meg egykor, mint a nagyobbrészt az északi tartományból származó Orton Chirwa, Masauko Chipembere, Yatuta Chisiza és Kanyama Chiume. Ezek az aktivisták miniszterek lettek az új malawi kormányban, és gyorsan rájöttek arra, hogy baloldali politikájukkal Banda tekintélyelvű, jobboldali nézetei teljesen ellentétesek. A fiatal miniszterek és Banda ezt követő hatalmi harcában a Gule wa Mkulu álarcos ünnepek jelentős szerepet játszottak az északi értelmiségiek ellen folytatott küzdelem során, a középső területek etnikai támogatásának a megszerzésében. Ross részletesen elmagyarázza a folyamatot:

"1964 decemberétől zirombós (állatmaszkos) csoportokat küldtek a Középső Tartomány területéről, néhány mérfölddel északabbra, hogy terrorizálják és megfélemlítsék azokat a falusiakat, akikről az a hír járta, hogy a "lázadó" fiatal minisztereket támogatják. Ettől kezdve ugyanezeket a minisztereket boszorkányoknak nevezték, akiket a hatalmas dr. Banda le tudott győzni, és mint fisiket, vagyis mint hiénákat emlegették őket... Ezek a fiatalemberek most íme gonosztevők voltak, akiknek a hatásától meg kellett tisztítani az országot."¹²

Ebben a folyamatban Banda atavisztikus megtisztítási és boszorkányüldöző tendenciákra támaszkodott a falusi lakosság körében, amelyek fontos ideológiai és etnocentrikus fegyvert adtak a kezébe a kormány művelt északi radikálisaival szemben. A "rebellis" miniszterek végül elmenekültek az országból, és, középső területi bázisára támaszkodva, Banda megszilárdította hatalmát.

¹¹A. C. Ross: The Political Role of the Witchfinder in Southern Malawi during the Crisis of Oct. 1964 - May 1965, Witchcraft and Healing, Central African Studies Association, Edinburgh, 1968, 58.

¹²Ross, op.cit., 63-64.

Az 1964-65-ös kabinet-válságot követően, noha a nyau kultusz továbbra is ideológiai propaganda maradt, Banda megpróbálta elsimítani győzelme etnikai jellegét. Össz nemzeti szinten épített fel fokozatosan egy olyan, valóban megerősödött kulturális mechanizmust, amely arra szolgált, hogy tiszteletet parancsoljon, és biztosítsa az általa megkövetelt, a nemzeti megegyezéshez szükséges engedelmességet, illetve terrort. A dolog iróniája, hogy azok a hazafias kulturális dicsőítő táncok, amelyeket korábban épp a legyőzött miniszterek szorgalmaztak, a Rhodesia és Nyaszaföld Szövetsége elleni harc idején Banda karizmáját építették ki. A malawi kulturális hagiográfiai (legendagyártó) ipar legbizarrabb megnyilvánulása a mbumba néven ismert intézmény volt, félig politikus célú női táncosok tömegszervezkedése. A középső területek cseva rokonsági rendjében a mbumba valamely férfi nővéreit jelenti, akik bátyjuk (nkhoswe) védelmére és házasságközvetítői szerepére szorulnak. A Malawi Nőtanácson keresztül Banda hirdette, hogy ő az "első számú nkhoswe" Malawi minden asszonya számára, akik így az ő mbumbái. E védelemért viszonzásul az asszonyok őt hízelgő-dicsőítő táncokkal tisztelték meg.

A mbumba dicsőítő táncok születését és gyakorlatát egy nagy hatósugarú nemzeti szervezet támogatta. Malawi minden egyes kerülete kiállítja a maga tösgyökeres táncos csoportját, a Malawi Kongresszuspárt Nőtanácsa falukban és városokban működő helyi szervezetei támogatásával. Esztétikailag a dobolás, a csujogatas, a taps és a koreográfia valamelyest a chimali, mbotosha vagy a chjoda típusú helyi táncokon alapul, de ha "hagyományos táncoknak" nevezik is ezeket, valójában az egyes helyi táncok hiteles zenéjét és lépéseit úgy változtatták meg, hogy a blantyre-i és a lilonwei nemzeti stadionok tömeggyűlésein előadható, leegyszerűsített, homogén koreográfia váljék belőlük. Jack Mapanje, malawi költő nagyon találóan ragadja meg annak az esztétikai áruháznak az érzetét, amit e táncok okoznak, amikor egy veterán csopa táncossal mondatja el csípős megjegyzéseit az "új pódiumtáncokról":

"... Látom lányaimat gyötrődni,
Hogy erőtlen dobokból absztrakt
hangokat csaljanak ki, kurjongatni
Gagyogó-eszme férfi-maszkoknak
Amulettek és bokaperecek nélkül."¹³

¹³Jack Mapanje: *Of Chameleons and Gods*, London, Heinemann, 1981, 31.

Mapanje észrevételi csopa táncosával, hogy az új táncok esztétikai szégyensége ideológiai meddőséget és megalkuvást tükröz. A homogén koreográfiát színes uniformisok emelik ki (vörös, kék és zöld - mindhárom tartomány számára más szín), valamennyire Banda arcképét nyomták. A táncok csúcspontján a stadionban az Elnök csatlakozik a táncosokhoz, akárcsak az emberek közé leszálló isten, s az előadást a rádió elejétől a végéig közvetíti a nemzetnek.

Igen összetett okai vannak, hogy miért hagyják magukat beleráncigálni ilyen megalázó táncokba a nők. Egyeseket üldöztetéssel fenyegettek meg, ha nem vesznek részt benne. Előfordul némi megvesztegetés is. Hiszen a táncosok ingyen kapnak üdítőt és teniszcipőt. Valaha még pénzjutalmat is kaptak. Egy másik fontos ösztönző, hogy a kiemelkedő táncosok (általában azok, akik a leghangosabban kiabálják az Elnök dicséretét) pazar díjakat kapnak, mint például modern házakat vagy ingyenes luxusutazást Európába. Még fontosabb a tömegbusz, amely a nőket a legtávolabbi falvakból a stadionba szállítja. Nemcsak a városba látogatás és a stadionban rendezett előadások tömeghisztériájában való részvétel izgalmas, hanem az is vonzó, hogy ez az alkalom az asszonyok számára kikapcsolódást jelent a megszokott házimunkák terhéből. Az "első számú nkhoswe" által megfélemlített férjek nem mernek tiltakozni feleségük távolléte miatt. Így a mbumba-táncok ideiglenes és igen mesterséges menekülést jelentenek a nőknek a férfiúi elnyomás elől, ami máskülönben teljesen áthatja a modern malawi kultúrát, anélkül, hogy bármit is enyhítenének a női alávetettség valódi okain.

Az állam szempontjából a mbumba-táncok legfőbb funkciója abban áll, hogy a nemzeti egyetértést, az életére szólóan megválasztott elnök, Banda képeinek isteni magasságokba emelésével teremti meg.

Egyes dalok általános alázatot hirdetnek, mint például az alábbi:

kórus: Minden Kamuzu Bandái

vezető: Minden kocsi

kórus: Kamuzu Bandái

vezető: Minden ház

kórus: Kamuzu Bandái (és így tovább a fákon át a csirkékig).¹⁴

Ezeket a széles körben ismert dalokat adott alkalomra létrehozott más énekekkel vegyítik. 1981-ben például, amikor a néhai Attati Mpakati, egy

¹⁴A szerző gyűjtése és fordítása.

száműzött politikai mozgalom, a Szocialista Malawiért Liga vezetőjének "visszaszivárgása" fenyegette az országot, a Szabadnak Született nevű fiatal mbumba csoport a következő vérszomjas dallal fejezte ki Bandához való lojalitását:

Gyere csak, Mpakati,
Cafatokra vagdalunk.¹⁵

Bár az előadók fiatal iskoláslányok voltak, a táncokat és a dalszövegeket idősebb káderek írták, akik a maguk részéről kellőképpen ortodox forogatókönyveket állítottak össze.

A mbumba-táncok funkcióját illetően meglehetősen eltérő álláspontot képvisel Landeg White. Elismeri ugyan a táncok alapvetően hízelgő hangnemt, de úgy gondolja, "a dalokban ki nem mondott kritika lapul, a dicsérő költészet olyan konvencióit használják itt fel, amelyek megjegyzéseket tesznek lehetővé a hatalom működésével kapcsolatban".¹⁶ White magyarázatot ad arra, hogyan működik ez az esztétikai folyamatosság a gyakorlatban.

"A taktika abból áll, hogy azt mondjuk, dr. Banda 'kitalálta', mi folyik. Dr. Banda 'néha nem tudja', hogy a pénzt elsikkasztják, hogy a földet eltulajdonítják, vagy a vagyont elkobozzák, vagy hogy éhínség sújt egy területet, de a dal erre rávilágít... Dr. Banda nyílt beszédben válaszol mindig, utalva a dalokra... válaszolva a közvetlen és a közvetett nyomásra..."¹⁷

Azt hiszem, hangsúlyoznunk kell, a dalokat M.C.P. vezetők lektorálják, hogy semmiféle igazi tiltakozás ne legyen lehetséges. A dicsérő ének e fajtáját White "az uralkodó és az alávetett közötti egyfajta szerződésnek" nevezi.¹⁸ Malawi esetében ez igen egyoldalú szerződés, amelyben az engedelmességen és az alázatos megalkuváson van a hangsúly.

A mbumba-táncok egy másik fontos funkciója a nemzeti egység biztosítása. Az 1964-65-ös kabinet-válságot jellemző etnikai feszültségek elmúltával a dicsőítő táncokat valamiféle hamis egység megteremtésének a szolgálatába

¹⁵A szerző gyűjtése és fordítása.

¹⁶Landeg White: Power and the Praise Song, előadás a dél-afrikai irodalommal foglalkozó konferencián, York University, 1982. szept. 28.

¹⁷White, op. cit., 28-29.

¹⁸White, op. cit., 29.

állították. A stadionbeli előadásokon területi versengés folyik, minden egyes mbumba-csoport az Elnök figyelméért küzd. A maga részéről az Elnök a makacsként ismert kerületek táncosait méltányolja. Az egész előadás - amelyen valamennyi kerület sorra kerül - a tánccal, egyfajta hisztérikus versengés formájában, a területi rivalizálások levezetésére szolgál, és az esemény ilyen módon a nemzeti összetartozás kifejezésévé válik.

A malawi mbumba-táncok, noha a csalás, a manipuláció, a kényszer és a tömegmozgatás méreteit tekintve kivételesek, mégsem egyedülállóak. Hasonlítanak a gyarmatosítás előtti, afrikai táncokon alapuló fél-dráma kevésbé szertelen formájához: a nemzeti népi együttesekhez. Amíg a mbumba-táncok műkedvelő típusúak, és munkás-paraszt asszonyok széles csoportjait hivatottak mozgósítani a tömeges dicsőítő táncokra, addig a nemzeti népi együttesek tagjai általában hivatásosak, és nagyszámú nézőközönségnek adják elő táncaikat.

A nemzeti népi együttesek először olyan újonnan felszabadult nemzeteknél jöttek létre, mint Guinea, Mali és Szenegál, amelyeket korábban francia gyarmatosítók kormányoztak, bár később anglofón országokban, Ghanában, Zambianban és Kenyában is megjelentek. Valószínűleg a második világháború után, Franciaországban népszerűvé vált néptánc csoportoknál találhatjuk meg gyökereiket.

Ezek a csoportok, amelyek közül a leghíresebb Keita Fodeba Le Théâtre Africain-je volt, afrikai előadókból álltak, ám főként európai közönségnek játszottak. A független afrikai államok előnyösnek látták nemzeti néptánc együttesek létrehozását, hogy azok érdekfeszítő és pozitív képet adjanak az új nemzetről a külföldi turistáknak vagy a hivatalos látogatóknak, illetve a nemzeti büszkeség és egység érzetét keltsék a hazai közönségben. Ezen a ponton volt benne egy kis népszerűsített négritude mozzanat is - közvetítette a tömegeknek az afrikai történelemmel és a gyarmatosítás előtti afrikai kultúrával kapcsolatosan a büszkeségnek azt az érzését, amelyet az afrikai értelmiség a negyvenes és az ötvenes évek irodalmában juttatott kifejezésre.

A Ballets Guinéens a nemzeti színtársulat egyik korai példája volt, és fedetlen keblű női táncosai révén szerzett is némi hírnevet Európában. Egyik legsikeresebb darabjuknak a Szungyata-eposzon alapuló, erősen akrobaticus jellegű balett bizonyult. A Szungyatóhoz hasonló prekoloniális hősök ünneplése Arika történelmi erejét volt hivatott hangsúlyozni, hogy így analógiaképpen az újonnan felszabadult Guinea eredményeit magasztalja. A pre-

koloniális gyökerekhez való visszatérés egyet jelentett a "kommunokráciával", amelyet Sekou Touré hivatalos guineai ideológiaként igyekezett bevezetni.

A gyarmatosítás előtti kultúra újjáéledése a gyarmatosítás utáni ideológiák fontos eleme volt. Az "afrikai szocializmus" változatai: Kaunda "humanizmusa", Mobutu "autenticitása", Nkrumah "öntudatisága", Sekou Touré "kommunokráciája" vagy Kenyatta "harambee szellemisége" – amelyek azt tételezik, hogy a kapitalizmus és a gyarmatosítás elidegenítő behatolását egy osztályok nélküli, a javakat megosztó, közösségi társadalom előzte meg – hajlamosak elkendőzni a modern afrikai államok nagyon is valóságos osztályellentéteit. S ebben az állami ideológiák és az államilag támogatott népművészeti társulatok egymást erősítik. Unionmwan Edebiri nigériai kritikus hangsúlyozta azt a segítséget, amelyet Mobutu "authenticité" elmélete adott a zairei színháznak:

"A színházi élet szintjén, az eredetiséghez való visszatérés ideológiája egy olyan dramaturgia megteremtését irányozta elő, amely a zairei valóságot tükrözi."¹⁹

A realitásokon Edebiri, úgy látszik, a gyarmatosítás előtti Zaire elképzelt vidéki erényeit érti – nem pedig a modern új-gyarmati állam szegénységét és korrupcióját. A nemzeti táncgyüttesek szervezéséből jól látható, mennyire eltávolodtak azok az afrikai vidéki élet valóságától. A legtöbb nemzeti táncgyüttes nem azt a gyakorlatot követte, hogy egyes területek nagy tudású régi táncosaival adatja elő saját táncaikat, hanem hivatásos táncosokat alkalmazott (tanított be), akik megtanulták a gyarmatosítás előtti regionális táncokat, és egy megtisztogatott, politikailag elfogadható nemzeti repertoárt formáltak belőle. A zairei Nemzeti Táncszínház vezetője, Nobyem Mikanza elmagyarázta, hogyan tervezte el a hagyományos népművészen alapuló, 1981-ben az USA-ban is sikerrel turnézott nkenge tánc-dráma megalkotását Zaire kétszázötven különböző etnikumának egybeötvözésével:

"Nem akarjuk Zairenek csak az egyik kulturális oldalát képviselni. Egységet próbálunk teremteni, de mivel igen sok a törzs Zai-

¹⁹Unionmwan Edebiri: *Le Théâtre Zaïrois à la recherche de son Authenticité, L'Afrique littéraire et artistique*, 1976, No. 2., 71.

rében, ez nehéz. Eddigi előadásainkban azonban még minden jól ment. Zairében mindenki felfedezte magát a mi műsorunkban."²⁰

Alig valamivel a Sába tartománybeli zavargások után az egység hangsúlyozásának egyértelmű politikai vonatkozása volt. A külföldi turné presztízse megerősíti egy olyan előadás, mint a nkenge, homogenizáló esztétikáját, amely a különböző etnikumokat a nemzeti eredménnyel való azonosulásra ösztönzi.

A nemzeti tánc-repertoár kialakításának folyamata meglehetősen eltorzítja az egyes tájegységek eredeti táncainak esztétikai formáját és társadalmi funkcióját. Mindig a leglátványosabb táncokat és a hosszú táncok leghivalkodóbb részeit választják ki bemutatásra - bizonyos átszerkesztés után. S ez a finomabb, összetettebb és magasabb koreográfiai felkészültség rovására történik.

A Mali Nemzeti Együttes jó példa erre. Jules Travelé kulturális és művészeti biztos vezetése alatt a Mali Nemzeti Együttes különböző etnikai csoportokból válogatott magának repertoárt, mint például a dogonok halotti maszkjátékát, a fulanik énekes táncait, a bambarák akrobatikus táncait. A nemzeti színtársulatok védelmezői tagadják, hogy a tájegységek táncainak a nemzeti egység ideológiája alá rendelése csökkenti a hitelesség mértékét vagy a nép támogatásának éltető erejét. Jean Dedock például azt mondja a Mali Nemzeti Együttesről:

"Színházi lámpák léptek az esti tűz helyébe, de a rituálé és a néphagyomány hiteles színhelyét csak annyiban módosították, amennyiben a nyugati konvenciók kb. három órában szabnak meg egy előadást."²¹

Én azonban úgy gondolom, hogy az előadások teljesen megváltozott gazdasági alapja és feltételei jobban befolyásolták a nemzeti táncgyűttesek esztétikai tartalmát, mint ahogyan az első pillantásra észrevehető. Ugyanabban a cikkében Dedock a "hagyományos rituálék demisztifikációjáról"²² be-

²⁰Összefoglalja Mark Ralph: Bowman Nkenge's Journey from Zaire to Bloomington, Africa now, 1982. április, 81.

²¹Jean Decock: Pre-théâtre et rituel, African Arts, Vol. 1 No. 3, Spring, 1968, 33.

²²Decock, op. cit., 32.

szél. Ezen azt érti, hogy a gyamatosítás előtti táncokról lehántják a vallásos és az erkölcsi funkciókat, s világi szórakoztatássá teszik őket. E "demisztifikáló" folyamatban - amely inkább kívülről jövő, mint szerves alkotóelem - elvész valami a táncok értékéből és összetettségéből.

Elkerülhetetlen az esztétikai hanyatlás az olyan mesterkelt vállalkozások esetében, mint a Le Folklore Malien, amelyek keretében maszkos dogon táncosok tartanak előadást a turistaszézonban "a nap minden órájában" a Mali-beli Szangában.²³ Ebben a helyzetben a közönség már nem népi, azaz nem dinamikus, résztvevő közösség, amely osztozik a tánc megteremtőinek kulturális értékrendjében. A nemzeti táncgyűttesek közönsége vagy külföldi, vagy "nemzeti" turista, s így mindkét esetben idegen a tánc belső jelentését vagy koreográfiai megoldásait illetően.

Peggy Harper vette észre a különbséget a nigériai miango férfitánc turistáknak szánt és az otthoni faluközösségnek bemutatott előadása között:

"A táncosok az idegen közönségnek tartott előadást szükséges, de fárasztó pénzkereső rutinnak fogják fel. Táncuk igen sokat veszít hevéből és pontosságából, sokkal kisebb a mozgásminták és a szekvenciák változatossága. Amikor a táncosok, egy miango közösség gazdáiként és tagjaiként mezőgazdasági évadot ünnepelnek, táncuk még őriz valamit hajdani fényéből... A tánc megközelíti társadalmuk munkás életének közvetlen kifejezési szintjét."²⁴

Harper nem arra céloz, hogy az eredeti táncok legyenek immunisak a változással szemben; épp ellenkezőleg, amellet áll, hogy a bennszülött táncot olyan avatott koreográfusok transzponálják alkotó módon, akik képesek kiépíteni egy új, értő afrikai közösségi publikumot. És nagyon sajnálja a turistaelőadások talán nem feltétlenül elkerülhetetlen devalváló folyamatát.

Hasonlóképpen támadja Hussein a Tanzániai Nemzeti Táncgyűttes buhaga lándzsatánc előadását. Nemcsak esztétikai szegénységét ítéli el, hanem a mélyén húzódó neo-négritude erkölcsiséget is - "az afrikai hagyomány diadalittasságát".²⁵

²³Daniel J. Crowley: Folktale Research in Africa, nyilvános előadás, University of Legon, Ghana, 1971. április 29., 2.

²⁴Peggy Harper: Dance in a Changing Society, African Arts, Vol 1 No. 3, Spring, 1968, 33.

²⁵Hussein, op. cit., 56.

A probléma, amelyre Harper és Hussein rámutat, abban áll, hogy a nemzeti táncgyüttesek ilyen "Ersatz" turista-produkcióiból hiányzik a népi színház lényegét adó kritikai hozzáállás és erkölcsi erő. Ez ti. csak azokban a tánc- és színház-formákban található meg, amelyek valódi közösségi publikum számára készülnek.

A közönség és az előadók kapcsolata nemcsak a nemzeti táncgyüttesek, hanem minden kormány-támogatta, ideológiai indíttatású tánc és színház értékelésében alapvető. Nyilván igen nagy politikai különbségek vannak azok között az egyes színházi formák között, amelyekre ebben az írásban utaltunk. A mozambiki mozgósító színház jobban megfelel a parasztok és munkások érdekeinek, mint a malawi mbumba-táncok neofasiszta koreográfiája, vagy a zairei Nemzeti Táncszínház szelíden idomító pán-etnicizmusa. De még a mozambiki és a tanzániai példák esetében is feltámad bennünk az az érzés, hogy agit.-prop. színházi dolgozók, a kormány propagálta szocialista vonal mellett prédikálva, manipulálják a közönséget, ahelyett, hogy alkotó és bíráló reagálásra készítenék.

Az alapvetően fontos közösségi részvétel ismérvének szemszögéből az ideológiai indíttatású tánc- és színházi formák - bármilyen érdekfeszítőek, ügyesek vagy lényegesek is - eszközül szolgálnak, és inkább népies, mint népi színházak. Az afrikai elnyomott osztályok igazi népi színházának csíráit olyan népi szervezetekben találjuk meg, amelyek majdnem mindig kívül állnak az államilag ellenőrzött kulturális szerveken.²⁶ Sajnos e dolgozat keretein is.

(Fordította: Hompó Éva)

²⁶A helyi hagyományos előadásmód elemeit felhasználó hiteles népi színház példaként említhetem a Kenyában 1977 és 1981 között működő Kamariithu Színház teljesítményeit (lásd Ngugi wa Thiong'o, *Detained*, London, Heinemann, 1981, és Ngugi wa Thiong'o - Ngugi wa Mirii: *I Will Marry When I Want*, London, Heinemann, 1982).

GERGELY ÁGNES

AZ ANGOL ÉS A FRANCIA GYARMATOSÍTÁS KÖZTI KÜLÖNBSÉG
PSZICHOLÓGIAI KONZEKVENCIÁI AZ AFRIKAI KÖLTÉSZETBEN

Az egyik legszebb afrikai versidézet, amelyet valaha olvastam, így hangzik:

Logistics.
(For this is what poetry is.)¹

Az idézet Christopher Okigbo, a biafrai háborúban, 1967-ben elesett nigériai költő egyik verséből való. A "logistics" a szótár szerint jelenthet logisztikát, és jelentheti a katonai szállásmester munkáját is. A költészet mint szálláscsinálás megfáradt honvédeknek - kitűnő párhuzam. A szó jelentései közül ezt az utóbbit vettem figyelembe, s a fordítás így alakult:

Szállásmesternek lenni.
(A költészet ennyi.)²

Képzetelemet elragadta a széles körű metafora. A hadseregként menetelő versek, s a költő aki beszállásolja őket egy nép, egy ország, egy kontinens tudatába. A költő, aki versein keresztül végre önmagának is szállást talál. Tizenkét részes elbeszélő költeményt írtam Egy szállásmester feljegyzései címmel, s a cím alá mottónak ezt az idézetet. A költemény így jelent meg.³ Ezután olvastam egy tanulmányban, hogy Okigbo, aki az ibadani egyetemen

¹Christopher Okigbo: Initiations. II/3. In: Labyrinths with Path of Thunder, Heinemann, London, 1971. 9.

²Christopher Okigbo: Beavatás. In: Dobsirató. Mai nigériai költők. Európa, 1977. 25-27.

³Új Írás, 1977 február. Kóbaltország. Költemények versben és prózában. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.

görög-latin szakot végzett, sokat foglalkozott logisztikával...⁴ Az idézetet tehát így kellett volna lefordítani:

Logisztika.

(Mi volna más a líra?)

Sajnos, ezt már csak kéziratban tehettem jóvá.⁵ Meglátta viszont az Egy szállásmester feljegyzései-t egy amerikai fordító, s azt hívé, hogy a mottót a szerző csak kitalálta, az idézetet visszafordította angolra, így:

To be an innkeeper.

(This is what poetry is.)

Vagyis:

Kocsmárosnak lenni.

(A költészet ennyi.)

Az idézet egy amerikai antológiában így jelent meg.⁶

Ezek után megkérdem: mérhető-e pontos eszközökkel a költészet? Van-e helye a versnek mint bizonyítéknak az egzakt tudományok bizonyítékai között?

Amikor írásomnak ezt a címet adtam: "Az angol és a francia gyarmatosítás közti különbség pszichológiai konzekvenciái az afrikai költészetben", természetesen nem gondoltam arra, hogy a gyarmatosítás gazdasági, politikai vagy történeti távlatú értékelésébe fogjak. Megmaradok a költészet látszatra ingoványosabb talaján. Mindössze föl szeretném vázolni azt az elméleti hátteret, amely a kétféle gyarmatosítási módszer következtében az afrikai kontinens szellemi életében kialakult; s bemutatni néhány versidézet összevetésével azt a kétféle költői magatartást, tehát alapjaiban kétféle költészetet, amely további következményként létrejött az angol-afrikai és a francia-afrikai birtokokon, s amely rávilágít korunk legérzékenyebb problémájának, az identitás válságának sajátosan afrikai változataira.

Elindulása óta izgalomban tartja a világ afrikanista irodalomtörténészeit az Afrika szellemi életének hosszú időn át fókuszát jelentő négritude

⁴Sunday O. Anozis: Christopher Okigbo: Creative Rhetoric. Evans Brothers Limited, London, 1972. 56-57., 69., 159-162.

⁵Költészet és veszélytudat. Bölcsészdoktori disszertáció, 1978.

⁶Voices within the Ark. The Modern Jewish Poets. Ed. by Howard Schwartz and Anthony Rudolf. Avon Books, New York, 1980. 992.

mozgalom.⁷ A mozgalmat itt csak nagy vonalakban érintem, amennyiben részese az afrikai költészet idő- és térbeli megosztásának. Fontos adat, hogy a néger öneszmélkedést megcélzó négritude a harmincas évek elején, Afrikán kívül: Párizsban indult, a városban, ahová az amerikai "elveszett nemzedék" s a kelet-közép-európai és balkáni elveszettnek hitt nemzedékek írói menekültek - London sosem volt három kontinens íróinak ilyen szellemi mentsvára. "Párizs felfedte előttem ősi civilizációm értékét" - írta Léopold Sédar Senghor szenegáli költő,⁸ aki a martinique-i Aimé Césaire-rel s a franciaguayanai Léon Damasszal a mozgalmat és annak folyóiratait megalapította, s legfontosabb célját abban látta, hogy "a nyugat-afrikai emberből politikailag francia állampolgárt" kell csinálni, aki azonban "kulturálisan maradjon afrikai".⁹ Ezzel mintegy adva volt a mozgalom alapvető ellentmondása: a félig keresztülvitt szellemi függetlenedés, a félig megvalósított asszimiláció. A négritude nagyhatású elmélete s a körülötte folyó vita a mozgalom híveinek és ellenzőinek táborában - akik évekig próbálták meghatározni, vajon a négritude filozófiai koncepció, magatartás vagy stílus, egy társadalmi álom szublimációja, intellektuális fogalom vagy a gyarmatosítás elleni küzdelem - végül is a mítosz és az intellektus végleteiben polarizálódott.

Akik a négritude mitikus vonásait hangsúlyozták, azok számára az antropomorfizált ősi kontinens elsődleges jelképe lett a romlatlan afrikai én. Kezdetben volt az ártatlanság, azután megölték - ez az a pont, ahol az afrikai őskeresés találkozott a kereszténységgel. A többlet annyi, hogy az afrikai ártatlanságot a fehérek ölték meg; ezért nevezheti Sartre a négritude-öt "racisme antiraciste"-nak, fajelméletellenes fajelméletnek.¹⁰ A romlatlan afrikai én úgy aránylik a romlott európai énhez, mint az emóció a rációhoz; leegyszerűsítve a dolgot: a néger érez, a fehér gondolkodik. Sartre a maga szorongásos európaiságának ellentétékeként véli fölfedezni,

⁷ Marton Imre: Eszmék és téveszmék a harmadik világban. Léopold Sédar Senghor, Aimé Césaire és Frantz Fanon filozófiai-társadalmi koncepcióinak kritikai elemzése. Kossuth Kiadó, 1969; Fekete-Afrika irodalmáról a Helikon Világirodalmi Figyelő afrikai különszáma. 1971/1.

⁸ Senghor: Liberté I. Négritude et humanisme. Paris, 1964. 313-314.

⁹ Senghor: I. m. 83-84.

¹⁰ Sartre: Situations. Gallimard, Paris, 1949. vol. III. 265.
Sartre: Orphée noir. In: Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française. Presses Universitaires de France, Paris (1948) 1969. XIV.

hogy a másik oldalon, a négritude föltámasztottjaként, ott a "fekete lélek", az afrikai költőknek a Természettel egyesülni vágyó "szexuális panteizmusa", a szolgaság ismerete, a másféle szenvedéstudat - míg a mi oldalunkon itt az eredendő bűn.¹¹ Senghor esztétikájának kulcsszava a kapcsolatteremtés: a romlatlan én és a föld, az ősök, a csillagok, az állatok, az egész, átlelkesített világ között.¹² Ebben a világképben a művészi alkotás funkcionális, elkötelezett és kollektív.¹³ Az animizmus hite megnöveli a tárgyak szerepét; a "sunt lacrimae rerum" az afrikai költő számára evidencia. A szavak szerepe is megnő; a ritmus, a ritmizált kép a lét mélységeibe hatol, olyannyira, hogy a ritmizált beszéd teremtette a világot¹⁴ - íme, a bibliai genezis afrikanizált változata. Az így keletkezett életerő mindent áthat, "Is-tentől a sivatagi homokszemcséig".¹⁵

Ez az elragadó esztétika alkalmas arra, hogy magába bolondítsa az európai költőt. Hiszen - egyszerű példa - a "kő" az európai versben jelenthet anyagot, formát, keménységet, egyszerűséget, jellemet, magányt - jelentheti azt, hogy "kő". Az afrikai versben - ha elfogadjuk a négritude elméletét - azt jelenti: "kő, amely létezik, s amellyel kapcsolatba lépünk". Pontosabban: "kő, amely az afrikaiak számára létezik, s amellyel az afrikai néger kapcsolatba lép". Mitikus kapcsolatok csak mitikus kontinensen vannak; az Európától való elhatárolódás szigorúan értendő.

A négritude ellenzőinek egyik fő érve a mozgalom ellentmondásossága mellett éppen ez a mitizált őshaza. Frantz Fanon, martinique-i algériai teoretikus "az elcsépeelt egzotikum hajhászásától" félti a mozgalmat,¹⁶ Ulli Beier osztrák születésű afrikanista pedig ezt írja: "Azok az afrikai költők, akik a legjobban hangsúlyozzák a négritude-jüket, többnyire a legkomplikáltabb észjárású és - legalábbis a felszínen - a leginkább asszimilálódott afrikaiak."¹⁷

¹¹Sartre: utóbbi I. m. XV-XVI., XXXII., XXXIII., XXXIV., XXXVI., XXXVII., XL.

¹²Senghor: I. m. 202-217.

¹³Uo.

¹⁴Uo.

¹⁵Présence Africaine, 1956. jún.-nov. p. 53. (Idézi: Marton Imre, I.m. 68.)

¹⁶Ld. Vladimír Klíma - Karel František Ružička - Petr Zima: Black Africa. Literature and Language. Academia Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences. Prague, 1976. 67.

¹⁷Klíma stb.: I.m. 65.

Az angol gyarmatokon az afrikai költők nem asszimilálódtak úgy, mint sorstársaik a francia birtokokon. Az Ulli Beier-Gerald Moore-féle Modern Poetry from Africa című antológia bevezetője Lewis Nkosi dél-afrikai írórt idézi, aki szerint az afrikai ember sokkot kap attól a felfedezéstől, hogy nemcsak fekete, de nem fehér is (non-white).¹⁸ A szerkesztők szerint erre a felfedezésre "pontosan azért jutott a francia-afrikai, mert... befogadta őt a világvárosi fehér társadalom. Ez a társadalom tökéletesen fölkészült rá, hogy megbocsássa neki a színét, mindaddig, amíg illedelmesen beöltözteti egy nyugati civilizáció műveltségébe, vallásába és viselkedésmódjába... Így az assimilation politikájának az lett a hatása, hogy az assimilé figyelme visszairányult arra az egyetlen tényezőre, amit a gyarmatosító el akart vele feledtetni: a feketeségére... A helyeslésnek és az elutasításnak ez az egyidejű gesztusa volt a négritude."¹⁹

A franciák asszimilációs politikájával szemben, amely a vallás, a közoktatás, a színházalapítás, a jogi gyakorlat, a hadseregfejlesztés és az irodalmi irányzatok afrikai exportja terén is megmutatkozott, az angolok saját érdekükben a helyi ipart és mezőgazdaságot pártolták, de korántsem éltek ekkora szellemi befolyással a gyarmataikon. "Nagy-Britanniának - mondja Moore és Beier - nem volt kulturális asszimilációs politikája, sőt jellemző módon, nem volt semmilyen kulturális politikája."²⁰ Ha a kérdéshez a gyarmatosítás lélektana felől közelítünk, megtaláljuk a két világhatalom gyarmatpolitikájának és a négritude ideológiájának metszéspontját: "Elismerjük, hogy a négritude mint társadalmi-politikai koncepció meghatározza a francia nyelvterületeken az asszimilálódott afrikai gondolkodásmódját - mondja Ezekiel Mphahlele, dél-afrikai író. - A britek soha bele se fogtak, hogy asszimilálják gyarmati alattvalóikat. Ki nem állhatják, ha a kultúrájukból olyan emberek kerülnek ki, akik vetélkedni próbálnak velük (a britekkel). A britek az egzotikus afrikait szeretik, nem azt, aki megpróbál úgy beszélni, úgy járni, úgy enni, mint ők. Szeretik, ha múzeumi tárlókban vannak az afrikaiak, ezért az afrikai kultúra nagy részét a britek érintetlenül hagyták."²¹ Afrika és Nagy-Britannia között a leghathatósabb kulturális közle-

¹⁸Ulli Beier - Gerald Moore: *Modern Poetry from Africa*. Penguin, Baltimore, Maryland, 1963. New, Enlarged and Revised Edition 1968, 1970. 15.

¹⁹Uo. 15-16.

²⁰Uo. 20.

²¹Ezekiel Mphahlele: *Remarks on Négritude*. In: *African Writing Today*. Ed. by: Penguin, Harmondsworth, 1967. 252-253.

kedőedény az egyház lett volna; Frater Trevor Huddleston azonban beismeri, hogy a gyarmatokon folyó misszionáriusi munka "nagy része hatástalan maradt".²² Néhány gyenge tanköltemény-utánzat olvasható csak a század első felének angol-afrikai költészetéből, abból az időből, mikor a francia-afrikai költők már régen szimbolista-szürrealista verseket írtak. A francia-afrikai irodalom első nagy dátuma 1932: ekkor jelent meg Párizsban Senghor és társai első folyóirata, a *Légitime Défense*. Az angol-afrikai irodalom nagy pillanata 1952: Amos Tutuola nigériai író *The Palm-Wine Drinkard* (Részeg a bozótban) című regényének londoni megjelenése.²³ A fáziseltolódás időtartama: húsz év. A francia-afrikai irodalmi folyóirata, a *Présence Africaine* 1947-ben indult, Párizsban. Az angol-afrikaiaké, a *Black Orpheus*, 1957-ben, Nigériában. Az előbbi szerkesztői a Sorbonne-on tanultak, az utóbbi munkatársai otthon, az ibadani egyetemen, s így, mint Moore és Beier írja, "elsajátíthatták az irodalmi műveltséget anélkül, hogy kínlódtak volna az elidegenedés és a száműzetés tudatától, amely húsz-harminc évvel azelőtt a Párizsban gyülekező fekete írókat sújtotta".²⁴

A francia-afrikai és az angol-afrikai irodalom ezzel nemcsak időben és térben, de pszichikailag is kettéválik. A kollektív afrikai lélek, a feketesség, a mitizált Afrika nagyívű jelképeivel szemben a húsz-harminc éves késéssel indult angol-afrikai költészet mindent átszűrő, egyetlen közlendője: az egyéni tapasztalat. Ennek csak egyik belső indoka a négritude elutasítása. Az "olyan Afrika-kép - írja Mphahlele -, amely csak dicsóítói őseinket, s ünnepli tisztaságunkat és ártatlanságunkat, egy ravatalon nyugvó kontinens képe".²⁵ A másik belső indok ezzel szoros összefüggésben a személyiség fölfedezése. Az Afrikával rokonszenvező amerikai néger költő, Langston Hughes megfigyelése szerint: az angol-afrikai fekete költők figyelmüket "inkább magukra összpontosítják, mint a fajra".²⁶ Ezzel ismét fontos

²²Ld. Bevezetés, Fr. Trevor Huddleston. In: *Darkness and Light. An Anthology of African Writing*. Compiled and edited by Peggy Rutherford. London, the Faith Press Ltd. - Africa, Drum Publishers, Johannesburg, 1958.

²³Amos Tutuola: *The Palm-Wine Drinkard*. Faber and Faber, London, 1952. (Részeg a bozótban. Ford. Keszthelyi Tibor. Európa, 1966.)

²⁴Moore - Beier: I. m. 22.

²⁵Ezekiel Mphahlele: A négritude-ről. In: Helikon, id. h. 68-69. Kovács József ford. (George Moore, ed.: *African Literature and the universities*. Ibadan, 1965. Univ. Press, 22-26.)

²⁶Langston Hughes: *An African Treasury*. Articles, essays, stories, poems by black Africans. Sel. by -. Crown Publishers, New York, 1960. 13.

dolog hangzik el. A négritude kétségtelenül a faji öneszmélkedés megnyilvánulása volt; negatív vonásai ellenére is siettette egy irodalom kibontakozását, a gyökerek, a folklorisztikus értékek fölismerését. De talán semmihez nem kell a művészetben annyi önmérséklet, mint az identitás fölmutatásához: kik vagyunk, honnan jövünk, mit hordozunk magunkkal. Ha nincs önmérséklet, ha nincs intellektuális kontroll, a mítosz támasztotta veszély nagyobb, mint a tényleges érték. A túlduzzasztott mítosz nem egyéb, mint kompenzálása valaminek, amivel nem merünk szembenézni.

A külső-belső valóság az afrikai lírikusra talán még nyomasztóbban nehezedik, mint más kontinensek költőire. A négritude, amely kivezető csatornának ígérkezett, vízvázalstó lett csak a kontinens szellemi életében, s különösen a költészetében. Vízvázalstó: mítosz és intellektus, álom és valóság között. Megkísérlem a kettéválást – a mitikus-romantikus, olykor a pátoszig megemelt francia-afrikai és a száraz-intellektuális, olykor erősen ironikus angol-afrikai költészet, egyszersmind a kollektív ihlet s az egyéni tapasztalat egymástól való elkülönbözését – néhány versrészlet összevetésével bemutatni. (A sorrendben mindig a francia-afrikait követi az angol-afrikai példa. A fordítások a szerző munkái.)

1. A FAJGYŰLÖLET ÁBRÁZOLÁSA

Léopold Sédar Senghor (Senegál): Párizs hó alatt

...Uram, én elfogadtam a fehér hideget, mely a sónál szörnyebben éget.
És most olvad a szívem, akár a napfényben a hó.
És elfelejtem
a fehér kezét, melyek megtöltötték a királyságromboló fegyvert.
A kezeket, melyek megkorbácsolták a rabszolgákat, s megkorbácsoltak
Téged,
a poros kezeket, melyek megütöttek Téged, a fehér rizsporos kezeket,
melyek megütöttek engem,
a biztos kezeket, melyek magányba taszítottak és gyűlöletbe...²⁷

²⁷ Senghor: Neige sur Paris. In: Poèmes. Ed. du Seuil, Paris, 1964. 21-23. (Magyarul: kéziratban.)

Wole Soyinka (Nigéria): Társalgás telefonon

(A költő szobát akar bérelni Londonban, s a háziúrnő telefonon megkérdi tőle: mennyire fekete bőrű.)

"...Arcomra nézvést gesztenyebarna vagyok, asszonyom, de látnia kellene a többit is. A tenyerem, a talpam hidrogénszőke. A sok üléstől - ostoba dolog, asszonyom - feldörzsölődtem, s ebből kifolyólag a farom hollófekete - pillanat asszonyom!" - érezve, a kagyló mennykőcsapása környékezi a fületem - "Asszonyom - esedeztem -, nem volna kedve személyesen megtekinteni?"²⁸

2. AZ AFRIKAI SORS ÁBRÁZOLÁSA

David Diop (Szenegál): Afrika

Afrika én Afrikám
ősi szavannák büszke harcosainak Afrikája
távoli folyóparton
éneklő nagyanyám Afrikája
sohasem láttalak
de pillantásom csupa vér
mezőkre kiömlő fekete véred
verítéked vére
munkád veritéke
szolgaságod munkája
gyermekeid szolgasága...²⁹

Arthur Nortje (Dél-Afrika): Levél a pretoriai központi börtönből

Hatkor van ébresztő. Fakó tavaszi nap.
A belek ismerős korgása felel az ólmos,
testszagú folyosókkal. Szememnek
jólesik a távoli, nyugtalan fény.

²⁸Soyinka: Telephone Conversation. In: Moore - Beier: i.m. 144-145. (Magyarul: Dobsirató, 38-39.)

²⁹D. Diop: L'Afrique. In: Hughes - Reynault: Anthologie africaine. Seghers, Paris, 1962. (Magyarul: kéziratban.)

...

...Beterelnek a műhelybe. Kitűnő vagyok
mint a részleg kovácsa: ezek az aktív órák
repülnek, mint a kohó szikrái, fémekeket kalapálok,
verejtékes izmaim jókedvvel formálnak
feledést a többi, magnetikusabb világból.

...

Ellátnak engem, ne hidd, nem vagyok boldogtalan...³⁰

3. A TÖRZSI HIT ÉS A KERESZTÉNYSÉG ÁBRÁZOLÁSA

Birago Diop (Szenegál): Lélegzetek

...A holtak sohase tűntek el.
Sötét árnyakkal rajzanak,
sápadt árnyakkal jönnek el,
de nincsenek a föld alatt.
Ott vannak a rezgő levélben,
ott vannak a nyöszörgő fában,
ott vannak a folyó vizében,
ott vannak a vízi magányban,
ha tömeg kél, ha barlang hallgat,
a holtak soha meg nem halnak...³¹

Kofi Awoonor (Ghana): Húsvét hajnal

Az a férfi Jeruzsálemben meghalt
S halála évről évre harangszavas
Hajnali menetelőket követel.
A himnuszok a reggelekig folynak
Ezen a hajnali kálvárián.
Az istenek sírnak, atyáim istenei
temetésért sírnak - végső rítusért -
de akik a ledőlt szentélyt fölépítenék
ott mennek a hajnali menetelőkkel...³²

³⁰Northje: Letter from Pretoria Central Prison. In: Poems of Black Africa. Ed. and introd. by Wole Soyinka. Heinemann, London, 1975. 106-107.

³¹Birago Diop: Souffles. In: Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache... etc., 144. (Magyarul: Nagyvilág, 1980. július.)

4. A MITIKUS KONTINENS ÉS AZ AFRIKAI VALÓSÁG

Léopold Sédar Senghor (Szenegál): Sine-i éjszaka

Asszony, tedd homlokomra balzsamos kezed - kezed, mely gyöngébb,
mint a prém.

Az éjszakai szélben lengő hosszú pálmafák
alig suhognak. Bölcsődal sincsen.

Elringat ez a ritmikus csend.

Figyelj a dalra, figyelj sötét vérünk dobolására, figyelj
Afrika mélységes ütőerének dobolására az elveszett falvak
ködében...³³

Dennis Brutus (Rhodesia): Városringató

Jóéjt, szerelmem, szép jóéjszakát:
hagymázás kikötők a nyüzsgő dokk felett,
rendőrautók csótánysora a fulladt utakon,

a kalyibákban vaslemez sikong,
akár a tetves rongy, erőszak hentereg,
és félelem tapad, mint szélbe szélzúgás,

kő és homok felgyült haragja átliheg
egy szusszanásnyi éjt a házakon,
hazám, szerelmem, szép jóéjszakát.³⁴

Összegezésül még egy kérdés. Kifejeződhet-e az afrikai identitás a költészetben a faji szempontok érvényesülése nélkül? Olyan kontinensen, ahol a faji kisebbség részéről égbekiáltó igazságtalanság történt, s történik ma is, az apartheid országában? Senghor még keresztényi gesztussal fordult felénk, s határozta el magát: "Uram Istenem, bocsáss meg a fehér Európának!"

³²Awoonor: Easter Dawn. In: Moore - Beier: i.m. 103. (Magyarul: Nagyvilág, id.h.)

³³Senghor: Nuit de Sine. In: Anthologie de la nouvelle poésie... (Magyarul: kéziratban.)

³⁴Brutus: Nightsong City. In: Poems of Black Africa etc. 112.

(Rónay György fordítása).³⁵ "Én magam szervesen a magam társadalmához tartozom - mondta egy interjúban Christopher Okigbo -, de hiszek benne, hogy épp ilyen szervesen tartozom más társadalmakhoz is."³⁶ Verseiben pedig egybeépítette a görög-római mondakör, a biblia és az ibo tőzsi hagyomány jelképeit, az őserdei dobokat és Mallarmé versmuzsikáját. A kérdésben a legilletékesebb, Ezekiel Mphahlele, ezt írja: "Én a magam részéről nem tudok dél-afrikai népem jövőjére úgy gondolni, mint amiben a fehér embernek nincsen szerepe. Akár tetszik a fehér embernek, akár nem, a sorsunk elválaszthatatlan. Én túl sok jót láttam a nyugati kultúrából - zenét, irodalmat, színházat például - ahhoz, hogy megtagadjam. Ha a fehér ember becsukja a szemét mindaz előtt, ami az én kultúrámban jó, ő lesz szegényebb tőle, és nekem van előnyöm... A fehér ember engem kiszakított a törzsből. Hát most játssza végig a játszmat. Tudnia kell, hogy én vagyok a megtestesült afrikai paradoxon, az ember, akit a törzsből kiszakítottak, a nyugati kultúrába beszabadítottak, s aki mégis afrikai."³⁷

Nem tudom, az elmondottakból mennyi a mérhető, mennyi a bizonyító erejű állítás. Úgy hiszem azonban, hogy világunk, amelynek ingoványát nem a költők, hanem a természettudósok készítik elő, előbb-utóbb rákényszerít arra, hogy a költészet - s egyebek közt az afrikai költészet - jelzéseit komolyan vegyük.

³⁵ S e n g h o r: Békeimádság orgonaszóra. Rónay György ford. In: Ébredő Afrika. Szerk. B e l i a György. Magvető, 1961. 41-44.

³⁶ R o b e r t S e r u m a g a: An Interview with Christopher Okigbo. In: African Writers Talking. Ed. by Dennis Duerden and Cosmo Pieterse. Heinemann, London, 1972, 1975. 144.

³⁷ L d. A n n e T i b b l e (ed.): African-English Literature. A Short Survey and Anthology of Prose and Poetry up to 1965. Owen, London, 1965. 28.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

A KÖLCSÖNVETT NYELV PROBLÉMÁJA AZ ÚJ IRODALMAK KIALAKULÁSÁBAN

1984 júliusában meghallgattam a híres kenyai regényíró, Ngugi wa Thiong'o egy előadását, amelyben az afrikai irodalom jövőjéről - formáról, nyelvről, tartalomról - beszélt: On the Future of African Literature: Form, Language, Content. Szabad legyen azokból a megállapításaiból kiindulnom, amelyek nemcsak érdekesnek tűnnek, de nagymértékben érvényesek is.

Ngugi wa Thiong'o-nak az a véleménye, hogy az imperializmus, illetőleg az imperialista befolyás továbbra is fennáll Afrikában, ami az irodalom szempontjából azt jelenti, hogy az afrikai írók legnagyobb része - manapság is - a régi gyarmatosítók valamelyikének a nyelvét használja. Hozzá merném fűzni: ez a gyakorlat nem folytatható anélkül, hogy számos olyan afrikai értelmiségi identitástudatában válságot ne idézne elő, akik Afrika nagyvárosaiban francia vagy angol nyelvű iskolákban, illetőleg Franciaországban vagy Angliában végezték tanulmányaikat. Az angol nyelvű afrikai írók konferenciáján Ngugi, ezzel a problémával számolva, fölvetette az afrikai irodalom pontos meghatározásának a kérdését. Mi az afrikai irodalom? Vajon az Afrikával foglalkozó irodalom? Vagy az afrikaiak által írott irodalom? Amennyiben Afrikát a szó földrajzi értelmében fogjuk fel, esetleg ide kell számítani az Afrikában keletkezett arab nyelvű irodalmat is, mint amely az afrikai irodalom része? Megannyi olyan kérdés, amelyekre elég nehéz tétovázás nélkül feleletet adni.

Mert ha úgy véljük, hogy az afrikai témakör a döntő, be kell venni az afrikai irodalomba az európaiak, amerikaiak és mások által írott utazási irodalmat is, mely az afrikai kontinensre s főképp a földrész Szaharától délre elterülő részére vonatkozik. Ide kellene sorolni többek között Joseph Conrad A sötétség mélyén (Heart of Darkness) című novelláját, amely lélektani elemzésként nagyon értékes, egyébként pedig misztikus és tele van az

afrikai világ szimbólumaival és titkaival, de mindez nem érinti az afrikai élet igazi valóságát. Afrikának mint a titkok és misztikumok földrészének a képe igen sokáig élt az európai írók tudatában, mint ahogy kitűnően illusztrálja ezt Graham Greene Sebzett lélek (A Burnt-Out Case) című, huszonnégy évvel ezelőtt megjelent regénye, amelyet egy európai ember pszichológiai és testi hanyatlása leírásának tekintenek, egy afrikai lepratelep mesterséges környezetében. Amikor Chinua Achebe 1958-ban Széthulló világ (Things Fall Apart) című könyvét publikálta, ez a regénye voltaképpen élénk tiltakozást juttatott kifejezésre Afrika olyan képe ellen, amelyet az angol regényírók festettek róla, hiszen azokban a regényekben Afrika csupán a rendkívüli helyzetek keretétől szolgáló egzotikus színhelyet képviselt. De regényével Chinua Achebe még inkább az afrikai reális élet olyan megjelenítése ellen tiltakozott, amelyet műveiben Joyce Cary idéz fel, aki ugyancsak rosszul rejti gyarmatosító nézőpontjait.

A Széthulló világ megjelenése óta az afrikai valóságot az afrikai szerzők egy nagy sorozat regénye festette már. Ennek folytán a Ngugi wa Thiong'o által felvetett kérdés kissé szónokiasnak tűnik. Az igazi afrikai irodalmat afrikai írók és költők hozták létre, alkotják napjainkban és fogják mindig megteremteni. Az afrikai irodalom belépett a világirodalomba, azt új vonásokkal gazdagította, s ilyen módon fontos helyet foglalt el a világ irodalmainak összefüggésében. Ezt az irodalmat egyes vonásai a világ más irodalmaihoz, az európaihoz, az amerikaihoz s az arab népekéhez fűzik. Ez a körülmény azonban nem csökkenti sem az eredetiségét, sem az önállóságát.

Ngugi wa Thiong'o-nak ugyanakkor igaza volt, amikor azt állította, nincs biztosítva Afrika irodalmainak a függetlensége és a jövőbeli fejlődése, ha műveiket az afrikai írók ezután is idegen nyelveken - angolul, franciául, portugál nyelven - fogják írni. Meg kell találniuk a módját annak, hogy anyanyelvükön, afrikai nyelveken fejezzék ki magukat. Maga Ngugi Wa Thiong'o, annak ellenére, hogy az angol stílus kitűnő mestere, s hogy első műveit angolul írta, anyanyelvén kezd írni, és csak azután fordítja vagy fordíttatja le munkáit angolra. "Ha idegen nyelven írunk, az elválasztja a testet és a lelket egymástól" - mondotta. "A magunk irodalmát saját nyelvünkön kell megteremtenünk, ahogy azt Shakespeare, Milton vagy Tolsztoj tette."

Nem kétséges, hogy Ngugi wa Thiong'o helyesen látja a dolgot. A Szaharától délre elterülő Afrika népeinek irodalma, illetőleg irodalmi abban a történelmi pillanatban érkeznek csak el kibontakozásukhoz, amikor az írók majd Afrika népeinek nyelvén írnak, amikor minden író és minden költő az

anyanyelvén, valóban országa, nemzete irodalmi nyelvén fog írni és dalolni. Ezt az állapotot egyesek már a közeli jövőben elérik, mások csak később. De el fogják érni, abban bizonyos vagyok.

Ezzel kapcsolatban még néhány megjegyzést tennék.

1. A Szaharától délre elterülő Afrika népeinek hosszú századok óta van orális, azaz "szájhagyományozó" irodalmuk, költészetük. Ez a fejlődés törvénye. Orális irodalom és költészet mindenütt a világon létezett, amióta az ember ősei emberi lényekké váltak. És épp az az érdeklődés, amelyet Afrika népeinek föleszmélése és megújulása előidézett, keltette fel a világirodalmi kritika figyelmét a szájhagyományozó költészetre, annak fontosságára, s arra a szerepre, amelyet a különféle népek irodalomtörténetében játszott. Így született meg - Ruth Finnegan Szájhagyományozó költészet (Oral Poetry - 1977) című szép művének megjelenése után - az európai középkor nagy ismerőjének, Paul Zumthornak a szájhagyományozás poétikájáról szóló úttörő munkája, a Bevezetés az orális költészetbe (Introduction à la poésie orale - 1983). Tárgyának Zumthor nemcsak a műfajait és társadalmi szerepét írja le, hanem eljut a rögtönzésnek, a pillanat szeszélyéből és dinamizmusából születő és mindig újjászülető orális költészetnek mint teljesítménynek az elemzéséig. Főképpen két olyan testi, fizikai elemet állít előtérbe, amelyek a szájhagyományozó költészet teljesítményében szerepet játszanak: az emberi hangot és a test mozdulatait, amelyek elválaszthatatlanok az íratlan költészet megjelenítésétől és befogadásától. A szóbeliség szerepéről és funkciójáról beszélve Zumthor leírja az előadót (aki igen gyakran egyúttal költő), és a hallgatót is. S utóbbit nemcsak társadalmi természetének megfelelően, hanem úgy is, mint a szóval közvetített költészet esztétikai befogadó edényét, mint az íratlan szöveg továbbadóját az egyik megjelenítőtől a másikig stb. Paul Zumthor munkája valóban a vox humana poétikája, a szóbeli költészet természetének kritikai elemzése.

A Szaharától délre elterülő Afrika irodalmainak a kérdésére visszatérve tudomásul kell vennünk: helytelen úgy beszélni róluk, mint új irodalmakról, ha csak nem választjuk el őket az orális költészettől, mely az újabb írott irodalomnál sok-sok évszázaddal korábbi idők óta létezik.

2. De Afrika írott irodalma sem az európai civilizációval létrejött első kapcsolatok révén, vagyis az európai gyarmatosítás időszakával vette kezdetét. A belga afrikanista, Albert S. Gérard az Összehasonlító irodalomszemlélet és az afrikai irodalmak c. kis könyvére (Comparative Literature and African Literatures - 1983) hivatkozom, amelyben a szerző összefoglalja

nagy műve, az Afrikai nyelvű irodalom a szubszaharai Afrikában (African Language Writing in Sub-Saharan Africa - 1981) eredményeit. Idézem őt: "Nem sok kutatásra van szükség ahhoz, hogy kiderüljön, milyen sok történész és nyelvtudós volt mindvégig tisztában azzal, hogy az iszlamizált fekete-afrikai területeken nagyon sok költői művet írtak arab írással és arab nyelven, vagy pedig a nép nyelvén arab írással. Az írott irodalmat pedig már az iszlám elterjedése előtt is ismerték és művelték a kontinens legrégebb keresztény országában, Etiópiában. Így az európai hatás abban találta meg a maga számára a megfelelő helyet, hogy kezdeményezője lett... egy olyan történelmi folyamat legutolsó szakaszának, mely mintegy kétezer év óta tart." (14. o.)

Tudjuk, hogy napjainkban több mint ötven afrikai nyelvnek van írott irodalma, amelyek közül a legtermékenyebb és a legrégebb a szuahéli nyelvű irodalom. Tehát valóban nem mondhatjuk, hogy a Szaharától délre elterülő Afrika irodalmának megteremtése azokon a kölcsönvett európai nyelveken ment végbe, amelyeken a jelentős afrikai írók művei manapság világszerte elterjedtek. Viszont el kell ismernünk, hogy a volt gyarmatosítók nyelvén megszólaló új írott afrikai irodalom ezeken a nyelveken vezette be a kölcsönvevők irodalmának legfontosabb műfajait, főképp a színpadi irodalmat és a regényt. Az afrikai irodalom legújabb szakaszát elsősorban új irodalmi műfajok átvétele jellemzi.

3. Az a tény, hogy egy újonnan születő irodalom az alkotó költő anyanyelvénél fejlettebb nyelvet vesz igénybe, egyáltalán nem újdonság a világ-irodalom történetében, sőt épp ez inkább törvényszerűségnek tekintendő. Az európai irodalmak sem indultak útjukra másként. A Római Birodalom letűnte után, amikor új népek, kelták és germánok vették birtokba az európai kontinentst, nemcsak a római civilizáció örökségét tették magukévá, hanem irodalmi megnyilvánulásaikhoz is a régi rómaiak nyelvét, a latint vették kölcsön. És Európa évszázadokon keresztül latinul írt, holott a kontinensen lakó népek nyelve kelta, szláv vagy germán volt. Akadtak olyan országok, amelyekben a nép nyelvén szóló irodalom eléggé korai időszakban, az i.sz. első évezredének vége felé kialakult. Ugyanakkor voltak olyan országok, ahol a latin nyelv uralkodott a középkor végéig vagy még tovább. Ha például Magyarországot vesszük, láthatjuk, hogy nálunk az irodalmi tevékenység kezdetei a tizenegyedik századig mutatnak ugyan vissza, de gyakorlatilag öt évszázadon keresztül főleg latinul írtak, magyar irodalmat latin nyelven. Felesleges mondanunk, hogy az ország irodalmának ezt a részét manapság a magyar irodalom, a nemzeti irodalom szerves részének tekintjük. A latin nyelv uralma

idején az irodalomnak kétségkívül jellemző magyar vonásai alakultak ki. Elsősorban magyar témákra kell gondolnunk, továbbá olyanfajta nyelvi vonásokra, amelyek miatt sajátosan magyarországi latinságról beszélhetünk. Emellett a megszólaló magyar nyelvű irodalom a megelőző latin irodalomból vett át formákat és műfajokat.

Egy másik példára is hivatkozom. Ázsia egy irodalmára, amelynek semmi köze a magyarhoz. Megfigyelhetünk egy hasonló jelenséget a vietnami irodalom történetében, amelynek a kezdetén kínai nyelven, kínai jellegzetességeket mutatva írtak, noha a nép hosszú évszázadokon át harcban állt a kínai főhatalommal. Ez a főhatalom nemcsak kulturális volt, mint a latin és a magyar nyelvű irodalom viszonylatában. Kína részéről Vietnam egyidejűleg politikai és kulturális befolyás alá került, és a kínai szomszédság nemegyszer a vietnami nép függetlenségét és nemzeti létét fenyegette. Voltak korok, amikor Vietnam a szó szoros értelmében Kína gyarmata volt. Ám Vietnam a történelmi nehézségek ellenére mégis kifejlesztette a maga irodalmát, a saját nyelvén és a saját szellemében. A vietnami példa sokkal jobban illik az afrikai irodalmak helyzetére, mint a magyar irodalomé. És a vietnamiak harca példát mutathat az afrikai irodalmaknak, amelyek a szerzők anyanyelvétől eltérő, más nyelvek használatára kényszerülnek.

4. Az természetesen lehetetlen, hogy a Szaharától délre elterülő Afrika valamennyi kis nyelve kifejlessze a maga irodalmi nyelvét. A soknyelvű afrikai országok nem tehetnek egyebet, mint hogy a legnagyobb mértékben elterjedt nyelvet válasszák irodalmi nyelvül, legyen az egy afrikai vagy akár egy európai nyelv. De függetlenül attól a nyelvtől, amelyen valamely ország alkotói írói műveiket megfogalmazták, a művek a kérdéses ország nemzeti irodalmához tartoznak. A Nigériában joruba, hausza, igbo és ki tudja hány nyelven írott művek, éppúgy mint Chinua Achebe, Amos Tutuola, Christopher Okigbo, Wole Soyinka és mások angol nyelven írt művei mind a nigériai irodalomhoz tartoznak, amiképp írásaikkal Szenegál volof vagy francia nyelvű szerzői egyaránt a szenegáli irodalmat gazdagítják. Az afrikai országok irodalmi már kialakították sajátos vonásaikat. Nigéria irodalma különbözik Ghánáétól vagy Kenyáétól annak ellenére, hogy a három nagyrészt ugyanazon a nyelven fogant. Afrika nemzeti irodalmi kibontakozás útjára léptek.

A Szaharától délre elterülő Afrika irodalmainak útja kétségkívül biztató jövő felé vezet, amelyben a kölcsönvett nyelvek történelmi funkcióját mint átmeneti szükségességet fogják elismerni és figyelembe venni.

IRODALMI HAGYOMÁNYOK ÉS VÁLTOZÁSAIK FEKETE-AFRIKÁBAN*

Az írásbeliség már oly sok évszázada áll rendelkezésünkre, hogy létezését lényegében természetesnek vesszük. Hajlamosak vagyunk megfélemedezni arról, hogy minden irodalom gyökere a szóbeliségre vezethető vissza. Kényelmes dolog figyelmen kívül hagynunk, hogy nincs olyan, valamelyest is számottevő, bármily "primitív" embercsoport, amelynek ne lennének alkotó fantáziáról tanúskodó szóbeli hagyományai. Valójában az etimológiailag az írás fogalmához kapcsolódó "irodalom" az egyetlen terminus, amelyet a verbális művészet meghatározására is használunk. Ennek köszönhetően hajlamosak vagyunk arra, hogy az írásbeliséget még nem ismerő társadalmak szóbeli művészetének alkotásait a "folklor" körébe soroljuk és közben romantikus szellemen fölmagasztaljuk a "hagyományok" értékeit.

A hagyományos Afrikáról beszélni nagyon sürgető és jelentős feladat, mert széles körben elterjedt az az aggodalom, hogy a nyugati világból a nagyszerű újdonságok hamarosan kiszorítják a hagyományokat, bármilyenek is legyenek azok. Ezt az általános érzést a Mali-beli történész, Amadou Hampate Bâ fejezte ki a legtömörebben gyakran idézett mondásával, amely szerint: "valahányszor egy öreg ember meghal, vele pusztul egy könyvtár". Egy elhamvadó könyvtár nyilvánvalóan szomorú látvány, legalábbis a hozzánk hasonló megrögzött könyvmolyok szemében. Mindez azonban még nem készített döntő csatára. Az egész emberiség minden szavát képtelenség megőrizni, sőt talán nem is kívánatos - bármennyire is törekszenek erre a Kongresszusi Könyvtárban. Az új vetésnek hullott levelek kellene táplálékul. Az élet pedig megy tovább. Új könyvek látnak napvilágot. Új közlési eszközöket találnak fel. Mindezeknek teret kell biztosítanunk. A rombolás persze nem létfontosságú. Mielőtt elsiratnánk az eltűnő tradíció(ka)t, inkább álljunk meg egy pillanatra és gondolkodjunk el rajta, mit is jelent tulajdonképpen az a szó: "hagyomány"?

* * *

Ismeretes egy gondolatébresztő igbo maxima, amelynek alapjelentése: "nem hagyományos dolog konzervatívnak lenni". Ez a nyilvánvaló paradoxon magának

*A Brit Összehasonlító Irodalmi Társaság 1982 novemberében, Sheffieldben tartott konferenciáján elhangzott előadás.

az életnek a hangja: írásbeliség előtti bölcsességére támaszkodva a fekete ember élesen odafigyel a változás tényeire és igényli is a változást. Csúpan a mértéktelenül korlátolt beállítottságú fehér történészek merészelték kijelenteni, hogy az afrikai társadalmaknak nincsen történelmük, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem rendelkeznek írásbeli történeti följegyzésekkel. Maga az afrikai ember azonban készségesen megfedekez a "hagyományairól" vagy lemond róluk, vagyis megszokott életformájáról, ha azok alkalomadtán megfosztják őt egy energikusabb civilizáció (számára kétségtelen) előnyeinek jogos élvezetétől.

Az irodalom területén - amelynek meghatározására talán célszerűbb lenne a kifejezőbb "verbális művészet" kifejezést alkalmazni - a "hagyomány" szó az évszázadok, vagy akár évezredek során kifejtett alkotó orális tevékenység örökségére, valamint e hagyaték szájhagyományozás útján történő továbbadására vonatkozik.¹ Pontosan ezt az orális hagyományrendszert fenyegetik állítólag a nyugati innovációk. Ámbár a mi kifinomult érzékenységünkkel ezt a fájdalmat csakugyan érezhetjük, mégis fel kell hívnom a figyelmet két, általában elhanyagolt tényre. Az egyik az, hogy az írást a Szaharától délre eső afrikai területek tekintélyes részén már évszázadokkal ezelőtt is használták.² A másik pedig az, hogy az orális hagyományok képtelenek továbbra is ellátni korábbi funkcióikat a történelem féktelen és szeszélyes játéka által létrehozott új körülmények között.

Mind az orális, mind pedig az írott irodalom legfontosabb funkciója általában az, hogy valamely társadalom tudásanyagát és bölcsességeit verbális formába öntse, amely átcsoportosítható és továbbadható-közvetíthető kell hogy legyen: az irodalom előtti társadalmakban a mitikus mesék adnak választ azokra a kérdésekre, amelyekre mi a feleletet manapság a teológiától, a metafizikától, a legutóbbi időkben pedig az asztronómiától és a geológiától várjuk. A társadalom semmivel sem nagyobb mértékben kérdőjelezi meg a saját múltjával foglalkozó legendák hitelességét, mint amennyire mi kételkedünk az állítólag "tudományos" történelemismeret állításaiban. A jelenkori epikus vagy drámai irodalom jelentős részéhez hasonlóan, az állatmesék vagy allegorikus történetek szintén nevelő szándékúak: arra törekcsenek, hogy kí-

¹Megfelelő szakirodalomként ajánlom: Ruth Finnegan, *Oral Literature in Africa* (Oxford: Clarendon Press, 1970).

²Lásd: Albert S. Gérard, *African Language Literatures. An Introduction to the Literary History of Sub-Saharan Africa* (Washington: Three Continents Press, and London: Longman, 1981).

vánatos formába öntsék valamely csoport elképzeléseit a viselkedésre vonatkozó elvárásokról.

A tudás és bölcsesség továbbadásának és megőrzésének orális módszere kétségtelenül kielégítette a gyarmatosítás előtti Afrika kisméretű törzsi társadalmainak az igényeit. Korlátozott mértékben valóban föltételezhetjük, hogy küldetése alapvetően konzervatív volt. A kis törzsi társadalmak gyengék. Olyan hatalmi struktúrát kell kialakítaniok, amely lehetővé teszi, hogy sikerrel szegüljenek szembe természeti és emberi ellenfeleikkel. Minden szellemi erőfeszítésük arra irányul, hogy megőrizték és megszilárdítsák azt a társadalomszervezetet, amelyre támaszkodva mindeddig fennmaradhattak. Ide vezethető vissza maga az óskultusz is. Ebből fakad a gerontokrácia. Az egyik legfontosabb irodalmi műfaj a dicsérő ének, amely magasztalja a törzs történetének tartóoszlopait, a hősokeket, akik megtestesítették erényeit és bebizonyították túlélési képességeiket. Az ellentétes töltésű műfaj, a szatíra szintén széles körben elterjedt, de inkább konkrét személyekre irányul, az elfogadott viselkedési normáktól eltérő megnyilvánulásokat, nem pedig magukat a normákat bírálja. Az orális irodalom (művészet) sohasem törekedett arra, hogy megkérdőjelezze az elfogadott társadalmi premisszákat, vagy éppen eretnekségre buzdítson. Sokkal inkább a társadalmi és erkölcsi egyetértés kialakítására törekedett.

Azt is figyelembe kell vennünk azonban, hogy a dalnok hangja nem terjedhet túl annak a faluközösségnek néhány tagja figyelmén, amelynek szélsőségesen egynemű tapasztalatából meríti ihletét. Mivel az orális művészeti alkotások olyan személyekről és eseményekről szólnak, amelyeket hallgatóságuk minden tagja közélről ismer, megengedhetik maguknak, hogy a metaforák állandó használatán keresztül rejtélyes utalásokban bővelkedjenek. Dante Isteni Színjátékához hasonlóan a kívülállók talán meg sem érthetik, csak élvezhetik, legföljebb lábjegyzetek nehézkes rendszerének segítségével!

Valójában kevés afrikai író törekszik arra, hogy megbirkózzon a homályosság olyan szintű megvilágításával, mint Mallarmé vagy Ezra Pound. Az orális eszközökre való visszautalás mégis nagyon nyilvánvaló Senghor költészetében. Nehezen hozzáférhető a hétköznapi afrikai olvasó számára, mivel franciául ír. Másrészt viszont helytelen következtetésekre vezetheti az európai esztétát, mivel a szerer és volof jellemekre, művészetre és szokásokra történő, sok esetben érthetetlen utalások a szürrealizmus homályos, mágikus dicsfényével vesznek körül.

Ugyanerre a sorsra jutott az afrikai orális hagyományok másik legnépszerűbb műfaja, a rövid történet is, amelyet népmesének is neveznek, holott nem írott szövegre vezethető vissza. Valamely írásbeliség előtti kultúrában a mese nem létezhetett a mindenkori megjelenítő előadástól függetlenül. A szöveget először megalkotó "szerző" személye teljesen alárendelődik, vagy végérvényesen háttérbe szorul az előadó, vagyis a mesemondó személye által. A műalkotás maga az előadás, amelynek talán legközelebbi megfelelője az írásbeliséggel rendelkező társadalmakban Wagner Gesamtkunstwerk koncepciója az opera műfajáról. Az előadó, a bárd, a griot, az orális alkotás hordozója nem csupán a történet szavaira támaszkodva vált ki művészi hatást. Egyéb fogások változatos sorát is alkalmazza. Ilyenek a zene, az ének, mindenek fölött pedig a mimika, valamint az emberi hanggal végezhető manipulációk teljes skálája. Mindemellett a hallgatóságot is felhívhatja az előadásban való részvételre, legalábbis bizonyos mértékig, ami nyilvánvalóan rosszallást váltana ki Bayreuth-ban. Az író nélkülözni kénytelen az esztétikai forrásoknak ezt a sokaságát. A jó képességű misszionáriusok által lefordított, helyesebben európai nyelvekre adaptált afrikai mesék a XIX. század folyamán gyermekolvasmányként divatos műfajt teremtettek. Blaise Cendrars 1921-ben közzétett gyűjteménye által pedig kis híján a teljes értékű irodalmi műfajok státusába emelkedtek. Azonban ezek a nyomtatott mesék, amelyekben a történet csontvázának csupasz csontjait gyakran az Afrikától teljes mértékben idegen romantikus természeti leírások hamis burkába öltöztetik, csupán mumifikált tetemeknek bizonyulnak, ha összevetik őket az eleven, gazdag, bővérű, gyakran pedig egyenesen ravasz és incselkedő stílusú, eredeti helyszíneken gyakorolt előadásmóddal. Talán Birago Diop az egyetlen afrikai író, aki - jól ismerve az orális mese természetét - képes volt eléggé uralni egy európai nyelvet ahhoz, hogy, bár idegen szavakkal, mégis megközelítő érvénynyel tudja nyújtani azt a verbális hatást, amely az afrikai hagyományos előadásmódra jellemző.

A fentebb idézett két példa csak konkrét és individuális illusztrációja annak a ténynek, hogy az írás és a nyomtatás bevezetése csupán egyik eleme a kulturális változások azon, nagyon is komplex folyamatának, amely nem csupán a költőt, az előadót vagy annak hallgatóságát befolyásolja, hanem az egész társadalom életmódjára is hatással van. A dolgoknak természetes rendje, hogy az orális hagyományok kénytelenek teret engedni ennek az új tendenciának, amely már szintén hagyományossá válik, bár a verbális művészetek

ezen az úton intenzitásuk és intimitásuk területén elveszíthetik azt, amit elterjedésük és állandósulásuk által nyerhetnek.

* * *

Az írásbeliség és a nyomtatás párhuzamos bevezetése azonban nem az egyetlen forradalmi változás, amelyen jelenleg az afrikai társadalom keresztül megy. A hagyományoktól épp ilyen jelentős mértékű távolodás tapasztalható a nyelvhasználat területén is. A kontinens teljes orális irodalma és gyarmatosítás előtti irodalmának nagyobbik része a számtalan beszélt helyi nyelven keletkezett. A külvilág számára azonban csak azok a költemények, prózai alkotások és drámák hozzáférhetőek, amelyek európai nyelveken íródtak. Itt nem rendelkezünk elegendő hellyel ahhoz, hogy megvitassuk a valóság és a róla alkotott elképzeléseink közötti eltéréseket. Helyesebb, ha arra koncentrálnunk, hogy jelenleg specifikus történelmi érdeklődés tapasztalható az afrikai orális művészet fejlődésének átmeneti szakaszára vonatkozóan. Ennek oka az, hogy az emberiség történelmének során első ízben lehetséges a modern társadalomtudomány kifinomult eszközeivel közvetlenül tanulmányozni, hogy mi megy végbe, amikor egy erősebb társadalom eszményeit és technikáját ráerőlteti egy gyengébb társadalomra, amely igyekszik is szert tenni mindezekre az erőforrásokra és eszközökre, viszont, ameddig csak lehetséges, ragaszkodik a kulturális identitását meghatározó szokásaihoz és hiedelmeihez. Ennek megfelelően e szembeötlő párhuzamosságokra sokkal nagyobb figyelmet kellene fordítanunk, mint tettük azt korábban.

Amikor Julius Caesar biztosította Róma uralmát Gallia kelta törzsei fölött, nem csupán egy új ismeretet, az írást vezette be, hanem egy új nyelvet is: a latint. Az ily módon kialakult, kultúrák közötti kereszteződést egy francia társadalomtudós "glottophagia"-nak nevezte.³ A kelták újszülöttül írástudó elit rétege korszerű oktatásban részesült, és hasznára vált az új technika és az új nyelv ismerete, s így képessé vált latinul fogalmazni. Gallia kelta nyelvein kétségtelenül ezek után is tovább élt az orális irodalom, mivel azonban sohasem rögzítették írásban, mára nyomtalanul elveszett. Létezésére csupán következtethetünk a walesi vagy írországi, ma is élő kelta kultúra ismerete révén. Bár a tudatos nyelvi gyarmatosítás gondolata nem volt jellemző Rómára, a császárváros pusztá ereje és tekinté-

³Louis-Jean Calvet, *Linguistique et Colonialisme. Petit traité de glottophagie* (Paris: Payot, átdolgozott kiadás, 1974).

lye nyelvét spontán módon rákényszerítette a "barbár" írástudókra, s így azok irodalmi nyelvvé a latin vált. A nép eredetileg beszélt nyelve nem kapott írásbeliséget, csak a római hódítás kezdete után tizenkettő, s a Római Birodalom bukását követően hat teljes évszázaddal.

A XVI. század elejétől kezdve Fekete-Afrikát hasonló módon megrohamozták az Európából érkező idegen nyelvfalók.⁴ Az általuk okozott kár azonban azokon a vidékeken volt a legnyilvánvalóbb, amelyek újlatin nyelveket beszélő nemzetek uralma alá kerültek. A francia és a portugál gyarmatbirodalomban, valamint a Spanyol (ma Egyenlítői) Guineában a helyi nyelvek írásbeliségének kialakulását gyakorlatilag megakadályozta a gyarmati kormányzatok nyelvpolitikája. Az olasz uralom alá került Etiópiában a fasiszta hatalmi szervek brutálisan megszakították a ge'ez nyelv folyamatos gyakorlatát és az amhara nyelv ígéretes fejlődését, más szavakkal a kíméletlen imperializmus alig hat esztendő uralma szinte eltörölte azokat.⁵ Mindazokban az országokban, amelyeket "latin" Afrikának nevezhetünk, a gyarmatosítók nyelveinek nagyhangú dicsőítése arra vezette a helyi afrikai elitet, hogy elfogadják és magukévá tegyék az idegen nyelvek Európa-központú nézetkultúráját, és azokat tekintsék a művelt társalgás egyetlen elfogadható eszközének. Mindennek az lett a következménye, hogy bár az afrikaiak tollából tekintélyes számú francia és portugál nyelvű irodalmi alkotás született, olyan fontos afrikai nyelveken, mint a volof, a mande vagy a kimbundu, nem keletkezett szépirodalom.

A gyarmatosítók nyelveinek elfogadása a prekoloniális hagyományok világában jelentősebb töréshez vezetett, mint amit egy irodalmi célokat szolgáló

⁴El kell ismernünk, hogy ez állandó jelenség a történelmi erőviszonyok területén. Az amerikai indián nyelvek sorsa mind Észak-, mind Dél-Amerikában hasonló. Arra is emlékeznünk kell, hogy az arabok, amikor a VII. században meghódították a Magreb országokat, szintén bevezették saját nyelvüket és írásukat. Befolyásuk olyan túlnyomó erejű volt, hogy a berber őslakosság mindmáig képtelen volt saját nyelvén írott irodalmat teremteni. Valószínűleg nem véletlen, hogy számos berber író Algériában a francia nyelvet választotta az arab helyett. Fekete-Afrikában valójában az arab írást használták először (a XVIII. században) olyan köznyelvek rögzítésére, mint a szuahéli, a fulbe vagy a hausza. Ezt az írásos tradíciót csak felszínesen és töredékesen ismerjük, de úgy tűnik, hogy nagymértékben az arab iszlám hagyományokra vezethető vissza. A szuahéli irodalom felmutat némi iszlám előtti visszhangot is, de a XVIII-XIX. században keletkezett "klasszikus" szuahéli írások nagyobbik része a próféta életének részleteivel és közvetlenül a hidzsra után következő arab expanzió korai szakaszának eseményeivel foglalkozik.

⁵Etiópiáról lásd: Albert S. Gérard, *Four African Literatures: Xhosa, Sotho, Zulu, Amharic* (Berkeley: University of California Press, 1971).

ló új közlőeszköz térhódításának kellett volna kiváltania. A helyi beszélt nyelvek feladása azonban nem szükségszerű velejárója a gyarmatosításnak: a korábbi brit gyarmatbirodalomban a kétnyelvűség dominál, ami emlékeztet a Római Birodalom limes-ein kívüli európai területek szépirodalmi törekvéseinek kezdeteire. Olyan országokban, mint Írország és Skandinávia, a latin nyelv és az írásbeliség egyidejűleg honosodott meg: nem a római légiók vagy a római közigazgatás, hanem az ártalmatlan keresztény hittérítők által. A megtért barbárok írástudó elitje a latint egyházi énekek írására és népeik történelmének rögzítésére használta. Ugyanakkor az új eszköz arra is alkalmasnak bizonyult, hogy segítségével saját orális irodalmukat is lejegyezzék. Ennek eredményeképpen impozáns méretű kelta és germán nyelvű szépirodalmi gyűjtemények keletkeztek sokkal az előtt, hogy az újlatin nyelveken megindult volna az írásos művészeti ágak kibontakozása.

Akár Dél-, Kelet- vagy Nyugat-Afrikát nézzük, meggyőződhetünk róla, hogy a helyi nyelveken mindenütt hamarabb keletkeztek irodalmi alkotások, mint angolul.⁶ Ennek következtében a korábbi brit gyarmatokon Afrikában a verbális művészetek hordozói olyan előnyös lehetőségekkel rendelkeztek, amelyek hozzáférhetetlenek voltak "latin" Afrika számára: választhattak a nyelvek (anyanyelvük és az angol) között, melyiken válik alkalmasabbnak kifejezni gondolataikat. Ez a lehetőség ugyanakkor olyan dilemma elé is állította őket, amelynek részleteiben itt nem kívánok elmélyedni. Nem szándékozom itt azokkal a specifikus nehézségekkel sem foglalkozni, amelyeket a helyi nyelvű irodalom hiánya idéz elő Afrikában, sem pedig a helyi és idegen hagyományok együttélése által előidézettekkel. Ezek olyan problémák, amelyeket jól felkészült afrikai tudósoknak kell feltárniuk. Csupán megjegyzem, hogy míg az orális hagyományok szükségszerűen helyi nyelvi közegben élnek, az írásbeliség bimbózó hagyománya a normáktól való eltérések további elemeit idézi elő: a gyarmatosítók idegen nyelveinek problematikáját.

* * *

Bármelyik nyelvet választja is azonban az afrikai író, beleütközik az orális hagyományok jelentéktelenségének harmadik aspektusába. Mint alkotó művészt, nem elégítheti ki az, hogy csupán lejegyzí az orális irodalmi al-

⁶Annak elbírálására, hogy a protestáns hittérítői tevékenységnek ebből a szempontból mekkora volt a jelentősége, lásd tanulmányomat: "La politique coloniale et la formation des littératures en Afrique britannique", *Commonwealth Miscellanies*, 1 (1974-75), 3-10.

kötásokat. Az afrikai múlt nem kínál a számára megfelelő modelleket sem, amelyek birtokában kielégítheti az írás és a nyomtatás által megkívánt műfaji igényeket. Különösen a komplex, jól körvonalazott részekből építkező regények, kerek, magas szinten individualizált személyeket felvonultató drámák stb. esetében jellemző ez a helyzet. A legelső afrikai írók közül a legjobbak európai vagy amerikai egyetemeken tanultak, s ennél fogva minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében, hogy utánozzák és felül is múlják az európai modelleket. Chinua Achebe regényei a viktoriánus széppróza hagyományait követik, Christopher Okigbo pedig nyíltan elismerte, hogy T. S. Eliot és Ezra Pound szellemi adósának tekinti magát.

Az európai hagyományoknak a hasznosságából fakadó eredmények egyáltalán nem hagyhatók figyelmen kívül. Afrika irodalmi életének közelmúltjára jellemző legáthatóbb jelenség mégis a kritikusok és szépírók új nemzedékének lázadása volt az idegen tendenciák ilyen szellemű kiszolgálása ellen. A függetlenség elnyerése óta keletkezett szépirodalom jelentősebb részét csupán az európai irodalom hatalmas törzsébe oltott jelentéktelen hajtásnak, olyan mesterséges mellékágnak tekintik, amely nem gyökerezik eredeti talajába. Érződik, hogy ezt a külföldi neveltetésű nemzedéket elbűvölte mind az európai haladás vonzereje, mind pedig saját személyes problematikája, mivel tagjai olyan privilegizált értelmiséget alkottak, amely a legjobbat kívánta kihozni az említett kulturális konfrontációból. Az afrikai irodalom "ifjú titánjainak" egy csoportja 1979-ben kikelt az úgynevezett "leeds-i kapcsolat"⁷ ellen, mivel a legjelesebb nigériai írók közül sokan, köztük olyanok is, mint a ragyogó tehetségű Wole Soyinka, egy ideig Leeds egyetemén tanultak, ahol állítólag magukba szívták a nyugati írásművészet alacsony színvonalú kliséit és ártalmas elemeit.

Az európai irodalom felsőbbségének ilyen éles hangú megkérdőjelezése volt a leghangsúlyosabb aspektusa annak a jelenségnek, amelyből több mint egy évtizedig erőt lehetett meríteni: kibontotta szárnyait egy népszerű szépírógárda, amelynek tagjai afrikai egyetemeket, tanárképző főiskolákat, vagy akár csak középiskolákat végeztek. Nem jártasak magas szinten a szentderd angolban (nem is szólva a felső tízezer nyelvről) vagy az akadémiai franciában, de nyelvezetüket ugyanakkor széles körű helyi olvasótábor meg-

⁷ Chinweizu, Onwuchekwa Jemie, Ihechukwu Madubike: "The Leeds-Ibadan Connection: the Scandal of Modern African Literature", Okike, 13 (1979), 37-46. Ez a csoport egy ideig az alábbi mozgalmat támogatta: "Towards the Decolonialization of African Literature", Okike, 6 (1974), 11-27 és 7 (1975) 65-81.

érti. Ők a méltóságteljes utódai azoknak a ponyvaszerzőknek, akik elárasztották az afrikai könyvpiacot érzélgős románcokkal, véres rémregényekkel és ízléstelen, durva pornográf irodalommal. Bárhol jelenhetnek is meg műveik, Ibadan, Nairobi, Yaounde vagy Dakar kiadóiban, alapvető megkülönböztető sajátosságuk, hogy egyformán hatástalan marad rájuk az úgynevezett "hagyományos életmód" negritűdös bővölete, vagy az értelmiségi kötődésű kultúrsznobok önközpontú álszenvedése: írásaik általában a mindennapi afrikai embernek az új, urbanizált társadalomban fölmerülő hétköznapi problémáival és gyakorlati életével foglalkoznak. A kulturáltabb normákhoz szokott európai olvasó számára munkáik nyilvánvalóan csak az angol vagy francia nyelvű szép-irodalom közepes színvonalú képviselőinek tűnhetnek. Afrikai szemmel nézve viszont az igazi, eredeti afrikai irodalmi hagyományok megszületését jelzik. Ezek a szerzők valóban arra törekcsenek, hogy a honfitársaik jelentős részének életében fontos szerepet játszó problémákra világítsanak rá, méghozzá olyan nyelvi eszközök kimunkálása segítségével, amelyeket még a félig írástudatlan olvasók egyre növekvő tömegei is nehézség nélkül elolvashatnak és élvezhetnek.⁸

* * *

Csak az idő, s ezen nem évtizedeket, hanem évszázadokat kell értenünk, döntheti el, hogy a mai újdonságok közül melyik válhat végül is hagyományteremtővé. Személyes, szubjektív és egyáltalán nem abszolút tekintélyre törrő véleményem szerint a volt francia és portugál gyarmatok köznyelvi képletei a belátható jövőben ilyen szempontból csekély eséllyel rendelkeznek. A volt angol gyarmatokon azonban egyikük-másikuk fölvirágozhat. Az európai nyelvű irodalom még számos évtizeden keresztül meghatározó jelentőségű marad. Az angol nyelvnek az Egyesült Államokban és más, fehér lakosságú területeken már eddig is bebizonyosodott rugalmassága alapján megfelelő irodal-

⁸E jelenséggel kapcsolatos bibliográfiai tájékoztatást, legalábbis annak első nyugat-afrikai megjelenésére vonatkozóan az alábbi forrás tartalmaz: Bernth, Lindfors: Black African Literature in English: A Guide to Information Sources (Detroit, Gale Research Company, (1979), 151-153. Későbbi kenyai megjelenéséről lásd: Bernth, Lindfors: East African Popular Literature in English, Journal of Popular Culture, 13 (1979), 106-115, vagy Ulla Schild: Words of Deception: Popular Literature in Kenya, in: U. Schild: (ed.), The East-African Experience (Berlin; Reiner, 1980), 25-33. Frankofón Afrika hasonló irodalmával kapcsolatban vö.: Albert Gérard és Jeannine Laurent: Sembéne's Progeny: A New Trend in the Senegalese Novel, Studies in the Twentieth Century Literature, 14, (1980), 133-145.

mi nyelvi közeggé való fejlődése lehetséges. A francia nyelv merev normái megnehezítik ezt az átmenetet, s ugyanakkor szinte teljességgel kizárható, hogy az akadémiai francia vagy portugál nyelv afrikai nyelvi és kulturális szubsztrátum által történő befogadása akár hosszú távon belőlük sarjadó afrikai irodalmi nyelvek kialakulásához vezethet. Ez csak akkor kínál remény-nyelv kecsegtető kivezető utat, ha megkerüljük az Albert Mammi huszonöt évvel ezelőtt megjelent írásában körvonalazott távlatokat, amelyek szerint "la littérature colonisée de langue européenne semble condamner le mourir jeune", hozzátéve, hogy "les prochaines générations, nées dans la liberté, écriront spontanément dans leur langue retrouvée".^{9*} Az első ilyen nemzedék most lép szorítóba, s mindmáig főleg európai nyelvekre támaszkodva formálja a fiatalos, életerős, előre meg nem jósolható lehetőségeket ígérő hagyományokat, amelyek a szemünk láttára gyarapodnak egyre erőteljesebben. Annak tagadása, hogy a történelem ilyen mértékben megszabja a fentebb idézett tunéziai szociológus előrejelzését, emlékezetünkbe idézi Niels Bohr azon állításának igazát, amely szerint "az előretekintés igen nehéz dolog, kiváltképpen ha a jövőről van szó". A hagyományok állandóan változnak, és csupán az idő képes eldönteni, hogy éppen melyik újítás lesz eléggé életképes ahhoz, hogy végül is tradícióvá válhassék.

(Fordította: Füssi Nagy Géza)

MEHDI QASIM RIDHA

NÉPI VILÁG EL-TAYEB SALEH SZUDÁNI REGÉNYÍRÓ MŰVEIBEN

El-Tayeb Saleh 1929-ben született Szudán egyik északi tartományában. A khartumi és a londoni egyetemen tanult. Nagy-Britanniában a BBC arab szekciójában dolgozott, jelenleg pedig a szudáni rádió munkatársa. Első jelentős regénye a Mowaszim el hidzsra ilá simál (Az északra vándorlás korszaka, Bejrut, 1972², Dar-el-Auda, 171), amelyet angolra is lefordítottak. E mű

⁹Albert Memmi: Portrait de Colonisé (Paris: Buchet-Chastel, (1957), 146.

*'úgy tűnik, hogy az európai nyelvű gyarmati irodalom fiatalon halálra van ítélve' ...
'a hozzánk legközelebbi nemzedékek, amelyek már a szabadság világában láttak napvilágot, spontán módon újrafelfedezett saját nyelveiken írnak' ...

cselekménye részben ugyanabban a faluban játszódik, mint az Ersz-el-Zin (1970, Bejrut, Dal-el-Auda), vagyis az a könyv, amelyet e tanulmány tárgyául választottunk. Az arab olvasók El-Tayeb Salehet egyébként egyik legjobb írójuknak tartják.

Kevés modern arab regény vállalkozik a hagyományos falusi világ bemutatására. A modern arab próza eltávolodott a hagyományoktól, a paraszti környezettől, tehát a falvaktól, a vidéki élettől. Pedig a falvak a folklór egyedüli bölcsői. A nagyvárosban a folklór elsorvad, mert a modern technika és civilizáció eredményeként az emberi szellem szűk korlátok közé kényszerül. Elidegenedés és szorongás uralkodik el az emberen. Az Ersz-el-Zin azon kevés arab regény egyike, amelyben helyet kap a folklór, mi több, az ábrázolás teljes alapszövetét a hagyományos paraszti világ alkotja.

A regény egy mezővároskában (hagyományos faluszerű településen) játszódik. A szerző erőteljes stílusesszökőkkel hívja életre a szokásokat, népi hiedelmeket, de a mai életet és társadalmi kapcsolatrendszert is hűen jeleníti meg. Ezek a kapcsolatok meggyökeresedtek az emberek gondolkodásmódjában, s az emberi elmében két ellentétes pólus küzd egymással: a Jó és a Rossz.

A regény főszála egy viszonylag egyszerű eseményből indul ki. Ez az esemény azonban fontos és cseppet sem hétköznapi a helybeli lakosság szemében: a regény főhőse, Ersz-el-Zin feleségül veszi unokahúgát, Naimát. Ugye milyen hétköznapi esemény ez? Hiszen nap mint nap emberek ezrei házasodnak a világon. De kicsoda tulajdonképpen Ersz-el-Zin? Ebből a kérdésből indul ki és ugyanide tér vissza a regényben zajló eseménysor.

ERSZ-EL-ZIN A KÜLSŐLEG ÉS BELSŐLEG FURCSA EMBER

Midőn a regényt olvasva megismerkedünk Ersz-el-Zinnel, megtudjuk, miért csodálkozik oly nagyon a falu lakossága a fiatalember házasságán. Ersz-el-Zint ugyanis félkegyelműnek tartják, amolyan komikus figurának. Állandóan köznevetség tárgya. De bár kinevetik, mindenki szereti őt, mert kedves és jóindulatú fiatalember. Jó természetű, s bár állítólag kicsit gyengeelméjű, agresszivitásnak nyoma sincs benne. Finom lelkű, jóérzésű, mindenki szívesen látja, az emberek örülnek, ha találkoznak vele. Mindig jókedvű, nevet és tréfálgozik, megnevetteti a falubelieket. Szívesen segít másoknak, s mindenki élvezzi társaságát.

"El-Zin nevetve jött a világra", mondja az író. "A legtöbb újszülött sír, kiabál, beleüvölt a világ arcába. A csecsemők sírással köszöntik a világot, de a falubeli asszonyok, akik jelen voltak megszületésénél, azt beszélnek, hogy a fiúcska, amint a világra jött, nevetni kezdett és azóta is szünet nélkül nevet." De Ersz-el-Zinnek nemcsak a viselkedése és lelki megnyilvánulásai furcsák, a külseje sem hétköznapi, sőt egyenesen természetellenes.

"Arca téglalap formájú, pofacsontja kiszögellő, állcsontja élesen előreugrik, homloka kifelé domborul, szemei állandóan vörös fényben játszanak, mélyenülők, arca szörztelen, se szempillája, se bajusza, se szakálla. Nyaka aránytalanul hosszú, válla széles, háromszög alakban lefelé keskenyedő, karja hosszú, mint a majomé. Keze vaskos, körmei hosszúak, melyeket sohase vág le. Melle horpadt és meggörnyedve jár. Combja hosszú, lába pipaszár, akár a struccé. Talpa mint a tevéé, sebek borítják - soha nem viselt cipőt -, melyek mindegyikének megvan a maga története, s' Ersz-el-Zin jól emlékszik rájuk."

A fiatalembernek két foga van, egy fölül, egy pedig alul. Vajon miért csak két foga van? S ezzel a kérdéssel közelítünk a szudáni néprajzhoz, itt elevenednek meg a népi hiedelmek és babonák.

El-Zin anyja egyszer úton volt fiával, s egy romos ház mellett haladtak el. Alkonyatkor történt. A házban állítólag kísértetek tanyáztak, s Zin hirtelen megtorpant, egész testét rázni kezdte a hideg, felsikoltott, majd hosszú időre beteg lett. Mire meggyógyult, minden foga kihullott, csupán kettő maradt meg.

NÉPI HIEDELMEK A SZUDÁNI IRODALOMBAN

Az elmondottak máris érzékelhetővé teszik, milyen szerepet szán a szerző a folklórnak, a népi babonáknak és mítoszoknak regényeiben. A hagyományos képzetek mélyen gyökereznek a Kelet falvaiban. Még ma is hisznek a kísértetekben, dzsinnekben, babonákban, a mesevilág szerves részét alkotja mindennapi életüknek.

A szudáni arab népességnek, és általában a Kelet népeinek hiedelmei szerint vannak jó dzsinnek és rossz dzsinnek. Ersz-el-Zint biztosan egy rossz dzsinn rontotta meg, ezért esett ágynak és hullottak ki a fogai.

Másfelől kiderül, milyen nagy szerepe van a népi hiedelmeknek a mindennapi események megítélésében, tehát, hogy milyen prizmán át látják a helybeliek Zint. A regény elején csupán holmi nevetséges figurának tartották.

De amikor híre megy, hogy Zin Isten földi képviselőjévé vált és szent férfiú, másképp kezdenek rá nézni az emberek. Egy részük Isten prófétájának, el-Khodornak, égből alászállott angyalnak hiszi, aki egy félkegyelmű alakjában öltött testet a földön...

S ezek a hírek még jobban szárnyra kapnak, miután Zin barátságba kerül Honeinnel, akit a következőképpen mutat be az író: "Jóságos és ájtatos férfiú, aki hat hónapot tölt a városban, folyvást imádkozik, híven betartja a ramadháni böjtöt, és még senki sem látta enni. Imaszőnyegét állandóan magánál hordja, hat hónapra elvonul a sivatagba, utána ismét visszatér az emberek közé. Soha senki nem tudja, merre jár. Furcsa történeteket mesélnek róla. Van aki esküszik rá, hogy Meroában látta, miközben egy másik ember makacsul azt állítja, hogy egy Meroától hatnapi gyalogútra levő városban találkozott vele. Honein igen keveset beszél, s amikor megkérdik tőle, hová tűnt olyan hosszú időre, nem felel. Sokan azt állítják, Isten képviselője. Senki sem tudja, mit eszik, mit iszik, mert soha nem visz magával elemőzsiát. Csupán egyetlen embert enged közel magához: Ersz-el-Zint. Valahányszor találkoznak, megölelik egymást, s Honein 'Felszentelt'-nek szólítja Zint."

De Zinnek sok barátja van még. Csupa furcsa ember - legalábbis a falubeliek szemében azok -, az élet perifériáján élő emberek, betegek, nyomorékok, köztük a süket Oszmáne, a sánta Mussza és a nyúlászajjal született Bucheit.

Zin segít elesett barátain, igyekszik lelket önteni beléjük, hogy könnyítse számukra a mindennapi élet terheit. S Zin, a szívében lakozó mély humanista érzés révén új képet kínál a mezőváros lakóinak: az elmélkedő szent emberét, akit isteni fény ragyog körül.

Amióta Zinről új kép alakult ki, a település életében is nagy változások kezdenek bekövetkezni, amelyhez nagymértékben hozzájárul Zin Honeinnel való kapcsolata. Honein ugyanis megjövendöli, hogy életük jobbra fordul. Megjövendöli továbbá, hogy Zin a helység legszebb lányát fogja feleségül venni. Egymás után következnek be a csodák, amelyek hatásai megmutatkoznak a közösség egyházi és világi szféráiban egyaránt.

Honein első jövendölése szerint a legszebb lány lesz Zin felesége. Ehhez tudni kell, hogy korábban még a csúnya lányok sem voltak hajlandók hozzázárni. De Naima, aki sok-sok kérésre kikoszorúz, sok szép, fiatal és gazdag férfit utasít vissza, Zint választja férjéül. Az emberek nem győznek álmélkodni ilyen csoda láttán. A szépséges Naima mélyen vallásos, és azért megy feleségül Zinhez, mert úgy érzi, fel kell áldoznia magát ezért az emberért.

Másrészt Zin a szent Honein barátja. A helybéliek úgy gondolják, Isten rendelte Naimát Zin mellé.

A következő csoda Szeif-el-Din, a hírhedt korhely, részeges és garázda alak megtérése volt. Zin nemcsak jó útra térítette a mindenki által gyűlölt Szeif-el-Dint, hanem vallásos, istenfélő emberré változtatta. Szeif-el-Din azelőtt kocsmákba, nyilvánosházakba járt, s azt beszélték, az ördöggel cimborál. De a Honeinnel való találkozás után mintha teljesen kicserélték volna: megbékélt családjával és az emberekkel, rendszeresen részt vett a mecsetben az imádságokon, az imám barátja lett és Mekkába készült zarándokútra.

Honein Harmadik csodás jövendölése is valóra vált: felvirágzott a település mezőgazdasága, bőséges eső esett, s állami intézmények épültek: kórház, iskola, s egy laktanya a határban.

Az előbbiek során dióhéjban ismertetett történetből, illetve El-Tayeb Saleh ábrázolásmódjából világosan kitűnik, hogy a népi vallási hiedelmek szerves részt alkotnak a hagyományos paraszti kultúrában, amely amúgy is mindig át meg át van itatva babonákkal. Ezek a babonák valósággá válnak a nép szemében. Az emberek nem gondolnak arra, hogy bizonyos események a véletlen művei is lehetnek, vagy az élet ellentmondásos törvényein alapulhatnak, amelyek közrejátszanak e babonák helyenkénti "megvalósulásában". A babonák meggyökeresednek az emberi gondolkodásmódban a valóság mozgásán keresztül, megvetik lábukat a társadalomban és a mindennapi életben egyaránt. A regényben szereplő vidéki emberek csodának képzelték a történeteket, egy szent ember művének, aki azt mondta nekik: "Isten benneteket is szentté fog tenni", ezért nevezték el a bőség évét "Honein évé"-nek.

Az arab nép általános látásmódja szerint Isten azért teljesít bizonyos kéréseket valamely szent ember kedvéért, aki imádkozik hozzá és bőjtől, hogy tanújelét adja mindenhatóságának. Ehhez kapcsolódik, hogy az emberek könnyen hisznek a vallásos csodatételekben, és minden olyan természeti jelenségben vagy lehetőségben, amely képes változásokat eszközölni életükben. E csodatételek valóságának elfogadását különféle hagyományos hiedelmek, legendák is elősegítik. Bizonyítéku említjük, hogy a helység lakóinak mély hitét Honein csodáiban még inkább megerősítette az a Honein el-Khodor-ral, Allah egyik prófétájával kapcsolatos hiedelem, miszerint az iszlám hitvilágának ez az alakja mindmáig él a folyók és a tavak mélyén.

Az arab népek hagyományaiban a vallásos elemek sajátos módon jelentkeznek. A fő forrás az iszlám hit, a próféta és követői életéhez kapcsolódó

legendák, amelyeket a helyi képzelet kiszínez, "népivé" alakít, kikerekít. A vallás e főágához kapcsolódnak azok a népi (helyi vagy összarab) hidelem-csoportok, rendszerek, elemek, amelyek lényegében a helyi vallásos hagyományok csoportját képezik. A folklórnak az írott irodalomban való megjelenését tekintve El-Tayeb Saleh fontos tette éppen az, hogy a vallásos szájhagyományok e kétféle forrásának jelenlétét kézzelfoghatóvá teszi. Illetve e kettős forrás mentén felépített műben olyan "népszichológiai" törvényszerűségekre vet fényt, amelyek kitűnően megvilágítják, mint lesznek a hétköznapi élet valóságselemeiből a vallásos közgondolkodás nyomán elrendeltetések, isteni csodatételek.

KÜLÖNFÉLE FOLKLÓRMŰFAJOK A REGÉNY SZÖVETÉBEN:

Az esküvői ceremónia

Az Ersz-el-Zin című regényben – csakúgy mint az arab világban – a népi és társadalmi szokások határozzák meg az esküvői szertartás menetét.

Az esküvő társadalmi összejövetelnek számít. Kicsik, nagyok, nők és férfiak, sőt a környékbeli szomszédok is részt vesznek a lakodalomban. A meghívottak énekelnek, táncolnak, verik a dobokat és tamburákat, játszik a népi zenekar. Az esküvőn néhány, a hétköznapi életben tiltott dolog is meg van engedve. Például férfiak és nők együtt táncolnak, népi tánckart hívnak meg táncosnőkkel, akiknek félig fedetlen a melle, elő-elővillan tánc közben a combjuk. Egyszóval sóvár vágyakat ébresztenek a férfiakban, akiknek egyébként a vallási előírások értelmében tilos a női testet nézni. Ilyenkor még a mecset imámja is oda-odapillant a meztelen keblekre és lábakra, mint ez esetben Szalamáéra, a táncosnőére.

Először csak egy nő tör ki üdvrivalgásban, majd a többi is követi példáját, egyetlen dob adja meg a hangot, a többi átveszi a ritmust, s a hangos dobszót még a falu határában is hallani. A férfiak botokat és kardokat rázva ropják a táncot, a falu vezetője feláll a helyéről, és öt puskalövéssel köszönti az ifjú párt, a násznépet. Tevehúst, marhát és birkát sütenek, s azt szolgálják fel a vendégeknek. Az esküvő nagy esemény, ki-ki kedvére ehethat, a szegények is kedvükre jóllakhatnak.

Zin vőlegény lett tehát, fehér selyem kaftánt visel, derekán széles zöld övet, vállán kék bársonyból készült abaia, fején piros fez. Kezében hosszú, krokodilbőr ostor, ujján aranygyűrű.

A legfurcsább a két ellentétes csoport részvétele az esküvőn. Az egyik csoport egyházi szövegeket, vallásos idézeteket recitál, a másik csoportot pedig a táncolók, a szerelmes dalokat éneklő lányok és asszonyok alkotják. Akik ráuntak a vallásos szövegek recitálására, csatlakoznak a táncolókhoz, s az elfáradt táncolók odaülhetnek a vallásos szövegeket idéző csoporthoz. Mindez ismét aláhúzza a vallásosság kétféle forrásával kapcsolatos korábbi megjegyzésünket.

A népdalok sem hiányoznak. Az Ersz-el-Zinben Fattuma, az énekesnő például népdalokat énekel. Közülük az egyik így szól:

"Ontsd nyelvem a dicséretet,
Legyen vele teli a pohár
A jó Zin tiszteletére."

(Amolyan pohárköszöntő, Zin nevét behelyettesítve.)

Fokozatosan kiszélesedik a táncolók köre, középen egy lány ropja, körülötte pedig a férfiak tapsolnak, s lábukkal dobolva a földön kurjongatnak. Így folytatódik hajnalig...

A REGÉNY FELÉPÍTÉSE

Az Ersz-el-Zinben keveredik az oldott modern "publicisztikus" stílus a mesék nyelvi fordulataival. Ami a szerkesztési módot illeti, El-Tayeb Saleh olykor megszakítja az időt, miközben az események egy adott időpont szintjén egymásba fonódva folytatódnak. Azt mondhatjuk, hogy az események egyidejűleg mennek végbe.

A regény "in medias res" kezdődik, azaz Ersz-el-Zin házasságával. Ez fontos a mű felépítése szempontjából, mert újfajta ábrázolási megoldásokra ad lehetőséget. Zin házassága tehát az alapfonál, amelyből az összes többi szál kiindul. Egymást követik a virágsziromként kiágazó eseménysorok, amelyek többé-kevésbé nyitottak maradnak. Egyszóval, sokszor úgy érezzük, most már véget ér egy rész, de máris egy olyan újabb esemény leírása következik, amelyik visszanyúlik a kezdetekig.

El-Tayeb Saleh, aki az emberábrázolás kitűnő mestere, élettel és igazságérzettel teli hősöket varázsol elénk, s az életre hívott figuráknak megvan a maguk aktualitása. A szerző saját élettapasztalataiból merít, és ügyesen választja ki azokat a néprétegeket, amelyek alkalmasak a regény alap gondolatának megjelenítésére.

A szerző egyik legnagyobb érdeme, hogy a szudáni arab népi hagyományokat szervesen a cselekménybe beépítve volt képes felhasználni itt elemzett és más művei megalkotásakor. Az életszerű, valóságos atmoszférát nyújtó regény gyógyírt képes nyújtani az emberek közösségi és személyes problémáira.

(Fordította: Fehér Katalin)

ARADI ÉVA

AZ AFRIKAI NŐ SZEREPE BUCHI EMECHETA REGÉNYEIBEN

Az 1960 őszén függetlenné vált 80 millió lakosú Nigéria nemcsak ásványi kincseinek köszönhető gyors gazdasági növekedésével hívta fel magára a világ figyelmét. Kulturális téren is sikerült némiképp felzárkóznia, és a 60-as évek folyamán robbanászerűen az angol nyelvű afrikai irodalom élvonalába került.

A nigériai írók, drámáik mellett, különösen társadalmi regényeikkel értek el messzeható sikert. Buchi Emecheta a 70-es évek elején tűnt fel, a nyugat-afrikai nő megrázóan nehéz sorsát tárta az olvasó elé.

Az író nő 1944-ben Nigéria rohamosan növekvő fővárosában, részben a hiddal egymáshoz kapcsolt tengerparti homokszigeteken elterülő nagyvárosban, Lagosban született. Családja nyugati ibo. Az ibo nyelvközösséghez Dél-Nigériában mintegy 10 millió lakos tartozik. Szüleit Emecheta korán elvesztette. Iskolázása viszont szerencsésen alakult. Középkiskolásként a Lagos egyik külvárosában működő kitűnő methodista leányiskola növendéke lett, ahol különösen az angol nyelv és irodalom tanítására fektettek súlyt. Elsőrangú angoltanára, Mabel Segun költőnő, a két legfelső osztályban már felismerte tanítványa tehetségét, és kedvet ébresztett benne az íráshoz.

Miután leérettségizett, Buchi Emecheta tizennyolc éves korában férjhez ment, s hamarosan követte egyetemista férjét Londonba. Ő maga a londoni egyetemen szociológiát hallgatott. Az idegen, ellenséges, elzárkózó környezet megnehezítette a nigériai házaspár számára a beilleszkedést. Anyagi helyzetük is egyre aggasztóbbá vált, amint egymás után születtek gyermekeik. A férj a házastársi kapcsolatra vonatkozó hagyományos ibo szemlélet alapján állva mélységesen önző, követelődző magatartást tanúsított, s a családot voltaképpen Emechetának kellett eltartania.

Az egyetemi tanulmányok elvégzése után a fiatalasszony könyvtárosként helyezkedett el. Keresetet nyújtó munkája mellett, férje segítsége nélkül,

öt gyereket is ellátta. Ebben a hajszott s lelkiileg szorongatott helyzetben kezdett hozzá első, majd mindjárt ezután második, önéletrajzi indíttatású regényének megírásához. Mint egy későbbi nyilatkozatában elmondta, úgy érezte ez idő tájt, a sok szenvedés következtében benne felgyűlt már-már elviselhetetlen feszültségtől nem szabadulhat meg máshogyan, csak ha nyomasztó problémáit kiírja magából.

Emecheta házassága végül is felbomlott. Gyermekeit magánál tartotta, s azóta is egyedül neveli. Nem sokkal különválásuk után, 1972-ben jelent meg első regénye, A gödörben¹ címmel, amely átütő sikert hozott számára. Két évvel később követte ezt második műve, a Másodosztályú állampolgár.² E két kötetében írja le angliai élményeit, az idegen, előítéllettel teli környezet okozta szenvedéseit és házassága felbomlását.

1974 óta Emechetának számos további regénye, televíziós játéka, mesekönyve és esszéje jelent meg. Néhány műve kötelező olvasmány az angol középiskolákban és egyetemeken. Munkásságáért két angol és egy amerikai irodalmi díjat kapott, s tagja az Angol Művészeti Szövetségnek. Több könyvét néhány európai nyelvre - kettőt közülük magyarra is³ - lefordították.

A nyugat-afrikai angol nyelvű irodalom elsősorban azokat a súlyos társadalmi, politikai és kulturális konfliktusokat ábrázolja, amelyek a második világháborút követő gyors gazdasági átalakulással együtt következtek be. Ezen az irodalmon belül Emecheta, első két önéletrajzi sugallatú kötete után, további könyveiben is elsősorban a hagyományos szemlélet és a megváltozott helyzet ütközőpontjai közé szoruló nigériai nő sorsával, e téma különböző változataival foglalkozik. Gördülékeny stílusban megírt munkáin jól felismerhető a hagyományos nyugat-afrikai mesemondók néhány jellegzetes vonása, a közvetlenség, a népi bölcsességekre hajló észjárás és hőseinek egyedi ábrázolása. Leírásai akkor a legszemléletesebbek, amikor szereplői a nyugat-afrikai, hazai környezetben mozognak. Ez azért figyelemre méltó, mert húsz éve Angliában él. Egyébként az igazán rangos írókhoz hasonlóan, Emecheta mindig megőrzi a szükséges távolságot könyveinek szereplői és önmaga között, annak ellenére, hogy hősnői iránti rokonszenvét, nyíltan vállalt feminista beállítottságát sohasem tagadta.

¹Emecheta, 1972.

²Emecheta, 1974.

³Emecheta, 1976. (A menyasszony ára, Budapest, 1982.);

Emecheta, 1974. (Másodosztályú állampolgár, Budapest, 1984.)

Írásainak középpontjába majd mindig a nigériai nő egy-egy konfliktusokba torkolló problémáját állítja, s a mondanivalójában rejlő erkölcsi-gondolati mag köré szövő regényei történetét. Az epika eszköztárával szűkmarkúan bánik. Leírások helyett sokkal inkább a drámai előadásmódot alkalmazva gördíti az eseményeket a befejezés felé. Ez okozza, hogy regényei meglehetősen rövidek. A végkifejlet viszont mindig magával ragadóan drámai. Világosan megfogalmazott, hatásosan kibontakozó történetei fáradság nélkül figyelemmel kísérhetők, és kiválóan alkalmasak arra, hogy az angol szót értő, írni-olvasni tudó, de egyébként kevéssé iskolázott afrikai olvasó szívesen kézbe vegye e könyveket, és befogadja mondanivalójukat.

Mint a legjobb afrikai írók, Emecheta is kitűnően ismeri szűkebb hazájának sajátos figuráit, a tradíciókhoz makacsul ragaszkodók széles körét. A modern civilizáció hatásának még nagyobbára ellenálló, hagyományörző afrikai régiókban - amiképp hasonló körülmények között világszerte mindenütt - az egyén sokkal inkább a közösségnek alárendelt lény, mint amennyire az újkori európai és amerikai társadalmi fejlődés nyomán ez a mai, úgynevezett fejlett államokban, sőt nagyobbára a fejlődő országokban tapasztalható. S a tárgyalt regények világában, a nyugat-afrikai közösségekben a mindenkinél inkább alávetett lény pedig éppen a nő, akit a társadalom jóformán kizárólag mint gyermekeket szülő és tápláló lényt ismer el.

Emecheta hősnőit, a megkérdezésük nélkül férjhez adott, "hagyományosan eladott" asszonyokat nem hatja át a régi világ utáni vágyakozás, mint Chinua Achebe regényeinek egyes férfialakjait. Ezek a nők nem vállalják az új körülmények elleni hiábavaló küzdelmet, ahogyan ezt például az ugyancsak nigériai Elechi Amadi regényeinek szereplői teszik. Emecheta tárgyilagosan mutatja be a hagyományokat. Ugyanígy állítja elének a gyakran egyáltalán nem vonzó újat, a változásokat is, bár érzékeltetve, hogy ezek elfogadása a túléléshez elkerülhetetlen. Írásai ennél fogva azt sugallják, fölösleges és káros az átalakulás lassítása. Ahol pedig az új, a haladást szolgálva, embertelen szokásokat számol fel, a szerző félreérthetetlenül a változásra szavaz.

Ő az első olyan jelentős nigériai író, aki a "második nem" szempontjából ábrázolja a szülőföldjén hagyományos poligámiát, a kényszerházasságot, a nő teljes kiszolgáltatottságát. A szűkebb önéletrajzi körből kilépve, a nyugat-afrikai viszonyok ismeretanyagára épülő, Nigériában játszódó kötetei a következők: A menyasszony ára (1976)⁴, A rabszolgalány (1977),⁵ Az anyaság

⁴ E m e c h e t a, 1976.

örömei (1979)⁶ és a Kettős iga (1983).⁷ Ezek a regények kivétel nélkül egy-egy - a női sorsot meghatározó, hagyományokban gyökerező, ma is élő, de az új szemlélet fényében elfogadhatatlan - szokás túrhetetlen következményeit mutatják be szuggesztív ábrázolással. Mert a nigériai társadalom ma is uralkodó felfogása szerint a leánygyermek értéke feltétlenül kisebb, mint a fiúé, s egy lányt, míg férjhez nem ment, lehet bármilyen művelt és önálló, a társadalom semmiképpen sem tekint a férfival egyenértékű emberi lénynek. Így azután a legtöbb apa továbbra is abban a meggyőződésben él, hogy lányát bárkihez hozzáadhatja, aki megfizeti érte a menyasszony árát. Emberként ebben a világban azt a nőt veszik csak számba, aki egymás után szüli a gyerekeket.

Eddig említett írásai közül Emecheta legérettebb munkája: Az anyaság örömei. Ebben a címben, részben legalább, ironikus célzás bújik meg. Hiszen a második világháború idején Lagosban játszódó regény főhőse, Nnu Ego, nagy nyomorban szülte és nevelte föl hét gyermekét, s így számára az anyai örökök megismerése éppen nem zavartalan. Emellett a szegénység terhét még tetézte a brutális, önző férj és az ellenséges nagyvárosi környezet által okozott szenvedések súlya. S amikor a gyermekek végre felnőnek, és olyan helyzetbe kerülnek, hogy már segítséget nyújthatnának megöregedett, beteg anyjuknak, végképp magára hagyják az idős asszonyt, aki nap-nap után hiába megy ki az autóbuzsmegállóhoz, hogy gyerekei érkezését lesse, míg végül ott, az ibuzai piactéren éri őt utol a halál. Ám amikor eljut a gyermekekhez ennek a híre, "a lehangosabb és legfényűzőbb második temetést rendezik meg anyjuknak, amit Ibuza valaha látott, és kápolnát emeltek a tiszteletére".⁸

Buchi Emecheta könyvei közül e regény lapjain kerülnek a legélesebb megvilágításba a hagyományos és a modern élet ellentétei. Ezúttal némi nosztalgiával ábrázolja a hagyományos ibo közösségek életét, a tisztelettel övezett öregeket és azokat az embereket, akik a törzs és az otthonok isteneinek védelme alatt érzik magukat. Ilyen módon a földművelésből családjukat eredményesen fenntartó, a saját életükkel elégedett törzsek életvitelébe nyerünk bepillantást.

⁵E m e c h e t a, 1977.

⁶E m e c h e t a, 1979.

⁷E m e c h e t a, 1983.

⁸E m e c h e t a, 1979., 224.

Másfelől a regény a városba vetődött falusi emberek nehéz sorsát tárja az olvasó elé. Hiszen az újonnan a városba érkezettek nemigen kapnak megfelelő munkát, s az esetek túlnyomó többségében elfogadható otthonra se találhatnak. Viszont egyhamar feltámad az igényük arra, hogy mindahhoz hozzájussanak, amit a civilizált élet - főleg a fehér ember számára - nyújt. Ebben a visszás helyzetben az ibo mindinkább elhagyja régebbi falusi hagyományait és szokásait. Nem törődik már régi isteneivel, követi a fehér ember vallását, átveszi szokásait, utánozza öltözködését. Ez az átalakulás nem egy esetben felőrli az egyént. Az életformaváltást Emecheta azonban feltartóztathatatatlannak látja. Az író sugallata szerint éppen emiatt az egyénnek, bármennyire fájdalmas ez, alkalmazkodnia kell az új körülményekhez.

A drámai eszközökkel megírt regény - amelyben ezúttal a több fonálon haladó események párhuzamos bonyolításával az epikai szerkesztés is kiteljesedik - az ellentétes irányú erőket úgy állítja egymással szembe, hogy míg a hősnő, Nnu Ego, tudomásul veszi az új környezet követelményeit, addig férje, Nnate, nem tart lépést vele. És amikor a poligámia ősi - és a maga körében, a régi zárt falusi közösségekben talán bevált - szokása alapján a férj, elhunyt bátyja feleségének örökösévé válik, s az özvegyet, gyermekeivel együtt magához veszi lagosi egyetlen, tíz négyzetméteres, nyomorúságos szobájukba, ez a körülmény nemcsak anyagi helyzetüket súlyosbítja, de első felesége számára kínos, megalázó helyzetet támaszt. Hiszen a mindkét asszonnyal folytatott házaselet egyetlen szobájukban zajlik, amely emellett a gyermekeknek is "otthont" ad.

A saját maga személyes sorsáról szóló művek, majd a nigériai nő nehéz életét bemutató újabb munkák után Emecheta a 80-as évek elején hazája társadalmi és politikai problémáinak ábrázolására vállalkozik. Az elhatalmasodó korrupciót és anyagiasságot Naira hatalom (1982)⁹ című kötetében tűzi tollhegyre. De ugyanebben az évben jelenik meg Nigéria jelenkori történetének legtragikusabb szakaszát, a biafrai polgárháborút bemutató másik regénye, a Végcél Biafra (1982).¹⁰

Nigéria 1960-ban bekövetkezett függetlenné válását követően szakadatlanul súlyos belső problémákkal küzdött. A gazdasági és társadalmi fejlettség terén, s így az életszínvonal tekintetében tapasztalható szélsőséges megosztottságot, az ebből következő elégedetlenséget csak fokozták az ország

⁹ E m e c h e t a, 1982/A.

¹⁰ E m e c h e t a, 1982/B.

mintegy 200 különféle törzse között vezető szerepet játszó hauszák, fulbék, jorubák és ibók etnikai ellentétei.

A tragikus biafrai polgárháborúról a jelentős nigériai regényírók hosszú sora megemlékezett. Elég talán, ha közülük Chinua Achebét, Cyprian Ekwensit, Wole Soyinkát, Elechi Amadi, Flora Nwapat és Chukwuemeka Ikét említjük. Emecheta erre több mint tíz évi hallgatás után szánta csak rá magát. Talán arra várt, hogy a rokonait és családját is súlyosan érintő események felzaklató hatása némileg elcsituljon benne, s hogy így képessé váljon az írói ábrázoláshoz szükséges távolságtartásra. Nos, ha valóban ez volt a célja, meg kell mondanunk, e törekvésében helytel-közzel kudarcot vallott. Más kérdés, hogy a nyílt együttérzésről tanúskodó részletek valóban a nagy formátumú mű kárára vagy éppen az előnyére váltak-e.

Kétségtől ez a könyv Buchi Emecheta első olyan kötete, amelyhez személyes hangvételt, érzelmeit nyíltan kimutató előszót és ajánlást írt: "A Véggél Biafrát a Nkpotu Uke-i erdőben az északi katonák által elevenen elégetett ibuzai asszonyok és gyerekek emlékének ajánlom."¹¹ Néhány sorral később pedig így vall: "Bár itt az ideje a megbocsátásnak, felejteni azonban csak a gyengeelméjű lenne képes."¹²

A regény Nigéria függetlenné válását megelőző 1959. évi választással kezdődik, felvázolja a polgárháború előzményeit, leírja a keleti országrész elszakadásával megkezdődő polgárháborút, majd a független Biafra összeomlásával ér véget. Az ismert politikai és katonai vezetőket álnevük ellenére könnyű felismerni, aki figyelemmel kísérte a tragikus eseményeket. Az egymással szembenálló politikusok és katonai parancsnokok anyagi, szemérmetlenül korrupt és hatalomvágyó figuráinak, s az "oszd meg és uralkodj" ősi gyakorlatát folytató angol diplomaták és katonatisztek tablójának háttére előtt művészi erővel ábrázolt nőalak emelkedik ki: Debbie Ogedemge, egy volt nigériai miniszter Angliában tanult, emancipált lánya.

Ez a hazáját és népét szerető, önfeláldozó lány a felkelés kitörésekor önként jelentkezik katonának, és arra a veszélyes feladatra vállalkozik, hogy a fölösleges vérontás mielőbbi abbahagyása céljából eljuttassa régi ismerőséhez, a biafrai vezérhez, Abosihoz, a nigériai vezetők bizalmas üzenetét. Megpróbáltatásokkal kikövezett útja során Debbie mindenütt megjelenik, ahol segíteni kell. Életet ment, élelmiszert szerez, a férfiakat meg-

¹¹E m e c h e t a, 1982/B, Foreword, VI.

¹²E m e c h e t a, 1982/B, Foreword, VII.

szégyenítő módon szervez és konspirál. Ennek folyamán, átvergődve a hadszíntéren, és elszenvadva, hogy a dzsungelben északi katonák több ízben megerősokolják, végül is megmenekül. Ám ekkor, iszonyatára, tanúja lesz ibo honfitársai lemészárlásának, ártatlan gyermekek megcsonkításának.

A szörnyű esemény még inkább megerősíti küldetése fontosságának tudatában, s abban, hogy rábeszélje Abosit, ne harcoljon tovább a túlerővel szemben, mert csak saját népének okoz súlyos és teljesen céltalan véráldozatot. De mielőtt elérné a visszavonuló biafrai sereget, fokról fokra ráébred, hogy a politikai és katonai vezetők mind a két oldalon egyaránt cinikusan önző, hatalomvágyukat féktelenül kiélő, erkölcsi tartás nélküli hitvány személyek, akik népüket, törzsüket saját céljaik érdekében bármikor lelkiismeretfurdalás nélkül hajlandók pusztulásba kergetni.

E véleménye igazáról kell megbizonyosodnia, amikor küldetésének hiábavalóságára rádöbbenve azt látja, hogy a biafrai vezér, a jó szándékúnak és tisztességesnek hitt Abosi - akihez mindenáron el akart jutni - a háborút elveszítve, családjával egy angol repülőgépen elmenekül az országból. Az elszánt küzdelmet és a mérhetetlen szenvedéseket vállaló Debbie torkából ekkor szakadnak ki a végső elkeseredés és számonkérés legkeserűbb szavai: "Óh Abosi! Bárcsak sikerült volna megölnöm téged! Hogyan sülyedhettél ilyen mélyre?! Mit gondolsz, ha a következő nemzedéket megkérdeik, mi történt Biafrával, mit mondhatunk majd nekik?!"¹³

A polgárháború eseményei köré szőtt könyvében Emecheta annyiban ismét hű maradt önmagához, hogy most is egy nigériai nőalakot állított előtérbe. De ezt ez alkalommal úgy tette, hogy a nigériai regényirodalomból ismert, jó anyának és a család szolgálatát minden körülmények között vállaló, gyakran idealizált, ám olykor némiképpen sablonos afrikai asszonynak a helyébe, vagy másrészt Ekwensi csábító "könnyű" fekete lányai elé, egy olyan nőalakot állított, aki az övéi, a hazája, az egész társadalom iránt tanúsított elszánt odaadásával példaképpé magasodva jelenik meg a nigériai olvasó előtt.

Buchi Emecheta, a hagyományos Afrika és a modern Európa világa közé szorult, sokat szenvedett asszony így műveivel figyelmeztet korunk egyik égető és felelőtlenül elhanyagolt problémájára, a modernizálódás útjára lépett Afrika hihetetlen nehézségeire, azon belül konkrétan Nigéria lányainak és

¹³ E m e c h e t a, 1982/B, 259.

asszonyainak nehéz, megalázó sorsára, s tesz ugyanakkor tanúságot e nők e-rejéről, életrevalóságáról és tiszteletre méltó helyzetéről.

E rövid méltatást hadd fejezzem be a kitűnő író egy kritikusanak a sorraival: "Az afrikai irodalomban első ízben vizsgálta meg egy író a nő sorsát annak a személynek a szemszögéből, akit ezek a problémák a legközelebb-ről érintenek, de akivel - vagyis személy szerint: a nővel - ez idáig a legkevésbé sem törődtek."¹⁴

I R O D A L O M

I. BUCHI EMECHETA MŰVEI

E m e c h e t a, Buchi

- 1972 In the Ditch, London, Allison and Busby Ltd.
- 1974 Second-Class Citizen, London, Allison and Busby Ltd.
- 1976 The Bride Price, London, Allison and Busby Ltd.
- 1977 The Slave Girl, London, Allison and Busby Ltd.
- 1979 The Joys of Motherhood, London, Allison and Busby Ltd.
- 1982/A Naira Power, London, Macmillan.
- 1982/B Destination Biafra, London, Allison and Busby Ltd.
- 1983 Double Yoke, London, Ogurugwu Afor Co. Ltd.

II. SZAKIRODALOM

Hans M. Zell, Carol Bundy and Virginia Coulon

- 1983 "A New Reader's Guide to African Literature", Review of Emecheta, London, Heinemann.

L a u e r, Margaret R.

- 1977 Buchi Emecheta: the Bride Price, World Literature Written in English.

T a i w o, Oladele

- 1967 An Introduction to West African Literature, London, Nelson.
- 1976 Culture and the Nigerian Novel, London, Macmillan.
- 1981 Culture, Tradition and Change in Buchi Emecheta's Novels, Nigeria Magazine, No. 136.
- 1984 Female Novelists of Modern Africa, London, Macmillan.

¹⁴ L a u e r, 1977, vol. 16., No. 2., 310.

Umeh, Marie

1980 "African Women in Transition in the Novels of Buchi Emecheta", *Présence Africaine*, p. 116.

West Africa, London

1979 Book Review of "The Joys of Motherhood", November 11.

1982 Book Review of "Destination Biafra", Március 14.

World Literature Written in English, Arlington (Texas)

1976 Book Review of "Second-Class Citizen", Január.

E G R I K A T A L I N

"A SZÉPEK MÉG NEM SZÜLETTEK MEG" - AYI KWEI ARMAH REGÉNYE

A gyarmatosítás visszafordíthatatlanul felborította a hagyományos afrikai életmód egyensúlyát, megbontotta egységét, összekuszálta harmóniáját. Sokkal mélyrehatóbb következményeket vont maga után, mint az etnikai, törzsi önrendelkezés elvesztését. A meginduló iparosodás, városiasodás sokirányú migrációs folyamatokat indít meg, amely elmélyíti a hagyományos társadalmi szervezet felbomlásának folyamatát. Az átalakuló világban a művészet helyzete is megváltozik, a művész és közönsége tradicionális viszonya felbomlik. A művészet és társadalom viszonyának radikális megváltozását érzékelve állítja Emmanuel Obiechina, hogy a művészi individualizmus a kulturális széttöredezés szimptomája. Napjainkban az afrikai művész igen gyakran nem része a társadalomnak, hanem szemben áll vele.¹

"Mielőtt Afrikába betört a pénzgazdálkodás... A kultúra nem különült el... A kultúra maga az élet volt"² - ezekkel a szavakkal utal Ezekiel Mphahlele arra, hogy mi történik az elvárosiasodó kultúrákkal, és minden olyan társadalommal, amely belép a "civilizálódás" folyamatába. Az urbanizáció a hagyományos értékrendszer radikális átalakulását hozza magával Afrikában is. A faluból a városba kerülő emberek nem tudnak azonnal átállni az önellátó gazdálkodásról a munkamegosztásra. A faluközösség erkölcsi normáinak kötöttségeitől megszabadulva csupán a város nyújtotta szabados életformát veszik át, de igazán nem tudnak beilleszkedni a fogyasztói társadalomba. Itt a hagyományos értékek már nem hatnak, de az újak még csak kiala-

¹Obiechina, 1980, 74.

²Tibble, 1965, 35-36. (Ford.: Egri K.)

kulóban vannak. Valamiféle "már nem - még nem" állapot ez, amely az egységes kulturális értékrendszer hiánya következtében teret enged bizonyos negatív vonások kibontakozásának az egyén hiedelemvilágában és étoszában. Emmanuel Obiechina hasonlatával élve, a város úgy nyeli el az embereket, mint ahogy a malom a gabonát, finomra őrli azt, s kibocsátja végtermékét.³ Ez a "végtermék" - a városi tömeg - a városi életforma mindent átható korrupcióját, nyugtalan lüktetését, kielégíthetetlen kapzsiságát és szemérmetlen felszínességét hordozza magában.

Az urbanizációnak az egyénre és a társadalom egészére egyaránt kiható következményeit ábrázolja Ayi Kwei Armah 1968-ban kiadott regénye, A szépek még nem születtek meg. A mű nem csupán a függetlenségét elnyert Ghána, hanem valamennyi "fekete gyarmatosító" elleni támadás is, akik az európaiak helyébe lépve magukhoz ragadták fehér elődeik hatalmát, átvették fényűző életmódjukat és arroganciájukat. A regény megírása óta eltelt több mint másfél évtized ghánai eseményeinek gazdasági, politikai és társadalmi vonatkozásai arról tanúskodnak, hogy az Armah által felvetett problémák még ma is időszerűek.

A regény címe (eredetiben: *The Beautiful Ones Are Not Yet Born*) különleges. Az író egy "mammy-wagon"-on (utasszállításra átalakított teherautón) látta meg e sajátos kifejezést és írásmódot, és találta alkalmasnak, hogy könyve élére állítsa.

A mű, amelynek témája a korrupció, erkölcsi tanmese benyomását kelti. Ezt erősíti szereplőinek szimbolikus jellege. Nem önmagukban fontosak, hanem azért, amit képviselnek. Néhányuknak, mint a Férfinek és a Meztelen Embernek, valódi nevük sincs. Maga a hős "a Férfi", de utalások történnek rá, mint "a szemlélőre", "az adakozóra" és "a szótlanra". Közvetlen hozzátartozói "a szeretettek". Az egyik legfontosabb szereplő "a Meztelen Ember" vagy másként "a Tanító". Bár Maanannak, Kofi Billynek, Oyonak, a Férfi feleségének, Koomsonnak és feleségének, Estellának van "valódi" neve, ezek funkciója a mondanivaló szempontjából jelentéktelen. A szereplők között megtaláljuk a korrupt világban erkölcsi integritásához ragaszkodó becsületes, igaz embert, a kiábrándult és keserűen cinikus kívülállót, a korrupt politikust, a csalódott és gögös feleséget, valamint a gyűlölködő anyóست. Kivétel nélkül mind vagy jók, vagy rosszak, vagy az erkölcsi tisztaságot, vagy a romlottságot képviselik. Az előbbieket az idealisták, akik sokat vártak a poli-

³Obiechina, 1980, 102.

तिकai függetlenség elnyerésétől, de ki kellett ábrándulniuk. Közéjük tartozik a Férfi, a Meztelen Ember, Maanan és Kofi Billy. Az utóbbiak megtestesítői Koomson és Estella, akik hasznot húznak a korrupcióból, valamint Oyo és anyja, akik hasznot húznának, ha lenne rá lehetőségük. Az ország lakosainak nagy része csak vegetál, a busz utasai "járkáló élőhalottak". Az ott hon a "szeretteink földje", később azonban utalás történik rá, hogy "szeretteink holtak... s ölelésük köszönt mindhalálig". Armah tehát Ghánát a lélekben holtak földjeként szemléli.

Az író korrupció iránti undora a szenny, vizelet, ürülék, rothadás központi szimbólumának kiaknázásán keresztül jut kifejezésre. Armah jól megválogatott területeken pásztáz végig, és mindegyiküknél hosszan elidőzik, hogy az olvasóban kialakulhassanak a benyomások az erkölcsi állapotokról. Végig a regényen - írja Eustace Palmer - "az olvasó orra köpetbe, valaki melléből felszakadó slejmbé, vagy egy kisgyerek orrából folyó takonyba van beledörögölve. Ürülék, izzadtság és hányás bűze ingerli szaglószervét."⁴

A regény középpontjában a Férfi áll, akinek névtelensége a ghánai átlagembert képviseli. Becsületessége kétségbevonhatatlan. Önmagának mint entitásnak van tudatában, ami lehetővé teszi számára saját tudatos önállóságának megteremtését. Tehát azt, hogy világosan lássa azokat a problémákat, amelyek tönkreteszik az egyes emberek életét a társadalomban. A jelenségek ellenében és az egyéniségén belül ható kényszer erkölcsi és nem anyagi természetű. Meg tud élni keresetéből, de állandóan szembe kell néznie felesége és gyermekei néma vádjával, valamint anyósa nyílt ellenségességével, amiért megvesztegetésül nem ad és nem fogad el pénzt, amely pedig általánosan elfogadottnak és a jóléthez vezető egyedüli útnak tűnik. Az igazi kérdés számára az, hogyan győzze meg családját arról, hogy jobb erkölcsösen, tisztán élni, mintsem minden áron anyagi sikerre törekedni. Nemes eszményei ellenére inkább az íróval azonos eszméket valló szemlélődő figura, a korrupció legfinomabb árnyalatainak érzékeny megfigyelője, semmint aktívan cselekvő személy. Nem képes a korrupcióellenes mozgalom részesévé válni, vagy megmagyarázni, hogy miért nem fogad el pénzt, mert tisztasága nem párosul agitatív hajlamokkal. Úgy érzi, hogy a társadalom életét megrontó bajok elleni bármiféle küzdelem hiábavaló, mert az emberek csak a korrupció és a durvaság nyelvén értenek. Ez lehet az oka annak, hogy miért nem válaszol, vagy miért nem védekezik még a legminősíthetlenebb sértés ellen sem, ahogy annak tanúi lehetünk a taxisofőrrel való találkozásokor:

⁴Palmer, 1972, 130. (Ford.: Egri K.)

"...A taxisofoőr hosszú másodpercekig bámulta hitetlenkedve a férfit, s tetőtől talpig többször is végigmérte. Majd félelmesen nyugodt hangon rákezdett: - Te pogány, kutyafejú majom! - A taxisofoőr úgy beszélt, mintha csak a leghétköznapibb igazságot közölné. - Gyagyás béka! Ha eljött az idő, keress mást, aki elveszi azt a mihaszna életedet! A Férfi lépett egyet, hogy közelebb kerüljön a taxisofoőrhöz, és bocsánatkérően megszólalt: - Nem láttam. Sajnálom. De a bocsánatkérés mintha csak fölszította volna a taxisofoőr dühét. - Sajnálod! Na ne mondd! - jegyezte meg metsző gyöngédséggel a hangjában. - Legközelebb nézd meg, hová lépsz. - Megindította a motort, s mikor a kocsi könnyedén megindult, fékezhetetlen dühében kirobbant: - Az anyád rohadt mindenségit!"⁵

A Férfit mások is inzultálják, ő azonban semmit sem tesz. Passzivitásának önmaga is tudatában van:

"Manapság már csak arra emlékszem tisztán, hogy olyan utat járok, amelyet mások választottak számomra, mielőtt még magam határozni tudtam volna, s ettől úgy érzem magam, mint ahogy, gondolom, a tehetetlen ember szokta."⁶

Még amikor a fakereskedő által felajánlott pénzt visszautasítja, akkor sincs elég bátorsága ahhoz, hogy megmondja, miért nem veszi el a pénzt. Lassan tudatára ébred, hogy az emberek bolondnak nézik, s vannak pillanatok, amikor ezzel önmaga is egyetérteni látszik:

"Az íróasztalon ülő Férfiban azonban ez az egész hús szomorúság látszólag csak a magányáról ébreszt gondolatokat, amelyekben mind nehezebb és nehezebb igazolni a tisztességet. Hogyan is igazolhatná, amikor körülötte az egész világ egyre csak azt mondja, hogy kétféle ember keres a tisztességben menedéket - a gyáva és a bolond? Mostanában gyakran nehezül rá az a reménytelen, tehetetlen érzés, hogy ő nemcsak ezek egyike, de a kettő gyámoltalan keveréke."⁷

A Férfi egyre csak azon tűnődik, hogy mindenkinek szükségszerűen és elkerülhetetlenül be kell-e hódolnia a korrupció előtt, és hogy az ő küzdelme hiábavaló-e. Arra törekedve, hogy távol tartsa magát a korrupciótól és a romlástól, nem fogja-e még korruptabbul és romlottabban végezni? A Férfi csak a regény végén, Koomson bukásának és tönkrejutásának pillanatában érzi beigazolódtnak saját magatartása helyességét.

⁵Armah, 1975, 16.

⁶Armah, 1975, 75.

⁷Armah, 1975, 63.

Ahogy arról már korábban esett szó, Armah naturalista részletességgel ábrázolja az életműködéseket. A latrina képe - a ghánai politikai élet szimbólumaként - többször is megjelenik a regényben:

"Valami oknál fogva a latrina lámpája erősebb, mint bármelyik más, s ettől a cementtálpak úgy merednek fel, mint megannyi szobormű. A Férfi felszökken a legtisztábbra, amit lel, közel a hosszú latrina túlsó végéhez, szeme végigfut a régi ürülékkel teliragadt csöbörsonon. Azután, hogy választott, óvatosan tolja le a nadrágját, nehogy a hajtókája lent belelógjon a csatornába. A latrina azért jobb, mint az otthoni, mert átjárja a levegő, még ha ez a levegő a lenti nyílásból száll is föl, és párás is a benne lebegő jól ismert részecskéktől."⁸

A regény nyilvánvalóan a ghánai valóságból táplálkozik, de szélesebb értelemben hasonló helyzetre utal sok függetlenné vált afrikai országban. A függetlenség elnyerése után az afrikaiak vették át országaik irányítását, a különféle állásokkal, tisztségekkel együtt azonban átvették fehér elődeik arroganciáját és lekezelő magatartását is. Armah vitriolos satíráját éppen ennek az "új osztálynak" a saját népük kizsákmányolását célzó törekvései ellen irányítja.

Az író a regényben elfogadja, hogy a korrupció elkerülhetetlen, és így több jelképes motívum alkalmazásával teszi érzékelhetővé a mindenkit elnyeléssel fenyegető romlottság elleni küzdelem nehézségeit. Ilyen a csicsidudu hasonlat, amelynek kapcsán Eustace Palmer helytállóan jegyzi meg, hogy "ez a madár, amelyik 'szívből utálja az ürüléket', mégis olyan férgekkel táplálkozik, amelyek leginkább a latrinában tenyésznek. A csicsidudu története az embereknek azt a meggyőződését demonstrálja, hogy minél lelkiismeretesebben próbálja valaki elkerülni a korrupciót, annál inkább belesodródik."⁹

Mégis, vannak néhányan, akiknek sikerül kívül maradniuk a korrupciós praktikákon, bár ez nagy áldozatot jelent számukra. Egyikük a Férfi, másik a Tanító, vagy a Meztelen Ember. Utóbbinak a szerepe kulcsfontosságú. Ő az, aki ellenáll a kísértésnek. Amikor először találkozunk vele, teljesen meztelen, s ez a meztelenség abszolút tisztaságának jelképe. A Meztelen Ember elszigeteltsége és idealizmusa ellenére realista, s tisztán látja, hogy mi folyik körülötte. Látja, hogy bárkinek, aki boldog akar lenni és teljesíteni szeretné "szerettei" kívánságait, előbb vagy utóbb kompromisszumot kell

⁸ Armah, 1975, 127-128.

⁹ Palmer, 1972, 138. (Ford.: Egri K.)

kötnie. Az emberi méltóság megőrzésének egyetlen módja az adott körülmények közül való kiszakadás. A Férfi az adott körülményeken belül próbál meg felülemelkedni a korrupción, következőképp állandó megaláztatásnak teszi ki magát. A Tanító elnyeri a szabadságot, de csak annak árán, hogy magányosságra ítéli önmagát. Egyáltalán nem szabad, és nem is boldog ember tehát. Látszólagos nyugalma ellenére szeretne találkozni "szeretteivel", szeretné megérinteni őket, s szeretné, ha azok megérintenék őt. Tragédiája abban a felismerésben rejlik, hogy megváltás sehol sem létezik.

A Tanító múltbeli tapasztalatai indokolják jelenlegi kiábrándultságát. Ő, Maanan és Kofi Billy a kábítószerhez menekült. Annak hatása alatt nyílt fel a szemük, és látták meg az igazságot. A szabadságért, függetlenségért agitáló politikusok felkeltették bennük a reményt, de túlságosan hamar ki kellett ábrándulniuk.

Maanan a szenvedést türelmesen viselők jelképe, a férjek által megcsalt, korrupt politikusok által kihasznált és tönkretett ghánai nők milliónak képviselője. A csalódás az örületbe kergeti. Amikor a regényben utoljára megjelenik, a tengerparton egy marék finom homokot perget ki ujjai közül, s ezt motyogja: "Mindent megkeverték. Mindent."

Koomson képviseli azokat, akik a jó és a rossz zűrzavaráért felelősek. Eredetileg jószándékú politikus, de nem képes ellenállni a hatalom csábításának. Olyannyira belebonyolódott már a korrupcióba, hogy mindaddig nem veszi észre, mennyire rosszul állnak a dolgok, amíg maga is el nem bukik. Tudatában vagyunk lelki romlottságának, mégis szájalmat érzünk iránta, amikor végül is átpréseli hatalmas testét a klozett-tisztítók által használt gödörön. Az átvergődés ábrázolásának kettős funkciója van. Módot nyújt Koomsonnak arra, hogy megismerje azoknak a férfiaknak és nőknek az életkörülményeit, akiknek a bizalmát elárulta, másrészt valóban a klozett az a hely, ahová végül is való.

A Férfi követi Koomsont a gödörbe, s ezzel mintegy igazolja azt, hogy a korrupció következményei elől senki sem menekülhet el, legyen akár bűnös, akár ártatlan.

A regény címe - A szépek még nem születtek meg - nem sok reménnyel kecsgetető befejezésre enged következtetni. Megdöntik ugyan a hatalmat, a korrupció azonban tovább folytatódik. A Férfi, miután Koomson életét megmentette, hazatérése előtt - a tengerben - jelképes megtisztuláson megy keresztül. Személyes megtisztulása azonban nincs összefüggésben azzal, ami az őt körülvevő világban játszódik.

Armah könyve mély benyomást keltő, jól megírt regény. Talán kissé közelebb áll az európai ízléshez, mint ahogy azt egyesek egy afrikai írótól elvárják. Chinua Achebe, a kiváló nigériai író azt vallja, hogy Armah regénye számára nem meggyőző erejű, mivel sokkal inkább Európa modern egzisztencialista irodalmával áll összhangban, mintsem az afrikai valósággal. Véleménye szerint "Armah nyilvánvalóan elidegenett író... Az általa ábrázolt Ghána felismerhetetlen. A mérhetetlen szomorúságnak és kétségbeesésnek ez a kisugárzása nem illik a képbe. Hol van például a high life, hol van a közösség együttes élményeinek derűje, melegsége, vagy Nkrumah talán mindezt kiülte volna?"¹⁰ Achebe szerint óriási a szakadék Armah és Ghána között, és van valami lekicsinylő Ghána erkölcstelenségéről kialakított rögeszméjében.

Achebe kétségtelenül "az író, mint tanító" szemével tekint Armah regényére. Az ő alapvető célja az, hogy segítsen hazájának "visszanyerni hitét önmagában, és megszabadulni a becsmérlés és önbecsmérlés érveinek komplexusaitól".¹¹ Ennek megfelelően regényeiben arra törekszik, hogy megmutassa a világnak: az afrikai társadalmak a bennük fellelhető súlyos problémák ellenére nem csupán fogyasztói voltak a kultúrának, hanem alkotói is. Az államalapítást megelőző társadalmi fejlődési szakasz állapotának felidézésével, a törzsi múlt "művészi boncolgatása" útján keresi a választ arra, vajon a mai afrikai ember a kettős, sőt többszörös kultúra szorításában hogyan látja a világot, s benne önmagát.

Míg azonban Achebe népének tanítása mellett tör lándzsát, Armah írói célja az, hogy a ghánai társadalom szándékoltan egyoldalú, vagyis csak az árnyoldalakat bemutató ábrázolásával ébressze rá honfitársait "az igazságra". Mivel Ghánában nőtt fel és iskoláinak egy részét is itt végezte, Armah tudatában van hazája gazdag kulturális örökségének. Éppen ezért tölti el végtelen keserűség annak láttán, hogy mivé tették honfitársai az országot. A mindent átható korrupció azonban nem csupán keserűséggel tölti el, hanem bátorságot is ad neki ahhoz, hogy tükröt tartson az emberek elé, és kertelesség nélkül megmutassa, hogyan is élnek. Lehet, hogy túloz, de nem azért, mert elidegenedett, hanem mert fel akarja rázni honfitársait, ki akarja szabadítani őket a "Te is üzletelj, én is üzletelek, minek a süket duma?"¹²

¹⁰Morell, 1975, 14. (Ford.: Egri K.)

¹¹Obiechina, 1980, 264. (Ford.: Egri K.)

¹²Achebe: 1973, 209.

filozófia megszabta magatartásmódokból. Lehet, hogy túlzottan pesszimista, megoldás nélküli képet fest Ghánáról, de célja az, hogy rávilágítson a problémára, felhívja rá az emberek figyelmét. Bár nem Chinua Achebe útját járja, mégsem megalapozatlan művészi hitvallása, amely szerint csak a rideg valóság, a leplezetlen igazság felmutatásával segíthet honfitársainak abban, hogy felismerjék a bajok gyökerét, s újra talpra álljanak.

I R O D A L O M

Achebe, Chinua

- 1981 A Man of the People. London - Ibadan - Nairobi, Heinemann.
(Első kiadás évszáma: 1966.)
- 1973 A nép fia. Ford. Karig Sára, Budapest, Magvető.

Armah, Ayi Kwei

- 1969 The Beautiful Ones Are Not Yet Born. London, Heinemann.
- 1975 A szépek még nem születtek meg. Ford. Göncz Árpád, Budapest, Európa.

Angoff, Charles - Povey, John

- 1969 African Writing Today. New York, Maryland Books.

Awoonor, Kofi

- 1975 The Breast of the Earth. Garden City, New York, Anchor Press /Doubleday.

Jones, Eldred Durosimi (szerk.)

- 1971 African Literature Today: The Novel in Africa. London - Ibadan - Nairobi, Heinemann és New York, Africana Pblg Co.

Leslie, Omolara

- 1973 Nigeria, Alineation and the Novels of Chinua Achebe, Black World, XXIII. évf. 1. sz., 34-43.

Madubuike, Ihechukwu

- 1974 Achebe's Ideas on Literature, Black World, XXIV. évf. 2.sz., 60-70.

Morell, Karen L. (szerk.)

- 1975 In Person: Achebe, Awoonor, and Soyinka. Seattle, Austin.

Mphahlele, Ezekiel

- 1974 The African Image. London, Faber and Faber.

O b i e c h i n a, Emmanuel

1980 Culture, Tradition and Society in the West African Novel.
Cambridge University Press, Cambridge.

P a l m e r, Eustace

1972 An Introduction in the African Novel. London, Heinemann.

T i b b l e, Anne (szerk.)

1965 African English Literature. London, Peter Owen Ltd.

AZ AFRIKAI SZÁJHAGYOMÁNYOK MEGÉRTÉSE FELÉ

Interjú Clémentine Faïk-Nzuji Madiya-val (Louvain)

Clémentine Faïk-Nzuji Madiya a közép-afrikai Zairéban, luba környezetből került az ország fővárosába, Kinshasa egyetemére, ahol a holland misszionárius tudós és terepkutató, Leo Stappers tanítványaként lett nyelvész és folklorista. Művei legnagyobb része szülőföldjének kultúrája, a luba hagyományok feltárására irányul. Közmondásanyagot, ill. találós kérdéseket feltáró és elemző munkái alapkutatás jellegűek. Jelentősek emellett a luba hősének műfajára, a kasalára vonatkozó kutatásai (lásd többek között két kötetét: 1972, 1974). Patrice Mufuta úttörő összefoglaló vállalkozását (Le chant kasalà des Lubà, Paris, Juillard, 1968) követő művei révén további szövegek közreadásával, figyelemreméltó elemzési szempontok felvételével s azok eredményes érvényesítésével jelentős lépéseket tett a lubák orális hagyományainak feltárásában, és elősegítette megismerésük elmélyítését.

A zairei születésű kutatónő pályafutását Kinshasában középiskolai tanárként kezdte. Később különféle beosztásokban tevékenykedett a Zairei Egyetem lubumbashi campusán. Ezt követően az 1979/80-as oktatási évadban Nigerben, a Niamey-i Egyetemen oktatott, majd a Párizsban működő Kulturális és Műszaki Együttműködés Irodájának - az Agence de Coopération Culturelle et Technique-nek - lett megbízott előadója. 1981 óta a Louvain-i Katolikus Egyetem (Belgium) tanáraként afrikai nyelvészetet ad elő.

Tudományos munkája mellett Faïk-Nzuji egyben ismert költő és író. Ám irodalmi művei is a luba hagyományokat tükrözik. Egyik verseskötetének a címe például Kasala (1969), de elbeszélésgyűjteményében (Lenga et autres contes d'inspiration traditionnelle, 1976) is az orális kultúra világából merít.

* * *

- Az elmúlt másfél-két évtized folyamán jó néhány elméleti elgondolás született a szájhagyományokról éppen az afrikai folklórral kapcsolatban. William Bascom amerikai afrikanista hatására kezdték használni például a "verbal art" - szóbeli művészet - kifejezést, de az "afrikai orális - szájhagyományozó - művészetek" kifejezési forma is eléggé elterjedt, s ez utóbbi talán a nem nagyon szerencsés "afrikai orális irodalom" megjelölést igyekszik kiszorítani. Mindez annak a kísérő jelensége, hogy igen sok összefoglalási kísérlet keletkezett az afrikai hagyományos művészetek formai és tartalmi sajátosságairól, eredeti környezetében betöltött helyéről és szerepéről. Első kérdésünk éppen ezért így szól: mit jelent az Ön számára a szájhagyomány?

- A szájhagyományt úgy határozhatjuk meg, mint a száj-, a mozdulat- és a gyakorlatbeli megnyilvánulások együttesét, melyeket egy nép a maga múltjából szavakkal, látható formákkal vagy mozdulatokkal juttat kifejezésre. A szájhagyomány az a medence, ahonnan mindenfajta történelmi, kulturális és nyelvi adalékot meríthetünk. Egy elterjedt tévedés azt állítja, az afrikai kultúra teljes egészét a szájhagyomány olvasztja magába, megfeledezve arról, hogy az emberiség egyik legrégebb ismert írása az egyiptomi, s hogy Egyiptom Afrikában van. Egyébként szemben azzal a közkeletű vélekedéssel, mely szerint Afrika csak az európaiak XVI-XIX. századi behatolása nyomán ismerte meg az írást, a történelmi kutatások bebizonyították, hogy jóval az Európával létrejött kapcsolat előtt léteztek már különböző fajta, kétségkívül helyi írások bizonyos afrikai társadalmakban. Hadd idézzük például a bamoun írást Kamerunból, a vai írást Sierra Leonéból, a nsidibi írást Kelet-Nigéria kalabár társadalmából, a basa és a mende írást Sierra Leonéból és Libériából. Sokkal távolabb visszanyúlva megtudjuk, hogy egyrészt az i.e. VIII. században, a dél-nyugat arábiai Saba királyság uralmával bevezettek Etiópia magaslati fennsíkjain egyfajta szótagírást. Másrészt azt, hogy az i.sz. IV. században keletkezett Aksum királyságban a kopt szerzetesek által folytatott keresztény hitre térítés kapcsán létrejött egyfajta ge'ez nyelven írott vallási irodalom, továbbá szájhagyományozott forrásból ismét egy másik írott irodalom, amhara nyelven. S arról is tudunk, hogy a hedzsrát (i.sz. 622-ben Mohamed Mekkából Medinába menekülését) követő első századok óta, az iszlám expanzió folytán, mind Nyugat-, mind Kelet-Afrika ismerte az arab írást.

A példákat megsokszorozhatnánk. De azt hiszem, nem annak a kimutatása a fontos, hogy rendelkezett-e vagy sem Afrika az írás valamilyen formájával,

hanem azt kell tudnunk: amikor volt írása, azt nem ugyanúgy használta, mint amiképp az európai civilizációban tették. És főleg azzal legyünk tisztában, hogy Afrikában a szóbeliséget uralkodó formának kell tekintenünk ugyan, de nem kizárólagosnak. Kulturális értékeikhez szóbeli úton hozzájutva, s azokat ugyanígy továbbadva, a fekete emberek a kommunikációnak ezt a módját részesítették előnyben, jól tudva, hogy léteznek ezen kívül más kommunikációs módok is. Így a pengető hangszerek, az ideográfikus, azaz képirás, a szilabikus, illetőleg a szótagírás stb.

- Az afrikai hagyományok kutatásának egyik döntő mozzanata a terepmunka. A régi gyűjtések legtöbb problémája éppen az elégtelen vagy alkalmatlan gyűjtési módszerekből, a hiányos vagy "hamis" adatgyűjtésekből származik, legyen szó nyelvi, népköltészeti vagy bármely egyéb kutatásról. Napjainkban egyre nagyobb számban kapcsolódnak be a terepmunkába olyan tudományosan nem képzett, de lelkes amatőrök, akik kellő módszertani ismeret és némi gyakorlat birtokában - az európai folklórkutatás múltjához és jelenéhez hasonlóan - esetleg másképpen örökre elvesző kulturális értékeket menthetnek meg. Miután tudjuk, hogy Ön kiterjedt terepmunkát valósított meg, és utóbb folyamatosan részt vett tanítványai gyűjtőmunkájának irányításában, azt kérdezzük: melyek véleménye szerint azok a szempontok, amelyeket a terepmunkában figyelembe kell venni?

- Ami a terepmunkát illeti, az mindenekelőtt a meghatározott céltől függ és attól a szemponttól, amellyel a témát megközelíteni kívánjuk. Ugyanakkor vannak olyan szempontok, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül, bármi legyen is a kitűzött célunk. Ha például irodalmi tanulmány céljára szövegeket kívánunk gyűjteni, azzal egyidejűleg minden egyes műfajra vonatkozóan össze kell gyűjtenünk az összes társadalmi és kulturális elemet (a szövegek megszólaltatásának körülményeit illetően: mit? - miért? - hogyan? - ki? - mikor? - hol? - stb.). Amennyiben történelmi kutatást akarunk végezni, a történelmi információk gyűjtésével egyidejűleg figyelembe kell vennünk, mit jelentenek e tények azok számára, akik ezeket a tényeket tudomásunkra hozzák, vagyis az illetők személye, családja, valamint tágabb közössége számára, amellyel együtt élnek. De ezt nemcsak annyiban kell mérlegelnünk, amennyiben történelmi eseményeket illet, hanem abban a vonatkozásban is, milyen fontosságot tulajdonítanak nekik hiedelmeik terén. Végül ahhoz, hogy a szójhagyomány valamely jelenségéről kielégítő véleményt alkossunk,

nagyszámú olyan tényt is figyelembe kell vennünk, amelyek közül a legfontosabbak a kor, a hely, a téma összefüggéseibe és használóik szokásainak és hiedelmeinek összességébe szövődnek. Ebből kifolyólag a gyűjtés módszerét nem lehet egyszer s mindenkorra meghatározni. Minden gyűjtő egyéni feladata, hogy magatartását ahhoz a néphez igazítsa hozzá, amelynek a kultúráját, történetét, folklórját stb. tanulmányozni akarja.

Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy a módszer a terepmunkával kapcsolatban figyelmen kívül hagyható. Ellenkezőleg, nagyszámú megközelítési lehetőséget kell az emlékezetünkben őrizni ahhoz, hogy a gyűjtést maximális elméleti ismeretek alapján közelíthessük meg. Szükségünk lesz a szóban forgó célkitűzéshez alkalmazott kérdőívtípusra. Ez lehetővé teszi, hogy elkerüljük az információk minőségét befolyásoló ártalmas szétszórtságot. Fontosak a technikai eszközök is. Például az adatrögzítő készülék és a fényképezőgép minősége stb. Ha ismereteinket szélesíti, sosem hagyhatunk figyelmen kívül a terepmunka során semmilyen fogékony közösséget, amely e munka számára információt nyújthat. Például ha egy kutató meg akar ismerni egy törzset, gyűjtése során keresse föl az összes helységet, amely ezt a törzset alkotja, s lépjen kapcsolatba a törzs valamennyi klánjával, nemzetségével és családcsoportjával. Ez természetesen szükségessé teszi, hogy a helyszínen kiképezzünk bizonyos számú alkalmi gyűjtőt. Amennyiben a kutató hatékony munkát kíván végezni, gyűjtését a maguk társadalmában nyilvánosan arra illetékesnek tekintett személyeknél kell végeznie. Azt se veszítjük szem elől, hogy az adott célkitűzés természete esetleg megkönnyíti vagy épp megnehezíti a terepen végzett gyűjtést. Mert sokkal nehezebb például egy titkos társaságot tanulmányozni, mint közmondásokat gyűjteni.

- Gyakran előfordul, hogy az afrikai kultúra és szájhagyomány közvetítője megoldhatatlan feladatokba ütközik. Európai nyelveken olykor igen nehéz vagy egyszerűen lehetetlen visszaadni az afrikai nyelvi, kifejezésbeli, szimbolikus vagy tartalmi elemeket. Az afrikai hagyományok kutatásának egyik alapvető feladata mégis abból áll, hogy a helyi nyelveken megszólaló eposzokat, meséket, közmondásokat stb. lefordítsák és magyarázatokkal lásák el. Hiszen másképpen az egyetemes emberi kultúra e nagy értékei még a szomszédos afrikai népcsoportok számára sem válnak megközelíthetővé, nem szólva a többi világrész sok más népéről. Miképp vetődik fel az Ön számára az afrikai szövegek európai nyelvekre végzendő átírásának, lefordításának, közreadásának kérdése?

- Ebben a tekintetben meg kell különböztetnünk a szövegek eltérő formáit és előadásuk módjait. Egy szöveget lehet, hogy elmondanak, vagy recitálva, tehát szavalásszerűen előadnak, esetleg elénekelnek, de más eszközökkel, szavak nélkül is továbbíthatják. Mégpedig dobnyelv segítségével, a füttyjelek nyelvén vagy képírással. Ami valamely szavak által közölt szöveg írásbeli rögzítését illeti, ez a feladat több-kevesebb nehézséget támaszt a szerint az eszköz szerint, amellyel az adott szöveget közlik. Ha ténylegesen elmondják, helyes átírása sokkal könnyebb, még ha a szóban forgó beszélt nyelvet nem is ismerjük, de rendelkezünk a nemzetközi fonetika ismeretével. Amennyiben recitált szövegről van szó, bár az előadásmód többé-kevésbé ritmizált, ez mégis némi nehézséget okoz. Ami az énekelt szöveget illeti, az ilyenkor felmerülő nehézségek különbözők. Valójában a kiejtés ilyen esetben kevésbé kivehető, és az előadás felgyorsul, hogy könnyebben figyelemmel lehessen kíséreni. Emellett a ritmussal együtt megjelenhetnek olyan verselési és időmértékes eljárás módok, amelyek átalakítják a szavakat, és az átírás készítőjét különféle hibák elkövetésére készítetik. Például kiegészítő szótagok felbukkanása, szótagelhagyás, hangzásbeli vagy nem hangtani, hanem időmértékes változtatások stb.

Nézetem szerint valamely szöveg átírása két lépésben valósítható meg. Az első a fonetikai, vagyis a hangtani, amikor az informátor artikulációjának minden árnyalatát figyelembe kell venni. A második lépés az ortográfiai, történjék az akár a szóban forgó ország hivatalos helyesírásával, amennyiben ilyen létezik, akár a Nemzetközi Afrikai Intézet által rögzített gyakorlati írásmóddal, vagy pedig az UNESCO által javasolt írásmóddal. Ideális, ha mindkét műveletet az informátor jelenlétében és segítségével végezhetjük el. A fordítás problémája különféleképp jelentkezik. Mert ha az informátor is részt tud venni a lejegyzésnél, nem mindig vehet részt valamely európai nyelvre végzendő átültetésnél. Amennyiben a gyűjtő nem ismeri az informátor nyelvét, tolmácsokra kell hagyatkoznia annak minden jól ismert kockázatával együtt, miután tudjuk, hogy gyakorlatilag nincs olyan szó, amelynek csupán egyetlen értelme volna. Végül is bármilyen esetről legyen szó, a fordítást is két lépésben kell elvégezni. Először szóról szóra kell a szöveget lefordítani. Ennek az a haszna, hogy a szavakat elsődleges értelmük szerint jelenítjük meg, miáltal lehetővé válik, hogy megértsük többértelmű mechanizmusukat az irodalmi fordításban. Ezután kerülhet sor az irodalmi fordításra, ami lehetővé teszi a szöveg megértését, s hogy könnyűszerrel olvashassuk.

Az afrikai szövegek lefordítása súlyos problémákat támaszt a fordítóval szemben. Ha egy európai fordító tökéletesen bírja azt a nyelvet, amelyre a fordítás történik, még semmi sem biztosítja azt, hogy az átadó nyelv valamennyi értelmi árnyalatát pontosan és a megfelelő kifejezésekkel képes visszaadni. Azokat az árnyalatokat, amelyek egyaránt gyökerezhetnek a nyelv használóinak lelki életében vagy történelmük eseményeiben. Épp így az afrikai fordító számára, aki tökéletesen bírja az átadó nyelvet, mindennek ellenére idegen nyelv marad a lefordított szöveg nyelve. Hogy egy fordítás valóban jó legyen, annak megvalósításához legalább két személy szükséges, oly módon, hogy egyiküknek anyanyelvként kell bírnia az átadó nyelvet, a másiknak pedig azt a nyelvet, amelyre a fordítás történik, s ezenkívül mindkettőjüknek a lehető legjobban kell ismernia a másik nyelvet is. S hogy kiküszöbölhető legyenek az elkerülhetetlen szubjektív értelmezések, a fordítóknak számos illetékes személlyel kell együttműködniük.

Az afrikai szövegek közreadásának problémái kétfélek. Az egyik fajtát az a szándék hozza létre, hogy miképpen kell a szóban forgó szöveget rendelkezésre bocsátani. A másikat pedig a kereskedelmi és gazdasági követelmények idézik elő. A kiadók mindenképp üzletemberek, s cégüknek meg kell élnie. Az első szempontból a probléma, úgy véljük, kevésbé éles, amennyiben feltételezhető, hogy manapság minden afrikanista kutató tudja: kutatásai célja érdekében a kiadó részére olyan dokumentációt kell átnyújtania, amely a nyelvészeti módszerek valamennyi követelményének a lehető legteljesebb mértékben megfelel. Teljes szöveget kell biztosítani, a lehető leghűbb fordításra törekedve. A bemutatást olyan összefoglalásnak kell megelőznie, amely a témát tudományos és földrajzi keretek közé helyezi. Végül a közlést egy magyarázó jegyzetből vagy egy alaposan kidolgozott kommentárokból álló fejezetnek kell lezárnia. Az Armand Colin Classiques Africains és a Société pour l'Étude des Langues Africaines (SELAF) könyvsorozatában napvilágot látott gyűjtemények az afrikai szövegek kiadásának kitűnő példái. A szövegek kiadásának problémája a kereskedelmi tevékenység szempontjából már sokkal súlyosabb. Azok az európai vállalatok, amelyek az afrikai szövegek kiadását megkockáztatják, komoly nehézségekkel találkoznak szembe mind a kiadványok finanszírozása, mind eladásuk tekintetében. Mivel a vásárlók száma csekély, a kiadók kénytelenek alacsony példányszámot kinyomtatni, ami - circulus vitiosusként - roppant mértékben növeli az árat... Esményi az lenne, ha ezeket az írásokat Afrikában adnák ki, mégpedig úgy, hogy ezt a tevékenységet az afrikai államok finanszíroznák. Ám mind ez ideig csupán

néhány magánkezdeményezés ismeretes, mint például a CEEBA (Centre d'Études Ethnologiques - Bandundu) Zairében, amelyet azonban nem állami támogatás tart fenn. Remélhetőleg az afrikai államok egy napon megértik majd, ahhoz, hogy Afrika visszanyerje a méltóságát, olyan kultúrája kell hogy legyen, amely az övé, s épp ideje már megmenteni, ami még megmaradt.

- Ön jelenleg a louvain-i egyetem professzora. Oktató munkája mellett kiterjedt kutatói tevékenységet folytat. Milyen munkái készültek el legutóbb?

- Legutolsó munkámat Párizsban, a Sorbonne-on doktori értekezésként mutattam be 1983-ban. Témája: a kasala néven ismert hagyományos irodalmi műfaj formai és személynévkutatási elemzése. A kasala a lubák hősi eposza, vagy másként a dicsérő ének műfajába tartozó hagyománya. Ez egyfajta hosszú költemény, amely valamely klán történetét illusztrálva, különböző eseményeket és személyeket elevenít fel, magasztalja a klán elhunyt és élő tagjait, nevüket, megkülönböztető tulajdonságaikat és hőstetteiket. A tanulmány a luba irodalmi műfajok bemutatásával kezdődik, körképet ad a hagyományos luba irodalom tizenöt műfajáról. A hangsúlyt a szövegek továbbadásának és elterjedésének módjára, ill. a luba irodalom sajátos terminológiájára és társadalmi jelentőségére helyezi. Ilyenformán mindegyik műfaj irodalmi természetű, valamint előadásának társadalmi és kulturális körülményei alapján kerül meghatározásra. Ezután következik a kasala ismertetése, amely komplex műfajként a többi műfaj legnagyobb részét is magába foglalja. Ezt követően három fejezet a kasala formai elemzésével foglalkozik. Az első közülük adatokat szolgáltat a gyűjtemény összeállításáról. A második fejezet azoknak a verssoroknak tekinthető nagy kiterjedésű elemeknek a kérdését vizsgálja, amelyek egyidejűleg alkotnak verselési-technikai és dallambeli egységet.

Nehogy a kasala sajátos különlegességeként értelmezzem, ami valójában csak az énekesnő személyiségéhez tartozó tájszólás- vagy nyelvjárásbeli változatoknak tekintendő, előzőleg rendszerezett összehasonlítást készítettem a bakwa kalonji csoport, továbbá az adott énekes előadó beszéde, valamint a szabályszerű luba beszédmód között, s ezáltal általánosságban meghatározásra kerültek a luba nyelv szabályai. Bizonyos nyelvtani fogalmak újrameghatározása vagy újraalkotása lehetővé tett egy olyan pontos és tárgyilagos mondattani elemzést, ami napfényre juttatja a kasala mondattan teljes mértékben sajátosságos törvényszerűségeit.

A munka egy személynévadási tanulmánnyal folytatódik. Az első a nevek osztályozását végzi el, figyelembe véve a név funkcióját, célját, odaítélése módját és okait. Nyolc osztályt sikerült elkülöníteni, s mindegyik a társadalom valamely különös szempontjának - a hatalom, a rokonsági rendszer, a társadalmi kapcsolatok, az adott események hatására tanúsított magatartási formák stb. - bemutatására adott alkalmat. Ezek szerint megkülönböztethetők: a hatalom és a társadalmi rang szerinti nevek; a születést jelölő nevek; a férfi nevek; örökbefogadási nevek; alkalmi nevek; azonos hangzású nevek, azaz homonimek és névadás nyomán kapott nevek, vagyis eponimek; erőt kifejező, illetőleg túlzó jelentést tartalmazó nevek; ragadványnevek és idegen eredetű nevek. A továbbiakban a kasalában előforduló személynévadások nyelvészeti szabályrendjének a tanulmányozására kerül sor.

A tanulmány utolsó része általános összefoglalást és összegező gondolatokat tartalmaz. Ezek az észrevételek egyszerre vonatkoznak 'általában' az irodalmi műfajokra és 'külön' a kasala ismertetésére.

A szóban forgó munkához három kötet függelék kapcsolódik. Az első a szöveg zenei lejegyzését tartalmazza. A második, öt különféle függeléket foglal magába. Ezek: nyelvészeti elmélkedések (I), mai luba szájhagyományok tára (II), részletes elemzések a kasala mondattani (III), szókészlet (IV) és prozódiai jelenségeit (V) illetően. A szövegek feldolgozása folyamán megismert valamennyi adatot a függelékek harmadik kötete foglalja magába. Végül "Luba szövegek, munkadokumentumok" címen a Leo Stappers professzor által hátrahagyott különböző szövegeket gyűjtöttük egybe. Ez utóbbi ugyanakkor arra szolgál, hogy biztosítsa megóvásukat és megalapozza az irodalmi műfajok tanulmányozását. Emiatt mellékeljük ezt a gyűjteményt az értekezéshez.

CLÉMENTINE FAÏK-NZUJI MADIYA FONTOSABB MUNKÁI

1. IRODALMI MŰVEK

1967	Murmures, poèmes. Kinshasa, Éd. Lettres Congolaises, 15.
1969	Kasala, poèmes. Kinshasa, Éd. Mandore, 54.
1969	Le temps des amants. Kinshasa, Éd. Mandore, 45.
1971	Lianes. Kinshasa, Éd. du Mond-Noir, 31 (Coll. "Objectif 80", série Jeune Littérature n° 4).
1976	Gestes interrompus, poèmes. Lubumbashi, Éd. Mandore, számozatlan oldalak.

- 1976 Lenga, et autres contes d'inspiration traditionnelle.
Lubumbashi, Éd. Saint-Paul, 80.

2. FOLKLORISZTIKAI MUNKÁK

a) Könyvek:

- 1967 Essai de méthodologie pour l'étude des proverbes luba (Mémoire de fin d'études), Kinshasa, École Supérieure Pédagogique, 217.
- 1970 Enigmes lubas - Nshinga, Étude structurale, Édition de l'Université Lovanium, Kinshasa, 168.
- 1972 Evocation du héros dans le chant kasala; Figures de similarité et de contiguité (Mémoire de fin d'études), Lubumbashi, Université Nationale du Zaïre, 257.
- 1974 Kasala, chant héroïque luba, Presses Universitaires du Zaïre, Lubumbashi, 252.
- 1976 La devinette tonale, SELAF, Paris, 92.

b) Tanulmányok:

- 1969 Proverbes, Essai d'une méthode analytique et perspectives pédagogiques, Études Congolaises, avril-juin, No. 2., vol. 11 (O.N.R.D., Kinshasa), 121-133.
- 1974 Observations préliminaires sur les anthroponymes luba du Kasaayi, Linguistique et Sciences Humaines (Lumumbashi), No. 14., Juin.
- 1974 Procédés de voilement dans l'énigme luba, Poétique, No. 19., 333-339.
- 1974 Kasala et ses traits essentiels, Cahiers d'Études Africaines, No. 59., Vol. XV, 457-480.
- 1976 Art oral traditionnel au Zaïre: I. Le Proverbe, Zaïre-Afrique (Kinshasa), No. 103, mars, 155-170.
- 1976 Art oral traditionnel au Zaïre: II. La Devinette à inférence ou Enigme, Zaïre-Afrique (Kinshasa), No. 104., avril, 235-244.
- 1976 Art oral traditionnel au Zaïre: III. La Devinette à Parallélismes, Zaïre-Afrique (Kinshasa), No. 105., mai, 299-303.
- 1976 Art oral traditionnel au Zaïre: IV. La Situation piégée, Zaïre-Afrique (Kinshasa), No. 107, septembre, 427-438.
- 1976 Art oral traditionnel au Zaïre: V. Les noms amplifiés, Zaïre-Afrique (Kinshasa), No. 108., octobre, 475-487.
- 1976 Art oral traditionnel au Zaïre: VI. Les Textes sacrés, Zaïre-Afrique (Kinshasa), No. 109., novembre, 557-564.
- 1976 Un conte qui s'analyse lui-même (Tzetan Todorov-val), Fabula, 17. Band, Heft 3/4, 182-188.

- 1977 La voix du cyondo à travers la savane (Le Langage tambouriné chez les luba du Kasaayi)/(Katende Cyovo-val), Recherches, Pédagogique et Culture, No. 29-30., mai-août. 19-30.
- 1979 La néologie comme miroir d'une société: le cas du Zaïre, (Sully F a i k-kal), Le Français Moderne, 220-231.
- 1982 Représentation idéographique de la Parole Forte, előadás, Université de Mainz.
- 1984 Les différentes catégories de nomes dans la société luba, előadás, Folklór a mai Afrikában, II. nemzetközi konferencia, Budapest, 1984. VIII. 28-31., 28 p.

AZ EPIKÁTÓL AZ AFRIKAI ORÁLIS IRODALOMIG

Interjú Isidore Oghenerhuele Okpewho-val (Ibadan)

Isidore Oghenerhuele Okpewho az afrikai "verbális művészet" kutatásának kiemelkedő alakja. Munkássága teljes egészében az afrikai szájhagyományok esztétikai-irodalmi feldolgozására, értékelésére irányul. Szemléletmódjában, megközelítési eszközeiben, módszertani megfontolásaiban egyértelműen ott találjuk a nagy műveltségű irodalmárt, aki a modern irányzatok mellett magába szívta a klasszikus brit irodalomfilológia legjobb hagyományait.

Okpewho eddigi munkásságban két nagy jelentőségű műfaj, az afrikai eposz és az afrikai mítosz, másrészt az afrikai folklór előadásmódjának problémái, illetve különféle esztétikai, összehasonlító irodalomelméleti kérdések állnak a középpontban. Az 1941-ben született és az ibadani egyetemen tanuló, majd az USA-beli Colorado egyetemen Ph.D. fokozatot szerző kitűnő nigériai kutató pályáját mindemellett sokrétű oktatói és kiadói tevékenységgel kezdte. Nevét először mint prózaíró tette ismertté két nagy sikerű regény (The Victims, 1970, The Last Duty, 1976) megjelentetésével. Utóbbi franciául, oroszul és ukránul is megjelent, és elnyerte az African Arts Prize for Literature díjat. A hetvenes évek közepétől megjelenő hosszabb tanulmányai, majd pedig két könyve (1975, 1983) mint kutatót is világszerte ismertté tette. Az afrikai eposzról írott könyve nagy fontosságú tudományos vitát váltott ki, másrészt a műfaj kapcsán indított esztétikai-irodalomelméleti indíttatású támadása az afrikai folklór antropológiai megközelítése ellen szintén egy jelentős kérdésre irányította a figyelmet.

Kiadatlan önéletrajzában egy fontos megjegyzést találhatunk a legutóbb említett témakört illetően: "Tudományos munkásságom egy másik területe az afrikai kulturális élet 'esztétikai forradalomnak' nevezhető iránya megteremtéséhez járult hozzá. Egészen a legutóbbi időkig a hagyományos afrikai kultúrát főként külföldi társadalomtudósok tanulmányozták. Kutatásaik során elsősorban arra törekedtek, hogy tényeket tudjanak meg különböző afrikai társadalmak életmódjáról és világmépről. A nyelvben, valamint e társadalmak kulturális kifejezési formáiban való igen csekély jártasságuk miatt nagyon kevés figyelmet szenteltek azoknak a rejtett esztétikai áramlatoknak, amelyek jelentést és értelmet adtak e kultúráknak. A szájhagyományok területén végzett terepmunkáim és e tárgyról írott műveim egyik alapvető motívuma éppen ezeknek az 'esztétikai alépítményeknek' a hangsúlyozása. Erre mutat például az is, ahogyan három tudományos könyvemben, illetve cikkeimben az 'előadásmód' elemét hangsúlyozom, egy olyan elemet, amely egyre jobban a figyelem középpontjába kerül a folklórkutatásban, különösen az Egyesült Államokban és Európában."

A közép-európai népek folkloristája számára e megjegyzés alapvetően helyes és fontos gondolatokat vet fel, hiszen a hagyományok csak a saját kulturális környezetből kikerülők számára közelíthetők meg teljes egészükben, bár gyakran a "külső szem" adta megfigyelések is nagy haszonnal járnak. Ugyanakkor érthetetlen számára az afrikai folklór szerepkörének és esztétikai vizsgálatának ilyen fokozott hangsúlyozása, mert ismervé a hagyományos művészeteknek a kultúrában betöltött fontos helyét, természetes számára az eposz vagy a mítosz világirodalmi jelentősége, esztétikai értéke. E túlhangsúlyozás csak akkor válik érthetővé, ha számba veszi a Nyugat-Európában megjelentetett értékeléseket, ismertetéseket, és megérti, hogy az európai irodalom ormain ülő irodalomtörténészek sokszor még mindig csak összehasonlító anyagról, nem önálló, teljes értékű esztétikumról szólnak az afrikai eposzok kapcsán.

Okpewho munkája tehát, a kiszélesedő kutatások következtében támadt gyors avulás ellenére, azért mérföldkő az afrikai eposzok kutatásában, mert első alkalommal vállalkozik arra, hogy esztétikai értékek alapján mutasson rá arra, a hősepika nemcsak létezik az afrikai kontinensen, hanem a világ hősepikai hagyományainak egyenértékű tagja, az egyetemes kultúra legbecsebb kincsei közé tartozik.

* * *

- The Epic in Africa c. könyvében Ön arra tett kísérletet, hogy a legbonyolultabb afrikai folklórműfajt, a hőseposzt elemezze, amelyet a kutatás a világirodalom számára lényegében csak a legutóbbi időben fedezett fel. Véleménye szerint ismerünk-e már elegendő hiteles, eredeti nyelven lejegyzett és valamely európai nyelvre lefordított szöveget e feladat megvalósításához?

- Való igaz, hogy amikor The Epic in Africa c. könyvemet írtam, jóval kevesebb olyan eredeti szöveg állt rendelkezésre, amely elméleti állásfoglalás megalapozására lehetőséget adott, mint amennyit a bőségesen feltárt indoeurópai epikus szövegek tárháza tartalmaz. De ahogyan könyvem előszavában is hangsúlyoztam, "az ilyen kutatás értékét nem az adja, hogy számtalan mesét összegyűjtünk, és belőlük egy ismétlődő logikát szövünk". Így aztán én a jó egy tucatnyi elérhető szövegre koncentráltam. Szerencsére a szájhagyományok Afrikában és a harmadik világban sokkal előbbek, mint Európában, így jóval több szöveg létezik ma, mint könyvem írásának idején, de ezek változatlanul megfelelnek annak az állásfoglalásnak, amelyet munkámban képviseltem. Gordon Innes kiadott két újabb gambiai epikus szöveggyűjteményt, Christiane Seydou tetemes mennyiségű fuláni szöveget gyűjtött Nyugat-Szudánban, Nigériában pedig olyan tudósok gyűjtöttek szorgalmasan és adtak ki szövegeket, mint Chukwuma Azuonye és jómagam. Folklorisztikát tanuló diákjaink szintén bámulatra méltó gyűjteményt állítottak össze (egyes szövegek jóval hosszabbak, mint az Iliász!), és így tovább az egész kontinensen. A helyzet igen sokat ígér a közeljövőre nézve.

- Ruth Finnegan nagy jelentőségű könyvében az afrikai verbális hagyományokat az irodalom részének tekinti. Vagyis nem lát - az európai tudományos szemléletmódból táplálkozva - különbséget írott és íratlan irodalom között (lásd többek között Benedetto Croce esztétikai nézeteit!). Ön talál-e eltérést az írott irodalom mint szöveg és a szájhagyományok mint szöveg között, vagy olyan különbséget, amely az irodalom- és a folklórtudomány megismerési módjai között áll fenn?

- Azt hiszem, itt elsősorban Finnegan Oral Poetry c. könyvére utal, amelyben megpróbálja a szerző elmosni a határokat az írott és íratlan irodalom között. Nagy vonalakban, azt hiszem, neki igaza van. De hadd idézzek ismét The Epic in Africa c. könyvemből, a tárgyról alkotott véleményem bemutatására, amely lényegében mai elképzelésemnek megfelel: "Már kifejeztem

meggyőződésemet, hogy a szájhagyományozó művészet egységes és az írott változattól különálló kategória, amelynek saját nyelvezete van. Azt hiszem, pontosítanom kell ezt a meggyőződésemet. Nem arra gondolok, hogy egyáltalán nincs közös alapja a kétfajta művészetnek. Éppen ellenkezőleg, világos, hogy mivel mindkettő a szavak által és a találóan összekapcsolt szavak útján keletkezett képek által igyekszik élményt nyújtani, vannak közös architektonikus tendenciáik és hatásaik: egy jó leírás, egy szereplő élethű vagy legalábbis a szereplő világának sajátos vonásaihoz hű portré, ill. egy sor más alkotói ötlet és fogás. E tekintetben, meg kell hagynunk, nehéz különbséget tenni szájhagyományozás és írott irodalom között. Az alapvető eltérés a mű létrejöttének folyamatában jelentkezik, az alkotás körülményeiben. Ebben a vonatkozásban a szó alá van vetve azoknak a felhasználás-módoknak, amelyek az egyik művészeti kategória számára elfogadhatóvá, a másik számára alkalmatlanná teszik..." Könyvem további részében lényegében ezt kíséreltem meg illusztrációkkal kézzel foghatóvá tenni. Nemrégiben kiadott másik könyvemben, a The Myth in Africa-ban (Cambridge, 1983) tovább megyek a narratív művészet alapvető mitikus alapjainak feltárásában, mind az afrikai szájhagyományok, mind a magas irodalom területén (lásd különösen az 5. fejezetet). A jelenleg nyomdában levő könyvemben (The Heritage of African Poetry, Longman), amely egy összehasonlító antológia, nyolc választott témakörben (szerelem, magasztalók, háború, halál stb.) a szájhagyományozó költészet és a modern afrikai költészet rokonságát tárom fel a könyvhöz írott részletes bevezetőmben rámutatva az alapvető hasonlóságokra és eltérésekre, valamint a két hagyomány kreativitását meghatározó körülményekre.

- Több cikkében élesen bírálta azt az antropológiai módszert, amely nem az afrikai folklór valódi szellemét ragadja meg, és amely nem veszi figyelembe esztétikai értékeit. Milyen alapvető problémákat lát a folklór-produktumok antropológiai megközelítését illetően?

- Az antropológia (illetve a társadalomtudományok általában) és az irodalom kapcsolatáról teljesebb nyilatkozatot tartalmaz The Myth in Africa c. könyvem, amelyben megpróbálom a tudósoknak néhány a mítoszról, ill. általában a szájhagyományokról alkotott téveszméjét helyesbíteni. Ugyanebben a könyvben kiindulási pontom az az álláspont, amelyet Ruth Finnegan Oral Literature in Africa c. könyvében fogalmazott meg, amely a mítoszt egy szentesített típusú kozmologikus meseként értelmezi, és amelyben arra a követ-

keztetésre jut, hogy ilyen mesék nincsenek Afrikában. Bevezetőmben a szerzőt azzal vádoló, hogy "a 'mítosz' Finnegan által elfogadott definíciója azt a régi szociológiai előítéletet tükrözi, amely a mítosz kreatív elemét elhanyagolva pusztán szent mesét lát benne, olyan szöveget, amely előadótól félve tisztelő elfogadást követel. E könyvben azt hangsúlyozom, hogy hiba elhanyagolni a kreatív elemet. S míg elismeréssel szólok mindarról, amellyel a társadalomtudósok a kutatáshoz hozzájárultak, nyomatékosan ki kell emelnem azt az esztétikai kiindulású álláspontot, amely a mítoszt alkotói erőforrásnak tekinti, olyan forrásnak, amelyből nagyszabású kulturális értékek származnak." Végül egy általam szerkesztett tanulmánykötet (The Oral Performance in Africa) előszavában rámutatok arra, hogy az antropológusok és az irodalomtudósok megközelítési módjai nem épülnek egymásra, valamint néhány olyan lehetőségre, amelynek segítségével gyümölcsöző együttműködést lehetne kialakítani. Azt kell mondanom, igen tisztelen "az antropológiát mint a folklór-produktumok tudományát", s mindig ki is fejeztem e tiszteletemet. Úgy gondolom, ez a tudományág igen sok gyümölcsöző lehetőséget tárt fel a szájhagyományozó irodalom tanulmányozása számára, például azzal az igényével, hogy a tudósok vegyék figyelembe azt a kontextust, amelyben az irodalom létrejön. Ezt Malinowski szögezte le először a Myth in Primitive Psychology c. művében, s olyan kutatók, mint William Bascom vagy Dan Ben-Amos, magukévá tették a nagy előd ezzel kapcsolatos megsejtéseit. Ám e társadalomtudósok nem tettek teljesen eleget az üggyel kapcsolatos meggyőződésüknek. Nyilván azért, mert valamilyen alapvető törés van a látható élet iránt tanúsított és az azt körülvevő, kevésbé körülírható anyag iránti érdeklődésük között. Ez utóbbi az, amelyre az irodalom nagyjából irányul, és rögtön érthetővé válik néhány olyan ok, amely miatt az antropológusok és az irodalmárok nem értenek egyet. Az "előadás" témájában, úgy tűnik, nagyszerű lehetőség adódik a különböző tudományágak nézeteinek egybeesésére. Mindemellett ki kell mondanom, a társadalomtudósok hajlamosak egyfajta pavlovi reakcióra az előadásban produkált anyag irodalmi és esztétikai tartalmával szemben, miközben kedvenc témáikat helyezik boncasztalra (lásd pl. Herman Baumann Verbal Arts as Performance c. tanulmányát).

- Az utóbbi néhány évtizedben az afrikai folklór igencsak divatos lett a világ kulturális életében. Ugyanakkor Afrika és más kontinensek különböző országainak közönsége nagyjából csak régi, nem hiteles, félreértelmezett gyűjtemények alapján közelíti meg ezt a fontos kulturális örökséget. Az Ön

véleménye szerint mit kellene tennünk azért, hogy tovább fejleszthessük és jelentősen kiszélesíthessük a terepmunkát, gyűjtő tevékenységet az afrikai folklór területén, és hogy az érdeklődők kezébe végre a valódi afrikai száj-hagyomány-kincset adhassuk?

- Igaza van az afrikai folklór, a szájhagyományozó irodalom "régi, nem hiteles és félreértelmezett" gyűjteményeit illetően. Attól tartok, hogy egyes kutatók még a modern audio-vizuális technika birtokában is olyan szövegeket gyűjtenek és jegyeznek le, amelyek nem a szájhagyományokat képviselik. Nagyon kevés olyan tudóst képes tudományágunk felmutatni, akik úgy írták át és fordították le gyűjtéseiket, hogy közben szem előtt tartották azt a kontextust, amelyből anyagukat kiemelték. A Gordon Innes-féle Szungyata például értékes eredménnyel szolgál, amikor az énekes és kísérői közötti dialógus is bemutatásra kerül. Még jobb (és az én szememben klasszikus) az, amit John Pepper Clark The Ozidi Saga c. munkájának, a nigériai deltavidék e tömör epikus elbeszélésének közreadásakor nyújt. Clark ugyanis lejegyezte a közönség összes közbeszólását, amit csak képes volt magnójárról rekonstruálni, s ezzel kiváló lehetőséget teremtett számunkra az orális elbeszélő előadásmód dinamikájának felfedezésére. Saját hőseposz-gyűjtéseimben (amelyek közül egyik-másik nyomdában van) Clark és különösen Dennis Tedlock szempontjait kombinálom. Az "orális poétika" megteremtését sürgetve Tedlock a szájhagyományokban jelenlevő elbeszélői előadást inkább "drámai költészetként", semmint simaképző prózaként igyekszik elfogadtatni. Mégpedig azért, hogy számba vegyük azokat a hangulati és személyiség-ábrázoló dialógusokat, amelyek nemcsak az énekes által előadott szöveg keretein belül, hanem az énekes és közönsége (beleértve a kísérőit is) kapcsolatában is létrejönnek. Mindez azonban nemcsak e további személyek közbeszólásainak, vagy az énekes válaszainak teljes bemutatását (már ahol lehetséges) jelenti, hanem a vokalizáció szintjeinek (magas, mély, átlagos) rögzítését is, ami bepillantást enged számunkra a történet hangulatába - vagyis azoknak a szándékosságoknak a párbeszédébe, amelyeken az nyugszik -, valamint epizodikus struktúrájába is. Az énekes lélegzetvételeiből adódó szünetek megfigyelése szintén segítségünkre van a történet "sorainak" behatárolásában. Ilyen és ehhez hasonló módokon tehát megpróbáljuk lerakni a szájhagyományozott művészet bemutatásának helyes alapjait, hogy korrigáljuk azokat a korábbi tévesszméket, amelyek e művészeti formákról keletkeztek (pl. a divatos különbségtételt "próza" és "vers" között, amelyek sokkal nagyobb jelentősége van

az írott irodalomban, mint a szóbeliben), és hogy a szájhagyományozott formák tudományát valóságos és tiszteletet parancsoló talajra építsük.

- Az elmúlt másfél évtized során kiadott könyvekben és tanulmányokban gyakran találkozhatunk olyan kísérletekkel, amelyek az afrikai folklór formai jellemzőinek leírására törekuszenek. Milyen módszereket tart Ön fontosnak, és milyen problémákat lát az afrikai folklór-formák és műfajok mikro- és makroanalízisében?

- Valójában nincsenek kifogásaim az afrikai folklór formai tanulmányozásával kapcsolatban. Úgy gondolom, hogy mind a formalisták, mind a strukturalisták felvetettek néhány igen érdekes szempontot az afrikai folklórhoz való közelítésük során. Alan Dundes The Making and Breaking of Friendship c. tanulmányát (Pierre Maranda által szerkesztett Structural Analysis of Oral Tradition c. kötetben) meglehetősen gondolatébresztőnek tartom, egy olyan formalista esszének, amely egyidejűleg tesz kísérletet szociológiai elemzésre és foglal magába néhány az előadással kapcsolatos meglátást. Tetszik nekem az afrikai szájhagyományok strukturalista elemzésének divatja is: egyet magam is készítettem The Myth in Africa c. könyvem negyedik fejezetében. Abban viszont nem értek egyet ezekkel a megközelítési módokkal, hogy nem veszik figyelembe vagy alulbecsülik a szöveg kreatív elemét. A fent említett fejezetben közreadott elemzés, amit egy teremtési mítoszról készítettem, igyekszik megmutatni, hogy még a strukturalizmus körén belül is felfedezhetjük a mesemondó részéről a kreatív kompetencia elemét (bár erről Lévi-Strauss A nyers és a főtt c. művében azt állítja, hogy semmi jelentősége nincs). De egyes kutatók megközelítési módja (lásd pl. Dan Ben-Amos cikkét a Folklore Genres c. kötetben), attól tartok, mindezen túl jogtalan etnocentrizmusnak ad teret. A helyi társadalmakat nem szabad zárt világokként kezelniük, bármilyen különbségeket (eltéréseket) is őriznek szájhagyományaikban, azokat a világ más részein készült gyűjtések fényében kell figyelembe vennünk: lényegében ezt tettem az epikáról készített tanulmányomban. Talán idézzük fel Stith Thompson tanácsát The Folktale c. könyvéből: "Csak amikor teljesen tudatában van annak, hogy kutatása tárgya lényegében az egész világra kiterjed, csak akkor kerülheti el a népmesével foglalkozó ember a szűk látókörű lokálpatriotizmust, amely eltúlozza egy adott terület néphagyományainak jelentőségét, vagy mindent átfogó elméleteket alapoz az emberiség egy töredékének sajátos kifejezési szokásaira." Soha nem enge-

dem meg, hogy tanítványaim elfeledjék az etnocentrizmus haszontalanságát és rövidlátását.

- Mindamellett, hogy a folklór kifejezés Angliában született, ez a fogalom, ill. a később keletkezett folklórtudomány (folklorisztika), mint a folklórproduktumok vizsgálati módszere a kontinentális Európa, ill. különösen Közép- és Kelet-Európa új etnográfiaájában lett döntő fontosságú, mivel a kontinensnek ezen a részén az éppen lezajlott társadalmi változások következményeképpen a népi kultúra központi szerepet játszott a nemzeti öntudatra ébredésben, a nemzeti identitástudat kialakításában. Tekintve, hogy az európai típusú néprajzi kutatás a folklór tényeire (mesék, énekek, epikus szövegek stb.) összpontosított, módszerei ezek felkutatására, összegyűjtésére, rögzítésére, átírására, jegyzetekkel való ellátására, mikro- és makroelemzésére tette a hangsúlyt, nem alkalmazhatjuk-e valamilyen módon a komplex folklórgyűjtés e gazdag hagyományát annak a célnak az elérésében, hogy feltárjuk az afrikai szájhagyományok igazi világát az egyetemes emberi kultúra számára? Mi a véleménye erről a gondolatról vagy inkább javaslatról?

- Természetesen sok afrikai folklorista van, aki példát vehet az európaiaktól, miként használhatja fel tudománya értékeit a nemzeti tudat táplálására. Igen csodálom például azt, ahogyan a zsidók képesek voltak "újrafelfedezni" önmagukat főként azokhoz a hagyományokhoz és szokásokhoz való hűséges ragaszkodásuk ereje által, amelyek meghatározták ezt a csoportot emberemlékezet óta. De attól tartok, Afrikában a helyzet kissé más. Valamilyen másféle identitás erőltetése azzal a veszéllyel jár, hogy ha nem helyesen értelmezzük (s ez igen nehéz dolog), hajlamosak leszünk a sovinizmusra és következképpen a konfrontációra. Azokban a soknemzetiségű társadalmi struktúrákban, amelyek majdnem minden afrikai országban megtalálhatók, az etnikai konfrontáció lehetősége rendkívül erős. Saját kutatásaim sokkal inkább az emberi valóság kultúrák feletti szemléletét igyekszik megvalósítani, ez az a megközelítés, amelyet én teljes erőmmel támogatok.

ISIDORE OKPEWHO FONTOSABB MUNKÁI

1. IRODALMI MŰVEK

- 1970 The Victims (Novel), London, Longman Group Ltd., 200. (New Edition: Three Continents Press, Washington D.C., 1980.)
- 1976 The Last Duty (Novel), London, Longman Group Ltd., 243. (Oroszul: Progresz, Moszkva, 1980; franciául: Europe Revue, Paris, 1980; ukránul: Dnipro Press, Kijev, 1980.)

2. FOLKLORISZTIKAI MUNKÁK

- 1975 The Aesthetics of Old African Art, Okike, No. 8, 38-55.
- 1976 Africa and the Epic: Comparative Thoughts on the Supernatural Machine, Okike, No. 11, 81-104.
- 1977 Principles of Traditional African Art, Journal of Aesthetics and Art Criticism, Vol. 35, No. 3, 301-313.
- 1977 Does the Epic Exist in Africa? Some Formal Considerations, Research in African Literatures, Vol. 8, No. 2, 171-200.
- 1978 African Fiction: Language Revisited, Journal of African Studies, Vol. 5, No. 4, 414-426.
- 1979 Poetry and Pattern: Structural Analysis of an Ijo Creation Myth, Journal of American Folklore, Vol. 92, No. 365, 302-325.
- 1979 The Epic in Africa, New York, Columbia University Press, 288.
- 1979 Firstfruits and Prospects in African Folklore, Journal of African Studies, Vol. 6, No. 3, 171-175.
- 1980 Retheking Myth, in: Myth and History, szerk. Eldred D. Jones (African Literature Today, No. 11), London, Heinemann, 5-23.
- 1980 The Anthropologist Looks at Epic, Research in African Literatures, Vol. 11, No. 4, 429-448.
- 1981 Myth and Rationality in Africa, Ibadan Journal of Humanistic Studies, No. 1, 28-49.
- 1981 Comparatism and Separatism in African Literature, World Literature Today, Vol. 55, No. 1, 25-31.
- 1981 The African Heroic Epic: Internal Balance, Africa (Roma), Vol. 36, No. 2, 209-225.
- 1983 Myth in Africa, Cambridge, Cambridge University Press, 305.

(Az interjúkat készítette, a bibliográfiákat összeállította:
Biernaczký Szilárd)

BIERNACZKY SZILÁRD

AFRIKAI IRODALOM ÉS KULTÚRA MAGYARORSZÁGON 1970-1984

Megjegyzések egy bibliográfiához

Tizenöt esztendő telt el a Helikon egykori Afrika-különszáma, illetve Keszthelyi Tibor könyvkiadási áttekintése¹ óta. Egy sor területen a helyzet megváltozott. Ezt mindenekelőtt az dokumentálja, hogy 19 afrikai ország irodalmának hazai térhódítását már önálló bibliográfiai kategóriában vehetjük számba. Más esetekben viszont Keszthelyi megállapításai ma is helytállóak. A legfájóbb probléma az, hogy a mintegy 50 országot magába foglaló kontinens irodalmának, történelmének, művelődéstörténetének, tudományos világának hazai bemutatása mindmáig tűzoltásszerűen zajlik. Hiszen egyetlen könyvkiadónál sem dolgozik függetlenített afrikanista, sem olyan szerkesztő, akinek a feladata elsősorban ez a terület volna. Az afrikai irodalmak közreadásával foglalkozó műhelyek (elsősorban az Európa és a Magvető) nyelvi vagy tematikus-műfaji kritériumok alapján sorolják be az idevágó feladatokat osztályaik munkájába. A különféle szakirodalmi területek gondozása még széttagoltabb. Meg kell azonban állapítanunk, e helyzet ellenére örvendetes mennyiségi és minőségi változások is kitapinthatók az elmúlt 15 év hazai afrikanisztikai könyvkiadását tekintve.

Néhány újabb jelentős és igen értékes anyagot tartalmazó népköltészeti gyűjtemény jelent meg (Tornai: Boldog látomások, Frobenius: Fekete Dekameron, Görög: A madáron vett menyasszony, Niane: Sungyata stb.). Gazdagodott, többé-kevésbé jelentős mértékben, néhány afrikai ország hazai irodalmi bemutatása (Dél-afrikai Köztársaság, Elefántcsontpart, Ghana, Kenya, Nigéria, Zimbabwe). Örvendetesen nőtt az afrikai folklórral és írott irodalommal foglalkozó tanulmányok, ismertetések száma. Kár, hogy ezek egy része kis

¹Keszthelyi, T.: A fekete-afrikai irodalom Magyarországon, Helikon, 1970/1, 100-105.

példányszámú akadémiai folyóiratokban vagy belső kiadványokban látott napvilágot, más részük pedig csak idegen nyelven jelent meg. Jelentősen szaporodott az afrikai kultúrák megértéséhez oly szükséges szakirodalom, mind a társadalomtudományok, mind a művelődéstörténeti jellegű ismeretterjesztés vagy az útikönyvek tekintetében. Kiemelkedik a Kossuth Könyvkiadó tevékenysége, amely számos afrikai ország történetével, mai politikai életével ismertette meg az olvasót. De fontos az a Magyarország c. hetilap hasábjain megvalósuló folyamatos tájékoztatás is, amelyet egyébként bibliográfiánk nem dolgoz fel. Mindemellett az etnológia, a társadalmi és kulturális antropológia, a nyelvészet, az egyiptológia, a művészettörténet, a társadalomelmélet, az afrikai egyházak, a gazdasági kérdések, a földrajz, ill. a magyar afrikanisztika története vonatkozásában is került a hazai érdeklődők kezébe néhány értékes munka.

A bibliográfia ugyanakkor a hazai könyvkiadás jelentős egyoldalúságait is megmutatja. Teljes mértékben hiányzik például a kelet-afrikai szuahéli nyelvű irodalom (főleg Kenya, Tanzánia, Zambia, Uganda). Egy sor olyan angol nyelvű (Sierra Leone, Szudán, Tanzánia, Zambia), ill. francia nyelvű (Benin, Mali, Niger, Zaire) irodalom sem kapott helyet benne, amely egy-egy kiemelkedő értéke kapcsán méltán érdemelne figyelmet. De a véletlen rátalálások ellenére lényegében semmit sem tudunk az észak-afrikai (másként magreb) országok arab nyelvű irodalmáról, vagy arról, hogy a magreb világ egy részében (Algéria, Marokkó, Tunézia, gyakran ide kapcsolják még Mauritániát is) jelentős francia nyelvű irodalom létezik.

Ami viszont az egyes szerzőket illeti, megállapíthatjuk, Keszthelyi felpanaszolásai óta pl. Camara Laye, Mongo Beti, Timothy Mofolorunso Aluko vagy Lenrie Peters műveit illetően továbbra sem történt semmi. De sorolhatnánk tovább a neveket. Ha csak a londoni Heinemann Educational Books Ltd. világhírű African Writers sorozatának listáját végigfutjuk, benyomásaink támadhatnak, mi minden hiányzik lényegében (a helyenkénti ízelítők ellenére is) a hazai olvasó asztaláról. Így többek között Elechi Amadi, Flora Nwapa, Kole Omotoso (Nigéria), Kofi Awoonor (Ghana), Sembene Ousmane, C. H. Kane (Szenegál), Nuruddin Farah (Szomália), Luandino Vieira (Angola), Okot p'Bitek (Uganda) nevére gondolunk, illetve olyan irodalomtörténeti jelentőségű művek kiadására, mint Equaino utazásai, Sol. T. Laatje: Muhdi vagy Thomas Mofolo: Chaka c. műve.

De még teljesebb merítési forrásul szolgálhat éppen a Heinemann-nál megjelent kitűnő bibliográfiai vállalkozás: Hans Zell-Carol Bundy-Virginia

Coulon: A New Reader's Guide to African Literature (London, 1983, 553), amely minden lényeges folklór vagy irodalmi kiadvány adatait megadja tartalmi kivonatokkal, kritikai idézetekkel kiegészítve, ugyanakkor 96 író és költő életrajzát is közzéteszi. E munka azért is fontos, mivel adatai jóval pontosabbak, mint a Donald Herdeck által készített African Authors (Black Orpheus Press, Washington, 1973, 605).

A magyar könyvkiadás korábban vázolt helyzetéből következő egyoldalúság két különösen előnyben részesített nemzeti irodalom esetében tapintható ki legjobban. A világhírűvé lett nigériai irodalom láthatóan mind nagyobb szerepet kap a hazai kulturális életben. Azonban Wole Soyinka és Chinua Achebe mellett újabban csak Buchi Emecheta felfedezése következett be. Hiába pl. Amos Tutuola egykori sikere (Részeg a bozótban, Európa, 1966), újabb művek magyarításaira nem került sor a kiváló író életművéből. De sorolhatjuk tovább a neveket, tehát a már említett Aluko, Amadi, Nwapa, Omotoso mellett pl. I. N. C. Aniebo, John Pepper Clark, Obi B. Egbuna, Cyprian Ekwensi, D. O. Fagunwa, Duro Ladipo, John Munonye, Nkem Nwankwo, Wale Ogunyemi, Isidore Okpewho, Femi Osofisan vagy Ola Rotimi munkái is méltán szerepelhetnének a magyar kiadók fordítási terveiben. Közülük számosan különféle nyelveken is (japántól az oroszig) napvilágot láttak.

A másik egyoldalúság kissé bonyolultabb kérdéskört érint. Érthető, hogy a Dél-afrikai Köztársaságban született és utóbb a világ különféle pontjain száműzetésben élő kiemelkedő jelentőségű "fehér írók" (Nadine Gordimer, André Brink) olyan nagy figyelmet kaptak a hazai könyvkiadásban. Azonban e művek nem tartoznak az afrikai irodalom körébe, nem szerzőjük bőrszíne, hanem tartalmi okoknál fogva. Gordimer vagy Brink minden helyismeret és faji megértés ellenére az európai civilizáció felől közelítenek az afrikai világ felé, műveik fehér/európai szempontúak, alapállásúak, kiindulásúak. Az afrikai valóság és az ebből természetes módon kiemelkedő irodalom a Dél-Afrikai Köztársaságban is az afrikai (bantu) etnikumok világából érkezik, vagy még inkább az apartheiddel nem terhelt további 50 önálló afrikai ország életéből. Nem kizárt persze, hogy fehér bőrszínű író is helyet kaphasson az afrikai irodalomban. De nem Gordimer vagy Brink. Esetleg néhány "Afrikában beljebb élő", az együttélési szokásokban másféle gyakorlatot megvalósító, vagy a történelem sodrában nemre-színre tekintet nélkül bajtársi közösséget vállaló angolai, ill. zöld-foki szigetek alkotói (Luandino Vieira vagy a majdnem fehér mulatt Baltasar Lopes²) esetében beszélhetünk ilyes-

²Burness, Donald: Fire. Six Writers from Angola, Mozambique and Cape Verde, Three Continents Press, Washington, 1977, 148.

miről. Természetesen a nem haladó dél-afrikai fehér íróknak a hazai könyvkiadásból való kizárásáról van szó, hanem arról, hogy Gordimer vagy Brink nevével az afrikai irodalom "nem pipálható ki", abból mélyebben és teljesebben kell merítenünk. Egyszóval visszajutottunk kezdő kérdésfelvetésünkhöz, ahhoz a problémához, hogy sajnos - ismert történeti okoknál fogva - mindmáig nem alakultak ki hazánkban az intézményes tudományos, ill. kiadói bázisai, keretei az afrikanisztikának, az afrikai kultúrák megismertetésének. Így aztán még inkább érthető, ha a hazai kiadói lektorálási rendszer már érintett spontaneitása óhatatlanul a "könnyebb megoldások" irányába hat. Így pl. mind a tudományos felkészültség, mind az ismeretterjesztés és az irodalmi horizont-tágítás tekintetében jellemző, hogy afrikai nyelvekből közvetlenül fordított művek még nem születtek hazánkban (eltekintve most az óegyiptomi szövegektől).

Az ELTE-n 1981-ben alakult Afrikai Kutatási Program, még ha jelentős mértékű érdeklődést is regisztrálhatott a különféle szakterületeken, jelenleg is elsősorban saját működése gondjaival elfoglaltan aligha töltheti be a kiadók orientálásának szerepkörét. Mindemellett történtek különféle jellegű, szintű és témájú megbeszélések, amelyek a könyvkiadást, az afrikai irodalom hazai közreadásának problémáját is érintették. Született néhány olyan terv (afrikai eposzok, különféle folklórműfajokat tartalmazó gyűjtemények, afrikai, európai és hazai szerzők folklór- és irodalmi tanulmányait tartalmazó antológiák kiadása, a szuahéli vagy a nigériai irodalom kistükreinek elkészítése, a magyar kiadásra érdemes művek széles körű előkészítése stb.), amelynek esetleges megvalósulása a későbbiekben kétségkívül áttörést eredményezhetne. Reméljük, lesz a tervek megvalósításához kellő energia, és a későbbiekben is megmarad a jelenleg tapasztalható kiadói hajlandóság Afrika a korábbinál jóval teljesebb bemutatására.

Az itt közreadott bibliográfia természetesen nem teljes. A szájhagyományok és az írott irodalom anyagából azonban legfeljebb csak a vidéki irodalmi és kulturális lapok elszórt közleményei hiányzanak (a kötetben megjelent fordítások előzetes folyóirat-kozléseit többnyire nem vettük figyelembe). A szakirodalmi válogatás esetében teljesebb a hagyományos kultúrához közelebb álló diszciplínák feldolgozása, más területek (gazdasági kérdések, földrajz, régészet, archaikus társadalmak stb.) esetében viszont kötetben megjelent munkák is hiányozhatnak. A folklór és az irodalom kérdéseit tartalmazó adatközlési anyagokból felvettünk olyan munkákat is, amelyek idegen nyelven, ill. csak "intézményi sokszorosításban" (MTA Szociológiai Intézet,

ELTE Afrikai Kutatási Program stb.) láttak napvilágot. Tettük ezt két okból: egyrészt mivel a hazai afrikanisztikai hiánygazdálkodás miatt ezekre a nehezebben hozzáférhető információkra is nagy szükség van, másrészt mivel - hasonló okokból - ez a legjelentősebb külföldi komplex bibliográfiák (lásd pl. Modern Language Association Annual Bibliography) esetében is évtizedes gyakorlat.

Összegezésül annyit, az itt következő informatív összeállítás kettős céllal készült. Egyrészt szeretnénk felmutatni, hogy mi az, amit az elmúlt másfél évtized alatt betakarítottunk, másrészt pedig ösztönözni a hazai afrikai kutatásokat. Ezért egészítettük ki a bibliográfiát a különféle szakterületek adataival. Jóllehet e megoldásunk tudományosan is alátámasztható: sem Afrika ma élő hagyományos kultúráját, sem frissen született irodalmát nem ismerhetjük meg, nem kutathatjuk a bonyolult történelmi-társadalmi összefüggések ismerete nélkül. Többszörösen igaz ez a törzsi formációk esetében, ahol a gazdaságnak, a közösségi életnek, a kultúrának a modern világban szokásosan sokféle részre szakadó különféle területei, az eposztermő archaikus társadalmak lukácsai "világegész" elméletének megfelelően, nagy kohéziós erővel összekapcsolódó szoros egységet alkotnak.

Az itt közreadott bibliográfia végső célja tehát a hazai afrikanisztikai kutatások ösztönzése. Bár nem kell már felsőhajtanunk a hazai Afrika-kiadás sivárságán, mint azt Keszthelyi Tibor tette a Helikon 1970/1. különszámában, de különösebb öröme sincs okunk. A következő években továbbra is egyetlen feladatunk lehet: a módszeres afrikanisztikai kutatások magyarországi megalapítása.

I R O D A L O M

A) SZÁJHAGYOMÁNYOK (mese, legenda, mítosz, eposz, költészet)

1. Afrikai törzsi költészet. Ford. T o r n a i József, Nagyvilág, 1971/6, 825-831.
2. Boldog látomások. A világ törzsi költészete. Vál., ford., előszó: T o r n a i József, Európa, Budapest, 1984. (Afrika: 223-253.)
3. Fekete Dekameron. Antológia. Leo F r o b e n i u s gyűjtése. Szerk. B o d r o g i Tibor, ford. K a t o n a Tamás, Magyar Helikon és Európa, Budapest, 1974, 212.
4. Halottsirató, életigéző, Fekete-Afrika népköltészetéből. Ford. G e r g e l y Ágnes, Új Írás, 1978/2, 94-97 (joruba, szuahéli, bakiga népköltészet).

5. A madáron vett menyasszony. Bambara mesék. Vál., utószó és jegyz. Görög Veronika, ford. Tótfalusi István, Európa (Népek meséi), Budapest, 1984. 206.
6. Néger kiáltás (lásd 14.)
(joruba, szotó, zulu, fuláni népköltészet).
7. Népek költészete. Antológia a világ népköltészetéből. Vál., szerk. és előszó Rab Zsuzsa, Budapest, Kozmosz Könyvek, 1973. 596 (41 vers).
8. Obi, a gögös kókuszdió. Kubai joruba mítoszok és mesék. Vál., részben gyűjt., ford., utószó és jegyz. Dornbach Mária, Európa, Budapest, 1977. 183.
9. Szungyata, az Droszlán fia. Mandinka hősnének (Soundjata ou l'épopée mandingue). Feljegyezte, előszó és jegyz. Djibril Tamsir Niane, ford. Szegő György, utószó Alpha A. Diallo, Európa, Budapest, 1983. 199.

B) ANTOLÓGIÁK, FORDÍTÁSGYŰJTEMÉNYEK

10. Afrikai költők. Ford. Gergely Ágnes. Nagyvilág, 1980/7. 967-974.
11. A gyönyörűség dalainak kezdete. Óegyiptomi szerelmes versek. Ford. Molnár Imre, nyersfordítás az eredetiből Kákossy László, Budapest, Európa, 1976. 134.
12. A lélek útra kel. Versek Fekete-Afrikából. Antológia. Szerk. Wole Soyinka. Ford. Gergely Ágnes. Nagyvilág, 1976/9, 1302-1309.
13. Három afrikai költő. Ford. Tandori Dezső. Nagyvilág, 1982/1, 34-36.
14. Néger kiáltás - Fekete-Afrika. Irodalmi és politikai antológia. Szerk. Simor András, ford. Csala Károly, Dobos Éva stb., Kozmosz Könyvek, Budapest, 1972, 301.
15. Portugál-afrikai költők. Gabriel Mariano, Fernando Costa Andrade, Rui de Noronha. Ford. Hárs Ernő. Nagyvilág, 1970/10, 1554-1555.
16. Versek. Ford. Bíró József, Dudás Gyula, Tóth Éva. Új Auróra, 1979/3, 60-72, 82-84.

C) AZ AFRIKAI ORSZÁGOK IRODALMA

1. Algéria

a) Regényirodalom:

17. Mamméri, Mouloud: Ópium és ököl (L'opium et la baton). Ford. Bognár Róbert, Európa, Budapest, 1976, 334. Lásd még: - 216 (Simon R.: Algéria irodalma, I. köt., 188); - 2, 3, 150, 187.

2. Angola

a) Költészet:

18. Bambote, Pierre: Búcsú. Ford. Tóth Éva, Új Auróra, 1979/3, 70.

19. Barbeitos, Arlindo: Versciklus. Ford. Weöres Sándor és Pál Ferenc. Nagyvilág, 1980/3, 361-364.
20. Neto, Agostinho: Vértünk, virágunk (Poesias) Antológia. Vál., ford. és bev. Tóth Éva. Európa, Budapest, 1980, 118.

b) Ismertetés:

21. Varjas Endre: Költészet és szabadságharc között (Agostinho Neto: Vértünk, virágunk). Nagyvilág, 1981/4, 617-618. Lásd még: - 216 (Páricsy P.-Rónai P.: Angola irodalma, I. köt., 320); - 14, 15, 16, 150, 154, 187.

3. Dél-afrikai Köztársaság

a) Regényirodalom:

22. Abrahams, Peter: Egyetlen éjszaka (A Night of Their Own). Ford. Dobos Éva, Magvető, Budapest, 1975. 333.
23. Abrahams, Peter: Ékesítse koszorú (A Wreath for Udono). Ford. Széky Annamária, Európa, Budapest, 1983. 337.
24. Brink, André P.: Fekete éjbe nézve (Looking on Darkness). Ford. Betlen János, Európa, Budapest, 1980. 521.
25. Brink, André: Aszály vagy vízőzön (Rumours of Rain). Ford. Betlen János, Magvető, Budapest, 1982. 564.
26. Cope, Jack: A hajnal kétszer jön (The Dawn Comes Twice). Ford. Balabán Péter, Európa, Budapest, 1977, 499.
27. Dongala, Emmanuel B.: Kezünkben puska, zsebünkben költemény (Un fusil dans la main, un poème dans la poche). Ford. Miklóss Livia, Európa, Budapest, 1982. 284.
28. Gordimer, Nadine: Livingstone bajtársai (Livingstone's Companions). Novellakötet. Ford. Borbás Mária, Magvető, Budapest, 1976. 302.
29. Gordimer, Nadine: Kései polgárvilág (The Late Bourgeois World). Ford. Kada Júlia, Magvető, Budapest, 1978. 235.
30. Gordimer, Nadine: Az őrző (The Conservationist). Ford. Gyepes Judit, Magvető, Budapest, 1978. 322.
31. Gordimer, Nadine: A kihallgatás (July's People). Regényrészlet. Ford. Balabán Péter. Nagyvilág, 1982/10, 1468-1477.
32. Gordimer, Nadine: July népe (July's People). Ford. Kaposi Tamás, Magvető, Budapest, 1984. 298.
33. La Guma, Alex: És a hármas kötél (And a Threefold Cord). Ford. Balabán Péter, Európa, Budapest, 1972. 191.
34. La Guma, Alex: Nyár végi ködben (In the Fog of the Seasons' End). Ford. Zentai Éva, Magvető, Budapest, 1979. 343.
35. Sachs, Albie: Stephanie és a bírák (Stephanie on Trial). Dokumentumregény. Ford. Dobos Éva, Magvető, Budapest, 1972. 389.

b) Elbeszélés:

36. Bezuidenhout, Aletta-Simon, Barney: A sárga csillag (The Yellow Star). Ford. Nemes Anna. Nagyvilág, 1979/4, 478-482.
37. Essop, Ahmed: Gerty öccse (Gerty's Brother), Moonreddy úr (Mr. Moonreddy). Ford. Balabán Péter. Nagyvilág, 1980/4, 536-546.
38. Gordimer, Nadine: Külföldön (Abroad). Ford. Zentai Éva. Nagyvilág, 1975/3, 380-393.
39. Gordimer, Nadine: Íratlan történelem (Oral History). Ford. E. Gábor Éva. Nagyvilág, 1981/10, 1427-1434.
40. Gordimer, Nadine: Inni kell (Blinder), Lelkiismereti vétségek (Crimes of Conscience). Ford. E. Gábor Éva és Balabán Péter. Nagyvilág, 1985/1, 56-67.
41. Jacobson, Dan: Jay Edward Ashridge vizsgálójazata (The Summer School Project of Jay Edward Ashridge). Ford. Göncz Árpád. Nagyvilág, 1979/7, 947-960.
42. La Guma, Alex: Az atlaszszelyem kisestélyi (Slipper Satin). Ford. Göncz Árpád. Nagyvilág, 1979/4, 467-470.
43. Rive, Richard: Egy csésze kávé (Kafe i dorogi). Ford. Szüszmann György. Nagyvilág, 1979/4, 471-477.

c) Költészet:

44. Breitenbach, Breiten: Versek (Az ígélet földje, Perzselt szárny, A fekete város). Ford. Kalász Márton, Nagyvilág, 1980/4, 509-511.
45. Kgositse, Keorapetse: Mandela beszél. Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1976/9, 1035.
46. Kgositse, Keorapetse: Mint a tengerár, Felhők felé. Ford. Tandori Dezső, Nagyvilág, 1982/1, 34-35.
47. Kunene, Mazisi: Amíg csak élek. Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1980/7, 974.
48. Kunene, Mazisi: A politikai fogoly. Ford. Tandori Dezső. Nagyvilág, 1982/1, 36.
49. Nortje, Arthur versei (Levél a pretoriai központi börtönből, Sylvia Plathnak). Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1979/4, 483-484.

d) Dráma:

50. Fugard, Athol-Kani, John-Nehona, Winston: Sizwe Bansi halott (Sizwe bansi). Ford. Köröspataki Kiss Sándor. Nagyvilág, 1975/2, 243-261.

e) Ismertetés, tájékozáás:

51. Balabán Péter: Nadine Gordimer új regénye (A kihallgatás). Nagyvilág, 1982/10, 1466-1467.
52. Balabán Péter: Kulcsszó: lelkiismeret (Nadine Gordimer: Something Out There). Nagyvilág, 1985/1, 137-138.

53. Gordimer, Nadine: Délelőtt a könyvtárban (A Morning in the Library). Ford. Nemes Ágnes. Nagyvilág, 1979/4, 567-570.
54. Köröspataki Kiss Sándor: Üzenet Dél-Afrikából. Előszó Fugard, Kani és Nehona drámája elé. Nagyvilág, 1975/2, 242.
55. Marquard, Jean: Soweto és vidéke (Around Soweto). (Ahmed Essop: The Hajji and Other Stories.) Ford. Balabán Péter, Nagyvilág, 1980/4, 605-607.
56. Nemes László: A valóság varázsa (Nadine Gordimer: Burger's Daughter). Nagyvilág, 1980/10, 1575-1577.
57. Taxner Ernő: Egy dél-afrikai vak története (David Lytton: A Tale of Love, Alas and other Episodes). Nagyvilág, 1971/3, 463-464.
58. Wastberg, Per: Hosszú száműzetés (The Prolonged Exile). Ford. Nemes Anna. Nagyvilág, 1981/10, 1562-1566. Lásd még: - 216 (Páricsy P.: Dél-afrikai Köztársaság irodalma, II. köt., 622-623); - 2, 7, 10, 12, 13, 14, 152, 177, 187, 199, 202.

4. Egyiptom

a) Elbeszélés:

59. Abdullah, Mohamed Abdulhalim: A nyugati ablak (Annáfizdatu 'lghar-bijja). Ford. Zoltán Attila; Lovak és rabszolgák (Al-khail val-abid). Ford. Mihályi Géza, Nagyvilág, 1982/1, 50-57.
60. Al-Kuni, Ibrahim: Csak egy csepp vért (Tolko ogyin glotok). Ford. Bán Ervin, Nagyvilág, 1982/6, 839-845.
61. Chedid, Andrée: A libanoni kecske (La chèvre du Liban); A hosszú türelem (La longue patience). Ford. Rayman Katalin, Nagyvilág, 1979/5, 654-662.
62. Cossery, Albert: A képzelet veszélyei (Les dangers de la fantasia). Ford. Erdődi József, Nagyvilág, 1977/11, 1634-1643.
63. El-Szibai, Juszif: Az Abu el Ris negyedben. Ford. Arató János, Nagyvilág, 1977/9, 1300-1305.
64. Hakki, Yehia: Egy rab története (Un Récit dans une Prison). Ford. Szávai János, Nagyvilág, 1975/4, 541-549.
65. Mahfuz, Nagib: Zaabalavi (Zaabalawi). Ford. Fázsy Anikó, Nagyvilág, 1981/6, 816-823.
66. Sarkávi, Adberrahmán el-: Esőben (Fi-l-matar). Ford. Czine Erzsébet, Nagyvilág, 1979/8, 1107-1111.

b) Költészet:

67. Fawzy El-Antil, Mohammad versei (Falusi tavasz, Régi siratóénekek). Ford. Tandori Dezső, Nagyvilág, 1977/10, 1537-1538.

c) Ismertetés, krónika:

68. Abu-Doma, Mohamed: Új folyóirat Egyiptomban (Fuszúl). Ford. Dévényi Kinga, Nagyvilág, 1982/1, 120-121.

69. F á z s y Anikó: Akik lemaradtak (Nagib Mahfúz: Miramar). Nagyvilág, 1981/6, 935-936.
70. K o h e l a, Obáda: Muhammad Fawzi el-Antil 1924-1981. Ford. D é v é n y i Kinga, Nagyvilág, 1982/7, 1082-1083. Lásd még: - 216 (K á k o s y L.: Egyiptomi irodalom, II. köt., 984-987); - 11, 187.

5. Elefántcsontpart

a) Regényirodalom:

71. D a d i é, Bernard B.: Elefántcsontparti történet (Climbié). Ford. D u t k a y M a g y a r Katalin, Európa, Budapest, 1977. 242.
72. L o b a, Aké: Folyóisten fiai (Les Fils de Kouretcha). Ford. B o d o k y Dorottya, Európa, Budapest, 1974. 204. Lásd még: - 216 (P á r i c s y P.: Elefántcsontpart irodalma, II. köt., 1033); - 151, 187.

6. Etiópia

a) Költészet:

73. C h a m u n o r w a, J. M.: Champupuri. Ford. B í r ó József. Új Auróra, 1979/3, 71-72.
74. C h a m u n o r w a, J. M.: Pigeus bölcsődal. Ford. T ó t h Éva, Új Auróra, 1979/3, 42. Lásd még: 216 (K o m o r ó c z y G.: Etiópia irodalma, II. köt., 1270-1274); - 2, 12, 16, 187.

7. Ghána

a) Regényirodalom:

75. A r m a h, Ayi Kwei: A szépek még nem születtek meg (The Beautiful Ones Are Not Yet Born). Ford. G ö n c z Árpád, Európa, Budapest, 1975, 223.
76. A r m a h, Ayi Kwei: A gyógyítók (The Healers c. regényből részlet). Ford. S o m l ó Ágnes és G ö n c z Árpád, Nagyvilág, 1983/6, 795-805.

b) Elbeszélés:

77. A w o o n o r - W i l l i a m s, George: Drága kenyér. Ford. B á n Ervin, Nagyvilág, 1973/2, 256-260.

c) Költészet:

78. A d a l i - M o r t y, Geormbeeyi: Hovatartozás. Ford. G e r g e l y Ágnes, Nagyvilág, 1980/7, 971.
79. A w o o n o r, Kofi: Húsvét hajnal. Ford. G e r g e l y Ágnes, Nagyvilág, 1980/7, 969.
80. K a y p e r - M e n s a h, Albert: Második születésnap. Ford. G e r g e l y Ágnes, Nagyvilág, 1980/7, 970.

81. Okai, Atukwei versei (Tadzs Mahal, Anthos, Pásztoelőjáték, Napszállta-szonáta). Ford. Tandori Dezső, Nagyvilág, 1978/8, 1142-1146.
82. Telfer, Nianum: Ember! Hozzád szólok! Ford. Dudás Gyula. Új Aurora, 1979/3, 83-84.

d) Ismertetés, krónika:

83. Somló Ágnes: Armah történelmi hatása. Nagyvilág, 1983/6, 793-794.
84. Tandori Dezső: A lüktetés "logaritmusa". Atukwei Okai költészetéről. Nagyvilág, 1978/8, 1141. Lásd még: - 216 (Kemenes I.-Páricsy P.: Ghána irodalma, III. köt., 522-523); - 2, 7, 10, 14, 16, 187, 204.

8. Guinea

a) Elbeszélés:

85. Diallo, Alpha A.: A mesterlövész halála (Le tireur d'élite). Ford. Fehér Katalin, Nagyvilág, 1983/7, 964-972.

b) Krónika:

86. Gergely Ágnes: Alpha Africanus Diallo 1952-1984. Nagyvilág, 1985/2, 287-288. Lásd még: - 216 (Keszthelyi T.-Páricsy P.: Guinea irodalma, IV. köt., 59-60); - 9, 14, 150, 151, 156, 157, 178, 187.

9. Kamerun

a) Regényirodalom:

87. Oyono, Ferdinand: Az öreg néger és a kitüntetés (Le vieux nègre et la médaille). Ford. Lengyel Éva, Szépirodalmi, Budapest, 1976, 143.

b) Ismertetés:

88. Izslai Zoltán: Megalázottan, megnyomorítva (Mongo Beti: Perpetué et l'habitude du malheur - Perpetua and the Habit of Unhappiness). Nagyvilág, 1980/3, 457-458. Lásd még: - 216 (Keszthelyi T.: Kamerun irodalma, VI. köt., 108-109); - 2, 7, 152, 156, 187, 188.

10. Kenya

a) Regényirodalom:

89. Ngugi, James: Búcsú az éjtől (Weep not, Child). Ford. Keszthelyi Tibor, Európa, Budapest, 1971, 209.
90. Ngugi, wa Thiong'o: Egy szem búza (A Grain of Wheat). Ford. Walkóné Békés Ágnes, Európa, Budapest, 1979, 325.

b) Elbeszélés:

91. Ngugi, wa Thiong'o: Temetés Mercedesben (Mercedes Funeral). Ford. Göncz Árpád, Nagyvilág, 1977/1, 34-47.

c) Költészet:

92. Angira, Jared: Babonaság. Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1976/9, 1303.

d) Ismertetés:

93. Szilágyi Tibor: Vérszirmok (Ngugi wa Thiong'o: Petals of Blood). Nagyvilág, 1979/7, 1091-1092.
94. Szilágyi Tibor: A földre esett gabonamag (Ngugi wa Thiong'o: Egy szem búza). Nagyvilág, 1980/6, 931-932. Lásd még: 216 (Keszthelyi T.: Kenya irodalma, VI. köt., 171-172); - 2, 7, 12, 14, 149, 152, 161, 187, 206.

11. Kongói Népi Köztársaság

a) Költészet:

95. Kongói költők. Tchicaya U Tam'si, Martial Sinda, J. B. Tati-Lontard, Eugène Ngoma. Ford. Baranyi Ferenc, Nagyvilág, 1980/7, 1007-1010.
96. U Tam'si, Tchicaya G. F.: Agónia. Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1976/9, 1304.
97. U Tam'si, Tchicaya G. F.: A gúnyolkodó. Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1980/7, 972.
98. U Tam'si, Tchicaya G. F.: Ostya a távozóknak. Ford. Tandori Dezső, Nagyvilág, 1982/1, 35.

b) Ismertetés:

99. Fázsy Anikó: A múlt paradoxonai (Tchicaya U Tam'si: La main seche, Les caucrelats). Nagyvilág, 1982/7, 1093-1095. Lásd még: - 216 (Keszthelyi T.: Kongói Népi Köztársaság irodalma, VI. köt., 506); - 10, 12, 13, 151, 156, 187.

12. Madagaszkár

a) Költészet:

100. Malgasi költők. Clarisse Andriamampandry Ratsifandrihamana (Fekete Bánat, Lenin); Solomon Rebenja (Ó, tél! Itt siratom). Ford. Garai Gábor és Hárs György, Nagyvilág, 1977/5, 651-655.
101. Rabéarivelo, Jean-Joseph és Ranaivo, Flavien versei. Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1977/2, 1790-1792.

b) Tájékoztató:

102. Gergely Ágnes: A madagaszkári trubadúr költészet hagyománya. Bevezető Rabéarivelo és Ranaivo verseihez. Nagyvilág, 1977/12. 1787-1789. Lásd még: - 216 (Temesy A.-Temesy A.-né-Kun T.: Madagaszkár irodalma, VII. köt., 534-536); - 2, 187.

13. Malawi

a) Költészet:

103. Rubadiri, James David: Stanley találkozik Mutesával. Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1980/7, 973. Lásd még: - 216 (Keszthelyi T.: Malawi irodalma, VII. köt., 642-643); - 10, 187.

14. Marokkó

a) Elbeszélés:

104. Chraïbi, Dris: Sóvárgás az afrikai föld után (Nostalgie de la terre africaine). Ford. G. Szalai Anna, Nagyvilág, 1976/10, 1452-1455. Lásd még: - 216 (Iványi T.: Marokkó irodalma, VIII. köt., 43-45).

15. Mozambik

a) Költészet:

105. Da Souza, Noemia: Kiáltás. Ford. Bíró József, Új Auróra, 1979/3, 70. Lásd még: - 216 (Keszthelyi T.: Mozambik irodalma, VIII. köt., 640-641); - 14, 15, 16, 187.

16. Nigéria

a) Regényirodalom:

106. Achebe, Chinua: A nép fia (A Man of the People). Ford. Karig Sára, Magvető, Budapest, 1974, 209.
107. Achebe, Chinua: Széthulló világ (Things Fall Apart). Ford. Béres Mária, Európa, Budapest, 1983, 291.
108. Emecheta, Buchi: A menyasszony ára (The Bride Price). Ford. F. Nagy Piroska, Kozmosz Könyvek, Budapest, 1982, 208.
109. Emecheta, Buchi: Másodrendű állampolgár (Second-class Citizen). Ford. Veres Júlia, Európa, Budapest, 1983, 235.
110. Soyinka, Wole: A fékevesztettség évada (Season of Anomy). Ford. Szentmihályi Szabó Péter, Magvető, Budapest, 1980, 424.
111. Soyinka, Wole: Aké: a gyerekkor évei (Ake: The Years of Childhood). Regényrészlet. Ford. E. Gábor Éva, Nagyvilág, 1982/11, 1634-1645.

b) Elbeszélés:

112. Achebe, Chinua: Hadviselő lányok (Girls at War). Ford. Róna Ilona, Nagyvilág, 1975/10, 1456-1465.

113. Fagunwa, Daniel Olorunfemi: Vadászbecsület. Ford. Göncz Árpád, Nagyvilág, 1978/5, 647-651.
114. Gbadamosi, Bakare: Szájalásnak szó az orvossága. Ford. Gergely Ágnes, Nagyvilág, 1978/5, 656-657.
115. Tutuola, Amos: Ajaiyi és a varázsló. Ford. Göncz Árpád, Nagyvilág, 1978/5, 652-655.

c) Költészet:

116. Dobsirató. Mai nigériai költők. Antológia. Vál., ford., és jegyz. Gergely Ágnes. Európa, Budapest, 1977, 145.
117. Soyinka, Wole versei (Háttér és szegénydész, Szigidi). Ford. Tandori Dezső, Nagyvilág, 1981/9, 1316-1320.

d) Dráma:

118. Soyinka, Wole: Kongi szürete (Kongi's Harvest). Ford. Garai Gábor, Nagyvilág, 1974/11, 1670-1726.
119. Soyinka, Wole: Drámák (Plays). Vál. Karig Sára. Ford. Garai Gábor, Göncz Árpád stb., Európa, Budapest, 1978. 393.
120. Soyinka, Wole: Koldusopera (Opera Wonyosi). Ford. Göncz Árpád, Nagyvilág, 1982/5, 690-698.
121. Udensi, Uwa: A névtelen katona (Monkey on the Tree). Ford. Köröspataki Kiss Sándor, Nagyvilág, 1979/2, 246-264.

e) Ismertetés, krónika, tanulmány:

122. Aradi Éva: Mennyit ér a nő Afrikában? (Buchi Emecheta: Joy of Motherhood.) Nagyvilág, 1984/8, 1257.
123. Beney Zsuzsa: A negyedik szín (Wole Soyinka: Myth, Literature and the African World). Nagyvilág, 1979/2, 289-291.
124. Fázsy Anikó: Asszonyorsok Afrikából (Buchi Emecheta: The Bride Price). Nagyvilág, 1978/8, 1258.
125. Fázsy Anikó: Mor-Zamba tanulóévei (Mongo Beti: Remember Ruben). Nagyvilág, 1982/2, 295-296.
126. Fencsik Flóra: Egy távoli etika (Elechi Amadi: Ethics in Nigerian Culture). Nagyvilág, 1983/11, 1729-1730.
127. Gergely Ágnes: Nagy Mercedes, kis képesség (Nkem Nwankwo: My Mercedes is Bigger Than Yours). Nagyvilág, 1975/12, 1907-1908.
128. Gergely Ágnes: Olvassunk-e Tutuolát? Nagyvilág, 1978/5, 645-646.
129. Gergely Ágnes: Mabel, az édes méz, amely elfolyt (Emmanuel N. Obiechina: Onitsha Market Literature). Nagyvilág, 1979/5, 767-769.
130. Gergely Ágnes: A szelíd Soyinka. Előszó Wole Soyinka Aké: a gyerekkor éveit c. regényrészlete elé. Nagyvilág, 1982/11, 1632-1633.
131. Göncz Árpád: Indulatos igazmondás (Chinua Achebe: A nép fia). Nagyvilág, 1975/6, 943.
132. Göncz Árpád: Koldusopera és Koldusopera. Előszó Wole Soyinka drámája elé. Nagyvilág, 1982/5, 689.

133. I s z l a i Zoltán: A harang Okonkwoért szól (Cyprian Ekwensi: Survive the Peace - A béke túlélése). Nagyvilág, 1979/5, 770-771.
134. K a d a Júlia: Az életformaváltás lehetőségei (Wole Soyinka: Drámák). Nagyvilág, 1979/2, 292-293.
135. M. G.: Soyinka (Kongi szürete c.) drámája elé. Nagyvilág, 1974/11, 1668-1669.
136. S z e n c z e i László: Egy afrikai polgárháború (Isidore Okpewho: The Last Duty). Nagyvilág, 1977/3, 450-451. Lásd még: - 216 (B i e r n a c z - k y Sz.: Nigéria irodalma, IX. köt., 322-327); - 2, 3, 4, 7, 12, 14, 150, 152, 154, 171, 175, 187, 190, 200, 204.

17. Szenegál

a) Költészet:

137. B r i e r r e, Jean: Akartam hallani a történelem lépteit. Ford. B í r ó József, Új Auróra, 1979/3, 89.
138. D i o p, Birago: Lélegzetek. Ford. G e r g e l y Ágnes, Nagyvilág, 1980/7, 967.
139. S e n g h o r, Léopold Sédar: Párizs hó alatt. Ford. G e r g e l y Ágnes, Nagyvilág, 1980/7, 968.
140. S e n g h o r, Léopold Sédar: Elégia a vízhez (Élégie des eaux). Antológia. Ford. P ó r Judit, Európa, Budapest, 1982. 67. Lásd még: - 10, 14, 16, 152, 166, 173, 182, 187.

18. Uganda

a) Költészet:

141. P ' B i t e k, Okot: Lawino éneke. Ford. G ö n c z Árpád, Nagyvilág, 1982/12, 1788-1790.

b) Ismertetés:

142. B e n e d e k Mihály: Útikönyv haladóknak (Peter Nazareth: The Third World Writer). Nagyvilág, 1980/8, 1255-1257.
143. G ö n c z Árpád: Lawino messzehangzó éneke. Okot p'Bitek verséről, Nagyvilág, 1982/12, 1785-1786. Lásd még: - 154, 187, 201.

19. Zimbabwe (Rhodesia)

a) Regényirodalom:

144. M u n g o s h i, Charles L.: Ahol az eső későn érkezik (Waiting for the Rain). Ford. I m r e Katalin, Magvető, Budapest, 1979. 293.

b) Költészet:

145. B r u t u s, Dennis: Városringató. Ford. G e r g e l y Ágnes, Nagyvilág, 1976/9, 1037.

c) Ismertetés:

146. T ö r ö k András: Esőre várva (Charles L. Mungoshi: Waiting for the Rain). Nagyvilág, 1978/12, 1892-1893. Lásd még: - 12, 150, 155, 187.

20. Afro-amerikai kultúrák

a) Tanulmány:

147. O r t i z, Fernando: Havannai karnevál. Írások a kubai kultúráról. Gondolat, Budapest, 1982. 469. Lásd még: - 8, 14, 187, 191, 196, 198.

D) TANULMÁNYOK, ISMERTETÉSEK, KRÓNIKA, TÁJÉKOZÓDÁS

a) Folklorisztika:

148. B i e r n a c z k y János: Authenticité des collections des contes africains de Leo Frobenius sous l'aspect du folklore d'aujourd'hui, In: B i e r n a c z k y Sz. szerk. Folklore in Africa Today (1. 238), 1984, 63-102.
149. B i e r n a c z k y Szilárd: Van-e afrikai népmese? Ethnographia, 1976/4, 573-587.
150. B i e r n a c z k y Szilárd: Afrikai etnikai irodalmi szócikkek, Világirodalmi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1984. (V. köt.: kabil irodalom, kamba irodalom, VI. köt.: koin irodalom, kongó irodalom, kuba irodalom, kaju irodalom, lamba irodalom, VII. köt.: lega irodalom, Liandja eposz, lobi irodalom, luba irodalom, lulua irodalom, lunda irodalom, VIII. köt.: maszai irodalom, Mba eposz, mbundu irodalom, meru irodalom, mongo irodalom, Monzon eposz, moszi irodalom, Mwindo eposz, IX. köt.: nago irodalom, nandi irodalom, ndebele irodalom, ngoni irodalom, nszenge irodalom, nuba irodalom, nyanga irodalom, nyakjusza irodalom, nyiha irodalom, nzakara irodalom, nzima irodalom, oriki (műfaj), ovambo irodalom, X. köt.: (sajtó alatt) pedi irodalom, pende irodalom, pigmeus irodalom.)
151. B i e r n a c z k y Szilárd: Fekete-Afrika zenéjéből, 35 rádióelőadás, Budapest, Magyar Rádió, 1977-1978.
152. B i e r n a c z k y Szilárd: Fekete-Afrika zenéjéből (rádiósorozat ismertetőfüzete), Magyar Rádió, Budapest, 1977, 19.
153. B i e r n a c z k y Szilárd: How many historical models of the communication system of tales?, Artes Populares (A Folklor tanszék évkönyve, szerk. V o i g t Vilmos), 4-5, 1979, 49-82.
154. B i e r n a c z k y Szilárd: Fekete-Afrika zenéjéből, 5 újabb rádióelőadás, Budapest, Magyar Rádió, 1982.
155. B i e r n a c z k y Szilárd: Aaron C. Hodz a-George Fortune: Shona Praise Poetry, Afrikaisztikai Hírek, 1983/4, 2-22.
156. B i e r n a c z k y Szilárd: Hősi epika Fekete-Afrikában, Afrikaisztikai Hírek, 1983/8, 3-33.
157. B i e r n a c z k y Szilárd: A Sundjata eposz felfedezésének útja - Frobeniustól napjainkig, Afrikaisztikai Hírek, 1983/12, 15-25.

158. Biernaczký Szilárd: The African Heroic Epic Exists! In: Biernaczký Sz. szerk.: Folklore in Africa Today (1. 238.), 1984. 221-234.
159. Biernaczký Szilárd: Analytical Hints for the Coordination of African Folklore Bibliographies, In: Biernaczký Sz. szerk.: Folklore in Africa Today (1. 238.), 1984. 593-599.
160. Biernaczký Szilárd: Proposals for an African Folklore Encyclopedia (Specimen: Nyanga Literature), In: Biernaczký Sz. szerk.: Folklore in Africa Today (1. 238.), 1984. 601-612.
161. Füssi Nagy Géza: The Ethnic Situation in East-Africa and the Folklore Figure of Liongo Fumo, In: Biernaczký Sz. szerk.: Folklore in Africa Today (1. 238.), 1984. 499-504.
162. Gergely Ágnes: A beszélő dobok költészete. Nagyvilág, 1978/8, 1218-1222.
163. Katona Imre-Ecsedi Csaba: Afrika, In: Mitológiai ábécé. Gondolat Kiadó, Budapest, 1970. 9-42.
164. Keszthelyi Tibor: Az afrikai dobnyelv mint a költői közlés eszköze, In: Népi Kultúra-Népi Társadalom XI-XII., főszerk.: Ortutay Gyula, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 579-588.
165. Kottljár, Je. Sz.: Az afrikai állatmese és az elbeszélő folklór archaikus formái, In: A művészet ősi formái, Budapest, Gondolat, 1982. 435-451.
166. Niane, Djibril Tamsir: Szundzsata. Manding hősköltemény. Bev., ford. és jegyz. Tóth Éva, Új Auróra, 1979/3, 73-82.
167. Tornai József: Afrikai törzsi költészet. Nagyvilág, 1971/6, 825-831.
168. Voigt Vilmos: Afrika folklórjától Afrika irodalmáig, Helikon, 1970/1, 49-54.
169. Voigt Vilmos: Mikor szólal meg Afrika? Nagyvilág, 1979/12, 1855-1857.
170. Voigt Vilmos: Today's African Folklore - as seen from Hungary, In: Biernaczký Sz. szerk.: Folklore in Africa Today (1. 238.), 1984. 1-20.

b) Irodalomtudomány:

171. Achebe, Chinua: Mit olvasnak az afrikai értelmiségiek? Valóság, 1972/8, 119-120.
172. Ajtmatov, Csingiz: Haladó irányzatok Ázsia és Afrika nemzeti irodalmában. Helikon, 1979/1-2, 7-11.
173. Anonim: Filmgyártás és kultúra. Interjú Ousmane Sembène szenegáli filmrendezővel. Valóság, 1978/1, 123-124.
174. Bán Ervin: Bemutatnak egy afrikai folyóiratot (Présence Africaine). Nagyvilág, 1972/9, 1404-1405.
175. Biernaczký Szilárd: Folklór az afrikai irodalomban (Megjegyzések Chinua Achebe: Széthulló világ c. regénye kapcsán). Afrikánisztikai Hírek, 1983/12, 3-14.

176. Biernaczky Szilárd-Füssi Nagy Géza-Kun Tibor: Négritude, In: Világirodalmi Lexikon IX. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 143-150.
177. Brutus, Dennis: Költői vallomás Dél-Afrikáról. A teknősbéka-irodalom, Helikon, 1970/1, 46-48.
178. Diallo, Alpha A.: Világnyelven vagy anyanyelven? Nagyvilág, 1980/7, 1086-1089.
179. Gera Judit: Színház és társadalom Afrikában (Mineke Schipper-de Leeuw: Toneel en maatschappij in Afrika). Nagyvilág, 1978/10, 1568-1569.
180. Gibson, Michael: Peter Brook Afrikában (interjú beszélgetés), Nagyvilág, 1974/5, 772-778.
181. Hárs Ernő: A portugál nyelvű afrikai irodalom. Nagyvilág, 1970/10, 1552-1553.
182. Kane, Mohamadou: A (francia) afrikai irodalom jelenkori problémái. Helikon, 1977/2, 255-262.
183. Kende István: Afrika mindig újít valami újat (Keszthelyi Tibor: Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig). Nagyvilág, 1972/8, 1255-1256.
184. Keszthelyi Tibor: A négritude és a nyugat-afrikai irodalom, Helikon, 1970/1, 11-21.
185. Keszthelyi Tibor: A fekete-afrikai irodalom Magyarországon, Helikon, 1970/1, 100-105.
186. Keszthelyi Tibor: Irodalmi formák Fekete-Afrikában. Nagyvilág, 1970/6, 908-912.
187. Keszthelyi Tibor: Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 285.
188. Keszthelyi Tibor: Kamerun irodalmi élete. Nagyvilág, 1975/1, 128-130.
189. Keszthelyi Tibor: Afrika felfedezése a magyar irodalomban. Nagyvilág, 1977/9, 1383-1385.
190. Kiss Tibor: The Role of Yoruba Mythology in 'A Dance of the Forests' (An Attempt to Interpret Some Aspects of Wole Soyinka's Play), In: Biernaczky Sz. szerk.: Folklore in Africa Today (I. 238.), 1984, 693-699.
191. Kun Tibor: Egy néger-afrikai költő két könyvéről (Cahier d'un retour au pays natal, Les armes miraculeuses d'Aimé Césaire). FilKözl., 1972/3-4, 477-483.
192. Kun Tibor: Keszthelyi Tibor: Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig. FilKözl., 1973/1-2, 210.
193. Kun Tibor: Jacques Nantet: Panorama de la littérature noire d'expression française, FilKözl., 1973/1-2, 218.
194. Kun Tibor: A négritude tematikai irányultsága a francia nyelvű néger-afrikai költészetben, FilKözl., 1974/1-2, 238-243.
195. Kun Tibor: Robert Cornevin: Le théâtre en Afrique noire et à Madagascar, FilKözl., 1974/1-2, 268.

196. Kun Tibor: A dekolonizáció dramaturgja: Aimé Césaire, FilKözl., 1974/3-4, 465-571.
197. Kun Tibor: Jacques Chevrier: Littérature nègre, FilKözl., 1975/1, 120.
198. Kun Tibor: A szimbólumok mint az objektum és szubjektum kifejezésére szolgáló eszközök Aimé Césaire költészetében, FilKözl., 1976/3, 307-322.
199. La Guma, Alex (Dél-Afrika): Hiszünk az egyetemes kultúrában. Az Afroázsiai Írók Szövetsége főtitkárának nyilatkozata. Új Auróra, 1979/3, 64-65.
200. Lindfors, Bernth: Chinua Achebe és a nigériai regény, Helikon, 1970/1, 22-32.
201. Nazareth, Peter: A fény felé. Tanulmányok az afrikai irodalomról (The Third World Writer). Ford. JATE Angol Tanszékének Fordító és Tolmács szakos hallgatói, Európa, Budapest, 1980. 181.
202. Mphahlele, Ezekiel: A négritude-ról, Helikon, 1970/1, 67-69.
203. Páricsy Pál: Fekete-Afrika irodalmáról. Bevezetés, Helikon, 1970/1, 3-10.
204. Páricsy Pál: A nyugat-afrikai színház története, Helikon, 1970/1, 33-42.
205. Páricsy Pál szerk.: Studies on Modern Black African Literature, Budapest, MTA Afro-Ázsiai Kutató Központ, 1971, 121. (Oroszul: 1971, 148, franciául: 1971, 97.)
206. Ravenscroft, Arthur: James Ngugi és a kelet-afrikai irodalom, Helikon, 1970/1, 43-45.
207. Senghor, L. S.: A néger-afrikai esztétika, Helikon, 1970/1, 60-63.
208. Szabó N. Balázs: Afrikai irodalmi folyóiratok, Helikon, 1970/1, 95-99.
209. Szondi Béla: A fekete paradicsom (Het Zwarte Paradijs Afrikaanse scheppingsmythen, szerk. Mineke Schipper), Nagyvilág, 1981/11, 1738-1739.
210. Thomas, L. V.: A négritude értelmezéséről, Helikon, 1970/1, 70-71.
211. Wake, C. H.: Az irodalmi kritika Afrikában, Helikon, 1970/1, 72-76.
212. Wastberg, Per: Témák a mai afrikai irodalomban. Nagyvilág, 1979/1, 125-132.

c) Lexikonok, bibliográfiák:

213. Ecsedy Andorné-Gáliczky Éva: Fekete-Afrika irodalma. Ajánló bibliográfia, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1975. 286.
214. Mihályi Imre: Africa. African Books in Hungary 1945-1984 (Folklore and Literature), bev. Biernaczký Szilárd, Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1985, 225.
215. Páricsy Pál: A fekete-afrikai irodalom kérdései és története. Válogatott bibliográfia, Helikon, 1970/1, 77-94.
216. Világirodalmi lexikon, főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970-1984, I-IX. kötet (A-0).

E) VÁLOGATÁS AZ AFRIKANISZTIKAI SZAKIRODALOMBÓL

- a) Etnológia, gazdasági, társadalmi és kulturális antropológia, művelődés-történet
217. B i t t e r l i, Urs: "Vadak" és "civilizáltak". Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Gondolat, Budapest, 1982. 624.
218. E c s e d y Csaba: Some Questions of the Political Evolutions of Traditional State in Africa, South of Sahara, Néprajzi Értesítő, 1972, 189-216.
219. E c s e d y Csaba: Aspects of Hunting among the Maiak of the Hill Burun. Sudan. Acta Ethnographica, 1973/3-4, 293-319.
220. E c s e d y Csaba: A közösségi földtulajdon szerepe a fekete-afrikai uralkodó csoportok kialakulásában, Magyar Filozófiai Szemle, 1975/3-4, 446-454.
221. E c s e d y Csaba: Hagyományosság és törzsiség a mai Fekete-Afrikában, In: B o r g o s Györgyné-K o v á c s Géza szerk.: Merre tart Fekete-Afrika, Budapest, 1980. TIT, 18-38.
222. E c s e d y Csaba: Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában, In: Űstársadalom és ázsiai termelési mód, szerk. T ó k e i Ferenc (második bőv. kiadás), Budapest, Magvető, 1982. 589-712.
223. E c s e d y Csaba: Az ázsiai termelési mód Fekete-Afrikában, In: Űstársadalom és ázsiai termelési mód, szerk. T ó k e i Ferenc (második bőv. kiadás), Budapest, Magvető, 1982. 713-729.
224. F ü s s i N a g y Géza: Kelet-Afrika koiszán maradványnépei, Artes Populares (A Folklor Tanszék évkönyve, szerk. D ö m ö t ö r Tekla), 1, 1970, 103-122.
225. F ü s s i N a g y Géza: Törzsi kultúrák és viszályok Kelet-Afrikában, Budapest, Corvina (sajtó alatt).
226. F r o b e n i u s, Leo: Afrikai kultúrák. Válogatott írások. Szerk., vál., utószó B o d r o g i Tibor, Gondolat, Budapest, 1981. 401.
227. J a n k ó János: A fellah (Vál. S á n d o r István), In: Messzi népek magyar kutatói, szerk. és bev. B o d r o g i Tibor, Budapest, Gondolat, 1978. II. köt., 58-78.
228. L u g o s i, Győző: Le cas de l'Etat merina de Madagascar precolonial, In: B i e r n a c z k y Sz. szerk.: Folklore in Africa Today (1. 238.), 1984, 431-444.
229. M a g y a r László: Dél-afrikai utazások (vál.: E c s e d y Csaba), In: Messzi népek magyar kutatói, szerk. és bev. B o d r o g i Tibor, Budapest, Gondolat, 1978. I. köt., 216-263.
230. P o l á n y i Károly: Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Egy archaikus társadalom elemzése, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1972. 266.
231. S á r k á n y Mihály: Analysis of the Okiot Exchange System (East-Africa). Acta Ethnographica/1-2, 1973, 157-171.
232. S á r k á n y Mihály: Termelési eszközök tulajdona a fekete-afrikai pásztortársadalmakban, In: Nomád társadalmak és államalakulatok, T ó k e i Ferenc szerk., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 167-187.

233. Szafar, Tadeusz: A fekete földrész, Móra, Budapest, 1982.
234. Teleki Sámuel: A Rudolf- és a Stefánia-tavakhoz (vál.: Ecsedy Csaba), In: Messzi népek magyar kutatói, szerk. és bev. Bodrogi Tibor, Budapest, Gondolat, 1978. II. köt., 33-55.
235. Torday Emil: Beszélgetések Kongóról (vál. Ecsedy Csaba), In: Messzi népek magyar kutatói, szerk., bev. Bodrogi Tibor, Budapest, Gondolat, 1978. II. köt., 191-227.
236. Turnbull, Colin Macmillan: Az afrikai törzsek élete. Gondolat, Budapest, 1970. 189.
237. Zaslavsky, Claudia: Afrika számol, Gondolat, Budapest, 1984. 350.

b) Gyűjteményes kötetek:

238. Biernaczký Szilárd szerk.: Folklore in Africa Today/Folklore en Afrique d'aujourd'hui. Proceedings of the International Workshop/Actes du colloque international, I-II, Budapest, 1-4, XI. 1982, Artes Populares 10-11, Budapest, 1984. LXXXIV-760.
239. Biernaczký Szilárd szerk.: Africana/Budapest, No. 1., ELTE BTK Folklore Tanszék, 1984, 154.

c) Nyelvészet

240. Fodor István: Fekete-Afrika nyelvi problémái, Helikon, 1970/1, 55-59.
241. Fodor István: Introduction to the History of Umbundu. L. Magyar's Records (1859) and the Later Sources. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 327.
242. Füssi Nagy Géza: Az afrikai nyelvek és a szuahéli a harmadik világ nyelvi képében, In: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat, Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.
243. Füssi Nagy Géza: A szuahéli nyelv, mint a nemzeti integráció eszköze Kelet-Afrikában, Budapest, In: Elmaradottság és modernizáció, MTA Szociológiai Intézet, 1983. 33.
244. Füssi Nagy Géza: A közvetítő nyelvek szerepe az afrikai országok nemzeti-kulturális folyamataiban, Budapest, In: Elmaradottság és modernizáció, MTA Szociológiai Intézet, 1983.
245. Füssi Nagy Géza: Bevezetés az afrikanisztikába. Nyelvi problémák a harmadik világban, Tankönyvkiadó, Budapest, 1982. 149.
246. Füssi Nagy Géza: Szuahéli nyelvkönyv, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 256.

d) Archaikus afrikai civilizációk:

247. Dobrovits Aladár: Válogatott tanulmányai. I. köt. Egyiptom és az antik világ, II. köt. Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 203+317.
248. Fodor Sándor: Arab legendák a piramisokról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 178.
249. Kákósy László: Egyiptom és az európai irodalom, Helikon, 1974/2, 167-176.

250. K á k o s y László: Varázslás az ókori Egyiptomban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 202.
251. K á k o s y László: Egyiptom és antik csillaghit. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 347.
252. K á k o s y László: Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája, Gondolat, Budapest, 1979. 446.
253. K á k o s y László: Fény és káosz. A kopt gnóosztikus kódexek, Gondolat, Budapest, 1984. 230.
254. K á k o s y László: Kereszténység és pogányság Egyiptomban. Világosság, 1984/5, 273-279.
255. Ke a t i n g, Rex: Mentőakció Núbiában. Gondolat, Budapest, 1980. 334.
256. W e n i g, Stefen: A nő az ókori Egyiptomban. Corvina - Ed. Leipzig, Budapest - Leipzig, 1978. 58.
257. W e s s e t z k y Vilmos: Egyiptom. In: Mitológiai ábécé. Gondolat, Budapest, 1970. 91-114.

e) Afrikai művészetek:

258. B o d r o g i Tibor-E c s e d y Csaba-S á r k á n y Mihály: Afrika. In: Törzsi művészet, I. köt., Corvina, Budapest, 1981, 159-248.
259. B o r s á n y i László: Traditions and Creativity: An Analysis of Liberian Masks Collection in the Hungarian Ethnographic Museum, In: B i - e r n a c z k y Sz. szerk.: Folkore in Africa Today (1. 238.), 1984. 361-386.
260. K o s c s e v s z k a j a, N. N.: Néhány archaikus forma és képzet Afrika szobrászatában, In: A művészet ősi formái, Budapest, Gondolat, 1982. 420-434.
261. L a u d e, Jean: Fekete-Afrika művészete. Ford. és utószó V o i g t Vilmos. Gondolat, Budapest, 1972. 234.
262. L h o t e, Henri: Sziklafestmények a Szaharában. Gondolat, Budapest, 1977. 289.
263. M i r i m a n o v, V. B.: A szaharai sziklafestészet stílusfejlődése, In: A művészet ősi formái, Budapest, Gondolat, 1982. 393-419.

f) Történelem, politikatörténet:

264. A p á t i Sándor: Angola. Múlt, jelen, jövő, Kossuth, Budapest, 1981. 234.
265. Á r k u s István: Rhodésia-Zimbabwe, Kossuth, Budapest, 1980. 243.
266. Á r k u s István: Az utolsó gyarmatok, Kossuth, Budapest, 1983. 157.
267. D a v i d s o n, Basil: Portugál gyarmatok - felszabadított nemzetek, Magvető, Budapest, 1983. 153.
268. D a v i d s o n, Basil: Gerillaháborúk Afrikában, Kossuth, Budapest, 1984. 341.
269. K a l m á r György: Ghana útjai, Kossuth, Budapest, 1976. 376.
270. K a m i t a t u, Cléophas: A nagy szemfényvesztés (La grande mystification du Congo-Kinshasa + Les crimes de Mobutu). Kossuth, Budapest, 1978. 309.

271. Kürti Gábor: Afrika fölértékelése, Kossuth, Budapest, 1981. 257.
272. Mannix, Daniel P.-Cowley, Malcolm: Fekete elefántcsont, Kossuth, Budapest, 1973. 359.
273. Salgó László-Balogh András: A gyarmati rendszer története 1870-1955, Kossuth, Budapest, 1980. 457.
274. Sík Endre: Fekete-Afrika története, Akadémiai Kiadó, Budapest, III. köt.: 1972, 417; IV. köt.: 1973, 437 (I-II. köt. 1964).
275. Suret-Canale, Jean: A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig. Afrika történeti esszék, Kossuth, Budapest, 1983. 268.

g) Mai társadalmak elméleti kérdései

276. Ágh Attila: Kereskedők és misszionáriusok Afrikában. Termelési módok találkozása. Világosság, 1980/11, 689-694.
277. Ágh Attila: Az államkapitalizmus és az iparosítási imperatívusz, Tanzániai iparfejlesztés és a munkásosztály fejlődése (1960-1981), In: Elmaradottság és modernizáció, MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1983. 85.
278. Ágh Attila: Ujamaa szocializmus Tanzániában: sikerek és kudarcok, In: A fejlődő országok múltja és jelene, I. köt. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, Budapest, 1983. 97-123.
279. Balogh András: Fekete-Afrika gyarmatosítása a modern polgári afrikanisztikában, Századok, 1974/4, 901-914.
280. Ecsedy Csaba-Tókei Ferenc szerk.: Az ázsiai termelési mód a történelemben, Gondolat, Budapest, 1982. 563 (Afrika: 485-563).
281. Fejlődés-tanulmányok, ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, I. köt. (1980⁴): 93-124, 241-292, 363-499; II. köt. (1981⁴): 235-368, 487-543; III. köt. (1983³): 171-409; IV. köt. (1980): 419-448.
282. Kende István szerk.: Fejlődő országok, haladó eszmék, Kossuth, Budapest, 1976. 407.
283. Lugosi Győző: Az uralmi viszonyok keletkezéséről, Világosság, 1983/2, 65-74.
284. Marton Imre: A nemzetté válás sajátosságai Fekete-Afrikában. Esettanulmány Guineáról. Világosság, 1978/3, 145-150.
285. Marton Imre: A marxizmus gazdagításának kísérlete Afrikában. Gondolatok egy készülő Amilcar Cabral tanulmánykötet elé, Világosság, 1980/11, 665-674.
286. Sartre, Jean-Paul: Patrice Lumumba politikai gondolkodása, In: Módszer, történelem, egyén, Gondolat, Budapest, 1976. 325-386.
287. Woddis, Jack: Fanon és az afrikai osztályok, In: Új teóriák a forradalomról, Kossuth, 1975, 201-205.

h) Vallás, afrikai egyházak

288. Árkus István: A katolikus egyház válsága Afrikában. Világosság, 1975/5, 315-319.
289. Árkus István: Dél-afrikai katolikus püspökök a fajgyűlölő rendszer ellen. Világosság, 1977/4, 244-249.

290. Árkus István: A katolikus egyház a mai Afrikában. Világosság, 1980/11, 720-726.
291. Lanternari, Vittorio: Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak, Budapest, Kossuth, 1972. 404.
292. Nagy László: Az iszlám szerepe Algéria nemzeti ébredésében. Világosság, 1980/10, 662-664.
293. Páricsy Pál: Simon Kimbangu és a kongói próféta egyházak. Világosság, 1971/1, 58-62.
294. Zsigovits Edit: Az etióp változások és az etióp egyház. Világosság, 1976/1, 58-62.

i) Gazdasági kérdések:

295. Grigg, D. B.: A világ mezőgazdasági rendszerei. Fejlődéstörténeti áttekintés, Mezőgazdasági, Budapest, 1980.
296. Kubik István: Egyiptom gazdasága, Budapest, Kossuth, 1979. 157.
297. Molnár István: Élelmiszertermelés és szövetkezeti mozgalom a fejlődő országokban. A tanzániai kísérlet, Akadémiai, Budapest, 1979.
298. Nyilas János szerk.: Korunk világgazdasága III. A fejlődő országok, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1981.
299. Simai Mihály: A fejlődő országok és a gazdasági dekolonizáció, Kossuth, Budapest, 1981. 273.
300. Szurovy Géza: Kincs a homok alatt, Gondolat, Budapest, 1978.

j) Földrajz:

301. Balázs Dénes: A sivatagok világa, Móra, Budapest, 1982. 251.
302. Probáld Ferenc-Szegedi Nándor: Afrika és a Közel-Kelet gazdaságföldrajza, Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 272.

k) A magyar (és egyetemes) afrikanisztika története:

303. Biernaczký János: Quelques auteurs oubliés parmi les sources de Leo Frobenius, In: Biernaczký Sz. szerk. Africana/Budapest (l. 239.), 1984, 45-57.
304. Ecsedy Csaba: An African Hungarian: László Magyar, In: Biernaczký Sz. szerk.: Africana/Budapest (l. 239.), 1984, 9-23.
305. Lugosi Győző: Benyovszky Móric Madagaszkáron - "Autolegenda" és valóság, Századok, 1984/2, 361-390.
306. Krizsán László: Néhány magyar kutató szerepe Afrika tudományos megismerésében, Világtörténet (XVIII-XIX. század), 1981/1, 71-82.
307. Krizsán László: Magyar László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 227.
308. Vidacs Bea: Outline History of Hungarian African Studies, In: Biernaczký Sz. szerk. Folklore in Africa Today (l. 238.), 1984, 119-129.

l) Lexikon, bibliográfia:

309. Fejlődő országok lexikona, főszerkesztő: Kende István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 1327.
310. Földünk országai. Szerk. D. Gergely Anikó, Kossuth, Budapest, 1981.
311. Gál Tamás: Mit kell tudni a Trópusi Afrikáról?, Budapest, Kossuth, 1983. 153.
312. Páricsy Pál: Kelet-Afrika történelmével és a kapcsolódó tudományterületekkel foglalkozó magyar írások válogatott bibliográfiája, Világtörténet, 1981/1, 155-160.

m) Útleírás:

313. Balázs Dénes: A Zambezi-től délre. Egy földrajzkutató utazásai Afrika déli országaiban, Gondolat, Budapest, 1979. 415.
314. Balázs Dénes: Bozóttaxival Madagaszkáron. Az Indiai-óceán gyöngye geográfus szemmel, Gondolat, Budapest, 1983. 435.
315. Füstler Ildikó: Az Új Líbiában (Ország-Világ), Kossuth, Budapest, 1980. 209.
316. Galla-Kovács Á.: Nem vadásztam Tanzániában, Kossuth, Budapest, 1976. 176.
317. Greene, Graham: Utazás térkép nélkül, Gondolat, Budapest, 1972. 275.
318. Höhnél Lajos: Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887-1888-ban, I-II., sajtó alá rendezte, utószó Véber Károly, Budapest, Magvető, 406 + 370.
319. Ignác Ferenc: Habub Szudán felett, Gondolat, Budapest, 1979, 175.
320. Jantunen, Tuulikki: Dióbél-ország. Egy hét a ckung-busmanok között. Táncsics, Budapest, 1971. 177.
321. Kulik, Szergej: Afrikai szafárik. Kárpáti, Uzsgorod - Gondolat, Budapest, 1984, 360.
322. Murphy, Dervla: Őszvérrel Etiópiában. Gondolat, Budapest, 1971, 331.
323. Póczik Miklós: Sebész voltam Etiópiában. Gondolat, Budapest, 1980, 179.
324. Polkehn, K.: Úton Algériában, Kossuth, Budapest, 1978, 199.
325. Rácz Antal: Kwa heri Tanzánia! Magvető, Budapest, 1973, 265.
326. Szilágyi Éva: Asszonyorsok Afrikában. Útikalandok 113., Táncsics, Budapest, 1972, 210.
327. Szczygieł, Bogdan: A titokzatos Niger. Gondolat, Budapest, 1977, 223.
328. Szurovy Géza-Máthé Lajos: Fények a Szaharában. Gondolat, Budapest, 1984, 245.
329. Wrangle, Werner: Az Atlaszon túl, Gondolat, Budapest, 1972, 183.

(Összeállította: Morenth Péter)

Leo Frobenius 1873-1973, szerk. Eike Haberland, Wiesbaden, 1973;
 Leo Frobenius: Afrikai kultúrák, szerk. Bodrogi Tibor, Budapest, 1981. Gondolat

Bár néhány évvel ezelőtt kiadták már a Fekete Dekameront (Magyar Heli-
 kon, 1974, szerkesztette: Bodrogi Tibor), amely egy sor erotikus történetet
 tartalmaz a 12 kötetes afrikai mitológia- és mesegyűjteményből, az Atlantis-
 ből, ettől eltekintve a német Frobeniusnak (1873-1938) az etnológiával, ré-
 gészettel és a kulturális formatannal foglalkozó, nagyobbára afrikai téma-
 köröket tárgyaló írásaiból magyarul mindaddig semmi sem volt elérhető, míg
 meg nem jelent a szerző különböző jellegű és tárgykörű munkáiból válogatott
Afrikai kultúrák című szemelvénygyűjtemény (Gondolat, 1981, szerkesztette:
 Bodrogi Tibor). E válogatás közreadásához ösztönzést feltehetően a német
 tudós születésének századik évfordulóján a frankfurti Frobenius-Intézet ál-
 tal - egyidejűleg angolul és franciául - sajtó alá rendezett kötet adott.¹

A két gyűjteményben szép számmal található ugyan azonos szemelvény, tar-
 talmuk nagyobb hányada mégis különbözik egymástól, ami a szerkesztés rész-
 ben eltérő szempontjainak a következménye.

A centenáriumi kiadvány szerkesztője, Eike Haberland professzor, a frank-
 furti Frobenius-Intézet igazgatója, a kötetet elsősorban a mai afrikai et-
 nológusoknak és érdeklődőknek szánta. A szigorúan szakszemponatok szerint
 csoportosított gyűjteményhez bevezetőt, saját kívánságára, Léopold Sédar
 Senghor, Szenegál néhai elnöke, a négritude mozgalom egyik vezető alakja
 írt, akire - s társaira - mozgalmuk megindítása idején, a harmincas évek
 második felében, nagy hatást gyakorolt Frobenius két franciául is kiadott
 műve (Kulturgeschichte Afrikas: Histoire de la civilisation africaine;
Schicksalskunde: Le destin de la civilisation africaine).

A nyugati szakirodalom részéről Frobenius műveit - az elhangzó elismerő
 szavak mellett - már a szerző életében, de nem kevésbé halála után - gyak-
 ran érte éles hangú bírálat és elmarasztalás. A Német Szövetségi Köztársá-

¹Leo Frobenius 1873-1973, Wiesbaden 1973.

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Centre Historical
 Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

ságban a centenáriumi alkalmából publikált kötetbe erre való tekintettel nem vettek be "vitatott" részleteket. Recenziójában Jan Vansina professzor ezt úgy fogalmazta meg: "a szerkesztő virtuóz kézzel nagy értékű szemelvényeket emelt ki"² Frobenius műveiből.

Ami a Frobenius elleni, itt-ott még manapság is felbukkanó támadásokat illeti, ezeket voltaképpen magától értetődő jelenségnek kell tekintetünk, ha számba vesszük a német afrikanistának a szaktudományai határain messze túlmutató legfőbb célkitűzéseit, s ennek következményeként a "higgadt, tárgyilagos tudós" szokványos modelljétől gyakran és élesen elütő magatartását, témakezelését és egyéb személyes megnyilatkozásait. Ez tehát annak tulajdonítható, hogy Frobenius nem volt "csak" etnológus, "csak" régész és "csak" történész. Ő a korabeli tudományos - s itt-ott esztétikai - szemléletek egy sorának a megváltoztatására, új szempontok érvényesítésére törekedett, mind ezt a széles olvasóközönség elé tárva. Itt egész röviden csak az Európa-központú történelemszemlélet megdöntésére irányuló igyekezetéről, a "magas" és a "primitív" kultúrák egyenjogúságának elismertetését célzó erőfeszítéseiről, a kulturális áramlatok mozgástörvényeire vonatkozó megfigyeléseiről, a kultúrát különféle fejlődési periódusokon végighaladó önálló organizmusként jellemző elméletéről és minden emberi rassz kultúrahordozásra alkalmas mivoltának hangsúlyozásáról szeretnék említést tenni.

Mielőtt rátérnék a magyar nyelvű válogatás tartalmának áttekintésére, meg szeretnék arról is emlékezni, hogy korábban, vagyis a két világháború között, akadtak néhányan Magyarországon, akik tudtak egyet-mást a nálunk jelenleg jóformán teljesen feledésbe merült Frobenius munkásságáról.

1938-ban, a német Afrika-kutató halálakor, műveinek egyik legalaposabb magyar ismerője, Marót Károly emlékezett meg róla,³ megkérdőjelezve e tőle merőben távol álló szellem produktumai jelentős részének tudományos hitelét, egyben tiszteletre méltó tárgyilagossággal méltatva Frobeniusnak a tudományos kutatásokra gyakorolt rendkívüli ösztönző hatását. Érdekes adaléknak tekinthető, hogy könnyed eleganciával megfogalmazott világirodalomtörténetben Szerb Antal szót ejt a műfaj szempontjából aligha odaillő etnológus munkásságáról. De azt is tudjuk - a múltjáról valló Ortutay Gyula egy televíziós nyilatkozatából -, hogy a harmincas években a korabeli magyar intel-

²Jan Vansina: Frobenius redivivus, Cultures et développement, Vol. VI. n° 1., 1974, 397-401.

³Marót Károly: K. Th. Preuss és Leo Frobenius - In memoriam, Néprajzi Értesítő 1938, 2-4. szám.

lektuális élet egyik haladó szellemű csoportosulásának, a "Szegei Fiatalok Művészeti Kollégiumának" tagjai Frobenius nem egy munkáját élénk érdeklődéssel forgatták. Feltehető ezzel kapcsolatban, hogy Radnóti Miklós afrikai mesefordításainak - a Karunga, a holtak ura című kötetnek - a létrejöttéhez Frobenius is adott ösztönzést. Másfelől annak bőven maradt írott nyoma, hogy Frobenius művei élénken foglalkoztatták a vele rokon szellemű Kerényi Károly ókortudóst. Így egy levelében éppen ő hívta fel Thomas Mann figyelmét etnológus honfitársára.⁴ Annak idején Németh Lászlóhoz is Kerényi jóvoltából került el Frobenius egyik sok vitát kiváltott műve, a Schicksalskunde, amivel San Remó-i naplója első részében foglalkozott Németh részletesen.

Frobenius 1945 előtti magyarországi hírét-nevét illetően hadd tegyük még szóvá, hogy a német etnológus expedícióin készült sziklaképmásolatokból 1934. március 9. és április 3. között mintegy 200 képet nálunk, Budapesten is meg lehetett tekinteni az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban, sőt Frobenius személyesen is több alkalommal megfordult Magyarországon; legutoljára halála évében, 1938. január 26-án, amikor a Magyar Néprajzi Társaságban tartott előadást A kultúra tudománya és a mitológiakutatás módszere címmel.⁵

Az 1981-ben kiadott magyar nyelvű válogatás szerkesztésekor, a most említett magyarországi előzmények ellenére, reálsan nyilvánvalóan abból kellett kiindulni, hogy - egy-két idős tudóstól és néprajzi érdeklődésű olvasótól vagy egynéhány az etnológia története iránt érdeklődő és elvéve németül is értő fiatalabb szakmabelitől eltekintve - Frobenius munkáit nálunk sem az etnológusok, sem a szélesebb olvasóközönség általában nem ismerik, s így a megállapításaival és hipotéziseivel kapcsolatos vitákról - francia, angol vagy orosz nyelvű, szórványosan felbukkanó sommás megállapításoktól eltekintve - szintén aligha tudnak valamit.

Az előszóban, Frobenius életművének tömör ismertetése végén, Bodrogi Tibor azt írja: "...Frobeniusnak azokból a munkáiból adunk szemelvényeket, amelyek tevékenységének legfontosabb vonulatait, írásműveinek típusait jelzik... mint az útleírás... anyagfeltáró terepmunka... folklór... művészet-sziklaképkutatás... portrék..."

Mindjárt az elsőként szóba hozott típusnál két ok miatt is meg kell állnunk. Először azért, mert az útleírásokból, alighanem vitatott részlete-

⁴Thomas Mann és Kerényi Károly levélváltása regényről és mitológiáról, Officina 99/100, 58.

⁵M a r ó t Károly: id. tanulmány.

ik miatt, a német kiadású válogatás semmit sem tartalmaz, másodsorban mivel éppen az "Útleírás" műfajában Frobenius egyénisége kialakulásának egyik fontos mozzanatára bukkanunk. (A magam részéről, a következő mondatokban kifejtett okok miatt, az Auf dem Wege nach Atlantis mellett - Bodroginál az anyagfeltáró terepmunkák közt említett és - a nyugati szemelvénygyűjteményben ugyancsak mellőzött Und Afrika sprach köteteit is ide sorolom.) A porosz katonatiszti családban felnövő gyermek Frobenius ugyanis, afféle jövődöbéli könyvmolyt sejtetve, az ifjúsági irodalmon belül már tízegynéhány éves korában rákap az idegen földrészekkel s azok népeivel foglalkozó könyvekre - amihez az is indítékot adhatott, hogy az anyai nagyapja által igazgatott berlini állatkertben, gyermeki nyíltszívűséggel, őszinte barátságba keveredett a legkülönbözőbb egzotikus népek fiaiból rekrutálódott állatápolókkal. Nos ez a gyermek hamarosan rájön, hogy olvasmányaiiban csak vérszegény, kidolgozott sémákat kap, már ami az idegen földrészek gyermekeinek életét illeti, mert a valóság egészen más. Kamaszként azután a helyszínen járt utazók és felfedezők - felnőtt olvasóknak szánt - könyveit bújja, majd a kamaszkoron éppen hogy átlépő ifjú, a múzeumok buzgó látogatása mellett, rövid évek alatt áttanulmányozza, kivonatolja és rendszerezi a korabeli etnológiai szakirodalmat.

Az így egymásra rakódott élmény- és ismeretanyag birtokában az alapvetően a nagyközönségre irányuló, felvilágosító és közvéleményre ható szándékokkal eltelt fiatalember - egyelőre olvasmányok és a múzeumi tanulmányok alapján megírt tudományos dolgozatok mellett - egész sor antológiát állít össze. Először az ifjúság kezébe akar a valóságot tükröző ismertetéseket adni,⁶ majd felnőtteknek szánt gyűjteményeket állít össze.⁷ Első afrikai útjairól közzétett köteteit pedig az általa mindvégig nagyra becsült utazó elődei útbeszámolóinak naplóformájában írja meg,⁸ azt a többletet adva ehhez, hogy a korábbi s jelentős mértékben a földrajzi feltárást - és esetleg egzotikus tárgyak gyűjtését - szolgáló utazók nyomába most egy földrajzilag is kitűnően kiképzett, de egyúttal a szellemi és a tárgyi néprajz terén alapos ismeretekkel rendelkező, sőt e téren úttörő gondolatokat is fe-

⁶Leo Frobenius: Aus den Flegeljahren der Menschheit, 1901; Die reifere Menschheit, 1902.

⁷Leo Frobenius: Weltgeschichte des Krieges, 1903; Das Zeitalter des Sonnengottes, 1904; Geographische Kulturkunde, 1904.

⁸Leo Frobenius: Im Schatten des Kongostaates, 1907; Auf dem Wege nach Atlantis, 1911; Und Afrika sprach (Volksausgabe), 1912; u.az három kötetben 1912-13.

szegető, azonkívül újszerű történelemszemléletet kialakítani kívánó etnológus fürkészi az "ismeretlen" Afrikát, s munkája előrehaladtával az etnológiai érdeklődés régészeti tevékenységgel - ásátásokkal, majd főként sziklaképek föltárásával - egészül ki. Ezért találjuk szerencsésnek, hogy - szemben a centenáriumi szemelvénygyűjteménnyel, mely az első útbeszámolókat mellőzi - a magyar válogatás, Frobenius különböző arculatainak bemutatásakor, az első expedíciókat ismertető munkák ("Úton Atlantisz felé" 1911, "És Afrika szólt..." 1912-13) jó 150 oldalnyi részleteivel, a tereppel először találkozó fiatal tudóst is bemutatja.

Az egymást sűrűn követő afrikai expedíciók közé az első világháború mintegy tíz esztendei (1915-1926) kényszerzünetet iktatott, amit Frobenius rendszerező és elméleti munkák készítésére használt fel. Hogy ez az időszak milyen jelentős érlelődést és átalakulást idézett elő benne, azt többek között világosan elárulja, ha a fentebb említett korai úti leírásait az 1928-30. évi dél-afrikai kilencedik expedíciójáról készült Erythráával hasonlítjuk össze. Itt az úti élménybeszámoló nem keveredik az etnológiai megfigyelések ismertetésével. Ehelyett a könyv elején mintegy 20 oldalnyi leírás tájékoztatja az olvasót az expedíció viszontagságairól, s ezután már csak a folklorisztikai és tárgyi anyaggyűjtésre vonatkozó megfigyelések és következtetések kerülnek sorra. Az anyag bemutatása minden korábbinál tömörebb és koncentráltabb. A szerző mesterien kezeli a gyűjtött tárgyi és folklór anyagot, hogy az általa fiatalon bevezetett kultúrkörfogalmat, pontosabban valamely valóságos kultúrkör létezését, az azt igazoló követelmények fennforgását, itt konkrét formában: a szóban forgó dél-eritreai kultúrkör példájával bizonyítsa. Heine-Geldern 1933-ban az Erythrááról és Frobeniusnak az eritreai kultúrkörre vonatkozóan e műben található leírásáról így ír: "...Frobenius itt példamutató módon teljesítette azt a követelményt, melyet ő maga - korábbi, más irányú munkákat bírálva - már 1904-ben meghatározott, ti. hogy 'azokat az azonos elterjedést mutató (kulturális elemekből képződő) csoportokat kell szemügyre venni, melyeken belül a kulturális elemek egymással belső, szerves, élő összefüggésben állnak'. (Zeitschrift für Ethnologie XXXVII. 89.) Ennek a követelménynek Frobenius azzal tett itt eleget, hogy a kozmikus eszme által szabályozott államot, tehát a jelenségek egy szervesen összefüggő, zárt csoportját állította a kutatás középpontjába. Ezáltal egyidejűleg e kultúra lényegébe a legmélyebb betekintést nyerték..."⁹

⁹Robert Heine-Geldern: Frobenius' Forschungen über die Beziehungen zwischen afrikanischen und asiatisch-ozeanischen Kulturen, in:

Az Erythräat említve - az egykori teraszos földműves gazdálkodásról és bányászatról s az ásatások eredményeként a temetkezési helyekről, az épületromokról, a lakásgödrökről és a tárgyi ásatási leletekről szóló, mindkét szemelvénygyűjteményben mellőzött ismertetés mellett - nem feledkezhetünk meg a dél-afrikai sziklaművészet kitűnő jellemzéséről, amiből viszont a német és a magyar publikáció egyaránt tartalmaz részleteket; és szóvá kell még tennünk az Erythräa első függelékét. Ez utóbbiban ugyanis tézisszerűen és az interdiszciplináris szemlélet egy korai megnyilvánulásaként azt olvashatjuk: mi a lényege a Frobenius által kialakított kulturális formatannak, annak a "kultúr-morfológiának", mely három tudományág - a történelem, az őstörténet és az etnológia - egyesítéséből jön létre, de olyanformán, hogy az említett két történelmi diszciplína a régészet rájuk vonatkozó és ismeretanyagukat kiterelbesítő fejezeteit is magába foglalja. E függelék számára a Frobenius-Intézet válogatásában helyet szorítottak, a miénkből azonban kiszorult.

A magyar nyelvű válogatás további szemelvényeire utalva: a két válogatás legszélesebb találkozási felülete egyrészt az Afrika művészetére, főképp a sziklaművészetre vonatkozó írások, másrészt és a legnagyobb terjedéssel, az afrikai mitológia- és mesegyűjtemény, az "Atlantis", konkrét gyűjtött anyaga és a Frobenius által hozzájuk fűzött magyarázatok.

Fölösleges lenne elhallgatni, hogy Frobeniust mesegyűjtési módszerének hiányosságai és a német nyelvre fordítás során "gyanítottan" elkövetett "kikerekítései" miatt is nemegyszer bírálat érte.¹⁰ E téren széles körű, alapos vizsgálódásra és elemzésre tudomásom szerint eddig azonban senki sem vállalkozott. Annyi viszont világos: Frobenius itt sem szaktársai zárt körében dolgozott, és nem az "eredeti", továbbá a "szó szerinti" és az "értelmezhető fordítás" hármas szintjén közölt, sőt legnagyobb részben az elbeszélő és a tolmács személyi adataira, a helyszínre stb., stb.-re vonatkozó adatrögzítések is hiányoznak. S ha e téren esetleg úti naplóból még ki lehetne is egyet-mást bányászni, látnunk kell, hogy legtöbb publikációját - s így az Atlantis köteteit - Frobenius elsősorban a széles olvasóközönségnek szánta.

Leo Frobenius, Ein Lebenswerk aus der Zeit der Kulturwende, Leipzig, 1933, 118-128.

¹⁰Samia Al Azharia Jahn: Der deutsche Afrikaforscher, Leo Frobenius als erster Sammler Sudan-arabischer Volkserzählungen, Paideuma, Band 21, Wiesbaden, 1975, 30-46; Marót Károly: id. tanulmány; Jan Vansina: id. tanulmány.

Ennélfogva nyilvánvaló, hogy "olvasmányos" formában, a szó legjobb értelmében vett műfordítói igénnyel ültette át az afrikai mitológiákat és meséket németre, bízva az e téren talán valamennyi kortársánál szélesebb körű ismeretei, a különféle stílusok iránt kifejtett érzéke és intuíciója sugallatában.¹¹ Mindez nem jelenti azt, hogy az Atlantisban olvasható mintegy 800 elbeszélésből gyűjtőjük néhányánál nem esett bele egy-egy sikerre áhító "mesefa" vagy "tolmács" csapdájába, akik esetleg különféle idegen elemek összeegyeztetésével és fantáziájuk módosító hatásával hagyományos elbeszélés helyett itt-ott "egyéni alkotásokat" produkáltak. S az sem kizárt, hogy a francia vagy angol nyelvre fordító egyik-másik tolmács a számára homályos részek okozta nehézségből egyéni leleménnyel vágta ki magát. Mégis igen valószínűtlen, hogy az ilyen esetek jelentékeny számarányt képviselnének. Mindent összevéve tehát csak sajnálkozni lehet azon, hogy ezt a majd 3000 nyomtatott oldalra rúgó gyűjteményt - melyből a magyarázó és ismertető szövegekre kb. 1000 oldalnyi jut¹² - megjelenése idején; amikor a maga sokoldalúságában mindez felfedezésszámba ment; néhány darabjától eltekintve, sem francia, sem angol nyelvre nem fordították le, s a fentebb már említett, Németországban készült, válogatásban található némi ízelítő éppen 50 esztendővel később látott napvilágot.¹³

Frobeniusnak nem kedvezett a történelem. Az első világháború: afrikai kutatásait akasztotta meg tíz esztendőre - bár ezt a kényszerszünetet még a maga javára tudta fordítani -, a második viszont útját állta annak, hogy művei s így gondolatai, időszerűségük évtizedeiben juthassanak, megfelelő angol és francia fordítások révén is, az európai tudomány vérkeringésébe. Tudománytörténeti szerepe és helye mégis, így is, kellőképpen indokoltá te-

¹¹Ulf Diederichs: "Leo Frobenius: Schwarze Sonne Afrika", 'Der Mann, der Afrika zum Sprechen brachte', Düsseldorf/Köln, 1980, 379.

¹²Biernaczky János: 'Frobenius műveinek tudományos háttéré'; Atlantis. A "Kulturgeschichte Afrikas" magyar fordításához csatolt 15. sz. függelék utolsó pontja, kéziratban, 1981. II. rész 568-579.

¹³A lefordított "néhány darab" arra utal, hogy az Atlantis 10. kötetének mintegy a kétharmadát, Frobenius kultúrtörténeti és leíró ismertetését és az abba szövegközi idézetként ékelt elbeszéléstörödelméket franciául is kiadták. Lásd: Leo Frobenius: Mythologie de l'Atlantide - le "Poseidon" de l'Afrique noire, son culte chez les Yoruba du Bénin, Paris, 1949. Az eredetiben közölt, helyszínen gyűjtött 55 elbeszélés a fordításból azonban kimaradt. - Emellett a Maina-frankfurti Frobenius Intézet 1983-ban franciául is publikálta az Atlantis 12. kötetének az anyagát. Lásd a "Studien zur Kulturkunde" c. sorozat 70. kötetét: Mythes et contes populaires des riverains du Kasáí.

szi, hogy, bár megkésve, nálunk is, magyarul is olvasni lehessen életművének néhány megragadó részletét.

Biernaczky János

Wande Abimbola: Sixteen Great Poems of Ifá, UNESCO, 1975, Printed by Gaskiya Corporation, Zaria, 468; uő: IFÁ, An Exposition of Ifá Literary Corpus, Oxford University Press, Nigeria, Ibadan, 1976, 256; uő: Ifá Divination Poetry, NOK Publishers, New York - London - Lagos, 1977, 170; William Bascom: Sixteen Cowries. Yoruba Divination from Africa to the New World, Idiana University Press, Bloomington - London, 1980, 790

Jósló szokásokat az antik (görög-római vagy ókori keleti) művelődéstörténeti emlékekből vagy az etnológiai szakirodalomból egyaránt bőségesen ismerünk. Gazdag adattárat állíthatnánk össze az antik vagy a természeti népek jósló szokásainak művészeti (ábrázolt vagy irodalmi) felelevenítéseiből. De mind az antikvitás világából, mind a mai hagyományos etnikai kultúrákból elenyészően kevés az olyan pontos ismeretünk, amely a szokások leírásán túl a jóslások verbális megvalósításához kötődik.

A hagyományos afrikai kultúrák más törzsi társadalmakhoz hasonlóan viszonylag sokrétű jóslási formákat őriznek. Kiemelkedik ezek közül - éppen verbális megjelenése, ill. a vonatkozó kutatások viszonylagos terjedelme következtében - a nigériai jorubáknál élő "Ifá-jövendölés" sajátos rendszerre.

Wande Abimbola, az iféi egyetem (Nigéria) professzora egész munkássága az Ifá-jövendölési rendszer feltárására és a hozzá kapcsolódó rendkívül gazdag irodalmi kifejezési anyag rögzítésére és közreadására irányul. Korai, csak joruba nyelvű gyűjteményeit (Ijìnlẹ̀ Ohùn Ènu Ifá Glasgow, Collins, I-II, 1968-1969, III-IV. é.n., soksz.) egy sor kétnyelvű (joruba-angol) gyűjtemény követte (közöttük ez írás elején felsorolt kötetek is).

Mindemellett viszonylag gazdag előzményekre építhet kutatásában. A néhány éve elhunyt neves amerikai tudós, William Bascom a negyvenes évek elején tette közzé első cikkeit az Ifá-jövendölésről, ill. az Ifá-jóslásnak a joruba népköltészetben betöltött kiemelkedő szerepéről (Ifá Divination, JRAI, 1941, Vol. XLI; The Relationship of Yoruba Folklore to Divining, JAF, 1943, Vol. 56). Bascom nagy összefoglaló művéhez e bemutatás szerzőjének mindaddig még nem volt módjában hozzájutni (Ifa Divination. Communication

Between Gods and Men in West Africa, Bloomington, Indiana University Press, XII-575), amintogy Bascom egy korai művét sem láthatta, amelyben a szerző az Ifá-rendszer szociológiai szerepét vizsgálja (The Sociological Role of the Yoruba Cult-Group, American Anthropological Association, Memoir No. 65, 75 pp.). Az Ifá-jövendölés megvalósulási folyamata azonban világosan kirajzolódik Abimbola ismertetésre szánt műveiből is, elsősorban doktori tézisnek könyv alakú kiadásából (1976), amelyet jól kiegészít - főleg újabb stilisztikai vizsgálatok okán - egy frissen megjelent tanulmánya (The Ifa Divination System, Nigeria Magazine, 1977, No. 122-123, 35-76).

Az Ifá-jövendölést jorubaföldön és mindenütt, ahol jorubák laknak (Nigérián kívül Benin, Togo, ill. Kuba és Brazília), az Ifá-papok gyakorolják. A szokás alapja a joruba mitológiában rejtezik, amennyiben a régies kultúrájú népcsoport hite szerint Ifá (másként Òrúnmílá) egyike volt annak a 401 istenségnek, akik az égből a földre érkeztek. (Fontos megjegyeznünk, Abimbola és Bascom más szerzőkkel ellentétben egyetért abban, hogy az Ifá az istenséget és a jóslási gyakorlatot egyaránt, az Òrúnmílá név azonban csak a mitológiai figurát fedi.) Olódùmaré, a joruba legfelsőbb isten minden istenségnek külön feladatot adott. Ògún például a háború, a vadászat és minden olyan dolog ura lett, amely vasból készült. Òṣṣàálá viszont azt a feladatot kapta, hogy megmintázza a homokból az emberi lényeket. Èṣù lett a világegyetem rendőre, az Àṣṣé, vagyis az isteni hatalom őrzője, amellyel Olódùmaré megalkotta az univerzumot és létrehozta annak fizikai törvényeit.

A jorubák úgy hiszik, hogy a 401 istenség Ifé városában ért földet. Köztük volt Òrúnmílá is, aki Ifében telepedett meg, itt töltötte ifjúságát, majd nyolc fiúgyermekre született. Az istenség tudását arra használta, hogy megszervezze az emberi társadalmat és megtanítsa tanítványait a jövendölés mesterségére. Majd mikor betöltötte feladatát, más istenségekhez hasonlóan visszatért az égbe. Òrúnmílá visszatérésének közvetlen oka az volt, hogy utoljára született fiával, Olówòval vitája támadt. Visszatérése után káosz és zűrzavar lett úrrá a földön. Az élet rendes folyamata megbomlott. Az Ifá-jövendölés költészeti anyagának egyik csoportjához, az Ìwòrì Mèjì Odù-hoz tartozó versezet ezt így fogalmazza meg:

A terhes asszonyok nem tudtak gyermekeket szülni,
A terméketlen nők terméketlenek maradtak,
A patakokat a lehullott falevelek beborították,
A magok kiszáradtak a férfiak heréiből,
Nem volt többé vérzése az asszonyoknak,

A jam kicsi és fejletlen gyökereket hozott,
A kukorica apró és éretlen csöveket termett,
Egy-egy esőcsepp hullott csak alá,
A csirkék próbálták felkapkodni az utolsó szemig mind,
Éles pengék kerültek a felszínre,
A kecskék próbálták felfalni mind...

A földön továbbra sem lett béke, Òrúnmílá gyermekei úgy határoztak, hogy ők is visszatérnek az égbe. Találkoztak apjukkal a hatalmasra nőtt pálmafa tövében, amelynek sűrű lombján tizenhat sátorszerű csúcs volt található. A fiúk megkísérelték rávenni apjukat, hogy térjen vissza a földre, de az visszautasította őket, helyette 16 pálmadiót adott nekik, és így szólt:

Amikor házad lesz,
És szeretnéd, ha pénzed volna,
Ó az, aki tanácsot adhat.
Amikor házad lesz,
És szeretnéd, hogy feleségeid volnának,
Ó az, aki tanácsot adhat.
Amikor házad lesz,
És szeretnéd, ha gyermekeid volnának,
Ó az, aki tanácsot adhat.

Ekkor Òrúnmílá gyermekei visszatértek a földre, és használni kezdték a 16 pálmadiót, mint a jövendölés eszközeit, hogy megtudják az istenségek kívánságait.

Szót kell ejtenünk a jövendölés eszközeiről. A 16 szent pálmadió (ikin) mellett fontos a jósló lánc (òpèlè), amelyen 4-4, összesen a két ágán nyolc fél òpèlè dió található. Amikor az Ifá-pap a láncot földre dobja, a fél diók váltakozva alsó vagy felső oldalukat mutatják, összesen 28 változat lehetséges, amely a pálmadió konstellációkhoz hasonlóan különféle odúk (költeménycsokrok) kiválasztását vonja maga után. Ezenkívül rendelkezésre áll egy fából faragott és mitológiai jelekkel díszített fatál (Òpón Ifá), ebbe kerül a jósló por (Ìyèròsùn), amelybe a pap a jeleket írja. Az Ìròké fából vagy elefántcsontból faragott isten-szobrocska, amely arra szolgál, hogy a jóslás kezdetén a pap felidézhesse Ifát, vagyis biztosíthassa jelenlétét és segítségét. Az eszköztárat még kaurikagylók, másféle tengeri kagylók, csontdarab, kövek, üvegyöngyök egészítik ki, mindegyik különféle sajtószerű szerepet tölthet be a mágikus jövendölés során.

A jövendölő szokás legtipikusabb módja, hogy a pap egyik kezéből a másikba dobja a pálmadiókat. Ha egy esik ki a kezéből a földre, 1 vonalat, ha kettő, 2 vonalat húz a fatálba szórt sárba, porba. Nulla vagy több leesett dió esetén nincs vonás. A vonások négy soros oszlopokat eredményeznek, amelyek alapján a megfelelő szöveg-, ill. témacsoport (odù) kiválasztása történik meg. Pl.:

1. Ogbé	2. Ọ̀yèkú	3. ̀ìwòrì	4. ̀òdí	
1	11	11	1	
1	11	1	11	stb.
1	11	1	11	
1	11	11	1	

16 odù-csoport ismert, amely összesen 256 odùt eredményez. Egy odùba a hagyományok szerint 600 költemény (ẹsẹ) tartozik. Így a költemények száma, vagyis az Ifá-jóslás verbális anyagának teljes tartománya (256 x 600) hihetetlenül nagy.

Az Ifá-paptól a pálmadiók vagy a jósló lánc fél ọ̀pẹ̀lẹ̀ dióinak konstelációiból a helyes alapképlet, ill. a hozzá kapcsolódó költemény kiválasztása nagy jártasságot kíván. Hasonlóképpen fontos a jósló papok esetében az elmélyült emberismeret, hiszen az egyes költemények (ẹsẹ) legalább négy állandó és a hagyományok által erősen kötött és így minden dialektusban azonosan mondott szerkezeti egységéhez további négy olyan rész kapcsolódhat, amely szabadabb, rögtönzésesebb, a helyi dialektusban fogalmazódik meg, és a jóslatot kérő személy problémájára irányul szimbolikus formában.

Meg kell azt is említenünk, hogy a 16 odù-csoport egy-egy fontos témakörhöz, emberi sorsra vonatkozó "következmény-típushoz" kapcsolódik. Így az első Èjì Ogbé pl. a hiedelmek szerint a jószerencsét, a 14. Ìrẹ̀tẹ̀ Méjì a halált jelenti, a 13. Ọ̀túá Méjì viszont az Iszlámnak a jorubaföldre való behatolásához kötődik. Nem jelent ez persze kizárólagosságot. Az előbbieken említett odu-csoportok egyes költeményei (ẹsẹ) más témát is felölelhetnek.

A fenti leírás természetesen erősen leegyszerűsített, nem is említve, hogy helyi eltérések is vannak az Ifá gyakorlatában, de az Ifá-rendszer (pl. a többi eszközhöz kapcsolódó mágikus cselekmények) bővebb ismertetésére e helyütt nincs módunk. Ami viszont Abimbọla köteteit illeti, ezek lényegében egymástól jellegükben eltérő szöveganyagot tesznek közzé mindig a 16 odù-csoportra utalva. A Sixteen Great Poems of Ifá pl. hosszú és az Ifá-kultusz mitológiai történetére vonatkozó epikus recitátumokat foglal magába. Az IFÁ -

An Exposition of Ifá Literary Corpus viszont a műfaj legteljesebb elemzését adja (ez a kötet a szerző doktori disszertációja alapján született), benne a gazdag szöveganyag változó jellegű. Így pl. az Ifá költemények tartalmi kérdéseit feszegető nagyobb elemzési részben, az elsőként sorra kerülő Ori és az emberek sorsának megválasztása c. fejezetben azok a történeti típusú szövegek kerülnek elő, amelyek a joruba "sors-felfogás" mélyébe engednek betekintést, nem csekély tanulsággal szolgálva a hagyományos megismerési formák oly sokat vitatott problémaköreit tekintve. Másféle szövegek találhatóak az ember és a természetfeletti hatalmak, ill. az ember és a természet kapcsolatát elemző fejezetekben. A harmadik, Ifa Divination Poetry c. gyűjtemény viszont rövidebb költeményeket foglal magába, amelyek az Ifá-jóslás mindennapjait jelenítik meg.

Abimbola több helyen is vállalkozik az Ifá-költemények szerkezetének bemutatására. Hadd idézzük most ezt a legutóbbi kötetből:

1. rész: emberi lények nevének említése, esetleg a korábbi vagy régi jóslások Ifá-papjainak nevei szerepelnek itt.

2. rész: az ügyfél nevének említése.

3. rész: a korábbi Ifá-jóslás okának és alkalmának felelevenítése.

4. rész: annak felidézése, hogy a korábbi jóslásban mit tanácsoltak az ügyfél számára.

5. rész: annak megítélése, hogy mennyiben hajtotta végre az ügyfél azt, amit a korábbi Ifá-jóslás során számára javasoltak.

6. rész: a korábbi jóslat eredményének megállapítása.

7. rész: az Ifá-papok reagálása a jóslás eredményét illetően (megelégedés, ha az ügyfél számára előnyös fordulat következett be, sajnálkozás, ha nem).

8. rész: általában a tanulság levonására kerül sor, sok esetben az áldozat fontosságát emelik ki a szövegek.

Abimbola példát is ad a fent leírt szerkezetnek a jósló szövegekben való jelenlétére:

- (1) Az Ifá-papot Gbóhókólóyonak hívták,
- (2) Ifá-jóslást végzett a Vadásznak,
- (3) Ki vadászni indult hét sűrű erdőbe,
És hét vadonba.
- (4) Szólt: áldozatot mutat be,
Hogy épen térjen vissza az útról,
- (5) És áldozatot mutatott be,

- (6) S hogy áldozatot mutatott be,
 Meghódította ellenfeleit jobbról,
 Legyőzte ellenfeleit balról,
 Rabszolgákat ejtett,
 Sok zsákmányt szerzett.
- (7) Szólt ismét, helyesen történt,
 Ifá-papja kellő hangot használt
 Ifá dicséretére.
- (8) Fogadjuk a Vadászt éljenezve.
 Fogadjuk a Vadászt dicsérettel.
 Vadász, üdvözlünk téged.
 Helyesléssel fogadunk téged.

Abimbola munkásságáról és az itt bemutatott gyűjteményekről összefoglalóan el kell mondanunk, e művek bevezetői lényegében az 1976-os kötet megállapításait ismétlik meg újra és újra. Talán csak a Nigeria Magazine-ban közölt új áttekintés ad eddig még nem ismert megállapításokat az Ifá költészet különféle (szerkezeti, tematikus, lineáris, szó és szótagszintű) ismétlési rendszeréről, ill. más stilisztikai elemekről (pl. alliterációk). A kötetekben az újdonságot a változó szöveganyag jelenti, amely jól érzékelteti Abimbola afrikai vonatkozásban kétségtávolan kiemelkedő jelentőségű gyűjtői tevékenységét.

Mindemellett Bascom új terjedelmes kötete jelzi, hogy az Ifá jóslási rendszer és költészete az Abimbola által ismertetett formánál jóval gazdagabb, sokrétűbb, változatosabb. Bascom egy olyan formát ír le utolsó nagy művében, amely egyszerűsödést mutat: a jóslás alapját jelentő együttállások olyan 16 kaurikagyló lefelé vagy felfelé fordulásából adódnak, amelyeket a jóspap egy tátra vet kézzel. Ez a forma terjedt el pl. az új világ (Kuba, Brazília) joruba csoportjainál is. Bascom egyébként egyetlen adatközlőtől, az Oyo állambeli Salakótól származó 201 szöveget ad közre. Az amerikai kutató testes kötetének nagy értéke, hogy Abimbola munkáihoz hasonlóan kétnyelvű (joruba-angol) szövegközléseket ad, bár Bascom a bevezetőben maga említi, az 1950-ben szalagra került 5,5 órányi anyag fonetikai átírása - felvételminőségi, ill. dialektális problémák miatt - nem mindenhol teljes értékű (a három hangmagasságot alkalmazó, tonális nyelvnek számító joruba nyelvi lejegyzése még bennszülött számára is jelentős problémákat okozhat).

Az Ifá-jóslás és költészetének megismerése - a nigériai folklórkutatás nagymérvű kiszélesedését látva - a közeljövőben nyilván sok új eredményt

hoz majd. E rendkívül gazdag népköltészeti törzs, amely nemcsak a szakembereknek ad jó elemzési alkalmakat, hanem olyan esztétikai vonások is tarkítják, amelyek a hagyományos kultúra iránt érdeklődők széles tábora számára is figyelmet keltőek lehetnek, kétségkívül azt húzza alá, amit Abimbola állít: "Az Ifá-jóslás és fantasztikus terjedelmű énekes korpusza világosan mutatja egy irodalom nélküli nép tehetségét, amely kifejlesztette, megőrizte és elterjesztette saját kultúrája alkotóelemeit, mégpedig az írás művészetének ismerete nélkül."

Biernaczky Szilárd

Szungyata, az Oroszlán fia. Mandinka hősné. Feljegyezte, előszó és jegyzetek: Djibril Tamsir Niane. Fordította: Szegő György. Utószó: Alpha A. Di-allo, Budapest, 1983, Európa, 199 + 1 hanglemez.

Az Európa Könyvkiadó fontos feladatot teljesített, amikor a nyugat-afrikai kultúra becses forrásának, Djibril Tamsir Niane epikus énekekre támaszkodó "történelemkönyvének" kiadására vállalkozott. Ugyanis számos idegen nyelv mellett immár magyarul is hozzáférhető Afrika egyik legrégebbi hőseposzáinak egy változata.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Tóth Éva már 1964-ben javasolta az eposz lefordítását, amelyet a guineai történettudós, neves eposzénekesek, griot-ok leszármazottja nyújtott át a világnak. Néhány részletének fordításával el is készült, de akkor még nem ért meg a helyzet a teljes kötet kiadására. Az elkészült részletek közzétételére csak 1979-ben kerülhetett sor.¹ A műfordító hosszabb ízelítőt adott a műből. Közzétette az eposz bevezető részét Szogolonnak, Szungyata anyjának teherbe eséséig. Másrészt kísérőtanulmányában fontos szempontokat vetett fel a mű esztétikai értékeit illetően.

A mandingok nemzeti eposzáinak ma már számos kötetben kiadott, eredeti nyelven és francia vagy angol fordításban megjelentetett változata ismert. Az első híradás azonban Leo Frobeniustól származik, ő fedezte fel a Szungyatát a világ számára 1910 és 1912 közötti expedíciója során, amelyről az

¹Djibril Tamsir Niane: Szundzsata. Manding hősköltemény. Bevezető, fordítás és jegyzetek: Tóth Éva. Új Auróra, 1979/3, 73-82.

Und Afrika sprach c. munkájában számol be, külön fejezetet szentelve a manding népnek és hőseinek.²

Biernaczky Szilárd A Szungyata felfedezésének útja - Frobeniustól napjainkig c. tanulmányában azt írja, hogy Frobenius történelmi költői műnek (historisches Dichtwerk) nevezi az eposzt az előbbieken idézett könyvének második kötetében, és Frobeniust idézve folytatja: "Visszafelé lapozva ütöm fel a történelem könyvét. Azokhoz a korszakokhoz, azokhoz a legendákhoz fordulok, amely korokban és amely legendákba az iszlám Szudánban a maga hatalmával behatolt. A színhely: a Niger-kanyar és a Szenegál közti térség; az időpont: a 13. század. (...) a próféta vallásának követői csak az időszámításunk szerinti ezredik év után gyarapodtak meg némiképp, és az uralkodó hatalomra csupán akkor tettek szert, amikor a memák földjén, a tungurrák, más-ként diarrák törzsében akadt egy férfi, aki mint emír, illetőleg mint male, megalapította a hatalmas Malinke birodalmat. (...) Ezekben a történetekben lebilincselő módon olvadnak össze az ősi pogány legendák és a történelmi események. Itt most egy ősrégi pogány hősi ének mondja el nekünk az első hatalmas szudáni iszlám birodalom megalapításának körülményeit."³

A magyar kiadás alapjául az eposz Djibril Tamsir Niane által gyűjtött és francia nyelvű prózai stílusú történelmi elbeszéléssé alakított változata szolgált, amely 1960-ban jelent meg Soundjata ou l'épopée mandingue címmel a párizsi Présence Africaine gondozásában. Tóth Éva az Új Aurórában közreadott jegyzetében említi, hogy Niane műve megalkotásakor több változatot vett figyelembe. "Nem szó szerinti fordítás, inkább szabad transzponálás; nem forrásértékű népköltészet, hanem tudatos irodalmi kísérlet ez a nemzeti eposz megteremtésére."⁴ Niane művét követően jó egy évtizedes szünet után több új változat lejegyzése látott napvilágot, nagyobbrészt kétnyelvű kiadásban.

Így megemlítjük Massa Makan Diabaté Kala-Jata és Janjon et autres chants populaires du Mali⁵ c. köteteit, amelyek 1970-ben jelentek meg, de még Niane művéhez hasonlóan csak franciára fordított szövegeket tartalmaznak. A kötetek közül az elsőben egy Szungyata változatot találhatunk. 1974-ben ke-

² Biernaczky Szilárd: A Szungyata eposz felfedezésének útja - Frobeniustól napjainkig. Afrikanisztikai Hírek, 1983/12, 15-25.

³ Uo. 20-22.

⁴ Massa Makan Diabaté: Kala-Jata. Bamako, 1970, Éditions Populaires, 96.

⁵ Massa Makan Diabaté: Janjon et autres chant populaires du Mali. Paris, 1970, Présence Africaine, 111.

rült kiadásra Gordon Innesnek, a londoni egyetem School of Oriental and African Studies nevű intézete professzorának kötete. Ebben három, gambiai griot-októl gyűjtött szöveget találunk. Az eredeti nyelvi átírásokhoz angol nyelvű fordítások kapcsolódnak. A kötethez, illetve az egyes változatokhoz gondosan előkészített tanulmányok, bevezetők és bőszeges jegyzetanyag járul. A szerző figyelmet fordított az előadásmódra, illetőleg a deklamációs szintekre, amelyeket három különféle bekezdés-típussal jelöl.⁶

A párizsi Fondation SCOA Pour la Recherche Scientifique en Afrique Noire vállalkozásában két újabb Szungyata változat jelent meg 1975-ben és 1977-ben.⁷ A kötetek értékét növeli a kutatás szempontjából felhasználhatóságuk: a baloldali lapokon a szó szerinti fordítás, pontosabban a manding szavak alatt grammatikus összefüggés nélkül feltüntetett francia tükörszavak szerepelnek, a jobb oldalakon viszont a megfelelő részek irodalmi nyelvre átültetett szövegformája kap helyet.

Még a Fondation SCOA vállalkozásai előtt, 1974-ben Bloomingtonban látott napvilágot sokszorosításban Charles Bird professzor manding nyelvű gyűjtéséből egy csak angol nyelven közzétett változat.⁸ Ugyancsak az Indiana Egyetem folklórkiadvány sorozatában látott napvilágot John William Johnson gyűjtése, a Sunjata according to Magan Sisòkò, ismét csak angol nyelven, 1979-ben.⁹ Johnson professzor legutóbbi értesítése szerint azonban rövidesen megjelenik a 3630 soros változat teljes tudományos kiadása kétnyelvű lejegyzéssel, magyarázó, ill. jegyzetapparátussal kiegészítve.

Mind a kutatások szempontjából, mind a legutóbb említett munkálatok, J. W. Johnson megjelent és megjelenés előtt álló műve létrejöttében szerepe volt a Fondation SCOA szervezésében lezajlott szájhagyomány-konferenciának, amelyre Bamakóban, 1975. január 27. és február 1. között került sor, és ahol mód nyílt az orális tradíciók őrzőinek, a bárdoknak, illetőleg a kutatóknak széles körű szakmai eszmecserét folytatni. A konferencián egyébként a megbeszélések alapjául éppen a fentebb említett és a Fondation SCOA

⁶Gordon Innes: *Sunjata: Three Mandinka Versions*. London, 1974, SOAS, 326.

⁷Wa Kamissoko: *L'empire du Mali*, Paris, 1975. Fondation SCOA (suite: 1977, 1980).

⁸Charles Bird: *The Songs of Seydou Camara*. Kambili, Indiana University (African Studies Center), Bloomington, 1974. XIII-101.

⁹William John Johnson: *The Epic of Sunjata, according to Magàn Sisko*, I-II., Bloomington, 1979, Folklore Publication Group (Monograph Series Vol. 5.), Indiana University, 280.

által kiadott Szungyata változat szolgált. A francia tudományos alapítvány egyébként a kerekasztal-megbeszélések anyagát is közzétette.¹⁰

Rex E. Moser munkája is a bloomingtoniak Szungyata iránti felfokozott érdeklődését jelzi, amely bölcsészdoktori disszertációként került megvédésre 1974-ben az Indiana Egyetemen. A 2034 soros eposz-változat közzétételének jelentőségét a szöveghű fordítás és az összehasonlításra lehetőséget adó kétnyelvű redakció adja.¹¹

Ugyancsak megemlítendők S. M. Cissoko és K. Sambou,¹² valamint A. Conde¹³ 1974-ben kiadott munkái (az UNESCO által támogatott niamey-i folklór intézet, a CEHLTO műhelymunkájának eredményeként), amelyekben a szerzők egész eposz variánsokat is felhasználtak elemzéseikhez.

A felsorolt munkák jelzik, hogy napjainkra mód nyílt a több országban élő és számos néven nevezett manding (malinka, mandinka, mandenka, ill. a dialektusnak számító bambara, dgyula stb.) népcsoport hősénekeinek tudományos feldolgozására. A feldolgozás általános gondolati alapja a szájhagyományozó történelem kutatóinak az a megállapítása, hogy az eposz társadalmi szerepet is betölt, ha a központi hős - esetünkben az államalapító nagy király - alakja, vagyis a hősenek tartalma mint történelmi tudatot formáló valós tényező jelenik meg a nép életében. Ilyen értelemben a Szungyata variánsok, mint dinasztikus karakterű krónikák, a klasszikus eposzok kategóriájába sorolhatók, és elválaszthatók az archaikus karakterű társadalmat tükröző egyenlítő-vidéki bantu hőseposzoktól.¹⁴ Az ókori és középkori eposzokhoz hasonlóan a Szungyata változatokban is számos mitikus vonatkozás, varázsos-mesei mozzanat érhető tetten, azonban a klasszikus mintákból feltárt, de a nyugat-szudáni eposzokban is jelen levő epikai struktúrák (az invokációtól a perorációig)¹⁵ talapzatán olyan hősepikai karakterű történetek kerekednek ki, amelyek a törzsi társadalomban lassan kiépülő dinasztikus jellegű korai államiság jegyét is magukon hordozzák.

¹⁰Uo. 5.

¹¹Rex E. Moser: *Foregrounding in the Sunjata. The Mande Epic* (doktori disszertáció), Bloomington, 1974, Indiana University, 353.

¹²S é k é n é - M o d y C i s s o k o - K a o u s s o u S a m b o u : *Recueil des Traditions Orales des Mandingues de Gambie et de Casamance*. Niamey (Niger), 1974, Centre Régional de Documentation pour la Tradition Orale, 269.

¹³Alpha Conde: *Les Sociétés Traditionnelles Mandingues*. Niamey (Niger), 1974, Centre Régional de Documentation pour la Tradition Orale, 238.

¹⁴Lásd 3. jegyzet, 19.

¹⁵Lásd 2. jegyzet, 73-74.

Nyugat-Afrikában a hivatásos énekmondók - a griot-ok, vagy helyi nyelven a djelik - évszázados hagyományt követve ma is tanítják és éneklék Szungyata, az Oroszlán fia történetét. Kihasználva a tömegtájékoztatási eszközök térhódítását, naponta egy bárd énekes részleteket ad elő a rádióban, hasonló módon és stílusban, mint a magyar kiadású kötethez mellékelte hanglemezen is hallható.¹⁶ Ez az élő gyakorlat ismét azt húzza alá, hogy a Szungyata mindenekelőtt a manding népet összetartó történelmi tudat forrása és csak másodlagosan tölt be esztétikai funkciót.

Mint minden szájhagyomány útján terjedő alkotás, a Szungyata is milliós veszélynek, veszteségnek, torzulásnak volt kitéve. Az énekmondók élet-hivatásszerű tevékenysége azonban az elmúlt századokban védelmet jelentett a tradíciók megőrzésében. Ahogy ők mondják: "A szó annyit ér, annyit nyom a latban, amennyit az ember, aki szól."¹⁷ Frobenius is említést tesz munkájában az énekesekről: "...S akik a történetet elmondják nekünk, öreg bárdok, amilyenek azelőtt a király udvarában éltek, azért, hogy a pogány elődök példája szerint az ősi idők és az ősök dicsőségéről énekeljenek."¹⁸ Így aztán sikerült a világszerte ismert "nagy" eposzok mellé egy olyan vérbő afrikai történetet, történelmi dokumentumként is felfogható hősepikei hagyományt feltárni, amely egy nép államalapításának, egy új ország születésének emléket őrizi.

De mégis, ki volt Szungyata, a Mali birodalom megalapítója, akire a szájhagyomány - igaz, igen változatosan, de - jobban emlékszik, mint maga a történettudomány?

A magyar kiadás utószavában Alpha A. Diallo csak esszéisztikus választ tud adni erre a kérdésre. A historikus tényeket megpróbálja összevetni az eposzban leírt eseményekkel.¹⁹ Kétségtelen, hogy a kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, bár az afrikai történettudomány már nem teljesen tanács-talan az isteni hős személyét illetően. Többek között a művelődéstörténet által sokat idézett 14. századi arab auktorra, Ibn-Khaldunra hivatkozva N. Levtzion tanulmányában a 13. és 14. században uralkodó mali királyokról szólva megjegyzi: "...Mári-Djátá Mali erős kezű királya volt, aki leigázta a szuszuk országát, és megtörte hatalmukat. Ibn-Khaldun elismeri, hogy nem tud semmit a király származásáról. A helyi szájhagyomány szerint viszont

¹⁶Lásd 1. jegyzet.

¹⁷Lásd 1. jegyzet, 187.

¹⁸Lásd 3. jegyzet, 21.

¹⁹Lásd 1. jegyzet, 187-197.

Mári-Djátá azonos Sun-Djátával, a Mali birodalom megalapítójával. Megemlékezésre méltó, hogy Ibn-Khaldun az egyetlen arab író, aki Mári-Djátáról egyáltalán említést tesz, ugyanakkor, amikor az orális hagyományok szerint az ő személyisége beárnyékolja Mali összes többi uralkodóját."²⁰

Korábban már idézett munkájában Frobenius azt hangsúlyozza, hogy Szungyata valós történelmi alakja lehetett a nyugat-afrikai államalapításnak: "Az esemény (a Mali birodalom alapítása, M. P.) 1235 körül zajlott le. Az első hatalmas mande birodalom alapítója és vezetője Szundzsata-mare volt. A krónikák keveset tudnak róla. Annál többet az idős bárdok..."²¹

Levtzion idézve a neves francia etnológus, Charles Monteil kronológiáját, elsőként Mári-Djátát említi a mali uralkodók közül, aki 1230 és 1255 között állt a birodalom élén, és ez megfelel az Ibn-Khaldun által közölt leszármazási táblázatban a Mári-Djátá király neve alatt levő megjegyzésnek, amely szerint "uralkodott 25 évig".²²

A. A. Diallo szerint Szungyata rendeletileg teremtette meg a dinasztikus uralkodás lehetőségét birodalmában, maga és örökösei számára. Szigorú alkotmányba foglalta népeinek jogait és kötelességeit. Amilyen "rejtélyes" az alakja, olyan különös a halála is; a hagyomány szerint a Szankaran folyóba fulladt, amelynek két partján már hét évszázada minden évben állatáldozatot mutatnak be az államalapító nagy uralkodó emlékére.²³

A. Olderogge professzor a Niane-féle változat orosz kiadásának bevezető tanulmányában szintén elfogadja az államalapító Szungyata létezésének tényét. De arra figyelmeztet, hogy - Frobeniusszal ellentétben - a Szungyata nem vethető össze a középkori krónikákkal, évkönyvekkel a hangvételt, a stílust, a "történelmi szemléletet" illetően.²⁴

²⁰N. Lev t z i o n: The Thirteenth - and Fourteenth - Century Kings of Mali, *Journal of African History*, 1963, IV/3, 343.

²¹Lásd 3. jegyzet, 21.

²²Lásd 21. jegyzet, 353.

²³Lásd 1. jegyzet, 190-191.

²⁴A. T. N y a n e: Szundjátá. Mandingszkij eposz. Per. sz franc. (A. A. Olderogge), Moszkva, 1963, 7.: "A kutatók közül nagyon sokan hajlandók a Szungyatáról szóló mesére úgy tekinteni, mint a király nemzetségének krónikájára, történelmi realitásként fogadva el a Szungyata bolyongásairól, a szoszo nép fejedelmével vívott csatájáról szóló történetet. Egyszóval e művet, mint a Mali állam keletkezésének történelmi felidézését veszik számba. Azonban meg kell jegyezni, hogy ez nem történelmi krónika és nem leírás, hanem mindenekelőtt gazdag, színes népi fantáziával létrehozott művészi alkotás. A mű különböző énekesek közreműködésével jött létre, többszörösen átalakult, és anakronizmusok, nyílt ellentmondások sokaságát rejti magában.

E. Sz. Kotljar viszont - Meletyinszkij elméleti felosztásából kiindulva²⁵ - a Szungyata klasszikus eposzi jellegét hangsúlyozza.²⁶ Tény, hogy nemcsak az államalapítás és Szungyata alakja tűnik történelmi valóságnak, hanem az emléket fenntartó intézménynek, a történetet nemzedékről nemzedékre szájhagyományként továbbadó griot-ok kasztjának létezése is igen régi írott bizonyítékkal támasztható alá. Ibn-Batuta, a híres arab utazó 1353-ban járt a Mali birodalomban, és tett látogatást az uralkodónál. (Valószínűleg Sulaymannál, aki 1336 vagy 1341 és 1360 között volt hatalmon.²⁷) Az udvar ünnepségein az énekesek is megjelentek, akiket dzsulának, egyes számban dzsalinak hívtak. Ruhájuk tollból készült, fejükön vörös csőrű madár ábrázolású maszk. A király felé fordulva recitatíve adták elő mondanivalójukat, emlékeztetve az emelvényen ülőt, hogy uralkodásáig olyan császárok ültek ezen a trónon, akik híressé váltak hatalmas és jó tetteikkel. "És így végezd Te is, a Te sorsodba jól, hogy halálod után rólad is maradjon jó emlékezet." Ez után a főénekes felment a királyhoz, fejét térdére hajtotta, majd megérintette jobb és bal vállát, és az ország nyelvén beszélt hozzá. A szertartás végezetével felemelkedett. Mint Ibn-Batuta írja, biztosították, hogy e szokás már az iszlám elterjedése előtt is létezett az udvarnál.²⁸

Bár e helyütt nincs mód sem a Mali birodalommal és lakóival, sem a Szungyatával foglalkozó irodalom mélységét bemutatni. De talán az elmondottakból is kiderült, az afrikánisztika e tématerülete az utóbbi időben meg lehetőségen kiszélesedett. Az Európa Könyvkiadó tehát fontos feladatot vál-

Alapjául történelmi hagyomány szolgált, de hozzánk művészi kidolgozásban jutott el különböző változatokban, amelyeket a különféle iskolákból származó griotok hoztak létre. A Szungyatáról szóló mese lényeges vonása, hogy előadásban szólal meg, amint általában a népi epikus művek. Az eposzt verses formában, recitálva adták elő, húros hangszerek játékával kísérve."

²⁵Je. M. Meletyinszkij: Az epikus költészet. Folkloristica 1., szerk.: Ortutay Gyula, ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 1971, 13-104.

²⁶E. Sz. Kotljar: Some Aspects of the Development of Epic Genre: "Sundjata Fassa" (Manding), "Nsong'a Lianja" (Mongo-Nkundo), Folklore in Africa Today, Proceedings of the Workshop 1-4. XI. 1982, szerk. Biernaczký Sz., Budapest, 1984. Artes Populares 10., 235-238.

²⁷Lásd a 21. jegyzet, 353. Ibn-Khaldun tizenegyediként említi Sulaymánt a mali királyok családjában, aki véleménye szerint 1360-ban halt meg, feltehetően 24 évi uralkodás után. Ch. Monteil genealógiájában a király halálának éve ugyanaz, de nála Sulaymán a sorrendben a tizenkettedik, és 1341-re teszi uralkodásának kezdetét.

²⁸Lásd 25. jegyzet, 11.

lalt, amikor az eposzt közreadta. Más kérdés, hogy Niane "lejegyzése", ami nálunk kiadásra került, napjainkra tudományos szempontból korszerűtlennek számít, hiszen - amint a korábbiakból kitűnt - az eposznak közel tucatnyi, hiteles, eredeti nyelven lejegyzett és francia vagy angol fordítással ellátott változata ismert.

Kérdéses pontja a vállalkozásnak az is, hogy a műfordító Szegő György, aki egyébként magyar nyelven "szép szöveget" alkotott, a Niane-féle francia prózai változathoz - Alpha A. Diallo szóbeli dikciói alapján - verses formát alakított ki. Hogy a Niane-féle Szungyata e sajátos formában megszületett magyar fordítása mégis fontos kiadói tett, azt maga Niane fogalmazza meg, amikor ő viszont a szöveg "eredeti híján levő" francia kiadását indokolja: "Nyissa ki e könyv több afrikainak a szemét, buzdítsa, hogy üljön le alázatosan az öregek mellé, és hallgassa a Bölcsességet és Történelmet tanító énekmondók szavát!"²⁹

Morenth Péter

Gordon Innes: Kaabu and Fuladu. Historical Narratives of the Gambian Mandinka, London, 1976. SOAS, 310; John Pepper Clark: The Ozidi Saga, Ibadan, 1977. Ibadan UP - Oxford UP/Nigeria, 408; Danial Biebuyck: Hero and Chief. Epic Literature from the Banyanga (Zaire Republic), Berkeley and Los Angeles, 1978. University of California Press, 320; Albert De Rop: Versions et fragments de l'épopée môngo I., Bruxelles, 1978. Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, 335; Gordon Innes: Kelefa Saane. His Career Recounted by Two Mandinka Bards, London, 1978. SOAS, 117; Aaron C. Hodza and George Fortune: Shona Praise Poetry, Oxford, 1979, Clarendon, 401 (Oxford Library of African Literature); Gérard Dumestre: La geste de Ségou, Paris, 1979. A. Colin, 419 + 1 hanglemmez (Classiques africains, 19); Jack Goody: Une récitation du Bagré, Paris, 1980. 405 (Classiques africaines, 20); Albert De Dop et Emil Boelaert: Versions et fragments de l'épopée môngo Nsong'a Lianja II., Mbandaka (Zaire), 1983. Centre Aequatoria, 517; E. Sz. Kotljár: Eposz narodov Afriki juzsnyeje szahari, Moszkva, 1985, "Nauka", 288.

Az afrikai hősepike mérhetetlen gazdagságát jelzi az a kiadványáradat, amelynek nyomán mind több és több szöveg áll a szakemberek és az érdeklődők rendelkezésére ennek a korábban a fekete kontinensen "hiánytémaként elköny-

²⁹Lásd 1. jegyzet, 6.

velt" műfajnak az anyagából. A műfaj "terjedelmét" jól jelzi Amadou Hampate Bâ és Lilyan Kesteloot egy korainak számító tanulmánya (Les épopées de l'ouest africain, Abbia (Cameroun), 14-15, 1966, 165-169), amelyben szó esik arról, hogy pusztán csak Maliban mintegy 20 féle eposz él az énekmondók (griot-ok) ajkán (és tudnunk kell, hogy ezek a "régii történetek" sokepizódosak, többnyire 6-10 estét vesznek igénybe). A szerzők felsorolják, hogy a Szungyatán kívül Ghana 44 királya, a Futa-i Lamtoro, Da Monzon és leszármazottai, Szumanguru, a Macina-i Ardo, Ferobe, Irlaybe, El Hadj Omar, a Mossi-beli Nabas, Deforobé, a Szegu-i Biton története lelhető fel az "élő eposz" gazdag világában. Megjegyezzük, hogy ezek közül azóta is csak Da Monzon és Biton személyéhez kötődő történeteket kaptunk kézhez (igaz, hogy viszont néhány olyan szöveg is napvilágra került, amelyek témája nem szerepel Bâ és Kesteloot felsorolásában).

Ismertetésünkben az utolsó évtized termését próbáljuk - részben! - bemutatni (elhagyva többek között azokat a köteteket, amelyekről különszámunk más helyein található információk). Elsőként Gordon Innes, a londoni School of Oriental and African Studies nemrégiben nyugalmazott professzorának munkásságáról kell megemlékeznünk. A kitűnő tudós jelentősen kitágította ismereteinket a Szungyata eposzról, amelynek korábban három változatát (Sunjata. Three Mandinka Versions, London, SOAS, 1974, 326) adta közre. Újabb gyűjteményes kötetei a manding griot-ok "élő történelmi könyvtárának" mélységeit mutatják meg. Ugyanis olyan szövegeket gyűjtött és adott közre, amelyek már nem az államalapító Szungyata, hanem a Mali-királyságból kisugárzó csoportok történelmének későbbi korszakaiba engednek bepillantást. Kaabu egykoron a Gambia folyó melletti kis államok szövetsége volt. A griot-ok között máig él a hit, hogy azt Szungyata egyik tábornoka, Tira Makhang alapította. A kötetben közzétett öt epizód (600-1200 soros szövegek) a szövetség utolsó (kb. XVIII-XIX. századi) időszakát, majd pedig a fulani fennhatóság alatt zajló eseményeket rögzíti. Az utolsó szövegben megjelenik Musa Molo, a Gambia völgy utolsó, 1931-ben meghalt királya (mansa). További két szöveg, a Kelefa Saane c. történet két változata került Innes harmadik gyűjtéskötetébe. Ennek külön értéke, hogy a bevezetőben zenei elemzést is kapunk Luci Duran tollából. Már a Szungyata változatok bevezetőjéből kiderült, hogy a kora nevű húros hangszerrel kísért elbeszélések "zenei anyaga" általában recitatív - bár változó jellegű, időnként ének-, máskor meg beszédszerűbb - deklamációból, ill. alkalmanként változó hangszeres ostinátókból ("vég nélküli ismétlésekből") táplálkozik. Ezekből az újabb megjegyzésekből a griot-ének melodikai jellemzői is megismerhetők.

Az Ozidi Saga közreadása kétségkívül az eposzról vallott műfaji elképzeléseink további kitágítását kell hogy magával hozza. Hiszen lassanként már hozzászoktunk Meletyinszkij azon megállapításainak igazságához, hogy az archaikus és klasszikus eposzok nem kizárólag verses formájúak, hanem verses, prózai és kevert formájú szövegek egyaránt léteznek. Minél régiesebb egy szöveg, annál kevésbé várható el az "európai értelemben vett" metrikai szerkezet. De hogy egy teremtésmítoszt, amelyet ráadásul egy hét napon át tartó rituális szertartássorozat során adnak elő, az eposz műfaji rangja illeszen meg, ez még a műfaji ismervek tekintetében kevésbé merev kutatókban is kétélyeket támaszthat. Hogy azonban mégis eposzként kell elfogadnunk a korábban már részleteiben, majd színdarab formájában megismert ijan mítosztörténetet, arról maga a gyűjtő, John Pepper Clark gondoskodik. A bevezető tanulmányban nemcsak a szöveggé átírt mítosz vonásait rajzolja meg, hanem beszél a történet elbeszélő és drámai karakteréről, nyelvi és költészeti vonásairól, az előadásban alkalmazott zene, mimosz és tánc szerepéről, illetőleg a mítosz ünnepi és vallási aspektusairól is. Tegyük hozzá, az Ozidiről film készült, a felvétel anyagából pedig egy háromlemezes albumot állítottak össze. Így napjainkban az ijan "epikus mítoszdráma" immár igen sokoldalúan, az audio-vizuális technika segítségével is tanulmányozható.

Daniel Biebuyck 1969-ben adta közre a nyangák Mwindo eposzának első változatát (Kahombo Mateene-vel közösen: The Mwindo Epic. From the Banyanga (Congo Republic), Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 213). Új kötete (Hero and Chief) a kis zairei nép hőségének további három változatát és különféle töredékeit nyújtja át olvasóinak. Az eposz mint típus a szovjet folklorisztika által megalkotott kategorizálás szerint minden bizonnyal archaikusnak minősül, amennyiben Mwindo, a főnök és varázsserejű hős története a mágikus elemekben bővelkedő tündér-, varázs- és hősmesékkel tart rokonságot. Ez az oka egyébként annak, hogy R. Finnegan kitűnő könyvében (Oral Literature in Africa, Oxford, 1970, Clarendon, 108-110) kétségbe vonja az afrikai hősepika létezését és azt mindenestül a varázs- vagy hősmesék körébe utalja. A Mwindo-ciklus ilyen minősítésének nagyívű epikai szerkezete már önmagában ellentmond, de egy sor más mozzanat is felsorolható az egyenlítő-vidéki bantu eposzok (fang-bulu-beti, lega, mongo stb.) védelmében. A nyanga epikus anyag elemzését nagyban megkönnyíti D. Biebuyck, a kitűnő flamand származású amerikai kutató számos tanulmánya, amelyben nemcsak a szövegekre vonatkozóan fogalmazódnak meg észrevételek, hanem a zairei etnikai csoport tárgyi és szellemi világának, társadalmának - vagyis a különféle háttérelmeknek - a bemutatására is sor kerül.

A harmincas évek közepe óta tudunk a másik zairei etnikum, a mongo-nkundo csoport Liandzsa eposzáról. E szövegtípus érdekessége az, hogy bár legében a Mwindo-val vagy a fang-bulu-beti mvet eposszal rokon, hiszen mind-egyikük esetében archaikus típusú műformával állunk szemben, ugyanakkor a mongo szövegekből Liandzsa - bizonyos mértékig a klasszikusnak tekinthető Szungyatával rokonítható módon - államalapítóként, új "királyság" megalkotójaként rajzolódik elénk. Persze világosan láthatók a különbségek. Szungyata egy hatalmas és utóbb évszázadokon át fennmaradó hódító birodalom megalapítója, amelynek a létrejöttében a moszlim szellemiség térhódítása is szerepet játszik. A Liandzsa-eposz viszont az afrikai szegmentáris társadalmak jellegzetes "kirajzását" mutatja: az ifjú hős népét hosszú vándorlás után "új földön" telepíti le. Napjainkra a Szungyata mellett egyébként épp a mongók nemzeti eposza a legjobban ismert, legtöbb változatban főtárt. Emil Boelaert több rövidebb variáns, majd pedig kivonatos kiadások után két teljes szöveget jelentetett meg (Lianja-Verhalen I. és II., Tervuren, Musée Royal de Congo Belge, 1957, 1959, 244 és 115). Albert De Rop itt ismertetett két kötetében (Versions I. és II.) további 56 szöveget és töredéket nyújt át - saját és Boelaert gyűjtéséből - a kutatás számára. Közülük az első három tűnik megközelítőleg teljes változatnak, de tucatnyi további variáns tartalmaz 5-8 epizódot az eposz teljes anyagából. A sok változat egyik legfőbb tanulsága, hogy a Liandzsa - úgy tűnik - inkább kimeríti a "nemzeti eposz" fogalmát, mint a Mwindo vagy a mvet énekek, amennyiben a különféle szövegvariánsok formai és tartalmi szempontból is nagyobb hasonlóságot mutatnak, mint az említett többi bantu epikai típus. A két terjedelmes kötet külön értéke az a csiszolt, kétnyelvű, fonetikailag kiérlelt és jó francia tükörszöveggel ellátott közreadás, amely oly régóta jellemzi a zairei Mbandakában működő belga katolikus misszió és újabban kutatási központ (Centre Aequatoria) kiadványait.

Az 1982-ben Magyarországon is járt és azóta sajnálatosan elhunyt Aaron C. Hodza, valamint a Zimbabweban élő és oktató angol tudós, George Fortune sona dicsérőének gyűjteménye a műfaj reprezentáló kiadványok közül messze kiemelkedik jelentőségében, jóllehet éppen az oxfordiak African Literature sorozata az, amely az elmúlt két évtized folyamán a legtöbbet tett a kontinens folklóranyagában egyedülálló és szinte önálló alkotásúnak tekinthető műfaj feltárásában.

A dicsérőének, amelynek a genezisében a törzsi-nemzetségi társadalom jellegzetes szokása, a névadás, ill. névdicséret áll, az afrikai hősepiikai költészetnek az eddig bemutatott típusoktól eltérő másik nagy csoportját

alkotja. A modern folklorisztikai kutatások sajátos "tanulsága" ez a műfajcsoport, hiszen a szovjet folklorisztika tagadja - elsősorban ázsiai példákra támaszkodva - a hősepika főnökök, királyok, jeles személyek dicsérőköltészetéből megszülető formáját. Mivel egyrészt a tündér-, varáz- és hősmese, valamint az archaikus eposz között világos kapcsolatokra lelt. Másrészt mivel a korábbi nyugat-európai eposzelméletekben a panegiricus-eredeztetés egyfajta "arisztokrata-elmélettel" (a hősenek csak a kiemelkedő jelentőségű személy környezetében jöhet létre), ill. a tradicionális társadalomban "nem létező" individualizmus feltételezésével kapcsolódott össze. Az afrikai anyag ismét rácsáfolt a tudománytörténetben oly sokszor előforduló beszűkítési kísérletre. Létezik ugyanis a fekete kontinensen az a keletkezési forma, amelyről Meletyinszkij beszél, de él egy olyan sajátos panegiricus-típus is, amely önmagában "hősepika". Kétségtelenül nehéz volna olyan nagyívű műfaji fejlődési képet felrajzolni a dicsérőnékről, mint amely a mítosztól az archaikus hősepikáig vezető út esetében lehetségessé vált. Annyit tudunk csak, hogy az afrikai dicsérőének genezisében az egyetlen szóba mondatnyi értelmet rejtő névadó szokás áll. Másrészt viszont tény, hogy e műfaj főleg a királyságokat termő és hódító háborúkat viselő bantu vagy nyugat-szudáni, ill. nilota csoportoknál található meg. Így az is lehetséges, hogy olyan - már az osztálytársadalmakat előlegző - társadalomfejlődési formáció jön szóba az afrikai dicsérőének esetében, amelyet a szovjet folklorisztika a szibériai vagy közép-ázsiai népek eposzanyagának vizsgálatánál nem vehetett figyelembe másféle fejlődési jegyek következtében.

Tény tehát, hogy Hodza és Fortune kötete külön figyelmet érdemel, mivel a már egyéb helyekről is ismert epikus szövegek mellett lírai karakterű példákat is kézbe adott. Ugyanakkor sosem sikerült még ilyen mély háttérismerteket felsorakoztatni a totemikus klánokhoz kötődő dicsérőszövegek történeti-társadalmi hátterét illetően. A gazdag jegyzetanyag lehetőséget nyújt arra, hogy a sona "szó-mondatokban" rejlő értelmet megközelíthessük. A kötet terjedelmes bevezető tanulmánya bőségesen foglalkozik a formai kérdésekkel is, így pl. a nyelvi jelenségek, a paralelizmusok problémájával, de bőségesen elemzi a dicsérőnév jelenségét is. Ezúttal is fény derül arra, mint pl. a zulu vagy a hima szövegek esetében, hogy a formahű fordítás lehetetlen, mivel a "szavasult mondatok" formája az európai nyelvekből gyakorlatilag kihalt, és egyetlen, mondatnyi értelmű kifejezést gyakran csak 6-10 szóval vagyunk képesek visszaadni.

Jack Goody a nemzetközi tudományban elsősorban mint szociálanropológus ismert. Első, majd itt bemutatandó második terjedelmes gyűjtéskötete az af-

rikai folklórszöveg kutatás nem várt ajándéka. A kitűnő angol tudós a ghánai-elefántcsontparti-burkina fasói (Felső Volta) határvidékén élő bagre csoport körében gyűjtött hosszú, egyidejűleg lírai, epikai és drámai karakterű beavatási szövegeket, amelyek ugyanakkor tanítói célzatúak, hiszen a beavatandóknak közvetítik a törzs hagyományos tudásanyagát. A nagy terjedelmű (5764 soros) változat a korábbi gyűjteményben (The Myth of the Bagre, Oxford, 1972, Clarendon, 380) található szintén 5-6000 soros szövegekkel együtt ismét csak az epikai műfaj formai-tematikai kitágulásának irányába hat, hiszen ezúttal beavatási rítushoz kapcsolódó tanító jellegű szövegekről van szó, amely azonban az Ozidi-hez hasonlóan a népcsoport eredetmítoszát közvetíti tagjai számára. A bagre énekelt beavatási mítosz történetek egyébként jellegükben leginkább az Amadou Hampate Bâ által közreadott fulani beavatási énekekhez állnak legközelebb. Goody mítoszének kiadásainak nagy értéke a gondos szövegkezelés és a fordítások (az új kötet esetében angol és francia is) tiszta, csiszolt stílusa.

Ismertetésünk elején említettük, milyen sokféle eposz él Mali népeinek körében. A neves francia nyelvész és folklorista, Gérard Dumestre kötetében 5 olyan 500-1200 soros epizódot ad közre a bambara griot-ok hagyományanyagából, amelyek Szegu, a nevezetes Niger-parti bambara város és egykori urai történetét idézik fel. A szójhagyományban megőrzött események a XVIII. századba vezetnek vissza bennünket. E különféle alakokra (Bakari Dian, Koré-i Duga, Monzon fia: Da Monzon Diara, Biton) összpontosító szövegek, amelyek a teljes bambara eposz epizódjai, Lilyan Kesteloot gyűjtéseivel (La prise de Dionkoloni, Paris, 1975, A. Colin, 183; Da Monzon de Segou: épopée bambara, Paris, 1972, Nathan, 4. köt., 63, 63, 80 és 63) együtt lassan kezdik megmutatni a mande eredetű etnikum nagy eposzának valódi méreteit. Dumestre a történeti magyarázatokon túl mondatstilisztikai elemzésekkel igyekszik a szövegek karakterét világossá tenni.

Elena Kotljár frissen megjelent kötete számos új adalékkal és szemponttal gazdagítja az afrikai eposzokra irányuló kutatómunkát. Közelítésmódját a szovjet folklorisztika és mindenekelőtt Meletyinszkij epikaelmélete határozza meg. A kötet már a bevezetőt illetően is fontos újdonsággal szolgál, amennyiben a "szubszaharai epika" kiindulásául a hősmese kérdését veti föl. Majd többek között egy H. Chatelain által gyűjtött hosszabb terjedelmű angolai mbundu mitológus, őskultusszal rokonítható, epikus varázsmesétől jut el az archaikus eposz, pl. a nyanga Mwindo eposz tartalmi és formai jegyeinek tárgyalásáig. Tehát Meletyinszkij nyomán (lásd pl. Az epikus költé-

szet, in: Folkloristica 1, 1971, Budapest, 13-104) a hőmese és az archaikus hőseposz problémáját fejlődési fokozatként fogja fel, s azt nem kizáró okként említi, mint ahogy R. Finnegan teszi korábban már említett könyvében. Láthatóan a szerző mesterei, Zsirmunzsikij, Propp és Meletyinszkij hatása mutatkozik meg abban, hogy utóbb a heroikus feleségszerzés, ill. a csodás lényekkel való küzdelem (a hősnek a sárkányokkal vívott harca) tematikus elemeit nyomozza a szövegekben. A könyvnek ezt az afrikai eposzkutatás szempontjából újdonságnak számító fejezetét (11-46) az archaikus típusú mongonkundo Liandza-ének elemzése követi.

Kotljár érdekes kísérlete, hogy a mongó epikai hős származásának genealógiáját a különféle változatok alapján összeveti. Kár, hogy az elemzésekben használt változatok közül a Joseph Esser-féltét (Légende africaine. Iyanza, héros national Nkundo, Paris, 1957) a szaktudomány "hamisítványnak" tartja, mivel kimutatható, hogy a Boelaert által gyűjtött szövegtípus kivonata. Míg a Jan Knappert által közzétett változat (Myth and Legends of the Congo, London, Heinemann, 1971) nem eredeti gyűjtés.

Nagy érdeme viszont a 3. és 4., szoninke és manding (Szungyata) eposzokkal foglalkozó fejezeteknek, hogy egy sor olyan forrást mutat fel, amely a mai afrikai eposzkutatás "hétköznapjaiból" eddig teljességgel hiányzott. Különösen a Szungyata egy névtelen arab kéziratból előásott "korai előképe" (Maurice Delafosse: Histoire de la lutte entre les empires de Sosso et du Mandé (XIIIe siècle). Manuscrit arabe anonyme, traduit par: —, Notes Africaines, 1959, No. 83) érdemel nagy figyelmet.

Az utolsó konkrét elemzéseket nyújtó fejezet a suahéli Liongo-ének töredékek kapcsán viszont azokra a cselekményelemekre, vallási mozzanatokra irányítja a figyelmet (főleg Knappert: Four Centuries of Swahili Verse, London, 1979, Heinemann), amely a hagyományos afrikai eposz "modernizációjának útját" jelzi.

Kotljár könyve kétségtelenül az afrikai eposzkutatás új lehetőségeit villantja fel. Hiszen az afrikai eposzról összefoglaló ismereteket mindmáig csak lényegében D. Biebuyck egy máris elavult tanulmánya (The African Heroic Epic, in: Felix J. Oinas szerk.: Heroic Epic and Saga, Bloomington, 1978, Indiana UP, 336-367) nyújt. Isidore Okpewho különszámunkban több helyütt érintett kötete (The Epic in Africa, New York, Columbia UP, 1979) elsősorban irodalomelméleti-esztétikai jellegű elemzéseket közöl. A folklorisztika vagy a nagy hagyományú eposzkutatás számos elméleti megfontolása hiányzik kiindulásai közül, de a régebbi és újabb írott források filológiai felhasználá-

sában sem jeleskedik a nigériai szerző. Knappert különszámunkban szintén ismertetett eposzkönyve lényegében csak összevető anyagként sorakoztatja fel (a szuahéli hagyományok holdudvarának megrajzolása céljából) az afrikai epikai típusokat, tegyük hozzá, számos hiányossággal és filológiai pontatlansággal. Így Knappert e munkáját sem tekinthetjük az afrikai eposzok kérdését átfogóan feldolgozó monográfiának. Az összevető és filológiai adatok bőségével alátámasztott elemzések ilyen fokú szegényessége tehát még inkább aláhúzza a szovjet kutatónő vállalkozásának fontosságát.

Befejezésül megemlítjük, hogy az előbbiek során ismertetett köteteken kívül még számos szövegkiadás és elemző munka látott napvilágot az elmúlt két és fél évtized során. Azonban napjainkra már nemcsak hogy a teljesség igénye képtelenség, de a legjelentősebb munkák áttekintése is nehézségekbe ütközik. Mindemellett megemlítjük, hogy különszámunkban az olvasó további ismereteket találhat a manding Szungyata, illetve a fang-bulu-beti mvet eposzra vonatkozóan.

Biernaczky Szilárd

Eckhard Breitinger (szerk.): *Black Literature. Zur afrikanischen und afro-amerikanischen Literatur*, München, 1979. Wilhelm Fink Verlag.

Jahnheinz Jahn 1966-ban kiadott Geschichte der neo-afrikanischen Literatur (Az új-afrikai irodalom története) c. műve óta ez a - tíz szerzőtárs tanulmányait magába foglaló - kötet a nyugatnémet irodalomtudomány első olyan kísérlete, mely az Atlanti-óceán mindkét felén kibontakozó "fekete irodalom"-ról átfogó képet kíván nyújtani.

Rövid előszavában E. Breitinger, a kötet szerkesztője, a munka célkitűzéseként az afrikai és afro-amerikai feketék irodalma közös és eltérő vonásainak bemutatását jelöli meg, annak hangsúlyozásával, hogy bármilyen jelentősek legyenek is a földrajzi környezet, a társadalmi és történelmi hatóerők által kiváltott eltérések az Atlanti-óceán által elválasztott nagy kiterjedésű területek, illetőleg a rajtuk napvilágot látott irodalmi művek között, az egységességüket létrehozó tényezők mégis olyan jelentős túlsúlyban vannak, amely ennek az irodalomnak mint összetartozó egésznek a tárgyalását szinte parancsolóan követeli meg.

A korlátozott terjedelem a kötet szerkesztőjét arra szorította, hogy mind a speciális szempontokból kiinduló, mind az egyes neves szerzőkkel

foglalkozó öt-öt tanulmány a legfontosabb irodalmi áramlatok bemutatására szorítkozzon.

A téma egészéről átfogó képet nyújtó bevezető tanulmány szerzője, E. Breitinger, úgy látja, hogy a nyelvében (angol, francia, portugál, spanyol), témakörében és stílusában roppant heterogén irodalom rokon vonásai egyfajta közös történelmi tapasztalatból sarjadtak ki, abból, hogy a mindnyájukat Afrikához fűző szorosabb, lazább vagy szinte már teljesen elhalványodott kötelékek mellett mind a három érintett terület - Afrika, Amerika és a Karib-tenger szigetvilága - egyaránt kapcsolatba lépett a nyugati civilizációval, annak gazdasági és politikai rendszerével.

Az egyes tanulmányokat röviden sorra véve, Gerhard Grohs a kulturális gyarmatosítás alóli felszabadulás afrikai modelljét keresi - taglalva a Senghor-féle "afrikai szocializmust", a dél-afrikai "fekete öntudatot" és a "tanzániai szocializmust" - a politikai emancipáció beállta utáni időben, amikor a gazdasági függés továbbra is fennmaradt. - Marlis Hellinger a "feketék irodalma" egyik sajátos közegéről, a kreol nyelvek szerepéről ad ismertetést. - Jürgen Schäfer az angol nyelvű fekete-afrikai irodalom bemutatására vállalkozik, mely bizonyos fokig a négritude ellenhatásaként bukkant fel. - Jürgen Beneke a nigériai Chinua Achebe műveit elemzi. - Ismét Eckhard Breitinger, Amos Tutuola nyugaton nagy sikert, odahaza, Nigériában, inkább éles ellenkezést kiváltott műveivel foglalkozik. - Barbara Ischinger összefoglalóan a feketék frankofon irodalmáról ad érzékletes képet. - Gordon Collier a Karib-tenger szigetvilága angol nyelvű irodalmába ágyazva Edward Kamau Braithwaite irodalmi munkásságát taglalja, összehasonlítva e műveket Derek Walcott írásával. - Heiner Bus az angol nyelvű afro-amerikai irodalom terén fontos szerepet játszó önéletrajzi műfaj bemutatására vállalkozik, visszanyúlva annak legelső jelentkezéséig. - Udo O. H. Jung az első világháború élményeinek hatása alatt magukra ébredő amerikai feketék "néger reneszánsz"-nak vagy "Harlem reneszánsz"-nak nevezett irodalmi mozgalmáról ad vázlatos képet, kiemelve a századforduló körül délről északra - a mezőgazdasági területről az iparvárosokba - végbement népvándorlás méretű népeségmozgalmat, mely a tárgyalt irodalmi irányzat társadalmi háttereként az amerikai nagyvárosok néger negyedei lakosságának erőteljes felduzzadását idézte elő. - Végül Kurt Otten a "protestáló regénytípus" talán legnagyobb alakjának, Richard Wright-nak megrendítő hatású műveiről ad tájékoztatót, kitérve mind az ábrázolt élmények életrajzi forrásaira - az író személyes megpróbáltatásaira -, mind Wright irodalmi mintaképeire, közöttük az angol nyelvű szerzők mellett főképp Dosztojevszkijra.

Záró megjegyzésként el kell még mondanunk, hogy jó néhány más, hasonló célkitűzésű munkával egyezően ebben a kötetben is többet hallunk történelmi és társadalmi eseményekről - így a valamikori rabszolgaállapot máig kiható lélekrombolásáról, a gyarmatosító hatalmakkal szemben folytatott küzdelemről, az emancipálódást követő gyors társadalmi átalakulás okozta átrétegződésről s ennek folyományaképp a régiek mellett keletkező új feszültségekről, az etnikai és nyelvi széttöredezetheztség problémájáról, a polgárháborúkról, a fehér civilizációhoz hasonulók és a saját, önálló kulturális arculatukat megteremteni kívánók szembekerüléséről, utóbbiak számára a törzsi-etnikai, a nemzeti-állami és az összafrikai öntudat három egymás fölé boltozódó fokozata által előidézett súlyos nehézségekről -, mint a legnagyobb alkotók s műveik irodalomtudományi bemutatásáról és elemzéséről. Ez azonban kétségkívül elkerülhetetlen. Európai ember számára a háttér megismerése nélkül ennek az idegen világnak a műalkotásai kellő mértékig nem lennének megközelíthetők. Teljes értékű esztétikai befogadásukra ennek híján tehát igen kevés lenne az esélyünk. A kötet érdemét, az érdeklődés sikeres fölkelése és a témakör színvonalas, bár itt-ott csak nagyvonalúan vázolt irodalmi értékelése mellett elsősorban ebben: a feketék irodalma háttérének történelmi, szociológiai és gyakran pszichológiai szempontú bemutatásában látjuk.

Biernaczký János

Albert S. Gérard: African Language Literatures: An Introduction to the Literary History of Sub-Saharan Africa, Washington D. C., 1981. Three Continents Press, 398.

Példa és előzmények nélkül álló művet nyújtott át Albert S. Gérard, az összehasonlító irodalomtudomány nemrégiben nyugállományba vonult belga professzora az afrikai irodalom iránt érdeklődők számára. Az afrikai nyelvű irodalmak ugyanis a kontinens országaiban ható nacionalizmus legutóbbi, példa nélkül álló megerősödése ellenére - mindmáig mostohagyereknek számítanak. A nem angolul, franciául vagy portugálul író afrikai szerzők, legyenek akár oly jelentősek, mint a jorubául alkotó D. O. Fagunwa vagy egy sor xhosa, zulu, ill. szotó nyelven író dél-afrikai bantu író és költő, a világirodalom számára "elvesztek". Hacsak az alkotók saját maguk nem vállalkoznak műveik európai nyelvű fordítására, amint az az acsoli anyanyelvű ugandai

Okot p'Bitek, vagy legutóbb a kuju származású kenyai Ngugi wa Thiong'o esetében megtörtént.

Gérard művének lényege abban áll, hogy nemcsak a nagyobb lélekszámú etnikai csoportokra, a jelentősebb irodalommal rendelkező nyelvi közösségre vagy a kiemelkedő figurákra hívja fel a figyelmet, hanem érzékelhetővé teszi az immár hatvannál több afrikai nyelvű irodalmi írásbeliség "létező és lehetséges mélységeit". Azért fogalmaztunk ilyen "érzékenyen", mivel helyenként csak felsorolásokra vagy kiemelésekre volt mód. Összehasonlításként említjük meg, hogy Gérard korábban hasonló terjedelemben mindössze négy afrikai nyelvű irodalommal, a zulu, a xhosa, szoto és amhara irodalomra és írásbeliségre kérdéseivel foglalkozott (Four African Literatures: Xhosa, Sotho, Zulu, Amharic, Berkeley, 1970, University of California Press, 458), és e művében is gyakorta csak rövid bekezdés jutott egy-egy mű ismertetésére. Mindemellett számos esetben kaphatunk az új könyvből is alapvető eligazításokat egy-egy afrikai nyelvű irodalom megismeréséhez.

A kötetben a szerző részben történeti, részben területi, ill. nyelvi szempontokat alkalmazott. Az első fejezet a nagy hagyományú etiópiai írásbeliségekkel (gez és amhara) foglalkozik. Majd - ugyan az iszlám ürügyén - az arab íráshoz kötődő, tehát történeti távlatokkal is rendelkező korai afrikai irodalmi írásbeliségeket veszi számba (fuláni, hausza, volof, malgas, ill. szuahéli és szomal). Gérard végül az európai kultúra behatolása nyomán kialakult helyi írásbeliségeket, irodalmakat foglalja össze. Itt is részben történeti szempontokat érvényesít, illetőleg az adott országokhoz kötődő nyelvek szerepét, s az e nyelveken született irodalmak legfőbb eredményeit tárja az olvasó elé.

Ami áll az európai nyelvű afrikai irodalmakra, érvényes az afrikai nyelveken születő irodalmakra is. Végtelenül nehéz egyetlen kötetbe összefogni több mint hatvan irodalmat. Különösen, ha ezek között olyan terjedelmű és jelentőségű különbségek vannak, mint ami mondjuk az etiópiai amhara és a kameruni bulu esetében fennáll. Az előbbi sok évszázados múltat tudhat magáénak és írásbelisége is viszonylag széles körű (beszélői száma mintegy 10 millió), a bulu anyanyelvűek száma viszont még egymillió sincs. A bulu írásbeliség néhány szórványos munkán, helyi nyelvű újságon kívül elsősorban hagyományos műfajok feljegyzésére szorítkozik.

A heroikus, de lehetetlen vállalkozás érzetét még inkább erősíti az, hogy Gérard szakirodalmi apparátusa láthatóan elöregedett, az elmúlt évtized új teljesítményei már csak a legritkább esetben kapnak benne helyet,

jóllehet a könyv megjelenési évszáma alapján arra számíthatnánk, hogy a legfontosabbnak tartott újabb összefoglalásokról is említést tesz. Az is kár, hogy a kitűnő belga komparatista legalább utalásszerűen nem tért ki azokra az afrikai nyelvű "irodalmakra", amelyek irodalmi műveket ugyan még nem teremtettek, de gazdag hagyományos anyaggal rendelkeznek. Különösen fájjaljuk a mongo-nkundo anyag elhagyását, amelyet - belga misszionáriusok jóvoltából - igen nagy gazdagságban ismerünk. Mi több, éppen ennek a nyelvterületnek a vonzásában született meg az első olyan munka (Albert De Rop: De Gesproken Woordkunst van de Nkundo, Tervuren, 1956, Musée Royal Du Congo Belge, 272), amely az adott népcsoport szájhagyományainak, folklórműfajainak teljes áttekintését kísérli meg.

Gérard munkája e hiányérzetünk ellenére is mérföldkő az afrikai irodalomkutatásban, sőt az afrikai irodalmak életében is, mert felhívja a figyelmet: eljött az ideje, hogy a kontinens népei megindítsák nyelvi reformkorukat, kiterelbelyesítsék az anyanyelven íródó irodalmukat.

B. Sz.

Francis Anani Joppa: *L'engagement des écrivains africains noirs de langue française*, Sherbrooke (Canada), 1982. Naaman, 324.

Az 1940-ben Ghánában született szerző tanulmányait Afrikában, Angliában és Franciaországban végezte, doktori címét Kanadában szerezte, ahol ez a könyve is megjelent.

Vizsgálódásában három célt tűzött maga elé: hogyan határozzuk meg az elkötelezettséget a francia nyelvű néger-afrikai irodalomban; milyen művészi formákban fejeződik ki ez az elkötelezettség, és végül: mennyiben tükröződik ebben az irodalomban a Fekete-Afrika politikai, társadalmi és kulturális valósága? Kiemelendő, hogy az "elkötelezettség" fogalmát kollektív értelemben kell tekinteni, és - ebből kiindulva - a néger-afrikai irodalmak kollektív jellegét kell elemezni. Ebben a folyamatban sem az időbeli sorrend, sem a művek szerzőinek nemzetisége nem játszik döntő szerepet. Ugyanis nyilvánvaló, hogy a néger-afrikai szerzők nagy része a sok, különböző kultúra mögött észreveszi az egységet, és azt igyekszik kifejezni. Mi adja a néger-afrikai író elkötelezettségét? A népével és történelmével való sorsvállalás. Ha ír, ez tulajdonképpen állásfoglalás, egyfajta igazság kifejezése, amelyet a szerző így fogalmaz meg: "Az igaz az, ami a grammati rend-

szer szétesését sietteti, ami a nemzeti öntudat kiteljesedését segíti elő." Sokak által sokszor vitatott kérdés az afrikai művek autentikussága. Ez nem állhat abban, hogy az afrikai szerzők valamiféle egzotikumot, hamis és túlhajtott folklorizmust próbálnak olvasóikra erőltetni, de nem tagadhatják meg azokat a múltbeli vagy az adott életmódból fakadó tradíciókat, gondolkodásmódokat sem, amelyek között nevelkedtek és felnőttek.

Az ábrázolt emberi kapcsolatokban a Fehér ember felsőbbrendűsége a Négeren meghatározó volt; a Néger ekkor a Rosszat, az elszabadult szexualitást testesíti meg a Fehér ember gondolatvilágában. Éppen ezért a négernek felszabadulásának egyik - ha nem is legfontosabb - állomása ennek az értékrendszernek a megszüntetése. Külön helyet foglalnak el a művekben a fehér gyarmatosítók (akikben kevés jót találhatunk) és a misszionáriusok. Ez utóbbiakat annál élesebben támadják, mivel az afrikai hagyományos kultúra egyik legszilárdabb pillérének, az afrikai vallásokat veszélyeztetik. Érdekes viszont megfigyelni, hogy az iszlámot inkább elfogadták és elfogadják ma is, mivel abban nem gyarmatosítók és gyarmatosítottak találkoztak. Az afrikai bennszülötteknek a gyarmatosítókról kialakított képében nagy szerepet játszott elsősorban természetesen a gyarmatosítók ideológiai munkája, azután a fehérek technikája, valamint ugyancsak ez utóbbiak megtorló politikája és pszichológiai nyomása.

A gyarmatosítás hatására alakult ki a néger-afrikai szerzők által megrajzolt elmebeteg, az ún. "fejlett" ("évolué"), a bennszülött újgyarmatosítók alakja. Különösen veszélyes a két utolsó típus a politikai fejlődés szempontjából. Az "évolué"-k olyan asszimilált-asszimilálódott emberek, akiket a gyarmatosítók rá tudtak szedni arra, hogy lemondjanak hagyományos életmódjukról, azonban a gyarmatosítók világába ezután sem nyertek felvételt. A bennszülött újgyarmatosító az új államok burzsoáziájából kerül ki; kulturális és erkölcsi értékítéletében gyarmatosított marad.

Milyen "ellenértéket" állít a néger-afrikai szerző a gyarmatosító Fehér ember értékrendjével szembe? A múlt - az afrikai múlt - büszke vállalását, a néger-afrikai értékek dicsőítését, a zenét, a táncot, a világ egységben látását. A tradicionális afrikai és a modern nyugat-európai értékek ütközése dilemma elé állítja az afrikai embert, így az afrikai szerzőket is: ha előre tekintenek és akarnak haladni, akkor le kell mondaniuk múltjukról; ha viszont a múlt felé fordulnak, esetleg a jövőt nem képesek meglátni és alakítani. Az egyensúly kényes, és roppant nehéz fönntartani. A múltnak és a jövőnek ilyen szembenállása tükröződik a művekben a "régiek" és a fiatalok közötti konfliktusban. A fiatalok általában elvetik a múltat, a hagy-

mányokat, a régi oktatást. A két teljesen különböző életmód gyakran lázadás formájában kerül szembe egymással. Ez a lázadás a francia nyelvű néger-afrikai regény sok hősnél passzív, s csak ritkán találkozunk a "pozitív" lázadó típusával, így pl. S. Ousmane-nál.

A szerző befejezésül, kiemeli ennek az irodalomnak igazi, nagy és egyetemes értékét-érdemét: a néger humanizmust. Ez az irodalom általában szól minden elnyomott fajhoz, és üzenete, roppant egyszerűsége mellett, nagyon is aktuális ma: keresni kell az emberiség nagy családjának egységét.

Kun Tibor

Ulla Schild (szerk.): The East African Experience: Essays on English and Swahili Literature, Berlin, 1980. Dietrich Reimer Verlag, 134 (Mainzer Afrika Studien, 4).

A kötet az 1974-ben Mainzban, Jahnheinz Jahn tiszteletére rendezett második nemzetközi tudományos konferencia anyagaiból ölel fel kilenc tanulmányt. Az írások igényessége és tudományos értéke különböző színvonalú, de valamennyi joggal tarthat igényt a kelet-afrikai irodalmi hagyományok és kortárs folyamatok iránt érdeklődő szakemberek és igényes olvasók érdeklődésére.

1. Chris L. Wanjala cikkében három kelet-afrikai ország, Tanzánia, Kenya és Uganda angol nyelvű irodalmának fejlődését mutatja be a hatvanas évek elejétől napjainkig. A hatvanas évek kulturális fejlődése, a volt gyarmatok politikai, művészi öntudatra ébredése nem volt mentes belső ellentmondásoktól és a belőlük fakadó torzulásoktól. Ugyanakkor az irodalmi élet páratlanul dinamikus fejlődéséről tanúskodik az, hogy az európai és ázsiai elődököt rövid idő alatt szinte teljesen kiszorították nemzeti irodalmaikból a helyi szerzők.

2. Ulla Schild cikkében először is tisztázza az általa vizsgált kenyai szórakoztató irodalmi alkotások műfaji hovatartozásával kapcsolatos kérdéseket, körülhatárolja alapvető tematikájuk és motívumaik szféráját: partikuláris társadalmi konfliktusok, kalandos történetek, beilleszkedési problémák, szerelmi történetek, morális kérdések sorolhatók ide.

Megállapítja, hogy az általa "Afromance"-nak nevezett műfaji kategóriába tartozó művek igyekeznek konzerválni a meglevő társadalmi helyzetet, s ezzel az ország tőkés fejlődésének eszközéül szolgálhatnak.

3. Ebrahim Hussein a fekete-afrikai színházművészet gyökereit keresi és találja meg a különféle, részben dramatizált rítusokban, népi ünnepekben, szokásokban. Megállapítja, hogy az általa vizsgált, főleg folklór-kötődésű, ebbe a kategóriába sorolható kulturális jelenségek a fejlettebb, félféudális államalakulatokban fejlődtek ki a legjobban, de ott sem érték el az európai értelemben vett klasszikus színházművészet szintjét.

4. Mineke Schipper De Leeuw a modern afrikai dráma kibontakozásának feltevéseit, azok folklór-kapcsolatait kutatja. A könnyen dramatizálható epikus hagyományok, népmesék és más népköltészeti alkotások ma is jelentős szerepet játszanak sok nép kulturális életében, és a jelenkori társadalmi változáshoz idomulva válhatnak a modern drámakultúra fontos összetevőjévé, szinte alapjává.

5. Ernst Damman a századforduló jeles kelet-afrikai kulturális polihisztorja, M. Kidjumba munkásságát ismerteti. Kidjumba volt író, fordító, tolmács, foglalkozott valláselmélettel, fafaragással és díszítőművészettel, valamint figyelemre méltó költői életművet hagyott hátra. Főleg az epika műfajában alkotott. Legmaradandóbb művei a Liongo legendakört, illetve a koralami Lamu és környéke népszokásait dolgozzák fel, örökölik meg.

6. Euphrase Kezilahabi jelentős kortárs szuahéli regényíró és irodalomkritikus. Műveiben reagál az aktuális társadalmi jelenségekre és folyamatokra, ábrázolja és elítéli a kollektív vagy egyéni erőszak súlyos megnyilvánulásait. Ideológiai szempontból azonosul a tanzániai ujamaa szocializmus koncepciójával. Ezt tekinti a korszerű társadalmi kibontakozás legmegfelelőbb útjának, a múlt pozitív hagyományait a jelen társadalomba átörökítő, a negatív jelenségeket pedig kiszűrő politikai irányvonalnak.

7. Elena Bertoncini tanulmányában a mai tanzániai szuahéli irodalom két távoli pólusán elhelyezkedő, de egyaránt pozitíve értékelendő író: Muhammed Said Abdulla és Euphrase Kezilahabi munkásságát értékeli. Abdulla a "könnyű műfaj" képviselője, a szuahéli detektívregény megteremtője. Az iszlám követője. Művei optimista hangvételűek, tanulságosan szórakoztató olvasmányok. Kezilahabi keresztény neveltetésű. A vajdó tanzániai társadalom legsúlyosabb problémáihoz nyúl, hőseinek sorsa rendszerint tragikusan végződik. Abdulla műveinek fő érdeme a kifinomult nyelvezet és az olvasmányosság, míg Kezilahabié a mély társadalmi mondanivaló.

8. Patricia Mbughuni az orális hagyományok világából kiindulva a közelmúlt és a kortárs szuahéli szépirodalmat taglalja egyes szerzők és konkrét műveik bemutatásán keresztül. Bemutatja, hogyan jut el Shaaban Robert a

passzívabb, naiv reformokat javasló gondolatvilágtól az aktívabb társadalomformálás már-már forradalmi igényéig. A továbbiakban ismerteti J. K. Kiimbilla, G. A. Mhina és N. Balisidia egy-egy művét, szellemi-irodalmi koncepcióját. Világosan látja a tanzániai társadalom fejlődésének fő problémáit: a gyarmati múlt imperialista öröksége és az új társadalom építésének feladatai közötti feszültségeket.

9. Rajmund Ohly a kelet-afrikai irodalmi hagyományok kialakulásával, fejlődésével és jelenlegi állapotával foglalkozik. Legrészletesebben a kortárs irodalom történeti hátterét fejti ki. Értékenyen ragadja meg a társadalom szerkezete és kulturális élete, annak színvonala és jellege közti összefüggéseket. Figyelmeztet a jelenleg legdinamikusabb társadalmi réteg, az ún. középosztály döntő jelentőségére, de nem feledkezik meg a gyarapodó munkásosztály növekvő súlyáról és jogos igényeiről sem.

Füssi Nagy Géza

Bernth Lindfors: *Early Nigerian Literature*, New York-London, 1982. Africana Publishing Company, 198.

A texasi egyetem (Austin) kitűnő afrikanista professzorának új kötete, bár zömmel korábban már megjelent tanulmányokat tartalmaz, az afrikai irodalomtörténetírás "új korszakát" jelzi. Többszörös értelemben is. Ugyanis a szerző egyrészt - ösztönösen vagy tudatosan - elhatárolja magát a kontinens teljes irodalmi anyagát célba vevő kísérletek zsákutcáitól. Mint sok más munkájában, ezúttal is csak a nigériai irodalommal foglalkozik (lásd kötetben: Folklore in Nigerian Literature, New York, 1973, Africana Publishing Company, 178.), mintegy érzékeltetve, hogy Afrika literatúráját ma már csak nemzeti keretekben, az egyes országok irodalmi életének megismerése útján lehet kellő mélységben feltárni.

Másrészt kifejezetten "történeti témát" választ, amennyiben az elmúlt két-három évtizedben világhírűvé vált nigériai irodalom "abszolút gyermekkorát", a világszerte ismert "nagyok", Tutuola, Achebe, Nzekwu, Ekwensi, Soyinka "művészi serdülőkorát", illetve a nagy előfutár szerepét betöltő és jobbára csak joruba anyanyelvén ismert D. O. Fagunwa írásművészetét veszi tollhegyre.

Végül az eddigi munkásságában alkalmazott kritikai apparátushoz híven Lindfors most sem feledkezik meg - nem feledkezhet meg - arról, hogy ez a

literatúra ezer szállal kötődik a napjainkban is létező hagyományos életformához, tradicionális kultúrához. Fagunwa vagy Tutuola rítus-, ill. mesealkalmazásainak feltárásakor a kitűnő szerző arról sem feledkezik meg, hogy a felhasználás módszereit összevesse.

Mindez persze nem akadályozza meg abban, hogy bemutassa, miképpen lett Ekwensiből urbánus író. A Joyce Ulyssesétől a detektívregényig ívelő európai minták jelenlétének kimutatásával ad kellő fogódzkodókat a Nigériában egyébként viszonylag erős ágat képviselő és városi élményvilágot tartalmazó regényirodalom megközelítéséhez. Sajátos vonásokat tár fel Nzekwu indulásában, aki újságíróként, illetőleg amatőr kulturális antropológusként kezdte pályafutását. Hasonlóképpen számos újszerű meglátással gazdagítják az egyébként széles körű Achebe és Soyinka szakirodalmat azok az írások, amelyek a két szerző indulásával, zsenyéik mögöttesével foglalkoznak.

A kötet egyik tanulmánya a nigériai irodalom és közönsége kapcsolatával, az irodalom népszerűségével, ill. a népszerű irodalommal foglalkozik, amelynek háttérében az afrikai országban viszonylag nagyobb számban működő egyetemek, az egyetemeken zajló kulturális élet meghatározó szerepe húzódik meg. A kötetet két sajátos témájú írás, Soyinka, ill. Okigbo és a sport kapcsolatát feszegető cikk zárja, amelyek közvetve ismét "az egyetemi környezet" irodalomtermő szerepét látszanak megerősíteni.

Lindfors legújabb munkája minden bizonnyal egy sor fontos adalékkal, újszerű meglátással, elemzési szemponttal járul hozzá a nigériai irodalom mélyebb megismeréséhez. Jelentősége különösen akkor tűnik ki világosan, ha a kötet címében rejülő gondolatra, az afrikai irodalomban immár jelenlevő "történeti távlat"-ra felfigyelünk: eljött az ideje az afrikai nemzeti irodalmak monográfikus feldolgozásának.

B. Sz.

Yves-Emmanuel Dogbé: Négritude, culture et civilisation. Essai sur la finalité des faits sociaux, Paris, 1980. Édition Akpagnon, 271.

A szerző fenti munkájában arra a kérdésre keresi a választ, vajon a négritude, mint a "feketék ideológiája", meghalt-e? A kérdést Y.-E. Dogbé végül is nem zárja le. Mindamelllett a magyar olvasó a négritude belső értékeit hatásosan felsorakoztató, érdekfeszítő esszéket találhat a francia nyelvű kötetben.

Y.-E. Dogbé mindenekelött az irodalom és a négritude kapcsolatát mutatja be. Ilyen módon - a bőségesen található versidézetek következtében - az olvasót mindjárt a könyv elején megüti a francia nyelvű afrikai költészet sajátos légköre. A szerzőnek szilárd meggyőződése, hogy az igazi költészet lényegénél fogva funkcionális, tehát üzenetet hordoz magában, s ennél fogva tanító jellegű.

A kötet második fejezetében a tanulmány írója, említett meggyőződésének logikus folyományaként, a négritude költészet üzenetének és a négerség-tudat összefüggéseinek elemzésével foglalkozik. Azt bizonyítja, hogy a szóban forgó költészet feltétlenül hozzájárul a "feketék" identitástudatának helyreállításához, és növeli az eltökéltséget a négerség elfogadtatásáért folyó harcban.

Fejtegetéseit Y.-E. Dogbé általános történeti, irodalom- és művelődés-történeti adalékok felsorakoztatásával támasztja alá. Ennek során kerül szóba az ismert Du Bois-féle afrikai érdekvédelmi (nem afrikanista) mozgalom, majd kitér a fekete rassz védelmében 1918 és 1928 között kifejlődött "Néger-Reneszánsz" mozgalom által elért kezdeti sikerekre. A szerző szerint ez utóbbi mozgalom képviselőinek (Lengston Hughes, Claude Mac Kay, Countee Cullen, Sterling Brown, Jean Toomer) fellépésével született meg, mint fogalom és tudat, az "afrikai négerség" (négritude africaine). (Meg kell jegyeznünk, a század első felének differenciáltabb történetiszemlélete tükrében ma már világosan kitapintható, hogy egyfelől a Du Bois fémjelezte pánafrikanista mozgalom és az azt követő "Néger-Reneszánsz", másfelől a Frobenius gondolatai által közvetlenül ösztönzött és Senghor, Césaire, valamint Damas által elindított négritude az afrikai öntudatra ébredés két történetileg önálló vonulata.)

Mint ismeretes, L. S. Senghor értelmezése szerint a négritude objektíve egyfajta világlátás és egy bizonyos módozata a földi életnek, amely ugyanakkor a feketék akcióprogramjaként szolgált annak érdekében, hogy saját magukat minden téren az egyetemes civilizáció szintjére emeljék. A négritude eszméje, megfelelően kiterjesztve, voltaképpen a szolganépek rehabilitációjáért szállt síkra, ennek a küzdelemnek adott keretet.

Könyvének harmadik fejezetében Dogbé már kimondottan a négritude költői üzenetének mondanivalóit vizsgálja számos versidézet kíséretében, hangsúlyozva, hogy a négritude-gondolat követelése mind az egyén, mind a közösség síkján alapvetően a "fekete ember tekintélyének és méltóságának" helyreállítása maradt.

Bármily meglepő, csak mindezek kifejtése után, a negyedik fejezetben

teszi fel a szerző a kérdést: mi is a négritude? De a témát sem itt, sem a következő, az ötödik fejezetben (Mit jelent az irodalom?) nem fejleszti tovább, és csupán a már ismertetett észrevételeit, megállapításait és következtetéseit hangoztatja.

Új lendületet kap a tárgyalt olvasmány, amikor az afrikai szájhagyományok műfajainak és eredetük különböző forrásainak az ismertetésére kerül sor. A mese és a legenda, a szólás és a parabola, a mítosz és a költészet néhány példájának bemutatása és megvilágítása után jutunk el az írott irodalom születésének problémaköréhez. Ez a fordulat, mint ismeretes, vízvázlasztót jelent a népek fejlődésében, művelődéstörténetük struktúrájában (lásd a VII. és a VIII. fejezet tartalmát).

Könyvének második felében Dogbé a filozófia és a négritude kapcsolatát elemzi. Először, két fejezetben, konkrét didaktikus jellegű áttekintést nyújt a filozófia kialakulásáról. Ennél sikerültebb és feltétlenül érdekesebb, amikor utóbb néhány szociológiai és morális tézis sajátos magyarázatába akadunk. Ezúttal Dogbé a jog és a társadalom, a béke és a háború, az ésszerűség és a szerelem kérdéskörében próbál eligazodni. E fejtegetésekben világosan visszatükröződik, hogy a szerző Victor Cousin (ha úgy tetszik, a "cousinizmus") tanainak a befolyása alá került.

Mindezek után Dogbé, könyvének utolsó fejezetében, arra törekszik, hogy valami konkrétan megfogható jelentéstartalmat hámozzon ki a négritude filozófiájából. Valójában azonban mindössze a hagyományos afrikai gondolatiság néhány sarkalatos pontját foglalja össze. Ennek során az istenről és a vallásos gondolatról, a világról és a létezésről, az erkölcsről és a jogról, a szabadságról, az egyenlőségről, a munkáról és a családról, valamint a hazáról közöl rövid "cikkelyeket", azt kutatva, mit jelentenek és miképpen hatnak a "nègre" - azaz a néger - tudatában és társadalmi életében ezek a kategóriák. Az aforisztikus általánosítások szerint a négritude eszmeköre bizonyos értelemben ma is szemben áll az ún. nyugatiasodás (occidentalisme) behatolásának, ugyanakkor, mint minden egyéb igényes emberi gondolati építmény, általános érvényű gondolatokat és értékeket hordoz magában. Ennek alátámasztása folyamán külön is vizsgálat tárgyává teszi a L. S. Senghor fellépésének hatásaként keletkezett problémákat.

A négritude-öt sokan a senghori ideológiával azonosítják. A szerző azokkal ért egyet, akik a senghori "kulturalizmust" bírálva rámutattak, hogy annak eredményeként, eszmei értékei ellenére, a gazdasági és a politikai problémákról túlságosan elterelődött a figyelem. De, mint Dogbé kifejti, a

Senghor által képviselt négritude gondolatban a kulturális problémák is leegyszerűsítetten jelentkeznek. Bírálata során a szerző felsorakoztatja Jacqueline Lamartinière, Paulin Hountondji, Stanislas Adotevi tanulmányainak idevágó részeit. Ezek az igényes kritikai elemzések az afrikai filozófia egészében értelmezik a négritude-öt és az ún. "noirisme" jelenségét.

Nem kétséges, hogy a szerző Senghor politikáját elhibázottnak ítéli. A négritude-öt mintegy kisajátító Senghor Dogbé szerint valójában a volt gyarmatosítóknak könnyítette meg a dolgát a politikai függetlenné válást követő időszakban. A könyv végén, a négritude mérlegét megvonva, a szerző nyomatékosan kiemeli Du Bois-nak mint a négritude elindítójának az érdemeit.

Az utolsó oldalakon Dogbé csupán utalásszerűen jó néhány további izgalmas kérdést említ meg. Ezek között feltétlenül polémiára késztetők az "afrikai szocializmus"-ról, a marxizmus-leninizmusról vagy a szocializmus alkalmazási lehetőségéről és a "neo-négritude"-ről röviden odavetett állásfoglalásai.

Dogbé mély meggyőződése, hogy az afrikaiak fejlődéséhez nélkülözhetetlenül szükséges lenne egy eredeti afrikai ideológia kidolgozása és érvényre juttatása. Mert, amint mondja, enélkül az afrikaiak fejlődését az a veszély fenyegeti, hogy megreked, hogy egy helyben topog, és ilyen módon végzetes visszaesés következhet be. Ő tehát a négritude sokoldalú megvilágításával ennek az új afrikai ideológiának a kialakítását igyekezett szolgálni.

Sajnálatos tény, hogy az egykori gyarmatosító államok és nagyhatalmak továbbra is akadályozzák az afrikai fejlődést, hogy befolyásuk hatásaként növekszik az elmaradottság. Dogbé könyve megerősíti az olvasóban azt a benyomást, hogy az a "tudományosság", amelynek a gyarmatosítás vetette meg az alapját, ma minden korábbinál erősebb befolyást biztosít a "tegnapi dominanciának". Kitűnik, hogy egész Afrikában jelentkezik az ún. akkulturáció. Ez a folyamat elsősorban kétségkívül a városokban halad előre rohamlépésekben, de a "modernizáció" hatása már "vidéken" is mindenfelé fellelhető. Ebből a szemszögből a senghori négritude-eszme egyes afrikai körökben vitathatatlanul felértékelődött. Ám a könyv legfőbb tanulsága éppen az, hogy az afrikaiak identitástudata, az egyes államok népeinek nemzetté válása, ami a továbblépés elengedhetetlen állomása, nem sokkal jutott előbbre az utóbbi évtizedekben. Jóllehet egyes országokban olyan - igen lassú léptekkel haladó - fejlődési folyamatok is észlelhetők, amelyek, úgy tűnik, egy új, életképebb modern afrikai kultúra kialakulásának a biztató jelei.

Benkes Mihály

Nyikiforova, I. D.-Nyikulin, N. I. (red.): Szovremennije literaturi Azii i Afriki i ideologicseszkaja borba, Moszkva, 1982. Nauka, 272.

A kötet tizennégy, különböző szerzőktől származó elméleti tanulmányt tartalmaz arról, hogyan függ össze egyes afrikai és ázsiai országok modern nemzeti irodalmának fejlődése korunk ideológiai harcaival. Nyolc tanulmány foglalkozik afrikai, és hat ázsiai országok irodalompolitikai kérdéseivel. Az egyes írások rövid kivonata eredeti sorrendjükben:

1. Nyikiforova, I. D.-Nyikulin, N. I.: Ázsia és Afrika országainak irodalma az ideológiai harc tükrében. Politikai-ideológiai szempontból a fejlődő országok nagyon tarka képet mutatnak. A nemzeti irodalmak pedig tükrözik az időszerű társadalmi helyzetet: széles skálán jelennek meg a legkülönbözőbb műfajú művek az egyes országok hivatalos kurzusát támadó és támogató szerzőktől egyaránt. A neokolonializmus erői igyekeznek meglovagolni a nekik kedvező irányzatokat, a maguk céljaira kihasználni egyes szerzőket vagy irodalmi csoportosulásokat. Hálás eszköz a kezükben ennek során a válás is. Az ismert szerzőpáros a hol forrongó, hol lappangó ideológiai, politikai, gazdasági, kulturális küzdelmeket elemzi röviden.

2. Mirimanov, V. B.: Társadalmi átalakulások és a kultúra helyzete Trópusi-Afrika országáiban. A mai afrikai országok többségében éles konfliktus alakult ki a saját régi és az új idegen kultúra elemei és képviselői között. A kultúra nemzeti, etnikus, a civilizáció etnikumok fölötti, nemzetközi. Ezek ütköztetése idézi elő Afrikában az akkulturációs folyamatokat, melyek színtere elsősorban a város. Itt zajlik az irodalmi élet is, amely sokoldalúan tükrözi e jelenségcsoport minden aspektusát.

3. Vavilov, V. N.: A társadalmi átalakulás útja kiválasztásának problémája és Tropicus-Afrika országainak irodalma. Míg a gyarmati korszak utolsó évtizedeiben a nemzeti függetlenségért vívott harc volt az afrikai irodalom vezérmotívuma, a felszabadulást követő időszakban a kontinens új típusú kulturális és ideológiai küzdelmek színterévé vált. A függetlenségi harc egyiséget teremtett, a független országok eltérő társadalomépítési koncepciói viszont ellentmondásokat szültek és megosztottságot idéztek elő. A szerző főleg a fekete-afrikai angol nyelvű irodalom irányzatainak vizsgálatával, egyes írók konkrét műveinek elemzésével világítja meg több afrikai ország társadalmi, politikai fejlődésének alapvető tendenciáit.

4. Ljahovszkaja, N. D.: A modern nyugat-afrikai regény és a szociális orientáció problematikája. A szerző Nyugat-Afrika frankofon országainak

nemzeti irodalmán keresztül vázolja fel a társadalom további fejlődése irányvonalának sokszor ellentmondásos útjait. Konkrét műveket elemez. Az írók között szélsőséges nézeteket képviselők - a múltat idealizálók, illetve totálisan elvetők - és utópisztikus társadalomeszményeket kergetők is akadnak. Végeredményben az irodalom modellteremtő ereje sokban hozzájárult az egyes országok szociálpolitikai és gazdasági koncepciójának alakításához is. Eszmei-filozófiai téren a négritude felülvizsgálata és új afrikai identitástudat kialakítása az új nemzeti irodalmak egyik legfontosabb feladata.

5. Rjazova, E. A.: A portugál nyelvű afrikai irodalom és a nemzetépítés problematikája. A volt portugál gyarmatok szociálpolitikai törekvéseinek középpontjában a nemzetépítés koncepciója áll. Szinte a hivatalos jelző rangjára emelkedett a "nemzeti rekonstrukció" kifejezés. Ez azonban eleve hibás téziszből indul ki, hiszen az érintett országokban korábban sem létezett egységes nemzet. Rjazova megállapítja, hogy az új korszak követelményeinek jobban megfelelnek a prózai műfajok, főleg a hosszabb elbeszélések és kisregények, amelyek fokozatosan háttérbe szorítják a korábban egyeduralgó lírai költészetet. Tételeit konkrét irodalmi alkotások elemzésén keresztül igyekszik bizonyítani.

6. Kartuzov, Sz. P.: A dél-afrikai országok irodalma az apartheid és a rasszizmus elleni harcban. (A hetvenes évek angol nyelvű irodalma alapján.) Az irodalmi élet a dél-afrikai országokban (Dél-afrikai Köztársaság, Zambia és - kisebb mértékben - Namíbia) nyilvánvaló történelmi okoknál fogva szorosan összefonódik a nemzeti felszabadító küzdelmek közvetlen politikai célkitűzéseivel. A kíméletlen faji elnyomás erősebb szellemi-politikai ellenállást szül. Különösen jellemző ez a kiéleződött harc a hetvenes évek időszakára. Az afrikai és más "színes bőrű" politikusok és írók ekkorra tudják megteremtetni rasszizmus-ellenes közös platformjukat. Rövidesen megindul azonban az irodalmi irányzatok polarizálódása - igaz: nem faji, hanem taktikai-politikai alapokon. Kikristályosodik és elhatárolódik egymástól a jámborabb "tiltakozás" és a harcosabb "ellenállás" irodalma. Kartuzov szintén konkrét műveket taglal, az egyes csoportosulásokat jól fémjelző írók és költők alkotásainak bemutatásán keresztül fejti ki saját álláspontját.

7. Volpe, M. L.: Az etiópiai irodalom szociálpolitikai tematikája a XX. század 60-as, 70-es éveiben. A hatvanas években Etiópiában példátlan módon felgyorsultak az események: a császárság anakronisztikus építménye dűledezett, s hamarosan romba dőlt a demokratikus forradalom hatására. Ez volt az az időszak, amikor a romantikus, vagy korai realista irodalomra jellemző

felvilágosító-patetikus hangvételt felváltotta az élesebb társadalombírálat. A császári politika sokféleképpen ellentmondásos volt a kultúra területén is. Az antikolonialista, antiimperialista, apartheid-ellenes írások viszonylag könnyen láthatnak napvilágot, míg a belső feszültségeket és kritikus helyzetet ábrázolók egyáltalán nem jelenhettek meg. Az 1974-es forradalmat követően új irányt vett a nemzeti irodalom fejlődése: hazafias, majd - igaz, csak kisebb mértékben - osztályharcos témák jelentek meg az irodalmi palettán. A stílus célratörővé, szikárrá, már-már aszkétikussá vált. Az esztétikum, a szépirodalmi igények szemszögéből ez visszalépést jelentett, másrészt maguk az egyes alkotások erősen didaktikus hangvételűekké váltak. Napjainkban a folyamatok fokozatosan letisztultak, új műfajok nyernek tért, a nemzeti irodalom kiszorítja az addig megszokott idegen adaptációkat, csökken a fordított irodalom aránya. Új jelenségként az aktuális politikai célokat kiválóan kifejezni tudó nemzeti drámairodalom és színművészet is egyre inkább megerősödik. Volpe hibájául róható fel, hogy szinte kizárólag az amhara nyelvű irodalomra összpontosítja figyelmét.

Az ázsiai országok irodalmi-politikai kérdéseivel foglalkozó tanulmányok az afrikanisztika szempontjából érdektelenek, ezért - helyszűke miatt azoknak csak a címét közlöm.

8. Belova; K. A.: A nemzeti felszabadító harc ideológiája a török irodalom megítélésében.

9. Mamitokova, Z. A.: A művészetkultúra kérdései a 60-as-70-es évek egyiptomi periodikájában. A hatvanas évek fordulópontot jelentettek az egyiptomi folyóirat-kultúra életében. Az egyes lapok hasábjain élesebben vetődtek fel a legidőszerűbb politikai kérdések, a több száz folyóirat (számuk a hetvenes évek derekára meghaladta a 400-at) viszont kezdett szorosabb tematikai, műfaji csoportokba tömörülni. Az ország vezetése ezáltal keményebb határvonalat kívánt húzni a politika, valamint a kultúra és a művészet szférái közé. Jellemző tendencia a réteglapok csoportjainak kialakulása. A politikum azonban száz meg száz csatornán szivárgott be az írók tudatába és műveikbe. A hetvenes évek derekára a helyzet elmérgesedett, a tárgyilagos valóságábrázolást és kritikát retorziók követték, az irodalom védőállásokba kényszerült. Eluralkodott a - sokszor üres - szimbolizmus, az ál-elégikus hangvétel a prózairodalomban és a költészetben egyaránt. A tér beszűkült, számos lapot fölszámoltak. Napjainkban újabb kibontakozás és föllendülés jelei érezhetők. A nagy történelmi hagyományokkal rendelkező egyiptomi szépirodalom - bár a tradicionális műfaji keretek sokszor drasztikus felbom-

lasztásával, a formák oldásával - lépésről lépésre visszahódítja korábbi pozícióit. Namitokova nagy számú adattal és alapos elemzésekkel támasztja alá állításait.

10. Szenkevics, A. N.: A tradicionalizmus eszméje és a mai indiai írók alkotásai.

11. Furnika, V. P.: A dél-indiai irodalom eszmei-esztétikai harcának néhány aspektusa.

12. Luvszandendev, A.: A Mongol Népköztársaság irodalma kibontakozásának ideológiai problémái.

13. Boronyina, I. A.: Az irodalmi múlt és a mai ideológiai harc (japán irodalomkritikai anyagok alapján).

14. Reho, K.: A népszerű japán irodalom a jelenkor ideológiai harcainak tükrében.

Füssi Nagy Géza

Zsukov, A. A.: Kultura, jazik i literatura szuahili (Dokolonialnij period), Leningrád, 1983. Izdatyelsztvo LGU, 152.

Rövid előszavában D. A. Olderogge, a szovjet afrikanisták "nagy öregje" pár szóban körvonalazza a könyv tematikáját, érinti a szuahéli etnikum létezésének kérdését, méltatja A. A. Zsukov rövid, de annál értékesebb, hézagpótló munkáját.

Maga a kötet hat részre tagolódik:

1. Előszónak nevezett bevezetőjében a szerző felvázolja a szuahéli nyelv, kultúra és etnikum kialakulásának előtörténetét, röviden bemutatja a tudományos álláspontokat, valamint a közöttük meglevő elvi különbségeket. Meghatározza munkájának célkitűzését és utal a témakör teljesebb feldolgozásához szükséges további feladatokra.

2. A szuahéli nyelv és irodalom tanulmányozásának etnokulturális aspektusai c. fejezetben a szuahéli nép és nyelv kialakulásának etnikai és kultúrtörténeti előfeltételeit vizsgálja meg. Körülhatárolja a középkori szuahéli városállamok földrajzi-gazdasági érdekszféráját, a komplex szuahéli kultúra történetének kronológiáját. Rámutat a szuahéli településhálózat sajátosan partvidéki jellegére, elemzi a közötte és a szárazföldi területek között szövődött kapcsolatok jellegét és természetét. Ismerteti azokat a népmozgásokat, amelyek a középkortól napjainkig elvezettek a mai kelet-afrikai etnokulturális képlet kialakulásához.

A szuahéli szellemi kultúrával foglalkozó fejezet részben olvashatunk a kultúra alkotóelemeiről, a történelmi Kelet némely kultúráihoz fűződő kapcsolatairól, belső fejlődésének törvényszerűségeiről, eredeti afrikai magvának és a ráétegződött jövevényelemeknek kölcsönhatásáról, összeötvöződéséről. Külön figyelmet érdemel a beavatási szertartások elemzése.

Gazdagon illusztrált és adatolt a szuahéli népköltészet és általában az orális irodalom keletkezését és fejlődését bemutató rész. Ebben megismerkedhetünk a legfontosabb műfajokkal, azok előadásmódjával, s az utóbbihoz szükséges környezeti és tárgyi attribútumokkal. Itt is nagyon fontos a klasszikus keleti és helyi folklórelemek és motívumok összefonódásának ábrázolása.

A bantu nyelvek közül egyedül a szuahéli rendelkezik számottevő történelmi múltra visszatekintő írásbeliséggel. Ennek kibontakozását és legfontosabb, legteljesebb emlékeit mutatja be a szerző a következő fejezet részben. Megismertet a sajátos történelmi dokumentumokként értelmezhető "krónikákkal", epikus költeményekkel és azok hagyományozódásának módzataival.

3. A szuahéli irodalmi nyelv kialakulásával foglalkozó fejezet gerincét a különböző dialektusok regionális és időrendi nemzedékváltásának ábrázolása képezi. Megfigyelhetjük, hogyan tolódott délre a szuahéli kultúra és nyelv központja, hogyan adta át helyét a klasszikusnak tekinthető kiamu nyelvjárás a Mombasa környékén elterjedt kimwita, majd a mai sztenderd szuahéli alapját képező zanzibári kiunguja dialektusnak.

Láthatjuk az egyes nyelvjárások közötti fonetikai, grammatikai, lexikai és kulturális sajátosságok területén megmutatkozó különbségeket. Érzékelhetjük az irodalmi szuahéli nyelvet érintő külső hatásokat, az irodalmi nyelv és tevékenység hagyományokban gyökerező, valamint határozottan újabb keletű formáinak egymásra rakódását.

4. Külön fejezet foglalkozik részletesebben a régi szuahéli irodalom legfontosabb emlékeivel. Ezek bemutatása során a szerző különválasztja a költészeti és a prózai műfajokat, és hangsúlyozza a költészet mindenkor prioritását. Részletesebben ismerteti a legelterjedtebb elbeszélő költészeti műfaj, a tenzi (tendi) szerepét és legfőbb ismérveit. Előbb a folklór világába vezet el az olvasót. Elemzi az egyes műfajok mögött meghúzódó, illetve bennük kifejeződő vallási-ideológiai hátteret, az e téren megmutatkozó látens és nyílt feszültségeket. Taglalja az orális (ritkábban szerzői) irodalmi alkotások adta nevelési, mintaadó hatásának szerepét. Majd az orális hagyományok és a konkrét szerzőkhöz köthető alkotások, illetve a mai

szuahéli szépirodalmi művek összefüggéseit, részleges kontinuitását vizsgálja.

Az érdeklődő itt megismerkedhet a hagyományos szuahéli versformákkal, azok archaikus, klasszikus keleti eredetű és modern elemeivel, s azzal, hogy a különböző költői műfajok-alkotások a szoros értelemben vett irodalmi szférán kívül milyen fontos szerepet töltenek be a mai szuahéli közéletben, sőt publicisztikában is.

5. A könyv Megjegyzések címmel jelzett része túlmutat a hagyományos lábjegyzetek megszokott keretein. A szerző itt számos, a főszövegben csupán csak érintett- említett fogalmat tár fel aprólékosan, kimerítő értékelő tájékoztatást ad a témakörrel foglalkozó nemzetközi szakirodalomról, utal a jövőben elvégzendő kutatások lehetséges irányaira, felhívja a figyelmet a mai ismereteinkben még meglevő hézagokra, még pótolható és sürgősen pótlandó hiányosságokra.

6. A. A. Zsukov, a Leningrádi Egyetemen végzett oktatói tevékenységének mintegy melléktermékeként elkészítette a K. Velten német tudós által még a múlt század végén publikált, a szuahéli népi hagyományokat és szokásokat ismertető, szuahéli nyelven lejegyzett forrásanyag orosz fordítását. Mellékletként ezt közli a könyv végén. Tekintettel arra, hogy e szöveg nem túl terjedelmes, célszerű lett volna szuahéli eredetijét is mellékelni.

Füssi Nagy Géza

Spazsnyikov, G. A.: Religii sztran Afriki, Moszkva, 1975. Nauka, 365.

A jelen kötet hasonló című, 1967-es első kiadás javított és átdolgozott változata.

A monográfia rövid, a kiadvány célkitűzéseit ismertető bevezetés után áttekinti az Afrika területén élő nagyobb lélekszámú népeiségek által követett vallási rendszereket. Külön figyelmet szentel az eredeti, afrikai vallási hiedelmeknek, amelyek a tételes világvallások mellett a legtöbb fekete-afrikai országban mind a mai napig fennmaradtak.

Ezt követően a szerző öt zónára osztja fel a kontinenst, hatodikként pedig az Indiai-óceán szigeteit tárgyalja. Az egyes zónákon belül földrajzi elhelyezkedésük szerint halad végig az afrikai országokon. (A felsorolás sorrendje nem minden esetben egyértelműen logikus.) Az öt kontinentális övezet: Észak-Afrika; Nyugat-Afrika; Közép-Afrika; Kelet-Afrika; Dél-Afrika.

A tájékoztató szöveg száraz, statisztikai jellegű, de a felsorolt adatok mennyisége impozáns. Rendszerezésük logikus, de a kötet szerkesztési sajátosságai következtében nem mindig világos és általában nehezen áttekinthető. Viszonylag szűkszavúan tárgyalja az egyes egyházak, szekták és más vallási szervezetek jelenkori tevékenységét és társadalmi szerepét.

A kötet értékes részét képezi a végén közölt részletes bibliográfia, amelyet a szerző országonkénti bontásban közöl. Ennek következtében az egyes vallási irányzatok tekintetében eléggé nehézkes a tájékozódás.

F. N. G.

Olderogge, D. A. (szerk.): Etnicseszkaja isztorija Afriki (Dokolonialnij period), Moszkva, 1977, Nauka, 200.

A tanulmánykötet hat szovjet afrikanista hét írását tartalmazza. D. A. Olderogge bevezető áttekintő tanulmányában a gyarmati hódítások első szakaszában az afrikai népekről kialakult és széles körben elterjedt tévképzetek kritikai elemzését adja. Sz. B. Csernyecov egyik tanulmányában az amhara etnikum kialakulásának körülményeit vizsgálja, igyekszik megvilágítani az amhara etnonimia eredetét és jelentésének alakulását. Másik írásában azt a hatást vizsgálja, amelyet az egyház és az állam gyakorolt a XIII-XIV. századi Etiópia etnikai fejlődésére, az ott végbement integrálódási folyamatokra. V. V. Matvejev a tágabb, földrajzi értelemben vett szudáni övezet népeinek és kultúráinak változásait mutatja be a VII-VIII. és a XVIII-XIX. század között. Külön figyelmet fordít a különböző antropológiai típusokhoz tartozó és eltérő nyelvű népcsoportok migrációira, valamint az iszlám terjeszkedésére. N. M. Girenko az egyik legnépesebb "tanganyikai" etnikum, a nyamwezi nép XIX. századi történetéről von le elméleti jelentőségű következtetéseket. O. Sz. Tomanovszkaja a Kongó folyó alsó szakaszának ma három állam (Kongó, Zaire és Angola) között megoszló térségén belül néhány évszázad során végbement etnoszociális folyamatokat elemzi. V. R. Arszenyev pedig a Niger és a Szenegál folyók felső szakaszainak mentén kialakult, ma számos ország között megoszló etnikai-történeti area sajátos fejlődését és tagolódását mutatja be.

F. N. G.

Giuseppina Finazzo: *La négritude. L'ideologia del riscatto africano*, Firenze, 1978. Edizioni della Nuova Europa, 91.

A kötet a fiatal olasz afrikai kultúra- és irodalomkutatás egyik első fecskéje. A szerző hosszabb tanulmány méretű munkájában arra törekszik, hogy az afrikai öntudatra ébredés folyamatának, az idekapcsolódó mozgalmak kulturális-művészeti következményeinek valamennyi lényeges mozzanatát felvilántsá. A könyv lapjain Du Boistól Senghorig minden fontos figura megjelenik. A brit Antillák és az egyesült államokbeli négerek múlt század végi "találkozási" kísérleteitől Cheik Anta Diop mérföldköszámba menő könyveinek megjelenéséig és a fölöttük támadt polémiáig a legjelentősebb események is sorban helyet kapnak.

Kár, hogy a kutatónő nem érzékeli: az ún. pánafricanista mozgalmat nem lehet a négritude-del egy jelenségkörként kezelni. Hiszen e két mozgalom jellegében, történeti háttérét illetően, sőt a vezetők személyét tekintve is elválik egymástól. Az előbbi az amerikai négerek eredeti kultúrájuk iránt támadt érdeklődéséből táplálkozik (utóbb a "gyökerek" mozgalmába torkollva), míg a négritude jóval közelebb áll magához az afrikai kontinenshez. A két mozgalmat az "európai háttér" különbözősége (angol, illetve francia nyelv és kultúra) is elválasztja egymástól. Finazzo folyamatokat és mozgásokat elméleti megfontolás nélkül mos egybe: ez különösen a kötethez függesztett dokumentumoknál világlik ki. Mohamadou Kane négritude-értékelő tanulmányrészletéhez egy-egy, a Mau Mau mozgalommal, a szenegáli nagy vasutassztrájkával, ill. az iszlám és a néger kultúra kapcsolatával foglalkozó dokumentumot illeszt.

A kötet legnagyobb tanulsága éppen az itt felvetett elvi megalapozatlanságból következik: ideje lenne számot vetni az önálló "nemzeti típusú" afrikai kultúrák kialakulása felé vezető különféle mozgalmakkal, egymáshoz való viszonyukkal, történeti átalakulásaikkal, e folyamatok pontos történelmi-politikai, illetve kulturális-művészeti jelentéstartalmával.

B. Sz.

Jan Knappert: *Four Centuries of Swahili Verse. A Literary History and Anthology*, London, 1979. Heinemann, 323.

Bevezetésből és tíz fejezetből álló monográfiájában Jan Knappert, a szuahéli irodalom egyik legjobb ismerője szinte teljes képet ad a nemzeti nyelv-

vú kelet-afrikai szépirodalom kialakulásáról, fejlődéséről, jelenlegi helyzetéről és perspektíváiról – elsősorban a költészet szemszögéből.

A bevezetés röviden összefoglalja a szerző elméleti célkitűzését, kitérve azokra a legfontosabb mozzanatokra, amelyeket munkájában figyelembe kíván venni. Ezek a következők: magának a költészetnek a feladata, politikai háttere, az a társadalmi bázis, amelyen felvirágzik, a mindenkori vallási háttér, s ezen belül az iszlám szerepe Kelet-Afrikában, valamint a szuahéli nyelv és kultúra jelentősége a kutatott téma szempontjából.

Az első fejezet a szuahéli kultúra kialakulásának történetét tekinti át bővebben, az alábbi korszakolásnak megfelelően: 1. az ősi, arab hódítás és iszlám előtti kor; 2. az iszlám térhódításának időszaka; 3. a portugál gyarmatosítók megjelenése és szerepe; 4. a portugál hatalom gyengülése mellett az arab befolyás erősödése; 5. a XVIII.; 6. a XIX.; és végül 7. a XX. század szuahéli kultúrájának legfőbb történeti sajátosságai.

A második fejezetben a szuahéli nyelv kifejezőképességét méltatja. Kitér a költői eszközök kialakulására, ismerteti a versformákat, a rímes, ritmikus formakultúra legfőbb sajátosságait, lehetséges kapcsolatait az arab, perzsa, indiai és kisebb mértékben az európai költéssel, majd dióhéjban körülírja az alábbi, legfontosabb költészeti műfajokat: 1. a rímes szójátékokat; 2. a Fekete-Afrikában oly fontos szerepet játszó közmondások különböző válfajait (rímes, ritmikusan szerkesztett formák, egyes közmondásokra épülő rövid költemények); 3. a szerelmi költeményeket; 4. az epigrammákat. Nem említi viszont a sok vitát kavart kelet-afrikai epikát.

A harmadik és a negyedik fejezet a szuahéli költészet keletkezésének (Knappert szerint ez a XVII. századra tehető) körülményeivel, az akkori időkből ránk maradt legkiemelkedőbb alkotások bemutatásával, vallási-ideológiai hátterükkel és nyelvi bázisukkal foglalkozik.

A harmadik fejezet teljes egészében a Liongo legendárium problematikáját boncolgatja, rámutatva a témakörhöz kapcsolódó költemények és töredékek epikus jellegére, a bennük tárgyalt események és jelenségek történelmi hátterére és arra a szerepre, amelyet e korai időszakban az északi szuahéli kulturális központok, elsősorban Pate és kisebb mértékben Lamu, játszottak e kulturális folyamatokban. Pate városát egyenesen a szuahéli költészet őshazájának, szülőhelyének nevezi.

A szerző külön foglalkozik az iszlám térhódításával, majd a portugálok által a térségbe "exportált" kereszténységgel való összeütközésével, viszont nem tér ki a helyi kultúra ideológiai-vallási háttére harmadik fontos ele-

mének, az ősi animisztikus-mágikus képzeteknek a folyamatokban játszott fontos szerepére. Pedig az általa külön fejezetrészen taglalt archaikus nyelvi képlet, a kingovi (kingozi) számos eleme érthetetlen e törvényszerűségek feltárása és értelmezése nélkül.

A szuahéli epika kibontakozását a következő, ötödik fejezetben tárgyalja, a szoros európai irodalomtörténeti szemléletmód alapján: csak a teljes, zárt ciklusokat tekinti teljes értékű epikai alkotásoknak. Az ilyenek a korai szuahéli irodalomban szinte kivétel nélkül az iszlám hagyományokhoz kötődnek és nemritkán szerzői munkáknak tekinthetők (például Bwana Mwengo művei). Rámutat viszont a partvidéki városállamok súlypontjának fokozatos délre tolódására, a Pate-Amu régió hanyatlására, ami a történetiség szempontjából elkerülhetetlenül fontos, enélkül lehetetlen lenne hitelt érdemlően értékelni a szuahéli kultúra változásainak és fejlődésének egészét.

Pate után Mombasa (régi szuahéli nevén Mvita) lett a partvidék legfontosabb központja. E város és a körülötte létrejött virágzó gazdasági-kereskedelmi övezet szülötte Muyaka bin Hajji, az első igazi szuahéli klasszikus és egyben a szuahéli lírai költészet megteremtője. A Liongo ciklus egyes darabjai sem mentesek bizonyos líraiságtól, de a konkrét emberi érzelmek - szerelem, gyűlölet, féltékenység, baráti vonzódás stb. - ezen a földrészen először Muyaka keze alatt nyernek teljes értékű költő formát. E költő életműve hordozza a szuahéli társadalom korabeli filozófiai, politikai, szociális problematikájának szellemi terheit is. Költeményei formailag tökéletesek, az igényes tollforgatók máig is mintául tekintenek rájuk. Muyaka szülővárosa fénykorának és hanyatlásának fordulóján élt és ez a fordulatokban bővelkedő időszak a maga politikai feszültségeivel és veszélyeivel jelentősen befolyásolta a költő életszemléletét és állásfoglalását is.

Mombasa hányatott történelme a XIX. század elején további jelentős irodalmi alkotásokat is produkált, a Siu-ból származó Muhammad bin Mwataka börtönben írt elbeszélő költeményétől a kalandos sorsú uralkodó, Al-akida sorsát leíró versciklusig.

A további három fejezetben (7., 8., 9.) Knappert a jól bevált regionális felosztásban végzi el - a megfelelő sorrendben - Lamu, Tanga és ismét Mombasa egy évszázaddal későbbi irodalmi termésének elemzését. Témák szerint ez az anyagrészt három fontosabb, harmonikusan összefonódó kérdéskörre tagolható: 1. műfajelmélet (szatíra, líra, politikai és vallási költemények); 2. a (német) gyarmatosítás időszakával foglalkozó történeti művek; 3. konkrét szerzők - Muallim Sikujua, Ahmed al-Mambasi, Ahmad Barsheikh Husein -

műveinek bemutatása és értékelése műfaji, stilisztikai és esztétikai szempontokból.

A kötet utolsó, 10. fejezete külön kiemelendő. Ebben a szerző célratörő tömörséggel foglalja össze gazdag ismereteit a modern szuahéli szépirodalom kialakulásáról, fejlődéséről és mai állapotáról. Előadásmódja szigorúan tárgyyszerű, csak a legszükségesebb esetekben bocsátkozik elméleti fejtegetésekbe. Nem feledkezik meg szinte egyetlen figyelemre méltó alkotóról sem, s emellett éles szemmel emeli ki az egyre népesebb írótabor legjelesebbjeit: Shaaban Robert, Mathias Mnyampala, Amri Abedi és Ahmed Nassir Juma személyében.

Életművüket helyesen értékeli, nem feledkezik meg etnikai és szociális háttérükről, ideológiai-vallási kötődésükről, személyes sorsuk bemutatásáról, hiszen mindezek meghatározó szerepet játszottak írásaik szellemének, mondanivalójának, stílusának meghatározásában. Alkotásaikból kitűnő érzékel válogatja ki a legkifejezőbb szemelvényeket. Ezekből mind formailag, mind tartalmilag hiteles képet nyerhetünk a szuahéli nyelvű költészet legfontosabb vonulatairól.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy Jan Knappert e műve nélkül sokkal nehezebben tájékozódhatnánk az ősi, klasszikus és modern szuahéli költészet világában, bár a kötet teljesebb lett volna a valóban napjainkban alkotók munkásságának legalább érintőleges bemutatásával.

Füssi Nagy Géza

Said S. Samatar: *Oral Poetry and Somali Nationalism. The Case of Sayyid Mahammad Abdille Hasan*, Cambridge, 1982. Cambridge University Press, 232 (African Studies series 32).

A Rutgers Egyetem (USA) tanárának, Samatar professzornak e könyve mérföldkő az afrikanisztikában. Mindenekelőtt azért, mert azon ritka esetek közé tartozik, amikor a szerző egyszerre külső és belső szemlélője a kultúrának, amelyet elemez - s így két alapvetően eltérő szemszögből képes vizsgálni és megérteni azt. Tökéletes hitelességet az biztosít, hogy számára e hagyományok nem néprajzi adatok (mint sok, városban élő afrikai kutatónak), hanem a mindennapok megélt gyakorlatát alkotják: csak felnőtt fejjel találta szemben magát más kultúrákkal. E kötődés azonban cseppet sem tette elfogulttá saját népe iránt.

Kivételes a könyv azért is, mert a szájhagyományt gyakorlati szempontból elemző - ma még elvétve fellelhető - művek egyike: egy konkrét időszakban egy konkrét személy köré lerakódó konkrét jelenségek vizsgálata. A szájhagyomány alig-alig teszi lehetővé, hogy szövegeinek pontos társadalmi, történelmi és politikai hátterét felfedjük, kézzelfogható kontextusban elemezzük. Egy ilyen ritkaság általánosságban is igen sokat mondhat nekünk a szájhagyomány kialakulásáról és lehetőségeiről.

Harmadrészt egyedülálló a könyv a jelenség komplex kezelésében is. Módszere interdiszciplináris: a történelem, az irodalom, a néprajz és a nyelvészet határvonalán (helyesebben ölelkező területén) mozog, egyik tudományág sem dominál. Ez talán megközelítésének köszönhető: kiindulásul veszi a konkrét jelenséget, s a különféle tudományágakat annak értelmezésére használja fel. Ez a - a problémától a tudományág felé haladó - megközelítési mód sokkal természetesebbnek tűnik, mint a lényegesen gyakoribb, a tudományágot a problémára leszűkítő eljárás. Elcsépelet közhely, hogy ez a komplex, interdiszciplináris módszer a járható (és járandó) út.

Negyedrész a szerző pontosságát és filológiai alaposágát tekintve is úttörő ebben a munkájában. "Afrika Szarva" számtalan kitűnő tehetséget ad a világnak, az esetek többségében ezek a tudósok azonban nem látják el műveiket megfelelő példaanyaggal, alátámasztó dokumentációval, részletes és kimerítő magyarázatokkal, valamint helyes átírásokkal. A célokat és az elképzeléseket sem tisztázzák kellőképpen, ezek igen sokszor elvesznek a megfogalmazás nehézkes stílusában. Samatar professzor könyvének azonban nincsenek ilyen hiányosságai. Bőséges a szöveges illusztráció, legtöbb esetben szomáli fordításokat is közöl, magyarázatai mindenre kiterjednek, s a jelenséggel kapcsolatos minden egyes létező fogalmat feltüntet annak szomáli megnevezésével együtt.

Miután az előszóban pontosan megadja a könyvben használt átírás ábécéjét, világosan kifejti célját: "E tanulmány a szónoklás olyan tartalmi és technikai jegyeit vizsgálja, amelyeket egy adott hagyományos afrikai társadalomban a politikai hatalom megszerzésének eszközeként használnak."

A könyv forrása Samatar saját élete, fő informátorai családjának tagjai és földije. Eredetileg doktori értekezésnek írta meg. Miután megvizsgálja a költészet gyökereit és szerepét a pásztortársadalmakban, röviden körvonalazza a következő fejezetek céljait.

A könyv igen világos felépítésű: az első két fejezet bevezet a szomáli szónoklás művészetének alapfogalmaiba, először a prózába, majd a költészet-

be. Mindent úgy indokol meg, hogy az olvasó érezze minden mozzanat szükség-szerűségét. A harmadik fejezet szigorúan az adott időszakra koncentrálna aprólékosan tárgyalja a történelmi hátteret. A negyedik fejezetben találkozik az első három témája: mivel már többé-kevésbé otthon vagyunk a hagyományokban, a történelemben és a szónoklás alapelveiben, most egységként szemlélhetjük azokat. Az ötödik fejezet a Mad Mullah utóéletének egy igen érdekes elemzése, a mitológia és az egyéni (ismert szerzők alkotta) irodalom születéséről szól. A bibliográfia nem nagy, mivel kizárólag a konkrét témához kapcsolódó irodalmat tartalmazza. A könyvhöz a szerző indexet is csatolt.

Hompó Éva

Jan Knappert: *Epic Poetry in Swahili and Other African Language*, Leiden, 1983. E. J. Brill, 171 (Nisaba, No. 12).

Jan Knappert, az afrikai folklór nemzetközi tekintélynek örvendő kutatója régóta foglalkozik az afrikai epikai hagyományok sok vitát kiváltó és részben máig feltáratlan problematikájával. Jelen munkájában rövid áttekintést nyújt a leggazdagabb népköltési hagyományokkal rendelkező fekete-afrikai népeknek az epikai műfajokhoz sorolható költészeti alkotásairól. Mindezekelőtt leszögezi, hogy számos tekintélyes kutató kétkedésével szemben az epikai költészet e kontinensen létező, sőt egyes népek esetében máig eleven hagyományként tárható fel.

Az egyes népek folklór-irodalmának vázlatos bemutatása mellett utal az epikai műfajra vonatkozó eddig elvégzett kutatásokra, ismerteti a forrásmunkákat, és kritikai megjegyzéseket fűz egyes kutatóknak az afrikai eposzról kialakított álláspontjához. A kötet első, áttekintő részében azonban megelégszik a különböző népek epikai hagyományainak adatszerű ismertetésével, nem végzi el az anyag regionális, nyelvek szerinti vagy műfaji alapú csoportosítását.

Ennél részletesebben és elemzőbb igénnyel szól a szuahéli népköltészet elbeszélő műfajú alkotásairól, azok tartalmi és stiláris sajátosságairól. Külön figyelmet szentel a szuahéli epika fejlődését legnagyobb mértékben befolyásoló vallási-ideológiai hatásoknak. Felhívja a figyelmet arra, hogyan különíthetők el egymástól a hagyományos, animisztikus vallási hiedelmeket tükröző, valamint az iszlámra, illetve a keresztény kultúrákra támaszkodó epikai költemények.

Knappert különös figyelmet fordít az eposzi stíluselemek és motívumok bemutatására és elemzésére, a mindenkori főhős alakja körül bonyolódó cselekményszálak alakulásának törvényszerűségeire. Feltárja a szuahéli nép eposz formulavilágát a megszilárdult eposzi jelzőktől a változatosan alkalmazható, a műfaj sajátosságait hordozó tartalmi-formai klisékig.

Külön fejezetet szentel a legismertebb, mégis a legtalányosabb szuahéli nyelvű eposz, a Liongo ciklus ismertetésének és elemzésének. Véleménye szerint a kultúrhéroszként megjelenő Liongo Fumo valós történelmi folyamatok és konfliktusok cselekvő résztvevője volt. A szuahéli városállamokban lezajló hatalmi küzdelmek ábrázolása során felhívja a figyelmet az iszlám és a keresztény ideológia szembenállására, az e téren kibontakozó valós történelmi folyamatokra, de nem ábrázolja a kellő és lehetséges mértékben az eposz hagyományos, bantu hiedelemvilágából fakadó mozzanatait.

Mindemellett Jan. Knappert munkája a fekete-afrikai népköltéssel foglalkozó szakemberek számára forrásértékű, hasznos és hézagpótló alkotás.

Füssi Nagy Géza

Mohamed H. Abdulaziz: *Muyaka. 19th Century Swahili Popular Poetry*, Nairobi, 1979. Kenya Literature Bureau, 340.

Mombasa szülötte, Abdulaziz, a szuahéli irodalom kiváló ismerője és jeles nyelvtudós impozáns művet szentelt szűkebb hazája máig legkiemelkedőbb irodalmi alakjának, a 19. század nagy költőjének, *Muyaka-nak*. *Muyaka bin Hadzis al-Ghassani* a múlt század első felében (valószínűleg 1810 és 1840 között) írta nagy számú lírai költeményét.

A szerző hat részre bontja fel a feladatul vállalt témát. A forrásokat megnevező bevezetés formálisabb a többi résznél. Alaputalásokat tartalmaz.

A második rész *Mombasa (Mvita)* városának földrajzi és történelmi alapjaival, belső fejlődési törvényszerűségeivel foglalkozik.

Ebben a fejezetben olyan információkat ad a korabeli mombasai társadalom mindennapi életéről, amelyeket ma már szinte lehetetlen lenne rekonstruálni. *Mombasa* és környezete etnikai összetétele, az ott kialakult szuahéli társadalom történelmi hierarchiája, a részben külső, de jelentős mértékben belső forrásokból táplálkozó uralkodó réteg (vagy dinasztia) eredete és szerepe képezi e fejezet első felének tárgyát. A továbbiakban értékes történelmi-néprajzi adatok következnek: a korabeli helyi lakosság étkezési, öl-

tözködési és építkezési szokásainak, hadviselési technikájának leírása következik. A szerző jó érzékkel hagyja utoljára a több száz évvel ezelőtt elkezdődött mombasai kereskedelmi-gazdasági élet részleteinek leírását.

Muyaka élete, gondolkodásmódja, erkölcsi állásfoglalása és ezen keresztül egész költői életműve ezer szállal kötődik hazája valóságához. A szóvalós értelmében elemi költő: arról írt, amit tapasztalt, átélt, amire vágyott és amit a történelmi folyamatok objektív alakulása miatt nem érhetett el: az eszményi életvitelről, azokról a jogi, erkölcsi és politikai normákról, amelyek majd jó másfélszáz év elmúltával - régi és új akadályokat leküzdve - kezdenek érvényesülni.

A harmadik fejezet Muyaka költészetének nyelvezetével, formakultúrájával és irodalmi stílusával foglalkozik. A klasszikusnak tekinthető szuahéli költészet számos versformát ismert. Muyaka ezek közül csupán egyet használt: négy soros versszakokra tagolódó, aaax, bbbx, cccx ... rímképletű, páros szótagszámú (legtöbbször 12-16) sorokból építkező költeményeket írt. Ez a versforma tipikus lírai képviselője a kelet-afrikai költészetben a Liongo epikától folyamatosan nyomon követhető mashairi normának, amely csak Shaaban Robert verseiben kezd valamelyest feloldódni, még mindig megtartva metrikus és rímelő jellegét, s csak az utóbbi évtizedekben adja át részben a helyét a - valószínűleg európai ihletésű - szabadverseknek.

Abdulaziz alapos történelmi-filológiai munkát végzett: kielemezte Muyaka költészetének majd minden lényeges társadalmi, történelmi, filológiai jellegzetességét. Különös figyelmet fordított nyelvi sajátosságaira. Muyaka átmeneti történelmi korszakban élt: a valaha fényes és gazdag mombasai városállam gazdasági-politikai hanyatlásának korszakában. Ekkorra az északabbra fekvő Pate, Lamu, Siu övezetben kifejlődött irodalmi normák és nyelvi sajátosságok már délebbre szorultak, és nem állhattak meg a további elmozdulás útján.

Muyaka nyelvezetén és stílusán maradandó nyomot hagyott ez az objektív körülmény. Verseiben egymást követően, sőt nem egy esetben egymás mellett is előfordulnak olyan nyelvi elemek, amelyek egyrészt a klasszikusnak tekinthető kipate, kiamu, másrészt a költő életében releváns kimvita (Mvita Mombasa eredeti szuahéli elnevezése) dialektust reprezentálják. Jellemző viszont, hogy a mai sztenderd szuahéli nyelv alapját képező zanzibári nyelvjárás (kiunguja), vagy egyéb, Mombasától délebbre beszélt dialektusok elemei nem mutathatók ki e jeles költő életművében. A Mombasa és Zanzibár közötti katonai-politikai ellentétek figyelembevételével ez a pozitív patriotizmus jelének is tekinthető.

Abdulaziz klasszikus filológiai igényességgel foglalkozik a szuahéli írásbeliség történelmi problematikájával is: hangtani, helyesírási szempontból értékeli a 19. századi, arab írással rögzített szuahéli nyelvű irodalom különböző korokban keletkezett latin betűs átírásait.

Külön, igaz rövid fejezetrészeket szentel Muyaka költészete stílusának, az egyes versek datálásával kapcsolatos kérdéseknek, a költő emberi, "polgári" jellemzésének.

Az alapos feltáró és értelmező munka Muyaka költeményeinek csaknem teljes, jó színvonalú angol fordítással ellátott közlésével nyeri el végső formáját. A szerző, lelkiismeretes megfontolások alapján két nagyobb kategóriára bontja fel Muyaka költészetét. Az első csoportba az úgynevezett hazafias versek, harci énekek tartoznak. Ezek nem nélkülözhetnek biztos kommentárokat. A "sorok között" és önálló részekként ezt meg is kapja a kötet olvasója. Az antológia második, terjedelmesebb része Muyaka líráját öleli fel. Itt csupán egyszerű szövegközlésekkel és azok igényes angol fordításával van dolgunk.

Abdulaziz munkájának talán éppen ez az egyik legfőbb érdeme: a kiváló filológus, képzett irodalmár és figyelemre méltó irodalomtörténész vállalja a felelősséget az általa elmondottakért. Nem kívánja az olvasó szájába rágni Muyaka lírájáról alkotott részletes véleményét. Döntsön ő! Más problémákat vet föl viszont az angol fordítás nyelvezete. Ez azonban már az - elkerülendő - többlépcsős műfordítás problematikájához tartozik.

F. N. G.

Harold Scheub: *The Xhosa Ntsomi*, Oxford, 1975. Oxford University Press, 446; Peter Seitel: *See So That We May See. Performances and Interpretations of Traditional Tales from Tanzania*, Bloomington, 1980. Indiana University Press, 307; Donald Cosentino: *Defiant Maids and Stubborn Farmers. Tradition and Invention in Mende Story Performance*, Cambridge, 1982. Cambridge University Press, 226; Michael Jackson: *Allegories of the Wilderness. Ethics and Ambiguity in Kuranko Narratives*, Bloomington, 1982. Indiana University Press, 324.

Az afrikai folklórkutatás mérhetetlenül gazdag mesegyűjteményekben. Elemenző szempontok, tematikai csoportosítások már a múlt századi gyűjtemények első- vagy utószavaiban felbukkannak. A század első felében viszont már nem-

zetközi összevetési apparátussal felszerelt tipologizálási kísérlet is született (May Augusta Klipple monumentális doktori disszertációja, az African Folk Tales with Foreign Analogues, 1938, 973 old., kéziratban maradt, mindmáig xeroxmásolatban férhető hozzá).

A szerteágazó és sokféle elméleti kérdést feszegető afrikai mesekutatás láttán is azt kell állítanunk, hogy az elmúlt egy-két évtizedben a folklorisztika e területe megújodott. Két kutatói vonulat emelkedik ki. Az egyik a Denise Paulme, Geneviève Calame Griaule, Veronika Görög, Christiane Seydou és mások által létrehozott francia csoportosulás, amely tucatnyi kollektív kötetben tett kísérletet különféle tematikai kérdések sokoldalú feltárására (lásd különszámunkban Biernaczky János ismertetését). A másik áramlatot azok az angol nyelvterületen működő kutatók alkotják, akik valamilyen formában kapcsolatba kerültek a korábban a néhai Richard M. Dorson által vezetett bloomingtoni Folklore Institute tevékenységével. Módszertani alapállásukra az jellemző, hogy a tematikai kérdések mellett jelentős figyelmet szentelnek a forma, a szerkezet és az előadás kérdéseinek is. Az alábbiakban ismertetett kötetek szerzői egytől egyik ebből a körből kerülnek ki.

H. Scheub munkájában negyven mesét ad közre xhosa nyelven és angol fordításban monográfikus méretű (175 oldal terjedelmű) bevezető tanulmány kíséretében. E bevezetés néhány fontos újdonságot tartalmaz. Nemcsak a mesei anyag témáit, hanem az elbeszélések alapanyagát is számba veszi. A műfajt mintegy szembeesíti a mögötte álló hagyományos bantu társadalommal. A kutató magas szintű gyűjtőtechnikájának bizonyítéka, hogy a Transkei-ben és kwaZulu-ban eltöltött egy év alatt nemcsak majd négyezer mesét és sok száz egyéb műfajú folklóralkotást rögzített, hanem pl. jelentős energiát fordított a szájhagyományozás folyamatának vizsgálatára is. A bevezetés természetesen erre is kitér. Scheub másik lényeges újítása (bár ebben többek között Ruth Finnegan kitűnő kötete - Limba Stories and Storytelling, Oxford, 1967, Clarendon, 352 - előszavának néhány zseniális megfigyelésére megy vissza), hogy részletesen foglalkozik a xhosa mese megvalósulásával, vagyis az egyes darabokat létrehozó alkotói folyamattal. Nagyszerűen érzékelteti, miként játszik szerepet a "hagyományos előadó" esetében a kötött formai kelléktár, a repertoár, s mekkora helye van az egyéni leleménynek. A formai elemzéseket is ennek a szempontnak az alapján végzi el, nem feledkezve meg a nyelvi-stilisztikai és kompozíciós kérdésekről, az énekbetétek szerepéről, a sajátos ismétlésrendszer következetes feltárásáról. Foglalkozik ugyanakkor az előadásmód nem verbális (testmozgás, hanghordozás, éneklésmód) kiegészítő elemeivel is.

P. Seitel tanzániai mesegyűjtése közreadásakor is abból indul ki, hogy a mese nem egyszerűen verbális forma hagyományos afrikai környezetben, hanem drámai műfaj, amelyet a színjátékszerűség minden lehetséges elemével jelenítenek meg, és ebben az eljátszott mesében a teljes közönség részt vesz. Seitel kötetében a kiindulási pont legszembezőkőbb következménye, hogy a mesék közlésénél – Dennis Tedlock úttörő jelentőségű kísérletéből, Finding the Center, New York, 1972, Dial Press, merítve – különféle betű- és szedéstípusokat (kis és nagy, dőlt és álló betűtípusok, szótagoló írásmód, sortördelések, beugrasztások, szünetet jelző sorrelválasztások stb.) alkalmaz, amelynek célja az előadásmód, a változó, gyors, lassú, magas, mély stb. előadói hanglejtés érzékeltetése. Tematikai vonatkozásban a családi-rokonsági viszonylatok válnak tipologizálása alapjává. Szülők és gyermekek, lánytestvérek és fiútestvérek, kérők és hajadonok viszonya, a menyasszonyság vagy a családi élet köré csoportosulnak az elbeszélések (hasonlóan a külön számunkban is ismertetett Marion Kilson-féle mende gyűjteményhez). Az egyes szövegciklusokat bőséges kommentárok követik, amelyek fényt derítenek a tanzániai hayák társadalmi életének és orális művészetének összefüggéseire.

Donald Cosentino kiemelkedő jelentőségű kötete a Sierra Leonében élő mintegy egymilliós mende népcsoport beszédművészetét, mesei világának jegyeit tárja az olvasó elé számos szövegpélda kíséretében. Elemzéseiben továbbépíti Scheub megállapításait. Így rámutat arra, hogy bár a helyi meseterminológia (domei) nemcsak magát a mesét jelöli, mert ha a figyelem – a helyi előadók esetében – a cselekmény vázlatra, a cselekmény elemekre korlátozódik, a műfaji megkülönböztetések rögtön feloldódnak. A közös cselekménymagok, szegmentumok összekapcsolják a különféle narratív formákat, mivel azok közös "adatbankból" származnak, és a teljes orális hagyományanyag építőköveit alkotják. Cosentino mindemellett nem feledkezik meg a mende társadalom bemutatásáról. A szövegpéldák egy-egy fontos témakör köré csoportosulnak. Az egyik fejezet például a cselekménymozzanatok kérdésével foglalkozik, ahol a szerző arra a felfedezésre jut, hogy az előadó szabadságának egyik lehetősége az, hogy a rendelkezésre álló egységekből (image) hányat választ. Az előadásmóddal foglalkozó fejezetben viszont sajátos módon feleleveníti a múlt századi műnemi szinkretizmus gondolatát, amennyiben szövetségek művészetekről (allied arts) beszél a meséket életre hívó drámai előadásmód kapcsán. A maga nemében egyedülálló elemzést kapunk a Dacos hajadonok c. ötödik fejezetben. Itt a gyűjtő olyan meséket közöl, amelyeket három női előadó mondott el egyetlen közös összejövetel során, pontosabban

egyetlen mese háromféle megfogalmazásáról van szó. Tekintve, hogy a három nő nem különösebben kedvelte egymást, és a "mesedélutánon" szinte drámai rivalizálás támadt közöttük, az azonos téma különféle megfogalmazásának igénye fokozott hangsúlyt kapott. Cosentino elemzéseiből, amint a közreadott változatokból is olyan újdonságszámbe menő vonásokra derül fény, amelyekre a folklórkutatásban csak ritkán van eshetőség. A három mese mögött megjelenő három emberi karakter jól mutatja, milyen nagy szerepe lehet a hagyományos művészetekben is "az alkotói egyéniségnek".

Az új-zélandi M. Jackson munkájában, amelyben a Dorson iskola hatásának nyomai szintén világosan nyomon követhetők, a hangsúly a formai vagy tematikai kérdésekről eltolódik a mese és a mögötte rejlő hagyományos közösség kultúrájának, hagyományvilágának, társadalmi életének kapcsolatrendszerére irányába. Jackson még az állatmesék esetében is - egyébként számos szakirodalmi kísérlet nyomán jogosan - bizonyos társadalmi összefüggések feltárására törekszik. A sierra leonei kuranko csoportnál gyűjtött 230 mese alapján igyekszik mind a totemisztikus mítoszokra, mind pl. férfi és nő kapcsolatára vonatkozóan bizonyos tanulságokat levonni. Elemzéseinek kulcsfogalma az etikum. A mese szociológiája címet viselő zárófejezet - éppen ebben a tekintetben - számos figyelemre méltó megállapítást tartalmaz. Jackson szerint a kuranko elbeszélésekben a személyiségre vonatkozó ismeret a közösség létezési prioritásait tükrözi. A kuranko univerzum még akkor is emberre szabott, ha abban bozótszellemekek, ósók, fétisek, sőt a teremtő isten is helyet kap. Ugyanakkor szerinte a mesékben megjelenő személyiség nem független erkölcsi entitás, az alkotói gyakorlat nem képes elszakadni attól a totális társadalmi helyzettől, amelyben az egyén elhelyezkedik. A kurankók számára pedig ez a totális helyzet magában foglalja a bozótszellemekeket, az embereket, az ósöket, az állatokat, a legfőbb istent, a fákat, köveket, folyókat és az ember alkotta tárgyakat egyaránt. Ugyanakkor a szerző leszögezi, hogy a mesékben fellelhető metaforák, metonimiák, analógiák és allegóriák nem hozzák szükségszerűen magukkal az univerzum hamis látásmódját. Mi több, a hagyományos társadalmakban ezek a fikatív történetek egyedüli eszközei a világban létező jelentések megragadásának, felfedezésének. Amint Jackson leszögezi, az irodalomnak itt humanizáló hatása van.

Úgy gondoljuk, éppen ezen a ponton kell felhívni arra az alapvető be nyomásunkra a figyelmet, hogy az előbbieik során vázlatosan ismertetett újszerű közelítésmódok még inkább nyilvánvalóvá teszik: azokban a hagyományos típusú közösségekben, ahol még eredeti funkciójában élnek a szájhagyományo-

zott formák, nem folklórról, hanem valóban beszédművészetről (William R. Bascom használta elsőként a verbal art kifejezést) van szó. Olyan kulturális szféráról, amelynek szerepét a fejlett társadalmakban az irodalom tölti be. Az orális társadalmak irodalom szerepkörű beszédművészetének megvalósulása (előadás), formai és tartalmi jegyeinek gazdagsága, tematikai sokszínűsége, megalkotásának külső és belső körülményei, társadalmi és morális szerepkörének dimenziói és korlátai - ezek azok a témakörök, amelyek tekintetében az itt bemutatott kötetek jó néhány más munkával, s mindenekelőtt az afrikai mesekutatás itt be nem mutatott francia vonulatának eredményeivel együtt valóságos tudományos újrafelfedezést valósítanak meg a nemzetközi folklorisztika területén.

Biernaczy Szilárd

Veronika Görög, Suzanne Platiel, Diana Rey-Hulman, Christian Seydou: *Histoires d'Enfants Terribles (Afrique noire)*, Paris, 1980. G.-P-Maisonneuve et Larose, 301.

Igényes etnológiai-irodalomtudományi vállalkozás eredményeiről olvashattunk a Rettenetes Kölyök című kötet tanulmányaiban, amelyek egy kutatócsoport négy évig, 1973-tól 1977-ig tartó munkájáról számolnak be. A címlapon felsorolt négy kutató mellett alkalmanként hat további munkatárs is részt vett a fölmerülő problémák tisztázása céljából összehívott megbeszéléseken. A tájékoztató előszót és a különböző fejtegetéseknek a kötet végén található összefoglaló értelmezését Geneviève Calame-Griaule fogalmazta meg.

A kutatók, akiket a munka folyamán többször komoly akadályok elé állítottak a 'Rettenetes Kölyök' azonosításának nehézségei, arra törekedtek, hogy a Szahel és Nyugat-Szudán orális hagyományiból ismert mesehős, az "Enfant Terrible" alakját világosan elkülönítsék az afrikai és más földrészek vele többé-kevésbé rokon más mesefiguráitól - a 'Gonosz Gyermeke'-től (az "Enfant Malin"-től, akiről Denise Paulme írt emlékezetes ismertetőt), Hüvelyk Matyitól és az Erős Jánosra emlékeztető alakoktól -, és hogy felfedjék az így elhatárolt téma mélyebb összefüggéseit.

Veronika Görög, az első tanulmány írója a mesehősnek a bambara-malinke kultúra körében felbukkanó történeteivel foglalkozik. Példaként tizenegy mesét iktat fejtegetései közé, amelyek elemzése és megvilágítása a szociológia és a szimbolika kettős szintjén haladva jut el a vizsgált mesehős

mély eredetiségéig, a cselekedeteiben megnyilvánuló "metafizikai dimenzió"-ig, amit a tanulmány írója a bambarák vallási, mitológiai és beavatási hiedelmeivel összefüggésben világít meg.

A második tanulmányban Christian Seydou a 'Rettenetes Kölyök'-nek a dogonok között fellelt megjelenési formáival foglalkozik. A szerző mindössze két példa alapján végzi el mélyreható elemzését, bár az első példának egy második változatát is megemlíti. Seydou a téma földolgozásához hat világos tagolású táblázatot készített. A hozzájuk fűzött szöveges elemzések az epizódokat és a hősök helyváltoztatásait mutatják be. Ennek a segítségével tárják elénk az ellentéteknek azt a rendszerét, amelyen az egyes elbeszélések dinamikája alapul.

Ugyancsak Seydou tollából származik a kötet ötödik tanulmánya, amely e mesetípus majd minden változatában makacsul felbukkanó motívummal, a "zsák"-kal foglalkozik, s következtetéseit erősen lélekelemző kicsengéssel vonja le.

A sorrendben harmadik tanulmány - Suzanne Platiel tollából - a 'Rettenetes Kölyök'-ről szóló és a szánoknál gyűjtött tizenkét meseváltozatot veszi szemügyre. Ezek epizódokénti összehasonlítása és a motívumok sorra vétele közben fejti ki a téma szimbolikus értelmét és a történetek belső logikáját.

A negyedik tanulmány Diana Rey-Hulman észrevételeit tartalmazza az észak-togói tyokosziknál saját maga által gyűjtött két mese alapján. Megin-dokolva, hogy miért olyan nehéz a mese több változatára szert tenni, a tanulmányíró a tyokoszikra vonatkozóan részletesen ismerteti a nyilvános mesélés lehetséges alkalmait és feltételeit, s a mesék előadásakor azok sorrendjének sajátos kötöttségeit.

A kötet befejező tanulmányában Geneviève Calame-Griaule foglalja össze a tanulmányok által különböző oldaláról megvilágított mesehős jellemzését. Fejtegetéseiben elénk tárja a vizsgált figura sajátos, összetéveszthetetlen, de mindig több tényezőbből kialakuló, ellentmondásos vonásait, rámutatva arra, hogy a kutató már a jellemzés első lépésénél zavarba jön, mert azt sem látja világosan, vajon e bizarr figurát pozitív vagy negatív hősnek kell-e tekintenünk. Azt a szörnyű lényt, aki egyfelől gyakran apja meggyilkolásával kezd, a jótevője vagy beavató mestere elpusztításától sem retten vissza, másfelől akinek sorsa olykor mégis a kozmikus megdicsőülés. Az elemző kutató az "Enfant Terrible" ellentmondásos tetteire a beavatás, a legfelsőbb beavatottság ismeretének fénye mellett kap magyarázatot. Mert csak

ezen a magaslaton lehetünk szemtanúi annak a különös jelenségnek, hogy minden a visszájára fordul. Vagyis hogy a 'Rettenetes Kölyök'-nek "meg kell ölnie szüleit, hogy felnőtté és felelőssé váljon; el kell pusztítania az anyagi gazdagságot, hogy elnyerje az igazi gazdagságot, az öntudatra eszmélést; meg kell ölnie mestereit és beavatóit, mert az igazi beavatottnak nincs többé szüksége rájuk; vissza kell utasítania a számára felajánlott főnöki tekintélyt, mert nem a főnök tartja fenn az igazi hatalmat; végül túl kell tennie magát a legalapvetőbb emberi és társadalmi értékeken, a házasságon és a termékenységen is" (G. Calame-Griaule összefoglalása).

Ez a sokoldalúan megvilágított mesehős - a nyugat-szudáni "Enfant Terrible" - egy olyan személy szükségességére mutat rá, "aki a válság időszakában a zűrzavart és az elbizakodottságot testesíti meg, hogy utóbb lehetővé tegye a rend annál teljesebb visszaállítását."

Biernaczky János

Mifi i szkazki busmenov (Szosztavlenyije, perevod sz anglijszkovo, prediszlovie i primecsányija: E. Sz. Kotljár), Moszkva, 1983. Nauka, 318.

A Szovjetunió akadémiai kiadójának orientalisztikai szerkesztősége immár két évtizede jelenteti meg a "Keleti népek meséi és mítoszai" című szöveggyűjtemény-sorozatot, amely orosz fordításban ad hiteles szövegeket, kitűnő folklorisztikai kommentárokkal. A szerkesztő bizottság elnöke kezdetől a szovjet Afrika-kutatás vezető személyisége, D. A. Olderogge akadémikus. Tagjai között olyan világhírű szaktekintélyek foglalnak helyet, mint az iranista I. Sz. Braginszkij, a folklorista J. M. Meletyinszkij, a sinológus B. L. Riftin vagy a vallástörténész-etnográfus Sz. A. Tokarev. Jelenleg a szerkesztőségi titkár a kitűnő mongolista-folklorista Sz. Ju. Nyekljudov.

Minden egyes kötet az illető terület népeit és prózaepikáját bemutató bevezetővel indul. Ha lehetséges, ezt az illető népből származó kutatók készítik. Kutatástörténet, a műfajok áttekintése, a mesemondás alkalmi, a szövegek stílusa kerül itt szóba. Néha a fordítás általános kérdései, az illető folklór történeti rétegződése és általános komparatista megjegyzések is helyet kapnak bennük.

A szövegeket számozzák és tematikus sorrendben teszik közzé. Igen fontos követelmény, hogy hiteles eredetiből pontos fordításokat készítsenek,

ám ezek az orosz szövegek egyúttal a nagyközönség számára is olvashatók legyenek. Ezért nem változatokat adnak, hanem egyetlen szépre csiszolt szöveget közölnek. S ez a változat gyakorlatilag prózai formájú, még akkor is, ha az eredeti vagy annak egyes részletei recitálva, verses formában szóltak meg. A formulák és mondókák esetében viszont formahű visszaadásra törekednek. A szövegben szereplő terminusokat nem fordítják le, ezeket a kötet végén külön szójegyzékben magyarázzák, vagy az egyes szövegekhez fűzött megjegyzésekben foglalkoznak velük.

Ugyancsak a kötet végén minden egyes közölt szöveghez pontos magyarázatok járulnak. Itt közlik az alapul vett forrás adatait, a motívumokhoz vagy szereplőkhöz magyarázatot fűznek, és szükség esetén szövegértelmezésre is sor kerül. Rendszerint a felhasznált művek bibliográfiáját is itt találjuk. A sorozat újdonsága a szovjet folklorisztikában, hogy hivatkozik a nemzetközi mesekatalógusra, motívum-indexre, és más tartalmi osztályozásokra. Ezekről is rendszerint külön mutató készül. Főként ez a pontosság teszi nélkülözhetetlenné az itt tárgyalt sorozatot a modern folklorisztika számára. Gyakran olyan anyagot tesznek így közzé, amely egyébként világnyelven sohasem jelent meg. Olykor egyenesen kéziratokból publikálnak (mint a Szovjetunió kis népeinek folklórját tartalmazó kötetek esetében).

Volt már afrikanista munkatársa a sorozatnak, sőt kiadványban is napvilágot látott az említett szerkesztőség publikációi között az afrikai folklór. A mostani busman kötet mégis újdonság mind a szovjet afrikanisztikában, mind az afrikai folklorisztikában. Készítője, aki a fordítástól a tartalmi rendszerezésig mindent egymaga végzett el, sőt a jegyzeteket is ő dolgozta ki, a kitűnő afrikanista-folklorista E. Sz. Kotljár, az afrikai mesék és mítoszok összefüggéseinek monográfusa (Kotljár, E. Sz.: *Mif i szkazka Afriki*. Moszkva, 1975).

A jelen kötetben 142 szöveg található. Néhol hivatkozás történik további párhuzamokra. A mű összeállítója voltaképpen a tíz legfontosabb busman gyűjteményből (W. H. I. Bleek, ill. D. F. Bleek, L. L. Dornan, V. Lebzelter, L. S. Lloyd, I. M. Orpen, G. W. Stow és mások könyveiből merített, s így azt mondhatjuk, hogy térben, időben és műfajilag is megfelelő terjedelmű anyag alapján készült a tárgyalt munka.

Amiért külön is szót ejtünk Kotljár rendszerezési kísérletéről, az az a körülmény, hogy noha az afrikai néger folklór mesetípus vagy -motívum rendszerezését már többen megkísérelték, a busman (és rokon) folklór mindedig kívül maradt az ilyen csoportosítási munkálatok keretein. (Amint ezt példá-

ul az Enzyklopädie des Märchens eddigi köteteiből láthatjuk, az afrikai mesekutatás eredményeit a nemzetközi folklórisztika még a lehetségesnél is kevésbé ismeri. A busman narratív folklórrol pedig egyáltalán semmi sem szerepel e kézikönyvben.)

Kotljár tartalmi osztályozásánál, érthető módon, nem is utal közvetlenül afrikai katalógus-kísérletekre, csupán a nemzetközi mesekatalógus (Aarne-Thompson) ma használatos harmadik kiadását (1961) és a Thompson-féle Motif-Index ma használatos második kiadását (1955-1958) idézi. A maga beosztása úgy készült, hogy az egyes szövegeket "motívum"-nak nevezett egységekre bontja, és ezeket egymondatos, konkrét leírásokkal jelzi. Könyvében belül utal a megfelelésekre is (pl. az 1. számú közölt szöveg első motívumához található párhuzamok: a 2. szöveg első motívuma, továbbá a 113. szöveg 2. motívuma). Ezek az utalások fordított irányban is, tehát kölcsönösen fel-tüntetésre kerültek.

Általában a rövidebb szövegekben mintegy három, a hosszabbakban hat motívum figyelhető meg. Bár tudjuk, Kotljár jó kutatóktól származó hiteles szövegeket válogatott, mégsem vehetjük mindig ténynek, hogy a történet ott kezdődik és ott ér véget, ahol a közlő ezt jelzi. Minthogy a busmanok elbeszélési gyakorlatáról még mindig nem tudunk eleget, csak sejtethetjük, hogy ennél rövidebb és hosszabb történetek egyaránt elhangozhattak akkor, amikor maguknak, és nem a fehér gyűjtőknek "meséltek". A 3-6 motívumra osztás strukturálisan mindamelllett indokolható, hihető. A szereplők számát is jó lenne ilyen módon áttekinteni. Ami a cselekményszövés párhuzamos szálait illeti, a kötetben (és egyéb busman folklór-kiadványokban is) az egyöntetű, lineáris megoldást találjuk általánosnak. Az viszont nemigen szerencsés, hogy Kotljár az általa meghatározott egységeket motívumnak nevezi. Amikor ő oroszul használja ezt az elnevezést, és eközben a Motif-Indexre latin betűvel utal, elkerüli a félreértést. De a nemzetközi kutatásba már nem lehet átvenni terminológiai megoldását. Az általa elemzett szerkezeti egységeket talán elemnek, epizódnak, szegmentumnak vagy akár motifémának is lehetne nevezni. Ez utóbbi megoldást követte például Alan Dundes (The Morphology of North American Indian Folktales. Helsinki, 1964 - Folklore Fellows Communications 195), amely bizonyos szempontból elméletileg ma is alkalmazható eljárás a nem európai mesék osztályozására.

Érdeemes lenne egyébként a Kotljár által adott tartalmi meghatározásokat nemzetközi fórumon is közzétenni. Ehhez azonban nemcsak az orosz válogatásban publikált szövegek közti azonosságokra kellene utalnia, hanem szükséges

lenne ilyen szempontból a teljes busman folklór anyag rendezésének az elvégzése. Úgy gondolom, annál kevésbé okozna ez számára nehézséget, mivel az anyag túlnyomó többségét amúgy is áttekintette. Egy új busman motívumjegyzék azért is hasznos lenne, mert a mostani gyűjteményben a majdnem másfélszáz szöveg közül csupán kettőhöz tudott Aarne-Thompson mesetípusszámot adni (37 = AaTh 72; 25 = AaTh 125 D^X). A két azonosított állatmese közül az elsőről eddig nem tudtuk, csak amerikai-néger adatok alapján sejtettük, hogy ismert Afrikában is. A másik történethez a nemzetközi mesekatalógus éppen a magyar változatot tünteti fel a legközelebbinek. Maga az AaTh 125 viszont jól ismert volt az afrikai folklór korábbi kiadványaiban is.

Kotljár kevesebb mint húsz történethez tud a Motif-Indexből pontos számot hozzáfűzni. Az idézett motívumok száma még ennél is kevesebb, mivel közülük több különböző mesékben vagy mondákban fordul elő. A felsorolt motívumok (A 2218; A 2411; D 672; D 1357; D 1358; E 761; H 221; J 2426; K 143 és 144; K 944; K 1241; K 1911 vagy ezek alosztályai) meglehetősen általánosak. Ezek közül a legismertebbek is csak 4-4 szöveggel hozhatók kapcsolatba. Mindez azt jelenti, hogy segítségükkel korántsem lehet leírni a busman mese- és mondakincset. Szükség van tehát arra, hogy ezen a téren önálló rendszerezést készítsenek a kutatók. (Noha igen röviden, e kérdéssel foglalkozhattam áttekintési vázlatomban: *Anordnungsprinzipien in: Enzyklopädie des Märchens, Band 1, Lieferung 2, Berlin - New York, 1975, 565-576.*) Ehhez a munkához az első lényeges hozzájárulás Kotljár kísérlete, amelynek folytatását az egész afrikánisztika és az egész összehasonlító folklórisztika szempontjából igen fontos feladatnak nevezhetjük. Reméljük, elvégzésére nem kell sokáig várnunk.

Voigt Vilmos

Kotljár, E. Sz.: *Mif i szkázka Afriki*, Moszkva, 1975. Nauka, 245.

Az E. Sz. Kotljár, neves szovjet afrikánista nevével jelzett kötet két fő részre tagolódik. Közülük az első, a bevezető monográfikus tanulmány ismét két szekcióra bomlik, melyen belül 4 fejezet foglalkozik a fekete-afrikai népek mitológiájának, prózai folklórjának leírásával és elemzésével. Ezt követően a szerző az afrikai elbeszélő folklór fő műfajok szerinti felosztását és ismertetését adja.

A kötet második része 9 nép, illetve népcsoport folklóralkotásaiból közül európai nyelvekről oroszra fordított szemelvényeket (a források pontos megjelölésével). A könyvet gazdag szakirodalmi jegyzék, glosszárium, név- és tárgymutató teszi teljessé.

1.1. Az első fejezet a totemisztikus hiedelmek életének korába nyúlik vissza, illetve a totemhit mitológiai elemeinek a folklórban máig fennmaradt tükröződéseit, változásait, fejlődését mutatja be. A társadalomfejlődés kezdeti szakaszában bizonyos emberősnek tekintett állatok töltötték be a közös ős, demiurgosz, kultúrhérosz stb. szerepét. Később ezek a funkciók szétváltak az emberek tudatában. A totem csak jelképként maradt fenn, a mitikus hiedelmek perifériájára szorult. A totemisztikus mítoszok archaikusabb változatait a szerző busman, hottentotta és pigmeus folklór anyagon mutatja be, majd ismerteti azok részben bizonyított, részben feltételezett hatását a szomszéd népek kultúráira.

1.2. A második fejezet az antropomorf mitikus alakok, ősök, kultúrhéroszok stb. kifejlődésével, e fogalmak változásaival, a velük kapcsolatos fejlettebb kultikus gyakorlat elterjedésével foglalkozik. Például a szerző főleg a Kelet-, Délkelet- és Dél-Afrika, kisebb részben Nyugat-Afrika területén élő bantu nyelvű népek hiedelemvilágából merít.

Egyik legfigyelemreméltóbb megállapítása, hogyan ötvöződnek össze ezek az antropomorf istenségek a fejlettebb politeisztikus vallási képzetek főbb alakjaival, és hogyan kerülnek sajátos átfedésbe a később - kívülről - megismert egyistenhit legfőbb lényének alakjával. Részben megőrzik a totemhitterre visszavezethető őszerepüket, részben pedig átveszik a monoteisztikus vallások (iszlám, kereszténység) istenének funkcióit. Ez a folyamat megfigyelhető elnevezéseik változásaiban is.

1.3. A harmadik fejezet a természeti istenségek (nap, hold, eső, szél, tenger stb. megszemélyesítői) evolúcióját, mitológiai szerepeik alakulását követi nyomon. Felhívja a figyelmet arra, hogy egyes népek hiedelemvilágában kettős irányú antropomorf fluktuáció megy végbe a mitikus hősök és istenségek két rétege között: egyrészt ők az emberek ősei, másrészt - egy közvetlen szinten - már olyan szüzsékre bukkanunk, amelyek szerint a nap, a hold stb. emberi eredetű (valaha ember volt). A kapcsolódó kultuszokat Kottljár széles skálán mutatja be, a zsákmányoló életmódot folytató busman népek folklórjától a nagy államalkotó bantu nyelvű vagy szudáni csoportok hiedelemvilágáig. Külön érdekessége e fejezetnek, ahogyan, az egyes népek eredetmítoszainak ismertetésekor, az istenek versengését, nemzedékváltását, harcát mesemotívumok segítségével illusztrálja.

1.4. A negyedik fejezet azt a bonyolult szintézist tárgyalja, amely a közelmúltban még élő politeisztikus hitvilág és az ősi mítoszok egymásra gyakorolt hatásának a terméke. A szerző figyelembe veszi a fekete-afrikai népek társadalmi-gazdasági fejlődésében tapasztalható szintkülönbségeket, amelyek közvetlen összefüggéseket tárnak fel a vallási képzetek, a mítoszok, általában a hiedelemrendszerek területén megfigyelhető sajátosságokkal. Itt elsősorban a nyugat-afrikai magaskultúrákra (Ife, Dahomey, Benin stb.), valamint a mande népek folklórjára támaszkodik. A szüzsék, mitológiai alakok, istenségek egymástól földrajzilag távoli előfordulásából következtetéseket von le a Nyugat-Afrika és a Szudán térségében valószínűleg végbement történelmi migrációkról.

2. A második rész kísérlet egyfajta műfaji besorolás kialakítására. Az itt elkülönített három alapvető kategória: 1. állatmesék; 2. varázsmesék (tündérmesék); 3. epikus folklór (egyes kiforrott eposzok).

Az szerző az állatmeséket tekinti a legarchaikusabb típusúaknak. Ezek hősei hamar elveszítették mitológiai-totemisztikus jelentőségüket, és egyszerű mesealakként élnek tovább Afrika folklórjában csaknem mindenütt. Megtaláljuk itt az egyes népek, népcsoportok legjellemzőbb állatmese-figuráit és a központi szereplő viselkedésének kapcsolatát a mitikus elemekkel.

A varázsmese Kotljár szerint későbbi eredetű, és Afrikában nem jutott el a fejlődésnek arra a fokára, mint Euráziában. A varázsmese jelképrendszere azonban gyorsan kiszorította a mitológiai képzeteket, és beleötvöződött lényegében valamennyi folklórműfajba. Ugyanakkor össze is fonódik az utóbbiakkal, sőt magába olvaszt bizonyos totemisztikus elemeket is. Kultikus jelentősége azonban fokozatosan csökken, és "egyszerű" folklórműfajként él tovább.

Az epika műfajához sorolható afrikai folklóralkotások Kotljár szerint a hősmesék világából nőttek ki. A ma már jól ismert eposzok (mint pl. a Szungyata története) egyetlen közös fonálra fűzött egész meseciklusokat foglalnak magukba. Ilyen összefüggő - mítoszi elemeket, etnogenezissel kapcsolatos mondákat, kiemelkedő emberekről szóló legendákat is tartalmazó - hosszabb epikus művek, a szerző szerint, csak a társadalom viszonylag magas fejlettségi fokán, az államiság küszöbére eljutott népek folklórjában alakulhattak ki.

A szöveggyűjtemény 9 fekete-afrikai nép (a kötetbeli sorrendben: busman, nyasza, hottentotta, zulu, karanga, dogon, bambara, peul - azaz fulbe -, fon) folklórjából közöl összesen 30 (esetenként lerövidített) szöveget. Legtöbbet a dogon folklórból (16), néhányat a busman törzsektől (7), míg a többi néptől 1-1 mítoszt vagy mesét.

Füssi Nagy Géza

Marion Kilson: Royal Antelope and Spider. West African Mende Tales, Cambridge, Massachusetts, 1976. The Press of the Langdon Associates, 374.

Marion Kilson amerikai kutatónő - jelenleg a Radcliffe Intézet igazgatónője - 1959 és 1972 között több alkalommal járt a mendék földjén, a nyugat-afrikai Sierra Leonében.

Napjainkban a mendék - lélekszámuk kb. 700 ezer - az ország déli és keleti területein élnek, őrizve az ősi hagyományokat. Nyelviileg három nagy csoportra és több kisebb egységre oszthatók, elsősorban földrajzi határok alapján. Manapság is a mezőgazdaság - rizs, fa, pálmadió - adja megélhetésük alapját.

A kötet a kutatónő 1960-ban gyűjtött meséit tartalmazza bevezetővel, válogatott bibliográfiával, a mesék címjegyzékével és néhány szemléltető táblával kiegészítve. Kilson a bevezetőben a mende nyelv és mesekutatás eredményeivel és problémájával foglalkozik, és röviden értékeli néhány e témához tartozó könyvet és tanulmányt.

Az első fejezetben a szerző a mende társadalom és kultúra fejlődését tárgyalja. A következő három fejezet a mende mesék típusaival, struktúrájával és tartalmi vonatkozásaival ismerteti meg, illetve a mende mesemondás kulturális szerepét mutatja be.

A második tematikai egységben Kilson négy fejezetben, illetve több részegységben témák szerint csoportosítva száz (hangszalagra is rögzített) mende mesét ad közre angol és mende nyelven. Minden történet után megjelöli a mesemondót és a felvétel idejét, másrészt magyarázatot ad a mesében szereplő nehezebben megfejthető mende szavak jelentésére.

Az első fejezet meséinek főszereplői egyes személyek. A második rész a szűk családi kapcsolatokkal (férj és feleség kapcsolata, többnejűség, gyermek és szülő viszonya, valamint testvérek és rokonok) foglalkozó mesék gyűjteménye. A következő rész a tág rokoni, illetve közösségi kapcsolatokat bemutató meséket tartalmazza; nagybácsik és nagynénik, vezetők és híveik, beavatottak és kívülállók, barátok. Az utolsó fejezetben az emberi élőlények és a szellemek történeteiről mondott mesék olvashatók.

A kutatónő anyagközlési módszere többszörösen is értékes, mivel a két-nyelvű közlés mellett nem riad vissza a magyarázatoktól, és ezzel a mende folklórban kevésbé járatos olvasót is jól eligazítja. Növelte volna az eligazodás mértékét, ha a szerző a gyűjtött anyagot - ahol lehetséges - Aarne-Thompson mesekatalógus jelzéssel látta volna el, segítve ezzel az anyag összevető kutatásra való felhasználhatóságát.

A kötet végén levő 46 tételes válogatott bibliográfiával kapcsolatban annyit jegyeznénk meg, hogy hasznos lett volna terjedelmesebb könyv- és tanulmányjegyzéket összeállítani, mivel e nép folklórjáról ismereteink csekélyek, és a rendelkezésre álló bibliográfiai közlemények igen nehezen hozzáférhetőek.

Mindemellett Marion Kilson, aki már korábban is értékes munkákkal járult hozzá az afrikai szájhagyományok mélyebb megismeréséhez (lásd többek között Kpele Lala: Ga Religious Songs, and Symbols, Cambridge, Mass., Harvard UP, 1971, 313 c. kötetét, amelyben 243 Ga vallásos szöveget ad közre figyelemre méltó értelmezések és elemzések kíséretében), e mesegyűjteménnyel az autentikus, megbízható, kellően gondozott afrikai folklórantológiák tárházát gyarapította.

Morenth Péter

Herrmann Jungrathmayr: Märchen aus dem Tschad, Düsseldorf - Köln, 1981.
Eugen Diederichs Verlag, 288.

A ma is súlyos politikai válságoktól szenvedő közép-afrikai Csád Köztársaság területe 1 284 000 km², vagyis a mai Magyarország területének mintegy a tizennégyszerese. Az ország ehhez képest csekély számú, négymilliónál alig több lakosa a többi szudáni államalakulatnál (Kamerun, Nigéria, Niger, Mali stb.) is jobban megszenvedi az északi és déli országrész közötti etnikai, nyelvi, gazdasági és vallási ellentéteket és a belőlük fakadó konfliktusokat. Az északi országrész száraz égöve ritkán lakott. Nomád életmódot folytató lakói évszázadok óta mohamedán vallásúak. A szavannák és trópusi erdők borította déli országrészen ezzel szemben letelepedett földműveseket találunk, akik többnyire megőrizték eredeti vallásukat, bár egy részük keresztény hitre tért. A száraz északi és a termékeny déli körzetek között, a Csád-tó földrajzi szélességi fokától délre egy 200-300 km széles közöttek övezet terül el, amely sokféle kicsiny etnikumáról nevezetes. A gyűjtemény meséi épp ebből az övezetből származnak.

A meséket közlő Herrmann Jungrathmayr - aki a Marburgi Egyetemen az afrikai nyelvészet professzora - 1971 és 1978 között öt ízben tartózkodott huzamosabb ideig Csádban, s ennek során ideje jelentős részét a mokilagi törzs tagjai által lakott Mukulu faluban töltötte. Az ott lakókkal ugyanis szoros kapcsolatot sikerült teremtenie. Ez a magyarázata, hogy a kötet 51

meséjéből 37 innen származik. A német kutató gyűjtéséből való ezenkívül a szibine nyelven beszélő szumraj törzs hét, és a monjul nyelvű mubi törzs egy meséje. További három törzset - a tupurit, a kerát és a mubit - mások gyűjtéséből kölcsönvett mesék képviselnek.

A szerző a meséket három műfaji csoportba sorolta. Az első 12 mitológiai és etiológiai (állatviselkedési okadatuló) mesét tartalmaz, a másodikban 16 varázsmesét, a harmadikban 23 állatmesét ismerhetünk meg.

Mint ismeretes, a mesék szorosan kapcsolódnak a mesemondók és hallgatóik hiedelemvilágához, és amiképp a racionális ismeretek fokozatos térdhódítása következtében a hagyományos hiedelmek erejüket veszítik, a meséken belül a hiedelmekből táplálkozó képek átalakulnak, hétköznapi, racionálisabb hasonlatoknak adját át a helyüket. Ez a folyamat Afrikában is felgyorsult. A kötet első két csoportjába tartozó mesék naggyobbára őrzik még a régi hiedelmeket. Az állatmesék pedig, más földrészekéhez hasonlóan, nem valódi állatokat, hanem jelképes emberi figurákat mutatnak be.

A hiedelmek terén figyelemre méltó jelenség a mokilagik életében a "margai" szellemek központi jelentősége, akiket a szellemek és az istenek között álló "emelkedett szellemek"-nek kell tekintenünk. Bár e lények közvetlen kapcsolatban állhatnak az emberekkel, funkciójuknak semmi köze az ősök tiszteletéhez.

A varázsmesék egy részében az emberfölötti erőkre irányuló törekvés jelei mutatkoznak meg. Így Afrika e területén is találkozunk azzal a motívummal, amely szerint a pozitív vagy negatív mesehős rendkívüli módon - például a lábszáron át - és felnőtt tulajdonságok birtokában születik a világra.

Az állatmesék leggyakoribb szereplője Csád középső területén: Duju, a hiéna, aki minden ostobaságra, gonoszságra, nevetséges cselekedetre és kegyetlenkedésre hajlamos. A bivaly és az elefánt, a hiénától eltérően, csak buta és naiv. Velük szemben, a másik oldalon, a mókus és a majom áll, akik a ravaszság és agyafúrtság megtestesítői.

Nem hagyható említés nélkül, hogy Csádban, ha valamelyik évben elmarad a szükséges mennyiségű eső, az ott élő embereket éhínség fenyegeti. Ilyenkor a mindennapi kenyérért folytatott harc néha olyan kemény, hogy az emberek szó szerint "hiénákká" változnak, ami meséikben mint egyes emberek vagy állatok különösen kegyetlen magatartása tükröződik vissza. Ezt tehát az életharc említett kérlelhetetlenségének a szemszögéből kell megítélnünk.

Jungrathmayr nyelvész lévén, tömören ismerteti a felvételek alapján készített fordítási munka menetét, irányelveit és nehézségeit. A német szö-

veg nyelvezete megvesztegetően egyszerű, kristálytisza stílusú. Ezzel a kötet közreadója nagymértékben megkönnyíti annak az olvasónak a dolgát, aki megpróbál e távoli világban eligazodni.

Biernaczky János

Albert Scheven. Swahili Proverbs. Nia zikiwa moja, kilicho mbali huja, Washington D. C., 1981. University Press of America, 586.

A Hollandiában született A. Scheven 1939-ben került Tanzániába mint protestáns misszionárius és 1971-ig élt a kelet-afrikai országban, az utóbbi húsz évben mint az ottani Tanárképző Főiskola suahéli instruktora. 1972-től kezdődően az Illinois állambeli Urbana-Champaign Egyetem suahéli professzora. Legutóbb kiadott műve, a Swahili Proverbs példaszzerű munka. A rendelkezésre álló teljes autentikus műfaji törzsanyag (l. a bibliográfiát, 511-517), valamint saját gyűjtései alapján az általa "reprezentatívnak" tartott 2053 közmondást teszi közzé.

Az egyes proverbiumok közreadásának módja a következő: a suahéli forma után következik az angol fordítás. Ha más angol nyelvű értelmezése is lehetséges az eredetinek, az is megtalálható. Ezután következnek a távolabbi szövegvariánsok (suaahéli és angol fordítása), illetve a közreadott anyagon belüli összevetési lehetőségek (számozás szerinti) feltüntetése. Külön magyarázatot kapnak a különleges vagy keveredésből származó jelenségek. Minden lehetséges esetben szerepel a szakirodalmi forrás vagy a szakirodalmi összevetési lehetőség jelzete.

Az anyagot a szerző fejezetekre osztva tárja az olvasó elé. A fejezetek a proverbiumkutatásban általánossá vált módszernek megfelelően a hétköznapi élet gyakorlatából kiemelt, ill. társadalompszichológiai, másrészt morális kategóriák szerint (pl. gyalázkodás, éberség, törekvések, bosszúság, külső megjelenés, szépség, közösség, kölcsönkérés, együttélés stb.) kerekednek ki. E kategóriák még teljesebben jelennek meg a mutatóban alkalmazott külön suahéli és külön angol nyelvű "kulcsszavak" felsorolásánál. Kezdősor-mutató egészíti ki a kötetet.

Scheven munkája kétségkívül hiányt pótló vállalkozás, hiszen amint a bibliográfiából is kiderül, mindeddig olyan kétnyelvű reprezentatív gyűjtemény kiadására nem került sor, amely a suahéli proverbium anyag teljes mélységét megmutatja. Ami a kötet "irodalomtudományi alkalmazhatóságát" il-

leti, megemlítjük, hogy az ilyen reprezentatív közmondásgyűjtemények fontossága azért nagy, mivel általában az afrikai és a szuahéli irodalomban is igen jelentős mértékű a szólástípusok beépítése a prózai vagy költői szövegbe. Így adott esetben a felhasznált proverbium a szerzői "ábrázolás" értelmezésének is kulcsává válhat. Tehát az irodalmi alkotásokban alkalmazott "állandó szókapcsolatok" beazonosítása olykor "értelmes irodalomkutatási feladatnak" minősülhet.

Az évtizedes munkával megteremtett testes vállalkozás ugyanakkor azt a reményt is felébresztheti az olvasóban, hogy a közeljövőben a szuahéli proverbiumok reprezentatív gyűjteményének ennél még teljesebb, főleg a művelődéstörténeti háttérrel, a források (pl. arab!) feltüntetésével, az egyes közmondások teljes értelmezési tartományával kiegészített változata is elkészülhet - esetleg éppen Scheven saját tudományos műhelyében.

B. Sz.

Samuel M. Eno Belinga: L'épopée vivante du mvét au Cameroun, Radio France Internationale, Paris, 1983. Livret: 12 (Archives sonore de l'oralité).

A francia Afrika-kutatás pahouin csoportként sorolta be a Camerounban, Gabonban és Egyenlítői Guineában élő fang, bulu és beti bantu népeket,¹ amelyek kétségtelenül az Egyenlítő-vidék egyik legeredetibb hősepikei hagyományával rendelkeznek. A halhatatlanság megszerzésére vágyó ember mesés-hősies formájának életre hívásáról, amely az ókori Kelet egyik legnagyobb hősepikei hagyományával, a Gilgamesh érintkezik témájában, a francia Herbert Pepper szolgált először híradással: egy azóta számtalan helyen idézett rövid részletet találhatunk 1959-ben kiadott lemezalbumában.² Néhány évvel később, 1965-ben jelent meg az első teljesnek tekinthető szöveg,³ és ebben az évben látott napvilágot S. M. Eno Belinga nevezetes könyve,⁴ amely a kameruni hősepike kérdésével is foglalkozik. Tsira Ndong Ndoutoume a gaboni fangok változatait tette közzé, sajnos csak francia fordításban.⁵ Míg végül 1972-ben Herbert Pepper gyűjtése is könyv alakot kapott, az 1960. októ-

¹Alexandre - Binet, 1958.

²Pepper, 1959.

³Awona, 1965/1966.

⁴Eno Belinga, 1965.

⁵Ndong Ndoutoume, 1970/1975.

ber 3-án rögzített Zwe Nguéma ének Paul és Paule De Wolf gondozásában került az olvasók kezébe.⁶ E két nyelven (fang és francia) közreadott hosszú szöveget újabb követte, az Eno Belinga által 1967-ben rögzített változat, amely 1978-ban szintén két nyelven (bulu és francia) látott napvilágot.⁷

A francia rádió hanglemeze e legutóbbi változat alapján mutatja be a kameruni eposzt. Az album első oldalán Daniel Osomo neves mvét énekes, Eno Belinga informátorának előadásában találunk részleteket, míg a hanglemez második oldala esetében egy sajátos vállalkozás tanúi lehetünk: az eposzt ugyanis a Yaoundé-i egyetem diák-színjátszóköre "színre vitte" Eno Belinga francia fordítása alapján, és ebből került az albumra néhány részlet.

Az afrikai elbeszélő műfajok hanglemezes kiadása különösen tanulságosnak tűnik, mivel ezek birtokában napfénynél is világosabban kiderül, ezúttal is többnyire énekes, pontosabban "zenében fogant" műfajokkal állunk szemben. Hiszen már Pepper 1959-ben közzétett mvét-ének töredéke,⁸ amelynek zenei átírását megkíséreltem,⁹ jól megmutatja, hogy a nyugat-afrikai eposzokhoz hasonlóan egyfajta teraszos zenei előadásmóddal van dolgunk. Jól lehet a teraszok típusai (a majdnem beszédszerű recitatívtól az éneklésig), illetve a változtatás módja és gyakorisága erősen eltérő ez utóbbitól. A Biebuyck által gyűjtött Nyanga szövegek¹⁰ esetében csak a szöveg szempontjából derült ki, hogy az "énekbetétek" jóval bonyolultabbak, mint az énekes mesék (chantefable) esetében. Hiszen míg az énekes mesékben gyakran csak egyetlen szakasz ismétlődik, és előfordul, hogy az énekes betétek is csak egyetlen szülő és kórus mondat néhány ismétléséből épülnek fel, az epikus alkotások "énekés részei" esetében a szöveg gyakran önálló elbeszélői funkciót is ellát (lásd erről cikkemet: 1986).¹¹ Ugyanakkor a Pepper-kötethez mellékelt hanglemezek, illetve az itt ismertetett hanglemez azt is lehetővé teszi, hogy észrevegyük a zenei közzjátékok megvalósítása, előadásmódja (több hangszer alkalmazása) is igényesebbnek tűnik, mint az átlagos énekes mesék esetében.

⁶Pepper, 1972.

⁷Eno Belinga, 1978.

⁸Pepper, 1959. Prospektus, 66-68.

⁹Biernaczky, 1977, 15-18.

¹⁰Biebuyck, 1969. 1978.

¹¹Biernaczky, 1986. 4-14.

¹²Pepper, 1959. Három hanglemez.

Igen nagy haszonnal járna, ha e közjátékok zenei átírását elkészítenénk, hiszen tudományos mélységgel végezhetnénk el az énekes mesék zenei betétei és az eposzok zenei közjátékai közötti összevetést. Másrészt részletesebben elemezhető adalékot kaphatnánk a hagyományos afrikai művészetek sajátos szinkretizmusának körvonalazásához. Pontosabban felmérhetnénk, milyen szerepet játszik a zene az énekes mesék, pontosabban esetünkben az eposzok színjátékszerű előadásmódjában. Az ilyen elemzések a későbbiekben arra is módot adnának, hogy összevető műfaji vizsgálatokat végezzünk pl. az utóbbi időben oly sokat emlegetett és elemzett afrikai rituális színház előadási sajátosságai kapcsán.

A kameruni eposzt elemezve majd minden kutató rámutat a hangutánzások nagy szerepére, mint a drámai átélés egyik eszközére. Viszont a zenei átírások hiányában nem tudjuk pontosan, csak sejtjük, mekkora szerepe van annak a gyakori stílus vagy énekes "modus" váltásnak, amely a beszédhez közel álló, de máig pontosan nem ismert ritmuselemeket tartalmazó és mindig zenei kísérettel együtt megszólaló elbeszélésmód különféle típusai (lassú és gyors, hangos és halk), illetve a ritmikusabb, énekszerűbb recitativo és a tényleges ének között valósul meg.

Amikor most kézbe kaptuk a francia rádió lemezét, egyrészt elégedetten vehetjük tudomásul, hogy Eno Belinga kötete és az itt bemutatott album segítségével újabb zenei részek átírásával is megpróbálkozhatunk (bár örültünk volna, ha még több rész, vagy akár a teljes eposz is kiadásra került volna). Másrészt a francia rádió vállalkozása abban is szinte egyedülálló, hogy megmutatja, miként válik egy "helyi" nyelven élő értékes epikus hagyomány a nemzeti, vagy ha úgy tetszik, a kontinentális (afrikai), illetve földi méretű kultúra részévé. Az elmúlt évtizedekben minduntalan kaptunk hírt olyan jellegű vállalkozásokról, mint amelyet a yaoundé-i egyetem diák színjátéköre valósított meg Daniel Osomo eposz szövegének francia nyelvű színházi előadásával (mindenekelőtt a hagyományos szokások, ünnepek, rítusok folklóreseménnyé, néppoperává, színházi előadássá válásának folyamatára gondolunk). Mindazoknak azonban, akik helyszínen nem jártak, a hangzásokról benyomásuk nem lehetett. Ebben adott most újat ez a hanglemez. A hagyományos és a folklorizált anyag egymás mellé helyezése ugyanakkor egy kulturális váltás dimenzióit is felvillantja: miként vesznek el bizonyos eredeti ízek, másrészt miként válik megközelíthetőbbé a tudatosabb előadási hangsúlyok és nem utolsósorban a nyelvi váltás segítségével a sajátos néphagyomány.

E hanglemez kétségkívül hozzájárulhat ahhoz, hogy a viszonylag később

felfedezett afrikai hősi epika végre méltó helyre kerüljön a tudományos köz-
tudatban és az afrikai, illetve a világ kulturális életében egyaránt. Érdek-
lődéssel várjuk az album borítóján hirdetett következő eposzanyagot tartal-
mazó albumot, a manding Soundiata-t.

Biernaczky Szilárd

I R O D A L O M

Alexandre, P.-Binet, J.

1958 Le groupe ait pahouin (fang-boulou-beti), Paris, Presses
Universitaires de France, 152.

Awona, Stanislas

1965 Epopée du Mvet, Abbia (Cameroun), No. 9-10, 180-215.

1966 La guerre d'Adoma Mba contre Abo Mama. Epopée du Mvet
(suite), Abbia (Cameroun), No. 12-13, 109-210.

Biebuyck, Daniel-Mateene, K. C.

1969 The Mwindo Epic from the Banyanga (Congo Republic), Berke-
ley-Los Angeles, Univ. of California Press, VII-213.

Biebuyck, Daniel P.

1978 Hero and Chief. Epic Literature from the Banyanga (Zaire
Republic), Berkeley-Los Angeles-London, Univ. of California
Press, 320.

Biernaczky Szilárd

1977 Fekete-Afrika zenéjéből (prospektus), Magyar Rádió, Buda-
pest, 19 pp.

1988 On African Folklore Literature Genres, The IAOLA Newsletter,
No. 1-4, 4-14 (sajtó alatt).

Eno Bellinga, Samuel-M.

1965 Littérature et musique populaire en Afrique noire, Paris.
Editions Cujas, 258.

1978 L'epopée camerounais. Mvet Moneblum ou l'Homme Bleu. Yaou-
dé, Centre d'Édition et de Production Pour l'Enseignement
et la Recherche, 287.

Ndong Ndoutoumé, Tsira

1970/1975 Le Mvett. Paris, Présence Africaine, 155. 311.

Pepper, Herbert

1959 Anthologie de la vie africaine, Paris, Ducretat-Thomson, No
320 C 126-127-128, Notes: 101 pp. (3 hanglemez).

1972 Un mvet de Zwe Nguéma, chant épique fang. Réédité par P. et
P. de Wolf, Paris, Armand Colin, 492 (+ 3 hanglemez),
(Classiques Africains 9).

Mukanda na Makisi. Angola, Beschneidungsschule und Masken, gyűjt. és jegyz. ellátta: Gerhard Kubik, Museum Collection Berlin (West), MC 11, 1981, 2 LP + jegyzet (német és angol nyelven), bibliográfia, 36.

Az Arthur Simon professzor által szerkesztett hanglezem sorozat, amelyben már korábban is helyet kapott afrikai anyag (Südäthiopien. Musik der Hamar, gyűjt. és jegyz. ellátta Ivo Strecher, 1979, MC 6, 2 LP, 27 old. jegy.; - Nord Sudan. Musik der Nubier, gyűjt. és jegyz. ellátta Arthur Simon, 1980, MC 9, 2 LP, 33 old. jegyz.; Sudan. Dikr und Madih, gyűjt. és jegyz. ellátta: Arthur Simon, 1980, MC 10, 2 LP, 23 old. jegyz.), kétségkívül ma a leggazdagabb tudományos apparátussal közreadott hangzó anyagot képviseli az Európán kívüli kultúrák feltárásának területén az egész világ hanglezemkiadásában. A jó minőségű hangfelvételekhez sokoldalú, a zene és a szöveg, illetve a zene és a szöveg mögött megjelenő lokális kultúra és helyi társadalom számos kérdését, összefüggését felvető, helyenként szinte hosszabb tanulmány terjedelmű ismertetőszövegek járulnak. A szerzők ismertetőseikben számos kottapéldát és szöveglejegyzést is közreadnak.

Gerhard Kubik, a kitűnő osztrák zeneetnológus és folklorista 1965-ben először, majd több alkalommal járt gyűjtőúton az angolai-zambiai határvidéken élő Ngangela népcsoport különféle népeinél. A Museum Collection sorozatban most megjelent két lemez anyaga azonban kizárólag az Angolában a Kwandu-Kuwangu provinciában a Mbwela, Nkhangala és Chokwe nyelvet beszélő csoportoknál 1965 augusztustól decemberig megvalósított terepmunka felvételeiből kerül ki. Annak a témakörnek a zenei anyagát tárják az érdeklődő elé, mint amely a szerző terjedelmes (794 oldalas) doktori tézisének is témája volt: a kelet-angolai törzseknél intézményesített hagyományos körülmetélési iskola (mukanda) és a hozzá kapcsolódó maszkok (makisi), illetve maszkos alakoskodó szokások hangzó anyagát.

Kubik a hanglezemhez kapcsolt ismertetőfüzetben részletesen bemutatja a beavatás kelet-angolai rendszerét: az elkülönítési periódus, vagyis az avatási tábor a száraz évszak kezdetén (április-június) veszi kezdetét és az évszak végén (szeptember-december) végződik. Felavatási tábort többnyire felváltva rendeznek a falvak, legalább hat vagy annál több résztvevővel. A tábor életét az informátorok három szakaszra bontják (az őserdőben felállított tábor élete, a "kukusha mpoko" vagyis a kés megfürdetésének nagy ünnepi ceremóniája, amely a körülmetéléssel van egybekötve, illetve a mukanda tábor felszámolása és a beavatottak visszatérése a faluba, amely szintén

ünnepi körülmények között következnek be). Kubik - folkloristához illően - részletesen elemzi a beavatáshoz kapcsolódó énekek műfaji vonásait. Úgynevezett éjszakai énekeket, tanító énekeket és szimbolikus tartalmú vagy történelmi relevációval bíró recitatív formákat különböztet meg. A maszkokkal kapcsolatban is megkapjuk azokat a fontos információkat, amelyek alapján például módunkban áll megérteni a férfi és női maszk funkcionális rokonságát, típusainak és előállításának különbségét, kifejezési szimbolikáját, kapcsolatát a rítusokkal.

Az antropológiai jellegű leírásokat követő és az egyes felvételrészletekhez kapcsolódó magyarázatok külön értéke, hogy szakít az Európán kívüli kultúrák hangzó anyagát bemutató lemezek összeállítóinak szokásaival, amelyek vagy a verbális tartalom rövid ismertetésére, vagy az általános zenei jegyek leírására teszik a hangsúlyt. Kubik nem riad vissza a szövegek magyarázatótól és néhány hosszabb szövegrészlet kétnyelvű közreadásától, másrészt példákkal illusztrált magyarázatokot kapunk a zenei sajátosságokról, a ritmus- és énekes többszólamúságnak a kelet-angolai törzseknél megfigyelhető megnyilvánulásairól. A gyűjtő-közreadó sosem feledkezik meg az adott példa műfaji kategóriájának megjelöléséről, és adott helyen még a példához kapcsolódó tánc főbb jellegzetességeit is leírja a testtartás különleges mozzanataival együtt. Az ismertetőfüzetet százvalahány fontos német és angol fordítással ellátott mbwela kifejezés szójegyzéke egészíti ki.

Ami magát az összeválogatott zenei anyagot illeti, megjegyezhetjük, hogy technikai szempontból jó minőségűek, másrészt a közreadott anyag változatos, az énekes és hangszeres előadásmódok különféle típusait mutatják be. A viszonylag bőséges "hanglemez-idő", a két hanglemez adta kb. 80-90 perc arra is módot adott Kubiknak, hogy helyenként az énekek, táncok közötti szünetek, várakozások, az előadás megkezdése előtti feszültségek atmoszférájából, a naturális környezet akusztikájából is megéreztesen valamit. Kubik hanglemezei és a hozzáfűzött magyarázatok tehát a jelenlegi legigényesebb hanglemezkiadási technikát jelenítik meg.

Záró megjegyzéseinket nem kritikaként, inkább csak annak a tudományos maximalizmusnak a jegyében tesszük, amely nélkül véleményünk szerint végül is nem létezhet tudományos előrehaladás. Tehát úgy gondoljuk, hogy a Museum Collection sorozat által megvalósított formánál is teljesebb, értékesebb módja volna a hanglemezkiadásnak, ha minden példa esetében teljes szövegi és zenei átírást kaphatnánk.

Biernaczky Szilárd

Michèle Dussutour-Hammer: Amos Tutuola. Tradition orale et écriture du conte, Paris, 1976. Présence Africaine, 156. (Collection Adire).

Általános szokás, ha egy tudományos kötet felkelti érdeklődésünket, hogy először felütjük a könyv végét, hogy megkeressük a forrásait. Ha Dussutour-Hammer munkáját kézbe véve ezt tesszük, gazdag bibliográfián tekinthetünk végig. Amos Tutuola műveinek jegyzékét követően a szerző közzétette a nigériai íróról szóló kritikai kiadványok listáját is, továbbá széles forrásanyagot közölt a joruba orális irodalomra és általában az afrikai szájhagyományokra vonatkozóan.

A szerző afrikai egyetemi tanítványainak ajánlott tanulmánykötetében kettős célt tűzött maga elé. Egyrészt olyan munkaeszközt kívánt rendelkezésre bocsátani, amelyből megtanulható, hogyan kell és lehet az afrikai mesét tanulmányozni. Másrészt arra törekedett, hogy - Tutuola, a joruba író munkásságát elemezve - megmutassa, megkedveltesse és rendszerbe foglalja az orális hagyomány és irodalom értékeit.

Jó, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a különféle eredetű afrikaiak (eve, fon, bariba, kabié, joruba) számára a mesék hétköznapi, eleven valóságközeget jelentenek - ilyenek Tutuola meséi is -, emellett szükséges annak a tudatosítása is, hol és hogyan keletkeztek a mesék, kik és milyen módon adták tovább azokat időben és térben. Ha ilyen irányú érdeklődéssel veszi kézbe az olvasó a Tutuola művészetét elemző kötetet, bizvást mondhatjuk, nagy "titkok" birtokába juthat. Tutuolára úgy tekinthetünk, mint aki - megelőzve Senghort, Fagunwát, C. Ekwensit és Ch. Achebét - elsőként vált nemzetközileg ismertté. Hiszen lefordították franciára, olaszra, németre, dánra, szerbhorvátra, magyarra, sőt japán nyelvre is.

Tutuola tudatosan írt angolul. Az angol nyelvet - ha nem is hibátlanul - mint célszerű eszközt használta. Ugyanis bántotta őt, hogy a "csak" jorubául író Fagunwát oly kevésbé ismerik Nigérián kívül. Fellépése úttörő jelentőségű volt a hatvanas évek közepén. Az itt ismerttetett könyv szerzője tehát méltán helyezte az orális hagyományról és az afrikai "meseirodalomról" szóló műve tengelyébe az angolul megszólaló joruba "mesélő író"t.

A könyv első részében a szerző azt a folyamatot követi nyomon, hogyan jutott el a mesemondó Tutuola a szóbeliségtől az írásig. Már az első lapok meggyőzően bizonyítják, hogy Dussutour-Hammer a hagyományok és a mesék szakavatott ismertetője. Alapvetően fontos, egyúttal didaktikus jelentőségű axiómát állít fel az egyes szövegmagyarázatok során. Sosem téveszti szem elől,

hogy Tutuola munkásságában a szájhagyományok továbbélésének hogyanját és eszközrendszerét megmutassa.

A könyv különösen a harmadik témakörnél válik lebilincselővé, amikor a szerző a "Hérosz és utazás" zárt világába vezeti be olvasóját. Kiderül, hogy már Tutuola első hosszabb elbeszélő műve, az Ivrogne, kiforrott dramaturgiával és letisztult eszközrendszerrel került ki a "műhelyből", méltán avatva őt azonnal élő klasszikussá. Mindenekelőtt a Tutuola-mesék mozgalmasságára, célratörően katarzis-élményt keltő értékeire kell figyelni. Ezt már a párhuzamonként idézett mesetörödékek is érzékeltetik, a könyv végén közölt mesék pedig végérvényesen bizonyítják. A könyv szerzőjének, meggyőző elemzési módszere mellett, arra is gondja van, hogy gazdag "háttéranyag" megismertetésével juttassa olvasóját a tutuolai meseirodalom fokozott élvezetéhez.

Dussutour-Hammer a maga választotta kettős célnak megfelelően a mesemagyarázatok és elemzések fejezeteit úgy kapcsolja össze a műhelymunka kulcskérdéseinek tárgyalásával, hogy a tárgyalt művek irodalmi-művészi élményt adó vonása nem sikkad el. Ez főképp annak köszönhető, hogy a mesékkal még a didaktikus célzatú részekben sem illusztrál, hanem mintegy az olvasóval fedteteti fel a szakmai tudnivalókat. Így kerül sor a mesealakok (főszereplők) és sztereotípiák módszeres felsorakoztatására, valamint a kép és a valóság kapcsolatrendszerének, dinamikájának ismertetésére. Ezeknek a tematikus részeknek a csúcspontján a különös joruba "meseország"-ról, Tutuola sajátos "modernizmusáról" letisztult képet kapunk. Szükséges is ez a tárgyalási mód, hiszen egy európai olvasó számára szokatlan, esetenként elfogadhatatlan, ahogy a Tutuola-mesékben fel-felbukkannak az atomkor, vagy ha tetszik, a posztindusztriális társadalom attribútumai, olyanok, mint a telefonhang, az elektromos készülékek, az "O.K.", a "stop!" kifejezés stb., miközben hamisítatlan afrikai joruba történeteket hallunk a "mesélőtől".

Sajátos az is, hogy míg Európában a mesélő felnőttek nem hisznek az általuk továbbított mesében, vagyis nem "vesznek részt benne", addig az afrikaiak hisznek a mese mágiájában, s így valamennyien résztvevői a mesének. Röviden: Afrikában a mese él, a mese fontos eszköz a társadalmi élet egészének fejlesztéséhez, s így korántsem valamiféle ad hoc alkalmazott kompenzációs eszköz, legfőképpen nem holmi másodlagos kultúrtermék.

A szerző könyve kiemelkedő példája annak az irányzatnak, amely az afrikai művészet rendszerezését és a mai világba illesztését célozza. Az általa választott Tutuola-mesék pedig meggyőzően bizonyítják, hogy elkerülhető az

afrikai megújulás útját is szegélyező kettős veszély: a teljes szakítás a tegnapi, régi Afrikával, vagy éppen ellenkezőleg, a folklórrá vált múlt érzélgős másolása. A Tutuola-kutató M. Dussutour-Hammer a jövő felé törekvés autentikus útját fedezte fel az általa feldolgozott, erőt és dinamizmust árasztó joruba mesékben.

Az afrikai népeket "történelem nélküli" népeknek minősítették, miután az írásos hagyományt sokáig nélkülözték. Az afrikai művészet is rendszerezés nélkül maradt, az afrikai hagyományos irodalomról a "művelt nyugat"-nak sokáig egyáltalán nem volt tudomása, s ez a hiány határozta meg részben az afrikaiakra vonatkozó európai közfelfogást is. Az Amos Tutuola művészetét elemző kötet, az elmúlt egy-két évtized jelentősen kiszélesült kutatásaival együtt, ezt a tájékozatlanság folytán elferdült régi felfogást segít felváltani, egyelőre csak francia nyelven.

Benkes Mihály

Eustace Palmer: *The Growth of the African Novel*, London - Ibadan - Nairobi, 1979. Heinemann Educational Books Ltd., 338.

Az afrikai irodalom kritikusai körében mind a mai napig nincs egyetértés az afrikai irodalmi művek elbírálásánál figyelembe vett szempontok kérdésében. Afrikai irodalmi körökben kezd teret nyerni az a nézet, hogy az afrikai irodalmi alkotások értékelésekor helytelen a nyugati kritikai szempontok alkalmazása, mivel az afrikai írók témájukat tekintve, s olykor formailag is népük tradicionális kultúrájához fordulnak inspirációért. Az így születő, mind mondanivalójukban, mind formájukban afrikai alkotásokat tehát nem helyénvaló idegen mércével mérni, hanem sajátosan afrikai kritikai szempontok kialakítására kell törekedni. Vitathatatlan azonban, hogy ennek a nézetnek a kialakulásában nem annyira irodalmi, mint inkább nemzeti, ideológiai tényezők játszottak közre.

Könyvének nem túl hosszú, elméletileg azonban annál jelentősebb bevezetőjében Palmer abból indul ki, hogy ha bizonyítható, hogy az afrikai regény az eredeti afrikai hagyományokban gyökerezik és formailag is teljesen eltér a nyugati regénytől, akkor valóban vitathatatlan a nyugati kritikai szempontok elvetése és új, az afrikai irodalom sajátosságait hívebben tükrözők létrehozása.

Sorra véve a lehetséges egyezéseket és eltéréseket, Palmer a követke-

zőket állapítja meg: az afrikai és a nyugati regény között jelentős különbségeket fedezhetünk fel. A legszembevetőbb a nyelv használata. Az angolul író afrikai írók - vagy mert bizonytalanul mozognak az idegen nyelvi közegben, vagy mert mondanivalójuk közvetítése szükségessé teszi az angol nyelv határainak kiterjesztését - másként kezelik a nyelvet, mint az angol regényírók. Ez egymagában azonban még nem indokolja új kritikai szempontok bevezetését, hiszen maguk az angol írók is saját céljaiknak megfelelően alakítják a nyelvet, s akad közöttük olyan is, akinek nyelvi képzettsége nem tökéletes. Ennek ellenére ugyanazon kritikai elvek alapján ítéljük meg oly eltérő írók alkotásait is, mint például Defoe, Joyce vagy Virginia Woolf.

Az eltérő történelmi és kulturális háttér következtében az afrikai regények témája is különbözhet a nyugati regényekétől. Ez vonatkozik a cselekmény helyszínére is, amely talán a legnyilvánvalóbban jelzi egy regény "afrikaiságát". A téma és a helyszín különbözősége azonban ugyancsak nem elegendő indok új kritikai szempontok bevezetésére.

Palmer célravezetőbbnek tartja azt megvizsgálni, hogy az afrikai regény valóban a nyugati hatásoktól teljesen független afrikai prózaírás jól ismert hagyományainak, vagy még inkább az ősi afrikai szájhagyományok a folytatója-e.

Az első afrikai regények (Achebe: Things Fall Apart; Laye: The Radiance of the King; Ekwensi: People of the City) formájának és felépítésének aprólékos vizsgálata azt mutatja, hogy ezek a regények nem a szájhagyományból nőttek ki, és nem is a tutuola-i tradíció folytatói. Bár az afrikai írók át-emelik műveikbe a szájhagyomány egyes elemeit, a regény - eltérően a költészettől és a drámától - nem eredeti afrikai műfaj. Az afrikai regény a nyugati regényből fejlődött ki, s a fent említett írókra nagyobb hatással volt Conrad, Hardy, Dickens, Kafka, George Eliot, mint az afrikai szájhagyomány. Igaz, hogy az afrikai a regény a téma, a nyelv, a helyszín és a nézőpont tekintetében jelentős változásokon ment keresztül, alapjában azonban nem tér el a nyugati regénytől, így semmi nem indokolja teljesen eltérő kritikai szempontok alkalmazását értékelésében.

Palmer ezután rátér az afrikai regények vagy tisztán szociológiai, vagy tisztán művészi bírálata útvesztőinek tárgyalására. Megállapítja, hogy önmagában ezek egyike sem ad kielégítő értékelést egy műről, s nem is alternatívái egymásnak. Mindkettő alternatívája azonban az olyan kritikai ítélet, amely figyelembe veszi mind az emberi, mind az irodalmi, művészi-technikai, mind a társadalmi tényezőket. E kritériumok nyugatiként való megítélése el-

torzításukat jelenti. Olyan általános érvényű szempontokról van ugyanis szó, amelyek nagyfokú rugalmassága lehetővé teszi, hogy a legkülönbözőbb írókra és regényekre alkalmazzuk őket.

A könyv hátralevő részében Palmer a fentiek szellemében az afrikai regény fejlődése szempontjából kiemelkedő jelentőségű alkotásokat, Amos Tutuola, Cyprian Ekwensi, Chinua Achebe, T. M. Aluko, Mongo Beti, Ferdinand Oyono, Sembène Ousmane, Yambo Ouloguem, Ayi Kwei Armah, Wole Soyinka és Ngugi wa Thiong'o műveit elemzi.

Egri Katalin

Rajmund Ohly: *Aggressive Prose. A Case Study in Kiswahili Prose of the Seventies*, Dar Es Salaam, 1981. Institute of Kiswahili Research, 151.

R. Ohly lengyel származású tudós, a Dar es Salaam-i Egyetem professzora a modern szuahéli szépirodalom egyik legfelkészültebb kortárs ismerője, kiváló kritikusa. Itt ismertetett önálló kötetében átfogó, elmélyült kutatásokon alapuló képet nyújt a XX. század szuahéli irodalmának legfontosabb fejlődési tendenciáiról, sajtóságairól.

A könyv három részre tagolódó bevezetésből és nyolc tematikus fejezetből áll. A bevezetés a szuahéli irodalomkritika kezdeteit 1968-ra teszi, amikor elkezdődött a helyi irodalom oktatása és tanulmányozása a Dar es Salaam-i Egyetemen. Ettől az időtől napjainkig mintegy száz irodalomkritikai tanulmány és monográfia jelent meg a vizsgált témakörben. Ezt követően a szerző fölvezet a szuahéli irodalom fejlődését a folklórszövegek lejegyzésétől a krónikák, történelmi visszatekintések kiadásán keresztül a kortárs szerzői szépirodalom kibontakozásáig.

A mai szuahéli szépirodalomra a következő négy műfajt tekinti a legjellemzőbbnek: 1. detektívregény, bűnügyi és horrortörténetek; 2. társadalmi regény; 3. család- és tényregény; 4. szocio-politikai regény, főleg a felszabadítási harcokkal kapcsolatban.

Ohly híven rámutat azokra a társadalmi kihívásokra, amelyek meghatározóak az emberek mindennapi életében, s azon keresztül az irodalomban is: megbomlik a nemzedékek közötti viszony; felfeslnek a nemzeti faluközösségeket összetartó szálak; radikálisan átrétegződik a társadalom; a visszahúzó, maradi nézetek, babonák stb. szembekerülnek az új, fejlettebb eszmékkel. Az írók témaválasztását, állásfoglalását ezek a jelenségek meghatározzák, vagy legalábbis súlyosan tükröződnek bennük.

A társadalmi valóság és annak indulatos ábrázolása formálja az olvasók ízlését társadalmi rétegek (parasztság, alsó és felső középosztály, értelmiségi-politikai elit és a lassan gyarapodó munkásosztály) vélt vagy valós érdekeinek megfelelően. Gyakori a különböző vetületű és intenzitású elidegenedés ábrázolása. A szépprózában ez legtöbbször kétpólusú jellemformálásban jelentkezik: egyik oldalon állnak a hatalomvágytól fűtött, önző, mohó, anyagi szempontokat hajszoló negatív elemek, a másikon pedig a jóval nehezebben körüljárható haladó, konstruktív, új távlatokat kínálni képes pozitív alakok.

A fentiekhez hasonló ellentétek egyre súlyosabbakká válnak a kiscsaládon belül is: szaporodik a válások, ezzel együtt az elhanyagolt, rosszul el látott, személyes eszménykép híján nevelkedő gyermekek száma, társadalmi szinten problematikussá válik a nők és férfiak viszonya, terjed a prostitúció, az alkoholizmus és a kábítószerfogyasztás, s mindezekből eredően a bűnözés. Az irodalom lázasan keresi a jó példákat, a követendő életviteli mintákat, vagy azok kínálásával, vagy pedig az elriasztó jelenségek didaktikusan elítélő bemutatásával.

Egyik lehetséges útja a tribalizmus maradványaiból és a gyarmati örökségből való kilábalásnak egy életképes nemzeti program meghirdetése és megvalósítása. Az egyes kelet-afrikai országok nemzetpolitikája több vonásban eltérő. Ugandában a nemzetté válás útján előbbre tartó, nagyobb népek, Kenyában kisebb-nagyobb bantu, nílusi és kusita népcsoportok, míg Tanzániában - a tulajdonképpen szuahéliket leszámítva - túlnyomórészt kisebb törzsek élnek. Különbözőképpen alakult bennük a nemzeti-felszabadító mozgalom is: a kenyai Mau-mau forradalom hagyományaival szemben detribalizációs törekvések érvényesültek, amelyek az ujamaa szocializmus elméletében érték el csúcspontjukat. Az irodalmi életnek ezek a jelenségek is meghatározói.

Ohly szerencsés eszközökkel mutatja be a szuahéli és általában a kelet-afrikai irodalom esztétikai elveinek összetettségét is: az európai kultúráktól kölcsönvett elemek, a hagyományos társadalom haladó normáihoz való részleges visszatérés igénye, a bizonyos keleti (arab, indiai, perzsa) befolyás és a társadalom rétegződéséből fakadó specifikus igények olyan esztétikai szövedéket hoztak létre, amelynek további alakulására nézve ma még csak feltételezéseink lehetnek. A fő cél a negatív jellemek tagadásán keresztül olyan pozitív modellt konstruálni, amely konkrét hősök példáján keresztül teheti vonzóvá az ajánlott szociális távlatokat.

Nagy szerepe van a szuahéli irodalomban a nyelv politikailag is elköte-

lezett tudatos alkalmazásának. Fontos ez az egységes kultúra kialakításának szempontjából, a törzsi ellentétek leküzdésének területén és az egyes országok magasabb politikai célkitűzéseinek elérése vonatkozásában is. Könnyen belátható a nyelv kiemelkedő szerepe egy olyan irodalomban, ahol sok alkotás mondanivalója egy-egy törzs, nép vagy kultúra gondolkodásmódja, törekvései kvintesszenciáját kifejező közmondás, találós kérdés vagy népi maxima körül bontakozik ki.

A szuahéli nyelvű szépirodalmi alkotásokban körvonalazódó távlati célkitűzések Ohly szerint röviden a következőkben foglalhatók össze: a politikai pártok (TANU, KANU) programjainak népszerűsítése; az égető szociális problémák ábrázolása, megoldásuk útjainak keresése; küzdelem a betegségek, a nyomor és a szellemi sötétség ellen; törekvés az egyes társadalmi rétegek érdekeinek érvényesítésére, a nők emancipálására, a nemzeti öntudat kialakítására; a pánafrikai szabadságmozgalmak támogatása, részben a négritude hagyományából kiindulva, de nagyjából azon messze túllépve.

A szerző gazdagon illusztrálja állításait és tételait a korai szuahéli irodalmi alkotásoktól kezdve a közelmúlt klasszikusainak és a kortárs íróknak a műveiből merített szemelvényekkel és példázatokkal. A kötet jegyzetapparátusa tudományos igényű, irodalomjegyzéke kiemelkedően gazdag.

F. N. G.

Martin T. Bestman: *Sembène Ousmane et l'esthétique du roman négro-africain*, Sherbrooke (Canada), 1981. Naaman, 349.

A Nyugat-Afrikában született M. T. Bestman Kanadában végezte egyetemi tanulmányait, ugyanitt volt a Kanadai Művészeti Tanács ösztöndíjasa. Jelenleg az Ile-Ife-i egyetem irodalomprofesszora. Nem ismeretlen szerző: cikkei és költeményei jelentek meg különböző lapokban, s egy verseskötete Adiyi Martin írói álnév alatt. Ez a monográfiája az egyik legismertebb néger-afrikai író, Sembène Ousmane életművét tekinti át, s az egyedien át próbálja elemezni az általánost; Sembène Ousmane regényírói munkásságán keresztül a néger-afrikai regény esztétikai sajátosságait.

Ousmane regényei témáját saját életéből, tapasztalataiból merítette, Frantz Fanon forradalmi nézeteihez csatlakozva, ami azt is jelenti, hogy ez a szindikalista író az egyik leghaladóbb néger-afrikai szerző. Politikai állásfoglalása, illetve írói működésében esztétikai nézetei az elkötelezett-

ség jegyeit viselik magukon. Célja: egységes afrikai politikai és társadalmi öntudat kialakítása. Nem véletlenül választotta éppen a regény műfaját, hiszen a mai Afrikában a társadalmi és politikai valóság kifejezésének ez a legelőbb, legmegfelelőbb műfaja. Mindazonáltal regényei, felépítésüket tekintve, nem egységesek: a Docker noir - amely elsősorban önéletrajzi jellegű mű - még magán viseli az éppen érő Ousmane írói botladozásait, amely az "O pays, mon beau peuple"-érzésben teljesedik ki. Itt még kis számú szereplőt mozgat, míg a Les bouts de bois de Dieu-ben már hatalmas szereplői gárda jelenik meg. Ez utóbbi regénye egyébként kulcsregény, a proletariátus - az afrikai proletariátus - helyzetét, harcait mutatja be. A L'harmattan viszont magán viseli az igazi történelmi regény jegyeit.

A könyv szerzője polemizáló hangot üt meg, amikor az egyház, illetve a gyarmatosító hatalmak Afrika-beli szerepét elemzi. Elismeri, hogy egyrészt a gyarmati hódítások, másrészt az iszlám és a kereszténység tagadhatatlanul pusztítást végeztek a hagyományos néger-afrikai kultúrákban és civilizációkban, ugyanakkor szemére veti az írónak, hogy nem tükröződik kellő súllyal műveiben a keresztény missziók tevékenységének pozitív szerepe: "Sembène regénye nem mindig adja vissza semlegesen, hűen a valóság valamennyi oldalát." Érdekes viszont, hogy Sembène Ousmane világában inkább az iszlám a kártékonyabb vallás. Mindenesetre az író a vallásosságba menekülés helyett inkább a harcot választja és propagálja.

A régi és az új összeütközése nem csak vallási téren jelentkezett. A régi társadalmi kapcsolatok is nagy átalakuláson mentek át. A családi struktúrák szétestek, az apa elsődleges szerepe csökkent, és általában erős feszültségek támadtak a "rég" és a "modern" értékek rendszere között. Szembetűnő a nők szerepének megváltozása, illetve az erre irányuló törekvések megerősödése. Sembène Ousmane a női jogok védelmezőjeként lép fel és többek között elítéli a poligámiát. Ugyancsak a haladást gátló tényezőt lát a megkövesedett kasztrendszerben, az öregek visszahúzó, változástól féltő erejében. Kritizálja ezzel egyidőben az új életforma bizonyos megnyilvánulásait is. A könyv szerzője itt megint ellentmondani látszik Sembène-nek, és általában a mai, egyértelműen gyarmatosításellenes véleményt próbálja enyhíteni, amikor kijelenti: "A gyarmatosításnak ... megvannak a pozitív és negatív oldalai, és talán igazságtalanság lenne annak tudni be mindazt a rosszat, ami Afrikát sújtja."

A mai politikai kádereknek hibájául rója fel Sembène Ousmane az elpolgáriasodást, a fényűző életmódot. Rámutat arra, hogy a II. világháború elő-

segítette a szabadság és egyenlőség eszméjének elterjedését, és nyilvánvalóvá tette a gyarmatosító Fehér ember állítólagos felsőbbrendűségének tartatlanságát.

Mi szükséges, Sembène Ousmane szerint, az új, valóban független Afrika megteremtéséhez? Egyfajta szocialista humanizusból indul ki, aláhúzva, hogy az afrikai népeknek és vezetőiknek saját utakat kell keresniük. Fel kell támasztani a tömegek lelkesedését, meg kell szabadítani a gondolkodást a gyarmatosítók által elterjesztett eszméktől. Nagyon fontos szerep jut az afrikai nyelveknek, és bizonyos pozitív értékek megőrzésének-átmentésének. Sembène ugyanakkor nem veti el az európai, nyugati irodalmi hagyományt sem; egyfajta "irodalmi keverék esztétikumot" hirdet és művel az írásban. Ami a művek felépítését illeti: Ousmane regényei, amint arra már rámutattunk, nem egyformák. Hatással volt rá a film is. Az idő is sajátos szerepet tölt be: a cselekmény ritmusát többek között a retrospektív és szimultán technika alkalmazása adja.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Bestman hasznos megállapításokkal gazdagította az egyébként viszonylag széles körű Ousmane-irodalmat.

Kun Tibor

Günther Trenz: Die Funktion englischsprachiger westafrikanischer Literatur. Eine Studie zur gesellschaftlichen Bedeutung des Romans in Nigeria, Berlin, 1980. Dietrich Reiner Verlag, 590.

A szerző a bevezetésben vázolja az afrikai irodalom és irodalomkritika jellegzetességeit, illetve azt a problémát, hogy az európai irodalomszemlélet nehezen vagy egyáltalán nem alkalmazható e kontinensen. Ezután a hagyományos és a modern irodalom közötti folytonosság kérdését vizsgálja meg. A két szemléletmód közötti alapvető különbség ellenére jelentős kölcsönhatás állapítható meg, az angol nyelven alkotó nyugat-afrikai, konkrétan nigériai írók az ősi hagyomány bizonyos formáit átviszik a modern műfajokba. A szerző ezek után a tradicionális műfajokat és a társadalommal való kölcsönhatásukat, így a fennálló értékrend átörökítését veszi számba, majd az írott irodalom formáira tér ki. Ezt követően a nyugat-afrikai angol irodalom kialakulásának körülményeit tárgyalja. Ezen belül különösen érdekes az onitshai piaci irodalom és a pamfletok története, ui. az előbbiből alakul ki a tulajdonképpeni regény. Az angol nyelv nyugat-afrikai elterjedésének kezde-

te a XVIII. század végére tehető, amikor a mai Sierra Leonéba és Libériába visszatelepültek az első amerikai felszabadított rabszolgák. A gyarmatosítás, majd a függetlenségi folyamat során az orális irodalom részben elvesztette eredeti funkcióit, az európai értelemben vett irodalom azonban eleinte olyan csekély mértékű volt, hogy nem tudott semmilyen szerepre sem szert tenni. Az irodalom mennyiségi növekedésével azonban minőségi fejlődés is járt, az írók feladatuknak tekintették a fennálló állapotok megváltoztatását, egy új értékrend kialakítását, az emberek felvilágosítása és az egyén érdekében történő tudatformálást. A múlttal foglalkozó nigériai regényekben fontos helyet foglal el az afrikai kultúra értékeinek hangsúlyozása, védelme az európaival szemben. A legjobb írók törekszenek arra, hogy ez az igyekezet ne vezessen a hagyományok egyoldalú dicsőítéséhez, hogy műveikben a múlt bemutatása és megismertetése ne öncélú legyen, hanem a jövő formálásának szükséges előfeltétele. A figyelmes szemlélő számára azonban feltűnik, hogy az afrikai teoretikusok munkáiban az "afrikai tapasztalat" és a "modern értékrendszerek" kifejezések mögött mennyire nem áll konkrét tartalom. Maguk az irodalmi művek azonban minden magyarázkodás nélkül illusztrálják ezeket a kifejezéseket. Trenz szerint a regény műfaja - tartalmi és formai jellegéből kifolyólag - megfelelőnek bizonyult az afrikai irodalom számára, s ugyanez áll szerinte az angol nyelvre is, mint a soknyelvű Nigériában az irodalom közvetítőjére. A szerző az elmondottakat W. Soyinka A fékevesztett ség évszaka c. regényéből vett idézetekkel és ezek elemzésével bizonyítja.

Nigériában és egész Afrikában igen jellemző, hogy az igényes irodalom az iskolázott, európai műveltségű elit ügye. Az írók a művelt értelmiségi közönségnek alkotnak. A nagy európai kiadók a műveket az afrikai és nem afrikai szellemi elithez igyekeznek eljuttatni. A helyi kiadók viszont az olvasni tudó, de "nem vezető réteg" igényeit elégítik ki. Így foglal el köztes helyet a mai nigériai regény a főleg európaiaknak szóló művek és a széles helyi közösségek által "gyakorolt" orális irodalom között. Ugyanakkor megállapítható, hogy a modern afrikai lírai és drámai műfajok mind az értelmiségnél, mind az "olvasni tudóknál" szélesebb közönséget feltételeznek.

A szerző igen nagy felkészültséggel, alapos anyagismerettel írta meg terjedelmes könyvét, azonban a nehézkes stílus nem válik előnyére a műnek. A szövegben sok az eredeti angol idézet, amelynek egyszerűsége, csiszoltsága élet ellentétben áll Trenz latinizmusokkal, tudományos zsargonszavakkal zsúfolt németiségével. Mindemellett a nigériai irodalom immár esedékes "történetének" megírásához kétségkívül számos értékes adalékkal szolgálhat majd.

Somogyi Gyula

Fodor István: Introduction to the History of Umbundu, Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó, 327.

Fodor István, a Kölnben élő jeles magyar afrikanista hézagpótló művet alkotott. A XIX. sz. derekán Délnyugat-Afrikában, közelebbről a mai Angola területén élt és működött Magyar László, akinek ránk maradt kutatási eredményeit, közléseit veszi részletes vizsgálat alá. A korábban megjelent tanulmányokra, méltatásokra és visszaemlékezésekre támaszkodva, új szempontok szerint rendszerezi és értékeli Magyar László töredékes formában is fölbecsülhetetlen értékű anyagait.

Terjedelmes munkáját a szerző öt önálló, tematikailag is elkülönülő részre tagolja. Az első részben vázlatosan ismerteti a kalandos életű utazó sorsát, bemutatja a századfordulóig róla megjelent méltatásokat, elemzi Magyar felkészültségét és nyelvi ismereteit.

A második rész az afrikanista kutatási módszereivel, nyelvleírási gyakorlatával foglalkozik, valamint ismerteti az ovambo kultúráról és nyelvről publikált egyéb jelentősebb munkáit.

A harmadik, legterjedelmesebb rész alkotja a kötet gerincét. Ebben a szerző kísérletet tesz arra, hogy Magyar László ismert írásos anyagainak felhasználásával és feldolgozásán keresztül rekonstruálja az umbundu nyelv XIX. század közepe táján érvényben volt grammatikáját. Nagy figyelmet fordít a beszédhangok bemutatására, mivel ezen a téren Magyar jegyzetei sokszor következtelének és lényegében a korabeli magyar nyelv fonetikájára épülnek. Majd részletesen taglalja az umbundu nyelv névszósztály-rendszerét. Végül ebben a részben ismerteti és látja el kommentárokkal az eredeti anyagokban közölt közmondásokat és szólásokat. Ezt talán célszerűbb lett volna egy másik, kifejezetten a folklór-vonatkozásoknak szentelt önálló fejezet részeként elvégeznie.

A negyedik rész lényegében szöszedet, amelyben Fodor Magyar eredeti írásmódjával (kisebb helyesbítésekkel) közli a rendelkezésre álló szóanyagot, valamint annak angol és portugál jelentés-indexét.

Az umbundu anyagokon kívül, a kötet ötödik részében Fodor közlésezi Magyar Lászlónak a kalobar és a moluwa nyelvekről szóló följegyzéseit. Ezek is kisebb terjedelmű szöszedetek, amelyeknek egy részét (a számneveket) a szerző Johnston modern állásfoglalásával veti össze.

Végezetül a könyvet kiegészítő mellékletben hasonmás közlésben olvashatjuk Magyar László eredeti művének X. fejezetét, mely Hunfalvy János szerkesztésében 1859-ben jelent meg.

Alapos munkájában Fodor István számos, Magyar László személyével és munkásságával kapcsolatos vitatott kérdést tisztázott. Túlzó lelkesedés vagy igazságtalan deheroizálás helyett tárgyilagos értékelést ad a múlt századi jeles magyar utazó alakjáról és munkásságáról.

F. N. G.

Ohotyina, N. V. (red.): Morfonologija i morfologija klasszov szlov v jazikah Afriki, Moszkva, 1979. Nauka, 252.

A szerzői kollektíva által készített nyelvészeti munka három részre tagolódik: 1. a félbantu nyelvek atlanti csoportjához tartozó fula (fulani, fulbe stb.) nyelv névszóosztály-rendszerének morfológiai vizsgálata; 2. a bantu nyelvcsaládhoz tartozó bamileke nyelv névszó-osztályai és névmásainak rendszere; 3. a bantu nyelvek névmás-rendszerének tipológiai elemzése.

A kötet szerzői különös figyelmet fordítanak a fekete-afrikai nyelvekben általánosnak tekinthető névszó-osztályok szemantikai körülhatárolásának szabályszerűségeire, fejlődésüknek - az egyszerűsödés irányába mutató - tendenciáira. Az alapvetően nyelvtipológiai vizsgálatok módszertani eszköztárába tartozik a más típusú nyelvek anyagaival történő összehasonlítás.

A fula nyelv névszóosztály-rendszerének leírásakor a szerzők az osztályokat meghatározó affixumok szemantikai körülhatárolásának módszerét alkalmazzák. A bantu nyelvek névmás-rendszerének elemzéséhez pedig a komponenciális vizsgálati eljárást használják fel.

A részfejezetekben gazdag példaanyag található, amely segítséget nyújt más, hasonló témákkal foglalkozó nyelvészeti tanulmányok helyes értelmezéséhez és értékeléséhez. A kötet része egy, a moszkvai és leningrádi afrikaisztikai tanszékek által indított tanulmányorozatnak.

F. N. G.

Ndiaye, Papa Gueye: Littérature africaine (Classe de Première et École Normale), Paris, 1978. Présence Africaine, 224.

Amint a címből is kitűnik, tankönyvet tart a kezében a recenzens. A szerző a bevezető elején a következőket jegyzi meg: "Ez a tankönyv a líceum első osztályos tanulói számára készült, annak a programnak megfelelően, ame-

lyet a frankofón afrikai országok művelődési miniszterei fogadtak el az 1972 februárjában Madagaszkáron megtartott konferencián."

Világszerte kevés az olyan irodalmi-kulturális vagy tudományos folyóirat - kivéve a pedagógiai orgánumokat -, amely tankönyvek kritikáját is közli. Ezúttal azonban többszörösen is tanulságos munkáról van szó, amely kétségkívül megérdemli a figyelmünket.

Ami a kötet struktúráját illeti, a szerző afféle iskolai olvasókönyvet ad a hallgatók kezébe. A fejezetek rövid bevezetőből, különféle francia nyelven író afrikai szerzőktől vett idézetekből állnak, míg a szerzői idézeteket mindig az adott alkotóra vonatkozó legfontosabb adatok és az idézet iskolai feldolgozásának szempontjai egészítik ki.

A kötet legfigyelemreméltóbb vonása, ideológiai-esztétikai-szemléleti indíttatása, magukból a három nagy részbe sorolt fejezetek címeiből is világosan tükröződik: I. téma: A hontalanság - A) A falu kísértései, B) Európa tűzhelyei, C) Kultúrák ellentétei, D) Az egyén átváltozásai; II. téma: Az elköteleződés - A) A kulturális identitás megragadása, B) A kolonializmus folyamata, C) Lázadás és szabadság; III. téma: A függetlenek Afrikája: Az átalakulások, A) Politikai változások, B) Társadalmi változások, C) Vallási változások.

A jól kiválasztott szövegek anyagában benne rejlik az egész afrikai valóság, a sajátos hagyományokkal átszőtt múlt, a kolonializmus véres valósága, a kultúrák találkozásakor létrejövő interferenciák előrevivő vagy eleve elvetélt szüleményei, az "európai" és "afrikai" vélt és valós, lelki-emberi-kulturális különbségei, a jelen politikai, társadalmi és vallási konfliktusai. Egyszóval mindaz, ami miatt sokkal gyakrabban beszélünk általában afrikai, mint pl. szenegáli, kameruni vagy kenyai kultúráról. Az elmúlt évtizedben a négritude vagy a pánafrikanizmus kritikája kapcsán sokan támadták a minden afrikaira kiterjesztett lelki beállítottság, társadalmi jelleg vagy kulturális típus alapján megalkotott afrikaiság elméleteit. E szövegyűjtemény azonban a maga praktikus megoldásaival nem gyengíteni látszik, hanem éppen inkább mintha éppen indokolni lenne képes ezt az etnikumok, népcsoportok, illetve országok fölötti kontinentális szemléletet. Mégpedig azal, hogy a dokumentumok sokféleségéből nem a Sartre által végletesen "a fajelmélet a fajelmélet ellen" megjegyzéssel illetett négritude torzulásai sugárzanak, hanem egy olyan kulturális, társadalmi és szemléleti hasonlóságokra épülő humanista típusú nemzetköziség lehetősége, amely kétségkívül csak pozitív eszköz lehet az afrikai népek felemelkedésében, amelyek most

élik át soketnikumú államokban a nemzetté válás keserves útját, és most kell megtanulniuk, a helyi szinten túlemlkedve, a teljes nyelvi közösség, azon-
túl az ország, illetve a teljes kontinens méreteiben gondolkodni. A többek
között Ezekiel Mphahlele, Bernard Dadié, Fernand Oyono, Seydou Badian, Ous-
mane Sembène, Mongo Beti, Ahmadou Kourouma, François Bebey, Peter Abrahams
műveiből vett részletek, illetve a részletekhez készített "pedagógiai ori-
entációk" együttese ebből a szempontból tanulságosabbnak tűnnek sok magas-
röptű esztétikai elemzésnél.

Megjegyzéseink érzékeltetéséül hadd idézzük itt az egyébként magyarul is
megjelent Ake Loba regény (Les Fils de Kouretcha, Ed. de la Francité, Brux-
elles, 1970, magyarul: A folyóisten fiai, Bp., Európa Könyvkiadó, 1974) kö-
tetbe felvett részletét:

"- Vár bennünket, a hidroelektronikai szolgálattól jövőnk - jegyzi meg kis-
sé idegesen a társa.

A tisztviselő, aki az imént olvasott, kinyújtja kezét egy őszes ember
felé, aki még a többiekénél is szomorúbb és unottabb; ez nagy nehezen feláll,
és kotorászik az iratrendezőben, ahonnan néhány percnyi bajlódás után elő-
húz egy agyonszakadozott látogatójegyzéket. Visszajön, elhelyezkedik székén,
és beleteszi a füzetet a még mindig előrenyújtott kézbe. A két francia egy-
másra mosolyog, noha láthatólag megszokták már, főleg a szakállas, ezt a
lusta szomorúságot, meg aztán mindenki tudja nálunk, hogy a mi nemzedékünk
mélabúval van megverve, mert nekünk, ugye, semmi okunk a vidámságra. Vala-
hogy minden ellenünk fordult. A hosszú gyarmati uralom még ma is lelkünk-
re nehezedik. Pedig alig ismertük. A függetlenség sem képes arra, hogy e-
gyik percről a másikra eltörölje ezt az örökséget. Nem tudjuk, kinek adjunk
igazat, azoknak, akik visszasírják a múltat, vagy azoknak, akik úgy vélik,
most már fürgén mozoghatnak, akár a versenylovak. Több nálunk a nyugtalan
ember, mint a derús; keserőséggel telt múltunk, bizonytalan és olykor tra-
gikus jelenünk arra késztet, hogy a feláldozott nemzedékek történelmi hor-
dájának nyomdokain haladjunk. Az a körülmény, hogy a franciák elég türelme-
sek, és egy negyedórát szánnak arra, amit sokkal rövidebb idő alatt is el-
lehetve végezni, azt jelenti, hogy számukra és mindazok számára, akik a na-
pos oldalon születtek, a mi helyzetünk még ma is érthetetlen. Bárhogy igyek-
szik is, az írnok sehogy sem érti, mit akarnak tőle.

- Be vannak jelentve? - kérdezi.

- Igen, vár bennünket. Jelentse be, legyen szíves, Demblint és Fran-
blanc-t az energetikai szolgálattól, a gátcsoportból - mondja nyugodt han-
gon a szakállas.

Nyájas mosoly fut át az alkalmazott arcán, mintha most értené csak meg a rá váró szerepet. Sietve feljegyzi a két szakember nevét és rangját, de vagy mert rosszul írta, vagy talán csak buzgalmát akarja bizonygatni, eltépi, összegyűri és az asztal alá dobja a lapot. Három másik papírral ugyanezt teszi, végül aztán a negyediket, az már jól van írva, beviszi az előljáróhoz.

Dam'nóra a gát szó villámcsapásként hatott, de ezt senki sem vette észre. ...

- Ön is be van jelentve? - kérdezi az alkalmazott.

- Egy helybelinek nincs szüksége bejelentésre - válaszolja Dam'no határozottan -; engem eléggé ismernek, Tugon úr barátja vagyok. ...

Dam'no azon töprengett, vajon az új előljáró beleunt-e az életébe? ... Még arra is kész volt, hogy bevallja neki szándékát: harcolni fog a folyó megszenteltetésével ellen, még ha ezzel valamennyiük életét teszi is kockára.

Mitől kellene félnie? Maga az öreg is, a császárok leszármazottja, inkább feláldozta magát, de nem tűrhette, hogy akár egyetlen vasrudat is beüssenek a Kureccsa folyó partján."

A tankönyv szerzője - a dakari egyetem bölcsészkarának egykori tanára - a következő "Question-guide"-eket fűzi a részlethez:

- A struktúra, a módszerek vagy az emberek problémáiból fakad-e az Ake Loba által ismertett adminisztráció hatástalansága és lassúsága?

- Ki teszi lehetővé a szövegben a prefektus látogatóit fogadó megbízott személyek viselkedésének megítélését?

- Milyen szerepet játszik a regényben a két fehér ember?

- "Az ország valamely fiának (az odavalósinak!) nincs szüksége bejelentésre" - mondja Dam'no. Nos, értelmezzék ezt az észrevételt.

- Mutassanak rá világos példák segítségével, hogy az a mély melankólia, melyben ez a nemzedék elmerül, nem egyéb végső soron, mint az életöröm bizonyos nosztalgikus visszája.

- Melyek az igazi okai Dam'no szembeállításának a gát megépítésével kapcsolatban?

A kötet "afrikaisággal" kapcsolatos indirekt bizonyító szerepét a szerző azzal is elősegíti, hogy finom érzékkel váltogatja az afrikai kultúra, az afrikai tájék különféle színhelyeit, és még az Európában játszódó részleteknél is kevés az azonos helyszín. A kötet értékét külön emelik a jól megválasztott és jó minőségű fotók és a borítón megjelenő kameruni griot atmoszférateremtő képmása.

Études africaines en Europe, Bilan et inventaire, Paris, 1981. A.C.C.T. - Éditions Karthala, I-II, 655 + 717.

Az Agence de Coopération Culturelle et Technique központi francia kulturális intézmény 1980 januárjától Bilan et promotion des études africaines en Europe néven kétéves tudományos program megvalósításába fogott. A munkálatok egyik első eredménye a fenti címmel megjelent két testes kötet, amely kétségkívül jelentős hozzájárulás a mindinkább áttekinthetetlen afrikanisztikai kutatásokban való eligazodás megkönnyítéséhez.

Az első kötet 12 európai ország (NSZK, Belgium, Dánia, Spanyolország, Finnország, Olaszország, Norvégia, Hollandia, Portugália, Nagy-Britannia, Svédország és Franciaország) újabb afrikanisztikai kutatásainak keresztmetszetét adja. Többnyire egyetlen szerző tollából készült összefoglalásokat ad, de egyes esetekben (Belgium, Hollandia, Nagy-Britannia, Franciaország) szakterületek szerinti bontásban több szerző áttekintése is szerepel egy országon belül. Az áttekintő tanulmányokat minden esetben az adott ország afrikanisztikai kutatóhelyeinek repertóriumai követik. E listák tartalmazzák az intézmény nevét és címét, a kutatók felsorolásán kívül a kutatási területeket, a legfontosabb kiadványsorozatokat, illetve az oktatási feladatokat (hallgatói létszám, afrikai hallgatók, tematika) is. Az országok szerinti bemutatások olykor jól használható bibliográfiákkal is kiegészülnek.

A bővebben tárgyalt négy ország esetében a gazdasági és társadalmi antropológiai területek áttekintő leírásai mellett irodalmi, nyelvészeti és folklorisztikai áttekintések is helyet kaptak (pl. A. Coupez: La linguistique africaine en Belgique, A. Gérard: La littérature africaine écrite en Belgique, J. Voorhoeve: La linguistique africaine aux Pays-Bas, K. A. Gourlay: L'étude de la musique et de la danse africaines au Royaume-Uni, D. Dalby: La linguistique africaine au Royaume-Uni, G. Calame-Griaule: L'ethnolinguistique et la sociolinguistique africaines en France stb.).

A második kötet a francia afrikanisztikai kutatóhálózat teljességre többlet repertóriumai. Végén megtalálható az az összesítés, amelyből kiderül, hogy 187 nagyobb kutatóbázis működik Franciaországban, és ezek lényegében háromféle intézményi formát valósítanak meg: az első 65 bázis a C. N. R. S. támogatása alapján működik, 96 esetben egyetemi intézményt takar a kutatóhely, míg a hátralevő 26 esetben viszont különféle tudományos vagy kulturális szervezetekről van szó. A repertórium értékét növeli, hogy az adott évekre szóló és folyamatban levő kutatómunkákról is képet ad.

A kötetek egyik jelentős hiátusa az, hogy a szocialista országok afrikanisztikai kutatásai teljes mértékben hiányoznak belőlük, jóllehet néhány ország (elsősorban a Szovjetunió, ill. Lengyelország és az NDK) esetében nagy hagyományú és igen jelentős afrikanisztikai kutatások maradtak összefoglaló áttekintés nélkül. De furcsamód kimaradt Ausztria és Svájc is, jóllehet mindkét országban, de különösen az előbbiben jelentős régebbi és újabb kutatási eredmények lelhetők fel, s mindkettőben jelenleg is folynak tudományos vizsgálatok intézményes keretek között.

A recenzens másik megjegyzése messzebb vezet, és kétségtelenül a második kötet szédítő adathalmazát látván fogalmazódott meg. Elsőként az, hogy végre időszerű lenne végiggondolni hazánkban, mit jelent egy kontinensméretű ismeretanyagról végképp lemaradni. Másrészt az, hogy társadalmi, gazdasági és kulturális kapcsolatok kialakításának, a szocialista orientáció ösztönzésének a világ e részében aligha lehet hosszú távon helye, hogy ha a közvetlen gazdasági és politikai praktikum mellett a tudományos megközelítésnek, a szélesebb körű kutatásoknak nem adunk helyet. E repertórium világosan mutatja a nagy nyugati országok - és akkor még nem is beszéltünk az USA-ról, amely kimaradt a kötetből - antropológiai imperializmusának technikáját, amikor tudományos intézetek tucatjaival fedik le az afrikai országok életének minden "megvizsgálható" tématerületét, lehetőleg jótányi helyet sem hagyva az "új erők" behatolásának. Ezt az igen jellegzetes nemzetközi kulturális politikai szituációt látva, úgy érezzük, volna mit töprengenünk hazánk vagy akár a szocialista országok feladatait illetően a fekete kontinens múltjára és jelenére irányuló kutatások tekintetében.

B. Sz.

Herrmann Jungrathmayr-Wilhelm J. G. Möhlig (szerk.): Lexikon der Afrikanistik, Afrikanische Sprachen und ihre Erforschung, Berlin, 1983. Dietrich Reimer Verlag, 350.

Az 1982-ben lezárt egykötetes kislexikon a Szaharától délre elterülő Afrika nyelvtudományáról nyújt tájékoztatást, alapvetően három tárgykörben: életrajzi leírásokat tartalmaz, nyelvészeti szakkifejezéseket értelmez, és az afrikai nyelvekről ad rövid jellemzést.

A kötet nemzetközi együttműködés eredménye. Szócikkei és rövid közleményei kidolgozásában a német (NSZK) közreműködők mellett francia, osztrák,

belga, lengyel és nigériai munkatársak vettek részt.

Bár az afrikai nyelvek kutatása a XVI. századi katolikus misszionáriusok szójegyzékeivel és helyi nyelven írt vallási irataival kezdődött meg, tudományos igényű nyelvi megfigyelésekre, majd a történelmi összehasonlító módszer alkalmazására csak a XIX. században került sor. Utóbb, a XX. század első felében már széles körű összehasonlító munkákat készítettek, majd kb. 1950-től az afrikai nyelvek újabb kiindulópontokra támaszkodó újracsoportosításait kísérelték meg - ami többek között az egyedi nyelvi dokumentálásra, az egyes nyelvek többrétű, kifinomultabb rögzítésére hatott ösztönzően -, és sor került a XX. században kialakult újabb nyelvészeti irányzatok (strukturális, matematikai, generatív nyelvészet stb.; interdiszciplináris nyelvészeti kapcsolatok), illetőleg módszerek alkalmazására.

Az életrajzi leírások - melyek kizárólag lezárt életpályákat ismertetnek - megemlékeznek a korai kezdeményezőktől egészen a mai irányzatok képviselőiig mindazokról, akik szógyűjteményekkel, nyelvtani leírásokkal, a nyelvrokonságok vizsgálatával járultak hozzá a viszonylag fiatal tudományág kifejlesztéséhez. Másrészt olyan filológusokról és nyelvtantudósokról (grammatikusokról), akik az afrikai nyelvészet alapjait monográfiák készítésével fektették le. Végül pedig a jelentős rendszerezőkről és a XX. században megújuló nyelvtudomány újabb irányzatainak az afrikai nyelvi területen jelentkező képviselőiről.

A nyelvészeti szakkifejezések közül a lexikon - egyrészt célkitűzése, másrészt terjedelmi korlátai miatt - csak azokra terjed ki, melyek az afrikanisztikai tudománytörténet keretében önálló (specifikus) értelmezést kaptak. Ha a lexikon használóját valamely kifejezésnek az afrikanisztikától független vagy azzal összefüggő részletesebb kifejtése is érdekli, megfelelő szakszótárakra utalva erre vonatkozóan is kap útbaigazítást.

Az afrikai nyelveket illetően a kislexikoni korlátozás abban jut kifejezésre, hogy az Afrikában beszélt mintegy 2000 nyelv közül csak azoknak az ismertetését iktatták a kötetbe, amelyek tudománytörténeti és/vagy nyelvpolitikai (nemzeti nyelvek), illetőleg nyelvészeti (köznyelvek) szempontból különösen jelentősek. Az egyes nyelvek ismertetése általában kitér arra: hányan és mely földrajzi területen beszélik; az adott nyelv mely nagyobb nyelvcsoporthoz tartozik; ha vannak, melyek a fő dialektusai; a különféle dialektust beszélők megértik-e egymást. A kérdéses nyelv neve kapcsán helyyell-közzel annak eredetére és változataira is kapunk felvilágosítást, vagy arra, hogy egyazon név egészen különböző nyelveket jelöl (pl. a

'Bali' négyféle bantu és kétféle egyéb nyelvet). A kötetben egy sor afrikai specialitás magyarázatát is megtehetjük (pl. csettintő nyelvek, zöngétlen orrhang, énekbeszéd, dobnyelv). Kisebb nyelveket a szerkesztők abban az esetben vettek be a lexikonba, ha pl. a nyelvi megnevezést többféleképp használják (pl. 'Basa'), s ezért a könnyen támadható félreértéseket el kell osztani. Egyes kisebb nyelvek fölvetését másfelől nyelvtörténeti vagy nyelvtipológiai okok indokolták (pl. 'Mbugu'). A földrajzi vagy más eredetű összefoglaló elnevezéseknél (pl. 'Kordofanisch') ugyanakkor megtaláljuk az idetartozó nyelvek és esetleg nyelvcsoportok nevét. Aki a kötetből kihagyott nyelvek után érdeklődik, az az előszóban nyelvi jegyzékekre vonatkozó széles körű bibliográfiai utalást talál.

A lexikont összeállítói mindenekelőtt az afrikanisztika tanulmányozóinak, az ahhoz szorosabban-lazábban kapcsolódó tudományágak tanulóinak és tanárainak szánták, de legfőképp az Afrikára szakosodó etnológusoknak. Vagyis mindazoknak, akik hivatásbeli okokból, esetleg egyéni érdeklődésből kifolyólag az afrikai nyelvekről tudományosan megalapozott módon szeretnének maguknak képet alkotni. Ez a feladat nem afrikai nyelvész szakember számára viszont épp ilyen jellegű segítség híján szinte megoldhatatlan.

Célkitűzéseinek megfelelően a bemutatott kislexikon sokat ígérő kezdeményezés. Szerkesztői épp emiatt - az úttörés során elkerülhetetlen bukta-
tókra s egyúttal későbbi, javított kiadásokra célozva - a kötet használói-
tól konstruktív bírálatot és ésszerűsítési javaslatokat kérnek.

Biernaczky János

Hans M. Zell-Carol Bundy-Virginia Coulon (eds.): *A New Reader's Guide to African Literature*, London, 1983. Heinemann, 553.

Az afrikai bibliográfiák korszakát éljük. Pusztán a bostoni G. K. Hall kiadó évente több ország- vagy tematikus bibliográfiát jelentet meg szakterületünkön. Újabban az afrikai folklór és irodalom területén is bőséges bibliográfiai bázissal a háta mögött kezdhet munkához a kutató. Elég, ha csak az ismertetésre szánt kötetünk, az immár második és jelentősen kibővített formában megjelentetett *A New Reader's Guide to African Literature* első tizenkét oldalát végiglapozzuk, ahol a bibliográfiák és referencia művek listáját találjuk meg.

A három szerző által szerkesztett tudományos segédkönyv lényegében az első kiadás (1972, 218) szerkezetét követi. Tehát a bibliográfiai részt a kritikai művek és a gyűjteményes kiadások felsorolása követi. Új alfejezetként kapott helyet az első nagy részben a folklór és színhagyomány irodalom-ból készült bőséges válogatás. Ezt követi az angol, a francia és a portugál nyelvű irodalmak anyagának bemutatása, majd egy külön fejezet a gyermekirodalom adatait foglalja magába. Ezután a fontosabb irodalmi folyóiratok felsorolása következik, amelyet majd száz legfontosabbnak ítélt író, költő, drámaszerző fényképes életrajza követ. A kötetet a legnagyobb könyvterjesztők, az afrikai műveket megjelentető könyvkiadók, illetve a nagyobb afrikai gyűjteménnyel rendelkező könyvtárak címjegyzéke zárja.

A három szerző kibővített formában megismételt vállalkozása kétségkívül azért jelent több szempontból is értékes munkát, mivel mind a különféle adatokra kíváncsi érdeklődő, mind a szakember számára nélkülözhetetlen tájékozódási eszközt nyújt. Ugyanakkor a napjainkra szinte áttekinthetetlen dzsungellé vált afrikai könyvkiadásból biztos kézzel emelik ki a szerkesztők az említésre méltó munkákat, irodalmi alkotásokat, illetve azokat a műveket, amelyek kisebb-nagyobb erőfeszítéssel be is szerezhetők.

A kötet ugyanakkor láthatóan az angol és kisebb mértékben a francia nyelven olvasó közönségnek szól. Elismerjük, vitathatatlan helyzetet teremt az, hogy az európai nyelvű afrikai irodalmak az angolt és a franciát, kisebb mértékben a portugált használják. (Eltekintve most attól a problémától, hogy bár kimondatlanul, de lényegében Fekete-Afrikáról van szó, hiszen az észak-afrikai arab országok arab nyelvű irodalma néhány folklórgyűjteménytől eltekintve elmarad, ugyanakkor viszont a nagyjából arab Szudán csak angol nyelvű irodalmával szerepel, míg megtaláljuk Etiópia angol nyelvű irodalmát, jóllehet a nagy történelmi múlttal rendelkező kelet-afrikai ország etnikumainak (és nyelveinek) döntő többsége nem sorolható be abba, amit Fekete-Afrikának nevezünk.) Azonban bizonyos egyoldalúságot eredményez, hogy pl. a spanyol, a portugál, az olasz vagy az osztrák-német afrikai irodalmi kutatás eredményei nem kaptak helyet a kötetben (a csehszlovák Vladimir Klíma is csak két angol nyelvű vállalkozásának köszönheti szereplését). Ugyanakkor a viszonylag széles körű és figyelemre méltó eredményekkel rendelkező szovjet folklorisztikai és irodalomtörténeti afrikanisztikának még csak a nyomára sem lelhetünk.

Úgy gondoljuk, a bibliográfia egy későbbi újabb kiadásában érdemes volna néhány oldalt az ezekben az országokban született munkáknak is szánni,

hiszen ha az angol vagy francia anyanyelvű nagyközönség nem is tudja e nyelveken megközelíteni a listába a későbbiek során felveendő kritikai írásokat, a különféle címek ösztönzőek lehetnek a különféle kiadók számára, hogy a világ más országaiban született kiemelkedő eredményeket hozzáférhetővé tegyék.

Úgy érezzük, a szerkesztők fontos lépést tettek előre az első kiadáshoz képest, amikor a majd 30 oldalas "Folklore and Oral Tradition - a selection" című fejezetet beillesztették a bibliográfiába. Azonban a későbbiek tekintetében itt is volna egy felvetésünk: a folklór fejezetet érdemes volna az afrikai zenével, illetve a hagyományos/rituális színházzal foglalkozó művekkel kiegészíteni. Hiszen egyrészt a szójhagyományok esetében verbalitás és zenei megfogalmazás elválaszthatatlanul együtt jelentkezik. Másrészt a világ mai kulturális élete szempontjából is döntő szerepet játszó modern afrikai színház - amint ezt mind világosabban kimutatják a kutatók - az afrikai rítusokból nőtt ki. Így tehát a hagyományos szokások, ünnepek, rítusok megismerése nélkül aligha érthetjük meg teljesen a világirodalom e fontos új értékeit.

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy hasznos és jelentős feladatot láttak el a szerkesztők, amikor régi kiadványukat több mint a kétszeresére bővítették. Ugyanakkor más vállalkozásaikhoz hasonlóan (l. pl. a H. M. Zell és C. Bundy által megjelentetett African Book World and Press. A Directory-t) újabb és újabb javított kiadások szükségét vetíti előre.

B. Sz.

Hans M. Zell and Carol Bundy (ed.): The African Book World and Press. A Directory/Répertoire du livre et de la presse en Afrique, 3. ed., Oxford, München, 1982. Hans Zell Publishers, K. G. Saur, 285.

Az afrikai kultúra iránti érdeklődés nagymértékű megnövekedésével nemcsak a világszerte kiadott afrikai publikációk száma sokszorozódott meg az elmúlt egy-két évtizedben. A hagyományos és mai kultúra sajátos vonásainak számbavételével megkezdődött Afrika "felfedezése" maga Afrika, az afrikai népek által is. Ennek biztos jele, hogy a könyvkiadás nemcsak megszületett e kontinensen, hanem számos értékes kiadvány, irodalmi-művészeti mű vagy tanulmány, keresett folyóirat is napvilágot látott. Sajnos számos munka szinte beszerezhetetlen külföldi országokban, mivel az afrikai államok nem kis

hányada csak igen csekély technikai-nyomdai felkészültséggel rendelkezik, és így pusztán a belföldi igények kielégítésére szorítkozik, másrészt a postázás-szállítás is sok gondot okoz. Gyakran tapasztalható, hogy jelentősebb irodalmi alkotások, tudományos művek csak évekkel később, európai vagy amerikai újrakiadásokban válnak hozzáférhetővé.

E helyzetben különösen fontos szerepet tölt be a Hans M. Zell és Carol Bundy által készített Directory, amelynek most a harmadik, jelentősen bővített kiadását vehetjük a kezünkbe, és amely lényegében az afrikai kiadókkal, könyvtári és sajtóintézményekkel kialakítandó közvetlen kapcsolatok legfontosabb információs bázisának számít. Nemcsak a világ különféle országaiban tevékenykedő kutatóknak, intézményeknek, de a terepmunkára adott országba érkező tudósoknak is hasznos információs forrás, hiszen még otthon módjában áll tájékozódni, illetve levelezéses kapcsolatot kialakítani választott témáját illetően, tehát a tekintetben, hogy hol található archív anyagokat, adatokat, korábban írásba rögzített gyűjtéseket, kéziratokat stb. Igen hasznosnak bizonyul az a szerkesztők által a bevezetőben ismertetett anyagközlési rendszer, miszerint az 51 afrikai ország adatai a következő kategóriák szerint szerepelnek a kötetben: 1. Egyetemi, kari és közkönyvtárak, 2. Szakkönyvtárak, 3. Könyvterjesztők, 4. Könyvkiadók, 5. Intézmények könyvkiadói, 6. Folyóiratok és magazinok, 7. Nagyobb napilapok, 8. Könyvkiadói egyesületek és irodalmi társaságok, 9. Nyomdák, 10. Állami nyomda.

A szerkesztők bevezetőjéből kiderül, hogy az adatgyűjtésnél kérdőíveket is használtak. És ennek kapcsán a kötet összeállításának nehézségeiről is szó esik, pontosabban arról, hogy a későbbi kiadások feltehetően majd mindig újabb és pontosabb adatokkal bővülnek. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a Zell és Bundy féle Directory nem tartalmaz - nem is tartalmazhat - minden adatot az afrikai könyvkiadás és sajtó témájában, mindemellett az egyetlen korszerű és a lehetőségekhez képest igen pontos, jól kezelhető összeállítás a kutatási segédletek e műfajában.

B. Sz.

Bernth Lindfors (ed.): *Research Priorities in African Literatures*, New York-London-Paris, 1984. Hans Zell Publishers - G. K. Saur, 222.

Az eredetileg bibliográfiákat, repertóriumokat, szemlélő folyóiratokat megjelentető kiadóvállalat újabban néhány jelentős kötet, konferenciaelőadásokat tartalmazó gyűjtemény kiadására is vállalkozott.

Utóbbiak közül való az a tanulmánygyűjtemény, amelyet Bernth Lindfors, a texasi egyetem professzora, a jelenlegi legjobb afrikai irodalmakkal foglalkozó folyóirat (RAL) szerkesztője adott ki, és amelynek alapjául egy 1983 májusában a londoni Africa Centre által megrendezett tudóstalálkozó szolgált.

A kötet három részre oszlik. Az elsőben az afrikai szóbeli és írott irodalom kutatásának néhány fontos irányzatáról esik szó. Chinua Achebe más nigériai irodalmárokhöz hasonlóan az afrikai irodalom sajátos helyét, szerepét és forrásait veszi célba, miközben igyekszik rámutatni: az afrikai írott irodalom nem pusztán csak a "nagy európai literatúra" frissen született kisöccse. Forrásai nemcsak az európai minták, de egy sor évezredek "afrikai" hagyomány is (nem is említve az egyiptomi kultúra kisugárzását). Chinweizu, A. Gérard és A. Ricard hasonló hangütésű tanulmányaiban azonban felmerül a legfontosabb kérdés, az afrikai nyelvű irodalmak helyzete és jövőbeni sorsa.

A második tanulmányciklus teljes egészében e kérdés dokumentációja, amennyiben Veronika Görög a folklórkutatások irányait tekinti át, olyan terület kérdéseit, amelyek ma már óhatatlanul helyi nyelvi átírásokkal kapcsolódnak össze. Azt is mondhatnánk, hogy bármely afrikai nyelv írásbeliségének megszületése a népköltészeti lejegyzések szárnyán, a nyelvi normák szükségszerű megalkotása nyomán jön létre. A többi szerző egy-egy jelentősebb "írásbeliséggel" rendelkező nép vagy etnikai csoport (hausza, szomáli, dél-afrikai bantuk, zulu, sona) irodalmát foglalja össze. A különféle igényű áttekintések jelzik egyrészt a jelentős eltéréseket, másrészt az adott csoportra vonatkozó kutatások helyzetét. Hiszen pl. a sona irodalom összefoglalása - lévén egyetlen bibliográfiai adat nélkül - igazából nem sokat ér (különösen, ha meggondoljuk, hogy egyes források szerint már a hatvanas évek közepén több mint száz sona tagja volt az akkori rhodesiai irodalmi szövetségnek). Ugyanakkor a világhírű kutató, B. W. Andrzejewski szomáli irodalmi összefoglalása jól tükrözi a több évtizedes folyamatos tájékozódás eredményeit (kétségtelen persze, hogy a két etnikai csoport kulturális fejlődésének dinamikája között igen jelentős az eltérés a szomáli javára).

Hasznos, bár a széles körű és jól hozzáférhető szakirodalom következtében talán kevesebb újdonságot jelentő összefoglalások adnak képet az anglofon, frankofón és luzofón nyelvű afrikai irodalmakról és kutatásukról. Annál hasznosabbak a záróciklusban található tanulmányok, amelyek az afrikai irodalmi adatok "megszerzésének és elterjesztésének" lehetőségeivel foglalkoznak. Kiemelkedik közülük Hans M. Zellnek a dolgozata, amely az afrikai

könyvkiadás problematikáját tekinti át jelentős előtanulmányok alapján. A további három munka viszont a könyvtári helyzettel, a korai afrikai irodalmi dokumentumok beszerzésének nehézségeivel, valamint a kéziratok komputeres előkészítésének problémájával foglalkozik.

A kötet eredeti vállalt feladatán túl két dolgot sugall: egyrészt azt, hogy a szétszórt afrikai népköltészeti adatok enciklopédikus feldolgozása mind sürgetőbb feladattá válik. Másrészt azt, hogy az Afrika irodalomtörténete kézikönyvek kora lejárt. A nagy kontinens irodalmát immár országonként vagy a nagy etnikai csoportok művelődéstörténete mentén kell feldolgoznunk.

B. Sz.

Yvette Scheven: *Bibliographies for African Studies 1980-1983*, Oxford - München, 1984. Hans Zell és K. G. Saur, 300.

A bibliográfiaírás történetének ma már külön fejezetét alkotja a bibliográfiák bibliográfiája mint a tudományos adatgyűjtés egy fontos területe. Yvette Scheven immár 15 évet átfogó, bibliográfiákat feldolgozó három bibliográfiai kötete az Afrika-kutatás alapvető segédeszközei közé került (I. kötet: 1970-1975, Waltham, MASS, 1977, African Studies Association, 159; II. kötet: 1976-1979, Waltham, MASS, 1980, African Studies Association, 142).

Amint az első kötetben a szerző leírja, e munkáknak jelentős előzményei vannak. Így a *Current Anthropology*-ban jelent meg kísérlet (Gordon Gibson: A Bibliography of Anthropological Bibliographies: Africa, 1969, 527-566.) az afrikai bibliográfiák bibliográfiájának összegyűjtésére. De például több kiadást ért meg Theodore Besterman (World Bibliography of African Bibliographies, Oxford, 1975, Blackwell) vagy P. Freer és D. H. Warley (Bibliography of African Bibliographies South of the Sahara, Cape Town, 1961, South African Library, 79) műve.

Scheven bibliográfiája tulajdonképpen nagyobbrészt Gibson említett bibliográfiájának a szisztémáját követi. A rövidítés-jegyzék után található a feldolgozott folyóiratok jegyzéke, majd pedig a tematikus katalógus. Ezután a földrajzi felosztású adatjegyzék következik. A feldolgozás egyik előnyös megoldása, hogy a szerző minden egyes bibliográfiai tételt röviden ismertet. Másrészt a földrajzi (országok szerinti) feldolgozásban mindig megjelöli azokat a máshol szereplő tételeket, amelyek a tematikus anyagból az adott

helyhez is kötődnek. Mindhárom kötethez igen részletes, témát, földrajzi helyeket, szerzőket feldolgozó mutató kapcsolódik.

Ami saját tudományágunkat illeti, mindegyik kötetben szerepelnek az általános és a hagyományok feldolgozásához szükséges diszciplínák, témacsoportok (antropológia, művészetek, etnikai csoportok, történelem, nyelv és nyelvészet, tömegkommunikáció, vallás és filozófia), valamint a szójhagyományok és az irodalom adalékait feldolgozó fejezetek.

Az irodalmi anyag feldolgozásánál a tárgyalt kötetek figyelemre méltó módon nemcsak az általános bibliográfiákat adják meg, hanem az adott szerzőkre vonatkozó feldolgozások adatait is, külön bontásban.

Mindent összevéve azt mondhatjuk: a kitűnő Afrika-specialista könyvtáros szerző a mind áttekinthetlenebb afrikai kutatási anyag feldolgozásához, az eddigi kutatásokban való tájékozódáshoz fontos eszközt ad a kezünkbe. Ami viszont az Afrika-kutatás fejlődését illeti, ez a feldolgozott tételek számának alakulásában is érzékelhető. Az első hat évből (1970-75) 992, az ezt követő öt évből (1976-80) 809, míg az utolsó négy évből (1980-83) 1192 adat került a bibliográfiákba.

B. Sz.

Szilárd Biernaczky (ed.): *Folklore in Africa Today, Proceedings of the Workshop, Budapest, 1-4 November, 1982, I-II, Budapest, 1984, Afrikai Kutatási Program (ELTE BTK Folklore Tanszék), LXXXVI-760 (Artes Populares 10-11)*

A hatvas évek közepétől Magyarország lépéselőnybe került az afrikai társadalmak és általában a harmadik világ problémáinak filozófiai megközelítése tekintetében. Az az érdeklődés, amely évről évre fokozódva megnyilvánul a törzsi társadalmak és az archaikus civilizációk magyar interpretálása iránt, okvetlenül jogot ad arra, hogy Magyarországon szervezzenek e témakörben nemzetközi konferenciát.

A fekete-afrikai társadalmak problémáiról az 1982-ben "Folklore in Africa Today" címmel megtartott nemzetközi konferencia nem mondható egységesnek, jóllehet az első ilyen jellegű afrikai konferencia volt Magyarországon. Nem volt egységes tematikájában, hiszen ugyanúgy szó volt ott a modern gazdasági problémákról, a politikai élet kérdéseiről, mint a jellegzetesen antropológiai, nyelvészeti, folklór, tehát általában a hagyományos néprajzi problémakörökről. A konferencia legizmosabb és legtágabb megközelítéssel megjelölt kérdésköre a folklór birodalmából táplálkozott.

Kétségtelen, hogy ebben a kérdéskörben is egyenetlenségek mutatkoztak az előadók és az előadások minősége között. Ez azonban természetes velejárója annak, hogy mind a nyugati vagy szocialista országokból, mind Afrikából olyanok vettek részt benne, akiket a kérdés fontossága fogott meg, s nem az a szándék ösztökélte őket, hogy életük legátütőbb művét alkossák meg erre az alkalomra. Részt vettek ezen a konferencián az afrikanisztika legismertebb személyiségei közé tartozók és teljesen kezdők is.

Egy magyarországi afrikanisztikai konferencia megrendezésének üdvös voltát mind a házigazdák (Voigt Vilmos, Vajda György Mihály), mind a zimbabwei Aaron C. Hodza, mind pedig a neves Afrika-történész, Robert Cornevin hangsúlyozta. Így aztán méltán tarthatjuk nagy jelentőségűnek, hogy a konferencia szervezőinek irányítója, egyúttal az afrikai folklór magyar szemszögből végzett vizsgálatáról előadást is tartó Voigt Vilmos professzor, a Folklore Tanszék évkönyveinek szerkesztője, helyet adott az "Artes Populares"-ban a konferencia teljes anyagának megjelentetésére.

Az előadások legjelentősebb része multidiszciplináris megközelítéssel vizsgálta az afrikai folklór különböző aspektusait: - az afrikai folklórku-
tatók történetét, - a fekete kontinens folklór műfajai tekintetében történt új előrelépéseket, új elemzési módszereket, - az eposz problematikáját, - a művész és közönsége kapcsolatát, - a zenét, - a tárgyakban és a táncban megjelenő kreativitást.

Fontos, bár mindössze két előadással képviselt téma volt az afrikanisztikai forráskutatás új és kellőképpen még el nem ismert ága, az orális történelem. Az afrikai folklórizmus modern, aktuális problémáit, valamint a fejlődés lehetőségeit több fontos előadás vizsgálta. Végül a konferencia egyik fő szervezője több nagy jelentőségű indítvánnyal lepte meg a konferencia résztvevőit a további munka irányai tekintetében. Így Biernaczký Szi-
lárd felhívta a résztvevők figyelmét arra, hogy szükség lenne az afrikanisztikai folklórbiográfiák egységesítésére, minthogy jelenleg valóságos káosz uralkodik ebben a témában. Javaslatot tett egy afrikanisztikai folklórenciklopédia létrehozására és az afrikai orális hagyományok megjelentetésének módjaira.

Ami a közzétett szövegeket illeti, az afrikai folklórkutatás történetéről Robert Cornevin (Párizs) általánosságban beszélt, kijelölve azokat a lépéseket, amelyekre, legalábbis a frankofon afrikai országok kutatásai tekintetében, szükség lenne. Olatunde L. Okanlawon (Port Harcourt) a mai nigériai folklórkutatás áldatlan helyzetét taglalta. Biernaczký János (Budapest) arra tett kísérletet, hogy Leo Frobenius nagyszerű mesegyűjtéseinek

hitelességét vizsgálja, mégpedig mai mesekutatásokkal összehasonlítva. Jean Comhaire (Brüsszel) az elszármazott karibi afrikaiaknak a gyökereikhez kötődéséről beszélt, mégpedig felesége, egy Haiti-ből való folklorista, Suzanne Sylvain afrikai munkái kapcsán.

Az afrikai folklórműfajok tekintetében feltétlenül kiemelkedő Denise Paulme (Párizs) kópémese-interpretációja, a szovjet L. S. Lvova (Moszkva) kísérlete arra, hogy az afrikai népmesét tárgyi néprajzi magyarázat céljára használja fel, Veronika Görög (Párizs) bambara népmesék alapján végzett identitáskutatása, valamint Thomas A. Hale (University Park - Pennsylvania) előadása songáj nyelvű népek griot-jainak és uralkodóinak viszonyáról, a hősenekmondók és királyi mulattatók szerepéről a nyugat-szudáni társadalomban. Olatunde L. Okanlawon második előadásában ugyanennek a témának egy más vonatkozásáról, a mesélőnek a nigériai társadalomban betöltött szerepéről szólt. Ugyanide tartozik az azóta elhunyt zimbabwei Aaron C. Hodza (Harare) beszámolója a shona folklórkutatás legújabb eredményeiről.

Az életszerű előadás mellett távolabbra mutató konkrét eredményekkel is biztat Simha Arom (Párizs) kísérlete a közép-afrikai zenei ritmusok tipológiájában. Gerhard Kubik (Bécs) összehasonlító tanulmánya a délkelet-afrikai és nyugat-afrikai, tehát a bantu és tonális szudáni nyelvek szerepére, a nyelv és a zene összefüggésére terjedt ki. Ez az összefüggés a tonális nyelveknél magától értetődő. Meglepő viszont, hogy a bantu nyelveknél hasonló modellek fedezhetők fel.

Mustafa Salah (Khartoum/Budapest), aki egyébként sikerrel védte meg doktori disszertációját Magyarországon, többéves kelet-szudáni etnográfiai gyűjtését tárta a konferencia elé. A későbbiekben kötettségé bővített beszámolóban próbálja meg a funj terület hangszerzeit rendszerezni.

A képzőművészet és tánc témaköréből két igen értékes tanulmányt kell kiemelnünk. Az egyik Borsányi László (Budapest) munkája, aki újszerűen, matematikai módszerekkel tesz kísérletet a libériai maszk-kincs rendszerezésére, mégpedig a Budapesti Néprajzi Múzeum Fuszek-gyűjteménye alapján. A másik Vadas Tibor (Budapest) előadása, amely etiópiai példa alapján a magyar táncleírás iskolai képviselőjeként módszertani elveket ajánl az etnokoreográfiai kutatásokhoz. A továbbiakban Samuel Eno Belinga (Yaoundé) és Kozo Watabane (Tokyo) a kameruni hagyományok és az afrikai vaskorszak összefüggéseit elemezte.

A. A. Zhukov (Leningrád) és Füssi Nagy Géza (Budapest) a kelet-afrikai, elsősorban szuahéli folklór szerepéről beszélt a jelenleg is egyre táguló kelet-afrikai nemzeti öntudat kiteljesedését szem előtt tartva. A folklór-

tradíciók új módszertani megközelítésével kísérletezett S. O. Aje (Jos) a joruba mitológia kapcsán. Fodor István (Köln) pedig az etnolingvisztika modern problémáit feszegette egy újonnan megjelentetett német kézikönyv kapcsán. Lugosi Győző (Budapest) a madagaszkári merina állam történetét vizsgálva, a rekonstrukcióhoz felhasználja a francia írott forrásokat, az orális hagyományt és a 19-20. századi malgas történetírás eredményeit, mégpedig marxista kritikával, a malgas állam és társadalom történeti helyének megállapítására törekedve.

Végül a szózhagyománynak, a már leírt és ilyen módon terjeszthető folklórnak az afrikai népek nemzeti identitása keresésében betöltött elsőrendű szerepével foglalkozott Saber El-Aaly (Kairó), a nyugat-afrikai városi aszszimilációt taglaló Vidacs Bea (Budapest), a malgas társadalom folklórájában megnyilvánuló krēolizációt vizsgáló Lee Haring (New York) és Marton Imre (Budapest), aki összegezésként általános képet festett a gyarmatosítás során mesterségesen kialakított - és az egyes, etnikailag heterogén, régi gyarmatokból létesült - új afrikai nemzetek történeti tudatának szerepéről. Arról tehát, hogy jelenleg és a jövőben milyen módon lehet a mindeddig folklórként kezelt hagyományt "hasznosítani" a jövődő afrikai "nemzetek" egységének kialakításában.

Mint hogy a "Folklore in Africa Today" nem egyszerű konferenciát jelentett, hiszen azóta már a második konferencia is lezajlott, és továbbiak megrendezését tervezi az Afrikai Kutatási Program, nem is lenne értelme annak, hogy az első konferencia eredményeit zárt egységként kezeljük. Inkább úgy kell azt felfognunk, mint a nemzetközi kutatás egy állomását, amely sok más rendezvénnel együtt tágítja ismereteinket, bővíti látókörünket, mi több, az új eredmények fényében esetleg korábbi véleményeink megváltoztatására kényszerít.

A konferenciák anyagát magába foglaló két kötet kiállítása felnő a nemzetközi normákhoz, hála a konferencia megszervezésében oroszánrészt vállaló szerkesztőnek, Biernaczky Szilárdnak, és a köteteket kiadó Folklore Tanszéknek.

Szerencsésebb lenne, ha a szerkesztés a jövőben nem a konferencia egymásutániségát és témaköreit követné, hanem revideáiná a tematikát a konferencia anyagának megjelentetésekor. Így elkerülhetők lennének az átfedések és a némileg erőltetettnek tűnő témacsoportosítások. Tény viszont, hogy a konferencia és a kötetek publikálása között eltelt időszak nem feltétlenül adott lehetőséget ilyen alapos újracsoportosításra. Másrészt tudomásul kell

vennünk, hogy a maga nevében Magyarországon ez volt az első ilyen konferencia, és anyagának publikációja kísérleti jellegűnek is felfogható.

Ecsedy Csaba

Africa. African Books in Hungary 1945-1984. (Folklore and Literature), Budapest, 1985. Hungarian Publishers' and Booksellers' Association, 225.

Az afrikai kultúrák iránti érdeklődés Magyarországon korábban főként két forrásból táplálkozott. Egyfelől a Párizs irányában tájékozódó művészek, irodalmárok figyeltek fel nyugat-európai pályatársaikat követve a távoli értékekre, másfelől időről időre felbukkanó, de életüket többnyire külföldön befejező etnológusok szentelték magukat megismerésüknek, közvetítésüknek. Jól jellemzi ezt a kettősséget néhány folklór kiadvány szinte egyidejű megjelenése a jelen bibliográfia kiindulópontjául választott év, 1945 táján. A költő Radnóti Miklós fordította le (és Kende István válogatta) a Karunga, a holtak ura elbeszéléseit (1944), jelentős teret adott az afrikai folklórnak a napjainkra főleg nyelvészként ismert irodalmár, Fónagy Iván a törzsi társadalmak költészetét bemutató antológiában a Wawiriben (1942), és a felszabadulás utáni első publikációk között az etnológus Vajda László Szenegáli meséket (1945) jelentetett meg. Utóbbit hiába keressük ebben a bibliográfiában, amely az 1945 utáni magyar nyelvű afrikai folklór- és irodalomkiadványokat veszi számba.

A bibliográfia zöme azonban 1960 utáni munkákat regisztrál. Érthető módon, hiszen az említett, a hazai szellemi élet viszonylag vékony rétegét érintő tájékozódáshoz Afrika évét követően társult egy igen széles, a szabaddá vált afrikai társadalmak jövőjét szimpátiával kísérő társadalmi, politikai, gazdasági érdeklődés maga után vonva az afrikai kultúrák mélyebb megismerésének szándékát is. Jó tükre ennek a változásnak ez a bibliográfia, amelyben folklórgyűjtemények, irodalmi művek mellett helyet kaptak olyan személyes megnyilatkozások is, elsősorban jeles politikusoktól, amelyek az afrikai közelmúlt intellektuális tényezőinek sokszínűségéről vallanak. Az afrikai szerzők alfabetikus és országokként is megadott névsora könnyíti meg a tájékozódást.

A bibliográfia összeállításának tiszteletreméltó, rendkívül hasznos, és mindenkor hálátlan feladatát Mihályi Imre végezte el. Néhány észrevétel most is idekívánczozik. A folklórjelenségek bibliográfiákba való felvétele mindig

nehézségeket okoz. Az összeállító azt a megoldást választotta, hogy címenként (mind a magyar, mind az eredeti kiadványban szereplő címen) tájékoztat. A folklóralkotásoknak azonban nincs címe, ezért csak jobb híján szokásos ehhez a megoldáshoz folyamodni. Elbeszélések esetében viszont gyakorta megadható az Aa-Th típusszám, amelynek alapja Antti Aarne és Stith Thompson The Types of the Folktale (Helsinki 1961, FFC 184) munkája. Ez a típusszám a címnél többet mond a folkloristáknak. Sajnos a magyar kiadványoknak nem mindegyikében adták meg ezt a jegyzetírók, de akad ilyen kötet is, pl. a Rafara, a víz leánya (Bp., 1960). Legalább ezekben az esetekben jó lett volna a cím mögött az Aa-Th utalást látni. Másik megjegyzés: nem világos, hogy a népnevek miért nem szerepelnek angol átírásban egy angol nyelvű bibliográfiában, annál is inkább, mert a magyar nyelvű átírás sem következetes. Ezenfelül a terjedelmet nem növelte volna meg lényegesen a Magyarországon eddig kiadott, hasonló jellegű bibliográfiák jegyzéke, amelyekre a jelen feldolgozás is bizonyára támaszkodott.

A kiadványhoz Biernaczký Szilárd írt tanulmány értékű bevezetést, felhívva a figyelmet az afrikai irodalom egyik igen fontos sajátosságára, szoros kapcsolódására a még élő szájhagyományhoz, ami nem csupán tartalmi elemekben, az alkotásmódban is megmutatkozik. Körültekintően számol be az afrikai irodalom és folklór magyarországi recepciójának történetéről, így bizonyára géphibának köszönhetően található benne 1917 az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának időpontjaként. Nem hagyható továbbá szó nélkül a bevezető megjegyzések kevésbé szerencsés angol nyelvű fordítása sem.

A kiadvány megjelenése feltétlenül üdvözlendő, folytatása kívánatos volna, ám a további kötetek igényesebb előkészítést érdemelnek.

Sárkány Mihály

AZ AFRIKAI KUTATÁSI PROGRAM NEMZETKÖZI KONFERENCIÁINAK MÉRLEGE

Az Afrikai Kutatási Program 1981-ben jött létre az ELTE BTK Folklór Tanszékének égisze alatt. 1984 októbere óta az ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszékén működik. A program keretében igen hamar, 1982. november 1-4. között rendezték meg az első nemzetközi konferenciát, Folklór a mai Afrikában címmel. Ezen a találkozón félszázan vettek részt, 34 előadás hangzott el, és további 15 előadás-szöveg érkezett postán.

Bár a konferencia címébe foglalt témakör elsősorban a mai Afrikára irányította a figyelmet, az elhangzott előadások, illetve a beérkezett dolgozatok zöme a hagyományos kultúra jelenségvilágának egy-egy szeletét dolgozta fel. Igaz viszont, hogy e dolgozatok közül jó néhány egészen friss, a legutóbbi években végzett terepmunkára támaszkodik, így - pusztán a gyűjtési anyag jellegéből következően is - a hagyományos produktumok mai életét, ma élő formáinak sajátosságait állítja a középpontba.

Az előadások egyik csoportja az afrikai folklórkutatás tudománytörténeti vonásaira irányult. Ide sorolható magyar részről Voigt Vilmos előadása, a francia Robert Cornevin és Olatunde Okanlawon nigériai résztvevő beszámolója. Mellettük említhetők Biernaczky János és Vidacs Bea felolvasásai, melyek szintén tudománytörténeti részletek megvilágítását célozták.

Az előadások másik csoportját a ma élő afrikai folklór-elemzésével foglalkozó anyagok alkották. Denise Paulme (Franciaország), Ropo Sekoni (Nigéria), Jan Knappert (Nagy-Britannia) és mások, köztük két további nigériai kutató, S. O. Aje és Bade Ajuwon dolgozatai az afrikai mesével foglalkoztak, és a kutatási lehetőségek egész sorát vonultatták fel.

Több előadás foglalkozott az elmúlt évtizedekben mind gazdagabban feltárt afrikai hősepika egyes kérdéseivel. Thomas A. Hale (USA) friss terepmunka alapján tárta fel a nyugat-afrikai griot-k működésének hátterét, a

lengyel Stanislaw Pilaszevicz viszont a hausza népköltő alakját rajzolta meg dolgozatában.

Ezekhez a kérdésekhez kapcsolódva E. S. Kotljár (Szovjetunió) lényeges műfajelméleti kérdéseket vetett fel. A vezető afrikai irodalmi folyóiratok hasábjain folytatott afrikai eposz-vitához szólt hozzá Biernaczky Szilárd dolgozatában.

Az első konferencia sokrétűségére vall, hogy több előadás kifejezetten a gyűjtési, szöveggondozási és elemzési publikációs módszerek ismeretanyagát gazdagította. Saber El-Adly Egyiptomból, S. J. M. Mhlabi Zimbabwéból, Borsányi László és Wirth Péter Magyarországról ezekre a területekre irányította a figyelmet.

Két dolgozat foglalkozott az ún. szájhagyományozó történelem témájával. Aaron C. Hodza (Zimbabwe) sona, míg Lugosi Győző malgas anyagot elemzett.

A konferencián kiemelkedett a zene szekció, amelyet mindenekelőtt az iskolát teremtő Simha Arom jelenléte fémjelzett. Ő és munkatársa, Vicent Dehoux (mindketten Párizs) afrikai poliritmiákkal foglalkoztak. Martin Luteró (Maputo) viszont hagyományos és európai zenei interferenciák problémáját járta körül. Gerhard Kubik (Bécs) dolgozata viszont szöveg és zene kérdésével foglalkozik. Mustafa Salah (Khartoum) a waza nevű fúvóshangszer helyi használatával foglalkozott.

Néhány nehezen rangsorolható előadás éppen a konferencia alaptémája szempontjából számított fontosnak. Sayyid H. Hurreiz (Khartoum) a városiasodásnak a folklórra tett hatását, Armand Duchateau (Bécs) a fehér ember alakjának és kultúrájának az afrikai folklórban való megjelenését, Lee Haring (New York) a malgas kreolizációját (nyelvi keveredés) vizsgálta. Kiss Tibor Soyinka egy drámája alapján a hagyományoknak az írott irodalomban való megjelenésével vetett számot, míg Marton Imre a hagyományos kultúrának a mai társadalomban betöltött szerepével kapcsolatban tárt fel lényeges gondolatokat.

Az AKP első, kísérleti jelleggel megrendezett nemzetközi konferenciájának résztvevői nem tévesztettek szem elől olyan feladatokat sem, mint a címszavas afrikai folklórenciklopédia ügye, vagy egy komplex analitikus bibliográfiai feldolgozás kérdése. Ilyen jellegű javaslatokat nyújtott át az AKP képviselőjében Biernaczky Szilárd.

A konferencián bizonyossá vált, hogy nagy haszonnal járna, ha az afrikai hagyományok iránt érdeklődők nemzetközi együttműködése szervezettebb keretekben fejlődhetne. A budapesti találkozó során született meg egy nem-

zetközi afrikai folklór társaság gondolata, amelynek létrehozására előkészítő bizottságot választottak. A megalapítással kapcsolatos szervezési munkákat a konferencia résztvevői a budapesti szervezőkre bízta.

Az AKP időszakos angol/francia nyelvű kiadványa, az Africana/Budapest, 1984-ben megjelent első számában a szervezők joggal könyvelhették el, hogy a nagy erőfeszítést igénylő szervezés meghozta eredményeit, s hogy a budapesti rendezvény minden bizonnyal az ilyen típusú együttműködés folytatására ösztönözte az Afrika-kutatókat mind a hazai, mind a nemzetközi és afrikai tudományos körökben. Ez a pozitív megítélés a második nemzetközi konferencián határozottan megerősödött.

1984. augusztus 28-30. között népesebb, számos afrikai résztvevőt is felvonultató újabb konferenciára gyűltek össze az érintettek, ismét csak Folklore in Africa Today/Folklore en Afrique d'aujourd'hui címszó alatt. Voigt Vilmos, mint az AKP vezetője és a kollokviumok elnöke, azzal adhatta közre a második konferencia programfüzetét (9eme Circulaire/Recommandation/Programm/Résumé), hogy az AKP-nak sikerült időben kinyomtatnia az 1982. évi találkozó előadásait (Artes Populaires 10/11, Vol. 1-2, Budapest, LXXXVI-760).

Időközben a Nemzetközi Afrikanisztikai Folklór Társaság (AILOA) szervezése is előrehaladt, s a magyar kutatási program sem rekedt meg. Az AKP általában havonta megtartotta üléseit, és magyar nyelven megjelentette híreit (Afrikanisztikai Hírek). Ennek során hozzálatott táborának kiszélesítéséhez Magyarországon és külföldön, és felkészült az 1982-ben elhatározott újabb találkozóra.

Mivel mérleg készítéséről van szó, nem tekinthetünk el annak a fontos ténynek a rögzítésétől, hogy az AKP lényegében társadalmi munka alapján működött és működik. Mögötte álltak, és támogatták azonban, mint külső segítők a Művelődési Minisztérium, az Országos Szolidaritási Bizottság és az Országos Békatanács.

A program interdiszciplináris jellege 1984-ig tovább fokozódott, magához vonva újabb szakterületek képviselőit.

A második találkozóra, 1984 augusztusában, hetven külföldi, közöttük 30 afrikai kutató jött el. Az előzetes jelentkezések és érdeklődések ellenére sajnos sem a Szovjetunió, sem a Német Demokratikus Köztársaság afrikanistái nem képviseltették magukat. A résztvevők összlétszáma ez alkalommal jóval felülmúlta a két évvel korábbi találkozón megjelentek számát. Mintegy százharmincan kapcsolódtak be a konferencia munkájába.

A tudóstalálkozó kollektív programjai sikeresek voltak. A konferencia idején több kiállítás megrendezésére került sor. Az MTA főépületében a Fuszek Rudolf emlékkiállításra és Afrika a magyar könyvek tükrében címmel könyvkiállításra.

A tudományos üléseken a kutatók először a társadalmi-politikai-kulturális elméleti szekció munkájában vettek részt. A konferencia második és harmadik napján hat szekcióban összesen ötvenhat előadás hangzott el.

A számos előadás legnagyobb része igen magas tudományos színvonalon állt. A konferencián elhangzott előadások a következő tudományterületek témaköréből kerültek ki: folklórisztika, antropológia, nyelvészet, történelem, kultúraelmélet, közgazdaságtudomány, politológia, irodalomtörténet, művészet-történet, vallástörténet és zeneetnológia. Az előadók sorában jó néhány vezető tudóst üdvözölhettünk: Belgium: Jean Comhaire; Clémentine Faïk-Nzuji Madiya; - Csehszlovákia: Vladimír Klíma; - Etiópia: Amanuel Sahlé; - Hollandia: Mineke Schipper; - Kamerun: Samuel Martin Eno Belinga; - Kenya: Gideon Were; - Nigéria: Dandatti Abdulkadir; Chukwuma Azuonye; Isidore Okpewho; - NSZK: Herrmann Jungraithmayr; - Svédország: Kacke Götrick; - USA: Donald J. Cosentino; Thomas A. Hale; Bernth Lindfors; - Haiti-USA: Maurice Lubin; - Uganda: Charles Okomu stb. - Második konferenciánkon is részt vett néhány kitűnő kutató a szocialista országokból, így Lengyelországból, Csehszlovákiából és Jugoszláviából.

A szekciókban elhangzott ötvenhat előadáson túl további kb. hetven előadásszöveg érkezett a konferenciaszerzők azon gesztusának megfelelően, hogy minden olyan kutatót résztvevőnek tekintenek, akik elküldik előadásukat, még ha útiköltség-támogatás híján nem is tudnak személyesen jelen lenni a budapesti konferencián. A rendkívül gazdag anyag bemutatására itt tehát nincs lehetőség. Pontosabb információk a konferenciáról készült sokszorosított jelentésből nyerhetők.

A második nemzetközi afrikanisztikai konferencia augusztus 30-án, plenáris üléssel, majd záróüléssel fejezte be munkáját. A résztvevők ez alkalommal megalakították az afrikai szájhagyományok kutatásával foglalkozó tudósok nemzetközi társaságát. Elnökévé Samuel Martin Eno Belingá-t, a Yaoundé-i (Kamerun) Egyetem Természettudományi Karának dékánját választották meg. Több alelnök, a főtitkár (Biernaczky Szilárd) és a végrehajtó bizottság tagjainak a megválasztására is sor került. A résztvevők felkérték a magyar szervezőket, járjanak el a Társaság budapesti székhelyének biztosítása és hivatalos bejegyzése érdekében.

Miként az első konferenciát követően, ez alkalommal is számos kiadói feladat hárult a tudományos tanácskozás következtében a konferencia szervezőire. A publikálás feladatának elvégzését az AKP az alábbiak szerint tervezte meg:

a) i d e g e n (angol, ill. francia) nyelven

- az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának idegen nyelvű kiadványai - az Occasional Papers on Anthropology - sorában mintegy húsz tanulmány kiadása;
- az Acta Ethnographicában hat-nyolc tanulmány közzététele;
- a Neoheliconban szintén 6-8 tanulmány publikálása;
- a nemzetközi társaság tervezett Traditional Cultures in Modern Africa című sorozatának egyik kötetében kb. harminc előadás közlése;
- folyamatosan az Africana/Budapest (African Studies in Hungary) c. periodikában kb. húsz előadás;
- egyéb kiadványokban további előadásszövegek.

b) m a g y a r nyelven

- a Helikon c. folyóiratban afrikai különszám kiadása (lásd a jelenlegi kötetet),
- néhány tanulmány közlése az Ethnographiában,
- önálló kötetek a Kossuth és a Gondolat Kiadó közreműködésével.

Befejezőként a következő, 1986 vagy 1987 évben sorra kerülő harmadik nemzetközi konferencia kérdését kell érintenünk. A Nemzetközi Társaság megalapításával kapcsolatos ülésen Ahmed Aly Morsy egyiptomi dékán bejelentését, amely szerint a következő konferencia megrendezésére Kairóban kerülhet sor, az ülés résztvevői egyhangúan elfogadták. Azonban kérdéses, hogy Kairóban megvannak-e a feltételek a harmadik afrikanisztikai konferencia megrendezésére. Amennyiben mégsem tudnák Egyiptomban vállalni az újabb kollokvium megrendezését, a konferencia lebonyolítására ismét Budapesten kellene sort keríteni.

Megemlítjük, hogy az első találkozáson tizenegy, a másodikon viszont húsz magyar előadás hangzott el, amely önmagában is az afrikanisztika iránti hazai érdeklődés növekedését jelzi. Amikor tehát az AKP a maga keretei között alkalmat teremt az afrikanisztika iránti aktív érdeklődők munkájának összefoglalására, úgy gondoljuk, ezzel hazánkban a nagyvilágban elfoglalt helyére vonatkozó tisztánlátást, helyzete reális felmérését szolgáló funkciót is ellát. S ezzel abban a vonatkozásban is eredményt hoz, hogy fiatal kutatók a jövőben az eddigieknél nagyobb számban választják célul az afrikai földrész egyes régióinak, különféle viszonyainak feltárását.

Lényegesnek ítéljük az AKP interdiszciplináris jellegét, másfelől azt a körülményt, hogy lehetőséget nyújt tagjai számára a nemzetközi áttekintés biztosítására, a nemzetközi tudományos kapcsolatok ápolására.

Természetesen jól látjuk, hogy az Afrikai Kutatási Program keretei egyelőre meglehetősen szűkösek, ami különösen abból tűnik ki, hogy mindeddig nem kerülhetett sor a legtöbb tudományos eredményt biztosító terepmunkára. Azonban úgy ítéljük meg, hogy az AKP munkája nagyjában-egészében jó irányban indult el, növekvő aktivitással, továbbá a vállalt feladatok körültekintő kiterjesztésével, tevékenységünk több irányban is továbbfejleszhető. És ennek alapján kilátásunk van arra is, hogy egyes, megfelelően felkészült tagjaink előtt előbb-utóbb a terepmunka lehetőségei is megnyíljanak.

Benkes Mihály

ROMANICA WRATISLAVIENSIA

A wroclawi egyetemi kiadványok közül kiemelkedik a külföldiek érdeklődésére számot tartó Acta Universitatis Wratislaviensis. Az Acta-sorozat társadalomtudományi, jogi, filozófiai-történeti szériái mellett a filológiai fejlődött erőteljesebben. A modern filológiák területén tíz különféle ágazatban (pl. Anglica Wratislaviensia, Germanica, Neederlandica, Slavica Wratislaviensia, etc.) folyik a számok szerkesztése. A Romanica Wratislaviensia létrejöttében elsősorban az összehasonlító módszerű kutatások föllendülése játszott komoly szerepet, különösen a XVIII. század területén. E folyamat hagyományához sorolható a Jan (Jean) Potocki életművével foglalkozó varsói egyetemi nemzetközi ülészak (1972) anyaga, valamint a Voltaire és Rousseau évfordulóval kapcsolatos nieborówi nemzetközi kollokvium (1978) aktáit közreadó (Cahiers de Varsovie) egyetemi kiadvány.

A Romanica Wratislaviensia szériáját az Acta Universitatis Wratislaviensis 339. száma nyitotta meg: La littérature des Lumières en France et en Pologne (1976). A tematikus szám a francia és lengyel szakemberek wroclawi eszmecseréjének, előadásainak és vitáinak gyűjteményét rendszerezi terminológiai, esztétikai és kapcsolattörténeti kérdésekről. A krapaczi tudományos tanácskozás eredményeiről a Le Drame d'avant-garde et le théâtre (RW vol. XV. 1979) nyújt áttekintést. A Wroclawi Egyetem Összehasonlító irodalmi tanácské és az Université Paris III szervezésében lezajlott párizsi konferencia a szimbolizmus témáját tűzte napirendre, Symbolisme en France et en Pologne (RW vol. XVIII. 1982). A következő krapaczi ülészak vitatémája: az irodalmi

alkotás befogadása, La Réception de l'oeuvre littéraire (RW vol. XX. 1983). Párizs volt a színhelye a regény tipológiai problémáit vitára tűző konferenciájának, Typologie du roman (RW vol. XXII. 1984). A komparatista kollokviumok létrehozásában döntő szerepet játszott az 1976-ban megalakult említett wroclawi egyetemi tanszék (Centre d'Études Littéraires Comparées). Az új tudományos műhely kiépített nemzetközi összeköttetései, különösen termékeny francia, belga, olasz, német kapcsolatai révén ösztönzője lett a lengyelországi összehasonlító kutatásoknak.

A CELC szervezésében került sor az európai felvilágosodás és a színház témakörének nemzetközi (francia, olasz, német, magyar) részvétellel lezajlott krapaczi találkozására, s gazdag vitaanyagának kiadására, Le théâtre dans l'Europe des Lumières - Programmes, pratiques, échanges (Acta UW No. 845. - RW vol. XXV. 1985). A kötet szerkesztői, M. Klimowicz és A. Wit Labuda, hangsúlyozzák, hogy a sokrétű tematika rendszerezésére választott (1. Styles et programmes; 2. Pratique du théâtre; 3. Auteurs et textes; 4. Discours critiques; 5. Théâtre et histoire) csoportosítással igyekeztek az összeszövődő, sokoldalú megközelítéssel tárgyalt problematikát áttekinthetővé tenni. A felvilágosodás kultúráját átszövő színházi tematika történeti, elméleti, szociológiai, dramaturgiai, irodalmi problémáinak vitái inspirálták a legutóbbi krapaczi konferencia témáját: Le Lecteur et la lecture des textes dramatiques, amelynek megjelenése a *Romanica Wratislaviensia* következő köteteként várható.

Hopp Lajos

RECEPTION ET LECTURES DE L'HISTOIRE DES DEUX INDES DE L'ABBÉ RAYNAL EN EUROPE ET OUTRE-MER AU XVIIIe SIÈCLE

Colloque International, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1987. április 30-május 2.

A gazdag és értékes gyűjteményéről híres Herzog August Bibliothek adott otthont a bayreuth-i és a bochumi egyetem Romanisztikai Tanszékének szervezésében megrendezett nemzetközi konferenciának, amely Raynal abbé Két India Története c. művének XVIII. századi recepciójával, illetve a mű jelentőségével foglalkozott.

Raynal abbé művének történelmi-politikai szempontból is jelentős része Diderot alkotása, így a konferencia színvonalát is emelte, hogy díszvendégként két igen kiváló Diderot-szakértő: Anne-Marie és Jacques Chouillet gaz-

dagították értékes hozzászólásaikkal az előadásokat. Ugyanakkor nagyon hiányzott a konferencia résztvevőinek a Két India Története legkiválóbb mai szakértőjének jelenléte; Michèle Duchet (École Normale Supérieure, Fontenay-aux-Roses) előadásának anyagát a műre vonatkozó szövegkutatások jelenlegi helyzetéről, betegsége miatt csak a konferencia anyagának publikálásakor ismerhetjük meg.

Gianluggi Goggi (Pisa) a Két India Története szövegéről és Diderot közreműködéséről beszélt a mű létrehozásában; a kutatások jelenlegi helyzetét bemutatva. Michel Delon (Orléans) a mű egy érdekes aspektusát vizsgálta nagy vitát kiváltó előadásában: a potenciális olvasók direkt megszólítását, illetve a szöveg különböző funkcióit. Henri Guénot (Párizs) a francia sajtó-visszhangot mutatta be 1770-1789 között. Hans-Jürgen Lüsebrink (Bayreuth) remek előadásában Raynal abbé és a Két India Története szerepét vizsgálta a francia forradalom alatt, kiemelve a Nemzetgyűléshez intézett levelének visszhangját. Yves Benot (Párizs) a rabszolgaság eltörléséért harcoló forradalmároknál vizsgálta Raynal hatását.

A franciaországi visszhang után a mű külföldi fogadtatásával foglalkozó előadások következtek. Anthony Strugnell (Hull) az angliai folyóiratokban vizsgálta Raynal hatását, Girolamo Imbruglia (Pisa) a nápolyi, a velencei és a firenzei fogadtatásról beszélt. Jean Mondot (Bordeaux) rendkívül érdekes előadása a német visszhanggal foglalkozott W. L. Wekhrin folyóiratában; Manfred Tietz (Bochum) mutatta be a sokarcú spanyol fogadtatást; Raynal vallon recepcióját színesen elemezte Daniel Droixhe (Bruxelles, Liège). Sajátos képet adott a Két India Történetének dániai hatásáról; az 1780 körül a rabszolgaságról folyó vita kapcsán York-Gothart Mix (München) és egy érdekes amerikai olvasatról, Crèvecoeur életművére kitekintve David Eisermann (Bonn). Raynal gyarmatosítástörténetének dél-amerikai fogadtatását Roberto Ventura (Siegen) mutatta be, a XIX. századi hatásról is beszélve. A középkelet-európai fogadtatásról három előadás hangzott el: Marian Skrzypek (Varsó) a XVIII. századi és XIX. század eleji, kevés hasonlóságot (főleg kronológiai), ám annál több eltérést (ideológiai) mutató lengyel és orosz olvasatokat ismertette; a sok szempontból egyedi, ugyanakkor igen gazdag magyarországi hatást Penke Olga (Szeged) elemezte; végül az igen töredékes és kései délszláv recepciót Gabrijela Vidan (Zágráb) mutatta be.

A konferencia együttes anyaga, az előadások után elhangzott hozzászólások, kiegészítések és viták megmutatták, mennyiben volt egységes és miben különbözött országonként, kontinensenként, esetleg olvasónként ennek a XVIII. században Európa-szerte, sőt Amerikában is bestsellernek számító

gyarmatosítástörténetnek a recepciója, ugyanakkor a mű jelentőségének újra-gondolását is lehetővé tették; a francia felvilágosodás utolsó olyan alkotásának, amely egy közös "európai tudat", történetfilozófia kialakulásához hozzájárult, bár legtöbbször a vele kapcsolatos vitákon keresztül.

A konferencia jelentős eredményt hozott olyan szempontból, hogy lehetőséget adott a Két India Történetével kapcsolatos nemzetközi kutatások bemutatására és konfrontálására. A gazdag és érdekes anyag francia nyelven publikálásra kerül, remélhetőleg minél hamarabb, további kutatásokhoz szolgáltatva biztos alapot.

A konferencia résztvevői támogatták Anthony Strugnell kezdeményezését: a Két India Történetének modern, kritikai kiadását nemzetközi szakmai együttműködéssel és anyagi alappal.

Penke Olga

BÚCSÚ KOVÁCS ENDRÉTŐL

Négy évvel ezelőtt hetvenedik születésnapja alkalmából köszöntöttük Kovács Endrét a Helikon hasábjain. Most már csak búcsúzhatunk az 1985 elején elhunyt történésztől és irodalomkutatótól.

Kovács Endre a történelmen kívül egyrészt a környező országokbeli irodalmak múltját, másrészt az ezeket a magyar irodalommal összekötő szálakat kutatta. Az ötvenes években lengyel, cseh és szlovák költői válogatásokat szerkesztett, A. Mickiewiczről kis könyvet, aztán lengyel irodalomtörténetet, majd a következő két évtizedben az irodalmi kapcsolatokról tanulmányokat, valamint két Nobel-díjas lengyel íróról monográfiát készített. Vajon az összegyűjtött hatalmas anyag birtokában "hagyományosan" csak önmagukban vizsgálta az irodalmi jelenségeket? Csak a genetikus kapcsolatokra figyelt? A válasz mindkét kérdésre: nem.

A hatvanas évek kezdetétől, érett irodalomtudósként gyakran összevetette különböző nemzetek íróit, azok műveit. Nem volt "igazi" komparatista, de hogy kitűnően ismerte az összehasonlító irodalomkutatás módszereit, már fiatal kori, Az új szlovák regény (1943) c. munkájával bizonyította. Jó érzéssel állapította meg, hogy a szlovák próza korabeli arculatát a cseh közvetítéssel érkező friss francia realista-naturalista áramlat formálta – sok más, hazai tényezővel együtt. A szlovák háborús regényeket európai rokonaira utalva elemezte. Sikerült M. Urbannak és Szabó Dezsőnek a regény hivatásáról kialakított felfogását találóan összehasonlítani: az mindkettőjük számára társadalmi tett, szemükben az igazság fontosabb, mint az esztétikai kategóriák.

Reymont (1961) c. kismonográfiájában sok továbbgondolásra érdemes tipológiai összefüggésre mutatott rá. Joggal állította, hogy a múlt századi lengyel irodalom talán minden más kelet-európai nép irodalmánál erősebb szálak-

kal fűződik a nemességhez, annak ideológiájához. A parasztság iránt a nyolcvanas években felélénkülő érdeklődésben az orosz népbarátok törekvéseinek megfelelőjét látta. Az ígéret földje elemzésében emlegetett külföldi inspirációkat, de értékesebb az a véleménye, amely szerint Reymont "valamiféle középhelyet foglal el a sienkiewiczzi, prusi nemesség-barát ábrázolás és a zolai naturalizmus között". Még tanulságosabb a Parasztok besorolása a szláv íróknak a francia naturalizmussal ellentétes törekvését tükröző regényei közé, amelyek a föld művelőit a jövő zálogának, a nemzeti őserő megtettesítőinek tekintik.

Sienkiewiczről szóló könyvében (1980) számunkra a legérdekesebb a lengyel alkotó és Jókai "fekete-fehér emberlátásának", hősábrázolási módjának és funkciójának összevetése. A magyar klasszikus mindezt átvitte társadalmi regényeire is, míg Sienkiewicznél az utóbbi műfajban ritkább a romantikus idealizálás. Kovács Endre komparatista utalásai ugyancsak találóak: a lengyel író történelmi trilógiájának leggazdagabban jellemzett figurája, Zagłoba nemcsak lengyel Falstaff, hanem Hány János is. Néró alakjának megformálásában Kosztolányi Sienkiewiczhez hasonlóan a rendkívüli mű megalkotásához szükségesnek vélt nagy élmény hajszolóját látta. A lengyel Nobel-díjas úgy akarta nevelni nemzetét, mint kelet-európai kortársai.

Példáinkkal Kovács Endre életművének csupán egyfajta értékeit jeleztük. A leginkább maradandók talán abból keletkeztek, hogy benne a történelmi és irodalomtudósi rész elválaszthatatlan. Azoknak a fiatalabb kutatóknak segített a legtöbbet, akik a Kárpát-medencében és környékén élő népek és kultúrájuk múltját igyekeznek feltárni. Irodalomtudományunknak is nagy vesztesége, hogy halálával ismét fogatkozott a különböző szakterületeken jelentőset alkotó tudósok száma.

D. Molnár István

TARTALOM

Színhagyományok és irodalom a mai Afrikában	281
Biernaczký Szilárd: Oralitás a mai afrikai irodalmak életében	284

Tanulmányok

Samuel Martin Eno Belinga: A mvet költészeti hagyomány Közép-Afrikában (Kamerun, Gabon, Egyenlítői Guinea) (ford.: Biernaczký János)	332
Ecsedy Csaba: Hagományos kultúra a mai Fekete-Afrikában	348
Füssi Nagy Géza: Shaaban Robert életműve a szuahéli irodalomban	359
David Kerr: Népi színház és nemzeti ideológia a modern Afrikában (ford.: Hompó Éva)	377
Gergely Ágnes: Az angol és a francia gyarmatosítás közötti különbség pszichológiai következményei az afrikai költészetben	394

Szemle

Vajda György Mihály: A kölcsönvett nyelv problémája az új irodalmak kialakulásában (ford.: Biernaczký János)	405
Albert S. Gérard: Irodalmi hagyományok és változásai Fekete-Afrikában (ford.: Füssi Nagy Géza)	410
Mehdi Qasim Ridha: Népi világ El-Tayeb Saleh szudáni regényíró műveiben (ford.: Fehér Katalin)	419
Aradi Éva: Az afrikai nő szerepe Buchi Emecheta regényeiben	426
Egri Katalin: "A szépek még nem születtek meg" - Ayi Kwei Armah regénye	434

Műhely

Az afrikai színhagyományok megértése felé - Interjú Clémentine Faïk-Nzuji Madiyával (Louvain) (Közreadja: Biernaczký Szilárd).....	443
Az epikától az afrikai orális irodalomig - Interjú Isidore Okpewhóval (Ibadan) (Közreadja: Biernaczký Szilárd)	452

Bibliográfia

Biernaczky Szilárd: Afrikai irodalom és kultúra Magyarországon 1970-1984. Megjegyzések egy bibliográfiához	461
Bibliográfia (Összeállította: Morenth Péter)	465

Könyvek

Leo Frobenius 1873-1973, szerk. Eike Haberland. - Leo Frobenius: Afrikai kultúrák, szerk. Bodrogi Tibor (Biernaczky János)	486
Wande Abimbola: Sixteen Great Poems of Ifá. - Wande Abimbola: IFÁ. An Exposition of Ifa Literary Corpus. - Wande Abimbola: Ifá Divination Poetry. - William Bascom: Sixteen Cowries. Yoruba Divination from Africa to the New World (Biernaczky Szilárd)	493
Szungyata, az oroszlán fia. Mandinka hősnének (Morenth Péter)	499
Gordon Innes: Kaabu and Fuladu. Historical Narratives of the Gambian Mandinka. - John Pepper Clark: The Ozidi Saga. - Daniel Biebuyck: Hero and Chief. Epic Literature from the Banyanga (Zaire Republic). - Albert De Rop: Versions et Fragments de l'épopée môngo I. - Kelefa Saane: His Carrer Recounted by two Mandinka Bards. - Aaron G. Hodza and George Fortune: Shona Praise Poetry. - Gérard Dumestre: La geste de Ségou. - Jack Goody: Une recitation du Bagaré. - Albert De Dop et Emil Boelaert: Versions et Fragments de l'épopée môngo Nsong'a Lianja. - E. Sz. Kotljár: Eposz narodov Afriki juzsnyeje szahari (Biernaczky Szilárd)	506
Eckhard Breitinger (szerk.): Black Literature. Zur afrikanischen und afroamerikanischen Literatur (Biernaczky János)	513
Albert S. Gérard: African Language Literatures: An Introduction to the Literary History of Sub-Saharan Africa (B. Sz.)	515
Francis Anani Joppa: L'engagement des écrivains africains noirs de langue française (Kun Tibor)	517
Ulla Schild (szerk.): The East African Experience: Essays on English and Swahili Literature (Füssi Nagy Géza)	519
Bernth Lindfors: Early Nigerian Literature (B. Sz.)	521
Yves-Emmanuel Dogbé: Négritude, culture et civilisation. Essai sur la finalité des faits sociaux (Benkes Mihály)	522
Nyikiforova, I. D.-Nyikulin, N. I. (red.): Szovremennije literaturi Azii i Afriki i ideologicseskaja borba (Füssi Nagy Géza)	526
Zsukov, A. A.: Kultura, jazik i literature szuahili (Dokapitalisztijcseskij period) (F. N. G.)	529
Spazsnyikov, G. A.: Religii sztran Afriki (F. N. G.)	531
Olderogge, D. A. (szerk.): Etnicseskaja isztorija Afriki (F. N. G.)	532
Giuseppina Finazzo: La négritude. L'ideologia del riscatto africano (B. Sz.)	533
Jan Knappert: Four Centuries of Swahili Verse. A Literary History and Anthology (Füssi Nagy Géza)	533
Said S. Samatar: Oral Poetry and Somali Nationalism. The Case of Sayyid Mahammad Abdille Hasan (Homppó Éva)	536

Jan Knappert: Epic Poetry in Swahili and Other African Languages (Füssi Nagy Géza).....	538
Mohamed H. Abdulaziz: Muyaka. 19 th Century Swahili Popular Poetry (F. N. G.)	539
Harold Scheub: The Xhosa Ntsomi - Peter Seitel: See So That We May See. Performances and Interpretations of Traditional Tales from Tanzania - Donald Cosentino: Defiant Maids and Stubborn Farmers. Tradition and Invention in Mende Story Performance - Michael Jackson: Allegories of the Wilderness. Ethics and Ambiguity in Ku- ranko Narratives (Biernaczky Szilárd)	541
Veronika Görög, Suzanne Platiel, Diana Rey-Hueman, Christian Seydou: Histoires d'Enfants Terribles (Afrique noire) (Biernaczky János).	545
Mifi i szkazki busmenov (Szosztovlenyije, perevod sz anglijszkovo, prediszlovie i primecsányija: E. Sz. Kotljár) (Voigt Vilmos)	547
Kotljár, E. Sz.: Mif i szkazka Afriki (Füssi Nagy Géza)	550
Marion Kilson: Royal Antelope and Spider. West African Mende Tales (Morenth Péter)	553
Herrmann Jungraithmayr: Märchen aus dem Tschad (Biernaczky János) ...	554
Albert Scheven: Swahili Proverbs. Nia zikiwa moja, kilicho mbali huja (B. Sz.)	556
Samuel M. Eno Belinga: L'épopée vivante du mvét au Cameroun (Bier- naczky Szilárd)	557
Mukanda na Makisi. Angola, Beschneidungsschule und Masken, gyűjt. és jegyz. ellátta: Gerhard Kubik (Biernaczky Szilárd)	561
Michèle Dussutour-Hammer: Amos Tutuola. Tradition orale et écriture du conte (Benkes Mihály)	563
Eustace Palmer: The Growth of the African Novel (Egri Katalin)	565
Rajmund Ohly: Aggressive Prose. A Case Study in Kiswahili Prose of the Seventies (F. N. G.)	567
Martin T. Bestman: Sembène Dousmane et l'esthétique de roman négro-af- ricain (Kun Tibor)	569
Günter Trenz: Die Funktion englischsprachiger westafrikanischer Lite- ratur. Eine Studie zur gesellschaftlichen Bedeutung des Romans in Nigeria (Somogyi Gyula)	571
Fodor István: Introduction to the History of Umbundu (F. N. G.)	573
Ohotyina, N. V.: Morfonologija i morfologija klasszov szlov v jazikah Afriki (F. N. G.)	574
Ndiaye, Papa Gueye: Littérature africaine (Classe de Première et École Normale) (B. Sz.)	574
Études africaines en Europe, Bilan et inventaire (B. Sz.)	578
Herrmann Jungraithmayr-Wilhelm J. G. Möhlig (szerk.): Lexikon der Af- rikanistik, Afrikanische Sprachen und ihre Erforschung (Biernacz- ky János)	579
Hans M. Zell-Carol Bundy-Virginia Coulon (eds.): A New Reader's Guide to African Literature (B. Sz.)	581

Hans M. Zell and Carol Bundy (eds): The African Book World and Press. A Directory/Répertoire du livre et de la presse en Afrique (B. Sz.)	583
Bernth Lindfors (ed.): Research Priorities in Africa Literatures (B. Sz.)	584
Yvette Scheven: Bibliographies for African Studies 1980-1983 (B. Sz.)	586
Szilárd Biernaczky (ed.): Folklore in Africa Today. Proceedings of the Workshop, Budapest, 1982 (Ecsedy Csaba)	587
Africa. African Books in Hungary 1945-1984. (Szerk.: Mihályi Imre) (Sárkány Mihály)	591

K r ó n i k a

Benkes Mihály: Az Afrikai Kutatási Program nemzetközi konferenciáinak mérlege	593
Romanica Wratislaviensia (Hopp Lajos)	598
Réception et lectures de l'histoire des deux Indes de l'abbé Raynal en Europe et Outre-mer au XVIII ^e siècle. Colloque International, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1987. április 30-május 2. (Penke Olga)	599

I n M e m o r i a m

Búcsú Kovács Endrétől (D. Molnár István)	602
--	-----

Ö s s z e s í t e t t t a r t a l o m j e g y z é k

CONTENTS

Oral tradition and literature in Africa Today	282
Szilárd Biernaczky: Orality in the life of today's African literatures	284
 S t u d i e s	
Samuel Martin Eno Belinga: The traditional Mvet-poetry in Central Africa (Cameroon, Gabon, Equatorial Guinea) (transl. by János Biernaczky)	332
Csaba Ecsedy: Traditional culture in Black Africa today	348
Géza Füssi Nagy: Shaaban Robert's work in the Swahili literature	359
David Kerr: Folk theatre and national ideology in Modern Africa (transl. by Éva Hompó)	377
Ágnes Gergely: Psychological consequences of the difference between English and French colonization in African poetry	394
 R e v i e w	
György Mihály Vajda: The problems of borrowed languages in the formation of new literature (transl. by János Biernaczky)	405
Albert S. Gérard: Literary tradition and literary change in Black Africa (transl. by Géza Füssi Nagy)	410
Mehdi Qasim Ridha: Folk ambience in the works of Sudanese writer El-Tayed Saleh (transl. by Katalin Fehér)	419
Éva Aradi: The African woman's role in Buchi Emecheta's novels	426
Katalin Egri: The Beautiful Ones Are Not Yet Born - Ayi Kwei Armah's novel	434
 W o r k s h o p	
Understanding African oral traditions. Interview with Clémentine Fa'ik-Nzuji (Louvain) (realized by Szilárd Biernaczky)	443

From Epic to oral literature problems in Africa. Interview with Isidore Okpewho (Ibadan) (realized by Szilárd Biernaczky)	452
 Bibliographies	
Szilárd Biernaczky: African literature and culture in Hungary 1970-1984. Notes to a bibliography	461
Bibliography (compiled by Péter Morenth)	465
 Books	486
 Chronicle	
Mihály Benkes: The balance of the African Research Program's international conferences	593
Romanica Wratislaviensia (Lajos Hopp)	598
Réception et lectures de l'histoire des deux Indes de l'abbé Raynal en Europe et Outre-Mer au XVIII ^e siècle. Colloque International, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek. 1987. április 30-május 2. (Olga Penke)	599
 In Memoriam	
Endre Kovács (István D. Molnár)	602
 Index 1985	

СОДЕРЖАНИЕ

УСТНЫЕ ПРЕДАНИЯ И ЛИТЕРАТУРА СОВРЕМЕННОЙ АФРИКИ 281

Силард Биернацки: Устная словесность в современных
африканских литературах 284

СТАТЬИ

Самуэль Мартин Эно Белинга: Мветская поэтическая
традиция в Центральной Африке /Камерун, Габон,
Экваториальная Гвинея/. /Перевод: Янош Биер-
нацки/ 332

Чаба Эчеди: Традиционная культура в современной
черной Африке 348

Геза Фюши Надь: Творчество Роберта Шаабана и его
место в литературе суахили 359

Дэвид Керр: Народный театр и национальная идеоло-
гия в современной Африке. /Перевод: Ева Хомпа/ 377

Агнеш Гергей: Психологические последствия, вытека-
ющие из различий между английским и француз-
ским колониализмом, и их отражение в африкан-
ской поэзии 394

ОБЗОР

Михай Дьёрдь Вайда: Проблема заимствованного языка
в формировании молодых литератур. /Перевод:
Янош Биернацки/ 405

Альбер С. Жерар: Литературные традиции и их видоиз-
менения в черной Африке. /Перевод: Геза Фюши
Надь/ 410

У

88/1734

<u>Мехди Хашим Ридха</u> : Народная жизнь в произведениях суданского романиста ат-Тайиба-Салеха. /Перевод: Каталин Фехер/	419
<u>Ева Аради</u> : Роль африканской женщины в романах Бучи Эмечета	426
<u>Каталин Эгри</u> : Роман Айи Квей Армаха "Прекрасные еще не родились"	434

МАСТЕРСКАЯ

К пониманию африканских устных преданий. - Интервью с <u>Клементиной Фаик-Нзуи Мадийя</u> /Лувен/	443
От эпоса к африканской устной литературе. - Интервью с <u>Изидорой Окпехо</u> /Ибадан/	452

БИБЛИОГРАФИЯ

<u>Силард Биернацки</u> : Африканская литература и культура в Венгрии с 1970 по 1984 гг. Примечания к библиографии	461
Библиография /Составитель: <u>Петер Морент</u> /	465

КНИГИ	486
-------	-----

ХРОНИКА

<u>Михай Бенкеш</u> : Итоги международной конференции "Программа исследований по Африке"	593
Romanica Wratislaviensia /Лайош Хопп/	598
Réception et lectures de l'histoire des deux Indes de l'abbé Raynal en Europe et Outre-Mer au XVIII ^e siècle. Colloque International, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 30 апреля - 2 мая 1987 г. /Ольга Пенке/	599

In Memoriam

Прощальное слово на смерть Эндре Ковача /Иштван Д. Молнар/.....	602
---	-----

Az *Akadémiai Kiadó* gondozásában jelent meg

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZET A NYELV BELSŐ STRUKTÚRÁJA ÉS A NYELVÉSZETI KUTATÁS MÓDSZEREI

Szerkesztette B.A. Szerebrennyikov

A modern nyelvtudomány szemléletmódja az elmúlt évtizedekben mély hatást gyakorolt korunk egész tudományos gondolkodására. Ezért az általános nyelvészet elméleti és módszertani kérdései világszerte az érdeklődés homlokterébe kerültek. Ennek a megnövekedett igénynek kívánt eleget tenni az a neves nyelvészekből, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvészeti Intézetének kutatóiból álló munkaközösség, amely B.A. Szerebrennyikov akadémikus vezetésével egy nemzetközi szempontból is nagy elismerésben részesült, háromkötetes kézikönyvben foglalta össze az általános nyelvészeti kutatások legfőbb eredményeit, s értékelte korunk legfontosabb nyelvészeti irányzatait. A jelen kötet, amely Balázs János egyetemi tanár vezetésével és Bakos Ferencnek, az MTA Nyelvtudományi Intézete osztályvezetőjének és más ismert hazai nyelvészeknek, mint fordítoknak a közreműködésével nyelvünkön teszi hozzáférhetővé a jeles szovjet kiadvány legfontosabb részeit, hatalmas irodalom feldolgozása alapján ismerteti a rendszer és a struktúra fogalmának korunk nyelvtudományában való térhódítását.

500 oldal — 17 × 25 cm — Kötve 105,— Ft
ISBN 963 05 3454 1

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Terjedelem: 29,05 (A/5) ív

87.16983 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

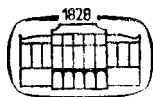
Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 60 Ft
Előfizetés egy évre: 120 Ft

ISSN 0017—999X

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST